BİLANÇO '98

75 yılda köylerden şehirlere

TÜRKİYE İŞ BANKASI

İSTANBUL MENKUL KIYMETLER BORSASI

TARİH VAKFI

75 yılda köylerden şehirlere

75 yılda köylerden şehirlere
İstanbul, Şubat 1999

Grafik Uygulama: Myra Ajans
Tel: 0212 275 39 16 - 275 29 90
Renk Ayrımı: Senkron
Tel: 0212 212 49 34
Baskı: Numune Matbaası
Tel: 0212 629 02 02

Tarih Vakfı Yayınları
Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
Beşiktaş - İstanbul
Tel: 0212 227 37 33 Faks: 0212 227 37 32

ISBN 975-7306-43-6

75 yılda köylerden şehirlere

Tarih Vakfı, "Bilanço '98" Yayın Dizisi'nin gerçekleşmesini sağlayan Türkiye İş Bankası'na, Başbakanlık Tanıtma Fonu'na ve 75. Yıl Projeleri ana destekleyicisi İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'na teşekkür eder.

Bilanço '98 Yayın Dizisi

Dizi Koordinatörü
Oya Baydar

Dizi Koordinatör Yardımcıları
Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu, Derya Özkan

75 yılda köylerden şehirlere

Danışman
Oya Köymen

Editör
Oya Baydar

Yayıma Hazırlayan
Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu

Grafik Tasarım
Haluk Tuncay

Düzelti
Zeynel Abidin Kızılyaprak

Bir Çağdaşlaşma Projesi Olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılı

Proje Genel Koordinatörü
Yiğit Gülöksüz

Proje Sekreteryası
Yiğit Gülöksüz, Orhan Y. Silier, İlhan Tekeli

Proje Genel Koordinatör Yardımcıları
Fatih D. Onat, Funda Erkal, Çağatay Anadol

Danışmanlar
Gürel Tüzün, Elvan Cantekin, Ali Kartal

Koordinasyon Sorumlusu
Haldun E. Akçakoca

Tanıtım Sponsorluk Koordinatörü
Nilgün Sarıcan

Tanıtım Müdürü
Aylin Kalafatoğlu

Tanıtım Sponsorluk Sorumlusu
Hülya İnci Tepeci

İnsan Kaynakları/İdari İşler Müdürü
Işıl Uyar

Bütçe Finansman Müdürü
Nilda Eyüboğlu

İdari İşler Görevlisi
Güniz Işgör, Nefise Alibegaki

Sekreter
Filiz Özkan

Muhasebe Elemanları
Güngör Tekgümüş, Yeliz Kurtez

Ofis Elemanları
Hüseyin Bayer, Güleser Şahin, Düriye Namal, Yılmaz Özkan, Hüseyin Yılmaz

içindekiler

BÖLÜM

1

Tarım ve Toprağın 75 Yılı

Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları
Oya Köymen, 1

Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme
İlhan Tekeli - Selim İlkin, 6

Toprak Reformu Çabaları ve Tartışmaları
Muzaffer Sencer, 22

1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme
Gülten Kazgan, 31

75 Yılda Hayvancılık: Gelişmeden Çöküşe...
Sadullah Usumi, 37

Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)
Ilhan Tekeli - Selim İlkin, 43

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Politikası ve Köylülük
Şevket Pamuk, 57

Aşar'ın Kaldırılması ve Tarım Kesimine Uygulanan Vergiler
Izzettin Önder, 67

Türkiye'de Toprak Dağılımı Üstüne Bazı Notlar
Oya Köymen - Meriç Öztürkcan, 75

GAP Bölgesi'nde Arazi Mülkiyet Yapısı
Diyarbakır Sanayi Odası, 80

1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına Göre Türkiye'de Toprak Dağılımı
Korkut Boratav, 86

Türkiye'de Mübadele Dönemi Toprak Mülkiyeti ve Tarımda Değişim
Kemal Arı, 97

Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler
A. Adnan Akçay, 115

BÖLÜM

2

Kırsal Alanda Toplumsal Değişme

Köylü Sorunu Araştırma ve Tartışmaları
Oya Köymen, 133

Kırsal Alanda Toplumsal Değişme: İki Öncü Çalışma
Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki
Behice Boran, 127

Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması
Mübeccel Kıray, 150

Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu: Türkiye Örneği
Çağlar Keyder, 163

Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler
Bahattin Akşit, 173

GAP: Bir Kırsal Dönüşüm Projesi ve Tarımsal Sulama
A. Adnan Akçay - Bahattin Akşit, 187

BÖLÜM

3

Köylü ve Köycülük Politikaları

Köycülük Üzerine
Cavit Orhan Tütengil, 199

Köyden Fışkıran Edebiyat
Fakir Baykurt, 202

"Bizim Köy"den
Mahmut Makal, 209

Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: Köye Doğru Hareketi
Türkan Çetin, 213

Köy Enstitülerinde Köyden Alma-Köye Gönderme Politikası
Pakize Türkoğlu, 220

Modern Türkiye Yaratma Projesinin Orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler
Türkan Çetin, 231

1970'lerin Köy-Kent Projesi
Cavit Orhan Tütengil, 234

Türkiye'de Kooperatifçilik ve Köy-Koop Deneyimi
M. Hadi İlbaş, 241

BÖLÜM

4

Son 50 Yılda Türkiye'yi Değişliren Göç

Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri
Ahmet İçduygu - İbrahim Sirkeci, 249

Bazı İçgöç Verileri
Oya Köymen, 260

Bir Ülke, Bir Aile ve Birçok Göç:
Cumhuriyet Döneminde Bir Toplumsal Dönüşüm Örneği
Ahmet İçduygu - İbrahim Sirkeci, 269

İstanbul'da Göç ve İl İçi Nüfus Hareketleri (1985-1990)
Ferhunde Özbay, 277

Türkiye'de İçgöçün Değişen Yapısı
Mümtaz Peker, 295

1990'lar Türkiyesi'nde Kadın ve Göç
İpek İlkkaracan - Pınar İlkkaracan, 305

GAP Bölgesinde Nüfus Hareketleri
Bahattin Akşit - A. Adnan Akçay, 323

Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nden Göç
CHP Somut Politikalar Çalışma Grubu Ön Raporu, 334

Zorunlu Göç'ün Diyarbakır Örneğinde Araştırılması
TMMOB Araştırması, 342

Doğu ve Güneydoğu'da Zorunlu Göç
Kızıltepe'den İstanbul'a... Kemerburgaz "Çadır Köyü"
Gülay Kayacan, 353

SUNUŞ

1920'lerin o ünlü özdeyişi: "Köylü memleketin efendisidir"; popülist bir söylemden ve ülke nüfusunun yüzde 80'ini meydana getiren köylü kitlelerine paternalist bir selamdan mı ibaretti?

Kuşkusuz daha fazla, daha anlamlı birşey: Bir emir, bir istem ve bir özlemdi. Yorgun, yoksul, kendi içine kapalı milyonlara; "uyanın, silkinin, olmanız gereken yere yükselin" çağrısı yapılıyordu. Herşeyden önce bir uluslaşma ve çağdaşlaşma projesi olan Cumhuriyet, Osmanlı ülkesinden "muasır medeniyet seviyesi"ne ulaşmış bir ulus ve toplum yaratmaya çalışırken, misyonlarına sonuna kadar inanmış ve yüzyılın en önemli toplum mühendisliği projelerinden birini gerçekleştirmek üzere yola çıkmış kadrolar; "halk" dendiğinde, bunun yüzde 80'inin, ülkenin geri kalmış kırsal kesimlerindeki yoksul ve yorgun milyonlardan oluştuğunun bilincindeydiler. "Muasır medeniyet seviyesi"ne yükseltilecek kitleler onlardı. Bu yüzden, Cumhuriyet aydınlarının halkı aydınlatmak ve ilerletmek için giriştikleri "halka doğru" hareketi, fiilen "köye doğru" düşünce ve hareketine dönüştü.

Öte yandan, sanayinin gelişmemiş ve örgütlenmemiş olduğu 1920'ler - 1930'lar Türkiye'sinde, tarım başlıca zenginlik kaynağı; nüfusu besleyen başlıca sektördü. Bu yüzden de tarım ve köylülük kadar tarım politikaları da önem kazanıyordu. Sonraki yıllarda köylü memleketin efendisi olamasa da, özellikle 1950'lerden sonra, popülist politikaların oy deposu olarak ön plana geçti. 1970'lere gelene kadar, ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturmayı sürdüren, 1990'larda kentsel nüfusa oranla gerileyen tarımcı köylü nüfus; tarım kesimi ve kırlar; 1980'lere gelene kadar her dönemde, hem siyasal hareketlerin, hem ekonomi politikalarının, hem sosyal bilimlerin gündeminde baş köşelerde kaldı.

1980'lerden sonra hızla değişen Türkiye'de; tarım, köy, köylü, artık eskisi kadar ilgi duyulmayan bir kesimdi. Üstelik de ülke ekonomisi içindeki payı kadar nüfusu da gerileyen bir kesim...

Buna karşılık, 50'lerde başlayarak hızla artan kırsal kesimlerden kentlere göç, 1980'ler sonrasında en önemli toplumsal olgulardan biri haline geldi.

75 Yılda Köylerden Şehirlere kitabı, 75 yıl boyunca kırsal Türkiye'yi, köyü, köylüyü, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarından günümüze tarım ve köylü politikalarını ve güncel sonuçlarıyla da önem kazanan göç olgusunu çeşitli yönleriyle sergilemeyi, hatırlatmayı amaçlıyor.

Birinci bölüm: "Tarın ve Toprağın 75 Yılı"nda, Cumhuriyet döneminde tarımsal yapı ve tarım politikaları; tarımda ilk makineleşmeden, tarım ve vergi politikalarına, tarımda yapısal değişmeden toprak mülkiyetine kadar çeşitli yönleriyle, konunun önde gelen uzmanları tarafından ele alınıyor. 1920'lerin başlarındaki büyük mübadelenin tarıma ve kırsal yapıya etkileri, alan çalışmalarının verilerinden derlenmiş toprak mülkiyeti çalışmaları, bölümün ilgi çekici konuları olarak öne çıkıyor.

"Kırsal Alanda Toplumsal Değişme" bölümü, konu etrafındaki tartışmalara gönderme yapıyor. Tarım ve köylülük konusu Türkiye'de bilimsel ve ideolojik planda, üç farklı dönemde öne çıktı ve tartışıldı. 1930'larda, Cumhuriyet seçkinleri ve aydınlarının köylüyü tanıma ve kalkındırma projesinin parçası olarak; 1950-1960'larda, kapitalizmin gelişmesi, kırsal yapıdaki çözülme ve "köyün modernleşmesi" çerçevesinde, esas olarak sosyalist sol'un toplumsal-sınıfsal analizlerinin ve strateji tesbitlerinin bilimsel temelini oluşturmak amacıyla ve nihayet 1980'lerin hemen başlarında, Türkiye'nin toplumsal yapısına yönelik daha genel tartışmaların bir parçası olarak... Bu bölümde köylü sorunu tartışmalarına genel bir bakış yanında, Türkiye'de kırsal alanda toplumsal değişmeyi araştıran temel çalışmalardan örnekler ve en yeni kırsal dönüşüm araştırmaları yer alıyor.

"Köylü ve Köycülük Politikaları" bölümü, Cumhuriyet'in kuruluş döneminin "köycülük" politikalarından Köy Enstitüleri'ne, Cumhuriyet'in örnek köylerinden tarım kooperatifleri deneyimlerine uzanıyor.

"Göç" bölümündeki on yazı, 1990 sonrasının "zorunlu göç"ü dahil, 50 yıllık göç olgusunu farklı yönleriyle sergiliyor.

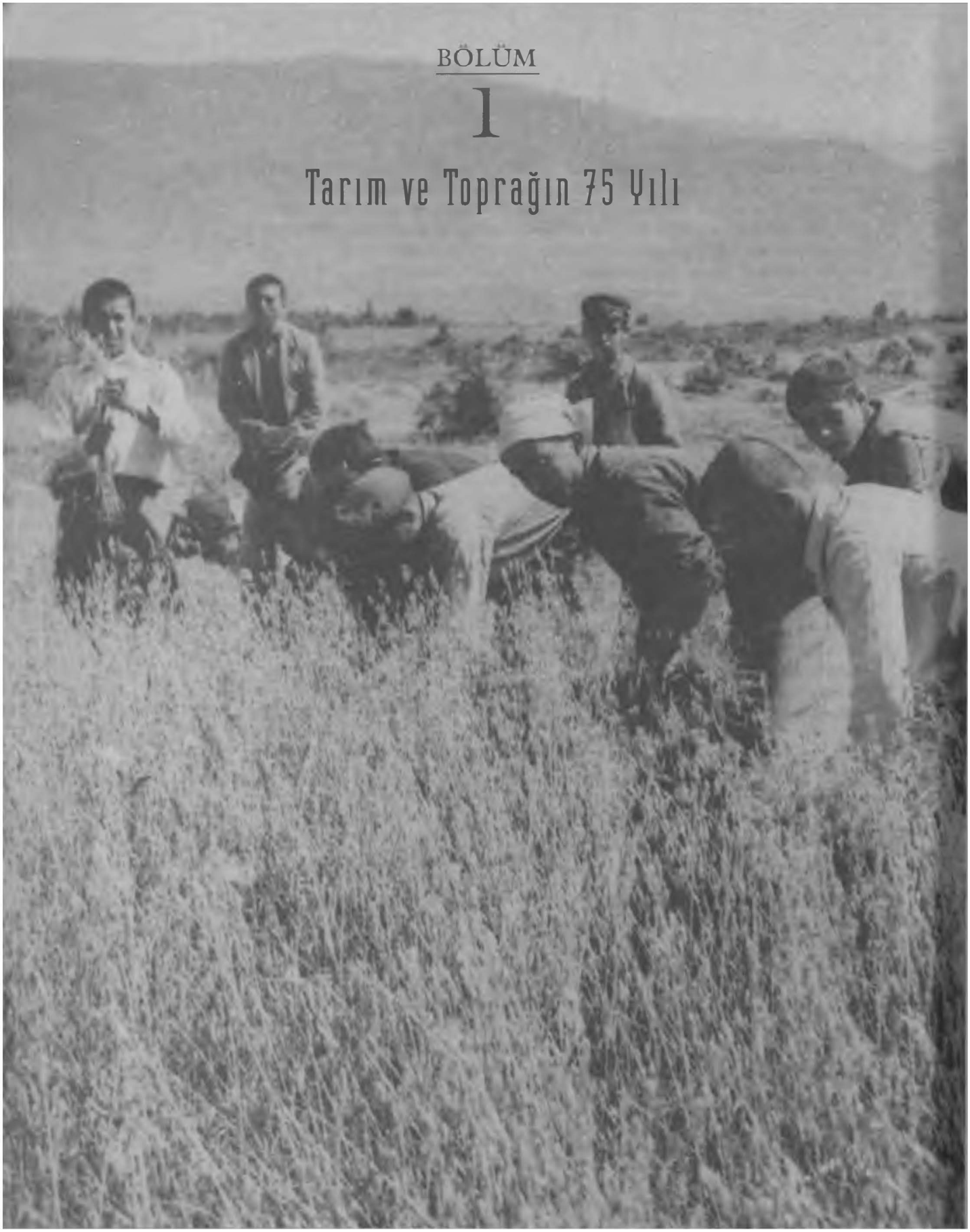
75 Yılda Köylerden Şehirlere, 1990'lar Türkiye'sinde gündemin arka sıralarına atılmaya "göç" dalgalarıyla cevap veren bir kesimin 75 yıllık macerası.

OYA BAYDAR

BÖLÜM

1

Tarım ve Toprağın 75 Yılı

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TARIMSAL YAPI VE TARIM POLİTİKALARI

Oya Köymen

"Bu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en dramatik ve (...) bizi geçmişin dünyasından koparan toplumsal değişim köylülüğün ölümüdür (...) Yerkürenin ancak üç bölgesinde esas olarak köyler ve tarlalar hakim oldu: Alt-sahra, Güney ve kıtasal Güney-doğu Asya ve Çin (...) Avrupa ve Ortadoğu yöresinde sadece bir köylü kalesi kaldı: Türkiye. Burada köylülük zayıfladı, ancak 1980'lerin ortasında hâlâ mutlak bir çoğunluk olmaya devam ediyordu." (Hobsbawn, E., Kısa 20. Yüzyıl Tarihi, Sarmal Yayınevi, 1996, s. 336, 338-339)

Tarımsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı, ülkelerin sanayileşme düzeylerinin göstergelerinden biridir. Örneğin, günümüzün sanayileşmiş-gelişmiş ülkelerinde tarımcı nüfus, toplam nüfusun yüzde 5-yüzde 10'u arasında değişiyor. Azgelişmiş ülkelerde ise,1950-1970 döneminde köylülüğün hızla azaldığı görülüyor ve örneğin 1970'lere gelindiğinde, Latin Amerika ülkelerinin hemen hemen hepsinde, köylü nüfus azınlıkta kalıyor.

Bu dönemde Türkiye'de de, hızlı bir traktörleşmenin eşliğinde köylerden kentlere büyük göç dalgaları ulaştı. Ama, 1990'lara gelindiğinde, Türkiye'nin komşularında köylü nüfus yüzde 20'lere inmişken, Türkiye'de hâlâ yüzde 40'ı aşmaktadır.

Ünlü iktisat tarihçisi Hobsbawn'ın 1980'ler için yaptığı değerlendirme, 1990'lar için de geçerlidir. Türkiye, Avrupa ve Ortadoğu'nun tek "köylü kalesi"dir. Ama, bu durum, pazarla ilişkisi zayıf, kendine yeten küçük aile işletmelerinin egemenliği anlamına gelmiyor. Bu yazıda, Osmanlı'dan devralınan tarımsal yapının, Cumhuriyet döneminde izlenen politikalarla ne yönde değiştiği araştırılacak.

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar, Türkiye'nin tarımsal yapısındaki değişimin dönüm noktalarını, genellikle belirli iktisadi politika değişiklikleri ya da iktisadi krizler belirler. 1920'lerde liberal, 1930'larda devletçi ve sanayileşmeye öncelik tanıyan politikalar güdüldü. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, piyasalara ve fiyatlara doğrudan devlet müdahaleciliği arttı. 1950'ler, yeniden liberal iktisat politikalarına dönüşü ve tarıma öncelik tanınan bir dönemi simgelerken, 1960'larda sanayileşmeye öncelik verildi, tarımsal destekleme politikaları sürdürülürken, ülke ekonomisini koruyan önlemler alındı.1970'lerden 1990'lara uzanan dönemde ise istikrar politikaları ve ihracata öncelik stratejilerinin eşliğinde yeniden aşırı liberal ve serbest ticaretçi politikalara dönüldü. Bu çalışmada, liberalizm ile devletçilik, tarıma öncelik ile sanayiye öncelik, serbest ticaretçilik ile korumacılık arasında gelgitlerin yaşandığı dönemlerin tarımı nasıl etkilediği belirlenmeye çalışılacak.

Kuruluş Dönemi

Cumhuriyet kurulduğu sırada Türkiye'nin toplam nüfusu 13,6 milyondu. Bunun 10,3 milyonu köylerde yaşıyordu.[1] Köylü nüfusun yüzde 22'sinin iş hayvanı yoktu ve aile başı-

1. DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1992* yayın no 1682. 1994, Ankara, s. 8.

na bir karasaban bile düşmüyordu. Ekilebilir alanların ise ancak yüzde 5- yüzde 10 arasındaki bir bölümü ekiliyordu.

1920'lerin Türkiye tarımında Osmanlı döneminden devralınan mirasın etkileri sürüyordu. Bu mirasın başlıca özelliği, adaletsiz toprak dağılımı ve pazar ekonomisinin gelişkinliği açısından birbirinden çok farklı bölgelerin varlığıydı.

1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımları, Osmanlı döneminden devralınan toprak dağılımına ilişkin bazı ipuçları vermektedir.Anadolu için derlenen ve 1 milyon aileyi kapsayan bu verilere göre, toplam tarımcı ailelerin yüzde 1'i toplam toprakların yüzde 39'una; ailelerin yüzde 87'si ise toplam toprağın yüzde 35'ine sahipti.

Tablo 1. 1912-1913 Yıllarında Toprak Dağılımı

	Aile Sayısı	Ailelere Göre (yüzde)	Toprağa Göre (yüzde)
Derebeyi	10.000	1	39
Toprak Ağası	40.000	4	26
Toprak Sahibi Köylü	870.000	87	35
Topraksız Köylü	80.000	8	–

Kaynak: DİE, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, 1973, s. 24.

1912 yılında değişik bölgelerdeki 20 il için derlenen bilgiler, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu hariç, diğer tüm bölgelerde 50 dekardan az toprağa sahip işletme oranının yüzde 70 ile yüzde 85 arasında değiştiğini; bu toprak grubundakilerin yaklaşık yarısının ise 10 dekardan küçük toprakları işlediğini göstermektedir.[2]

Bölgelerin tarımsal gelişmişlik düzeyleri açısından farklılaşmasının hızlanması, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Batı'nın sanayileşmiş ülkeleri ile yapılan serbest ticaret anlaşmalarının eşliğinde gerçekleşti. Özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz'in kıyı bölgelerinde Avrupa pazarlarına yönelik üretim yaygınlaşırken, ileri tarım teknikleri kullanılmaya başlandı; buna karşılık, İç ve Doğu Anadolu bölgeleri bu gelişmelerden çok az etkilenmişti. İç Anadolu'da, pazar için üretim, ancak yeni yapılmaya başlanan demiryolu hatları civarıyla sınırlıydı.[3] Kısaca, Osmanlı döneminde tarımda kapitalist üretim ilişkileri, başlıca kıyı bölgelerinde, ticari ürün üretiminde, gerek sermaye ve diğer girdiler, gerekse pazar açısından Avrupa'ya bağımlı bir biçimde gelişmeye başlamıştı. Bu dönemde, "Batı Anadolu tarımında kapitalizmin gelişme süreci, Karaosmanoğulları gibi uçsuz bucaksız topraklara sahip ailelerin topraklarını ortakçılık veya yarıcılık ile işleyen veya kendi küçük tarlalarında çalışan mülk sahibi köylülerin topraklarından atılma ve mülksüzleştirilme sürecidir."[4]

19. yüzyılın ikinci yarısında, kıyı bölgelerinde, çoğunluğu Ermeni, Rum ve diğer gayrimüslimler olan büyük toprak sahipleri, verimliliği artıracak yöntemlere büyük ilgi göstermişlerdi. Örneğin, 20. yüzyılın ilk on yılında, yalnızca Adana'da yaklaşık 1.000 orak makinesi, 100 buharlı harman makinesi, 25 çift-buharlı pulluk ve 85 buharlı pulluk vardı.[5] 1920'lerin başındaki nüfus mübadelesi sırasında, gayrimüslimlere ait büyük çiftlikler, fazla parçalanmadan Türkler tarafından devralındı.[6]

1920'lere gelindiğinde, özellikle Akdeniz, Ege ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde güç-

2. *Age*, s. 29-30.

3. Bkz. Şanda, H. A., *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul, 1932; *Reaya ve Köylü*, İstanbul, 1970.

4. Kurmuş, O., *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, s. 106.

5. Novichev, A. D., "Essays on the Economy of Turkey", C. Issawi (der.) *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, New York, 1966, s. 68.

6. Hinderink, J; Kıray, M. B., *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Praeger Publishers, 1970, s. 18-19.

Karasaban: Anadolu insanının ve toprağın yazgısı, *Cengiz Kahraman arşivi.*

lü bir büyük toprak sahipleri grubu vardı. Akdeniz ve Ege'de büyük toprak sahipliği, pazar için üretim yapan büyük işletmecilikle örtüşürken, diğer bölgelerde büyük toprak sahiplerinin genellikle köy dışında yaşadıklarını, mülklerini ortakçı ya da kiracılarla işlettiklerini, kendilerinin ise ticaret ve tefecilikle uğraştıklarını belgeleyen çeşitli kaynaklar vardır. İsmail Hüsrev Tökin, 1932'de yazdığı makalelerde bu durumu şöyle anlatır: "Ortakçılık eden köylü, toprak sahibine istihsal yahut herhangi bir şekilde borçlanmıştır. Kendi hissesine düşen mahsulü borcuna mukabil toprak sahibine verir ve elinde bir şey kalmaz. Yaşayabilmek için tekrar borçlanır. Ekseriyetle büyük çiftliklerin yanında bulunan köylerin halkı, çiftlik topraklarında ortakçılık etmek mecburiyetinde kaldıklarından toprak sahiplerine bu şekilde borçlanmışlardır."[7]

"Bizde toprak sahipleri ekseriyetle şehir ve kasabalarda oturan tüccar, esnaf, serbest meslek erbabı[dır]... [Bunlar] ekseriye tediye edilemeyen borçlar mukabilinde köyde toprak sahibi olmuşlardır. Bu vaziyete göre ...köyde teraküm etmesi icap eden milli sermaye bu tarik ile şehir ve kasabalarda teraküm ediyor... Başka memleketlerde şehir ve kasabalarda teraküm eden bu milli sermayeler, sanayiye, ticarete yahut diğer bir iş sahasına aktığı halde bizde pek kârlı olan murabahacılık sahasında kullanılır. Köyde istihsal olunan fazla kıymetler şehir veya kasabaya gelir ve oralardan murabaha kanalıyla tekrar köye döner".[8]

Bir başka kaynağa göre de, "Murabaha mahiyetinde kredi verenler umumiyetle o mahalin tüccarı veya büyük çiftçisidir."[9]

Büyük toprak sahiplerinin yukarıdaki alıntılarda sözü edilen bu özelliklerine karşılık, küçük köylülüğü, işletme ölçeği açısından tanımlamaya çalışalım. 1923-1938 arasında Türkiye tarımında büyük teknolojik ya da kurumsal değişikliklerin olmadığını göz önünde bulundurarak, 1920'lerdeki durumu sergilemek için ilk kez 1930'larda yapılan bazı çalışmalara başvurabiliriz.

Barkan'ın 1934 için yaptığı hesaplara göre, bir çiftçi ailesinin asgari geçimi için en aşağı 100

7. Tökin, İ. H., "Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri", *Kadro*, S. 3, Mart, 1932 s. 34.

8. Tökin, İsmail Hüsrev "Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı," *Kadro*, Nisan, 1932, s.14.

9. Atasagun, Y. Z., *Türkiye'de Zirai Kredi Kooperatifleri*, İstanbul, 1940, s. 158.

İlk makineleşme döneminin traktörleri, ***Cengiz Kahraman arşivi.***

dekar gereklidir.[10] İsmail Hüsrev'in hesaplarına göre, asgari geçimlik toprak 70-100 dekar arasındadır.[11] 1936 yılında Ziraat Vekaleti, İktisat Vekaleti ve İstatistik Umum Müdürlüğü'nün yürüttüğü "Zirai Anket" sonuçlarına göre ise, net ekili alan olarak 40 dekara kadar toprak işleyenlerin, kira ve faiz ödemeleri, net tarımsal gelirlerinden fazladır; 40-70 dekar arasında toprak işleyenlerin, kira ve faiz ödemeleri ise, net tarımsal gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bu durumda net 100 dekar toprağın bile asgari geçime yetmeyeceği belirtilmektedir.[12] Bu dönemde nadas oranının yüzde 30, yüzde 50 arasında olduğunu göz önünde bulundurarak asgari geçimliğin üstünde yer alan "orta üreticiliğin" alt sınırını 200 dekar olarak saptayan araştırmalar da vardır.[13] Bu verilere göre, 1923-1938 dönemi için, nadas dahil ortalama 100 dekarlık (net ekili alan olarak 50 dekar) bir işletmeyi asgari geçimlik birim olarak ele almak mümkündür. Diğer bir deyişle, köylülüğün en alt basamağı olarak tanımlanabilecek küçük köylülerin, köylülüğün büyük bir çoğunluğunu oluşturduğunu, ama bunların sahip oldukları toprakların kendi geçimlerine yetmediğini görmekteyiz. Bu nedenle, asgari geçimini bile sağlayamayan küçük köylülüğün önemli bir bölümü, büyük toprak sahiplerinin yarıcısı ya da kiracısıdır. Büyük toprak sahipleri ise, ortakçılıkla işlettikleri topraklarından yüzde 50 ürün rant almanın yanı sıra, tüccar ve tefeci olarak da küçük köylülüğe dayanan bir sermaye birikimi elde etmektedir.

1920'ler Türkiye tarımını, bir yabancı gözlemci şöyle özetlemiştir: "Tarımın iki ana düşmanı, çoğu kez aynı kişide birleşen, tefeci ve kasaba eşrafıdır... Köylü çoğunlukla bütün yıl kendine yetecek kadar hububat üretemez... kötü hasat durumunda, açlıktan ölmemek için maddi yardıma gereksinme duyar. Adeta hiç şaşmaz bir biçimde her ekim mevsiminin başında gerekli tohum ve aletlerden yoksundur. Her defasında toprağını veya genellikle yüzde 35, yüzde 40 arasında fahiş faizle gelecek hasadını ipotek ettirdiği civar eşrafa başvurur. Sonuçta, borçlarını nadiren ödeyebilecek durumda olduğundan tüm bağımsız görünümünü kaybederek zengin komşusunun toprağında işçi olur. Böylece eğilim 'bağımsız' köylülüğün kaybolması yönündedir."[14]

10. Barkan, Ö. L., "Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu ve Türkiye'de Zirai Reformun Ana Meseleleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* C. 6, Ekim 1944- Ocak 1945, s 90.

11. Tökin, İ. H. "Türk Köylüsünü Topraklandırmalı, Fakat Nasıl?", *Kadro,* S. 21. İkinci Teşrin, 1933, s. 35.

12. *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi,* A Serisi, Takım 22, Ankara, 1938, s. 32-33, 43.

13. Sarç, Ö. C., "Toprak Meselelerimiz", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* C. 4, Temmuz, 1944, s. 303, 306.

14. Ravndal, G. B., *Turkey a Commercial and Industrial Handbook,* Washington, 1926, s. 86-87.

1920'lerde Tarımsal Üretim ve Tarımda İlk Makineleşmeyi Teşvik Politikası

Aşırı tarımsal üretim fazlasının oluştuğu 1920'ler dünyasında Avrupa ülkeleri, Yenidünya'nın rekabetine karşı tarım sektörlerini korumaya çalışırken Türkiye'nin, Lozan Antlaşması'na konan hükümler çerçevesinde 1929'a kadar bu olanağı yoktu. Dolayısıyla 1920'lerde bir anlamda zorunlu serbest ticaretci politikalar eşliğinde Yenidünya'dan buğday ve un ithal edilirken, diğer yandan da, tarımda ilk kez makineleşmeyi teşvik politikaları güdülerek, üretimin artırılması amaçlandı.

Türkiye, ağırlıklı olarak bir tahıl üreticisiydi, ama sınai bitkilerin de üretim değerinde azımsanamayacak bir payı vardı. 1927 Tarım Sayımı sonuçlarına dayanarak, tarımsal üretimin bileşimi ile ilgili bilgiler Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Tarımsal Üretimin Yüzde Dağılımı

Ürün grubu	Miktar (kilo)	Alan (dekar)	Değer (TL)
Tahıl	90,1	89,6	69,6
Baklagil	3,8	4,0	3,2
Sınai bitki	6,1	6,4	27,2

Kaynak: DIE, *1927 Tarım Sayımı*, Yayın no. 614, Ankara, 1970.

Tahıl alanının yüzde 57'sine buğday, yüzde 26'sına arpa; sınai bitki alanının yüzde 35'ine pamuk, yüzde 25'ine tütün ve yüzde 16'sına susam ekilmekteydi. Buğdayın yüzde 85'i, 6 bölgede üretilmekteydi. Bunun yaklaşık yüzde 35'ini İç Anadolu'yu oluşturan üç tarım bölgesi;[15] yarısından fazlasını da, aynı zamanda önemli sınai bitki üreticisi olan Ege, Marmara ve Akdeniz bölgeleri sağlamaktaydı.

1920'lerin ortalarında tarımın durumu Tablo 3'te bölgelere göre sunulmuştur.

Tablo 3. 1920'lerde Bölgelere Göre Bazı Tarımsal Göstergeler

Bölgeler	Ekili alan payı %	Çiftçi nüfus %	Aile başına net ortalama ekili alan (dekar)	Tarım makineleri dağılımı %	Tahıl alanı %	Baklagil alanı %	Sınai bitki alanı %
1. Ortakuzey	19,1	16,4	27,8	25,2	20,3	15,0	4,9
2. Ege	19,0	17,4	25,2	11,7	17,5	36,7	27,8
3. Marmara	12,1	9,5	31,4	6,9	12,1	9,2	13,6
4. Akdeniz	11,3	6,8	40,5	19,3	9,6	6,5	38,1
5. Kuzeydoğu	4,7	5,6	22,0	6,1	5,1	1,1	1,5
6. Güneydoğu	4,3	5,0	20,2	3,5	4,7	2,9	0,6
7. Karadeniz	9,9	17,7	14,9	10,8	10,1	11,5	6,4
8 Ortadoğu	7,8	10,5	20,1	1,9	8,3	5,2	3,3
9. Ortagüney	11,8	11,1	20,1	14,6	12,3	11,8	3,9
Türkiye	100,0	100,0	24,9	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: *1927 Tarım Sayımı*.

15. Ortakuzey, Ortagüney ve Ortadoğu.

Tarımsal Teknolojide İlk Gelişmeler: İlk Makineleşme*

Öküz ve sabanla yapılan tarımdan, ziraat alet ve makineleriyle yapılan tarıma geçişin ilk izleri 1875'lere kadar geri gitmektedir. Edirne ve Aydın vilayetlerinde Müslüman olmayan Osmanlılara ait büyük çiftliklerde Fransızların Bajak ve Braban tipi pulluklarını kullanılmaya başlanmıştı. Ayrıca 1877-78 savaşı sonrasında Eskişehir, Aydın, Balıkesir ve Adana'ya gelen Tatar ve Çerkes göçmenleri atla çekilen pulluk kullanmayı getirmişlerdir. Bir çift öküzle çekilebilen hafif demir pulluklardan Amerikan üretimi olan "Oliver" ve "Siragöz" pullukları 1892'den itibaren İzmir yoluyla, Aydın, Manisa, Çanakkale, Afyonkarahisar, Uşak ve Konya'da oldukça yayılmıştır. Hafif demir pulluklar 1902'de İzmir'de, 1908'de Akşehir'de üretilmeye başlanmıştır. Demiryolu şirketi, Bağdat demiryolu güzergâhında 1910'dan itibaren "Ekert" marka pullukların çiftçilere benimsetilmesi için çalışmalar yapmıştır. 1903'te Adana Numune Tarlası Müdürü Emin Zihni Bey Adana Sanayi Mektebi'ne yaptırdığı pullukları ve 1908'de Belçika'dan getirttiği "Melos" marka pullukları yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında, bugünkü Türkiye sınırları içinde 17.500 pulluğun faaliyette olduğu tahmin ediliyordu. Tırmık vb. gibi toprak işlemeye ilişkin tarım aleti sayısı çok azdı, pulluk sayısının yüzde 5'ini geçmiyordu.[1]

Lokomobillerle çekilen ilk buharlı pulluk 1885'te, Adana Valisi Abidin Paşa tarafından kendisinin Adana ve Silifke'deki çiftliklerinde kullanılmak üzere getirtilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıl Türkiye'nin sınırları içinde 35 tek, 25 çift buharlı pulluk bulunuyordu. Bunların büyük çoğunluğu Adana'daki büyük çiftliklerdeydi.[2] İlk orak makinesi Silivri ve Çorlu arasındaki Balaban ve Ereğli çiftliklerine girmiştir. Daha çok Amerikan makineleri Plano, Conson, Walterwood, Massay-Harris, MacCormiklerdi bunlar. Aydın, Trakya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Adana'da bulunan orak makineleri sayısı Birinci Dünya Savaşı arifesinde 11.000'e ulaşmıştı. Ama bu makinelerin içinde biçer bağlarların sayısı 500'ü geçmiyordu, bunlar da Trakya ve Ege'de toplanmıştı.[3]

Harman makinesi olan batöz, ilk olarak Trakya'daki bir Türk çiftçi tarafından 1879'da getirtilmiştir. Türkiye'de sert buğday hâkim olduğundan Amerikan Kaiser hafif batözleri tutulmamış, daha çok İskoç batözleri yayılmıştı. Batözlerin hareket gücü lokomobillerden sağlanmıştı. 1914'te bugünkü Türkiye sınırları içinde 367 batöz bulunuyordu. Bunlar Trakya, Ege ve Adana'da yoğunlaşmıştı.[4]

Diğer makinelerin sayısı çok azdı. Trakya, Aydın ve Afyon'da 250 kadar çayır biçme makinesi vardı. Triyör, mibzer gibi tarım aletleri çok az sayıda okulda ve numune tarlalarında bulunuyordu. Benzinle çalışan traktörlerin sayısı ise pek azdı. İlk traktörü 1907'de Adana Belediye Reisi İbrahim Rasih Efendi getirerek numune tarlasına hediye etmiştir. 1911'de Aydın vilayetinde bir Rum çiftçi ile 1912'de Adana Mebusu Hacı Beyzade Kadri Bey birer traktör getirmişlerdir.[5]

Birinci Dünya Savaşı sırasında tarımsal işgücünün azalması, üretimin düşüp, iaşe sıkıntısının başlaması tarımda mekanizasyona ümit bağlanmasına neden olmuş, ordunun iaşesini sağlamak için askeriye eliyle bir hayli ziraat alet ve makinesi girmiştir. Fakat bu makinelerden yeterince yararlanılamamıştır.[6]

Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'de tarımın makineleştirilmesi yönünde kuvvetli bir eğilim belirmiştir. Bunun biri iç diğeri dış, iki nedeni vardır. Türkiye'nin savaşlarda önemli emek kayıpları olmuştur. Toprak değil, emek kıt faktördür. Emeğin etkinliğini çoğaltacak ziraat makineleri ve aletlerinin artırılması rasyonel bir tutumdur. Öte yandan Birinci Dünya Savaşı yeni teknolojik ilerlemeler getirmiştir. Dünya makine sanayii savaş süresince ulaştığı kapasiteyi, savaş sonrasında değerlendirmek istemektedir. Bunun sonucu, yabancı tarım makine ve aletleri üreticisi firmalar Türkiye'deki temsilcileri aracılığıyla yoğun bir satış kampanyasına girişmişler, büyük şehirlerde depolar oluşturarak satışı artırmaya çalışmışlardır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında traktör ve motorlu araç sahibi çiftçiler askerlikten muaf tutularak özendirilmiştir. 1924'te Adana'da 100 traktör satılmıştır. Ayrıca devletin malı olan traktörler, büyük çiftçilere uygun şartlarla kiralanmıştır. Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra Ziraat Bankası 70 traktör almış, 40'ını çiftçilere dağıtmış, 30'unu kendisi işletmeye koymuştur. Bu yıllarda, 486'sı "hükümet malı" olmak üzere 501 traktör bulunduğu tahmin edilmektedir. 1925'te ise bu akım daha da hızlanmıştır. Bu yıl da Ziraat Bankası sadece Tarsuslu çiftçilere 50 traktör dağıtmıştır. Bu yıllarda Adana'da tarımsal alanın yüzde 10'unun traktörle işlendiğine ilişkin tahminler yapılmıştır.[7]

Tarımsal makineleşme, daha hassas bir terimle traktör sayısındaki artışın dönüm noktası, 1929 yılı sonunda yoğunlaşan dünya ekonomik bunalımı oldu. Buhran içinde tarımsal ürün fiyatlarının hızla düşmesi, petrol yakan traktörle tarım yapılmasını ekonomik olmaktan çıkarmıştı. Genellikle büyük çiftçi olan traktör sahipleri, ucuza sağladıkları benzini piyasaya

intikal ettirmeyi, tarımda kullanmaktan daha kârlı buluyorlardı. Bu nedenle hükümetler yeni önlemler almak zorunda kaldılar. 10 Haziran 1930'da TBMM'den geçen "Ziraat Makinelerinde Kullanılan Mevadı Müştaile Hakkındaki 753 Sayılı Kanunlara Müzeyyel Kanun" tarım makinelerinde kullanılan petrol ve benzin üzerindeki muafiyeti kaldırıyor, petrol ve benzinle çalışan traktör kullananlara artık bunları kullanamayacakları için traktörlerinin tazmin edilmesi öngörülüyordu. Bu durumdaki traktör sayısı 1.844 idi. Bu tazminatla benzinli traktör sahipleri, ağır yağlarla çalışan yeni traktörler alabileceklerdi. Ağır yağlar üzerindeki muafiyetler sürecekti. Ama hükümet, çiftçilerin ağır yağla çalışan yeni traktör almasından çok, tarlalarını sürmede at kullanmasını istiyordu. Bunun için kanuna, beş yıl atla çiftçilik yapmaya söz veren çiftçilere yüzde 10 daha fazla tazminat ödenmesini öngören bir madde eklenmişti.[8]

Bu politikanın etkisi görülmüş, traktör sayısı 1933'te 1.382'ye, 1936'da 1.308'e düşmüştür.[9] Bu düşüşte yakıt fiyatları konusunda izlenen politikadan belki de daha etkili olan, Türkiye'nin makineleşme için gerekli bakım altyapısını kurmadan makineleşmeye girmesi yüzünden Anadolu'da bir "makine maşatlığı" (mezarlığı) doğuşu olmuştur denilebilir.[10] Çekim gücünü sağlayan traktörde bir geriye çekiliş varken, ziraat aletlerindeki artışın sürdürülmeye çalışıldığı görülmektedir. 2 Haziran 1930 tarih ve 1681 sayılı kanunla İktisat Vekâleti'ne pulluk ve ziraat aletleri tedariki için Ziraat Bankası'nda 2.000.000 TL.'lık bir sermaye tesisine selahiyet verilmiştir. 1930'a gelindiğinde yerli pulluk ve basit ziraat makineleri yapabilen imalathanelerin sayısı çoğalmıştır. 1930' daki Ziraat Sergisi'ne 99 yerli pulluk imalathanesi katılmıştır. Bu imalathaneler Türkiye'nin ihtiyacı olan 100.000 pulluğu yapabilecek bir kapasiteye ulaşmışlardır. Bu çerçeve içinde yerli imalatı, yabancı rekabetinden kurtarmak için 2255 numaralı gümrük tarife kanunu ile yabancı pulluklaın ithaline 10 lira gümrük resmi konulmuştur.[11] Yine de pulluk sayısının üretim kapasitesine göre çok hızlı arttığı söylenemez. 1927'de 210.000 olan pulluk sayısı, 1933'te 266.000'e, 1936'da 410.000'e yükselmiştir.

1.3.1940 tarihli bir fotoğraf. Ankara yakınında bir traktör.

Tarımı makineleştirme konusundaki ilk atılımın umulan etkiyi yaratmaması üzerine, dönemin tarıma ilişkin yazınında "modern ziraat araçlarına" karşı bir tepki ortaya çıkmıştır. Şevket Raşit Hatipoğlu Dönüm'de "...kazançlı bir ziraat her yerde mutlak modern ziraat olmak icap etmez, onun mutlak pahalı oyuncaklarla yapılması şart değildir"[12] diyordu. Bu tepkiler geçmişte uygulanan tarım teknolojisinin ve sabanın yeniden incelenerek yüceltilmesi, kullanılışının rasyonalize edilmesi eğilimini doğurdu. Mirza Gökgöl "...karasaban, hem pulluk hem mıbzer işlevi görür. Anadolu'daki zayıf hayvanlarla kuru toprak başka türlü sürülemez" diyor ve toprağı buharlı pulluklarla 35-40 cm işleyen Trakya'daki Alman ve Macar çiftliklerinin toprağın altındaki kireç tabakasını toprağa karıştırarak nasıl verimi düşürdüklerini ve itlas ettiklerini anlatıyordu.[13] Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde verilen bir doktora tezinde Eskişehir'de "Dry Farming" istasyonunda yapılan denemelere dayanılarak, kuru tarım için sabanın çok uygun bir araç olduğu, suyu depo etmeye uygun sürüm yaptığı savunuluyordu. Islah edilmiş bir saban tasarlanıyordu.[14]

İşte at, öyle bir ortamda çeki hayvanı olan öküz yerine önerilmeye başlanmıştı. Bu tercih Atatürk'ün nutuklarında da, "Herhalde en küçük bir çiftçi ailesi bir çift hayvan sahibi kılınmalıdır; bunda ideal olan öküz değil, beygir olmalıdır. Öküz ancak bazı şartların henüz temini güç bölgelerde hoş görülebilir" diye yer alıyordu.[15] Tarımda çekim hayvanı olarak öküz yerine atın kullanımını artırmak isteyen politikanın arkasında salt ekonomik kaygıların bulunmadığı, Genel Kurmay Başkanlığı'nın isteklerinin de bulunduğu anlaşılmaktadır. 7 Eylül 1930'da, Genel Kurmay Başkanlığı

Başvekâlet'e ve İktisat Vekâleti'ne yazdığı tezkerelerle, traktör yerine dışarıdan at alınmasını istemiştir.

Atın çekim gücüne dayanarak tarım aletlerini artırma politikasının ülkenin tümünde etkili olmasa da bazı kesimlerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu başarılı yörelere en sık verilen örnek Polatlı yöresidir. Bu da Polatlı'ya "Anadolu'nun hububat ambarı" denilecek derecede ün kazandırmıştır. Bu başarı çiftçinin üretim araçlarındaki gelişmeye bağlanmaktadır. Polatlı çiftçisi karasabandan pulluğa, elle ekimden mibzerle ekime, orak yerine orak makinesi kullanmaya, kağnı yerine tekerlekli arabaya, öküz yerine ata geçmiştir. Tüm Polatlı köyleri pulluk kullanmaya başlamış, çift demirli Yılmaz marka pulluklar tutunmuştur. 4-5 at tarafından çekilen 4 kulak mibzerler kullanılmaktadır. 939 sandıklı mibzer vardır; toprağın yüzde 80-90'ını ekebilmektedir. 501 kağnıya karşılık 1.901 tekerlekli araba, 3.759 öküze karşı 8.147 at bulunmaktadır. Polatlı'da yaşanan dönüşüm, inceleme dönemimizde ulaşılmak istenilen programdır. Bu programın Polatlı'da istenilen düzeye ulaşması, buranın nüfusunun tarımda at kullanmaya alışık Kırım göçmeni olmasıyla yakından ilişkilidir.[16]

1930'ların ikinci yarısında tarımda traktör kullanımının yeniden gündeme girdiği görülmektedir. 12.2.1937 tarih ve 3130 sayılı kanunla Ziraat Vekâleti'ne bağlı olarak harekete geçen Zirai Kombinalar İdaresi'ne; makine ve aletler ile hayvan satın almak, bitki ve hayvan hastalıklarıyla mücadele etmek, köy kalkınması ile ilgili tüm işleri yapmak yetkileri verilmişti.

İnceleme dönemimiz içinde tarımda makineleşme ve teknik girdilerin kullanılmasındaki gelişmelerin kurumlaşmaya yansımasında son aşama 28 Ocak 1943 tarih ve 2/19373 numaralı "Türkiye Zirai Donatım Kurumunun Teşkiline Dair Kararname" ile yeni bir kurumun oluşturulması olmuştur. Bu kurum Milli Korunma Kanunu'na dayanarak kurulmuştur. Bu dönemde 3460 sayılı kanuna göre kurulan iktisadi devlet kuruluşlarına benzememektedir. Direktiflerini doğrudan Ziraat Vekâleti'nden almaktadır. "Her türlü ziraat alet, makine, vasıta ve malzemesini, suni gübreleri, zirai ilaç maddelerini, tohumlukları iç ve dış piyasadan sağlamak ve bunları imal ve istihsal ederek peşin ve taksitle satmak ve bu işler için lüzumlu olan her çeşit zirai, sınai ve ticari teşekkülleri doğrudan ya da dolaylı olarak kurmak, işletmek veya bunlara katılmakla" görevlendirilmiştir.[17] Bu kurum sonraki dönemlerde hızlanacak tarımın makineleşmesi hareketinin esas mekanizmalarından birini oluşturacaktır.

1. Faik, "Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi, *Ziraat Gazetesi*, C. 5, No. 8, Ağustos 1934, s. 235-237.
2. *Agm.*, s. 241.
3. Faik, "Türkiye'de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi", *Ziraat Gazetesi*, C. 5, No. 9, Eylül 1934, s. 268.
4. *Agm.*, s. 270.
5. *Agm.*, s. 267.
6. Kerestecioğlu, Ş. Z., "Bizde Ziraat Aletleri Meselesi", *Dönüm*, No. 29, Kasım 1934, s. 198.
7. Silier, O., *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi: 1923-1938*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981, s. 18-24.
8. Tekeli, İ.-İlkin, S., *1929 Dünya Bunalımında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi*, ODTÜ, Ankara, 1977, s. 189.
9. *İstatistik Yıllığı, 1939-1940*, C. 12, s. 286.
10. "Makine Maşatlığı", *Dönüm*, No. 5, Ekim 1932, s. 31-32.
11. Gökgöl, M., *Türkiye Buğdayları*, C. 1, 1935, s. 216.
12. Raşit, Ş., "Türkiye'de Ziraat ve İş", *Dönüm*, No. 9, Mart 1933, s. 2.
13. Gökgöl, M., *age.*, s. 202-215.
14. Bozkaya, E. A., *Ankara Vilayetinde Kullanılan Pulluklarla Tarım Aletleri ve Bunların Şimdiki Tarım Durumu ile Olan İlgileri Üzerine Araştırmalar*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1936.
15. "Ziraat Alet ve Makineleri ve Vasıtaları", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/4, Ankara, 1938, s. 9.
16. "Polatlı Çiftçisinin Ziraat Alet ve Makine Durumu", *TC Tarım Bakanlığı Dergisi*, No. 20-21, Aralık 1949.
17. İlkmen, Ş. N., "Zirai İstihsal Vasıtaları ve Türkiye Zirai Donatım Kurumu", *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, C. 1, No. 1, 1 Ekim 1943, s. 13.

İlhan Tekeli-Selim İlkin

* Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000) (Yurt Yayınları, Ankara, 1988 s. 82-88) kitabından yazarların izniyle kısaltılarak aktarılmıştır.

Sınai bitki üretimi, az sayıda bölgede ve bu bölgelerin içinde de az sayıda ilde yoğunlaşmıştı. Türkiye ortalamasına göre, aile başına net ekili alan, en geniş Akdeniz, Marmara ve Ege ile tahıl bölgesi Ortakuzey'deydi. Tarım makinelerinin de İç Anadolu ve bu kıyı bölgelerinde yoğunlaştığı görülüyordu.

Ekim alanlarının genişletilmesini amaçlayan makineleşmeyi teşvik politikası 1924'te kabul

Makine Maşatlığı*

Hatırlıyoruz:

Onu, vakıa şimdi uğursuz bir rüya gibi hatırlıyoruz; lakin o yenilik bir hakikatti, bir vakıa idi. Daha doğrusu ziraatimizde bir devre idi. Bu devrede Türkiye ziraati cin çarpmışa döndü ve delilendi. Birdenbire takatinin üstünde şaşırtıcı bir hareket içine girdi ve bir hamlede makineleşmek istedi. Onun için bu devreye makine devresi değil, fakat makineleşmek devresi diyoruz.

Bu önce mücerret bir fikir olarak belirdi, bilâhara sözleşti. Bazılarının ağzında "makineli ziraat" parolası halinde gezmeğe başladı. Fakat çok sürmedi, Türkiye'nin en büyük şehrinden Anadolu'nun en ıssız köyüne kadar bu parola, bütün memlekette çın çın öttü.

Sonra Anadoluda cezbeli makine vâızları, gafil makine mütehassısları, kurnaz makine ajanları görüldüler. Birilerinin dillerinde ileri bir Türkiyenin destanı, ikincilerin ellerinde çeşit çeşit memleketlerin şartlarından çıkma hesaplar, sonuncuların çantalarında türlü türlü kataloğlarla adres defterleri vardı.

Bütün bunlar Anadolu çiftçisinin gözüne, kafasına değil, lâkin gönlüne girdiler. Ve orada makine sevdası ansızın bir alev gibi parladı. Nihayet Türkiyenin deniz kapıları artlarına kadar açıldılar. Dünyanın dört bucağındaki endüstri, Anadoluya harıl harıl, örnek örnek makine kusmağa başladı.

Biliyoruz:

Bu makine sevdası ziraatimizi vakitsiz sarmıştı. Çünkü onun ne teknik zoru ne de sermaye kuvveti vardı. Lâkin Türkiye ziraati çok yetiştirmek istiyordu.

Vakıa onun kötü vasıtaları, yarım tekniğile çıkardığı kıymetlendirilemiyordu, değer fiatına satılamıyordu. Buna rağmen Türkiyede ziraat bol istihsal kaygısında idi. Onun için çiftçi biriken alın terini makineye verdi. Bu para ticaret bilançomuzun ithalat gözüne basarak yabancı memleketlere gitti. İş bununla bitmedi. Makineye aynı zamanda yedirmek lazımdı ve makineyi Türkiye ziraati hayvanını yedirerek besledi.

İlk mesele, tabiat insanı, ileri tekniğin sırtına binince çıktı. İşte bu zamanda makine üstündekinin usta olmadığını sezdi, huysuzlandı ve sonra temâruz etti. Çiftçi derdin teşhisini ve devasını ödünç para ile ödedi.

Yolda makine muhitini yadırgadı. Türkiye'nin yolları, geldiği yerlerinkine benzemiyordu, bu sebepten topalladı, sendeledi. Sonra da yolun en netameli yerinde devrildi. Çiftçi şimdi de bu cansızı canlı ile tarlasına sürükledi.

İşde makine nazlandı, türlü cilveler yapmağa başladı. Lakin çiçi beklediğini mutlak istiyordu ve bu defa onu zorladı. Makine en biçimsiz yerinden kırıldı. Anadolu stebinde o kırılan parçayı biçimine sokmak kabil değildi. Çiftçi naçar makineyi, avlusunun bir köşesine çekti. Fakat bu son vaziyette, Karaman'da bir çiftçinin kendisini baştan çıkaran bu yosma üzerine kazmasile yürüdüğünü ve onu bir hınç yaylımı ile paraladığını biliyoruz.

Görüyoruz:

Şimdi Anadolunun en umulmadık yerinde, en sapa köyünde makineleşmek devrinin döküntülerini görüyoruz. Köylü avlusunun bir köşesinde boy boy, şekilleri kayıp olmuş, parçaları birbirine karışmış bir yığın duruyor. Bunlar her cinsten makine iskeletleridir. Ve bu köşe makine maşatlığıdır. Oraya çiftçi uğramıyor. Yalnız horoz bu maşatlıkta bir antirepoloğ gibi geziniyor.

Düşünüyoruz:

Makine düşmanı mıyız? Hayır... fakat çiftçiyi şaşırtan makine bezirgânlarına, makine saralılarına dostluğumuz yoktur.

Şüphesiz ziraatimiz makineleşecektir. Lâkin ondan evvel, ziraatin yetiştirdiğini değer fiatına satmak lazımdır. Köylünün cebine para girdiği ve pazarda daha fazla satmak için yer bulduğu takdirde fazla istihsal aklımıza gelecektir. Ancak ondan sonra istihsal tekniğini düzeltmeğe çalışacağız. Bugün çiftçiyi bu nevi mücerredat tasallutlarından korumağı düşünüyoruz.

Şevket Raşit (Hatipoğlu)

* *Dönüm* dergisi, 1932, Sayı: 5, Yıl 1

edilen bir yasayla başladı. Bu politikanın üç önemli uygulaması şöylece özetlenebilir: (1) teşviklerden en az 500 dekar işleyen, ya da 1.230 dekar zeytinliği olan, ya da 50 dekar bağ-bahçe sahibi olanlar ile en az 200 küçükbaş ya da 50 büyükbaş hayvanı olanlar yaralanabilecek, bu kişiler ve yardımcıları askerlikten muaf tutulacaktı; (2) makine girdilerine ve akaryakıta gümrük muafiyeti sağlanacak ve (3) devlet malı traktörler, elverişli koşullarla büyük çiftçilere kiralanacaktı.[16]

1924'te 70 traktör satın alan Ziraat Bankası, bunların 40'ını çiftçilere kiraladı. Bu yıllarda Türkiye'de 486'sı devlete ait 501 traktör vardı. Bu traktörlerinin 54'ü İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerindeki 16 ilde, geri kalanı Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerindeki 24 ildeydi. Bu 24 ilin 11'inde ise, traktörlerin yüzde 72'si toplanmıştı. Bu açıdan Adana, en önde gelen il durumundaydı.[17] Kısaca, makineleşmeyi teşvik politikasından en büyük payı Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerindeki büyük çiftçiler aldı. 1930'da bu politika sona erdirilirken, teşvik edilen kişilere büyük tazminatlar ödendi.[18]

Büyük Dünya Buhranı ve 1930'lar

Gelişmiş kapitalist ülkeler, 1929 dünya buhranını, talebe göre aşırı üretim fazlasının doğurduğunun bilincinde olarak, özellikle tarımsal üretimi kısıcı tedbirler geliştirirken, Türkiye'de de benzer politikalar önerilmişti.[19] Oysa, Türkiye'de aşırı üretim değil, kıt üretim söz konusuydu.Türkiye ekonomisi, iki önemli kanaldan dünya ekonomisindeki krizlerden etkilenmekteydi. Bunlar dış ticaret ve dünya tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmalar ile dış ticaret için verilen yabancı kredi hacmindeki değişikliklerdi. 1926'da, yüzde 12,6'lık bir payla Türkiye ihracatında üçüncü ülke konumunda olan ABD'nin Türkiye'den gelen tarımsal ürünler için gümrüklerinde muayene şartı getirmesi, gerek ABD'li gerekse Avrupalı ithalatçıların verdikleri ticari kredilerin kesintiye uğramasına yol açtı.[20] Bu kararın alınmasındaki siyasi neden, kapitülasyonların kaldırılmasına karşı olan ABD Senatosu'nun Lozan Antlaşması çerçevesinde saptanan ticaret anlaşmasını onaylamayı reddetmesi, aynı zamanda "Ermeni azınlık sorunu"nu yeniden gündeme getirerek, Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kurulmasını geciktirmesiydi.[21] Bu kararın iktisadi yönünün zincirleme etkileri gözlendi ve 1926'dan başlayarak, ticari kredi hacmindeki daralma sürdü, bu nedenle tarımsal ihracat olağanüstü etkilendi. Türkiye'de 1926'da başlayan buhran, 1929 dünya bunalımıyla doruğa ulaştı.

Buhran yıllarında, Türkiye'de tarımsal ürün fiyatları gelişmiş ülkelere göre daha hızlı; sanayi mamul madde fiyatları daha az düştü. 1929-1932 arasında Türkiye'nin başlıca ihraç mallarındaki fiyat düşüşleri, fındık ve afyonda yüzde 73, incir ve tütünde yüzde 50, pamukta yüzde 48, üzüm ve zeytinyağında yüzde 43 oldu.[22] Kısaca, hem iç ticaret, hem de dış ticaret hadleri tarım kesiminin aleyhine gelişti.

1930'larda, iktisat politikalarında sanayileşmeye öncelik verildiği için, hükümet bir yandan pamuk ve şekerpancarı gibi temel sanayi girdilerini desteklerken, öte yandan, buğdayda taban fiyat politikası gütmeye başladı. 1932'de başlayan buğday taban fiyat uygulamasının amacı, dönemin Ziraat Vekili Muhsin Bey'in belirttiği gibi, hububat üreticisine yüksek fiyat vermek değil, fiyat dalgalanmasını azaltmaya yönelikti ve buğdayı "...hakiki mikyasında değerlendirmekten çok uzak(tı)."[23] Bu konuda, Prof. Dr. Korkut Boratav'ın, katıldığımız değerlendirmesi şöyledir: "Bir yandan buğday fiyatları, dolayısıyla ücretler düşük tu-

16. Ravndal, G. B., *age.*, s. 90.

17. *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1924 ve 15 Ekim 1924.

18. Köymen/Silier, O., *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, BÜ yayını, İstanbul, 1981, s. 19-20, 24.

19. Bkz. Hatipoğlu, Ş. R., *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara, 1936, s. 102-103; "On Yılda Türkiye Ziraati," *Dönüm*, S. 16, 1933.

20. *The Economist*, 30 Ekim 1926.

21. "Why the Democrats Defeated the Turkish Treaty", *The Literary Digest*, 29 Ocak 1927, s. 10-11.

22. *The Economist*, 8 Temmuz, 1933, s. 93-94.

23. *Karınca*, S. 2, Temmuz 1934, s. 11-13.

Atatürk, Orman Çiftliği'nde.

tularak bir bütün olarak sanayi kesiminde ve özellikle devlet sanayiinde yüksek bir sermaye birikimi temposu sürdürme imkanı yaratılmış, öte yandan (pamuktan bir genelleme yaparsak) sanayinin hammadesini oluşturan tarım ürünleri fiyat politikalarıyla desteklenmiştir. Bu hammadeleri geniş ölçüde kullanan ve maksimum kâr peşinde koşması zorunlu olmayan bir devlet sanayii kurulmasaydı, bu dönemin serbest piyasa koşulları içerisinde fiyatların bu grup çiftçilerin lehine seyredebilme ihtimali, herhalde pek kuvvetli olmazdı."[24]

1930'larda, Nazi Almanya'sının savaş stoku yapmak amacıyla Türkiye ve Balkan ülkelerinden, çok düşük olan dünya fiyatının biraz üstünde fiyat vererek buğday satın almasının, hem buğday ekim alanının, hem de buğday ihracının artmasında önemli bir rolü oldu.[25] Tökin ve Hatipoğlu, 1930'larda hububat üretiminin nüfusa yetecek düzeyde olmadığını, ihraç edilen buğdayın "köylünün boğazından kestiği miktar" olduğunu belirtmekte, "köylü buğdayı kıymetli meta telakki ettiğinden onu paraya çevirmeyi daha faideli bulur" değerlendirmesini yaparlar.[26]

Buhran yıllarında, özellikle hububat yöresi Orta Anadolu'da erkek nüfus, vergisini ödemek ve ailesinin geçimini sağlamak amacıyla köy dışında iş aradığından, erkekleri boşalmış köyler yaygınlaşmıştı; "...buhran, Türkiye'de servet, mülkiyet kutuplaşmasına, yani iktisaden mukavim olmayan köylüye ait istihsal vasıtalarının iktisaden mukavim olan zümreler elinde toplanmasına sebep olmuştur."[27]

Kısaca, küçük buğday üreticisi hem kentlere göç ederek sanayileşmeye ucuz işgücü sağladı, hem de küçük köylünün tüketiminden keserek katkıda bulunduğu buğday ihracıyla, sa-

24. Boratav, K., "Büyük Dünya Bunalımı İçinde Türkiye'nin Sanayileşme ve Gelişme Sorunları: 1923-1939", *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii*, Ankara, 1977, s. 20.

25. Köymen/Silier, O., "1930'larda Devletçilik ve Dış Ticaret", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C. 6, 1976.

26. Tökin, İ. H., "Türkiye'de Hububat Siyaseti", *Türk Ekonomisi*, S. 1, 1943, s. 10; Hatipoğlu, Ş. R., *Türkiye Ziraatinde Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti*, Ankara, 1937, s. 13.

27. Tökin, İ. H., *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul, 1934, s. 145.

nayileşmenin temel girdileri ithal edilebildi. Ayrıca, buğday fiyatının düşüklüğü, tarımdan sanayileşmeye kaynak/değer akışı anlamına geliyordu.

Toprak Reformu Tartışmaları

1930'larda başlayan toprak reformu tartışmalarından anlaşıldığı kadarıyla, hükümet, büyük toprak sahiplerine dokunmadan, topraksız köylüye hazine arazilerinden toprak verilmesini amaçlamıştı. Bu tartışmalar sırasında, Türkiye'de "büyük mülkiyetin mühim bir mesele olmadığı," 2.000 dekarlık çiftliklere büyük mülkiyet denemeyeceği, çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Çekoslovakya'da bile 2.500 dekarlık çiftliklere el konmadığı yolunda uzman açıklamaları yapılmış;[28] topraksız ve yoksul köylülerin "toprak darlığı"nın nedeni, "köylünün sermayesizliğine, bilgisizliğine, zihniyet ve mesleki ahlakla ilgili amillere" bağlanmıştı.[29] Ama, köylünün "sermayesizliği"nin büyük toprak sahipliğiyle, tefecilikle ilişkisi dile getirilmiyordu.

Yaklaşık on yıl süren toprak reformu tartışmaları sırasında büyük toprak sahiplerinin meclisteki muhalefeti güçlü bir biçimde sürdü. Örneğin 1936'da İsmet Paşa'nın, "Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır" görüşüne karşı, Eskişehirli büyük toprak sahibi Emin Sazak, toprak reformu tasarısı geri alınırsa Beylikköprü'deki 30.000 dekar toprağını devlete hibe edeceğini söyleyerek, tasarıya karşı çıkıyordu. 1945'te çıkarılabilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu henüz komisyonda tartışılırken, Cavid Oral'ın belirttiği üzere, "zararsız" bir hale getirildi, 1948'de Cavid Oral tarım bakanı oldu ve 1950 seçimlerinden önce, kanun, hiçbir özel arazinin kamulaştırılamayacağı bir biçime sokuldu.[30]

Toprak reformu tartışmaları sırasında toprak reformuna karşı olan bazı milletvekillerinin görüşleri şu noktalar etrafında toplanmıştı: Tasarıdan acı duyduğunu belirten Seyhan milletvekili Cavid Oral'a göre, Türkiye'de toprak darlığı yoktur. Ama, zeki ve çalışkan Türk köylüsü modern vasıtalarla donatılmamıştı. Ona göre, "Bu tasarı şahsa büyük ziraati menederken, devlete bizzat büyük ziraati yaptırmaktadır. Devlet işletmelerinin maliyeti ise tasavvur edilemeyecek kadar yüksektir."[31]

Kendisi de büyük toprak sahibi olan Adnan Menderes tasarıya ilişkin görüşlerini şöyle dile getiriyordu: "Ziraatte geri durumumuz toprak mülkiyeti rejiminin elverişsizliğinden değildir. Asırlarca geri kalışımızın sebebi, zirai ve iktisadi sahadaki geriliktir. Âşarı kaldırdık fakat vasıtalı ve vasıtasız vergilerle çiftçinin yükünü artırdık. Tarım bakanlığı yalnız hatalı istatistikleri tanzim etmekle mükellef bir kadro geçindirmekten başka iş yapmadı."[32]

Halil Menteş, 50 dekara kadar kamulaştırma yapılabileceğini öngören 17. maddeyi çok tehlikeli bulduğunu belirterek şöyle diyordu: "Kasabalardaki halkın yüzde 80'i bu durumdadır... Sayıları 1 milyona yakın olan bu çiftçiler orta sınıflardır. Bunları sefalete mahkûm edeceğiz. Bu orta sınıf, burjuva sınıfıdır. Ve demokrat bir memlekette tasfiye edilmez, takviye edilir."[33]

General Naci Özdeniz'e göre ise: "Benim 'malım' dediğim bir şeye bu tasarı 'malın değil' diyor. Niçin benim malıma karşı emniyetim sarsılsın. Memleket geniştir ve işlenmemiş yerler çoktur. Bir yandan hükümet kombinalarıyla geniş arazi işletmekteyken, başkalarına vermek için niçin benim malımdan alsın."[34] Tasarının lehinde konuşanlar ise sosyal adaletten söz ederek, bu tasarıyla orta işletmelerin kaldırılmayıp güçlendirileceğini savundular.

28. Uygaç, O. F., (Ziraat İstatistikleri Müdürü), "Toprak Meselelerimiz", *Türk Ekonomisi*, S. 15, Eylül, 1944, s. 79-80.

29. Sarç, Ö. C., *agm*, s. 317.

30. Tezel, Y., *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi 1923-1950*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 353, 357.

31. *Cumhuriyet*, "Toprak Reformu Tartışmaları", 15 Mayıs 1945.

32. *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1945.

33. *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1945.

34. *agy.*

İkinci Dünya Savaşı Yılları

Savaş yıllarında, savaş ekonomisi koşulları gereğince, devletin ekonomiye müdahale alanları genişlerken, 1937'den beri devletçiliğin bir bütün olarak gevşetilme politikası da sürdü ve devlet müdahaleciliğinin özel sektöre zarar vermemesine özen gösterildi.[35] 1940'ta yürülüğe giren Milli Korunma Kanunu, gerektiğinde zorunlu ücretli çalışma getirirken, ekilen her 40 dekar arazi için bir çift öküzün "milli müdafaa"ya katkı amacıyla devlete verilmesini öngörüyordu. 1942 Varlık Vergisi ise, haksız kazançları bir defalığına vergilemeyi hedeflemişse de uygulamada, ağırlıklı olarak azınlık tüccara yönelmişti. Savaşın başında tarım mahsulleri fiyatı serbest bırakılmış, hızla artan fiyatlar nedeniyle Toprak Mahsulleri Vergisi konmuş, ayrıca tahılda üretimin belirli bir bölümü, düşük fiyatla zorla satın alınmıştı.

1938-1948 arasındaki savaş ekonomisi koşulları ve enflasyon, genel olarak sermaye birikimini, özellikle de tarımdan kaynaklanan sermaye birikimini hızlandırdı. Örneğin, 1938'de 500 TL olan bir vagon buğdayın fiyatı 1942'de 10.000 TL'ye yükselmişti.[36] Bu dönemde piyasalara büyük ölçekte buğday sağlayabilen çiftçi ve tüccar, büyük kârlar elde etti; köy dışında yaşayan büyük toprak sahiplerinden ve yoksul köylülerden toprak satın alarak, işletmelerini daha da genişlettiler.[37]

Savaş yıllarında, tarımda sermaye birikiminin bir göstergesi de İstanbul'a göçün hızlanması oldu. İstanbul'daki fabrikaların, savaş koşulları nedeniyle devlete karşı "resmi taahütleri"ni yerine getirmek için gece gündüz çalışması, İstanbul'a başka illerden işçi göçünü hızlandırdı. Tüccar ve zengin köylü de hem işlerini genişletmek, gayrimenkule yatırım yapmak, hem de eğlenmek için İstanbul'a gelmekteydi. "Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yüksek fiyatla mahsul satmaya imkan bulan veyahut ithalat eşyası yüzünden büyük kârlar temin eden tacirlerin, işlerini genişleterek İstanbul'a akın ettikleri gerçek bir olaydır. Anadolu'daki sermaye birikmesi ve ticari gelişme yüzünden meydana gelen yeni tüccar tipleri İstanbul'un maruf mağazalarını satın almaktadır... (Göç,İstanbul'daki) eğlence yerlerinin miktarını da artırmıştır. Anadolu'dan gelen kasaba tüccarı ve zengin köylüyü eğlendirmek için, çalgılı gazinolar çoğalmıştır. Bu gazinolarda ekseriyetle Anadolu şarkıları söylenmekte, köylü kıyafetine girmiş kadın artistler, Konya'nın kaşık havasını taklit ederek rumba ile karışık oyunlar oynamaktadırlar."[38]

1950: Bir Dönüm Noktası

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ABD ve Dünya Bankası, azgelişmiş ülkelerin önce tarım sektörünü "modernleştirmeleri" yani traktör ve diğer modern girdileri kullanmaları gerektiğini, daha sonra da tarım ürünleri ihracatına öncelik tanıyarak kalkınabileceklerini ileri sürüyordu. 1950'lerde kapitalist sistem kendini "modern dünya" olarak tanımlıyor ve azgelişmiş ülkelerin kalkınmasının da modern dünya ile ilişkileri sayesinde gerçekleşeceğini savunuyordu. İlişkiden kastedilen, azgelişmiş ülkelerin dış ticaret ve yabancı sermaye girişini serbestleştirmesi, bu alandaki engelleri kaldırmasıydı.

1950'lerde ABD'nin yardımı, kalkınma kredileri, ABD sermayesi, ABD'nin siyasal ve kültürel değerleri ile kimi kurumlarının azgelişmişler dünyasına girmesiyle, önce bazı sektörlerin "modernleşeceği" ve bunlardan, ekonominin diğer alanlarına doğru yayılan, kendiliğinden ve kendi kendini besleyen, aşama aşama bir kalkınmanın gerçekleşeceği öngörülüyordu.

35. Boratav, K., *Türkiye'de Devletçilik (1923-1950)*, Ankara, 1962, s. 174-177.

36. *Yurt ve Dünya*, 29 İlkteşrin, S. 20, 1942, s. 293.

37. Hüseyin, A., "Köylü İşletmeleri Küçülüyor mu?", *Yurt ve Dünya*, Eylül, S. 33, 1943, s. 333.

38. Hüseyin, A., "İstanbul'un Nüfusu Neden Artıyor?", *Yurt ve Dünya*, Temmuz, S. 31, 1943, s. 238.

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında ABD'nin Dünya Tarım Politikası

ABD'nin 1929 dünya buhranı sırasında başlattığı tarımı koruma politikaları, Ikinci Dünya Savaşı sonrasında da sürdürüldü ve diğer ülkelerce örnek alındı. Bu politikaların özü, hükümetlerin yüksek taban fiyatları belirleyerek, ürünü satın alma garantisi vermesi; ayrıca üretim alanının kısıtlanması karşılığında çiftçilere prim ödenmesiydi. Bu politikaların gereği olarak, iç piyasada tarımsal ürün fiyatlarını yüksek tutabilmek için ithalat yasakları getirildi ve elde biriken fazla tarımsal ürünler, subvansiyonla, yani devlet desteğiyle, düşük fiyatla ihraç edildi. Bu politika 1972-73 yıllarına kadar sürekli bir üretim fazlasına neden oldu. Bu yıllarda, ABD'nin Sovyetler Birliği'ne ihraç kredilerinin yüzde 75'ini vermesi, ayrıca çok ucuza buğday satmasıyla, dünya piyasalarında ticari dolaşımda olan buğdayın 3/4'ünün Sovyetler'e akması, büyük bir kıtlık ve fiyat artışına neden oldu. 1973-74 dünya bunalımı, petrol ve tarımsal ürün fiyatlarının artmasına eşlik eden parasal krizle (sabit kur sisteminin bırakılması) simgelenir. Buğday kıtlığına karşı ABD, çiftçilerine üretim alanını genişletmeleri için ucuz kredi vermeye başladı; 1980'lere gelindiğinde aşırı üretim yeniden bir sorun oldu ve çiftçi borçları 1930'lardaki durumu andırır bir düzeye geldi.

1950'lerde ABD, Avrupa'nın buğday ve süt ürünlerini korumasını kabul etmiş, buna karşılık Avrupa, ABD'den gelen yem ürünlerine ithalat kotaları ya da gümrük vergisi koymamıştı. Avrupa tarımı ayaklarının üstünde durmaya başladıktan sonra (1954) ABD tarımsal ürün ihracatı ve yiyecek yardımı büyük ölçüde Türkiye'nin de aralarında bulunduğu azgelişmiş ülkelere yöneldi.[1]

ABD yiyecek yardımı ve düşük fiyatla tarımsal ürün ihracatı, çoğu azgeliş-

ABD'nin buğdayı yardımı Ankara köylerine böyle gelmişti.

miş ülke tarafından, sanayileşmelerine kalkınmalarına yardımcı olacağı için hevesle kabul edildi ve bu ABD ile azgelişmiş ülkeler arasında yeni bir ilişkinin başlangıcı oldu. ABD, üretim fazlalıklarından bu biçimde kurtulurken, ABD'ye yerel paralarla ödeme yapılıyor ve ABD hükümeti bunu o ülkede istediği biçimde kullanabiliyordu. Öte yandan, Türkiye örneğinde de görüldüğü üzere, bir yandan kalkınmada tarıma ve ihraç edilebilir tarımsal ürünlere öncelik verilirken, öte yandan yiyecek yardımı ve ucuz ihracat biçiminde gelen ABD buğdayının, buğday üreticisini yıkama uğratmaması için hükümetler yüksek taban fiyat politikası uygulamak zorunda kalıyor; bunu da para basarak yapıyorlardı. Gelişmiş ülkelerden farklı olarak, Türkiye ve diğer azgelişmiş ülkeler, 1950'lerde, tarımsal ithalata karşı gümrük duvarları ya da ithal kotalarıyla kendi üreticilerini koruyamadılar. Çünkü GATT hükümleri gereğince, bu ülkelerden serbest ticaret ilkelerine uymaları isteniyordu.

1945'te yiyecek üretiminde kendine yeten azgelişmiş ülkelerin çoğu, bu politikaların başlamasından yaklaşık 20 yıl sonra, buğday ithalatına bağımlı hale geldi. 1970'lerde, daha önce hiç buğday ithal etmeyen Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkeleri, ABD buğday ihracatının yüzde 78'ini alıyordu.[2] 1972-74 krizinden sonra borçlarının ödenebilmesi için 3. Dünya ülkeleri, yeni ve egzotik ürünler ya da çiçeklerde ihracata dönük uzmanlaşmaya yönelmek zorunda kaldı. Toprakların bu amaçla kullanılması, ithal yiyecek bağımlılığını daha da artırdı.

1. Friedmann, Harriet, "The Political Economy of Food: a Global Crisis", *New Left Review*, 197, 1993.

2. Friedmann, Harriet, "The Origins of Third World Food Dependence," *The Food Question*, (der.) Bernstein, H; Crow, B; Mackintosh, M; Martin, C., *Monthly Review Press*, 1990, .s. 20.

Oya Köymen

Köylüler tohumluk ABD buğdayını inceliyorlar.

Bu süreç bir uçağın, kalkışa geçmeden önce pistte yavaş yavaş ilerlemesine benzetiliyor ve azgelişmiş ülkelerin de belirli bir anda "havalanacağı" ve gelişmiş ülkeler dünyasına doğru uçacağına ilişkin kalkınma kuramları ortaya çıkıyordu. Bu tür modernleşme kuramlarında, geri kalmış ülkelerdeki toprak mülkiyeti düzeni, bu ülkelerin geleneksel kurumsal yapıları ve değer yargıları, kalkınmanın/modernleşmenin önündeki başlıca engeller olarak görüldüğü için, bunların Batı dünyasındakilere benzetilmesiyle, kalkınmanın önünün açılacağı belirtiliyordu.[39]

39. Bkz. Rostow, W. W., *Stages of Economic Growth, A Non Communist Manifesto*, Cambridge University Press, 1960.

1950'lerde Türkiye'de de bu kalkınma stratejisi benimsendi; kalkınmada tarıma öncelik verilerek, Marshall Planı çerçevesinde sağlanan yardım ve kredilerle tarım kesiminde olağanüstü hızlı bir traktörleşme süreci ve köylerden kentlere göç yaşandı.

Traktörleşme (1950-1990)

1950-1960 dönemi, traktör sayesinde yaygın tarım teknolojisine geçiş dönemidir. Bu dönemde ekili alan oranı yüzde 18,7'den yüzde 29,9'a çıktı. 1960'a gelindiğinde, özellikle meralar sürülerek açılan topraklarla, ekim alanları doğal sınırına ulaşmıştı.[1]

İşletme büyüklüklerine göre traktör sahipliği verileriyle ilk kez 1963 Tarım Sayımı'nda karşılaşıyoruz.[2] Ama bu sayımda il ve bölge verileri yayımlanmadığı için, genel bir dağılım tablosuyla yetinmek zorundayız.

Tablo 1'de traktör sahipliğinde, 500+ dekar grubunun en büyük payı aldığı, işletmelerin yüzde 3,7'sinin (200+ dekar), toplam traktörlerin yüzde 47'sine sahip olduğu görülüyor.

1950-1991 arasında bölgelere göre traktörleşmenin gelişimine bakıldığında (Tablo 2), 1950'de Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinin başlangıçta oldukça yoğun traktörleşme düzeyleri dikkat çekiciydi. Türkiye'nin bölgeleri arasındaki göreli traktör payı açısından 1991'e gelindiğinde, Marmara başlangıçtaki konumunu korurken, Ege, özellikle de Akdeniz bölgesinde göreli traktör payının hızla düştüğü görülmektedir. Bir anlamda, Akdeniz traktörleşmeye doymuştu. Ayrıca, özellikle 1970 sonrası, sözü edilen iki bölgede, pamuğun göreli öneminin azalıp, yeni ürünlerin payının artmasının, bu gelişmede önemli bir rolü olmuştu. Buna karşılık, Türkiye'nin önemli buğday üreticisi olan İç Anadolu'nun (Ortakuzey, Ortadoğu ve Ortagüney) göreli traktör payı artarken, Güneydoğu'nun 1950-1991 arasında traktörleşmedeki bölgesel payını koruduğu görülüyor.

1991 Tarım Sayımı verilerinden, Ege ve Marmara'da bütün toprak gruplarında, diğer bölgelere göre daha yüksek bir traktör sahipliği gözlenirken, Akdeniz'de 50+ dekar grubundan başlayarak bu eğilim belirginleşiyor. Tablo 3'ten görülebileceği gibi, hububat bölgelerinde ise (1. 8. 9. bölgeler) 200+dekar grubundan başlayarak, traktör sahipliği artmaktadır.

1. DPT, *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl 1963-1967*, Ankara, 1963, s. 26.

2. DİE, *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, Ankara, 1965.

Oya Köymen

Tablo 1. Toprak Gruplarına Göre Traktör Sahipliği (%)

Toprak grubu (dekar)	İşletmelerin dağılımı (%)	Ekili topraktaki pay (%)	Traktörlü işletmelerin oranı (%)	Toplam traktör içindeki pay (%)
<50	68,8	24,4	34	20
50-99	18,1	23,9	24	9
100-199	9,4	23,7	20	22
200-499	3,2	17,0	14	21
500+	0,5	11,0	8	26
Toplam	100,0	100,0	100	

Kaynak: *1963 Tarım Sayımı*, s. 56. Devlet çiftlikleri katılmadığı için son sütunun toplamı 100 etmemektedir.

Marshall Planı Traktörleri Geliyor

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marshall Planı çerçevesinde yürütülen ABD yiyecek yardımı, satışı, kredileri ve böylece alınabilen traktörlerinin etkisi, Avrupa ülkeleri ile 3. Dünya ülkeleri arasında farklılık gösterir. ABD, Avrupa ile Japonya'da tarımın yeniden canlandırılmasına yönelik, karşılıklı anlaşmalarla yürütülen ve kısa süren bir tarımsal yardım politikası güderken, özellikle 1950'lerin ilk yarısından başlayarak, yardımının büyük bir bölümünü 3. Dünya ülkelerine yöneltmişti.

Yoğun traktörleşmenin arifesinde 1948-1954 yılları arasında Türkiye'de yaşayan ve Türkiye tarımı üstüne çalışan bir Amerikalı sosyal bilimcinin New York'taki kurumuna gönderdiği raporlardan birinde, Marshall Planı traktörleriyle ilgili ilginç bir saptamayla karşı-

Tablo 2. Bölgelere Göre Traktör Sayı ve Oranları 1950-1991

Bölgeler	1950	%	1952	%	1971	%	1991	%	1950=100
1. Ortakuzey	1.379	14	4.421	14	20.179	17	127.932	18	9.277
2. Ege	2.562	26	8.063	26	26.213	22	151.822	22	5.926
3. Marmara	1.484	15	4.561	14	18.833	16	110.482	16	7.445
4. Akdeniz	3.002	30	7.097	23	20.621	17	74.969	11	2.497
5. Kuzeydoğu	32	0	477	1	22.79	2	16.415	2	51.297
6. Güneydoğu	318	3	1.968	6	4.450	4	24.035	3	7.558
7. Karadeniz	185	2	609	2	4.460	4	51.488	7	27.831
8. Ortadoğu	263	3	1.181	4	8.407	7	50.204	7	19.089
9. Ortagüney	680	7	3.038	10	13.380	11	95.475	14	14.040
TÜRKİYE	9.905	100	31.415	100	118.825	100	702.822	100	7.096

Kaynak: TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*, No. 371, Ankara, 1956, s. 12-13; ve *Zirai Bünye ve İstihsal 1946-1954*, No. 363, Ankara, 1955, s. 13-31; *DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1971-1973, No. 740, Ankara, 1975; DİE, *1991 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları*, No.1550, Ankara, 1992.

Tablo 3. Toprak Gruplarına Göre Traktör Sahibi Aileler-1991 (%)

	Traktör Sahibi Olan Aile Oranı %				
Bölgeler	<50	50-99	100-199	200-499	500+
1- Ortakuzey	14,4	34,1	58,0	80,3	94,8
2- Ege	17,0	47,9	68,4	68,2	87,2
3- Marmara	26,7	63,0	88,0	94,1	100,0
4- Akdeniz	12,2	40,9	56,7	75,4	91,7
5- Kuzeydoğu	4,3	12,8	16,9	38,3	54,7
6- Güneydoğu	5,0	12,6	25,6	36,7	55,7
7- Karadeniz	6,4	29,2	41,7	46,6	80,1
8- Ortadoğu	12,2	32,4	43,6	66,9	85,4
9- Ortagüney	10,6	29,8	54,8	75,3	87,0
Türkiye	12,5	35,6	51,3	64,5	71,2

Kaynak: *1991 Tarım Sayımı.*

laşıyoruz. "Eğer Marshall Planı tarım makineleri tahmin ettiğim gibi köylüyü kente göçe zorlarsa, nasıl yaşayabileceğini düşünemiyorum. Hızlı tarımsal makineleşme, hızlı bir sanayileşmeyle birlikte yürümezse, topraktan koparılan ve başka yerde iş imkânları olmayan halkın önemli bir bölümü için yıkım getirir... Uzun dönemde bir denge kurulur demek kolay. Ama bu arada on binlerce insan ekonominin çarkları arasında ezilip yok olacaktır... Sanayileşme ve tarımın makineleşmesi aynı şeyin iki yüzüdür... Bana öyle geliyor ki 20. yüzyıl uygarlığının bir öğesini -tarım makineleri gibi- tek başına azgelişmiş bir topluma sokmak... bunu tehlikeli bir yok etme silahına dönüştürür (...) bu makineleri değil dostlarımın, en büyük düşmanımın başına gelmesini bile istemem... Bazıları traktör bir silahla karşılaştırılabilir mi diye düşünebilir. Bunlara, Amerika'nın ortabatısındaki toz fırtınalarını (erozyon) düşünün derim... Geçen yüzyılın sonu ve bu yüzyılın başındaki kırsal kesimden sanayiye büyük göçü ve acılı... mücadeleleri düşünün... Her şeye rağmen bizim Amerika'daki makineleşmenin evrimi doğal bir süreci izlemişti; Türkiye'nin durumu gibi dışarıdan zorla ve baskıyla dayatılmamıştı."[40]

Traktörleşmenin ilk döneminde, Türkiye'deki Amerikan Yardım Teşkilatı, bu olayın etkisinin araştırılması için Siyasal Bilgiler Fakültesi Profesörler Kurulu'na ortak bir araştırma önerisinde bulunur ve 1948-1952 yıllarını kapsayan ayrıntılı bir araştırmaya başlanır. Araştırma sonuçları 1954'de *Türkiye'de Zirai Makineleşme* başlığıyla yayımlanır.[41] Bu araştırmanın önemli bulguları şöylece özetlenebilir:

• Traktör sayısı artarken, çift hayvanı sayısının azalması nedeniyle arpanın göreli önemi azalıyor ve makineleşme sayesinde en çok buğday ve pamuk ekim alanları genişliyor. Makineleşmeyle birlikte, toprak satın alma da artıyor ama traktör sahipleri en çok, kiracılık ve ortakçılık yoluyla işletmelerini genişletiyor. "... traktör mübayasıyla, yeni arazi satın alma ihtiyacı bir arada gelişmiştir. Mülkiyetteki bu genişleme hem aynı köy hudutları içinde, hem de başka köy sınırlarını aşmak suretiyle vuku bulmuştur."

• Yeni toprak satın alanların yüzde 85'i kendi köyünden alıyor. Satın alınan toprakların yüzde 64'ü daha önce tamamen, yüzde 13'ü kısmen işlenmektedir, yüzde 23'ü ise hiç işlenmeyen topraklardır. "Tamamen ve kısmen işlenmekte olan arazinin makine sahibinin mülkiyetine geçmesi küçük işletmelerin büyük işletmelere yer terketmesi demektir."

• Makineli çiftçilerin satın aldığı, tamamen ya da kısmen işlenen toprakların daha önce kimler tarafından işlendiği araştırıldığında, özellikle Ege ve Marmara'da kiracılıkla, gene Ege ve Güneydoğu Anadolu'da ortakçılıkla işlenen toprakların, Orta Anadolu'da ise sahibi tarafından işlenen toprakların satın alındığı görülüyor. "... makineleşen işletmelerdeki mülk araziye katılan ve daha önce tamamen veya kısmen işlenmekte olan arazinin yüzde 64'ü esasen sahibi tarafından, yüzde 24'ü ise kiracı tarafından, yüzde 12'si de ortakçı ve maraba tarafından işlenmekte idi. Demek oluyor ki mülkiyetteki tevessü yüzde 76 nisbetinde sahibi, kiracı, ortakçı veya maraba marifetiyle işlenen arazi aleyhine vuku bulmaktadır. ***Küçük mülkiyetin böylece büyük mülkiyete yer terk edişi, üzerinde durulmağa değer sosyal bir olaydır"*** (abç). ...makinalaşmanın zirai işletmelerde doğurduğu temerküz, daha ziyade, ortakçılık ve kiracılık şeklindeki işletme sisteminin inkişafı suretiyle tahakkuk etmiştir (...) makinalaşma ve onun neticeleri olarak işletmelerdeki temerküz arazi ihtilaflarına yol açmış ve ihtilaf sayısını artırmıştır. İhtilafların en çok arttığı bölgeler Orta Anadolu ve

40. Richard D. Robinson'dan, Institute of Current World Affairs'teki, (New York) Walter S. Rogers'a mektup, 8 Ağustos 1949 - RDR 36, s. 20, 36.

41. *Türkiye'de Zirai Makinalaşma, Ziraatte Makina Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerine Bir Araştırma,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No 39-21, Ankara, 1954.

Akdeniz bölgeleridir (...) Köylülerle şehirliler arasında ihtilafların en yoğun olduğu iki bölge; Akdeniz ve Güneydoğu'dur."[42]

• 1948-1952 arasında her bölgede makineleşmiş işletmelerin ortama büyüklüğü artmakla birlikte en fazla artış Orta Anadolu ve Güneydoğu'dadır.

• Makineleşmeyle birlikte çiftçiliğe başlayan aile oranının yüzde 15'le en yüksek Güneydoğu Anadolu'da olduğu saptanır (genel ortalama yüzde 4) ve bu ailelerin yüzde 83'ü kendi köylerinden toprak satın alır (genel ortalama yüzde 38).

• Traktörleşme öncesi çiftçilik yapmayanların yüzde 61,4'ünün kasaba ve şehirlerde yaşadığı; bu ailelerin yarısından fazlasının ise (yüzde 53) esnaf ve tüccar olduğu belirtilir.

• Öte yandan, traktörleşme yüzünden işsiz kalan ortakçıların büyük çoğunluğunun "amele" olarak tarım işlerinde çalıştığını saptayan araştırmaya göre, traktör yüzünden ortaya çıkan topraksızlaşma en çok Akdeniz ve Güneydoğu'dadır. Özellikle Güneydoğu'da topraksızlaşan ailelerin bir kısmının devlet arazisini, ormanları açarak çiftçilik yapmaya başladığı, diğerlerinin kasaba ve kentlere göç ettikleri saptanmaktadır.[43]

Traktörleşmenin ilk yıllarında küçük köylülere yardım amacıyla bir denemeye girişiliyor. Ankara Vilayeti 1950'de ilk taksidini ödeyerek 12 biçer döğer ve 38 traktör alıp, Köy İhtiyar Heyeti'ne teslim ediyor. "İki seneye yakın bir zaman süren tecrübeler sonunda, makinelerin ihmal edildiği (...) kullanılması hususunda pek çok ihtilafların doğduğu tesbit edildi. Bu teşebbüsten (...) vazgeçilerek makineler satıldı ve proje tasfiye edildi."[44]

Traktörleşmenin bir diğer etkisi de özellikle 1952'den sonra köy ortak malı olan meraların ekime açılmasında görülür. Bu, küçük köylüleri, hayvancılık gibi önemli bir yan gelir kaynağından yoksun bıraktığı için kırsal gelir dağılımının daha da bozulmasında etkili olur.[45]

1950'lerde Tarımsal Yapı

Cumhuriyet döneminde, toprak dağılımına ilişkin veriler ilk kez 1950-1952 yıllarında toplandı ve bunlar il düzeyinde *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri* başlığıyla 1956'da yayımlandı.[46] 1950'lerin tarımsal yapısını büyük ölçüde bu kaynağa dayanarak saptayabiliyoruz. Bu sayıma göre, köylerde yaşayan 2.760.304 ailenin 336.860'ı topraksızdır. İşlenen alana göre yapılan değerlendirmede ise, içinde topraksızların da bulunduğu 2.527.800 aile, toplam 19.451.940 hektar toprağı işlemektedir. (Tarım sayımlarına göre toprak mülkiyetine ilişkin veriler, bu kitaptaki "Türkiye'de Toprak Dağılımı Üstüne Bazı Notlar" başlıklı yazımızda sunulmuştur.)

1950 sayımına dayanarak yaptığımız hesaplara göre, toprak dağılımının en adaletsiz olduğu üç bölge sırasıyla Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Ege bölgeleridir. Akdeniz ve Ege ticari tarımın en gelişkin olduğu bölgelerken, Güneydoğu Anadolu bu açıdan en geri kalmış bölgedir. Akdeniz ve Ege'de büyük mülkiyet, büyük ölçekli pazara yönelik üretim anlamına gelirken, Güneydoğu'da azgelişmiş tarımsal yapılara özgü bir büyük toprak mülkiyeti yapısı vardır. Toprak temerküzünün yüksek olduğu bölgelerde, işlediği toprağın tamamına sahip olan aile oranı Türkiye ortalamalarına göre düşüktür. İş hayvanı olmayan aile oranı ise en yüksek Ege bölgesindedir. Kentleşmenin yoğun olduğu Marmara'da 500+ dekar toprağı olan işletmeler önemli değildir; bu bölgede işletmelerin yüzde 82,6'sı 100 dekara kadar olan

42. *Age.*, s. 34, 99-101, 135, 137.

43. *Age.*, s. 126-127, 129.

44. *Age.*, s. 109.

45. Bkz. Hirsch, E., *Poverty and Plenty on the Turkish Farm*, Columbia University Press, New York, 1970, s. 173.

46. TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*, yayın no 371, Ankara, 1956.

toprak grubunda yer almakla birlikte, diğer bölgelere göre yarı-mal sahipliğinin en yüksek olduğu yöredir. Tablo 4'te bu dört bölgenin bazı özellikleri gösterilmiştir.

Tablo 4 a. Gelişmiş Bölgeler ile Azgelişmiş Bir Bölgeye (Güneydoğu) İlişkin Göstergeler (1950)

	Çiftçi ailelere oranı (%)				
	Türkiye	Ege	Marmara	Akdeniz	Güneydoğu
Mal sahibi	72,6	65,1	64,3	62,0	63,7
Yarı-mal sahibi	21,5	29,5	32,7	25,3	15,4
İş hayvanı olmayan	21,6	24,6	17,3	19,9	16,9
Traktör %		26,0	15,0	23,0	6,0

Tablo 4 b. Gelişmiş Bölgeler ile Azgelişmiş Bir Bölgeye (Güneydoğu) İlişkin Göstergeler (1950)

	Çiftçi aile oranı (%)				
Toprak grubu-dekar	**Türkiye**	**Ege**	**Marmara**	**Akdeniz**	**Güneydoğu**
<50	62,1	65,5	51,1	53,2	46,6
50-99	21,8	23,4	31,5	25,4	28,5
100-199	10,3	6,7	13,4	8,9	18,1
200-499	4,2	2,5	3,3	7,6	4,4
500+	1,5	1,9	0,8	4,9	2,4
Sahip olunan toprak %					
<50	18,6	21,6	19,3	9,2	10,9
50-99	20,6	24,2	31,9	12,2	20,4
100-199	19,3	13,0	28,4	8,4	23,1
200-499	16,6	11,5	13,7	15,8	12,8
500+	24,8	29,6	6,8	54,4	32,8

Kaynak: *1950 Tarım Sayımı.*

1950 Tarım Sayımı verilerini kullanarak, Türkiye kırsal gelir dağılımı konusunda öncü bir çalışma yapan Eva Hirsch'in[47] bulgularına göre, toprak dağılımı ile kırsal gelir dağılımı arasında doğrudan bir ilişki vardı ve her iki dağılımda da büyük bir adaletsizlik görülüyordu. Hirsch, ürün gelirinde, toprak dağılımına göre çok daha büyük bir adaletsizliğin olmasını, daha çok makineleşmiş olan büyük çiftliklerin en kârlı ürünleri yetiştirmeye elverişli Ege ve Akdeniz bölgelerinde bulunmasına ve aynı bölgelerdeki küçük çiftçilerin genellikle geçimlik tarım yapmalarına bağlamaktadır.

1960'larda Tarımsal Politika

1960'lar yaygın tarım teknolojisinden, gübre, ilaç, iyi tohumluk ve sulamanın önem kazandığı yoğun tarım teknolojisine geçiş yıllarıdır. Artık birim toprak veriminin artırılması amaçlanmaktadır. Sanayi önceliği olmasına rağmen, bu dönemde de tarımsal destekleme politikaları sürdürülmüştür. Üstelik 1950'lerden farklı olarak, 1960'larda ülke ekonomisi ve tarım, dış rekabete karşı korunuyordu.

47. Hirsch, E., *age.*

Tarımsal destekleme politikalarının etkilerini belirleyebilmek için öncelikle ilgili ürünün üretildiği işletme büyüklüğü dağılımına ve pazarlama oranlarına bakmak gerekiyor. Konuyu açmak için iki ürünü ele alacağız: Buğday ve pamuk. 1963 Tarım Sayımı'na göre, toplam 3.100.850 köylü aileden 2.011.346'sı buğday, 97.208 aile de pamuk yetiştiriyor.[48] 1970 Tarım Sayımı verilerine göre buğdayın pazarlanma oranı yüzde 32, pamuğun yüzde 99,4.[49]

Bu iki ürünü üreten işletmelerin dağılımı Tablo'5'te gösterilmiştir.

1970'lerin başında DPT'nin yaptığı hesaplara göre, asgari geçimlik toprak miktarı Türkiye'de 70 dekar, buğday bölgesi İç Anadolu'da 80 dekar, pamuk bölgesi Akdeniz'de 40 dekardır.[50] Buğdayda yaklaşık 100 dekardan sonra pazarlanabilir bir miktar ortaya çıkmaktadır. Buğday yetiştirenlerden yüzde 18,6'sı (100+ dekar toprak grubu) toplam buğday üretiminin yarısından fazlasını (yüzde 54) üretmektedir. Bu durumda, destekleme alımlarından yararlanan grup, doğal olarak en çok buğday üreten ve pazarlayabilen büyük işletme grubudur.

48. DİE, *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, yayın no 477, Ankara, 1965, s. 22, 26.

49. Bkz. Çınar, M.; Köymen/Silier, O., *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, 165, İstanbul, 1979, s.36.

50. DPT, *Kırsal Refah Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Destekleme Politikaları Alt Komisyon Raporu*, 1976, s. 9-10.

Toprak Reformu Çabaları ve Tartışmaları*

Cumhuriyet'in ilanıyla 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabulüne kadarki dönemde, toprak düzeni ve mülkiyet siteminde temelli bir işlem ve değişiklik yapılmamıştır. Bu ilk dönemde yapılanlar özellikle savaşların yol açtığı yıkıntılardan, nüfus hareketlerinden doğan ihtiyacı karşılamak, olağanüstü zamanların ve olayların yaralarını sarmak amacına yönelmiştir. Savaş, ayaklanma, eşkıya hareketi gibi olağanüstü durumlar dı şında, toprak bunalımı çeken yerli halkla ilgili ilk hüküm 1925 yılı Bütçe Kanunu'nun 25. maddesinde yer almıştır.[1] Bu arada "Şark manatıkı dahilinde muhtaç züraa tevziye edilecek araziye dair kanun (1505, 11.6.1969)", "Şark vilayeti ile Beyazıt, Erzurum ve Çoruh vilayetlerinin bazı parçalarında muhacir ve sığıntıların yerleştirilmesi ve yerli çiftçilerin topraklandırılması hakkında kanun (2502, 14.6.1934)" ve göçmen, mülteci ile göçebelerin toprağa yerleştirilmesini amaç güden "İskân Kanunu" (2510, 13.6.1934) vb. gibi[2] yasama önlemleriyle toprak hukuku alanında bazı adımlar atılmış ve 1944 yılına kadar 11-12 milyon dönümlük arazi dağıtılmıştır.[3]

Ayrıca, 1935 tarihinde İçişleri Bakanlığı tarafından Toprak İskân Kanunu şeklinde bir ilk toprak kanunu projesi hazırlanmış, 1936 yılında Atatürk, "Toprak kanununun bir neticeye varmasını... beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği, çalışacağı toprağa malik olması behemahal lazımdır" sözleriyle, bu kanunun gereğine de ğinmiştir.[4] Bununla birlikte, kurulan örgütün yetersizliği, plansız ve programsız davranmalar yüzünden, 1945 yılına kadar yapılan işler hiç de başarılı olmamıştır.[5]

Cumhuriyet döneminde toprak sorunlarını çözümlemek amacıyla kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, bu alanda en önemli aşama sayılabilir.

4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, nüfusun büyük bir çoğunluğunun geçimini toprağa bağlamış olduğu Türkiye'de, gerek genel ekonominin gelişmesi, gerekse tarımsal nüfusun yaşama standardının yükselmesi yolunda bir tarım ve toprak reformuna ihtiyaç duyulmuştur.

Bu ihtiyaçla hazırlanan kanunun hükümet tasarısı gerekçesinde, ülke tarım ekonomisinin geri durumu, özellikle toprak mülkiyeti yapısının ve bu yapının bir sonucu gibi gözüken ortaçağ artığı geri bir işletme rejiminin elverişsizliğiyle anlatılmakta ve bu yapı ve işletme rejimi değiştirilmek istenmektedir.[6]

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun amaçları 1. maddede dile getirildiği şekilde:

a) Arazisi olmayan veya yetişmeyen çiftçilerle bu kanun gereğince topraklandırılmaları kabul edilenleri, aileleri ile birlikte geçimini sağlayacak ve işgüçlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak; b) Kendilerine arazi verilenlerle yeterli arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara, kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek; c) Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamaktır.[7]

Kanuna göre topraksız çiftçilerin topraklandırılması için ilk planda:

a) Devletin hüküm ve tasarrufu veya özel mülkiyet altında bulunan arazi, b) Köy, kasaba veya şehrin orta malı olan arazinin ihtiyaç fazlası, c) Sahibi bulunmayan arazi, d) Bataklıkların kurutulması, göllerin kuruması ve nehirlerin doldurulmasıyla elde edilecek topraklar dağıtılacaktır.

Bu toprakların yetişmediği yerlerde, ihtiyacı gidermek üzere ayrıca Toprak Kanunu hükümlerine göre: a) Vakıflar, b) Özel İdareler, c) Belediyeler, d) Gerçek kişilerle özel hukuk kişilerine ait araziler, kamulaştırılarak çiftçiye dağıtılacaktır.[8]

Geniş toprak mülkiyetinin sınırlandırılması kuralını benimseyen kanun, özel toprak mülkiyetinin tavan sınırını 5000 dönüm olarak belirlemiştir. Bununla birlikte, bu sınırın kesin olmadığı görülmektedir. Geniş topraklı bölgelerde kamulaştırma sınırının 5000 dönüm olmasına karşılık, dar topraklı bölgelerde "gerekli tesisleri ve donatımı olan ve düzenli bir şekilde sahibi tarafından işletilmekte bulunan arazi" dışında 2000 dönümden yukarı topraklar kamulaştırılabilecektir.

Öte yandan kanunla, bir adım daha atılarak, "topraksız veya az topraklı ortakçılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi... dağıtmaya esas tutulan miktarın... üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz" şeklindeki 17. maddesiyle kamulaştırma sınırını gereğinde 50 dönüme kadar indirebilmek istemiştir.[9]

Bu kaynaklardan sağlanacak toprakların dağıtımından yararlanacak olanlar kanuna göre öncelikle ve sırasıyla:

a) Kendisinin veya ailesinin hiç arazisi olmayıp, başkalarının arazisinde ortakçılık, kiracılık yapanlar, b) Kendisinin veya ailesinin arazisi yetmeyen çiftçiler, c) Çeşitli tarımsal eğitim kurumlarını bitirenlerden arazisi olmayanlar

veya yetmeyenler, d) Tarım işçiliğiyle geçinenler... vb.'dir.[10]

Adı geçen kaynaklarla kişilere ait arazilerden:

a) Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra hiç işlenmeyen arazinin tamamı, b) Ortakçılık ve kiracılıkla işlenen arazinin 2000 dönümünden fazlası, c) Düzenli bir şekilde işlenmiş toprakların 5000 dönümden yukarısı[11] kamulaştırılan arazi ve bedel olarak ödenen para Tablo 1'de gösterilmişir.

Öte yandan, 1962'ye kadar bu kanun gereğince, borçlandırma şeklinde dağıtılan toprak ve topraklandırılan aile sayısı Tablo 2'de görülmektedir.

Toprak dağıtımı, bir çiftçi köylü ailesinin yıllık ortalama geçim masrafı olan 10 ton buğdaylık gelir getirecek bir norma göre yapılmıştır. Bu norm, yağmur faktörü 500 mm'den aşağı olan kurak bölgelerde 15 dönümle 260 dönüm, yağışlı bölgelerde 10 dönümle 100 dönüm arasındadır.

Borçlandırma şeklinde köylüye dağıtılan toprağın bedeli, vergide kayıtlı

Tablo 1.

Kamulaştırma Kaynağı	Kamulaştırılan Toprak		Ödenen Bedel
	Dönüm	m²	(TL)
Özel İdare	22.400	500	1.087.376.08
Belediyeler	367	375	7.108.00
Vakıflar	600.165	486	4.593.676.26
Ziraat Bankası	596	000	14.870.64
Özel Kişiler	174.693	967	3.144.405.98
TOPLAM	798.221	328	8.847.436.96

Tablo 2.

Yıl	Çalışılan Köy Sayısı	Topraklandırılan Yerli Aile Sayısı	Dağıtılan Toprak (dönüm)	Tahsis Edilen Toprak (dönüm)	Halen Elde Bulunan Hazır Toprak
1947	29	1.427	49.086	_	_
1948	110	4.313	238.656	_	_
1949	148	8.359	389.212	_	_
1950	333	18.589	820.194	422.196	_
1951	333	19.034	1.031.685	1.074.311	_
1952	487	39.193	1.661.222	1.265.491	_
1953	508	30.243	2.097.854	1.193.228	_
1954	475	43.490	2.423.802	1.004.451	_
1955	354	36.105	1.809.093	1.090.874	_
1956	339	35.490	1.945.526	1.382.130	_
1957	310	29.761	1.528.890	1.461.005	_
1958	586	35.484	1.483.266	1.657.497	_
1959	360	27.756	1.259.056	1.442.570	_
1960	327	30.491	1.252.028	1.744.486	984.020
1961	261	396	59.840	1.884.940	1.658.835
1962	207	307	18.259	1.844.021	1.533.221
Toplam	5.167	360.353	18.067.668	17.427.201	4.176.076

değerlerin 4 katı üzerinden belirlenmiştir. Bu borcun ödenmesine, borçlandırmadan 6 yıl sonra başlanacak ve ödeme 20 yılda tamamlanacaktır.

1945 yılında yürürlüğe giren 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, uygulamada beklenen sonucu doğuramamıştır. Gerçekten, topraksız veya toprağı yetersiz olan çiftçileri, geçimlerini sağlayacak ölçüde topraklandırma ilkesinden hareket eden bu kanun, topraklandırmada büyük özel mülklerin kamulaştırılmasıyla elde edilecek topraklardan yararlanamamış, dar ve elverişsiz toprak kaynakları içinde amacını gerçekleştirme olanağından yoksun kalmıştır. Düzenli bir şekilde işlenmiş olsa bile, geniş özel mülklerin 5000 dönümünden fazlasını kamulaştırmayı öngördüğü halde, 4753 sayılı kanun bu yoldan ancak 174.694 dönüm toprak sağlayabilmiştir. 1947-1962 yılları arasında 360.353 ailenin işletmesini koyulan norma ulaştırmak için 18.067.668 dönüm toprak dağıtıldığına göre, bu işte kullanılan özel mülk toprak ancak yüzde 0,8'lik bir orana varmaktadır. Bu bakımdan çiftçiyi topraklandırma hazineye ait toprakların dağıtılmasından öteye geçememiştir. Ayrıca yerine ve zamanına göre dağıtılacak hazine toprağı kalmadıkça; otlakların, verimi düşük toprakların dağıtımına geçilmiştir.

Bazı toprakların iyileştirilerek dağıtılması işi ele alınmamıştır. Az topraklı birçok yeni çiftçi ailesi yaratılmıştır.

Özel mülkiyette bulunan topraklar üzerinde öteden beri ortakçı, kiracı ya da tarım işçisi olarak çalışanlara bu toprakların dağıtılması yoluna hemen hiç gidilmemiştir.[12]

Öte yandan, kanun uyarınca, 16 yılda dağıtım işlemlerinin 34.887 köyden yalnız 5.157'sinde bitirilmiş olması, uygulanım için eldeki kadastro kurulları ve toprak komisyonlarının yetersizliğine açık bir belgedir.

Ayrıca, yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesi için konulan kamulaştırma kuralları, yani toprağın sürekli işlenmemesi halinde kamulaştırılması koşulu; dinlendirme, otlatma vb. gibi durumlarda bu ilkenin geçerliliğini kaldıran 5618 sayılı kanunun yürürlüğe girmesiyle işlemez olmuştur.

Topraklandırılan aileleri bağımsız birer işletmeye kavuşturmayı ve işgüçlerini değerlendirecek ekonomik bir birime ulaştırmayı öngören kanun, aynı ailenin onarma ve çevirme sermayesiyle, canlı ve cansız demirbaşla donatılmayışından ötürü, dağıtılan topraktan randımanlı bir şekilde yararlanabilmelerini sağlayamamıştır. Ayrıca, kredi ve donatım yardımları kanunun amacına uygun bir şekilde ve ihtiyaç duyanlara yapılamamıştır.[13]

Kısaca, Türkiye'nin bugünkü toprak dramı, sözü geçen kanunun ne ölçüde başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun başarısızlığı ve Türkiye'nin toprak ve tarım sorunlarının giderek ağırlaşması, 1960 iktidar değişikliğinin en önemli ürünü olan 1961 Anayasası'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasasından farklı olarak 37. maddesiyle toprak mülkiyeti alanında özlü ve buyurucu hükümler koymasına yol açmıştır.

"Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeteri kadar toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amacıyla gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçlarla değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçisinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır. Toprak dağıtımı, ormanların küçülmesi veya diğer toprak servetlerinin azalması sonucunu doğuramaz."

Yine bu anayasanın bir "Kalkınma Planı"nı öngören 129. maddesi uyarınca kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'ysa toprak reformunu;

a) İşletmelerin genişliğinin tayin ve tespiti, b) Toprak toplulaştırılması, c) İşletmelerin rasyonalleştirilmesi, d) Ortakçılık ve kiracılık şartlarının düzenlenmesi[14] ilkesine dayandırmaktadır.

Plan'ın reform konusundaki ilkelerine uygun düşen bir anlayışla hukukçu ve tarım uzmanlarından meydana gelen bir kurul tarafından 4.8.1961 tarihinde Başbakanlığa sunulan 86 madde ve 3 geçici maddelik bir "Toprak Reformu Tasarısı" hazırlanmıştır.[15]

Reform tasarısının hareket noktası, "yurt tarımının geliştirilmesi, toprak varlığının korunması ve tarımla uğraşanların refahının sağlanması için toprak mülkiyeti tasarruf ve işletilmesiyle ilgili toprak statüsünü yeniden düzenlemek"tir.

Bu ilk Toprak Reformu Kanun Tasarısı, Milli Birlik Hükümeti döneminde Prof. Osman Tosun'un Tarım Bakanlığı döneminde hazırlanarak 4.8.1961'de Başbakanlığa sunulmuş ancak kanunlaşma olanağı bulamamıştır.

10 Kasım 1961'de göreve başlayan CHP-AP koalisyonunda Tarım Bakanı olan Cavit Oral'ın hazırlattığı yeni bir tasarı ise komisyonda görüşülmeden hükümet istifa etmiştir.

İkinci koalisyon döneminde Tarım Bakanı Mehmet İzmen'in (YTP) komisyondan geri aldığı bu tasarı, büyük değişikliğe uğramış, ama yine de komisyonda ele alınamamıştır.

25 Aralık 1963'te kurulan 3. koalisyon (İnönü) hükümetinin Tarım Ba-

kanı olan Turan Şahin, 115 maddelik bir tasarı hazırlatmıştır.[16] İlkece Milli Birlik Hükümeti'nin tasarısı ile büyük ölçüde uzlaşan bu tasarının ondan ayrıldığı noktalar şöyle özetlenebilir:

Bir kez yeni tasarıya iki yeni amaç eklenmiştir;

a) Tarımsal, ekonomik ve sosyal gelişmeyi gerçekleştirmek amacıyla bulundukları yerlerde bu yönlerden kalkındırılmalarına imkân görülmeyen ailelerin Bakanlar Kurulu kararıyla başka yerlere kaldırılmalarını ve yerleştirilmelerini sağlamak,

b) Küçük işletmelerle aile işletmelerinin tek başlarına yapamayacakları işleri yapmak, toplum kalkınması ve reform hedeflerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olmak amacıyla kooperatifler kurulmasını sağlamak ve teşvik etmek.

Bu tasarının yeniliklerinin en önemlilerinden biri de, kamulaştırmada toprak sahibine bırakılacak sınır miktarla ilgilidir. Toprağı dört ana sınıfa ayıran ve bu sınıfları kurak ve sulu olarak ikiye bölerek sekiz ayrı toprak sınıfı elde eden bu tasarı, Türkiye'deki iklim bölgelerini 5 grupta toplamaktadır. Bunlar; kurak, yarı kurak soğuk, yarı soğuk, yarı nemli ve nemli iklim bölgeleridir.

Her toprak sınıfı ve iklim bölgesinde toprak sahibine bırakılacak sınır miktarını ayrı ayrı belirleyen bu tasarı, kamulaştırmada toprak sahibine bırakılacak azami miktarı, en çok, 4 sınıf kurak toprakta olmak üzere 2.500 dönüm olarak hesaplamıştır. Bu sınır miktarlar, aynı toprak sınıfı ve iklim bölgesinde çiftçilere aile işletmesi kurmak üzere verilecek azami toprak büyüklüğünün 6,25 katıdır.

4 Mart 1965'te güvenoyu alan 4. koalisyon hükümeti döneminde Tarım Bakanı olan Turan Kapanlı zamanında 3. İnönü Hükümeti'nin hazırlamış olduğu toprak reformu kanun tasarısında köklü değişiklikler meydana getirilmiş ve toprak reformundan umulan sonuçları sağlama olanakları ortadan kaldırılmıştır. Gerçekten yeni hükümet, bazı çevrelerce anayasaya aykırı[17] ve "ülkede rejimi değiştirici, kutsal mülkiyet hakkını tanımayan bir tasarı" olarak nitelendirilen[18] bu reform tasarısında temelden değişiklikler yapmıştır. Önce amaç maddesini temelden değiştirerek konuyu basit bir toprak dağıtımı ve iyi işletmecilik çerçevesine sokmuştur.[19]

Reformun amacı bölümündeki hüküm, "amaç, çiftçiyi topraklandırmak ve toprakların iyi bir şekilde işletilmesini sağlamaktır" şeklinde değiştirilmiştir.

Tasarıya "düzenli ve rasyonel işletilen topraklar" için koruyucu bir hüküm konulmuştur.

Kamulaştırmada "gerçek değer" değil, "piyasa değeri" esas alınacaktır.

Bulunduğu yerlerde, hiçbir şekilde kalkınmasına imkân olmayan köylerin başka yere taşınması hükmü kaldırılacaktır.

Kooperatifleşmeye yöneltme telkin ile olacaktır.

Reform yapılan bölgede, dağıtıma, boş araziden, devlet arazisinden, bataklıklardan vs. başlanacak ve düzenli işletmeler de korunmak şartıyla özel mülklere dokunulabilecektir.

Çalışmalar sırasında, mülk sahibinin tapusuz arazisi ve tapuda görülenden fazla çıkan arazisi, son çıkan Tapulama Kanunu uyarınca, toprağın fiili sahibi üzerine tescil olunacaktır.

Bu değişikliklerin de gösterdiği gibi, Türkiye'nin bir toprak değil, tarım reformuna ihtiyaç duyduğu görüşü[20] 1965'ten sonra kurulan hükümetlerin temel anlayışı olmuş ve bu yüzden toprak reformu tasarıları kanunlaşma olanağı bulamamıştır.

1. Yavuz F., "Toprak ya da Tarım Reformu", *SBFD*, C. 22, S. 2, s. 33.
2. *Tarım Bakanlığı Ziraat Kanunları*, S. 679, Ankara 1950, s. 96,366.
3. Türkdoğan O., *Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 76, Erzurum, 1970, s. 85.
4. Aksoy, S., *Toprak Reformunun Hukuki Esasları*, Ankara, 1964, s. 130
5. Yavuz, F., *agm.*, s. 33.
6. Aksoy, S., *age.*, s. 131.
7. *4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, Madde 1, Ziraat Kanunları 5618 sayılı kanunla değiştirilen madde, Yavuz, F., *agy.*, s. 34.
8. Güniz V., "Toprak Politikası", *İmar ve İskân Bakanlığı Yıllık Bülteni*.
9. Aksoy, S., *age.*, s. 133, 134.
10. *Adı geçen kanun*, M. 34.
11. *Adı geçen kanun*, M. 14.
12. Yavuz, F., *agm.*, SBDF, C. 22, S. 2, s. 34.
13. Yavuz, F., *agm*, s. 34.
14. *Kalkınma Planı: Birinci Beş Yıl: 1963-1967*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, s. 189-190.
15. *Toprak Reformu Kanun Tasarısı*, Tarım Bakanlığı, Hususi No. 3239, Ankara, 1961.
16. *Toprak Reformu Kanun Tasarısı ve Gerekçesi*, 1963.
17. *Türkiye Çiftçileri Teşekkülleri Federayonu*, Toprak Reformu, s. 25-27.
18. *Milliyet*, 10 Haziran 1965.
19. Ecevit, B., Reform Oyunu "Görüş", *Milliyet*, 11 Haziran 1965.
20. Tanman, F., "Tarımda mı Reform, Yoksa Toprakta mı Reform", *Milliyet*, 21 Ocak 1964.

Muzaffer Sencer, Prof. Dr.

* Muzaffer Sencer'in Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri kitabından (Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 87-101) aktarılmıştır.

Tablo 5. Buğday ve Pamuk Üreticilerinin İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı

	Buğday		Pamuk	
İşletme büyüklüğü (dekar)	Toplam işletmelere göre (%)	Toplam üretimdeki payı (%)	Toplam işletmelere göre (%)	Toplam üretimdeki payı (%)
<50	57,06	17,17	59,28	25,10
51-100	24,29	20,42	26,80	21,46
101-200	13,20	21,50	6,72	19,04
201+	5,45	32,01	7,19	33,51
Devlet İşletmeleri		8,9	0,01	0,89

Kaynak: *1963 Tarım Sayımı*, s. 22,26.

Prof. Dr. Gülten Kazgan'ın çalışmasına göre de, 1950'ler ve 1960'larda, tek başına buğday, devlet sübvansiyonundan en büyük payı almakla birlikte bu, buğday üretim değerinin ancak yüzde 1,4'ü kadardır. Ürün değerine göre en büyük sübvansiyonu ise tütün, çay, şekerpancarı ve fındık alıyor. 1968 verilerine dayanarak yapılan hesaplar, buğday destekleme politikasından en çok, bu ürünü yetiştiren işletmelerin yüzde 3,2'sini oluşturan ve pazarlama oranı yüksek olan 200+ dekar grubunun yararlandığını gösteriyor. Öte yandan, örneğin, küçük işletmelerin egemen olduğu çayda destekleme alımları doğrudan küçük üreticiye ulaşırken, pamukta büyük ölçekli çiftçiler daha çok desteklendi.[51]

Buğday taban fiyat uygulamasının, asgari geçimlik toprağı olmayanlar açısından sonuçları farklı oldu. Bu grup, piyasadan buğday satın almak durumunda olduğu için destekleme politikası nedeniyle oluşan göreli yüksek buğday fiyatlarından, zarar gördü.

Tablo 6. Buğday Üreticilerinin Destekleme Politikasından Yararlanma Oranları (1969)

İşletme büyüklüğü (Dekar)	İşletme (%)	Destekleme Politikasından Yararlananlar (%)
1-10	20,2	Kayıpta
11-25	38,7	Kayıpta
26-50	17,5	9,8
51-75	8,2	10,9
76-100	5,2	11,8
100-200	7,1	30,4
200+	3,1	37,1
	100,0	100,0

Kaynak: Mann, Charles, K "The Effects of Government Policy on Income Distribution: A Case Study of Wheat Production in Turkey Since World War II" *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, der. Özbudun, E; Ulusan, A., Holmes & Meir Publishers, 1980, s. 234.

51. Kazgan, G., *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1977, s. 508.

52. Ulusan, A. "Public Policy Toward Agriculture and Its Redistributive Implications", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, s. 138, 146.

Tarımsal ürün destekleme politikalarının, kırsal gelir dağılımını ne yönde etkilediğine ilişkin, gelir dağılımı konusunda çalışan Ulusan'ın değerlendirmesi şöyledir: "Türkiye ekonomisinde 1950-1974 döneminde tarım ile tarım-dışı sektörler arasında, gelirin yeniden dağılımında başarılı olunduğu iddialarını destekleyemiyoruz. (...) Yüksek destekleme fiyatlarından, girdi subvansiyonundan, devlet sulama projelerinden ve teknolojik gelişmelerden hep büyük çiftçiler yararlanmış ve bu gelişmeler, eşitsizlikleri artırma yönünde olmuştur."[52]

Destekleme politikalarının etkileri açısından 1960-1985 dönemi için aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 18 azgelişmiş ülkeyi araştıran Dünya Bankası uzmanlarının bulgularına göre, bu ülkelerdeki sanayi koruma politikalarının yüksekliğinin, doğrudan ve dolaylı etkisi, iç ticaret hadlerini yüzde 30 oranında tarım aleyhine bozulması oldu. Dolaylı olumsuz etki yani "eksi koruma" açısından Türkiye birinci ülke konumundadır. Bu çalışmaya göre de tarımsal destekleme politikalarından en büyük ölçüde büyük çiftçiler yararlanırken, geri kalan kırsal hanehalkları gerçek bir gelir kaybına uğradı ve tarımdan, tarın dışına büyük bir gelir aktarımı oldu. Oysa, gelişmiş ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarıyla tarıma gelir aktarılmıştı.[53]

Yoğun Tarım Teknolojisinin Etkisi

1960'larda, ABD Uluslararası Kalkınma Örgütü tarafından, tarımda "yeşil devrim" teknolojisi dönemine girildiği açıklandı. Yüksek verimli tohumların, belirli bir teknoloji paketiyle kullanıldığında olağanüstü verim artışlarına neden olacağı ve bu teknolojinin toprak reformu gereğini ortadan kaldırarak, tarımda gelir dağılımı adaletini gerçekleştireceği savunuluyordu. Yeni teknoloji, başlıca buğday ve pirinçle ilgiliydi. Türkiye dahil birçok ülkede, 1965-1975 döneminde belirli bölgelerde bu teknoloji uygulandı. Yüksek verimli tohumların ancak belirli oranlarda, sulama, gübre ve ilaçlama ile başarılı olabileceği öngörülüyordu. Bu nedenle hükümetlerin ithal girdileri desteklemesi ve sulama projelerine hız vermesi istendi. Ama birçok ülkede, teknolojik paketin öngördüğü oranların tutturulamadığını, girdi subvansiyonunun maliyetinin çok yüksek olduğunu ve ancak işletme sermayesi olan ya da ucuz kredi kaynaklarından yararlanabilen büyük çiftçilerin bu teknolojiyi kullanılabildiğini belirten araştırmacılar, 10 yıllık uygulama sonuçlarını değerlendirdikten sonra, bu teknolojinin tarımsal gelir dağılımını daha da bozduğu ve önemli üretim artışlarına neden olmadığı sonucuna ulaştılar.[54]

Türkiye'deki durumu ise şöyle özetleyebiliriz. 1950'lerde başlayan yoğun traktörleşmede kullanılan ağır ve toprağı derinden süren traktörler, erozyona yol açmış ve toprağın en verimli üst tabakaları yok olmuştu. Aşırı dozlarda kullanılan tarım ilaçları, bitkilere de zarar verdi. Gübrenin ancak yüzde 20, yüzde 30'u buğdayda, büyük bir bölümü sınai bitkilerde kullanıldı ya da deterjan sanayine kaydı. 1963-1973 döneminde, buğday üretiminde yoğun tarıma ilişkin girdilerin ve buğday ekim alanının artmasına karşılık, verimlilik artmadı.[55] 1980'e gelindiğinde, Türkiye'de yeterli miktarda gübre, ilaç ve tohumun, zama-

53. Schiff, M.; Valdes, A., "The Plundering of Agriculture in Developing Countries", *Finance and Development*, Mart, 1995, s. 44-45.

54. Bkz. Keith, G., *The Political Economy of Agrarian Change*, 1979.

55. 30 Kasım-1 Aralık 1978'de, "Buğday ve Pamuk Üretiminde Teknoloji Sorunu" üstüne Ankara'da yapılan bir toplantıda sunulan görüşler. Özetlenen görüşleri şu uzmanlar ileri sürmüştür: AÜ Ziraat Fakültesi'nden Prof. Dr. Osman Tosun, DPT'den Orhan Saygıdeğer, Planlama Genel Müdürlüğü'nden Nurettin Ay ve Yusuf Ergün.

nında ve ucuz olarak üreticiye ulaştırılamadığı belirtilirken,[56] Trakya köylüleri de geliştirilmiş buğday ve ayçiçeği tohumlarından, sulama olmadığı için verim alamadıklarından, gübre fiyatlarının ise sürekli arttığından yakınmaktaydılar.[57]

Gene Toprak Reformu Tartışmaları

27 Mayıs 1960'tan sonra toprak reformu, hükümetlerce yeniden gündeme getirildi ve benzer tartışmalar 1971 ve 1980 askeri hükümet dönemlerinde ya da hemen sonrasında yinelendi. 1964'te kabul edilen Tapulama Kanunu ile devlet arazilerinin özel mülk haline getirilmesi kolaylaştırıldı; toprak reformu çerçevesinde de devlet, özel mülkiyete geçen arazilerini bedel ödeyerek geri almak durumunda kaldı.[58]

Toprak reformunu savunanlar, sanayi ürünleri için iç pazarın genişletilmesi, sosyal adalet ve demokrasi için büyük toprak sahiplerinin siyasi nüfuzunun kırılması gerektiğini belirtirken, Demokrat Parti'nin devamı olan partiler ile Milliyetçi Hareket Partisi, toprak reformuna karşı çıkarak Türkiye'de dağıtılacak toprağın olmadığını; ayrıca Türkiye'de küçük üreticilik çok yaygın olduğundan, toprak reformunun gereksiz olduğunu iddia ettiler. Sonuç olarak, "Küçük köylünün iktisadi durumunun sanıldığından da daha kötü olduğunun ortaya çıktığı bir sırada Toprak Reformu Kanunu 30 yıllık uykusunu sürdürmek üzere tekrar uyutulmuştur."[59]

1970'lerden 1990'lara

Petrol krizi, tahıl krizi ve sabit kurlara dayanan dünya para sisteminin çöküşünü kapsayan 1973 dünya bunalımının etkisi, 1977'ye kadar ertelendikten sonra, Türkiye yeniden ağır dış borç yükünü ödeyebilmek için IMF ile masaya oturmak zorunda kaldı. Yeni stratejide, borçlu azgelişmiş ülkeler için "kalkınma" sözcüğünden vazgeçilerek; öncelik, enflasyonu önleme ve ekonominin "istikrar"ını sağlamaya yönelik tedbirlere veriliyordu. Bunun için de ücretler düşürülerek ihracata öncelik tanıyan teşvik politikaları gündeme geldi. Yeniden serbest ticaretçi dış ticaret politikalarının eşliğinde, hem devletin sosyal harcamalarının, hem de tarımsal destek politikalarının kısılması gerektiği belirtiliyordu. Bu yeni iktisadi yönelim, 24 Ocak 1980 Kararları'yla açıklanırken, bu tedbirlerin uygulamaya geçirilmesi 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle mümkün oldu.

1980'de yetkililer, Türkiye'nin kendini besleyen 7 ülkeden biri olduğunu ve buğday ihracatından milyonlarca dolar kazanacağımızı açıklıyordu.[60] Oysa bir yıl sonra Dünya Bankası'nca hazırlanan "Türkiye Tarımının Geleceği" adlı özel raporda, gübreleme politikaları ve altyapı geliştirilmediği için, Türkiye'nin gelecekte daha az değerli tarım ürünleri ihraç edip, et, süt, sebze gibi daha değerli ürünleri ithal edeceği öngörülüyor, buğday, şekerpancarı, patates ihracatına bel bağlamamak gerektiği konusunda ilgililer uyarılıyordu.[61] Bu yıllarda, "Sütümüz gazoz kadar para etmiyor" diyen üretici ineklerini elden çıkarmaya başlamıştı. 1 litre gazozun 100 TL olduğu, 1 litre sütün ise 17 TL'den üreticiden alındığı 1981'de, İstanbul Veteriner Hekimleri Odası başkanı "Ülkemiz halkı süt yerine gazoz tüketen toplum haline getirilmiştir" tesbitini yapıyordu.[62]

Ziraat İşleri Genel Müdürü Recai Ergin'e göre tarıma ilişkin sorunlar şöyle belirtiliyordu: "Tarım arazilerinin çiftçiler arasındaki dağılımı adaletsizdir. Bu dengesizlik 1963-1978 yılları arasında daha da artmıştır. Üretilen hububatın büyük bir kısmı aynı yerde tüketil-

56. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ali Balaban, *Hürriyet*, 20 Kasım 1981.

57. Beskisiz, F., "Trakya Köylüsü Topraksızlaşıyor", *Cumhuriyet*, 9 Kasım 1987.

58. Cem, İ., "Dünyada ve Türkiye'de Toprak Reformu", *Cumhuriyet*, 13-17 Ocak 1965.

59. Kazgan, G., "Tarım Geliri ve Toprak Reformu", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz, 1965.

60. *Cumhuriyet*, 15 Mart 1980.

61. *Günaydın Ekonomi*, 9 Nisan 1981.

62. *Milliyet*, 19 Haziran 1981.

mektedir (...) Tarımsal ürünlerin sanayide değerlendirilme oranı dünyada yüzde 60, bizde yüzde 7'dir."[63]

1980'lerde tarımın yapısal sorunları sürerken gübre, ilaç ve mazot gibi girdilerde, giderek dışa bağımlılık artıyordu. Girdi fiyatları ise TL'nin süreki değer kaybına paralel olararak yükseliyordu. Bu fiyat artışlarını devletin, subvansiyonla göğüslemeye çalışması, enflasyonu körükleyici bir etki yapıyordu. Bu dönemde, girdi ve diğer tarımsal destekleme politikalarından kimlerin en çok yararlandığı çeşitli araştırmalarla ortaya kondu.Örneğin, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü Müşaviri Ulviye Dönmezçelik'in, 1980'de hazırladığı "Türkiye'de Tarımsal Destekleme Fiyat Politikasının Etkinliği" adlı raporundaki tesbitler, 15 yıl sonra yayımlanan Dünya Bankası uzmanlarının raporuyla da destekleniyordu. Dönmezçelik'in bulgularına göre, destekleme fiyatları iç ve dış talep gözetilmeyerek saptandığından ve maliyet düşürücü, verim artırıcı önlemlerle birlikte yürürülmediğinden, bir yandan stoklar artıyor, bir yandan da enflasyon körükleniyordu. Ayrıca "destekleme fiyat politikası geçimlik kesimdeki üreticiden çok, ticari kesimdeki üretici ve büyük tarım işletmelerinin yararına olmaktaydı."[64]

1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Araştırması'nın sonuçları da, tarımdaki adaletsiz gelir dağılımının boyutlarına dikkat çekmektedir. Bu araştırmaya göre, tarımcı hanehalklarının en yoksul yüzde 20'lik dilimi tarımsal gelirin yüzde 5,6'sını, en üst yüzde 20'lik grup ise gelirin yüzde 47,7'sini almaktadır.[65]

1970'lerden 1990'lara uzanan dönemde, Türkiye tarımının bir diğer önemli sorunu da verimli tarım topraklarının, sürekli olarak tarım dışı arsalara dönüşmesiydi. 1981'de Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Ali Balaban, verimli tarım alanlarının, tarım dışı amaçlı kullanılmasını önlemek için yasal tedbirler alınmasını önermişti.[66] 1998'e gelindiğinde, Ziraat Mühendisleri Odası raporu, bu konudaki durumu şöyle özetliyordu: 1977-1997 arasında 450,000 hektar tarım dışı amaçla kullanılmış ve Türkiye dünyada toprak rezervi kalmayan 19 ülkeden biri durumuna düşmüştür. Türkiye'de kişi başına düşen tarım arazisinin seyri şöyle olmuştur: 1934'de 7,4 dekar, 1960'ta 9,5 dekar, 1990'da 4,9 dekar. Harran Ovası kadar bir alanı kaplayan Bursa'nın şeftali bahçeleri; Trakya'da E-5 Karayolu için 25.000 hektar, Düzce'de 3.000 hektar yok olmuş, Akdeniz'in narenciye bahçeleri betonlaşmaya yenik düşerken, Manisa Ovası'nda 4.000 hektar, sanayi tesisi arsasına dönüşmüştür.[67]

Özetle 1970'lerden 1990'lara kadar süren serbest ticaretçi, liberal politikalar döneminde her türlü ürün ve özellikle de tarım ürünleri ithalatı artarken ve tarımsal koruma politikaları en az ve etkisiz bir düzeye indirilirken, Türkiye tarımı da çiftçilerini koruyan ve ihracat subvansiyonlarıyla Türkiye'ye çok ucuza tarımsal ürünler akıtan ABD ve AB karşısında rekabet etmek bir yana, büyük bir çöküntüye uğradı. Eşitsiz koşullarda girilen serbest ticaretçi rekabetin sonuçları tarımda en açık bir biçimde görüldü.

Sonuç

1923'ten 1990'lara kadar uzanan süreçte, adeta her 10 yılda bir, değişik kalkınma stratejilerinin benimsenmesine karşılık, 1980'lere kadar tarımsal politikalarda bir süreklilik görülür. Bütün bu dönemler boyunca, toprak reformu gibi kurumsal düzenlemelere şiddetle karşı çıkan güçlü bir muhalefet vardır. Tarımın sorunlarının "modern teknoloji"yle aşı-

63. *Milliyet*, 1 Nisan 1981.

64. *Cumhuriyet*, 25 Mart 1980. Ayrıca bkz. Schiff, Maurice; Valdes, Alberto (1995) *agm.*

65. DİE, internet, 18 Ekim 1996.

66. *Hürriyet*, 20 Kasım 1981.

67. *Atlas Dergisi*, 5. 59, Şubat, 1998, s. 12.

labileceği inancı hep güçlü olmuştur. 1950'lerde traktörleşmenin, 1960'larda yoğun tarım girdilerinin kullanılmasının, beklenen verim sıçramasına ya da ihracat patlamasına yol açmamasının içsel nedenlerinden biri kurumsal düzenlemelerin yapılmaması, bir diğer neden ise, kullanılan yeni teknolojik girdilerin dışa bağımlılığının getirdiği sorunlardır. İthal girdilerin sürekliliği ve Türkiye tarımsal koşullarına uygunluğu sağlanamamış, dolayısıyla pahalı ithal girdi subvansiyonları, enflasyona yol açan etmenlerden biri durumuna gelmiştir. Öte yandan destekleme fiyatları ve alımlarının etkisi, tarımsal gelir dağılımını daha da bozucu yönde olmuştur.

Tarımdan kentlere büyük bir göç olmasına karşılık, günümüzde Türkiye nüfusunun hâlâ yarısına yakınının tarımda olması, tarım sektöründe köklü bir yapısal dönüşümün gerçekleştirilemediğinin göstergesidir. Gelişmiş ülkelerde nüfusun sadece yüzde 5 ile yüzde 10'u arasındaki bir bölümünün tarımla uğraşmasına rağmen, bu nüfus hem kentleri doyurabilmekte, hem de önemli miktarda ihracat yapabilmektedir. Örneğin, dünya buğday üretiminin 2/3'ünü ve buğday ihracatının yüzde 95'ini gelişmiş ülkeler sağlamaktadır.[68] Türkiye'nin ve diğer azgelişmiş ülkelerin buğday ihracatı patlamasından medet umması gerçekçi olmadığı gibi, ucuz buğday ve diğer tarımsal ürün ithalatı karşısında, tarım üreticilerinin ayakta kalabilmesi de zordur. 1990'lara gelindiğinde, "kalkınma" kavramı gibi, tarım sektörünün de neredeyse unutulması, bir rastlantı olmasa gerek.

68. Byerlee, D., "The Political Economy of Third World Food Imports: The Case of Wheat", *The Political Economy of Development and Underdevelopment*, McGraw-Hill, 1992, s. 306.

Oya Köymen, Prof. Dr.
Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü

1980'LERDE TÜRK TARIMINDA YAPISAL DEĞİŞME

Gülten Kazgan

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde ve kuruluşu izleyen yıllarda olduğu gibi 1980'li yıllara kadar da, tarım, çeşitli biçimlerde yapısal değişim ve dönüşüme tanık olmuştur. Bunda, bir yandan Kurtuluş Savaşı'nın yarattığı göçler (mübadele), hükümetlerin hazine arazisi dağıtması, kentleşmenin yarattığı iç göçler, hızlı nüfus artışı, daha önce ekime elverişli olmayan toprakların yeni yatırımlarla kullanıma açılması, meraların tarla arazisine dönüştürülmesi, traktör kullanımının yayılması, ara girdi kullanımının yayılması gibi karmaşık sosyoekonomik süreçler etkili olmuştur. Bir yandan da iktidardaki hükümetlerin tarım üretimini teşvik etmek ve tarım piyasalarını düzenlemek için yarattığı yeni örgütler ve kurumlar ile ürünlere ve girdilere uyguladığı fiyat destekleri devreye girmiştir. Öyle ki, 1930'lu yıllardan itibaren başlatılan bu süreç, ister liberal ister orta-sol hükümetler iktidarda olsun, 1980'li yıllara kadar kesintisiz gitmiştir. 1930'lu yıllarda Toprak Mahsulleri Ofisi'nin, Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri'nin kurulmasından 1940'lı yıllarda Zirai Donatım Kurumu'nun devreye sokulmasına ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar; ya da 1950'li yıllarda tarımsal destekleme politikasının yaygınlaştırılmasından 1960'lı yılların sonundan itibaren (Yeşil Devrim'i Türkiye'ye aktaracak biçimde) yaygın kimyasal gübre kullanımını destekleyen ya da traktör kullanımını yaygınlaştıran politikalara kadar; 1970'li yıllarda tarımda destekleme politikasının iyice yaygınlaştırılmasına kadar, yeni kurumlaşmalar ve politikalar gündemden hiç düşmemiştir.

Tarımda yapısal dönüşüm ve gelişme, doğal olarak, aynı zamanda ekonomideki hızlı sayılabilecek yapısal dönüşüm ve gelişmeden piyasa koşulları yoluyla etkilenmiştir. Sanayileşme-kentleşme süreci ve çeşitli hizmetlerdeki gelişme, ihracatın artması bu arada sayılabilir. 1950'den 1970'li yılların son çeyreğine gelinceye dek, dünya ticaret hadlerinde tarım ürünleri aleyhine önemli bir olumsuz trendin ortaya çıkmaması, hükümetlerin dış ticaret koruması yoluyla tarıma destek vermesine ve tarım piyasalarını düzenleyen kamu kurumlarının girişimlerine eklendiğinde, iç ticaret hadlerinde önemli bir olumsuz trendin ortaya çıkması söz konusu olmamıştır.

Nihayet, her dönemde tarımda gelişme ve yapısal dönüşümün temel şartı olan altyapının oluşturulması da gündemden hiç düşmemiştir. Köy yolları ve anayolların yapımı, köy elektriklendirilmesi, sulama için barajlar ve su kanallarının yapımı bunun fiziksel temelini oluştururken; köylere okul götürülmesi, tarım teknisyenleri ve mühendislerinin yetiştirilmesi, kurslarla üreticilerin eğitilmesi vb. altyapının insani temelini oluşturmuştur. Demokrasinin yerleşme sürecinde tarım sorunlarının çözümünün kolaylaştığını ayrıca vurgulamak gerekir.

Yarım yüzyılı aşkın bir sürede çok sayıda etkenin karşılıklı etkileşimi sonucunda, tarımda ortaya çıkan başlıca yapısal dönüşümler şöyle özetlenebilir:

1940'lı yılların sonuna kadar çok yaygın olan geçimlik kesim giderek daralmış, 1970'li yılların sonuna gelindiğinde buğday, süt gibi temel birkaç gıda maddesi dışında geçimlik üretim hemen hemen kalmamıştır. Böylece tarım, büyük çapta piyasalaşmış ve ekonominin geri kalan kısmıyla bütünleşmiştir.

Bu süreç, Doğu-Güneydoğu Anadolu dışında da yaygın olan beye, ağaya ve toprağa bağlı ırgat yerine, bağımsız çiftçi ailesinin oluşturduğu bir üretici sınıfının ortaya çıkmasıyla birlikte gitmiştir; ancak, söz konusu iki bölge, sosyopolitik etkenlerin de karışmasıyla henüz bu süreci tam yaşayamamıştır. Bağımsız çiftçi aileleri, piyasa göstergelerine göre ürün birleşimini, girdi birleşimini, girdi/ürün yoğunluğunu düzenleyen, teknolojik atılım yapmaya hazır, kârlılık ilkesini kollayan yeni bir sınıf olarak ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte tarım nüfusu içinde 50 ve daha az dönüm işleyen aileler ezici çoğunluğu oluşturmaya devam etmiştir. 1952, 1963 ve 1980 sayımlarına göre, bunlar toplam üretici ailelerin yüzde 62-72 arasında bir oranını oluştururken tarım topraklarının yüzde 20-25 arasında bir bölümünü kullanmıştır. Rakamların güvenilirliği bir yana, 1952'ye oranla belirgin bir trend ortaya çıkmamıştır. Buna karşılık, 200 dönümden daha fazla toprak kullanan işletmelerin kapsadığı toplam alanın payı, 1963-80 arasında yüzde 28'den yüzde 35'e çıkarak, küçük de olsa bir artış göstermiştir.

1950'li yılların sonuna kadar (ekstansif marjda) toprak genişlemesiyle artan üretim, 1960'lı yılların ikinci yarısından 1970'li yılların sonuna kadar, yerini toprak veriminin artması yoluyla üretim artış sürecine bırakmıştır. Gerçi girdi-çıktı tabloları bunu tam yansıtmamaktadır. Buna göre, bitkisel üretimde 1968'de 0,2537 olan geriye bağlantı katsayısı, 1973'te 0,2585'e, 1979'da 0,2099'a düşmüştür; aynı yıllarda hayvancılıkta katsayılar, sırasıyla 0,4177, 0,3494, 0,3963 olmuştur. Ne var ki, 1969'da 2,5 milyon ton olan kimyasal gübre tüketimi 3 katından fazla artarak, 1979'da 7,7 milyon tona, ilaç tüketimi de 62 bin tondan 82 bin tona çıkmış bulunuyordu. Yani, üretimin entansif marjda, girdi yoğunluğu artışıyla yükseldiği bir sürece girdiği görülebilmektedir. Diğer yandan, makineleşme hızlanarak sürmüştür. 1950'den önce sayıları iki bini dahi bulmayan traktörlerin kullanımı yayılmış, sayıları 1969'da 96,4 bine, 1979'da 402,8 bine çıkmıştır. 1969-70 arasında üretimin yüzde 40 artmasına karşılık kimyasal gübre üretiminin 3 kat, traktör sayısının 4 kat artmış olması, üretimin ara girdi ve sermaye yoğunluğundaki artışa tanıklık etmektedir.

Gıda sanayiinin ve tarımsal ürünleri girdi olarak kullanan diğer sanayilerin kurulması, tarımın piyasa ekonomisiyle bütünleşmesini tamamlamıştır. Bu süreçte, ileri doğru bağlantı katsayılarının da yükselmiş olması beklenir; oysa girdi çıktı tablolarından bu sonuç çıkmamaktadır.

Bu dönemde tarım katma değerinin bileşiminde gözlenen olgu, hayvancılığın göreli payının önce giderek gerilemesi, ancak 1970'li yılların sonunda, eski düzeyini bulabilmesidir. 1930'lu yılların ikinci yarısında yüzde 39 olan bu pay, 1967'de yüzde 35,7'ye düştükten sonra, ancak 1978'de eski düzenine yaklaşabilmiştir (yüzde 38,3). Hayvan ürünleri tümüyle sürekli artış gösterememiş, bir 10 yıllık dönemde süt, izleyen 10 yıllık dönemde et

üretimi olmak üzere, almaşıklı bir artış görünümü vermiştir. Bunda, tahrip olan meraların yerine yeni bir üretim düzeninin getirilmemiş olmasının payı vardır.

Kısacası, 1980'li yıllarda geçen yarım yüzyıllık sürede tarım örgütleşme biçiminden sosyal düzenine, teknolojisinden piyasa düzenine kadar çok boyutlu bir değişim geçirmiştir. Bu değişimde, hükümetlerin tümünün bilinçli bir geliştirme ve değiştirme politikası izlemelerinin önemli payı vardır.

1980-90 Döneminde Yapısal Değişme

24 Ocak 1980 programının yürürlüğe girmesiyle birlikte iktidardaki hükümetlerin tarım kesimine yaklaşımında bir değişiklik ortaya çıkmış, fark 1984 başından itibaren belirginleşmeye başlamış, dönemin sonuna doğru iyice keskinleşmiştir. Aynı zamanda Türkiye'ye kredi veren uluslararası kurumların koyduğu koşullar da iktidardaki hükümetin yaklaşımını keskinleştirmiştir. 1970'li yılların sonundan itibaren dünya piyasalarında tarım ürünleri aleyhine gelişen dış ticaret hadleri de bunlara eklendiğinde, tarım kesimi ve üreticiler, daha önceki yıllardan çok farklı bir ortama itilmişlerdir.

Dönemin ikinci yarısında iyice belirginleşen yaklaşım farkı şöyle özetlenebilir: Bir kere, tarıma karşı "koruyucu ve düzenleyici" devlet tavrı değişmiş, tarım üretiminde piyasa koşullarına tabi olunmasını sağlayacak bir politika değişikliği ortaya çıkmıştır. Dış ticaret korumacılığı çok azalmış, girdi sübvansiyonları -kimyasal gübreye verilen küçük bir sübvansiyon dışında- kaldırılmış, ürün fiyat desteği neredeyse son bulmuş ve kapsamı daraltılmıştır. İkinci olarak, tarım piyasalarını düzenleyici kamu kurumları, dönemin sonuna doğru daha önce sahip oldukları -başta kredi avantajları olmak üzere- avantajlarını yitirmiştir; diğer kamu kurumları gibi bunların da özelleştirilmesi gündeme gelmiş, bazılarının sahip oldukları tekel gücüne son verilmiştir. Üçüncüsü, daha önce yabancı sermayeye kapalı olan tohum olayı, iç ve dış sermayeye neredeyse tamamıyla açılmış ve kamunun buradaki işlevine son verme eğilimi bu yeni girişimle tamamlanmıştır. Nihayet, tümüyle dış rekabete açılan ekonomide imalat sanayii ve hizmetlerin rekabet gücünü artırmak için tarımı araç olarak kullanmak eğilimi belirginleşmiştir. Gıda maddeleri fiyatlarının düşük kalması yoluyla ücret artışlarını sınırlamak, sanayinin girdi olarak kullandığı tarım ürünleri fiyatlarını düşük tutarak maliyet artışlarını önlemek bu eğilimin başlıca nedenidir. Hatta 1980'li yılların enflasyon kaynakları arasında yerleri olmayan tarım piyasalarını düzenleyici kamu kurumlarının kredileri de, enflasyon hızının azaltılmasında bir araç haline getirilmiştir; öyle ki, örneğin Toprak Mahsulleri Ofisi alımlarını TC Merkez Bankası son iki yıldır kredileriyle karşılamamakta, bu kuruluş gereksinimini dış borçlanmayla karşılamaktadır.

Açıktır ki, ekonomi politikalarının, iç ve dış ticaret hadlerinin tarım aleyhine bu denli değiştiği bir dönemdeki yapısal değişim, daha önceki 50 yıldan çok farklı olacaktır.

1980'li Yıllarda Yapısal Değişmeye İlişkin Göstergeler

1980'li yıllardaki yapısal değişimi irdeleyecek yeterli ve güvenilir veriler henüz elde bulunmadığı gibi, bazı hallerde de veriler birbiriyle çelişir niteliktedir. DİE 1984 yılından bu yana hayvancılık kesimine ilişkin rakam yayımlamayı (bilmediğimiz bir nedenle) durdurmuştur; yıllardır başta buğday ve diğer tahıllara ilişkin rakamların şişirilmiş olduğuna dair be-

lirtiler sürüp gitmektedir. Kısacası, 1980'li yıllardaki yapısal değişme eldeki sınırlı veriler ve edinilen izlenimlere göre yapılmak zorundadır. Bu kayıtlar çerçevesinde ve "ihtiyat" kaydıyla, gözlemlenen başlıca dönüşümler, aşağıda belirtilmiştir.

Tarımın girdi yapısındaki değişme

1980'li yıllarda tarım üretimi, daha önceki yıllarda süren "yoğun tarıma geçiş" sürecinden uzaklaşmış gözükmektedir. Bir yandan kimyasal gübre, ilaç gibi verimi artırıcı girdilerin kullanımı duraklarken, bir yandan nadasa bırakılan toprakların ekime açılması yoluyla üretim artışı daha da geniş bir toprak yüzeyini artan makineleşmeyle ekme yoluyla sağlanmış, hektar verimindeki artış duraklamaya girmiştir. 1979 yılında 7,7 milyon ton olan kimyasal gübre tüketimi, 1980'li yıllarda ortalama 8 milyon ton civarında kalmış, ilaç tüketimiyse aynı yıllarda 82 bin tondan ortalama 40 bin tona düşmüştür. Diğer yandan, nadasa bırakılan topraklar 1979'da 8,4 milyon hektarken sürekli azalarak 5,2 milyon hektara düşmüş, buna karşılık ekilen alan 16,6 milyon hektardan 18,84 milyon hektara yükselmiştir. Ekilen yüzeyin artışı, makineleşmenin sürmesini açıklayan başlıca neden olmak gerekir. Aynı yıllar arasında traktör sayıları 402,8 binden 652,4 bine yükselmiştir. Yani, değişim süreci, daha yoğun tarıma geçiş yerine, daha yüzeysel tarıma geçiş biçimindedir.

Tarım nüfusuna dayalı rakamlar ise DİE ve DPT verileri arasındaki büyük farkları ortaya koymaktadır: Birinciye bakılacak olursa, 1980 nüfus sayımına göre tarım kesiminde iktisaden faal nüfus 11,1 milyon iken, 1985'te 12,1 milyona çıkarak bir milyonluk artış göstermiş, bu artışın çok büyük kısmı ücretsiz çalışan nüfustan oluşmuştur. DİE verileri tarım nüfusunda bir milyon kişilik artış gösterirken, aynı yıllar arasındaki DPT verileri küçük de olsa bir azalış göstermektedir; öyle ki, tarımdaki iktisaden faal nüfus 9,52 milyondan 9,42 milyona inmiştir ve bu iniş dönemin ikinci yarısında süratlenerek sürmüştür; 1988'de 8,37 milyon kadardır.

Nüfus rakamlarındaki bu güvensizliğe rağmen, girdi yapısındaki değişme kuşkuya yer bırakmayacak kadar açık biçimde gerçeği yansıtmaktadır.

Tarım üretiminin yapısındaki değişme

1980'li yıllarda tarım üretiminin artış hızı daha önceki dönemlerdekinin altında kalmıştır. 1950'den önceki yıllarda bu hız yüzde 3,5 civarındadır. Öyle ki, yıllık nüfus artış hızını (yüzde 2,5) karşıladığı gibi, beslenme düzeyinin iyileşmesi ve ihracatın artırılabilmesi için bir "fazla"nın oluşmasına olanak vermiştir. Oysa, 1980'li yıllarda yıllık artış hızı, tarım katma değeri zincirleme endeksine göre, yılda yüzde 2,6'dır ve ancak nüfus artışını karşılayabilmektedir. Kaldı ki, bu dönemde özellikle hayvancılık kesimine ilişkin bir kısım rakamlar yayınlanmamakta, yayımlananlarda ise kuşku çekici noktalar bulunmaktadır. Bu kuşkulu noktalar göz önünde tutulduğunda ve eldeki sınırlı verilere göre, (tavukçuluk ve balıkçılık dışındaki) hayvancılık kesiminde gerileme vardır. Buna göre, tarım üretiminin bileşiminde hayvansal üretimin payı giderek azalmakta, bitkisel üretimin payı artmaktadır. Üretimdeki artışın sadece bitkisel üretimden kaynaklandığını söylemekte bir hata olmayacak kanısındayız.

1979'da yılda 220,8 ton olan et üretimi 1984'te 363,9 bin tona çıktıktan sonra sürekli gerileyerek 1988'de 272,2 bin tona inmiştir. 1979'da 38,3 milyon olan sağılan hayvan

sayısı ve 5,4 milyon ton olan süt üretimi, sırasıyla 1984'te 31,4 milyon adet ve 4,4 milyon tona inmiştir. Süt üretiminde bir milyon ton, yani beşte bir oranında bir düşüş vardır. Açıkça ortaya çıkan olgu, 1984'e kadar olan yıllarda süt hayvanlarının kesime gittiği ve bu yoldan et üretiminin arttığı, bundan sonra ise gerilemenin başladığıdır. Hayvancılığın çöküşü, 1980'li yıllarda tarımın geçirdiği "trajik" bir yapısal değişme olarak gözükmektedir. Bu alanda tek artış (aynı dönemde) yüzde 65 gibi bir oranla yumurtadadır. Gerileyen hayvancılık üretimine arıcılık, ipekböceği gibi, tarımsal işletmelere yan gelir sağlayan diğer alt kesimler de eklenmelidir.

Bitkisel üretim alanında, kayda değer artış sağlayan alan; sebze ve (üzüm hariç) taze meyvedir. Bu görünüme göre, Türkiye toplam tarım üretiminde giderek bitkisel üretimin, bitkisel üretimde de baklagiller, sebze-meyve üretiminin ağırlığının arttığı bir yapısal değişmeyi 1980'li yıllarda yaşamıştır.

İthalatçı ülke olma yolunda değişme

1980'li yıllarda tarımda gözlenen duraklama ve bazı alt kesimlerde ortaya çıkan gerileme, tarımsal ihracata yönelebilecek fazlayı azaltırken, ithalat gereksinimini artırmaya başlamış, 1980'li yıllarda ve daha önceki dönemde söz konusu olmayan bir durum 1990'da ortaya çıkmıştır. Bu da, tarım ürünleri artı tarıma dayalı ürünler ithalatının bu kalemlerin ihracatını aşmasıdır.

Türkiye'de politikacılar ve bazen de akademisyenler, Türkiye'nin kendi kendini besleyebilen dünyadaki az sayıda ülkeden biri olduğunu geçmişte olduğu gibi bugün de tekrar etmektedir. Oysa unutulan nokta, bu olgunun doğanın Türkiye'ye bağışladığı olanaklar kadar Cumhuriyet kurulduğundan 1980'li yıllara kadar tarımı desteklemek için uygulanan politikalardan kaynaklandığıdır. Nitekim bu politikalar değişip tarıma verilen destekler bir yandan azalırken, bir yandan da tarım, dünyadaki olumsuz fiyat değişmelerine açık hale getirilince, durum tersine dönmeye başlamıştır.

1976'dan 1983'e kadar geçen dönemde net tarımsal ihracat (tarım ürünleri artı tarıma da-

yalı ürünler ihracatı, eksi bunların ithalatı) iki katından fazla artmıştır: 1976'da 1,13 milyar dolardan 1982'de 2,31 milyar dolara çıkmıştır. 1983 yılıyla birlikte başlayan azalma 1987'de 1,41 milyar dolarla dibe vurmuştur. 1988 ve 1989'da -izlenen ihracat politikalarının etkisiyle- tekrar 2 milyar dolar civarına yükselmiştir. Oysa 1990 (Ocak-Eylül) rakamlarına göre, net ihracat -158,6 milyon dolardır, yani ithalat ihracatı aşmıştır; Türkiye salt tarım ürünlerinde 200 milyon dolar kadar fazla vermeye devam etse de tarıma dayalı ürünler ithalatı 360 milyon dolar kadar açık vermiştir. Zaman içindeki artış hızına bakıldığında gerek tarımsal ürünler, gerek tarıma dayalı ürünler ithalatında bunun pek farklı olmadığı görülüyor. 1976-77 ortalaması itibariyle her ikisi de yılda 100'er milyon dolardan, 1990 (Ocak-Eylül) verilerine göre birer milyar dolara çıkmıştır; 1980'li yılların ilk yarısında bu iki kalemin toplam ithalatı 500 milyon doların altında kalırken, 1989'da 1,9 milyar dolara ve son yılın ilk dokuz ayında da 2,04 milyar dolara çıkmıştır. Buna karşılık söz konusu iki kalemin toplam ihracatı 1983'e kadar sürekli yükselmiş ve bundan sonra dalgalı bir seyir izlemiştir.

Bu görünüme göre, 1980'li yıllarda tarımda meydana gelen yapısal değişim 1990'lı yıllar için ciddi bir tehlikeyi ortaya çıkarmıştır. Bu da, Türkiye'nin net tarım ürünü ihracatçısı bir ülke olmaktan çıkıp net tarım ürünü ithalatçısı bir konuma girmesidir.

Gülten Kazgan, Prof. Dr.
Bilgi Üniversitesi Öğretim Üyesi

75 YILDA HAYVANCILIK: GELİŞMEDEN ÇÖKÜŞE...

Sadullah Usumi

Türkiye 1980 yılına kadar hayvancılıkta Avrupa ülkeleri arasında birinci, dünyada ise ikinci sıradaydı. 1923 yılından sonra izlenen istikrarlı politikalarla hayvancılıkta önemli gelişmeler sağlandı. Çayırlar, meralar bol ve verimliydi; bakım ve yem giderleri üreticilere ağır gelmiyordu; kırsal alanda yetiştirilen sığırlar, dağlarda, bayırlarda beslenebiliyor ve çoğalabiliyorlardı.

Modern besi çiftliklerimizin sayısı yok denecek kadar azdı. Dünyadaki gelişmelere göre değerlendirmek gerekirse, belki hiç yoktu. Ama, küçük ve büyük işletmelerin çoğu para kazanıyordu. Zarar edenler ve kapananlar da vardı tabii; ama, bunun nedeni hükümetlerin izledikleri tarım politikaları değil, genellikle işletmecinin bilgisizliği ve ilgisizliğiydi.

Türkiye'nin o günlerde içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen hayvancılıktaki gelişmeler aksamadan sürdü.

1939 yılına gelindiğinde toplam hayvan sayısı 54 milyon 557 bine ulaşmıştı. Türkiye'nin nüfusu o tarihlerde 17 milyon kadardı. 60 yıl sonra nüfus 4 kat artarak 65 milyona yaklaştığı halde, Türkiye'deki küçükbaş ve büyükbaş hayvan sayısı 52 milyona kadar düşmüştü.

1939 yılında hayvan sayısının cinslerine göre dağılımı, sektörün yapısı hakkında önemli ipuçları veriyor. Örneğin, 17 milyon nüfuslu Türkiye'de koyun sayısı 25 milyon 220'ye, sığır sayısı 9 milyon 395 bine ulaşmıştı. Bugünlerde 615 bine kadar gerileyen tiftik keçisinin sayısı ise 5 milyon 332 bin 131'e çıkmıştı. Tablo 1'de, 1939 yılında toplam hayvan sayısı görülüyor.

Tablo 1. 1939 yılında toplam hayvan sayısı

Koyun	25.220.503
Sığır	9.395.303
Manda	906.171
Kıl keçisi	11.185.547
Tiftik	5.332.631
Deve	109.714
At	946.873
Eşek	1.387.204
Katır	73.822
TOPLAM	54.557.768

1950 yılına kadar geçen 11 yıllık süre içinde hayvancılıkta çok önemli bir değişiklik olmadı. Koyun sayısı 25.557.503'ten 23.082.521'e gerilerken, sığır sayısı 10.123.185'e yük-

seldi. Kıl keçisi 3 milyon civarında artarken, tiftik keçisi sayısında düşme oldu. 1950'de toplam hayvan sayısı 55.610.572 idi.

1960 yılına gelindiğinde, Türkiye'de hayvancılıkta tam bir patlama yaşandı. Toplam hayvan sayısı 76 milyona ulaştı. Koyun ve sığır sayılarında çok büyük bir artış oldu. Diğer hayvancı ülkeleri de şaşırtan, hatta endişeye düşüren bu gelişme Tablo 2'de görülüyor.

Tablo 2. 1960 yılındaki toplam hayvan sayısı

Koyun	34.463.200
Sığır	12.435.000
Manda	1.140.000
Kıl keçisi	18.636.700
Tiftik	5.995.800
Deve	76.473
At	1.300.800
Eşek	1.891.634
Katır	170.093
TOPLAM	76.110.090

1970 yılında toplam hayvan sayısı 73.031.000' düştü. Ancak, koyun ve sığır sayısında önemli artışlar oldu...

1970 yılından 1980 yılına kadar geçen süre içinde hayvancılıkta gene bir patlama yaşandı. Toplam hayvan sayısı 14 milyon 36 bin artarak 87 milyon 54 bine ulaştı. Bu olağanüstü gelişme Tablo 3'te izleniyor.

Tablo 3. 1980 yılında toplam hayvan sayısı

Koyun	48.630.000
Sığır	15.894.000
Manda	1.031.000
Kıl keçisi	15.385.000
Tiftik	3.658.000
Deve	12.000
At	794.000
Eşek	1.345.000
Katır	305.000
TOPLAM	87.054.000

Bu rakamlar, Türkiye'yi hayvan sayısı bakımından dünyanın en büyük hayvan varlığına sahip ülkeleri arasına soktu. Hayvancılık sektöründeki gelişme 1980 yılından sonra da aynı tempo ile sürebilseydi, Türkiye'nin 1990'lı yıllarda Amerika'yı geçmesi bile mümkündü. Nitekim Amerika, hayvancılıktaki gelişmemizden en fazla rahatsız olan ülkelerden biriydi...

1980 yılından sonra tarım ve hayvancılık politikalarında yapılan olumsuz değişiklikler, ne yazık ki Türkiye'nin hayvancılıkta söz sahibi olmasını engelledi. Tarım ürünlerine ve hay-

Kağnılar ve emektar öküzler, sadece tarlada değil, geçit törenlerinde de yerlerini alırlardı. *Cengiz Kahraman arşivi.*

vancılığa verilen devlet destekleri azaltıldı. Ayrıca, tarımsal KIT'ler ve Tarım Satış Kooperatifleri ile ilgili yasalar değiştirildi. Süt Endsütrisi Kurumu, Et-Balık Kurumu ve Yem Sanayii gibi hayvancılığın gelişmesinde büyük katkıları olan KİT'lerin zarar ettikleri ve bütçeye yük oldukları ileri sürüldü. Ülke ekonomisinin kötüye gidiş nedeni olarak tarım ve hayvancılığa yapılan destekler gösterildi. Bazı çevreler tarafından "Köylü kentliyi sömürüyor" gibi gerçek dışı sloganlar üretildi ve halk arasında yaygınlaştırıldı. Tarım ürünlerine dönük KIT'ler, (hatta kârda olanlar bile) Tarım Satış Kooperatifleri "Kara delik" ilan edildi...

Hayvancılıkta iki önemli gelir kaynağı vardı. Biri et, diğeri de süt. Süt Endüstrisi Kurumu ile Et-Balık Kurumu'nun piyasalarda etkinliği kalmayınca; üretici, etini ve sütünü değerine satamaz hale geldi. Yem sanayii de aynı kaderi paylaştı.

Zarar eden üreticiler, süt sığırlarını, değerinin yarısına kesime vermeye başladılar. 1980 yılından sonra, bilinçsiz ihracat ve erken kesim, sığır ve koyun sayısında önemli ölçüde azalmaya neden oldu. Bu arada meydana gelen et açığını kapatabilmek için, hükümet canlı hayvan ve et ithalatının yolunu açtı. Dış ülkelerin çoğunda hayvancılık sektörünün önemli devlet desteği ve sübvansiyonu olduğu için et ve hayvan maliyeti çok düşüktü. Bazı ülkeler ellerindeki stokları tüketebilmek için kötü kalite ve beklemiş etleri ucuz fiyatlarla elden çıkarmaya hazırdı. Yüksek enflasyon nedeniyle maliyetlerin çok yüksek olduğu Türkiye, bu türden etle doldu. Böylece, Türk üreticisi düşük fiyatlarla ithal edilen et ve hayvanlar karşısında rekabet şansını tamamen kaybetti.

Bu dönemde, İran'dan kaçak veya sınır ticareti yolu ile getirilen hayvanlar yurdumuzun çeşitli bölgelerinde satışa çıkarılınca işler daha da karıştı. Doğu bölgelerinden yurda sokulan İran menşeli hayvanlar Trakya ve Ege illerinde de görülüyordu. Çoğu hastalıklıydı. Nitekim, İran inekleri ülkenin her tarafında hayvan hastalıklarının yayılmasına neden oldu. Bazı hastalıklar önlenemediği için binlerce ve belki de on binlerce hayvan telef oldu. Ölen

hayvanların ilaçlanarak çukurlara gömülmesi, tazminatlarının ödenmesi hükümetleri de oldukça sıkıntıya soktu. Hatta, bakanlıklar arasında sert tartışmalar ve yazışmalar yaşandı. Tarım Bakanlığı iller arasında hayvan naklini denetleyemediği için İçişleri Bakanlığı'nı suçluyordu. Sonuçta, Türkiye hastalıklı kaçak hayvanların bedelini çok ağır ödedi. Ayrıca, kaçak ve hastalıklı etler daha ucuz fiyatlarla satılabildiği için, yerli üreticiler yine darbe yedi. Hastalığa yakalanan hayvanlar, verim kaybına da uğradı. Çoğu yavrularını attı. Günde 30 ile 40 kilo süt verebilen ineklerin verimi iki veya üç kiloya kadar düştü.

Hayvan kesimleri de denetlenemedi. Hatta, yasalara aykırı kesimlere göz yumulduğu ileri sürüldü. Desteklenmediği için parasızlıktan kıvranan üreticiler, küçük süt kuzularını ve gelişmesini tamamlayamamış danalarını kesime veriyorlardı. Üniversite öğretim üyelerinin ve uzmanların yaptıkları hesaplara göre, Türkiye'nin erken kesim yüzünden yıllık et kaybı 500 milyon kilonun üstündeydi... Türkiye gibi milyonlarca insanın ete hasret yaşadığı bir

Hayvancılık: Günümüzde Verim ve İşletme Büyüklüğü ile İlgili Birkaç Rakam*

Türkiye'de hayvan varlığı gerilemesine rağmen ihtiyaç kısmen ithalatla, ama daha çok verimin yükseltilmesi sayesinde karşılanabiliyor. 1997 yılı sonu itibariyle, Türkiye'nin et üretimi küçükbaşta 517 bin ton, büyükbaşta 384 bin ton seviyesine yükseldi. Bu yükselişin temelinde, kültür ırkı hayvan sayısının ve hayvandan elde edilen ette verimin artışı var. Ancak, Türkiye'deki hayvancılığın et verimi AB ülkelerindeki 300 kilogramı bulan verimin yarısına bile ulaşamıyor. Aynı durum süt veriminde daha çarpıcı. AB'de süt verimi, yılda 6 bin 500 litreyi bulurken, Türkiye'de bin litre seviyesinde. Türkiye'nin süt üretimi ise büyükbaş hayvanlarda 9 milyon tonu, küçükbaş hayvanlarda 10 milyon tonu buluyor. Verimi olumsuz yönde etkileyen temel unsurlardan biri ise, hayvancılık yapılan işletme büyüklüğü. Türkiye'de hayvancılık yapılan işletme başına düşen hayvan sayısı ortalama olarak 5-6. 100'den fazla hayvanı olan işletmelerin genel işletmelere oranı ise yüzde 1'i bulmuyor. Hayvancılığın yaşadığı sıkıntılar gerek et ve ürünlerine bağlı sanayi, gerekse süt ve süt ürünlerine bağlı sanayinin gelişiminin yavaş gitmesine neden oluyor. DİE'nin belirli periyodlarla yaptığı yıllık imalat sanayii istatistik çalışmasına göre, Türkiye'de mezbaha ürünleri sanayiinde 170 adet, süt ve süt ürünleri sanayiinde 1.188 adet firma var. Bu firmaların çalışırdığı insan sayısı ise mezbaha ürünlerinde 11 bini geçerken, süt ve süt ürünleri sanayiinde on bine yaklaşıyor. SEK'in özelleştirilmesi ve Et-Balık Kurumu'nu özelleştirme çalışmaları sonrası kamunun sanayideki payı düşerken, Pınar Süt, Pınar Et, Maret, Mis Süt, Sütaş gibi firmaların başta yer aldığı özel sektör yatırımları ise çok yavaş artıyor. İSO 500 büyük firması içine giren bu firmaların 1997 sonu itibariyle üretimden satışları 118 trilyon lirayı buldu. Sektörün dış ticareti dalgalı bir seyir izliyor.

Serhat Aligil

* "Hayvancılık Kan Kaybediyor...", *Ekonom*, Ocak-Mart 1998.

Sektörde Dış Ticaret (bin $)

	Canlı Hayvan		Et ve Et Ürünleri		Süt ve Süt Ürünleri	
Yıl	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
1992	109.127	127.937	34.123	26.442	30.887	8.882
1993	103.505	283.508	32.294	26.807	30.604	12.326
1994	23.353	223.356	10.471	43.292	20.453	19.135
1995	342.952	131.983	77.998	23.168	36.383	26.154
1996	167.429	84.972	26.023	27.192	42.770	36.821
1997	18.900	82.700	1.500	26.600	32.500	51.900

Kaynak: DİE

ülkede 500 milyon kilo et kaybı Avrupa ülkelerinde bile şaşkınlık yaratıyordu. Buna rağmen, erken kesimi engelleyecek hiçbir önlem alınmadı. Herkes, her istediği zaman, istediği kiloda kuzuyu da, danayı da kesebiliyor...

Türkiye, ilk acı faturayı 1984'te ödedi. 1980 yılında 87 milyon 67 bin olan toplam hayvan sayısı, 4 yıl gibi kısa bir süre içinde 18 milyon 545 bin eksilerek 68 milyon 522 bine düştü. (Tablo 4)

Bu tablo aslında hayvancılıkta bir facianın habercisiydi. Peşinden ekonomiyi de çıkmaza sürükleyecekti. Kısa süre içinde önlem alınmazsa, hayvancılığın geleceğinin kurtarılması artık mümkün olmayacaktı.

1990 yılına gelindiğinde karşımıza çıkan rakamlar, hayvancılık politikalarında olumlu bir değişikliğin yapılmadığını, önlem alınmadığını ortaya çıkardı. 1990'da hayvan sayısı 64 milyon 992 bine düşmüştü.

Böyle bir tablo karşısında, tarım ve hayvancılık için en tehlikeli olan yol seçildi. Tarımsal KIT'lerin hızla özelleştirilmesi gündeme geldi. Mayıs 1992'de SEK'in, Et-Balık Kurumu'nun ve Yem Sanayi'nin özelleştirilmesine karar verildi. 27 Mayıs 1992'de de kararname *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi...

Et-Balık Kurumu 1.10.1952 yılında çıkarılan 27 sayılı yasa ile kurulmuştu. 1.1.1953 yılında da ilk kombinalar faaliyete geçmişti. Yem Sanayii de 1956'da kurulmuş, 1958 yılında ilk fabrikalar üretime başlamıştı. Bu iki kurum, 1950 ile 1960 arasında hayvancılıkta yaşanan başarının temel taşlarıydı. Sonraki yıllarda kurulan SEK de, 1970 ile 1980 yılları arasındaki gelişmelerde önemli rol oynamıştı.

Tablo 4. 1984 yılında hayvan sayısı

Koyun	40.391.000
Sığır	12.410.000
Manda	440.000
Kıl keçisi	11.127.000
Tiftik	1.973.000
Deve	3.000
At	623.000
Eşek	1.226.000
Katır	213.000
Domuz	12.000
TOPLAM	68.522.000

Batılı ülkeler hayvancılıkta bu tür kurumlarla başarıya ulaşmışlardı. SEK, Et-Balık Kurumu ve Yem Sanayii gibi hayvancılığı destekleyen kuruluşların özelleştirilmesi gündeme geldiğinde, bu kurumlar üreticilerin kurdukları kooperatiflere devredilmişti. Hem de mali kaynakları güçlendirilerek.

Nitekim, Batılı ülkelerden örnek alınarak hazırlanan SEK'in kuruluş yasasında da, bu konuda bir hüküm vardı. Bu hüküm, SEK'in işlevini tamamladıktan sonra üretici birliklerine satılmasını emrediyordu. 1980 yılından sonra bu emredici madde, bir yasa değişikliği ile kaldırıldı. Böylece SEK satışa hazır hale getirildi...

Sonuçta SEK, Et-Balık Kurumu ve Yem Sanayii, satış ihalelerinin birkaç kez bozulmasına rağmen, özel sektör firmalarına çok düşük fiyatlarla devredildi. Üreticilerin iddialarına göre, bu kurumların satış bedelleri arsa fiyatlarının bile altında kaldı...

Piyasalarda rekabet ortamı yaratan SEK, devletin elinden çıkınca, süt alım fiyatlarını sanayiciler tespit etmeye başladı. SEK satılmadan önce üreticilerin 18 bin liraya satabildiği sütlerin fiyatları üç-beş ay içinde 12 bin liraya düşürüldü. Et piyasalarında da denetim kalmadı. Üreticilerden ucuz fiyatlarla alınan et ve süt ürünleri tüketiciye yüksek fiyatlarla satıldı. Süt alım fiyatları sürekli düşürülürken, peynir, tereyağ, yoğurt gibi ürünler zamlandı. 1995 yılında süt fiyatları 12 bin lira iken, kilo başına destek 3 bin liraydı. Süt bedellerinin dörtte biri. 1998 yılında süt alım fiyatları 85 bin liraya çıktı. Buna karşılık devlet desteği 3 bin liradan sadece 5 bin liraya yükseltildi. Süt bedelinin 16'da biri... Bu arada yem fiyatları bir yıl içinde 60 bin liraya tırmandı... Böylece süt üreticilerinin gelirleri azalırken, giderlerinde büyük artışlar oldu.

Hayvancılıkta ırk ıslahında da başarı kazanılamadı. 1998'de 11 milyon civarında olan sığırların ancak 1 milyon 795 bini bol süt veren kültür ırkından 4 milyon 905 bini melez, 5 milyon 182 bini de yerli. Hükümetlerin bu konuda da ciddi bir katkısı olamadı. Üretici ve üretici birliklerinin kendi mali güçleri ile gösterdikleri çabalar da yetersiz kaldı.

Öte yandan 80'lerin ortalarından itibaren Güneydoğu ve Doğu bölgelerinde yaşanan olaylar, bu bölgelerde binlerce köyün boşaltılması zorunluluğu hayvancılığın içine girdiği çıkmazın bir başka nedeniydi. Bu bölgede hayvancılık, 1990'larda neredeyse yok olma düzeyindeydi.

Bütün bu olumsuzluklar 1997 yılında etkisini gösterdi. 1980 yılında 87 milyon 57 bine ulaşan hayvan sayısı 1997 yılında 52 milyon 742 bine geriledi. Koyun sayısı tam 18 milyon eksilerek 30 milyona düştü. 1980 yılında 15 milyon 894 bin olan sığır sayısı da 11 milyon 185 bine indi. Türkiye için son derece önemli olan tiftik keçisi için, yok olmak üzere demek daha doğru olur. Zira geçmiş yıllarda 6 milyona yaklaşan tiftik keçisi sayısı şu sıralarda 615 bin civarında.

Hayvancılığımızı kurtarmak artık oldukça zor, ama imkânsız değil. Desteklemeye başlanması ve üreticilerin ekonomik kuruluşların çatısı altında toplanması şartiyle, yeni bir gelişme dönemine girilebilir.

Sadullah Usumi

Gazeteci, tarım uzmanı

DEVLETÇİLİK DÖNEMİ TARIM POLİTİKALARI (MODERNLEŞME ÇABALARI)*

İlhan Tekeli - Selim İlkin

1930'lu ve 1940'lı yıllar Türkiyesi'nde milli gelirin büyük bir kesimi tarımda yaratılıyor, emeğin büyük kesimi yine tarımda istihdam ediliyor ve nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyordu. Bu durumdaki bir ekonomide tarım, ekonomik politikaların esas ilgi alanı olur. Nitekim bu dönemi inceleyen ekonomi tarihçilerinin ilgisi sanayideki devletçilik uygulamaları üzerinde yoğunlaşmış olmasına karşın, tarım kesimini de ilgilendiren önemli uygulamalar yapılmıştır.

Bu dönemde izlenen tarım politikalarının amaç ve ilkelerini belirleyen etkenleri üç grupta toplayabiliriz. Birincisi, Cumhuriyet'in benimsediği dünya görüşünden; ikincisi, yaşanan dünya ekonomik bunalımının Türkiye'yi izlemek zorunda bıraktığı ekonomik politikadan; üçüncüsü ise Türkiye'de tarım kesiminin yapısından kaynaklanan amaç ve ilkelerdir.

Cumhuriyet'in benimsediği dünya görüşünden kaynaklanan iki ilke vardır. Birincisi halkçılık, ikincisi pozitivistik bir bilimciliktir. Bunlar ve kaynakları üzerinde kısaca duralım.

Cumhuriyet'in benimsediği ilk ilke "halkçılık" olmuştur. İttihat ve Terakki döneminden beri gelişen halkçılık anlayışının arkasında Makedonya'daki çok karmaşık siyasal etkilenme süreçleri vardır. Gerisinde küçük toprak mülkiyetinin yaygın olduğu bir ortamda gelişmiş "narodnik"çi bir politik bakış bulunur. Nitekim Cumhuriyet'in halkçılığının en önemli boyutlarından biri köylünün "maişetini geliştirmek",[1] onu küçük bir üretici haline getirmektir. Mustafa Kemal'in demeçlerinde sık sık geçen "Türkiye'nin sahibi hakikisi ve efendisi hakiki müstahsil olan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür"[2] sözleri böyle bir halkçılık anlayışının yansımasıdır. İkinci ilke de İttihat ve Terakki döneminden kaynaklanmaktadır. O dönemden gelen pozitivistik bir bilim anlayışı vardır. Bunun uygulanmasının sorunları çözmekte yeterli olacağı sanılmaktadır. 1932 yılında nasıl *Kadro* dergisi Cumhuriyet'in siyasal ideolojisini formüle etmek amacıyla yayımlandıysa, Şevket Raşit Hatipoğlu'nun öncülüğünde bir başka kadro da tarımsal politikayı yönlendirmek amacıyla *Dönüm* dergisini yayımlıyordu. *Dönüm*'ün çıkış nedenini anlatan baş yazıda konulan ilk hedef "Memleket İlimciliği"dir. *Dönüm*'cüler "ziraatin uzun bir devre ilme kapalı" kaldığını düşünmektedirler.[3] Bugün ise"telaşlı bir ilimcilik" vardır. "O daha henüz her fertde insanın derunî alemini sarsacak bir 'zaruret' haline gelmemiştir." "Bir bakışa göre, bazılarımızda ilim metafizikleşmiştir." *Dönüm*'cüler bu saptamayı yaptıktan sonra şunları önermektedirler. "Kendi dünyasında, kendisi için yaşayan ilim tehlikelidir. Biz, bulunduğu muhitin, hayatın içine taşan, bütün mevzuunu ve materyalini etrafında çırpınan hayattan alan ilim arzuluyoruz."[4] İşte o zaman soyut ilimden kurtulanacak "memleket ilimciliği" doğacaktır.

Yaşanmakta olan ekonomik bunalımın Türkiye'yi izlemeye yönelttiği ekonomik politikalar,

* *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* (Yurt Yayınları, Ankara 1988) kitabında yer alan, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları", makalesinden yazarların izniyle kısaltılarak aktarılmıştır.

1. "Milli Şef ve Ziraat", *Dönüm*, C. 5, S. 2, Aralık 1939, s. 43.

2. Mustafa Kemal'in 1 Mart 1922'de TBMM üçüncü toplanma yılını açış konuşması, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (I), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1945, s. 219.

3. "Dönüm", *Dönüm*, C. 1, S. 1, Haziran 1932, s. 1.

4. Raşit, Ş., "Bizde Ziraat ve İlim", *Dönüm*, C. 1, S. 3, Ağustos 1932, s. 1-5.

tarımdan üç ayrı işlevi yerine getirmesini bekliyordu: a) "Milli iaşeyi sağlamak, b) "Milli sanayii hal ve istikbaldeki ihtiyaçları mikyasında gerekli hammaddelerle beslemek, c) İhracatı çoğaltarak bu sanayi kalkınmasının gerektirdiği dış parayı sağlamak.[5] Devletçilik döneminin söylemi içinde ilk iki işlev "kendimize yeten ziraat" diye formüle ediliyordu. Kendimize yeten ziraat davasının başarılmasında Türkiye ziraatinin önünde her şeyden evvel, ülkede yetişmesi olanaklı olduğu halde o döneme kadar her nedense yetiştirilmeyen ziraat nebatlarının çiftçiliğe sokulması gelmektedir.[6] Bu ise tarımın "çeşitlenmesi" demektir. Tarımcılar Türkiye'de uygulanacak tarımın "çeşitlenmesi" politikasına salt bir ithal ikamesi sorunu olarak değil, aynı zamanda Türk tarımının yapı sorunu olarak da bakmaktadırlar.

Şevket Raşit Hatipoğlu'na göre, tarımdan beklenen ihracatı artırarak kalkınma için gerekli dış para sağlama işlevi de "Cihan Pazarında Tutunabilen Ziraat" ilkesine sahip çıkmayı gerektiriyordu.[7] Türkiye tarımının buğday gibi her yerde yetişen ürünlerle dünya pazarında tutunmaya uğraşması boşunaydı. Tutunabilmek için çekirdeksiz üzüm, incir, tütün, fındık, afyon, Antep fıstığı vb. Türkiye'nin üstünlüğü olan ürünlere önem vermesi gerekecekti. Ama bu yeterli değildir. "Standartlaşmaya" giderek kaliteli üretim yapılmalıdır. Kaliteli türler etrafında standartlaşmış üretimi sağlayabilmek için ise "Merkez Mıntıkalar" etrafında "uzmanlaşmaya" gidilmelidir. Üretimde iklim ve toprak koşullarının farklılaşmasına dayanan böyle bir bölgesel uzmanlaşma, standardizasyonun sağlanmasını kolaylaştıracaktır.[8]

Bunalım içindeki Türkiye'nin seçtiği tarım politikaları, temelde hem ülke içi, hem de ihracat için tarımsal üretimin artırılmasını gerektiriyordu. Oysa dünyada yaşanan tarımsal bunalım fazla üretimden kaynaklanıyordu. Bu nedenle dönemin tarım politikasının "surprodüksiyon" savları karşısında açık bir vaziyet alması gerekiyordu. Bu vaziyet alışı *Dönüm*'cüler "Ziraatimiz, yetiştirdikleri için yepyeni sarf şekilleri, sarf yerleri aranmasını, bulunmasını istiyor. Kendi elinin kolunun bağlanmasını değil..." diye dile getirmekte ve "...bizim için Türkiye'de millet, iktisadi istihsalâtının fazlalığından bahsedecek bir mevkide değildir, o daha büyümek ve serpilmek zaruretindedir. Bu millet, iktisadi büyümek ve serpilmek için de, her şeyden evvel çok iyi istihsal etmek mecburiyetindedir"[9] diye eklemektedirler.

İstihsalin artırılması Türkiye'nin tarımsal yapısı içinde sağlanacaktır. Bu da bizi üçüncü grup ilkelere getirmektedir. Var olan yapı, izlenebilecek politikalara önemli sınırlamalar getirmektedir. 1930'lu yıllarda Türkiye topraklarının yüzde 10,9'u tarla arazisi, yüzde 2,6'sı bağ ve bahçe, yüzde 15'i tarım yapılabilecek yedek arazi, yüzde 31,1'i mera ve çayır, yüzde 31,1'i orman ve çalılık, yüzde 27,3'ü tarıma elverişsiz arazi olarak hesaplanıyordu. Buna göre Türkiye'nin, tarım yaptığı araziden daha fazla kullanılabilecek arazisi vardı. Tarımsal üretimin kıt kaynağı toprak değil, emek ve sermayeydi.[10] Türk tarımında yaygın olan küçük köylü işletmeleridir ve bunlar az sayıda işletme aracına sahiptir, teknik bilgileri sınırlıdır, çoğu kez borçludurlar. Büyük toprak sahipleri ise, Adana ve Ege'deki bazı toprak sahipleri dışında, topraklarını doğrudan işletmemekte ve gerekli kapital yatırımını yapmamakta, dolayısıyla topraklarını ortakçılara terketmektedirler. Bu durumda büyük toprak sahiplerine ait topraklarda da küçük işletmelerin üretim faktörleri oranları yürürlükte olmaktadır. Adana ve Ege'de topraklarını kendileri işleten büyük toprak sahipleri de

5. "Yurdumuzun Zirai Kalkınması Hakkında Antalya Milletvekili Sayın Nurullah Esat Sümer'in Raporu", *Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 10, Temmuz 1948, s. 4.

6. Raşit, Ş., "Kendimize Yeten Ziraat", *Ziraat Gazetesi*, C. 5, S. 9, Eylül 1934, s. 265.

7. Raşit, Ş., "Cihan Pazarında Tutunabilen Ziraat", *Ziraat Gazetesi*, C. 5, No: 10, Ekim 1934, s. 299.

8. Gleisberg, W., *Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umumi Rapor*, Ziraat Vekâleti, Ankara, 1936, s. 1-28.

9. "Suproduction", *Dönüm*, C. 1, S. 3, Ağustos 1932, s. 31.

10. Tekeli, İ., - İlkin, S., *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, ODTÜ, Ankara, 1982.

yönetimi kâhyalara bırakmışlardır. Esas hünerleri beyine sadakat ve çevresine zorbalık göstermek olan kâhyalar elinde, rasyonel bir işletmecilik yapılamamaktadır.[11] Bu durumda Türkiye'nin uygulayabileceği tarımsal politika Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Profesörü Fredrich Falke tarafından "emeği daha etkin kullanarak, ekstansif bir tarım işletmeciliği ile üretimi artırmak" diye formüle edilmiştir. Entansif tarım işletmeciliğine hem Türkiye'nin üretim faktörleri bileşimi, hem de dünyada tarımsal ürünlerin düşen fiyatları olanak vermemektedir. Fiyatların bulunduğu bu düzeyde entansif tarım olanaksız görülmektedir. "Türkiye'de köylü iktisadiyatının teşkiline ait esasların, sermaye ve para masraflarının artırılmasında değil, köylü işinin maksada yarayışlı şekilde tatbikinde" bulunduğunu savunmaktadır. Falke "Köylü evvela istihsalin artırılmasını para ile satın almamalıdır. Köylü istihsal artırılmasını yüksek derecede inkişafa kabiliyetli olan iş kuvvetlerini hızlandırarak yurt topraklarının zenginliğinden çıkarma yollarını aramalıdır"[12] demektedir.

Türkiye'de izlenecek üretim artışı politikası, tarımsal kesimde, sanayi kesiminden farklı olmuştur. Sanayi kesiminde fiyatlar koruma ile yüksek tutulurken, tarımda önemli bir koruma yapılmamış ve düşük dış dünya fiyatları hüküm sürmüştür. Bu düşük fiyat düzeyinde üretimin büyük kapitalist işletmelerle artırılması olanağı yoktur. Belki tek olanak, küçük üreticinin kendi emeğini sömürmesine dayalı bir üretim biçimidir.

Halkçılık ilkesinden yola çıkan bir politikanın böyle bir noktaya gelmek zorunda kalışı, üzerinde durulması gereken ilginç bir çelişkidir. Bu çelişkiyi çözümleyebilecek güçte bir ekonomiye sahip olmayan Cumhuriyet, bu çelişkiyi hafifletmekte demiryolu taşımasındaki fiyatlandırma politikalarından, sanayileşme yoluyla tarımsal ürünlerin iç taleplerini artırmaktan, tarım satış kooperatifleri kurarak ve bazı ürünlerde alımlar yaparak, tarım ürünlerinin mevsimlik fiyat dalgalanmalarını azaltma yollarından yararlanacaktır.

Tarım Kesiminde Eğitim ve Araştırma Faaliyetlerindeki Gelişmeler

Devletçilik döneminde, tarımda eğitim ve araştırma faaliyetleri ve bunların örgütlenmesi alanında uygulanan politikaları ve bu alandaki gelişmeleri daha yakından inceleyelim.

Devletçilik dönemi, tarımda eğitim, araştırma ve yayın konusunda önemli ilk adımların atıldığı yıllar olmuştur. Bu adımların neler olduğunu ortaya koymak için, önce ne tür bir örgütlenmenin geliştiğini, daha sonra da bu kurumların neleri başarıp neleri başaramadıklarını inceleyelim.

1926'ya kadar tarımsal eğitim, İkinci Meşrutiyet'ten kalan eğitim sisteminin etkisi altındaydı. Bu sistemde en üstte Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Âlisi (1892) bulunuyordu. Bu okulun Baytar Mektebi Alisi kısmı, Mülkiye Baytar Mektebi adıyla ayrılarak İstanbul'a taşınmıştı (1895). Meşrutiyet döneminde geliştirilen bu sistemde Yüksek Ziraat Mektepleri'nin önemli bölgesel merkezlerde kurulması sağlanmak isteniyordu. 1912 yılında Selanik'te bir Ziraat Mektebi Âlisi, Bağdat'ta Sıcak İklimler Ziraat Mektebi Âlisi vardı. Bu yüksek mekteplerin altında, ortaöğretim düzeyinde, Ziraat Ameliyat Mektepleri'nin kurulmasına çalışılıyordu. Bunlarda pratik eğitim verilerek çiftlik yönetecek çiftlik kâhyaları yetiştirilmek isteniyordu. Bursa, Adana ve Ankara'da bu tür okullar kurulmuştu. İkinci kademenin altında bir üçüncü kademe olarak Çiftlik ve Amele Ziraat Mektepleri öngörülüyordu. Bu okullarda okuryazar, çiftçilik pratiğini bilen küçük çiftçi, ortakçı, ziraat amelesi uygu-

11. Raşit Ş., "Ziraatımızda İşletme Şekilleri", *Dönüm*, S. 4, Mayıs 1936, s. 195-199; "Ziraatımızda Kâhyalar İdaresi", *Dönüm*, S. 42, Haziran 1936, s. 235-239; "Ziraatımızda Ortakçılıkla İşletme", *Dönüm*, S. 43, Temmuz 1936, s. 275.

12. Falke, F., *Köylünün Mahiyeti ve Türkiye'de Köylü İktisatlarının Teşkiline Ait Temel Haklar*, (Çev. Ş. R. Hatipoğlu), Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1935, s. 20-21.

lama içinde yetiştirilecekti. 1912 yılında Kastamonu'da bir Amele-Çiftçilik Mektebi, Halep-Sivas-Erzurum-Serez-Üsküp ve Manastır'da birer Çiftlik Mektebi, Muş'ta bir Köy Çiftlik Mektebi bulunuyordu. Bu üç kademeli sistemin yanı sıra belli konularda uzmanlaşmış okullar da vardı.

1911 (1327) tarihli Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi'yle oluşturulan bu sistemin uygulaması kökleşmeden, Birinci Dünya Savaşı çıkmış ve onu izleyen Kurtuluş Savaşı süresince bu okulların büyük çoğunluğu kapanmak zorunda kalmışlardı.

Kurtuluş Savaşı sonrasındaki ilk uygulama daha çok, II. Meşrutiyet döneminde kurulan bu sistemin üstteki iki kademesini yeniden kurmak biçiminde oldu. Halkalı Ziraat Mektebi Âlisi eğitime devam ediyordu. 1922 yılında çıkarılan 254 sayılı kanunla 12 yerde Orta Ziraat Okulları açıldı. Bu okulların idaresi ve finansmanı Ziraat Bankası'nca sağlanacak, eğitim biçimi ve programları İktisat Vekâleti'nce denetlenecekti.[13] Bu okullar iki yıl içinde Ankara, Bursa, Adana, Konya, Kastamonu, Sivas, Erzurum, Çorum, Erzincan, Edirne, İzmir ve Kepsut'ta kuruldu.[14] Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımı makineleştirme politikasının paralelinde Ankara ve Adana'da ilkokul mezunu alan üç yıllık Ziraat Makinist Mektepleri açılmıştı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu eğitim sisteminin yöneticilerce yeterli görülmeyişinin ilk açık işareti, Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1926 tarihinde yaptığı TBMM'nin açış konuşmasında şöyle ortaya konuyordu:

"Memleketimizin bir ziraat memleketi olduğu göz önüne alınırsa bizim başlıca kuvvet ve servet mesnedimizin toprak olduğu tezahür eder. Cesaretle söylemeliyiz ki; memleketimizin, zirai sahada müstait olduğu inkişafı temin edecek ilmî ve amelî iktidarda sahibi selâhiyet mütehassıslarımız azdır... Binaenaleyh, zirai teşkilâtımızı, ziraat mekteplerimizi, zirai faaliyetlerimizi, fennî usuller dahilinde, 'esasından tanzim edecek tedbirleri erbabı delâletiyle ittihazda tereddüde' mahal olmadığı kanaatındayım."[15]

Bu işareti, 1927 yılında 1109 sayılı "Ziraat ve Baytar Enstitüleriyle Ali Mektepleri Tesisine ve Ziraat Eğitiminin Islahına" dair kanunun çıkarılması izledi. Bu kanunla "Ziraî ve Baytarî Enstitüler ile Ankara'da Âli Ziraat ve Baytar mektepleri tesisine ve var olan okulların ıslahına ya da beş yıllık bir süre ile kapatılmasına" Ziraat Vekâleti yetkili kılınıyordu.

Kuraklık dolayısıyla tarımsal üretimin çok düştüğü 1928 yılı, bu kanunun çok köktenci bir uygulamasına neden oldu. 1.7.1928 tarihinde Halkalı Yüksek Ziraat Okulu ile birlikte tüm Orta Ziraat Okulları geçici olarak kapatılarak,[16] bu okulların öğretmenleri eğitilmek üzere, çoğunluğu Almanya'ya olmak üzere, değişik Avrupa ülkelerine gönderildiler.[17] Kapatılan sadece okullar olmadı. 1924'te İktisat Vekâleti'nden ayrılmış olan Ziraat Vekâleti de 1928 yılında yeniden İktisat Vekâleti'yle birleştirildi.[18]

Eğitimden dönenlerle birlikte tarımsal eğitim 1930'dan itibaren yeniden örgütlenmeye başladı. 1930 yılında İktisat Vekâleti'ne bağlı olan Yüksek Ziraat Mektebi kuruldu. Bu okulun öğrencilerinin Atatürk Orman Çiftliği'nde staj yapmasına olanak veren 3 Haziran 1930 tarih ve 1695 sayılı kanun çıkarıldı.

1930 yılında Ankara'da kurulmuş olan Yüksek Ziraat Mektebi 16 Haziran 1933 tarih ve 2291 sayılı kanunla Yüksek Ziraat Enstitüsü haline getirildi. Bu enstitü; Ziraat, Ziraat Sanatları, Tabii İlimler, Veteriner ve Orman Fakülteleri'nden oluşuyordu.

Ziraat Yüksek Enstitüsü'nün kurulduğu 1933 yılı, aynı zamanda, Türkiye'de üniversite re-

13. Ayas, N., *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1948, s. 641.

14. Naki, A. T., "Ziraat Tedrisatı" *2. İhtisas Raporları*, 1931 Birinci Ziraat Kongresi, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931, s. 2142.

15. *Birinci Köy ve Ziraat Kongresi*, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul, 1938, s. 260.

16. Ayas, N., *age.*, s. 662.

17. Mağden, R. Z., *Zirai Kombinalar*, Ankara, 1949, s. 48.

18. Raşit, Ş., "On Yılda Türkiye Ziraatı", *Dönüm*, S. 16, Ekim 1993, s. 5.

Ziraat Vekâleti'nin 1938 yılına ait tanıtım afişi. *Cengiz Kahraman arşivi.*

formunun yapıldığı yıldır.[19] Bu reform sonrasında Türkiye'ye Hitler rejimi dolayısıyla ülkelerinden ayrılmak durumunda kalan çok sayıda seçkin bilim adamı mülteci olarak gelmişlerdir. Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne gelen Alman profesörlerin durumları bundan farklıdır. Bunlar Alman hükümetiyle çelişki içinde bulunanlar değildi. Hitler rejimi "yeni nizam" doktrini içinde Türkiye'ye tarımsal bir çevre işlevi veriyordu. Bu nedenle de Türkiye'nin tarımsal gelişmesini yakından izliyordu. Bundan dolayı Ziraat Enstitüsü'ne gelenlerin Alman hükümetine yakın olması beklenebilecek bir olgudur. Buna rağmen görev alanların dördü, Hitler rejiminden kaçan mültecilerdendir.[20]

Devletçilik döneminde ziraat eğitiminin yüksek öğrenim düzeyinde örgütlenmesine önem verilmiş, orta kademe eğitim ise 1940'lı yıllara kadar yeniden ele alınmamıştır. 1930 yılında açılan İstanbul, Bursa, İzmir ve Adana Orta Ziraat Okulları'na yenileri eklenmemiştir. 1930 yılında kurulan Hayvan Sağlık Memurları Okulu, Bursa, Eriklice, Antalya, Diyarbakır'daki ipekböcekçiliği okulları eğitimlerini sürdürmüşlerdir.[21] Bursa'daki okul 1939 yılında İpekböcekçiliği Enstitüsü haline getirilmiştir.[22] 1940 yılından sonra yeni okullar açılmaya başlanmıştır.

Eğitim kuruluşları ne kadar araştırmaya yönelik kurulurlarsa kurulsunlar, tarımsal araştırmanın sadece bu kuruluşlar elinde yürütülmesine olanak yoktur.

Bu yüzden küçümsenmeyecek sayıda araştırma kurumu kurulmuştur. Tohum ıslah ve deneme istasyonları, deneme tarlaları, tohum üretme çiftlikleri bunlardan bazılarıdır.

Tarla Tarımında Islah ve Mücadele Örgütlenmesi

Cumhuriyet hükümetleri, köylünün elindeki tohumların ıslah edilerek üretimin artırılabilmesine önem vererek, değişik tarihlerde bu konulardaki yetkilerini genişleten kanunlar çıkarmıştır.

19. Widmann, H., *Atatürk Üniversite Reformu,* İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, İstanbul, 1981, s. 117.

20. Widmann H., *age.*, s. 143-146'da bu dört mülteciyi: Jeolog Wilhelm Salomon-Calvi, kimyager Otto Gerngross, jeolog Max Pfennenstiel, patolog Hans Bremer olarak saymaktadır.

21. Abidin, "Zirai Tedrisat", *2. İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi,* s. 2185.

22. *Türkiye I. İpekböcekçiliği Kongresi,* 23-25 Mart 1957, s. 106.

Tohuma verilen bu önem sonucu Ziraat Vekâleti'ne bağlı olarak 1926 yılında Eskişehir'de (Sazova) bir tohum ıslah istasyonu kurulmuş, bunu Adana, Adapazarı, Yeşilköy, Edirne ve Ankara'da kurulanlar izlemiştir.

Araştırma ile bulunan tohumların yeterli miktarda yetiştirilerek köylüye dağıtılması hep bir sorun olarak kalmıştır. 1938 yılında Ankara ve Eskişehir vilayetleriyle Trakya'da buğday tohumluklarının değiştirilmesi için hazırlanan 5 yıllık plan savaş dolayısıyla uygulanamamıştır.[23] Yeterli tohumun üretilmesi konusunda ciddi bir örgütlenmeye ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gidilebilmiştir. Bu çözümü, iki gelişmenin bir araya gelmesi yaratmıştır. Bunlardan birincisi, Mustafa Kemal'in 1925 yılından itibaren kurduğu örnek çiftliklerle ilgilidir. Bu çiftlikler Ankara'da Orman Çiftliği,[24] Yalova'da Millet ve Baltacı Çiftlikleri, Silifke'de Tekir[25] ve Şövalye Çiftlikleri, Dörtyol'da Karabasmak Çiftliği, Tarsus'ta Pilloğlu Çiftliği'ydi.[26] Bu çiftlikler Orman Çiftliği'nde kurulan Ankara Bira Fabrikası'yla birlikte büyük ölçüde Ziraat Vekâleti teknisyenlerince planlanmış ve yönetilmiştir.

Devlet Çiftliklerinin Kurulması

İkinci gelişme 12 Şubat 1937 tarihinde 3130 sayılı kanunla kurulan *Zirai Kombinalar Idaresi*'dir. Kuruluş amacı; oluşturacağı bir zirai makine ve araç parkı ve zirai mücadele ilaçlarıyla köylülerin ekim, nadas ve harmanına yardım ederek tarlalarında tarımsal mücadele yaparak; çiftçileri modern tarıma alıştırmaktır. Zirai Kombinalar'ın diğer amacı, buğdayın maliyet fiyatını bu yolla düşürmekti. 1940 yılında Milli Korunma Kanunu'nun çıkarılmasından sonra, 447 sayılı Koordinasyon kararıyla Tarım Bakanlığı'na boş devlet arazileri üzerinde ve devlet hesabına tarım yapma yetkisi verilmiştir. Zirai Kombinalar Kurumu elindeki 300 traktörlük makine parkı ile Milli Korunma Kanunu kredisinden sağlanan 10.000.000 TL bu amaçla kullanılarak genellikle kurak olduğu için boş alanlarda 1.674.150 dönümlük 13 işletme kurulmuştur. Bu işletmeler Ankara'da Polatlı ve Balâ; Konya'da Altınova, Başkuyu, Gözlü ve Özden; Kırşehir'de Malya ve Çiçekdağı; Sivas'ta Ulaş; Amasya'da Gökhöyük; Samsun'da Gelemen; Niğde'de Koçaş; Urfa'da Ceylanpınarı Çiftlikleri'dir. Bu çiftlikler savaş döneminde Türkiye'deki ekili ve dikili alanın yüzde 1,1'ini oluşturuyorlardı. Bu çiftliklerde üretim başarılı olacak ve yılda 100.000-150.000 ton arasında hububat üretilecektir. Aynı yıllarda köylülerin Toprak Mahsulleri Ofisi'ne teslim ettikleri buğdayın 300.000 ton civarında olduğu düşünülürse, bu çiftliklerin savaş döneminde hububat sıkıntısını hafifletmekte oynadıkları rol ortaya çıkar.

1 Mart 1950 tarihinde 5433 sayılı kanunla Devlet Ziraat İşletmeleri ile Zirai Kombinalar birleştirilerek *"Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü"* kurulmuştur. Bu kuruma ayrıca sözleşmeler yoluyla özel çiftliklere tohumluk üretilerek satın alma ve dağıtma yetkisi verilmiştir. Böylece çiftçinin tohum, damızlık, fidan ve fide ihtiyaçlarını karşılayacak güçlü bir kurum ortaya çıkmıştır.[27] Türkiye'nin 1925'lerde tohum ıslah istasyonları kurmakla başlayan örgütlenme arayışları, 25 yıllık bir gelişme süreci sonunda, tarım pratiğini etkileyebilecek bir ölçeğe ulaşmıştır.

Pamuk ve Tütünde Islah Çalışmaları Yeni Ürün Denemeleri

Tarla tarımında araştırmadan başlayarak, denemeye ve daha sonra tohumun üretilerek çiftçiye dağıtılmasına kadar uzanan bir başka model, pamuk üretiminde ortaya çıkmıştır. Pamukta ıslah konusunda ilk girişim olarak 1925 yılında Adana Tohum Islah Komisyonu ku-

23. "Islah Edilmiş Buğday Tohumluklarının Çabuk Üretilmesi ve Yayılması Çareleri", *I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/5, Ankara, 1938, s. 179.

24. Mustafa Kemal Orman Çiftliği'ni kurmak için önce 20.000 dönümlük Abidin Paşa Çiftliği'ni satın almış, daha sonra Balkat, Ahimes'ut, Çakırlar, Macun, Güvercinlik, Tahar, Yağmur, Baba çiftlikleri eklenerek büyüklüğü 150.000 dönüme yükselmiştir. *Gazi Orman Çiftliği*, 5 Mayıs 1925 - 5 Mayıs 1930, Ankara, s. 7.

25. Tekir Çiftliği Bodosaki'nin 12.607 dönümlük Hazine'ye geçmiş çiftliğidir. M. Kemal 36.000 liraya satın almıştır. Aslan, İ., *Atatürk Silifke'de*, Silifke, 1969, s. 81-87.

26. Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s. 179.

27. *Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Üretme Çiftlikleri*, Ankara, 1977, s. 11.

Devletin Denetimindeki Çiftlikler		
	Kuruluş Yılı	**Arazi Genişliği (dekar)**
Zirai Kombinalar		
Balâ Grubu	1942	45.000
Polatlı Grubu	1942	191.000
Altınova-Başkuyu Grubu	1942	300.000
Malya Devlet Çiftliği	1942	280.000
Gözlü Devlet Çiftliği	1942	287.000
Ceylanpınar Devlet Çiftliği	1943	364.000
Çiçekdağı Devlet Çiftliği	1944	25.000
Koçaş Devlet Çiftliği	1944	24.710
Özden Devlet Çiftliği	1944	48.249
Gelemen Devlet Çiftliği	1944	24.170
Gökhöyük Devlet Çiftliği	1944	26.741
Keykubat Devlet Çiftliği	1944	12.000
Ulaş Devlet Çiftliği	1945	45.000
TOPLAM		1.664.150
Şeker Şirketi Çiftlikleri		
Sarımsaklı-Alpullu	1925	17.646
Alpullu-Alpullu	1925	1.676
Eskişehir-Eskişehir	1935	3.387
Çatma-Eskişehir	1935	4.126
Turhal-Turhal	1935	612
Kazanasmaz-Turhal	1940	2.764
Atabeş-Turhal	1941	6.577
TOPLAM		36.788

Kaynak: Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Kombinalar*, s. 112; Rıza Güray, *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Tarımı*, s. 25.

rularak başına Dr. Marküs getirilmiş, Kemal Sezen de[28] Mısır'a yetiştirilmek üzere gönderilmiştir. 1927 yılından itibaren ABD'den 40 çeşit getirilerek denemelere girişilmiştir.[29] Ama bu konudaki esas atılım, Birinci Sanayi Planı'nda pamuklu dokuma sanayiine önem verilmesinden sonra olmuştur. Bu dönemde iki tür pamuk yetiştiriliyordu. Birincisi yerli ya da kapalı kozalı pamuklardır. Elyafları Adana'da 16-20 mm, İzmir'de 18-22 mm olmaktadır. İkinci türü "iane" denilen pamuklardır. ABD'den 1891'de getirilen tohumların yerel koşullarda değişmesiyle ortaya çıkmıştır. Yerli pamuklardan biraz daha uzun elyaflıdır, ama yeni fabrikaların 22-30 mm arası pamuk gereksinmesini karşılamamaktadır. Kurulacak sanayinin gereksinmesini sağlamak için yeni bir atılıma girilmiş, 1933 yılında Nazilli'de yeni bir pamuk ıslah müessesesi, Celal İğriboz'a kurdurulmuş ve ayrıca Mr. Clark adlı bir uzman Türkiye'ye çağrılmıştır. Bu uzman 1940 yılına kadar Türkiye'de çalışmıştır. Ayrıca Belçika'dan getirilen G. Bailleux adlı bir başka uzman, sekiz yıl bakanlıkta danışman olarak bulunmuştur.

28. Sezen, K., *Pamuk ve Diğer Muhlm Lifi Nebatlar*, Zlraat Vekâletl, Ankara, 1939,

29. Turgay, N., *Türkiye'de Pamuk*, Türk Yüksek Zlraat Mühendisleri Birliği, Ankara, 1952. s. 11.

Araştırma-deneme yapılması ve tohum dağıtılmasındaki örgütlenmenin üçüncü örneği, tütünde Tekel eliyle yapılan uygulama olmuştur.[30] Tütün ıslahı konusundaki ilk girişim 1927 yılında Ziraat Fen Şubesi'nin kurulmasıdır. Bu şubede Necip Karaçay ve yabancı uzman O. Perrin'in 1931 yılına kadar tohum ıslahı için yaptığı çalışmalar, Birinci Ziraat Kongresi raporları arasında yer almıştır.[31] 1931 yılında Samsun'da bir deneme tarlası açılmıştır. Ziraat Fen Şubesi 1934 yılında Maltepe'de Cevizlik'te yapılan laboratuvarlar ve tüm yan tesisleriyle geliştirilmiş ve 1936 yılında İnhisarlar İdaresi'nce Tütün Enstitüsü haline getirilmiştir. Enstitünün kurulmasından sonra, Karadeniz tütünlerinin ıslahı için Samsun'da, Ege tütünleri için İzmir'de (Buca) ve Şark tütünleri için de Malatya'da birer tütün ıslah istasyonu açılmıştır. Marmara tütünleri üzerinde de enstitünün çalışması uygun görülmüştür. Bu istasyonlarda ıslah edilen tohumların denemelerini yapabilmek için muhtelif yerlerde deneme tarlaları açılmıştır.[32] Bunlar arasında Akhisar'da 1937'de Çiftlik'te, 1938'de Akhisar'da Çamaltı Oymağı'nda, Samsun'da Dere Evkaf ve Maden Oymakları'nda, Bafra ve Hacıköy'de, Marmara bölgesinde Düzce'de açılan deneme tarlaları sayılabilir. 1937 yılından itibaren üretim bölgelerinde fidelikler kurularak halka parasız fide dağıtımına gidilmiştir. Ayrıca 10 Haziran 1938'de kabul edilen 3437 sayılı "Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu" ile tütün ekiminin nerede ve nasıl yapılacağı, fidelikler, ürünün nasıl tahmin edileceği, yaprakların tarttırılması, ambara getirilmesi, tütünün muayenesi ve alım satımı hakkında ayrıntılı hükümler getirilmiştir. Bu yasaya göre her yıl Tekel kendi bölgelerinde tütünü en iyi yetiştiren, kurutan ve denkleyen üreticiye parasal ödüller dağıtmıştır.[33]

Tarla tarımında araştırma-deneme-tohum üretimindeki örgütlenmeye bir örnek de şeker fabrikalarının örgütleyiciliğinde şekerpancarı üretiminde verilmiştir. 1926'da Uşak ve Alpullu şeker fabrikalarının anonim şirketlerce kurulmaya başlamasıyla, hem bu fabrikalar için yeterli miktarda şekerpancarının yetiştirilebilmesi, hem de köylülerin özendirilerek bu ürünün yetiştirilmesinin öğretilmesi gerekiyordu. Bunun için şirket tarafından Alpullu Şeker Fabrikası yakınında 1925'te Sarımsaklı, Alpullu çiftlikleri kuruldu.[34] Bu çiftliklerde Macaristan'da öğretim görmüş Türk ziraatçıları çalıştı. Ayrıca Alman, Bulgar ve Macar uzmanlar getirtildi. Eskişehir ve Turhal fabrikalarının kurulması üzerine, Türkiye'de şeker sanayiinin rasyonalizasyonu için bu dört fabrika 1935'te "Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ" yönetimi altında bir araya getirildi. Uşak'taki Deneme ve Haşerat Laboratuvarları 1935'te genel müdürlüğün bulunduğu Eskişehir Şeker Fabrikası'na taşındı. Tohum üretimi için 1935'te Eskişehir'de Eskişehir Çatma Çiftlikleri, Turhal'da Turhal Çiftliği kuruldu. Bunlara 1940'ta Kazanasmaz, 1941'de Atabeş Çiftliği kiralanarak eklendi.[35]

Araştırma istasyonlarında ve burada geliştirilen tekniği kullanan devlet çiftliklerindeki mikro ölçekteki saptamalarda verim artırma başarısı elde edilmiş olmasına karşın, Türkiye ölçeğindeki istatistiklerde bu başarı gözlenememektedir. Dekara kg olarak buğday veriminin Türkiye ortalaması, 1927-1930 arasında 75,6; 1931-1935 arasında 86,9; 1936-1940 arasında 105,9; 1941-1945 arasında 83,9; 1946-1950 arasında 86,1 olmuştur.[36] Bu bize mikro ölçekteki başarının, makro ölçeğe yansımadığını göstermektedir. Bu yansımayış şöyle açıklanabilir: 1948'de Türkiye'nin tohum miktarı 1,5 milyon tondur. Tohumluğun beş yılda bir değiştirilmesi hesabıyla yılda üretilmesi gereken kaliteli tohumluk 300.000

30. *Birinci Köy ve Ziraat Kongresi, Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, A/B, Ankara, 1938.

31. "Ziraat Fen Şubesinin Faaliyeti 1927-1930", 1. *İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi*, Ankara, 1931, s. 105-108.

32. *Tütün Kongresi*, İzmir, 18 Ekim 1943, s. 37.

33. Özer, İ., *Tekel*, İktisat Fakültesi, İstanbul, 1967, s. 34.

34. Güray, R., *Türkiye Şeker Sanayii ve Şeker Pancarı Ziraatı*, Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ, Ankara (tarihi belirtilmemiş), s. 42.

35. Akiltepe, H. ve diğerleri, *Türkiye Şeker Sanayii ve Şekerpancarı Ziraatı*, Ankara, 1964, s. 79.

36. Tosun O.-Kün, E., *Serin İklim Tahılları*, Ankara, 1963, S. 59.

tondur.[37] Tohum üretme istasyonlarının her birinin yılda dağıtabildiği tohumluk miktarı 50 ton düzeyinde kalmıştır. Eskişehir kuru tarım istasyonu Çifteler Çiftliği'nde deneme yapıldığı yıl 600 ton dağıtabilmiştir. Sayıların karşılaştırılması eksikliğin nerede olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Devlet Zirai Kombinaları'nın 1943'ten itibaren büyük miktarlarda üretim yapmaya başlaması köylülerin tohumluklarını değiştirme olanağını doğurmuşsa da, bunun çok sınırlı ölçüde kullanılabildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1946'da Malya Çiftliği'nde 28.000 ton hububat üretilmiş, ama çiftliğin köylülerin tohumluğunu mübadelesi 350 ton düzeyinde kalmıştır.[38] Bu durumda araştırma örgütlerinde elde edilen başarı tarım pratiğine yansımamıştır.

Yeni ürünlerin Türkiye tarımına sokulması konusundaki çabaların da büyük ölçüde araştırma düzeyinde kaldığı, tarım pratiğini önemli ölçüde etkilemediği söylenebilir. Ziraat Vekâleti'nin bu dönemde tarım pratiğini etkileyen en önemli araştırmaları pamuk üzerine olmuştur. Sanayileşme programının da etkisiyle daha önce üzerinde durduğumuz özel örgütlenmeye gidilince ve bu konuda örgütler yeterli yetkilerle donatılınca, araştırmanın bulguları, pratiği etkiler hale gelmiştir.

1932'de Türkiye'de yetiştirilen pamuğun yüzde 75'i yerli kapalı koza iken, yüzde 25'ini bozulmuş bir Amerikan cinsi olan "aine" oluşturuyordu. Bu pamukların lif boyları kısaydı. Türkiye'de kurulmak istenilen dokuma sanayii daha uzun lifli pamuğa ihiyaç gösteriyordu. Pamuk sanayiinin pamuk istihlakı 1927'de 2.938 ton iken, 1940'da 34.000 tona, 1951'de ise 45.000 tona yükselmiştir. Türkiye'nin pamuk üretimi bu değerlerin üstündedir. Diğer kısmı ise ihraç edilmektedir. Bu nedenle tüm üretimin kurulan sanayinin talebine göre değiştirilmesi zorunluluğu yoktur.[39] Ama Türkiye'de tüm pamuk üretimini değiştiren bir program uygulanmıştır.

1927'den beri Adana İstayonu'nda yapılan denemelerden yararlanarak 1934'te Amerikan çeşitleri olan Cleveland, Çukurova ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya; Akala ise Ege, Marmara ve Antalya'ya ekilmeye başlanmıştır. Tohumlar Adana ve Nazilli İstasyonları'nda ve Çukurova'da mukaveleli çiftçiler eliyle üretilmiştir. Mısır'dan getirtilen pamuk cinsleri üzerindeki denemeler iyi netice vermemiştir. 1937'de Iğdır'da Azerbaycan'dan ithal edilen bir çeşidin yerli çeşitler yerine ekilmesine başlanmıştır.[40] 1939'da Ege bölgesinin tamamı Akala ve Türkiye'ye katılan Hatay ili 1940'ta Cleveland bölgesine alınmış, bu yörelerde başka çeşit kozalı pamuk ekimi yasaklanmıştır. 1941'den sonra iane çeşidi pamuk ekimi, Pamuk Islah Kanunu'nun verdiği yetkilere dayanarak, tüm Türkiye'de yasaklanmıştır. 1939'da Amerika'dan yeniden Cleveland ve Akala tohumları getirtilerek denemeler yapılmış, yeni Akala'nın Çukurova'da da iyi netice vermesi üzerine 1940 yılında toplanan Pamuk Kongresi'nde Çukurova'nın da Akala'ya çevrilmesine başlanmıştır. Adana Islah İstasyonu Akala'nın 130 çeşidini geliştirmiştir. Iğdır'da 1943'ten sonra Azerbaycan çeşitleri kaldırılmıştır. 1946'dan sonra Türkiye'de açık kozalı, tek bir çeşit Akala ekilmeye başlanmıştır.

Tür değiştirilmesine rağmen hektara verimlilik, inceleme döneminin içinde önemli bir artış göstermemiştir. Tohumluk değişmesi merkezi denetim yoluyla sağlanırken, üreticiye tarım usullerini iyileştirecek bilgilerin ulaştırılamadığı anlaşılmaktadır.

37. Dündar, T., "Devlet Ziraat İşletmeleriyle Zirai Kombinaların Kaynaşık Birleşme Kanun Tasarısı Dolayısıyla", *TC Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 18, Mart 1949.

38. Mağden, R. Z., *Zirai Kombinalar*, Ankara, 1949, s. 95.

39. Raşit, Ş., "Türkiye'de Pamuk İşi", *Dönüm*, N. 14, Ağustos 1933.

40. Turgay, N.-Georges, B., *Pamuk ve Türkiye Ziraatı*, TC Ziraat Vekâleti, Ankara, 1940.

Tütün, ekiminde devletin Tekel aracılığıyla ve 3437 sayılı Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu'nun verdiği yetkilere dayanarak çok etkili olduğu bir tarla bitkisi alanıdır. Ülkenin en başta gelen ihraç ürünlerinden biri olan tütünün 1930'lu yılların başında temel sorunu, çok karışık tohumla standart olmayan tütün üretilmesidir.[41] Araştırma faaliyetleri başlayıp enstitü kurulduktan sonra her bölge için standart tipler tespit edilmiştir.[42]

İnceleme dönemimizde yeni giren ve üretimi yaygınlaşan bir diğer sanayi bitkisi de şekerpancarı olmuştur. Bu daha önce incelediğimiz örneklerden birkaç bakımdan farklıdır. Şekerpancarı tamamen yeni bir bitkidir. Sanayi ile ilişkisi daha önceki örneklerden farklıdır. Üretici tek alıcıya bağlıdır. Pamukta ve tütünde olduğu gibi ihracat olanağı yoktur. Öte yandan sanayinin başarısı pancarın üretilmesinden geçmektedir. O nedenle üretici ile şeker fabrikasını işleten şirket daha sıkı bir karşılıklı ilişki içindedir. Şeker fabrikalarını işleten şirket için, belli bir düzeyde üretimin garanti edilmesi gerekir. Bunun için iyi tohum geliştirilmesi, tarımsal mücadelenin örgütlenmesi yeterli olmaz. Şirket tarımsal yayın tekniklerini kullanarak çiftçinin tarım tekniğini geliştirme konusunda daha duyarlı olmak durumundadır. Nitekim Alpullu Şeker Şirketi'nin kuruluş yıllarında bir rapor hazırlamış olan tarım uzmanı Dr. Sesson pancar üretiminin küçük çiftçiler eliyle değil, şirketin kuracağı büyük çiftliklerde yapılmasını önermiştir.[43] Şirket yönetimi ise küçük köylü işletmelerini yeğlemiştir.

Böyle bir yöntemde şeker fabrikalarının tarım teknisyenleri; köyleri dolaşarak ekim bağlantısını yapmakta, bu bağlantı sırasında tarımsal araç ve gereç dağıtarak, tohum vererek, zirai mücadele usullerini anlatarak etkili olmaktadır.[44]

Eğer özetlemek gerekirse bu dönemde, tarla bitkilerinde hem var olan ürünler için standart tiplerin saptanması, hem de yeni ürünlerin sokulması konusunda araştırma ve deneme faaliyetlerinin başarılı bir biçimde örgütlendiği, ama bu bulguların tarım pratiğini etkileyecek biçimde yaygınlaştırılmasında aynı başarının gösterilmediği, genellikle tarımsal yayın örgütlenmesinin yetersiz kaldığı söylenebilir. Bu genel kuralın dışında kalan alanlar, Türkiye'nin sanayileşme çabalarının yöneldiği, tarımsal esaslı sanayilerin talep yarattığı sanayi bitkileri alanları olmuştur denilebilir.

41. *İnhisarlar İdaresi, Ege Çevresi Tütünleri,* İstanbul, 1940, s. 5.

42. İpekoğlu, F., "Tütün isiah İşleri", *Tütün Kongresi,* İzmir, 18 Ekim 1943, s. 42-43.

43. Oluç, M., *Trakya Ziraat Enstitüsü,* İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul, 1946, s. 101.

44. Ergun, Ö., "Alpuköy Kantarına Bağlı Köylere Pulluklar Nasıl Verildi?", *30 Yılında Türkiye Şeker Sanayii,* s. 437-438.

45. *Beş Senelik Tarımsal Kalkınma Programı,* s. 30.

Bağ ve Bahçe Tarımı Alanında Araştırma ve Deneme Faaliyetleri

Bağcılık, meyvecilik, zeytincilik, çaycılık ve sebzecilik alanlarında araştırma ve deneme faaliyetlerinin örgütlenmesi ve sonuçlarının halka yayılabilmesi için "numune bahçeleri", "fidanlıklar" ve meyvecilik ya da bahçecilik "istasyon"larından oluşan bir ağın kurulması gerekmiştir. İnceleme dönemimizde bu konudaki örgütlenmenin; 1) Merkezi yönetim, 2) İl yönetimleri olmak üzere iki farklı düzeyde geliştiği gözlenmektedir. İl özel idareleri tarımsal gelişmeye önem veren valilerin bulunduğu dönemlerde "numune bahçeleri", "fidanlıklar" kurarak yardımcı olmaya çalışmışlardır.

Bu alandaki ilk örgütlenmeler bağcılık alanında görülmektedir. Bunun nedeni 1887'de filoksera hastalığının Türkiye'ye girmesidir. Filokseraya dayanıklı Amerikan çubuklarıyla bağ yetiştirilmeye Cumhuriyet öncesinde başlanmış, Cumhuriyet döneminde yaygınlaştırılmıştır.

1948'de 1.362 dekar alanda faaliyet gösteren altı bağcılık kuruluşu vardı.[45] Bunlar Tekir-

Büyükdere Fidanlığı.

dağ Amerikan Asma Fidanlığı, İstanbul Ziraat Mektebi Amerikan Asma Fidanlığı, Bilecik Amerikan Asma Fidanlığı, Manisa Bağcılık İstasyonu, İzmir Bağcılık İstasyonu'ydu.[46] Bunlara 1949'da Çanakkale ve Edirne Amerikan Asma Fidanlığı eklenmiştir.[47]

Meyvecilik konusundaki araştırma örgütlerindeki gelişmeler, daha çok 1930'lu yılların ikinci yarısında oldu. Genellikle Gleisberg'in raporunda önerilen modelin izlendiği anlaşılmaktadır[48] Gleisberg, belirli meyvelerde zaman içinde uzmanlaşma ile "merkez mıntıkalarının" oluştuğunu gözlemiştir. Bunlara örnek olarak fındıkta Karadeniz sahilini, Antepfıstığında Gaziantep ve Suriye hududunu, çamfıstığında Bergama'nın kuzeyini, çilekte Boğaziçi'ni, narenciyede Güney sahillerini, incirde Küçük ve Büyük Menderes Havzalarını, kuru üzümde İzmir ve Manisa'yı örnek vermektedir. Diğer meyveler için de böyle merkez mıntıkaları oluşturacak bir gelişme stratejisi önermektedir. Her merkez mıntıkada bir istasyon kurulmalıdır. Bu istasyonların numune ve deneme bahçeleri olmalı ve üreticiye dağıtabilmek için fidanlıklar bulunmalıdır. Bu istasyonların hepsinin üstünde bir Merkez Enstitüsü olmalıdır. Bu modele göre kurulan ilk bahçe kültürü istasyonları İstanbul-Büyükdere, Antalya, Aydın, Arifiye, Çanakkale, Gaziantep, Giresun, İzmir, Kastamonu, Kütahya, Rize ve Malatya'da yer aldı. Alanya, Denizli, Düzce, Edirne, Erzincan, Elazığ, Niğde, Ödemiş ve Tarsus'ta da fidanlıklar kuruldu.[49] 1948 yılına ulaşıldığında 7.456 dekar alanda, 2 meyvecilik tesisi faaliyette bulunuyordu.[50]

Çay konusundaki ilk araştırma faaliyeti 1924 yılında Rize'de merkez fidanlığı kurulmasıyla başlamıştır. Temelde narenciye fidanlığı olarak kurulan bu alanda, çay yetiştirilmesi küçük ölçüde denenmiştir.[51] 1933'te Cava'da çalışmış olan İsveçli tarım uzmanı Dr. Tengwall sıcak iklim bitkileri çay, muz, hurma ve kahve yetiştirilmesi için Türkiye'ye çağrılmıştır. Tengwall muz, hurma ve kahve denemelerini Antalya'da başlatmış olmakla beraber çay üstünde yeterince durmamıştır. Bunun üzerine 1935'te Ziraat Vekili Muhlis Erkmen, bir çalışma yapmasını istemiştir. Dr. Tengwall kısa raporunda 1.200 hektar çaylığın ve bunu

46. Arıcı, İ. H., "Birinci Ziraat Okulları Kongresi", *TC Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 20-23.

47. Kadıbeşegil, S., "Birinci Bağcılık Kongresi Kararları", *TC Tarım Bakanlığı Dergisi*, S. 21-21.

48. Gleisberg, W., *age*.

49. *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi*, B/9, "Meyvecilik, Bağcılık ve Sebzecilik ve Çay Ziraatı", Ankara, 1938, s. 32-33.

50. *Beş Senelik Tarımsal Kalkınma Programı*, s. 29.

51. Arer, R., *Türkiye'de Çaycılık-Rize*, İstanbul, 1969.

işleyecek bir fabrikanın kurulmasını önermiştir.[52] Kararlı ilk çay denemesi 1937'de 111 dekarlık Rize Hayrat Çay Fidanlığı'nın kurulmasıyla başlamış, bunu 1938'de Rize'nin Fener Mahallesi'nde kurulan 108 dekarlık yeni bir fidanlık izlemiştir.[53]

Bağ ve bahçe tarımındaki bu araştırma örgütlenmesinin başarmaya çalıştıkları, tarla tarımında amaçlananlarla benzerlik taşımaktadır. Bağ ve bahçe tarımının yapıldığı alanın tüm tarım toprakları içinde payı çok küçük olmakla birlikte, Türkiye'nin ihracatındaki önemi çok fazladır. Bu nedenle gayretlerin önemli bir bölümü ihracattaki başarıyı artıracak biçimde, bu alandaki standardizasyonu sağlamak ve verimliliği artırmaya dönük olmuştur. Araştırmaların ikinci boyutunu meyve türlerinde ve bahçe ürünlerinde yeni çeşitlerin sokulmasıyla çeşitlenmenin artırılması ve bu yolla ithal ikamesinin sağlanması oluşturmuştur.

Bağ ve bahçe kültürleri alanında da, tarla tarımında olduğu gibi, araştırma ve deneme faaliyetlerinde gösterilen başarının üreticiye yansıtılmasının yetersiz kaldığı söylenebilir.

En çok önem verilen konularda bile, dağıtılan fidan sayısının gereksinmeye göre düşük kaldığı görülmektedir. Buna rağmen fındık, kurutulacak incir, çekirdeksiz üzüm alanlarında inceleme dönemimizin sonunda önemli ölçüde standardizasyonun başarıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık elma, armut, kayısı, badem, ceviz gibi meyvelerde standardizasyona ulaşılmaktan uzak kalınmıştır.

Meyvecilik istasyonlarında özellikle sıcak iklim meyvelerinin yetiştirilmesini sağlamak ve standart türlerini saptamak üzere yapılan çalışmalara önem verilmiştir. Ele alınan dönem başlangıcında portakal Türkiye'de lüks bir meyve idi, limon ise büyük ölçüde ithal ediliyordu.[54] Bu konudaki yoğun faaliyet 1936'da Antalya Bahçe Kültürleri İstasyonu'nun kurulmasıyla başlamıştır.

Bu çalışmaların belli ölçüde üretime yansıdığı görülmektedir. Narenciye ağaçları 1936'da bir milyon iken, 1944'te 2,7 milyona, 1950'de 5,1 milyona yükselmiştir. 1944'ten itibaren limon ithalatı kalmamış, 1950'den sonra ihracata geçilmiştir. Bu seçilen çeşitler de Finike yerlisi portakalı gibi eskiden gelmiş türlerle birlikte gelecek yıllardaki gelişmeleri büyük ölçüde etkilemiştir.

Bu dönemde Türkiye tarımına sokulan yeni türlerden üzerinde en çok durulanı çay olmuştur. Çayın yeni bir ürün olarak Rize'ye sokulması sadece basit bir ithal ikamesi olarak değerlendirilemez. Çay çok emek isteyen yoğun bir üretimdir ve dekar başına tütünden çok fazla gelir vermektedir. Rize ise toprak varlığı sınırlı bir ildir. Sürekli olarak dışa göç vermektedir. Cumhuriyet öncesinde bu göç daha çok Rusya'ya ve Kafkasya'ya yönelmişti. Bu göç kanalları tıkanınca Rize halkının ekonomik koşulları daha da kötüleşmişti. Bu yöreye küçük mülkiyet düzeni içinde üretilebilen yeni bir ürünün sokulması, yörenin toplumsal yapısını etkileyebilecek önemli bir potansiyel taşıyordu.

Rize bölgesinde çay yetiştirilmesine ilişkin ilk ilginin Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı ordularının Kafkasya'ya girmesiyle başladığı gözlenmektedir. 1918'de Halkalı Ziraat Mektebi Alisi hocası olan Botanikçi Ali Rıza (Erten) Batum'da incelemeler yaparak, çay, limon, mandalina, portakal ve bambunun yetiştiğini görmüş ve bunların Rize'de yetiştirilmesini önermiştir. 1923'te içinde Zihni Derin'in de bulunduğu bakanlıklararası bir heyet Rize'de incelemeler yapmıştır. Rize'de 8 dönümlük bir bahçede Batum'dan getirtilen tohumlarla denemeler başlatılmış, 2 Şubat 1924'te 407 sayılı, Rize vilayeti ve Borçka kazalarında çay, portakal, mandalina ve fındık yetiştirilmesi için bir kanun çıkarılmıştır. Yasa

52. Tarkan, T., *Türkiye'de Çay Ziraatı ve Endüstrisi*, Ankara 1973, s. 17.

53. Atilâ, A. K., *Bambu, Sanat Söğüdü, Çay Ziraat ve Sanatı*, Giresun, 1940, s. 225.

54. Baysal, K., *Dünya Turunçgiller Ekonomisi ve Türkiye'deki Durumu*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1970, s. 67.

Rize ve Borçka'da çalılık ve kızılağaçlık arazinin sahiplerini ziraat fen memurlarının raporuna göre temizleyip, yerine göre fındık, portakal, mandalina, çay fidanları dikmekle zorunlu tutuyordu. Aynı yıl Rize'ye gelen Turizm Genel Müfettişi Zihni Derin merkez fidanlığının istimlakini sağlamış, Batum'dan çay, narenciye ve bambu tohum ve fidanları getirilmesini örgütlemiştir. Çayın Rize'ye sokulması konusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bu girişimler, yetiştirilen yaprağın nasıl işleneceği sorunu çözülmediği için etkili olmamış, çay üretimi yaygınlaşmamıştır.[55] Rize'de çaycılıktaki gelişme 1937'de Sovyetler Birliği'nden 2.000 kg tohum getirilerek Hayrat Fidanlığı'nın kurulmasıyla başlamıştır. 1938'de Batum'dan tekrar 30.500 kg tohum getirilerek Fener Fidanlığı kurulmuş ve 300 çiftçi ikna edilerek 6.000 dönüm çay fidanlığı oluşturulmuş ki, İkinci Dünya Savaşı çıkınca Sovyetler'den tohum getirilmesi durmuş, 1940'tan itibaren yerli tohum üretimi başlamıştır.[56]

1930'ların sonlarında, Adapazarı Patates İstasyonu'nda ayçiçeği yetiştirme denemesi ve dev bir ayçiçeği, *Cengiz Kahraman arşivi.*

Çaycılığın yayılması 27 Mart 1940'da kabul edilen 3788 sayılı Çay Kanunu'ndan sonra olmuştur. Bu kanunla çay bahçesi kuracaklara 10 yıl süreyle faizsiz tesis kredisi, çay tohumu ve fidanı ve ilk yıllarda yeşil gübre tohumları ve kimyevi gübreler bedelsiz verilmiştir.[57] Bunlardan daha önemlisi devletin yeşil yaprağı satın almayı garanti ederek Devlet Ziraat İşletmeleri kanalıyla çay atölyeleri kurmaya girişmesidir. Bir çaylık kurulduktan üç yıl sonra ilk ürününü vermektedir. On yıl sonra da tam olarak üretime geçmektedir. Bu nedenle ilk ciddi üretim yılı 1942 yılı olmuştur. İlk yıllardaki üretim verileri ilkel fırınlarda, belki de Cumhuriyet'in ilk yıllarında getirilen fidanlardan sağlanan yaprakla yapılan deneme üretimleridir. Devlet Ziraat İşletmeleri 1942-1943 yıllarında Gündoğdu, Uzunkaya ve 1944'de Çayeli çay atölyelerini kurmuştur. Rize'de kurulan Merkez Çay Fabrikası için 1943'te Londra'ya makine siparişleri yapılmış ise de savaş dolayısıyla bu fabrika ancak 1947 yılında çalışmaya başlamıştır.

Hayvancılıkta Islah Araştırmaları ve Hastalıklarla Mücadele Faaliyetlerindeki Gelişmeler

Hayvancılıkta ıslah faaliyetleri a) Koyunculuk, b) Tiftik keçisi, c) Sığırcılık, d) At yetiştirme üzerine yoğunlaşmıştır.[58] İlk üç hayvan türünde, bu hayvanlardan sağlanacak ürünlerin, hem beslenme için hem sanayi girdisi olarak iç tüketimde kullanılması hem de ihracatı artırmakta yararlanılması söz konusudur. At yetiştiriciliğine önem verilmesi ise

55. Arer, R., *age.*, s. 1-63.

56. Arer, R., *age.*, s. 225.

57. *DPT Çay Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Haziran 1966, Ankara, s. 15.

58. Raşit, Ş., "Hayvancılık", *Dönüm*, S. 9, Mart 1933, s. 5-10.

Ziraat Vekâleti'nin 1938 yılına ait tanıtım afişi. *Cengiz Kahraman arşivi.*

tarımda çeki hayvanı olarak öküz yerine atın sokulmak istenmesiyle yakından ilişkilidir. Dönemin zootekni politikası "a) Yerli hayvanların vasıflarının düzeltilmesi ve verimlerinin artırılması için belirli bölgeler içinde saf seleksiyona tabi tutulmaları, b) Bakanlıkça sınırlandırılmış olan uygun bölgelerde atlarda Arap, Norius ve İngiliz aygırları, sığırlarda Montafon boğaları ve koyunlarda Merinos, Karagül koçları ile ıslah yapması şeklinde tespit edilmiştir."[59] Bu politikaları pratiğe geçirmek için haralar, yetiştirme çiftlikleri. aygır depoları, inekhaneler, aşım duraklarından oluşan bir sistem kurulmaya çalışılmıştır. Bu örgütlenme temelde Tarım Bakanlığı'nca yürütülürken, İl Özel İdareleri de aygır ve boğa depoları, aşım ve bakım durakları kurarak yardımcı olmaya çalışmışlardır.[60]

Osmanlı döneminde kurulmuş olan Karacabey'in yanı sıra 1928'de Sultansuyu, 1929'da Çukurova (Mercimek), 1934 yılında Konya ve Çifteler haraları kurulmuştur.[61] 1926'ya kadar genel bütçeden gelen tahsisatla idare edilen haralar bu yılda 867 sayılı yasanın çıkarılmasıyla kendi gelirleriyle yönetilir hale gelmişlerdir. Başlangıçta Karacabey harası içinde yetiştirilen Merinos koyunları için, inceleme dönemimizin sonuna doğru Bandırma'da bir merinos çiftliği kurulmuştur. Tiftik keçisinde damızlık yetiştirilmesi ve ıslah işlerinin doğrudan devlet tarafından yerine getirilmesi yerine, 1930'lu yıllarda kurulan "Türkiye Tiftik Cemiyeti"ne bırakılması yeğlenmiştir.[62] Cemiyet önce Lalahan'da daha sonra da Yerköy'de yetiştirme çiftliği kurmuştur.

Tarım Bakanlığı'nca Çifteler, Uzunyayla, Mercimek, Ilıca, İnanlı, Kazova, Boztepe, Göle'de dört inekhane kurulmuştur.[63] Salt hayvancılık konusunda uzmanlaşmış bu kuruluşların yanı sıra, Devlet Ziraat İşletmeleri Çiftlikleri, Zirai Kombinalar ve şeker fabrikalarının çiftliklerinde de hayvancılığın geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

59. Eren, E., "Veteriner İşlerimize Kısa Bir Bakış", *T C Tarım Bakanlığı Dergisi,* N. 1, Ekim 1947, s. 12.

60. *Beş Senelik Tarımsal Kalkınma programı,* s. 72-80.

61. *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi,* "AtçılıkRaporu", Ankara, 1938, s. 11.

62. Aydemir, Ş. S., *Orta Yayla,* Ulusal Ekonomi ve Araştırma Kurumu, Ankara, 1937, s. 54.

63. *Beş Senelik Tarımsal Kalkınma programı,* s. 72-78.

İlhan Tekeli, Prof. Dr.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
Selim İlkin
İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İAŞE POLİTİKASI VE KÖYLÜLÜK*

Şevket Pamuk

Bu yazıda İkinci Dünya Savaşı yıllarında izlenen devlet politikaları ve tarımsal üretimdeki düşüşün tarımsal kesim üzerindeki sonuçları incelenecektir. Böyle bir inceleme, kaçınılmaz olarak tek parti rejimiyle köylülük ve köylülüğün farklı kesimleri arasındaki ilişkileri de gündeme getiriyor. 1950 seçimlerinde köylülüğün hemen her kesiminin Demokrat Parti'yi desteklemiş veya oylarını Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı kullanmış olması, tek parti rejimiyle köylülüğün farklı kesimleri arasındaki iplerin ne zaman koptuğu sorusunu da ortaya atıyor. Bu hiç şüphesiz, yalnızca iktisadi çözümlemelerle yanıtlanamayacak, çok boyutlu bir sorundur; toplumsal ve siyasal boyutları da vardır. Bu nedenle, tek parti rejimiyle köylülük arasındaki ilişkileri yalnızca iktisadi boyutlarıyla ele almanın eksik olacağını kabul etmek gerekiyor. Yine de bu yazıda, esas olarak meselenin iktisadi boyutları üzerinde duracağım.

Savaş Yıllarının İktisadi Sorunları

Türkiye'de hem Birinci hem de İkinci Dünya Savaşı yıllarında, ordunun ve kentlerin iaşesi meselesi, savaş dönemindeki iktisadi sorunlar içinde en ön sırayı almıştır. Savaş dönemlerinde, ordunun büyümesi gıda maddelerine, özellikle hububata olan talebi artırır. Oysa azgelişmiş bir ülkenin zayıf tarımsal üreticilerinin bir bölümünün askere alınması, çift hayvanlarının bir kısmına ordunun el koyması ve benzeri nedenlerle, üretimde önemli düşüşler ortaya çıkabilir. Böylece arz ve talep arasında dengesizliklerin oluşması ve özellikle gıda maddelerinde büyük darlıkların ortaya çıkması mümkündür. Bu olağanüstü koşullar altında hükümetlerin izleyeceği iaşe ve vergilendirme politikaları, hem köylülüğün farklı kesimlerini hem de kentli sınıfları yakından etkileyecektir. İşte bu nedenle, savaş döneminde kırsal alanlardaki gelir dağılımının nasıl değiştiğini incelerken, her şeyden önce devlet politikalarının niteliğini ve tarımsal üreticilerin farklı kesimlerini nasıl etkilediğini saptamak gerekiyor.

Savaşa girilsin veya girilmesin, bir ülkede ordunun ve kentlerin hububat ihtiyacının üreticilerden sağlanmasına ilişkin olarak iki farklı politika söz konusudur. Bunlardan birincisinde, devlet piyasaya yoğun bir biçimde müdahale eder. Ticareti ve hatta gerekirse üretimi sıkı polisiye önlemlerle denetim altına alarak gerekli hububatı kendi saptadığı fiyatlar üzerinden tedarik etmeye çalışır. Bu uygulamanın istifçiliğe, ihtikâra ve yaygın karaborsacılık olgusuna yol açması, hemen hemen kaçınılmazdır. Ancak devlet, bu yöntemlerle fiyat artışlarını sınırlayacağını umar.

İkinci alternatifte ise devlet, piyasaların işleyişine daha fazla bel bağlar. Fiyatlar ve piyasa koşulları üzerindeki denetim ve müdahaleden mümkün olduğu ölçüde kaçınır. Fiyat artışlarının üreticiyi harekete geçireceğini ve talep artışlarının üretimdeki artışlarla karşılanacağını bekler. Böylece açık piyasada oluşan fiyat artışları büyük ölçüde kabullenilir.

* Ş. Pamuk ve Zafer Toprak (der.), *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Ankara, 1988 içinde yayımlanan yazı, yazar tarafından yeniden gözden geçirilerek kısaltılmıştır.

İaşe sorunlarının çözümünde, hububatın üreticilerden toplanması yalnızca bir aşama oluşturur. Devletçe toplanılan hububatın kentlerdeki tüketiciye ekmek olarak aktarılması da ayrı bir politika sorunudur. Bu meselede de serbest fiyat, sabit fiyat veya karne uygulaması gibi farklı yaklaşımlar gündeme gelecektir. Ancak bu konu, bu yazının sınırları dışında kalmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tek parti rejiminin Refik Saydam Hükümeti, (1939-1942) diğer iktisadi konularda olduğu gibi iaşe konusunda da birinci yaklaşımı uygulamıştır. Onu izleyen Şükrü Saraçoğlu Hükümeti (1942-1945) ise, ikinci yaklaşım doğrultusunda bir iki ufak ve çekingen adım atmakla birlikte, önceki politikaların genel niteliğini değiştirmemiş ve hatta bazı konularda müdahalecilik uygulamalarını daha da ağırlaştırmıştır.

Savaş yıllarında iaşe meselesine ilişkin olarak izlenen politikaları incelemeye geçmeden önce, bu dönemde tarım kesiminde ortaya çıkan temel gelişmeleri özetlemek yararlı olacaktır. Her şeyden önce üretim düzeylerini ele alalım. Savaşa girilmemesine karşın, bir dizi olumsuz etkenin bir araya gelmesi sonucunda, tarımsal üretim hacminde çok ciddi gerilemeler görülmektedir. Bu gerilemenin derecesi ve zamanlaması elimizdeki resmi üretim istatistiklerinden izlenebilir. Ancak, izlenen politikalara bir tepki olarak üreticilerin ürünlerini saklamaya başlamaları veya miktarlarını düşük göstermeleri veya örneğin muhtarların istatistik görevlilerine eksik ve yanıltıcı bilgi vermeleri nedeniyle, resmi istatistiklerin üretimdeki gerilemeyi abartıyor olması ya da üretimdeki yıllık dalgalanmaların zamanlamasını yanlış aktarması mümkündür.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1940 yılında tarımsal üretim daha önceki düzeyini korumuştur. Genel üretim düzeylerindeki ilk önemli gerileme 1941 yılında ortaya çıkmış ve bu yılda üretim 1938-1939 düzeylerinin yaklaşık yüzde 12 gerisinde kalmıştır. Resmi istatistiklere göre, 1942'deki toparlanmadan sonra, üretim gerilemeye devam etmiş ve 1945 yılında en düşük düzeyine ulaşmıştır. 1945 yılında genel bitkisel üretim hacmi 1938-1939 dü-

zeylerinin yüzde 34 altında kalmaktaydı. Resmi istatistiklere göre, ürün grupları içinde savaş koşullarından en fazla etkilenen ürünler buğday, arpa ve diğer hububat olmuştur. O dönemde hububatın toplam bitkisel üretim içindeki ağırlığı yüzde 50'nin biraz üzerindeydi. Resmi verilere göre, 1941 yılında buğday üretimi 1938-1939 düzeylerinin yüzde 17 gerisine düşmüştü. 1945'e gelindiğinde ise, buğday üretim hacmi bu savaş öncesi düzeylerinin yaklaşık yüzde 15 gerisinde kalmaktaydı. Diğer ürünlerdeki gerileme ise aynı ölçüde şiddetli olmamıştır. Savaş yıllarında tarımsal ürünler ihracatının azalmasına karşın, üretim düzeylerindeki en sınırlı gerileme tütün, fındık, üzüm ve incir gibi daha çok ihracata yönelik ürünlerde görülmektedir.

Tablo 1. Türkiye Tarımında Temel Girdiler ve Üretim (1938-1950)

Yıllar	Ekilen Toprak (bin hektar)	Çekim Hayvanları (bin çift)	Toplam Bitkisel (1938 fiy. mily.TL.)	Buğday Üretimi (bin ton)
1938-39	8.611	2.277	553.4	3.814
1940	9.610	2.591	560.1	3.661
1941	9.602	2.657	487.7	3.135
1942	9.555	2.563	566.9	3.837
1943	7.854	2.423	482.6	3.159
1944	8.170	2.228	446.4	2.834
1945	8.044	2.287	365.7	1.970
1946	8.413	2.284	535.8	3.284
1949-50	9.429	2.503	531.1	3.194

Kaynaklar: İstatistik Genel Müdürlüğü, *Tarım İstatistikleri, Hayvan İstatistikleri;* Bulutay, Tezel ve Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri (1923-1948).*

Bitkisel üretimde görülen bu gerilemenin nedenlerini saptamak çok zor olmayacaktır. Her şeyden önce, Anadolu tarımında zaten kıt bir üretim unsuru olan emeğin darlığını vurgulamak gerekir. Ülke nüfusunun 18 milyon dolaylarında olduğu savaş yıllarında, bir milyonun üzerinde bir ordu sürekli olarak silah altında tutulmuştur. Nüfusun yaklaşık yüzde 80'inin kırsal alanlarda yaşadığı düşünülürse, bu askeri yükümlülüğün tarımsal kesimi ne ölçüde etkilediği ortaya çıkmaktadır.

İkinci olarak, savaş yılları boyunca çekim hayvanlarının ve diğer girdilerin kullanım miktarlarında önemli gerilemeler ortaya çıktığı düşünülebilir. Savaşın yarattığı olumsuz ve olağanüstü koşullarda özellikle yoksul üreticilerin hayvanlarını besleyememesi çok sık rastlanan bir durumdur. Resmi istatistikler, çekim hayvanları sayısının savaş yılları boyunca yaklaşık yüzde 10 kadar gerilediğine işaret ediyor. Çekim hayvanları sayısındaki gerçek gerilemenin daha fazla olması mümkündür. Öte yandan, gübre ve diğer girdilerin tarımsal üretimde henüz önemli bir yeri olmadığı için, bunların kullanım miktarlarındaki gerilemelerin sonuçları aynı ölçüde ciddi olmamıştır.

Üçüncü olarak, devlet politikalarının üretim üzerindeki olumsuz etkilerini düşünmek gerekir. Savaş yılları boyunca, devlet bir yandan tarımsal ürünlerin önemli bir bölümüne piyasa fiyatlarının bir hayli altında kalan fiyatlarla el koymuş, öte yandan da ağır vergi yükümlülükleri getirmiştir. Bütün bu etkenlerin bir araya gelmesi sonucunda, toplam ekilen

alanlar bir ölçüde gerilemiş, birim toprak başına alınan verimde ise çok ciddi düşüşler görülmüştür. Resmi istatistiklere göre, ekilen alanlardaki en büyük gerileme 1943 yılında ortaya çıkmıştır. Bu yılda toplam ekilen alanlar 1939-1940 düzeylerinin yüzde 15 gerisinde kalmıştır. Genel üretim hacminin 1938-1939'a kıyasla yüzde 34 gerilediği 1945 yılında ise, ekilen alanlar 1939-40 düzeylerinin yüzde 12 gerisindeydi. Aynı biçimde, resmi istatistikler buğday ekilen alanların 1939-40 düzeylerine oranla 1943 yılında yüzde 16, 1945 yılında ise yüzde 10 geride kaldığına işaret ediyor. Aynı veriler buğday üretiminde hektar başına verimin 1938-39 düzeyleriyle karşılaştırıldığında 1942'de yüzde 27; 1945 yılında ise yüzde 46 gerilediğini gösteriyor. Burada da resmi verilerin ekili alanlardaki gerilemeyi az gösterdiği, buna karşılık birim toprak başına alınan verimdeki gerilemeyi ise abarttığı düşünülebilir. Resmi istatistiklerin güvenilirlik derecesinin bu konuda da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Savaş yılları boyunca ülkede yaygın kıtlık ve açlık koşulları görülmese de, tarımsal üretimin bu ölçülerde gerilemesi -ki buna çökmesi demek belki daha doğru olacaktır- gıda tüketimi ve beslenme düzeylerinde de önemli gerilemelere yol açmıştır. Bu durumdan en fazla etkilenenler, hiç şüphesiz kırsal alanlardaki ve kentlerdeki düşük gelirli, yoksul kesimler olmuştur. Çocukların ve yaşlıların ölüm oranlarının hızla yükseldiği tahmin edilebilir. Resmi istatistiklere bakıldığında ülke nüfusunun daha yavaş oranlarda da olsa artmaya devam ettiği görülüyor. Nüfusun yıllık artış hızı 1930'lu yıllarda yüzde 1,9 iken, savaş yıllarında bu oran yüzde 1'e gerilemiştir.

Savaş yılları boyunca ülke içinde kırsal alanlardan kentlere doğru veya diğer yönde önemli bir göç eğilimine rastlanmamaktadır. Yoksul kesimler için yaşam koşullarının kırlarda ve kentlerde aynı derecede güç olduğu ve içgöç eğiliminin bu nedenle ortaya çıkmadığı söylenebilir. Ancak, bir diğer açıklama da mümkün gözüküyor. Türkiye'de kırlardan kentlere göç 1950'lere kadar çok sınırlıdır. Dolayısıyla kırsal alanlarla kentler arasındaki toplumsal bağlar cılızdır ve kentlere göç edecek nüfusa destek oluşturacak toplumsal ilişki ağları, doku ve bir anlamda altyapı, 1950'li yıllara kadar ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle de savaş koşullarında içgöç özellikle güç bir seçenek olarak kalmıştır. Nitekim savaş döneminin günlük gazetelerinde maddi bakımdan güç duruma düşen köylülerin geçici işlerde çalışmak üzere kentlere geldikleri, ama kısa bir süre sonra köylerine geri döndüklerine ilişkin yazılara rastlanmaktadır.

Savaş Yıllarında Kırsal Nüfusun Yükümlülükleri

Savaş yılları boyunca Cumhuriyet Halk Partisi hükümetlerinin uyguladıkları iktisadi ve toplumsal politikalar, yasal dayanaklarını 18 Ocak 1940'ta TBMM tarafından kabul edilen Milli Korunma Kanunu'ndan alıyorlardı. Hükümete, ekonomiye yaygın bir biçimde müdahale edebilme yetkisi veren Milli Korunma Kanunu'nu savaş yıllarının en önemli iktisadi yasası olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Nitekim, bu çerçeve yasaya dayanılarak çıkartılan kararnameler, savaş yıllarındaki iktisat politikalarının temelini oluşturmuştur.[1]

Savaş yılları boyunca devletin kırsal nüfustan talepleri üç ayrı başlık altında incelenebilir.

a) Emek yükümlülükleri;

b) Para olarak vergilendirme;

c) Tarımsal ürüne el koyma.

1. Bu ve bir sonraki bölümde ele alınan; kanun, tüzük ve talimatnamelere ilişkin metin ve bilgiler, Resmi Gazete'lerden derlenmiştir. Savaş yıllarında uygulanan iktisadi ve toplumsal politikalar için ayrıca bkz. Koçak, C., *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Ankara, 1986, s. 243-257, 356-379 ve Ekler 16-21, 28,35.

Askerlik hizmeti emek yükümlülüklerinin hiç şüphesiz en önemlisidir. Büyüklüğü bir milyonu aşan bir ordu, genç yaşlardaki nüfusun önemli bir bölümünün tarımdan koparılması anlamına geliyordu. Ayrıca, hükümetler, askeri olmayan amaçlarla da kırsal nüfusa çalışma yükümlülükleri getirdiler. Milli Korunma Kanunu'nun sağladığı yetkileri kullanan yerel görevliler, kırsal nüfusu yol yapımında, diğer yapım işlerinde ve kömür madenlerinde ücretli işçi olarak çalışmaya zorladılar. Öte yandan devlet üretim çiftliklerine yakın yörelerde oturan köylülere de ücret karşılığı bu çiftliklerde çalışma yükümlülüğü getirildi. Ayrıca tarımda emek darlığının ciddi boyutlara ulaştığı kimi yörelerde, köylülerden ücret karşılığında büyük toprak sahiplerinin özel çiftliklerinde çalışmaları talep edilmekteydi. Ancak bu son uygulama sınırlı kalmıştır.

Savaş yılları boyunca kırsal nüfustan para olarak toplanan üç tür vergi vardı: Arazi Vergisi, Hayvan Vergileri ve Yol Vergisi. Bunlardan sonuncusunu yapım işlerinde çalışarak da ödemek mümkündü. Ayrıntılı bir incelemeye girmeden, savaşın ilk yıllarında devletin bu vergilerin miktarlarını yükselttiğine işaret edelim. Ancak, daha sonraki yıllarda yaşanan yüksek enflasyon nedeniyle, vergilerin gerçek yükü azalmıştır. Söz konusu vergilerin kırsal nüfusun en önemli yükümlülüğünü oluşturduğu söylenemez. Ancak özellikle küçük köylülük üzerinde yarattıkları yükü küçümsememek gerekir. Örneğin 1941 yılında bir çift öküz için devletin talep ettiği yıllık vergi, 20 kilo buğdayın piyasa fiyatına eşitti. Yol Vergisi'ne gelince; köylülerin bu vergiyi para olarak ödememek için devletin yapım işlerinde çalışmayı kabullenmeleri, Yol Vergisi'nin savaş yıllarının olumsuz koşullarında özellikle yoksul köylülük için önemli bir yük durumuna geldiğini göstermektedir.

Savaş yılları boyunca devletin kırsal nüfustan talepleri arasında en önemlisi ve en ağırı, ürünün bir bölümüne, ya piyasanın çok altında kalan fiyatlardan zorunlu satış yoluyla ya da ayni vergilendirme yoluyla el konulmasıdır. Bu politikalar 1941 yılı başlarından savaşın sonuna kadar uygulandı; ancak somut biçimleri, iaşe sorunlarının boyutlarına ve çeşitli kesimlerden tarımsal üreticilerin gösterdikleri tepki ve direnişin biçim ve derecesine bağlı olarak zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Bu nedenle, hem uygulamaların zaman içindeki evrimini hem de ülke çapındaki ve köylülük içindeki bölüşüm açısından sonuçlarını dört ayrı aşamada incelemek doğru olacaktır.

Devletin İaşe Konusunda İzlediği Politikalar ve Sonuçları

Aşama 1: Eylül 1939'dan Şubat 1941'e Kadar; Var Olan Stokların Eritilmesi

Avrupa'da savaş patlak verdiğinde Cumhuriyet Halk Partisi iaşe konusunda oldukça iyimser gözüküyordu. 11 Eylül 1939'da Nazi ordularının Polonya'ya girişinden birkaç gün sonra yaptığı Meclis konuşmasında Başvekil Refik Saydam şu tabloyu çizmekteydi:[2]

"Zirai istihsal vaziyetimiz emin ve sağlamdır. Gıda maddeleri üzerinde herhangi bir sıkıntı varit değildir. Bereketli ve iyi kaliteli bir mahsul yılını idrak etmiş bulunuyoruz. Evvelce arzettiğim gibi, mevcudumuz yıllık ihtiyacımızın üstündedir. İstihsal kudretimiz eski devirlere nispet edilmeyecek derecede yüksektir. Yalnız son sekiz-on yıl içinde ekim sahası asgari bir hesapla yüzde otuz, alınan mahsul ise ortalama yüzde elli artmıştır. Bu artış hızı bazı çeşitlerde yüzde yüzü bulmakta ve hatta aşmaktadır.

Geçen umumi harpten evvel büyük şehirlerimizin ekmek ve un ihtiyacının dışardan temin edildiğini hepimiz hatırlarız. Bugün ise buğdayda ihraç edecek vaziyete geçmiş bulunuyo-

2. *Resmi Gazete*, 8 Eylül 1939, S. 4305.

ruz. Sekiz-on yıl evveline gelinceye kadar 20-25 milyon kentali (2-2,5 milyon ton; Ş.P.) ancak bulabilen buğday rekoltesi bugün 35-40 milyon etrafındadır ki, ihtiyacımızın fevkindedir. Toprak Mahsulleri Ofisi'nin silo ve depolarındaki buğday miktarı birbuçuk milyon kentaldir. Köylü ve tüccar elinde de en az iki misli bir stok kalmış olduğunu tahmin ediyoruz."

Ancak görünürdeki bu iyimserlik aradan birkaç ay geçmeden Milli Korunma Kanunu'nun çıkarılmasını engellememiştir. Milli Korunma Kanunu hem ticaret hem de tarımsal üretim alanında hükümete son derece geniş yetkiler tanımaktaydı. Ayrıca, köylülük üzerindeki yükümlülükler eşit olarak dağıtılmamakta, ağırlık az topraklı köylülerin üzerine yıkılmaktaydı. Örneğin 41. maddeye göre, geniş toprakları işleyen üreticilerin hayvanlarına muafiyet sağlanırken, 40 dönümden az toprağı işlemekte olan köylülerin hayvanlarına el konabilecekti.[3]

Refik Saydam Hükümeti Milli Korunma Kanunu'na dayanarak çıkarttığı kararnamelerle piyasayı denetim altına almaya çabaladı; fiyat artışlarına ve yaratılan darlıklara karşı idari önlemlerle mücadele etmeye çalıştı. İaşe konusunda ise hükümet savaşın ilk birbuçuk yılında müdahalecilikten kaçındı. 1939 sonbaharı ve 1940 yılı büyük ölçüde stoklara dayanılarak geçirildi. 1930'ların ikinci yarısında sağlanan üretim artışlarının ve var olan hububat stoklarının verdiği güvenle, hükümet üreticileri, ürünlerini Toprak Mahsulleri Ofisi'ne veya tüccara satmakta serbest bıraktı. 1939 ve 1940 yıllarında Türkiye buğday ihracatçısı durumundaydı. Örneğin 1940'ta Yunanistan, Belçika ve Almanya'ya 60 bin ton dolaylarında buğday ihraç etmiştir. Bu miktar Türkiye'nin yıllık buğday üretiminin yüzde 1,5'ini oluşturuyordu.[4]

Aşama 2: Şubat 1941'den Temmuz 1942'ye, Hububat Ürününün Zorunlu Olarak Devlete Satılması

Toprak Mahsulleri Ofisi, aslında iyi bir ürün yılı olan 1940 yılında ürünün yeterli bir bölümünü satın alamadı. Bunun en önemli nedeni, hem üreticilerin hem de tüccarın olumsuz beklentilerle stoklamaya girişmeleriydi. 1940 yılının sonlarına doğru, Ofis'in hububat stokları erimeye ve iaşe sorunu ciddi boyutlar kazanmaya başladı. Bu durumda 1941 yılının Şubat ayından itibaren hükümet yeni bir uygulama başlattı. Buna göre geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için belirli paylar ayrıldıktan sonra, bütün üreticilerin hububat ürünlerini daha önceden belirlenen fiyatlarla Toprak Mahsulleri Ofisi'ne satmaları isteniyordu. 1941 yılının başlarında bu resmi fiyatlar piyasa fiyatlarının biraz altındaydı. Ancak hem enflasyon hem de iç ticaret hadlerinin tarımsal ürünler lehine dönmesi nedeniyle, aradaki fark zaman içinde hızla açıldı. Örneğin serbest piyasada buğday fiyatlarının 50 kuruşa doğru tırmandığı 1942 yılının yaz aylarında, devlet buğday ürününe kilosu 20 kuruştan el koymayı amaçlamaktaydı.

Uygulama 1941 yılı hasadı öncesinde hububat üretiminin en yaygın olduğu 17 ilde başlatıldı. Zaman içinde sınırları giderek genişletildi ve 1942 buğday hasadı öncesinde, 15 Mayıs 1942 tarihli kararnameyle, tüm 63 ile yayıldı.[5] Ancak uygulama köylülüğün geniş kesimlerinin pasif direnişiyle karşılaştı. Hem küçük üreticiler hem de büyük çiftçiler ürünlerini kaçırmaya, devlet temsilcilerine teslim etmemeye, ya da köye gelen görevlilere rüşvet vererek ürünün miktarını ve devletin payını az göstermeye çalışıyorlardı.[6] Bu koşullarda kimin ürününe hangi ölçülerde el konulacağı da hiç şüphesiz yerel güç ilişkilerine bağlıydı. Örneğin, devlet payını toplamak üzere, jandarma eşliğinde köye gelen subaşıları, ya muhtarın ya köyün en zengin çiftçilerinin ve toprak ağalarının ya da yöredeki Halk Partisi ileri gelenlerinin

3. *Resmi Gazete*, 26 Ocak 1940, S. 4417

4. İstatistik Genel Müdürlüğü, *Dış Ticaret Yıllıkları*. Bu istatistiklerde 1940 yılında Almanya'ya yapılan buğday ihracatı "diğer ülkeler" arasında verilmektedir.

5. *Resmi Gazete*, 15 Mayıs 1942, S. 5107.

6. Bkz. "Köylüler Pasif Mukavemet Yapıyor", *Tan gazetesi*, 17 Temmuz 1942 ve "Köylü Malını Saklıyor", *Tan gazetesi*, 1 Ekim 1942.

evinde kalıyorlardı. Ertesi gün tarlaya, hasat yerine çıkıldığında da bu kişiler kayırılıyor, uygulanan politikaların yükünü küçük ve orta üreticiler çekiyordu. Az miktarda toprak eken köylülerin saklayabildikleri ürün kendi tüketimlerine gidiyordu. Büyük çiftçiler ise kaçırdıkları hububatı gizlice tüccara satarak, karaborsa adı verilen ikinci piyasayı beslemekteydiler.

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin alımları saptanan hedeflerin altında kalırken, hububat fiyatları hızla tırmanmaya devam etti. Pek çok belediye ekmeklik un bulamaz duruma geldi. Kentlerdeki ekmek tüketiminin karneye bağlanması işte bu koşullarda başlatıldı ve yaygınlaştırıldı. İaşe güçlükleri derinleştikçe, tüketicilere günlük olarak verilen ekmek miktarları da azaltıldı. Bu tür bir müdahaleciliğin iaşe sorununu çözemeyeceği kısa bir süre içinde anlaşılmıştı.

Aşama 3: Ağustos 1942'den Haziran 1943'e Kadar; Yüzde 25 Kuralı

Tam bu sırada, 1942 yazında Başvekil Refik Saydam'ın ölümü, izlenen politikaların değiştirilebilmesi için önemli bir fırsat yarattı. Yönetime gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümeti daha esnek bir politika anlayışı içine girdi. Ağustos 1942'de çıkarılan bir talimatname ile hububat ürünlerinin tümüne değil belirli oranlarına el konulmasına, el konulmayan bölümlerin ise üretici tarafından serbestçe satılabilmesine karar verildi. Her üreticiden, 50 tona kadarki hububat üretiminin yüzde 25'ini; 50 ile 100 ton arasındaki üretimin yüzde 35'ini; 100 tonun üzerindeki üretimin ise yüzde 50'sini saptanan fiyatlar üzerinden devlete teslim etmesi isteniyordu. Geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için üreticiye bırakılan paylar da kaldırılmaktaydı. O yıllarda buğdayda ortalama verimin hektar başına 800 kg civarında olduğu düşünülürse, bu kararla Türkiye'deki tarımsal işletmelerin çok büyük çoğunluğunu oluşturan ve 600 dönümden az toprak işleyen üreticilerin ürünlerinin yüzde 25'ine el konulduğu ortaya çıkmaktadır.[7]

Yüzde 25 uygulaması ilk kez açıklandığında kamuoyunda iyimser yorumlara yol açmış, hububat piyasalarındaki devlet müdahaleciliğini azaltarak iaşe sorununu hafifletebilecek bir karar olarak yorumlanmıştı. Nitekim ilk dönemlerde, zamanın muhalif basınında bile yeni uygulamayı öven yazılara rastlanıyordu.[8] Ancak bu iyimserlik kısa sürdü. Saraçoğlu Hükümeti, el koyduğu ürünlere bir önceki hükümetin verdiği fiyatları vermeye devam etti. Örneğin buğday fiyatlarının 100 kuruşa kadar çıktığı 1943 yılında, hükümet kilo başına 20 kuruşta ısrar etti. Yoksul köylülerden büyük çiftçilere kadar tüm üreticiler ürünlerini kaçırma çabalarını sürdürdüler. Bu durumda yeni uygulamaların istifçiliği, ihtikârı engelleyerek kentlerin iaşesi sorununa çözüm getirdiği söylenemez. Nitekim, daha sonra yaptığı Meclis konuşmalarında, Başvekil Saraçoğlu 1942 yılının gelişmelerini özetlerken yeni uygulamanın da hükümetin beklediği sonuçları getirmediğini kabul etmekteydi:[9]

"İlk işe en mühim gördüğümüz hububattan başladık. Gördük ki bu memleket, sulh zamanında bile kendisine ancak kifayet edebilen hububatı yetiştirmiş ve pek müstesna senelerde pek az ihracat yapmıştır. Fakat harple beraber koskoca bir Türk ordusu buğday sarfiyatını yüzbinlerce ton artırdığı gibi, Türk ordusunun hayvanları da arpa ve yulaf sarfiyatını yüzbinlerce ton artırmıştır: Ve münhasıran bu yüzden koskoca bir açık peyda olmuştur.

...Diğer bir hesaba göre, harp başladığı zaman devlet elinde 250 bin ton bir buğday stoku vardı. Halkın ve tüccarın elindeki miktar herhalde bu miktardan az değildi. Demek harp yıllarına 500 bin ton bir buğday stoku ile girmiştik. Bu sıkışık yılda, huzurunuzda şükranla ya-

7. *Resmi Gazete*, 1 Ağustos 1942, S. 5173.

8. Bkz. *Tan* gazetesinde Temmuz ve Ağustos 1942'de çıkan yazılar.

9. *Resmi Gazete*, 16 Haziran 1943, S. 5326.

detmeyi vazife bildiğim yüz küsur bin tonluk İngiliz hububat yardımına rağmen, gayet sıkı ve sert tahdidi tedbirler aldık ve Türk ırkının başlıca gıdası olan ekmeği çok küçülttük. Bütün bunlara rağmen ekmek darlığını ve sıkıntısını hâlâ bertaraf edemedik. Bu hesaplar da göstermektedir ki yalnız buğdayda 250 bin tonluk bir açığımız vardır.

...Memleketimizin en büyük meselesini teşkil eden hububat hakkında yüzde 25 kararını aldık ve bu kararı alırken, alacağımız yüzde 25'lerle hem ordumuzun ve büyük şehirlerin iaşesini emniyet altına almak ve hem de tanzim satışları yapmak hususlarında kâfi derecede kuvvetli olacağımız kanaati hâkimdi.

...binbir çeşit yollarla yapılan alışverişlerde, muhtekirler ve vurguncular tarafından yaratılan yüksek fiyatların da önüne geçemedik. Böylece, fiyat kararlarımızın yükünü daha ziyade çiftçiye yüklemeye devam ettik...

Hububatın yüzde 25'ini köylüden, o gün için iyi sayılan bir fiyata hükümet namına toplamaya karar verdiğimiz günlerde, şehirlerimizin hububat ihtiyaçlarını günü gününe ve hatta saati saatine zor yetiştiriyorduk. Ve ambarlarımızda hiçbir stok mevcut değildi... Stokların yaz ortasında erimeye başlaması bizi telaşa düşürdü... Stoklarımızı eritmeyen ve şehirlere ekmek bulan bir çare aradık. Bu çareyi, belediyeleri muvakkaten işe sokmakla bulabileceğimizi ümit ettik.

...onlara yer yer krediler açtırdık ve muayyen tarihlerden itibaren kendilerine hububat vermeyeceğimizi bildirdik. Bundan sonra yüzlerce belediye buğday ambarı sayılan yerlere hücum etti (...) böyle her yerde bir fiyat yarışı başladı ve hiçbir fiyat bunları yarıştan vazgeçiremedi... Hububat fiyatları ve onunla beraber diğer gıda maddeleri fiyatları gittikçe artarak, bugünkü mübalağalı raddelere süratle erişti.

...Bugün hububat vaziyetimiz endişelerimizi kısmen telafi etmekle birlikte her çeşit fiyat manevrasına müsait vaziyette değildir. Görülüyor ki, bu yüzde 25'ler elimize her çeşit fiyat manevrası yapmaya müsait bir miktar vermemiştir. Bu yüzden ve belediyelerin ölçüsüz ve hesapsız talepleri yüzünden buğday fiyatları almış yürümüştür."

Yüzde 25 uygulamasının çok önemli bir diğer sonucu daha olmuştur. Bu uygulama iaşe meselesinin yükünü daha dengeli olarak dağıtmak yerine, yükü esas olarak küçük ve orta üreticilerin üzerine yıkmış, 1942 yılı ve sonrasında az toprak işleyebilen köylülerle büyük çiftçiler arasında önemli farklılaşmalara yol açmıştır. Bu noktayı açıklamak amacıyla, yaptığımız basit bir hesaplamayı aktaralım:

O günün koşulları altında buğday yaklaşık bire beş verdiğine göre, toplam ürünün yüzde 20'sinin de tohumluk olarak ayrılması gerekmekteydi. Bu durumda 600 dönümün altında toprak işleyen ve üreticilerin çok büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüler, ürünlerinin yaklaşık yarısını (yüzde 20+yüzde 25) tohumluk ve devlet payı olarak ayırmak zorunda kalıyorlardı. Örneğin 50 dönüm toprak işleyen ve ortalama olarak 4 ton buğday üreten bir köylü ailesine, tohumluk ve devlet payından sonra 2.000 kg kadar hububat kalacaktı. Bu miktar ise 5-6 kişilik bir hanenin bir yıllık tüketimini ancak karşılayabilirdi. Böylece "yüzde 25 kararı"nın küçük üreticilerin ürün fazlasına tümüyle el koyduğu, hatta 50 dönümden az toprak işleyen ailelerle başkasından toprak kiralayan ortakçı ailelerini hububat tüketimlerini kısmaya zorladığı ortaya çıkmaktadır. Oysa daha önceki uygulamada, tüm üreticilere geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için paylar bırakılmaktaydı. Bu durumda yoksul köylülerin yükselen buğday fiyatlarından yararlanabilmeleri mümkün değildi. Bir yandan gerileyen üretim, öte yandan devletin artan baskısı bu kesimi tefecilerin eline itmekteydi.

Aynı şekilde 70-80 dönüm, hatta 100 dönüme kadar toprağı olan ve 1930'ların ikinci yarısındaki üretim artışlarından yararlanarak durumlarını bir ölçüde düzelten, güçlendiren orta üreticilerden de pazara getirebilecekleri ürünün hemen tümünü devlete teslim etmeleri istenmekteydi.

Buna karşılık, büyük çiftçilerin yükü ağırlaşmıyor, tersine hafifliyordu. İşlenilen toprak miktarı arttıkça, serbest piyasada yüksek fiyatlarla satılmak üzere üreticiye bırakılan miktar da artmaktaydı. Büyük çiftçiler ürünlerinin yüzde 50'ye yakın bir bölümünü devlete verdikten sonra, serbet piyasada oluşan yüksek hububat fiyatlarından yararlanabileceklerdi. Diğer üreticiler buğdayı kilosu 20 kuruştan devlete verirlerken, onlar kilosu 100 kuruştan serbest piyasada satabileceklerdi. Özellikle yüzde 25 kararının uygulanmaya başlamasından sonra, büyük toprak sahipleri servetlerini ve arazilerini genişletmeye başladılar. Ürünün bol olduğu yörelerde arazi satışları hareketlenmeye, arazi fiyatları artmaya başladı. Ancak dönemin gazete ve dergilerindeki yazılara göre, büyük çiftçilerin eline geçen toprakların büyük bir bölümü yoksul köylülerin işlediği topraklar değil, sahiplerinin kentlerde yaşamakta olduğu, boş bırakılan arazilerdi.[10]

1943 yılı başlarında iaşe sorunları daha da ağırlaştı. Mayıs ayında çıkarılan bir kararname ile devletin el koyduğu miktarlar artırıldı, hububata ek olarak baklagiller de uygulama kapsamına alındı.[11]

Aşama 4: Haziran 1943'ten Savaşın Sonuna Kadar, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Aşarın Geri Dönüşü

Saraçoğlu Hükümeti'nin iaşe sorununa ilişkin uygulamaları, el koyma kararnameleriyle sınırlı kalmadı. Haziran 1943'te çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'yla belli başlı tüm ürünlere uygulanan ve ayni olarak toplanan yeni bir vergi getirildi. Bu verginin oranı, yüzde 25 kuralı kapsamına giren hububat ve baklagillerde yüzde 8, diğer ürünlerde ise yüzde 12 olarak saptanmıştır.[12] Daha sonra Nisan 1944'te çıkartılan yeni Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'yla vergi oranı tüm ürünlerde yüzde 10 olarak belirlendi. Bu uygulamayla birlikte, Osmanlı döneminin en temel vergisi olan ve özellikle küçük üreticiler üzerinde ağır bir yük oluşturan aşar geri getirilmiş oluyordu.

10. *Yurt ve Dünya*'da yayımlanan iki ilginç makalede Hüseyin Avni (Şanda) ile Halil Aytekin, yüksek buğday fiyatlarından tüm köylülerin yararlanmadığını, son gelişmelerin yalnızca büyük çiftçilere yaradığını kentli aydın okurlara anlatmaya çalışıyorlardı. Bkz. Avni, H., "Hangi Köylü Zenginleşiyor?" *Yurt ve Dünya*, C. 3, S. 20, 1942 ve Aytekin, H., "Köylülerin Bugünkü İaşe Durumu", *Yurt ve Dünya*, C. 4, S. 36, 1943.

11. *Resmi Gazete*, 15 Mayıs 1943, S. 5405.

12. *Resmi Gazete*, 7 Haziran 1943, S. 5423.

Toprak Mahsulleri Vergisi, hububat ve baklagillerdeki yüzde 25'lik devlet paylarına ek olarak toplanmadı. Hububat ve baklagillerde üreticilerin devlete teslim ettikleri paylar değişmeden kaldı; ancak devlet bu payların tümüne kendi saptadığı fiyatlar üzerinden ödeme yaparken, Toprak Mahsulleri Vergisi çıktıktan sonra, el konulan ürünün bir bölümü için hiç ödeme yapmaz oldu. Hububat ve baklagiller dışında kalan ürünlerde ise, Toprak Mahsulleri Vergisi daha önceden devlete ürün teslim etmek zorunda olmayan üreticiler için yeni bir yükümlülük anlamına geliyordu.

Sonuç

Gerçi bu uygulamalar 1945 yılından sonra kaldırıldı, ama olan olmuştu. Savaş koşullarının yükünü küçük ve orta köylülüğün omuzlarına yıkan tek parti rejimi, nüfusun yüzde 80'inin kırsal alanlarda yaşadığı bir ülkede çok geniş bir oy potansiyeline sahip bu kesimleri karşısına almış oluyordu. Savaşın sona ermesiyle birlikte çok partili bir düzene doğru geçiş gündeme gelirken, Cumhuriyet Halk Partisi'nin ileri gelenleri özellikle küçük köylülüğü kazanmak için bir şeyler yapılması gerektiğinin farkındaydılar.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Haziran 1945'te bu koşullarda tekrar gündeme geldi ve İnönü'nün ısrarlı girişimleri sonucunda Meclis'ten geçirildi. Kanunun ünlü 17. maddesi 50 dönümden daha büyük toprakların topraksız veya az topraklı köylülere dağıtılabileceğini öngörüyordu ve radikal uygulamalara yol açabilecek nitelikteydi.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu niçin Meclis'ten geçirdiğine ilişkin olarak yine siyasal etkenlere ağırlık veren bir başka yorum yapmak da mümkündür. Bu yoruma göre İnönü ve yakın çevresi 17. maddeyi Meclis'ten geçirerek Cumhuriyet Halk Partisi dışında yeni bir partide toplanmaya hazırlanan büyük toprak sahiplerine gözdağı vermeyi amaçlıyordu. Uygulamada ise, kanun büyük toprak sahiplerinin etkili direnişiyle karşılaşmış ve bu yasa ile dağıtılan özel mülkiyet altındaki topraklar son derece sınırlı kalmıştır.[13]

Son olarak, her kesimiyle köylülüğün Türkiye siyasal yaşamındaki ağırlığının artmasına yol açan ve bu konuda bir dönüm noktası oluşturan 1950 seçimlerine gelelim. Bu seçimlerde büyük toprak sahiplerinin pazara yönelik tarımdan yana politikalar izlemeyi taahhüt eden Demokrat Parti'yi desteklemelerini doğal karşılamak gerekiyor. Buna karşılık, 1950 seçimlerinde orta ve özellikle küçük köylülerin Demokrat Parti'ye sağladıkları desteğin nedenleri henüz yeterince açıklanamadı. Konunun iktisadi boyutlarını ele alan bu yazıda, söz konusu nedenleri araştırırken 1930'lara kadar geri gitmek yerine, tek parti rejiminin savaş yıllarındaki uygulamaları üzerinde durmanın daha doğru olacağını göstermeye çalıştık.

13. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu üzerine yorumlar için bkz. Keyder, Ç. ve Pamuk, Ş., "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", *Yapıt*, No. 8, 1984.

Şevket Pamuk, Prof. Dr.
Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

AŞAR'IN KALDIRILMASI VE TARIM KESİMİNE UYGULANAN VERGİLER

İzzettin Önder

Sanayi öncesi tarım toplumlarında sermaye birikim kanalları, tarım kesiminde yaratılan katma değer ve bunun üzerinden elde edilen artık değerden oluşur. Tarım kesiminin üretimi hem dış ticaret konusu, hem de iç ekonomiyi besleyen kaynak olarak önemlidir. Bu kaynağın, veri potansiyel altında en üst düzeyde gerçekleştirilmesi için tarım kesiminde tüm alanların kullanıma açılması ve toplam verimliliğin artırılması gerekmektedir. Tarım kesiminde sağlanan artık değerin yüksek olabilmesi için de, tarım kesiminde istihdam edilen emeğin verimliliğinin yüksek olması ve gizli işsizliğin en düşük düzeyde bulunması lazımdır.

Gelişme sürecinin başlangıç aşamasında, tarım kesimi iki kanaldan sanayi kesiminin oluşumuna destek verir. Bunlardan birincisi, tarım kesiminin üretim faktörü olarak sanayi kesimini desteklemesidir. Tarım kesimi kentsel alanları sermaye ve emek açılarından destekler. Tarım kesiminden kentsel alanlara gerçekleştirilen sermaye aktarımı; elde edilen üretimin bir yandan dış ticaret konusu yapılması ve böylece sağlanan dış gelirlerden, diğer yandan da iç ticaretten sağlanan gelirlerden yapılan tasarruflardan oluşmaktadır. Söz konusu tasarrufların en üst düzeyde gerçekleştirilmesi ise, tarımsal alanlardaki üretim masraflarının kısılması koşuluna bağlıdır.

Tarımsal kesim emek ve işgücü olarak da kentsel alanları destekler. Kırsal alanlardan kentsel alanlara yapılan göçler, sanayi kesiminin emek gücü tabanını oluşturur. Kentsel alanlara olan göç, işgücü maliyetini düşürerek, kentsel rantların hızla oluşmasına neden olur. Böylece sermaye birikim süreci çifte kanaldan beslenerek büyümeye başlar.

Emek maliyeti açısından yaklaşıldığında da, tarım kesiminin rolü emek göçü ve dolayısıyle ücretler üzerinde oluşan baskının da ötesinde ortaya çıkmaktadır. Tarım kesimi sanayi için temel girdi ve gıda maddesi üretmektedir. Bu maddelelerin maliyeti, sanayi girdi fiyatını ve oradan da sanayi kesiminde yaratılan katma değeri belirleyeceğinden, düşük olmalıdır. Açıktır ki, bu koşul da tarım kesiminde verimlilik artışını gerekli kılmaktadır.

Tarım kesiminden sanayi kesimine girdi aktarılırken sağlanan maliyet tasarrufu tarım kesiminde gerçekleştirilecek olan katma değeri ve artık değeri düşürür. Başka bir ifade ile, tarım kesiminden sanayi kesimine yapılan aktarım kanalları birbirini dışlar niteliktedir. Tarım kesiminden sanayi kesimine girdi maliyetlerinde tasarruf yolu ile yapılan aktarım, tarım kesiminde yaratılan katma ve artık değerler üzerinde baskı oluştururken, sanayide maliyet tasarrufu oluşturulmaması halinde tarım kesiminde katma ve artık değerler yükselir ve kentsel alanlara sermaye birikimi biçiminde aktarım yapılır. Her iki birikim modelinin farklı etki ve sonuçları olacağı açıktır. Ancak, çok önemli olan bu konu, bizim buradaki tartışmalarımızın dışında kaldığından, detaylı olarak ele alınmayacaktır.

Tarım kesiminin sanayi kesimine vereceği destek, sadece girdi sağlamakla sınırlı olmayıp, sanayi ürünlerine pazar sağlama işlevini de kapsamaktadır. Gerek tarımsal girdi gerekse çiftçi grubunun tüketim malları talebi biçiminde oluşabilen piyasa, sanayi kesimine güçlü pazar işlevi görür.

Görülüyor ki, tarım kesimi hem çeşitli biçimlerde girdi sağlayarak, hem de çıktılarına pazar oluşturarak, sanayi kesimine yönelik ilk katkıları yapmak ve güçlü destek sağlamak potansiyeline sahip bulunmaktadır. Bu potansiyel, tarım kesiminin milli gelir içindeki payının yüksekliği oranında artmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, milli gelir içinde tarım kesiminin yerinin büyüklüğü, bu kesime böylesi önemli bir görev de yüklemektedir.

Tarım kesiminin sanayi kesiminin oluşum ve gelişimine verebileceği destek, iradi müdahalelerle güçlendirilip, pekiştirilmeye çalışılmakta; böylece hızlı sanayileşme ve ekonomik kalkınma amaçlanmaktadır. Sektörler arası aktarım mekanizması olarak çok çeşitli araçlar bulunmakla beraber, bizim buradaki konumuz gereği, tartışmalarımız vergi sistemi ve özellikle de, vergi sistemi içinde önemli bir yer tutan Aşar üzerinde yoğunlaşacaktır. Bu amaca yönelik olarak, önce Cumhuriyet'in ilk döneminde tarım kesimi üzerine uygulanan vergiler kısaca gözden geçirilecek, daha sonra ise, bu uygulamaların pozitif ve normatif açılardan değerlendirilmesi yapılacaktır.

Tarım Kesimi Üzerine Uygulanan Vergiler

Tarım kesimi de ekonomi içinde bir sektör, hatta ağırlığı çok yüksek bir sektör olduğu için, kuşkusuz, dolaylı ve dolaysız vergilerden yoğun bir biçimde etkilenegelmiştir. Ancak, bir sektörün dalaysız vergilerden etkilenmesi doğrudan ve iradi hükümet politikaları ile ilgili olduğu halde, dolaylı vergilerden etkilenmesi sistemin piyasa süreçlerine girmesi ile ilgilidir. Dolaylı vergiler piyasa işlemleri esnasında uygulandığından, herhangi bir kesimin dolaylı vergilerden etkilenmesi bu kesimin piyasaya girme derecesi ile doğru orantılı gelişir. Bu açıdan yaklaşıldığında, dolaylı vergilerin tarım kesimi ile fazla ilgisinin söz konusu olmadığını görmekteyiz.

Tarım kesimi başlıca iki kanaldan piyasa ekonomisine dahil olabilir. Bunlardan birincisi bu kesime sağlanan girdiler yolu ile dolaylı vergilerin taşınması, ikincisi ise, çiftçi ailelerinin yaptıkları tüketim harcamaları içindeki dolaylı vergilerin sektöre yük oluşturmasıdır. Bir yandan, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde dolaylı vergilerin yaygın olarak kullanılmaması, diğer yandan, tarım kesiminin gerek girdi gerek tüketim piyasalarında ağırlıklı yer almaması nedeni ile, dolaylı vergiler konusunu inceleme alanımız içine almayacağız.

Tarım kesimi üzerindeki ilk dolaysız vergi, Osmanlı döneminden devralınmış olan Aşar'dır. Ancak, Aşar'ın kaldırılmasından sonra, kısa bir süre için uygulanmış olan Tarım Mahsulleri Vergisi ile 1960'dan itibaren tarım kesimini de kapsayan Gelir Vergisi de, ilgi alanımız çerçevesinde, incelenecektir.

Gelir Üzerinden Alınan Vergiler

Aşar

Aşar, Osmanlı Imparatorluğu döneminden devralınmış olan ve ürün üzerine salınan ayni nitelikli bir vergiydi. Vergi oranı, "Dime" veya "Öşür" kavramlarından da anlaşıldığı üze-

re, genelde, yüzde 10'dur. Ancak, İmparatorluğun bazı bölgelerinde bu oranın yüzde 40'a kadar çıkabildiği, araştırmalarda gösterilmiştir.[1]

Aşar ayni nitelikte bir vergi olduğundan, çiftçiyi piyasa koşulları içine itmiyordu. Bu yönü ile vergi, tarım kesimini piyasa etkilerine karşı tepkisiz kalmasına neden oluyordu. Ayrıca bu sistem, ekonominin para ve piyasa ekonomisine geçişini de yavaşlatıyordu. Ürün olarak toplanan vergi, kamu hizmetlerinin finansmanı yanında, özellikle ordu beslemede kullanılmaktaydı. Osmanlı dönemine özgü "dirlik" sistemi Aşar üzerine oturmaktaydı.

Aşar, potansiyel verim üzerine değil, fiili üretim üzerine salınan bir vergiydi, bu yüzden üretimi artırma yönünde bir teşvik sağlamıyordu. Hatta, iltizam usulü ile toplanan bu vergi, üretimi teşvik etmek bir yana, üretim üzerinde kısıcı etki dahi yapmaktaydı. Verginin olumsuz etkisine karşın üretimde görülen artış, mültezim zorlamalarına dayanmaktaydı. İltizam usulünde, saraya belirli miktarı taahhüt eden mültezimler, maliyetlerini de karşıladıktan sonra yüksek miktarda kâr elde etmek isterlerdi. Bunun için de mültezimler çiftçiler üzerinde yoğun baskı kurarlardı. Bu süreç, verginin kaldırılmasında temel gerekçe olarak ileri sürülmüştür.

Aşar, gayrisafi hasıla üzerine salınıyor olduğundan, net ürün üzerinde yüksek bir yük oluşturuyordu. İşletme hacmi büyüdükçe, maliyetlerin en düşük düzeye indiği noktaya kadar net ürün başına vergi yükü hafifliyor, bu nokta aşıldıktan sonra ise net ürün başına vergi yükü ağırlaşıyordu. Buna rağmen, işletmeler büyümelerini durdurmuyorlardı. Optimal büyüklüğün üzerinde tarımsal işletme oluşturmanın tek açıklaması, söz konusu işletmelerin siyasal güçleri yolu ile olası vergi yüklerinden kendilerini masun tutabilmeleridir. Doğal olarak, büyük işletmelerin bu sorumluluktan kaçınıyor olmaları, küçük ve siyasal gücü zayıf olan işletmeler ve çiftçi aileleri üzerindeki yükün göreli olarak ağırlaşmasına neden olmaktaydı. Bu durum büyük ve güçlü çiftçilerin Aşar'a karşı direnç göstermesini engelliyordu. Buna karşın, iltizam zulmü altında ezilen küçük çiftçilerin ise Aşar'a karşı direnç göstermeleri söz konusu olamıyordu.

Vergiye rağmen işletmelerin büyümelerini durdurmamaları; verginin, potansiyel verim üzerinden değil, fiili üretim üzerinden alınmasının bir sonucu olarak gelişmiştir. Bu süreç ile, durmadan arazilerini genişleten güçlüler, üretimlerini aynı hızda artırmayarak, vergi yüklerini fazla yükseltmeden mülk sahibi olarak kendilerine güç sağlıyorlardı.

Uygulanış biçimi itibariyle Aşar, sadece küçük çiftçiler üzerine ağır bir yük yıkmakla kalmıyor, aynı zamanda, küçük çiftçilerin murabahacıların eline düşmesine de neden oluyordu. Vergi borcunu yerine getiremeyen küçük çiftçiler arazileri karşılığında murabahacı tefecilerden borç alıyor ve genelde ödeme aczi içine düşen çiftçiler, arazilerini kaybediyorlardı. Böylece bu sistem, bir yandan mültezimi beslerken, diğer yandan da murabaha işi ile uğraşanlara servet aktarıyordu. Murabahacılar aynı zamanda ticaretle de uğraşırlardı. Bir yandan ticaret diğer yandan da murabaha işi ile uğraşan bu kesim, önemli miktarda birikim sağlıyordu.[2]

Aşar, tarım üzerine salınan dolaysız vergi olarak gelir açısından da fevkalade önemliydi. Aşar'ın uygulandığı son yılda, bu vergi gelirinin toplam devlet gelirleri içindeki oranı yüz-

1. Barkan, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür ve Aşar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1963, s. 485-488.

2. Köymen (Silier), O., *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923-1938)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1981, s. 93-95.

de 28,6'ydı. Aşarı'ın kaldırıldığı yılda bütçe açığı ise, önceki yıllar ortalamasının üç katına çıkmıştı.[3]

1923 yılında toplanmış olan İzmir İktisat Kongresi'nde tüm kesimlerin katılımı ile ve ittifakla Aşar'ın kaldırılması ve yerine çağdaş bir vergi getirilmesi kararı alınmıştı. Ancak, Aşar'ın vergi sistemi içindeki ağırlıklı yeri bu kararın derhal uygulanmasını engellemiştir. İzmir İktisat Kongresi kararından iki yıl sonra, 17 Şubat 1925 tarihinde ve 552 sayılı yasa ile Aşar yürürlükten kaldırıldı.

Tarım Mahsulleri Vergisi

1943 yılında 4429 ve 4553 sayılı yasalarla tarımsal kazanç üzerine Tarım Mahsulleri Vergisi salındı. Bu vergi, Aşarı'ın 1925 tarihinde kaldırılmasından sonra tarım kesimi kazançları üzerine salınmış olan ilk ve tek vergidir. Vergi parasal nitelikte olup "emanet" usulü ile toplanıyordu. Vergi matrahı Maliye Bakanlığı tarafından belirleniyordu. Çok kısa bir süre uygulamada kalmış olan bu vergi, 1943, 1944 ve 1945 yıllarında hazineye, sırası ile 59,6 milyon TL 47,2 milyon TL ve 66,8 milyon TL gelir sağlamıştır. Bu miktarların toplam kamu gelirleri içindeki oranları da, sırası ile, yüzde 7,9; yüzde 5,7 ve yüzde 12,8'dir.[4]

Bu vergi, gelir sağlamak amacı yanında, bazı sosyal amaçlarla İkinci Dünya Savaşı esnasında uygulanan ve çok tepki çeken Varlık Vergisi'nin etkilerini hafifletmeye yönelik olarak uygulamaya konuldu ve üç yıllık kısa bir uygulama süresinden sonra da uygulamadan kaldırıldı.

Gelir Vergisi

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde vergi sistemi tartışılırken, Gelir Vergisi gündeme gelmez. Zira, 1950 Gelir ve Kurumlar Vergisi reformu gerçekleştirilirken tüm gelir kalemleri kapsanmış olduğu halde, milli gelirin yarısına yakın bir bölümünü oluşturan tarım kesimi kapsam dışında tutulmuştu. Ekonomik açıdan hiçbir haklı gerekçeye dayanmayan, fakat ancak sosyal ve politik gerekçelerle açıklanabilecek olan bu gelişme, tarım kesiminin politik gücü ile açıklanabilir.

1960 yılında, olağanüstü siyasal yönetim altında, Gelir Vergisi Yasası'nda değişiklik yapılırken, 31.12.1960 tarihli ve 193 sayılı yasa ile tarımsal kazançlar da Gelir Vergisi kapsamına alınmış oldu. İlk defa 1962 yılında vergiye girecek olan tarım kesimine, geniş muafiyet hükümleri yanında, yaygın götürülük hükümleri de uygulanmaya başlandı. Buna göre, tarımsal kazancını beyan eden çiftçilere uygulanacak olan götürü gider oranı yüzde 70'in altında olamayacaktı. Getirilmiş olan yaygın muafiyet hükümleri ile, 2,5 milyon dolaylarında olduğu tahmin edilen tarımsal ailelerden ancak 20.000'i kapsanmış oldu. Böylece, tarım kesimi Gelir Vergisi sistemi içine adım atmıştı, fakat uygulama çok cılız ve yetersiz kaldı.

1960'dan günümüze dek çok çeşitli değişiklikler geçirmiş olan Gelir Vergisi Yasası içinde tarım kesiminin günümüzdeki kapsanış biçimi de fazla etkili değildir.

Servet Üzerinden Alınan Vergiler

Tarım kesimi üzerinde servetten alınan iki vergi bulunmaktaydı. Bunlar, Ağnam ve Arazi Vergisi'dir.

3. Hershlag, Z. Y., Turkey, *The Challange of Growth*, E. J. Brill, Leiden,1968, s. 45; Pelin, İ. Fazıl, *Finans İlmi*, İÜ İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1942, s. 301.

4. Önder, İ., "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar*, (der.) Ş. Pamuk-Z. Toprak), Yurt Yayınları, İstanbul, 1988, s. 120.

Ağnam

Cumhuriyet'in ilk yasası Ağnam Resmi ile ilgilidir. Sayım üzerinden ve hayvan başına salınan verginin mevzuu keçi ve koyundu. Zamanla değiştirilen ve 1931 yılından itibaren Hayvanlar Vergisi olarak uygulanan bu verginin bütçe gelirleri içindeki payı, 1925 ve 1961 yılları arasında giderek azalan bir seyir izleyerek yüzde 5,9'dan yüzde 1,1' gerilemiştir.[5]

Hayvanlar üzerine salınan bu vergi hazineye önemli gelir sağlarken, hayvancılık üzerinde ciddi bir yük oluşturdu ve böylece hayvancılığın ilerlemesi önünde ciddi bir engel oldu.

1962 yılında hayvancılığın da Gelir Vergisi kapsamı bağlamında tarımsal faaliyetler arasına alınması sonucunda, Hayvanlar Vergisi kaldırılmıştır.

Arazi Vergisi

Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri uygulanagelmiş olan Arazi Vergisi'nde, 1925 yılında Aşar'ın kaldırılması ile azalan gelirleri telafi edebilmek için, oran yükseltilmesine gidilmiştir.

Arazi vergisi, yazın sistemine oturduğu için, zamanla yükselen fiyat artışları karşısında giderek daha az gelir sağlıyordu. 1925'lerde kamu gelirlerinin yaklaşık yüzde 2,5 kadarı dolayında bir getirisi vardı. Ancak, zamanla, vergi matrahında yapılan düzeltmelere rağmen, enflasyon karşısında eriyen bu vergi, günümüzde de bütçe gelirleri içinde yüzde 1'in de altında bir paya sahip bulunmaktadır.

Objektif Yükümlülük:

Yol Vergisi

1921 yılında Tarik-i Bedeli Nakdisi adı altında bir vergi koyuldu. Bu yükümlülük iki şekilde ödenebiliyordu: Yükümlü ya 4 gün yol yapımında çalışacak ya da buna denk gelen miktarda vergi ödeyecekti. Bu vergi 1925 yılında Yol Mükellefiyeti Kanunu ve 1929'da da Şose ve Vergiler Kanunu ile yeniden düzenlenmiştir. Yeni düzenlemede 10 gün çalışma ya da 8 lira vergi ödeme hükmü getirilmiştir. 1952 yılında uygulamaya konulmuş olan Akaryakıtlardan Alınacak Yol Vergisi Hakkındaki Kanun'la eski uygulamalara son verilmiştir.

Değerlendirme ve Yorum

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde tarımsal kesimin vergilendirilmesi tartışmalarında, yukarıdaki açıklamalardan da açıkça görüleceği gibi, can alıcı konu Aşar ve Aşarın kaldırılmasıdır. Aşar'ın önemi, sadece bu verginin kamu gelirlerinin yaklaşık üçte biri dolayında bir paya sahip olmasından kaynaklanmamakta, fakat ıslah edilip yeniden düzenlenmiş olması halinde ekonomik gelişmeye ciddi katkı yapabileceği kanaatinden ileri gelmektedir. Zira, Aşar tarım kesimine uygulanan bir vergi olarak, gelişmenin ilk aşamalarında ekonominin yaklaşık yarısına hakim olan bir sektör üzerine salınıyordu ve böyle bir vergi ile sektörün işleyiş biçiminin denetlenmesi söz konusu olabilirdi.

Kalkınmanın ilk aşamalarında tarım kesiminin önemi, sanayi kesimine girdi ve kaynak sağlaması yanında, sanayi kesimi ürünlerine pazar oluşturmasından da kaynaklanmaktadır. Ancak arzulanan bu sonucun oluşması aşağıdaki koşulların sağlanması ile olası görülmektedir:

5. Önder, *age.*, s. 125-126.

• Tarımsal alanlar, hiçbir engel ile karşılaşmadan tam kapasite ile kullanılmalıdır. Bu amaca yönelik olarak, kırsal alanlardaki feodal yapılar kırılmalı ve arazi kullanımı en üst düzeyine çıkartılmalıdır.

• Tarımsal alanların tam kullanıma açılması yanında tarımsal emeğin verimliliğinin yükseltilmesi de gündemin ilk maddesini işgal eder. Emek verimliliğinin yükseltilmesi, emek kalitesinin yükseltilmesi yanında; emek kantitesinin de düşürülmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle tarımsal alanlarda var olan gizli işsizlik sorununun çözülmesi gerekmektedir.

• Tarım kesimi, kendi haline bırakıldığında, geleneksel davranış kalıpları içinde kalacağından dolayı, piyasaya açılmayacak ve piyasa sinyallerine kapalı kalacaktır. Paralı kesime geçmeyen ve öztüketim alanında kalan tarım kesimi, kentsel alanlara yönlendirebilecek artık değeri yaratamaz.

• Tarımsal alanlarda yaratılan artık değer toplu olarak biriktirilip, öngörülen yatırım alanlarına yönlendirilmelidir.

• Tarımsal alanlar üzerine salınacak vergi, üretimi kısıcı değil, yükseltici nitelikte olmalı ve tarımsal rantlar üzerine oturarak, iç ticaret hadlerinin tarım lehine değişmesini sağlamalıdır.

Tarım kesiminin öztüketime yönelik ve geleneksel bir yapı içinde olması, bu yapıyı bozmaya yönelik vergi sisteminin de özel bir yapıda olmasını gerektirmektedir. Hedeflenen amaca yönelik vergi sisteminin şu temel özellikleri taşıması gerekmektedir:

• Çağdaş kapitalist sistemlerde kullanılan gelir vergileri, fiili üretimi ya da hasılayı ölçüt olarak almaktadır. Ekonomik faaliyete katılıp, üretimde bulunan ekonomik ajanlar, sağladıkları kazançlar karşılığında vergi yükümlülüğü altına girerler. Vergilerin ikame etkisi olarak bilinen ve ekonomik faaliyetleri gerileten bu özellik, tarım kesiminde, kesimin geleneksel yapısı dolayısiyle, kentsel alanlara göre daha fazla etkili olmaktadır. Bu durumu engelleyebilmek için ekonomik çabaları gerileten değil, tam tersine, onu tam kapasitesi düzeyine çıkarmayı amaçlayan bir vergi, "potansiyel verim" üzerine salınma özelliğinde olmalıdır. Potansiyel verim üzerine salınan bir vergi üretimi engellemez, tam tersine, onu tam kapasiteyi zorlayacak biçimde geliştirir. Vergilerin transformasyon etkisi olarak bilinen bu etkinin oluşabilmesi için, verginin fiili gelir üzerine değil, potansiyel gelir üzerine salınması gerekmektedir. Potansiyel gelirin belirli bir oranı vergi olarak tahsil edildiğinde, arazi tam kapasite ile kullanıma zorlanmış olur.

• Kırsal alanlardaki feodal yapının kırılabilmesi ve arazi mülkiyet biçiminin denetlenebilmesi için, potansiyel verim üzerine salınan verginin arazi büyüklüğüne göre artan oranlı olması kaçınılmaz bir önlem olarak görülmektedir. Böyle bir düzenleme altında, aynı tür tarımla uğraşan ve aynı verimlilik koşulunda işletilen iki tarım işletmesinden büyük olan üzerindeki vergi yükü, küçük olana oranla daha ağır olur. İşletme veya arazi büyüklüğü ile artan göreli yük karşısında, arazilerin ve işletmelerin küçültülmesi gündeme gelir. Kaldor'un Türkiye için önermiş olduğu tarımsal kazanç vergisi böylesi bir yapı içeriyordu.[6]

• Yukarıdaki özelliklere sahip olan vergi, parasal olarak ve arazi sahibine salınmalıdır. Verginin parasal olması tarım kesimini piyasaya açar ve böylece ekonominin parasal kesime geçmesini hızlandırır. Tarım kesiminin paralı kesime açılması, sanayi kesimi ürünlerine ta-

6. Kaldor, N., "Türk Vergi Sistemi Üzerine Rapor", (Çev. İ. Önder), *Toplum ve Bilim*, 15-16, İstanbul, 1981-1982.

tarımsal kesimin talebinin yükselmesine neden olur. Böylece, kırsal alanlar ile kentsel alanlar arasında birbirinin ürünlerine iki yanlı talep yapısı geliştirilebilir.

Yukarıda açıklanan temel ilkelerin ışığında, Aşar'ın kaldırılmasını irdelediğimizde, verginin kaldırılması yerine yeniden düzeltilerek uygulamaya koyulmasının ekonomik gelişme açısından daha yararlı olacağı yargısına varmaktayım.

Bir defa, ekonominin yaklaşık olarak yarısını oluşturan bir sektör, Aşar'ın kaldırılması ile tümü ile vergi dışı kalmış oldu. Hem kamusal hizmetlerin finansmanı hem de kentsel alanlara kaynak aktarım mekanizmalarının oluşturulması açılarından böylesi bir gelişme fevkalade olumsuz olarak görülmektedir. Kamu gelirlerinin üçte biri dolayında bir paya sahip olan bir verginin kaldırılması bütçe açığını büyütmüştür.

Kalkınmanın ilk aşamalarında, sanayi için gerekli birikimin kırsal alandan sağlanması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Kırsal alandan sağlanan bu kaynak ise tarımın zorlanması ile olur. Oysa, geleneksel doku içinde bulunan ve piyasa sinyallerine açık olmayan tarımsal kesim, kendi iç dinamikleri ile böylesi bir gelişmeyi gerçekleştiremez. İşte, ıslah edilmiş Aşar'ın yeri ve rolü bu noktada ortaya çıkmaktadır. Eğer Aşar, kaldırılması yerine, ayni nitelikten parasal vergiye dönüştürülüp, fiili hasıla yerine potansiyel hasıla üzerine oturtulmuş ve işletme büyüklüğüne göre artan oranlı bir yükümlülüğe dönüştürülmüş olsaydı, endüstriel yapılanmanın ilk aşamalarındaki sermaye birikim modeli gerçekleştirilebilirdi. Böylesi bir girişim, feodal yapıların çözülmesine de katkı yapabilirdi. Kaldor'un 1962 yılında yapmış olduğu önerinin kabul edilmemesi, kırsal alanlardaki feodal yapının gücü ile açıklanabilir.

Sanayi için gerekli kaynağın kırsal kesimden aktarılması, kamu hizmetlerinin oluşturulmasının finansman yükünü kentsel kesim dışında tutacağından, kentsel alanlarda yaratılan katma değerin tutarını yükselterek, bunların kullanımını serbest bırakmış olurdu. Böylesi bir oluşum ise sermaye birikimi ve sanayileşmeye ivme kazandırabilirdi.

Aşar'ın kaldırılması ile kırsal alandan aktarılabilecek kaynakların kesilmesi, kentsel alanda sanayi kesimine verilen teşvikleri reel olmaktan uzaklaştırıp, bunların etkisini sadece göreli fiyat ayarlaması biçimine dönüştürmüştür. Neticede, söz konusu teşvikler sanayi kesimine reel kaynak sağlamak yerine, sadece veri kaynakların sektörler arasında kaymasına neden olmuştur.

Aşar, ıslah edilmiş olarak uygulanmış ve neticede feodal yapı çözülmüş olsaydı, kamusal kaynakların önemli bir bölümü o dönemde ve sonraları da kırsal kökenli siyasal güçlere akıtılmamış olurdu.

Görülüyor ki, Aşar'ın ıslah edilmesi yerine kaldırılmasının hiçbir ekonomik gerekçesi yoktur. Aşar, kuşkusuz, Osmanlı döneminde gerek tarh ve tahsil yöntemi ile mültezim zulmüne yol açması, gerek potansiyel verim yerine fiili ürün üzerinden tahsil edilmesi nedenlerine bağlı olarak, oldukça geri ve çağdışı bir vergiydi. Ancak, bu gerekçeler onun düzeltilerek kullanılması yönünde hiçbir biçimde engel oluşturamazdı. Eğer vergi ıslah edilip, potansiyel verim üzerine salınan parasal bir yükümlülüğe dönüştürülmüş olsaydı, kentsel kesim, hem girdiler hem de piyasa açılarından fevkalade büyük bir rahatlığa kavuşmuş olacaktı. Aşar'ın ıslah edilerek uygulamaya konulması halinde, tarım kesiminde yaratılan değerler kontrollü bir biçimde kentsel alanlara aktarılacak, tarım kesimi hızla piyasa ve para-

lı kesime geçmiş olacak ve sanayi ürünlerine pazar işlevi de sunarak, sanayi kesiminin kalkınmasında önemli bir işlev görüp, katkıda bulunacaktı.

Türkiye böyle bir tarihsel fırsatı, toprak ağaları ve tarım kesimi baskıları nedeni ile, sermaye birikimi yapmak ve endüstriel gelişmeyi hızlandırmak amacına yönelik olarak değerlendiremedi. Ne var ki, bu yanlış yönlenme, tüm ülkeyi belirli bir aşama yapmaktan alıkoyarken, aynı zamanda, bizzat tarım kesimini de, içinden çıkılmaz bir hale sokmuş bulunmaktadır.

İzzettin Önder, Prof. Dr.
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü

TÜRKİYE'DE TOPRAK DAĞILIMI ÜSTÜNE BAZI NOTLAR

Oya Köymen - Meriç Öztürkcan

Toprak mülkiyeti ve toprak dağılımı konusunun, ülke bütününde, pazar ekonomisinin gelişimi tartışmalarında merkezi bir önemi vardır. Kapitalizm öncesi toplumlarda, köylülerin büyük malikâne sahiplerine ve toprağa bağlılığı, toprakta yasal olarak özel mülkiyet hakkının olmaması, özgür işgücüne ve koşulsuz özel mülkiyet hakkının var olmasına dayanan kapitalist sistemin kurulmasının önünde büyük bir engeldi. Değişik sanayileşme modellerini izleyen günümüzün gelişmiş ülkelerinde, tarım sorunu da farklı biçimlerde çözüldü. Örneğin, dünyada ilk kez sanayileşen İngiltere'de, köylülüğün özgürleşmesi ve kentlere göç ederek sanayi işçisine dönüşmesi, 14. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar sürerken, sanayileşme sürecine geç katılan Almanya ve Japonya gibi ülkelerde, tarım sektörü bir iç sömürge gibi kullanılarak, yani ağır bir biçimde vergilendirilerek ya da tarım ürünlerinin fiyatı düşük tutularak, bu sektörden sanayiye kaynak aktarıldı. 20. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşme hamlesi yapan Güney Kore ve Tayvan gibi ülkelerde ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında, savaşı kazanan ülkelerin öncülüğünde toprak reformları yapılarak, büyük toprak sahiplerinin iktisadi ve siyasi gücünün kırılması amaçlandı.

Toprak mülkiyeti ve toprak dağılımının sanayileşmeye etkisini üç örnekle belirtelim.

(1) Bir ülkede, adaletsiz bir toprak dağılımı olmakla birlikte, eğer büyük toprak mülkiyeti, büyük kapitalist çiftliklere dönüşmüşse, o zaman tarım ile sanayi birbirlerinin pazarı durumuna gelir. Çağdaş teknolojiyi kullanan büyük çiftlikler, kentleri ucuz tarım ürünleriye besleyebilir, ihracat yapabilir ve kent sanayiinden yeni girdiler ve tarım araçları talep eder.

Ayrıca adaletsiz toprak dağılımı nedeniyle, geçimini tarımdan sağlayamayan küçük üreticilerin mülksüzleşmesi ve kentlere göç ederek, sanayi işçisi olmaları, sanayileşme açısından bir avantaj olarak kabul edilir (İngiltere).

(2) Toprak dağılımının adaletli olduğu ve köylülüğün büyük bir bölümünün geçimini ve diğer gereksinimlerini topraktan ve aile ekonomisinden sağladığı durumda, köylüler sanayiden fazla bir mal talep etmediklerinden, sanayi açısından iyi bir iç pazar değildir. Anlamlı bir pazarlanabilir artık da olmadığından, sanayileşmenin hızı ve biçimi dış pazarlara bağlanır (Fransa).

(3) Adaletsiz toprak dağılımıyla birlikte asgari geçimlik ya da bunun altında kalan toprakları işleyen büyük bir köylü kitlesinin, büyük toprak mülkiyetiyle yan yana varolduğu durumlarda, eğer bu köylü kitlesi, büyük toprakların işlenmesinde ucuz işgücü olarak kullanılıyorsa, tarım teknolojisinin geliştirilmesinde, büyük toprak sahiplerinin fazla bir çıkarı olmaz. Tarını, geri teknolojisi, sınırlı pazarlanabilir ürünü ve topraktan kopup sanayi işçisine dönüşemeyen küçük köylüsüyle, gene sanayileşme açısından iyi bir pazar konumunda olmaz (Almanya).

Sermayeden farklı olarak, tarım topraklarının sınırlılığı ve insan emeğiyle yeniden üretilememe özelliğinin üstünde duran İngiliz klasik iktisatçıları, toprakta özel mülkiyetin, geliştirdikleri serbest rekabetçi piyasa modeliyle bağdaşmayan yanlarına parmak basmışlardır. Örneğin, bu konuda James ve John Stuart Mill tarımda verimli bir sistemin piyasa güçlerince kendiliğinden kurulamayacağını ve devlet müdahalesinin, piyasa mekanizmasının aksaklıklarının giderilmesi için zorunlu olduğunu; özellikle de uzun dönemde, üretimin aza-

Köylü İşletmeleri Küçülüyor mu?*

Yurdumuzda arazi küçülüyor mu? İşletme mecmuasının son sayısında Dr. Kâzım Köylü, bu konuya dair yazdığı bir makalede hülâsa olarak diyor ki:

Ziraat işletmelerimizin, daha doğrusu şahıs mülkü bulunan arazi parçacıklarının veraset yolu ile elden ele intikalinde reel taksim caridir. İşletme arazisi mirasçılar arasında müsavatan taksim edilmektedir. Müsavatan taksimde ölçü olarak arazi kıymeti kullanılmaktadır. Hali hazırıyle birer iktisadi bütünlük olan ziraat işletmelerinin yahut bir şahıs elinde bulunan bir arazi heyeti mecmuasının bu şekilde mirasçılar arasında taksimi, memleket ziraat işletmelerinin, tarla arazisinin mütemadiyen parçalanmasına, küçülmesine sebebiyet vermektedir.

Köylerde arazi satışlarının arttığını göz önünde tutacak olursak, yukarıda verilen hükümlerin doğruluğundan şüphe etmemiz lâzım gelir, vakıa köylerdeki arazi satışları hakkında bizi aydınlatan istatistik malûmat mevcut değildir. Bu itibarla bu konu etrafında kesin olarak hükümler vermek kabil olmayacaktır. Fakat bu bahis hakkında bir fikir edinebilmek için, mevzii mahiyette kalabilen müşahadelerden istifade etmek mümkün olabilecektir.

Birkaç ay evvel Konya, Afyon, Eskişehir, Polatlı'da gezdiğim sıralarda, her tarafta konuşulan bahislerin ekserisini, zenginleşen köylülerin arazi almaları meselesini teşkil ediyordu. Afyon Ticaret Odası'nda "H" tapu dairesi önünde birikmiş bir köylü kalabalığını göstererek:

"Buğdayını, arpasını yüksek fiyatla satan bir kısım köylüler mütemadiyen arazi almaktadırlar. Bu köylüler yalnız fakir komşularının değil, evvelce şehirlere yerleşmiş ve köylerle ilgisini kesmiş kimselerin de tarlalarını satın almaktadırlar."

Eskişehir'de de aynı hadiselerden bahsediliyordu. Bu meseleler hakkında izahat veren biri, köylünün arazi satın alması yüzünden arazi fiyatlarının arttığını söylemektedir. Polatlı'da da zengin köylülerin arazi aldığına dair aynı mahiyette bahisler dinlemiştik.

Bu gerçek olaylardan anladığımıza göre, satın alma yolu ile arazi küçülmesinin önüne geçilebilmektedir. Yukarıda yazdığımız gibi, bu olayları rakamlarla tespit etmek elimizde değildir. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü'nün bize bu yolda istatistik tertip etmesini köy ekonomisi bakımından pek faydalı bulurız.

Acaba meseleyi bu şekilde halletmek kâfi midir. Bizce, işletmeleri yalnız küçülmesi ve genişlemesi bakımından değil, köyde sermaye genişlemesi bakımından da incelememiz icap eder. Çünkü bugünün sosyal ve ekonomik şartlarına göre, toprak zenginliğini yalnız saha itibariyle ölçmek, hatalı bir düşüncenin mahsulüdür. Pazar için istihsal şartları bakımından toprak, zenginliği, genişliği itibariyle değil, toprağa yatırılan sermaye itibariyle bir kıymet ölçüsüne tâbidir. Bu itibarla derebey artığı aileleri elinde bulunduran, yarı yarıya işlenen, saha itibariyle pek geniş olan bu çiftlikler, saha itibariyle daha küçük olan fakat daha fazla sermaye işleyen çiftliklere nazaran daha geri bir mevkide bulunmaktadır. Bu durum karşısında işletmeler küçülüyor mu, parçalanıyor mu konusunu tetkik ederken meseleyi bu çiftliklere yatırılan sermaye üzerinden tetkik etmek lâzımdır.

Mesela: Bir hektar araziden 10 kental buğday alındığını kabul edelim. Bu miktar araziye 3 misli sermaye koyabilen bir mülk sahibi 20 kental buğday alabilir. Demek oluyor ki, bu sermayeyi elde edemeyen ve edebilen, saha itibariyle aynı derecede, yani birer hektar araziye sahip olan iki mülk sahibi arasında bir fark gözümüze çarpmaktadır. Bu iki mülk sahibini aynı tabakaya sokmak pek hatalı olur, çünkü aralarındaki sermaye farkı her iki çiftçi arasında bir takabalaşmaya meydan vermiştir.

Arazi satışlarında veyahut ıslahında iki konu üzerinde durmak icap eder.

1- Biri, sahasını genişletmeden elde ettiği sermaye ile işletmelerini daha zengin bir hale koyanlar.

2- İşletmelerini hem saha itibariyle genişleten aynı zamanda genişlettiği sahaya sermaye yatıranlar.

Bu iki tip çiftçi arasında işletme sermayesi bakımından bariz bir surette göze çarpan bir tabakalaşma bulunmaktadır. Birincisine "orta halli çift-

nileştirilmesi (ençoklaştırılması) ve büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının, toplumun diğer kesimlerinin çıkarlarını zedelememesi için devletin belirli politikalar gütmesi gerektiğini savunuyorlardı. Onlara göre, bu müdahale yalnızca piyasa mekanizmasının aksaklıklarını düzeltmeye yönelik olmamalı, aynı zamanda toprak reformu gibi kurumsal, mülkiyeti yeniden düzenleyen reformlar gerçekleştirilmeliydi. Mill'ler toprağın, onu işleyenlere ve orada yaşayanlara ait olmasını savunarak bunu Hindistan Sömürge Yönetimi'ne öner-

çi", ikincisine de "büyük çiftçi" diyerek yekdiğerinden ayırt etmek daha kolay olur.

Yurdumuzda köylü işletmelerinin küçüldüğünü inkâr edecek değiliz. Fakat bu küçültme veraset sisteminin tatbikinden ziyade iktisadi meselelerden ileri gelmektedir. Tohum, hayvan, ziraat aletleri bulunmayan ve borcunu ödemeye gücü yetmeyen yoksul köylülerin toprakları pek tabii olarak küçülmektedir. Fakat bu küçülüş iktisadi bir daralıştan başka bir şey değildir. Bilhassa dağ köylerinde kuraklığa uğrayan ve sulama tesisatından mahrum yerlerde tabiatla mücadele için daha çok sermayeye ve çalışmaya ihtiyaç olduğu için, sermaye tedarik edemeyen bu köylülerin tarlalarını terk ederek şehirlere, inşaat yerlerine, fabrikalara göç ettikleri malûmdur. Konya köylüsünün zenginleştiğinden bahsedildiği bir sırada bile, Konya'nın dağ köylerinden, bereketsiz yerlerinden Ege bölgesine doğru göç olduğunu ve bu köylere manifatura satmak imkânı olmadığını, Konya'da bulunduğum sırada bir manifatura şirketi müdürü "F..." bana söylemişti.

1831 senesinde Zonguldak'a uğradığım bir sırada, Ticaret Odası kâtiplerinden "A. N." tarafından kömür ocaklarına gelen köylüler arasında bir tecrübe mahiyetinde yapılan anketi burada hatırlamak faydalı olacaktır. Bu anketten alınan neticeye göre, ocaklara gelen köylülerin % 80'ini küçük mülk sahibi köylüler teşkil etmekteydi. Kömür şirketlerinden biri, işçilerin verimini artırmak maksadiyle onları havzaya bağlamak, yerleşik ve bilgili işçi haline getirmek istiyordu. Bunun için de ameleye sıcak yemek vererek, onları şirketin yaptırdığı evlerde barındırmak için teşebbüse girişilmişti. Bu hareketler, köylü amelelerin menfi mukavemeti ile karşılaşmıştır. Ameleler:

"Biz buraya bey gibi yaşamaya gelmedik, birkaç kuruş artırdıktan sonra köyümüze, tarlamıza döneceğiz" demişlerdir. Demek oluyor ki, bu yarı köylü yarı işçi tipler, iktisaden köylerindeki mülklerine bağlı oldukları için amele leşme şahsiyetine adapte olamamışlardır. Küçük mülklerini kurtarmak maksadile bir müddet için zaruri olarak amelelik yapmaya mecbur kalmışlardır.

Havzada yerleşik ve birleşik amele meselesi, bugün dahi halledilemediğine göre, yarı köylü yarı işçi amelelerin köyleri ile olan ilgileri kesilmiş değildir.

Görülüyor ki, köylü arazisinin küçülmesi ve büyümesi olayları, veraset sisteminin tatbikinden ziyade ekonomik faktörlere bağlı bulunmaktadır.

İşletmelerin parçalanması gibi hadiselerin zengin ve orta halli köylülerin satın almak kudreti ile önlendiğine kaniyiz. Derebey bekayası ailelerin elinde bulunan büyük çiftliklerin zaman zaman parçalanarak, zengin köylülerin eline geçtiğini kabul edebiliriz. Fakat yarı yarıya işlenen ve bakımsız çiftliklerin parçalanarak, müteşebbis ve para sahibi köylülerin eline geçmesi yine ziraat sahasındaki sermaye gelişmesini ifade eden bir harekettir. Yurdumuzda bakımsız ve pek az işlenen bu gibi çiftliklerin miktarı gün geçtikçe azalmaktadır. Trakya'da eski birçok paşa çiftlikleri son senelerde mirasçıları tarafından sermaye sahibi köylülere satılmıştır.

Verasete ait kanunlar çıkarmak suretiyle bu parçalanma hadisesinin önüne geçmek bazı kimselerin hatırına gelmektedir. Bu kanuni tedbirlere göre, araziyi en büyük evlada intikal ettirmek ve bu suretle arazi büyüklüğünü bu mahiyetteki veraset sistemi ile korumalıdır. 933 senesinde Hitler Almanya'sında olduğu gibi bizde de bu tarzda bir veraset sistemi tatbik edildiği takdirde, bakımsız birçok çiftlikler derebeyi artığı aileler elinde kalmış olacaktır. Halbuki bu mahiyetteki ailelerin birçoğu şehirlere yerleşmişler, ziraatle alakalarını kesmişlerdir. Bunlar topraklarını ortaklama olarak köylülere vermekte veyahut öteden beri aileleri ile beraber çalışan sadık çiftlik uşakları vasıtasıyla işletmektedirler. Parçalanma hadisesinin önüne kanuni tedbirlerle geçilecek olursa, bu mahiyetteki çiftlikler himaye edilmiş olacaktır. Halbuki "toprak köylünündür" prensibinin gelişmesi için, bu mahiyetteki derebeyi artığı çiftlikleri parçalanarak, müteşebbis ve sermaye sahipleri köylülerin eline geçmesi, köydeki sermaye gelişmesini daha ziyade kolaylaştıracaktır.

Hüseyin Avni

* Yurt ve Dünya, C. 4, S. 33, Eylül 1943, s. 331-334.

diler; özellikle azgelişmiş ülkelerde devletin, güçlü ve büyük toprak sahiplerine ya da tüccara karşı, küçük köylülüğü koruması gerektiğini belirttiler. Ama, bu iktisatçılar Hindistan için bir toprak reformu önerirken, gene geri bir ülke olarak kabul edilen İrlanda için böyle bir öneri getirmediler. Çünkü, büyük toprak sahiplerinin çoğunun İngiliz olduğu bu ülkede, büyük toprak sahipleri iyi eğitimli ve bilimsel buluşları tarıma uygulayabilecek nitelikte oldukları için, onların topraklarına dokunulmamalıydı.[1]

Görüldüğü gibi, toprak mülkiyeti ve dağılımı konusu zamana, koşullara ve ülkelerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak farklı biçimlerde ele alınmış ve sanayileşme açısından da değerlendirilmişti.

Türkiye'de Toprak Dağılımı

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından başlayarak 1980'lere kadar, bu konu başlıca iki eksende tartışıldı: Toprak dağılımındaki adaletsizliğin boyutu ve buna bağlı olarak toprak reformunun gerekli olup olmadığı ile tarımın sanayileşmeye etkisi.[2]

Toprak dağılımındaki adaletsizliğin nicel boyutlarını saptamak amacıyla Gini Endeksi kullanılıyor. Ama bu ölçüt, yoğun tarım tekniklerinin kullanıldığı ve birim topraktan büyük verim alındığı durumda, kırsal gelir dağılımı ile toprak dağılımının ilişkisini zayıflatıyor. Yaygın tarım tekniklerinin kullanıldığı dönemlerde, toprak büyüklüğü, elde edilen ürünün miktarını doğrudan etkilediği için, toprak dağılımındaki adaletsizliği ölçen Gini ölçütü, aynı zamanda kırsal gelir dağılımındaki adaletsizliği de ölçebiliyordu. Ancak yoğun tarım tekniklerine geçilmesi ve ileri teknoloji ve girdi kullanımıyla birim topraktan alınan ürünün büyük ölçüde artmasından sonra, Gini ölçütü sadece toprak dağılımının durumunu yansıtmakla sınırlı kaldı. Bu konuda, Eva Hirsh'in 1950 Tarım Sayımı'na dayanarak yaptığı kırsal gelir dağılımı araştırması buna iyi bir örnektir. (Tablo 1; 1950 Tarım Sayımı, toprak dağılımı verileri Ek-2'de verilmiştir).

1. Latteau, Jean-P., "Classical Economics and Agrarian Reforms in Underdeveloped Areas: The Radical Views of the Two Mills", *The Journal of Development Studies*, Temmuz, 1983.

2. Toprak reformu tartışmaları için bu kitaptaki "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları" makalesine bakılabilir.

Tablo 1. 1950'lerde Kırsal Gelir Dağılımı

Çiftçi ailelerin yüzdesi	İşlenen topraktaki pay (%)	Brüt ürün geliri (%)	Net ürün geliri (%)	Net ürün ve hayvan geliri (%)	Bütün tarım ve tarım dışı gelir kaynakları (%)
1. En düşük % 10	1,8	0,7	0,8	1,0	2,5
2. Düşük % 10		1,1	1,2	1,4	2,7
3. Düşük % 10	2,1	1,8	2,0	2,2	3,2
4. Düşük % 10	3,2	2,6	2,8	3,1	3,9
5. Düşük % 10	4,5	3,3	3,6	4,2	4,7
6. Düşük % 10	5,7	4,4	4,7	5,4	5,9
7. Düşük % 10	7,5	5,9	6,3	6,9	7,1
8. Düşük % 10	10,1	8,0	8,5	9,3	9,1
9. Düşük % 10	15,3	12,3	12,9	13,7	12,9
10. En yüksek % 10	49,8	60,0	57,3	52,8	48,0
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: Hirsch, Eva, *Poverty and Plenty on the Turkish Farm*, Columbia University Press, New York, 1970, s. 170.

Türkiye'de 1950-1960 dönemi yaygın tarım, 1960 sonrası yoğun tarım tekniklerinin giderek önem kazandığı yıllar olduğu için Gini Endeksi'ne göre, zaman içinde, toprak dağılımı adaletsizliğinin azalması beklenebilir. Ama bu, kırsal gelir dağılımının daha adaletli bir yönde geliştiğini göstermez. Ayrıca, verilerden kaynaklanan diğer etmenlerin, Gini ölçütünü nasıl etkilediğine, daha sonra değinilecektir.

Toprak dağılımı verilerini yorumlayabilmek için bir diğer ölçüt, "asgari gelir getiren toprak birimi"nin belirlenmesidir. Bu, dönemlere, bölgelere, kullanılan teknolojiye ve yetiştirilen ürün türüne göre değişir. Bu konuda yapılan çalışmalara göre, 5 kişilik bir köylü ailesinin asgari geçimine yetecek toprak miktarı, 1930'lar ve 1940'larda hububat yetiştirilen İç Anadolu'da 100 dekar,[3] 1970'lerin asgari geçim koşullarına, yetiştirilen ürün türlerine ve bölgelere göre yapılan hesaplarda da Türkiye ortalaması olarak 70 dekar bulunmuştur.

Tablo 2. Bölgelere Göre Asgari Geçimlik Toprak Miktarı

Bölge	Dekar	Ortalama hektar geliri-TL
Karadeniz	30	5865
Akdeniz	40	4581
Ege-Marmara	50	3690
İç Anadolu	80	2510
Doğu Anadolu	130	1600
Türkiye	70	3126

Kaynak: DPT, *Kırsal Refah Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Destekleme Politikaları Alt Komisyon Raporu*, 1976, s. 9-10 ve Çınar., M; Köymen/Silier, O., *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, BÜ, 1979, s. 46.

3. 1930'lardaki kaynaklar için bkz. Dipnot 2'deki makale, 1940'lar için Robinson, Richard, D., "Village Economics", *RDR 36*, 1949, s. 35.

1970'lerde, değişik bölgelerde yapılan saha çalışmalarında da kendine yeten ya da "yeter gelirli işletme"nin Ege bölgesinde, tütünde 49 dekar ve pamukta 101 dekar; Çukurova yöresinde, sulu tarım koşullarında pamukta 48 dekar, kuru tarımda 134 dekar olduğu hesaplanmıştı.[4]

1970 Tarım Sayımı ile 1973 gelir dağılımı verileriyle yapılan bir çalışmada da bütün bölge-

4. Erkan, O., *Adana Merkez İlçesi Ova Bölgesinde Yeter Gelirli Tarımsal İşletme Büyüklüğü Üzerine Bir Araştırma*, 1973, s. 8-9.

GAP Bölgesi'nde Arazi Mülkiyet Yapısı*

Yavuz Selim döneminde Osmanlı'ya katılan Kürt aşiret ve beylerine, Osmanlı toprak düzeninden farklı olarak "mir-i miranlık"ların verildiğini ve toprak rekabetleri ile kullanım yetkilerinin de mir'lere, aşiret reislerine ve beylere devredildiğini anlamaktayız.[1]

Kanuni Süleyman ve sonrakiler, toprağın tasarrufuna ilişkin olarak Kürt beylerine verilen hakları yinelemiş ve "teyid" etmiştir.[2]

Yani tüm Osmanlı yönetimlerince, Kürt beylerinin toprak düzeni korunmuştur.

Miri sistem bozulunca, 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi ile "tımar sistemi" bırakılarak "özel mülk edinme hakkı" getirilmiş; sonuçları ise Kürt beyliklerine yansımamıştır.

Ayrıca II. Abdülhamid döneminde ve 1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları sürecinde, birtakım aşiretlere ve yeni beylere, yeni haklar, yeni olanaklar tanınmıştır.

Bozuk mülkiyet yapısı Cumhuriyet dönemine taşınmış ve korunmuştur.

Bugün gelinen noktada, özellikle Diyarbakır, Mardin, Urfa ve Siirt illerinde, yani GAP'ın dayandığı arazi tabanının büyük bir diliminde, arazi mülkiyet yapısının Türkiye oralamasından daha dengesiz olduğunu görüyoruz. 1981 Köy Envanter Etüdleri bölgedeki topraksız kırsal aile oranını yüzde 40,2 olarak bildirmektedir. Oysa Taraklı, Türkiye'de bu oranın yüzde 30,7 olduğunu açıklamaktadır.[3]

Bölgede, topraksız aileler dışında, toprağa sahip olarak görünen ailelerden büyük bir kesiminin, küçük "geçimlik işletmelerde" yoğunlaştığı görülmektedir. Toprak sahibi işletmelerin yüzde 61,4'ü, sulanacak 1.8 milyon Ha'lık arazinin, ancak yüzde 10,5'ini, yani 199.075 Ha'lık dilimini kontrol edebileceklerdir; buna karşılık işletmelerin yüzde 6,2'si ise GAP arazisinin yüzde 49,5'ini işleyecektir.[4]

Arazi mülkiyet yapısı yıllara göre değişmekte ve küçük işletmeler bundan zarar görmektedir; yoğunlaşma, büyük işletme lehinedir. Diyarbakır örneğinde görüleceği gibi, 1950-1980 zaman aralığında, yani 30 yıllık bir dönemde, 5 Ha'dan küçük işletmelerin oranı yüzde 67'den yüzde 58'e

Tablo 1. GAP Bölgesi'nde Toprak Dağılımı

İşletme Büyüklükleri (Hektar)	İşletme Sayısı	İşledikleri Alan % Oran	Genişlik (Ha)	Ortalama Oran %	İşletme Genişlik (Dekar)
1-5	141.903	61,4	199.015	10,5	14.0
5.1-20	74.843	32,4	756.291	40,0	101.1
20.1-150	12.211	5,3	395.559	20,9	323.9
50.1-100	603	0,3	66.880	3,5	1109.1
100 +	1.389	0,6	473.787	25,1	3411.0
TOPLAM	230.949	100,0	1.891.592	100,0	81.9

Kaynak: Taraklı,D., *Devegeçidi Sulaması*, ZMO,87, Ankara.

ler ortalaması olarak 30 dekardan küçük işletmelerin (yüzde 58) bir köylü ailesinin asgari geçimini sağlayamadığı, 31-50 dekar grubunun (yüzde 16), o dönemin "asgari geçimlik gelir"ini sağlayabildiği hesaplanmıştır.[5]

Kısaca, 1970'ler için 50-70 dekar sınırını asgari geçimlik toprak sınırı olarak kabul ediyor ve bu grubu "küçük köylüler" olarak adlandırıyoruz. 1980'ler ve sonrasında, Türkiye tarımı-

5. Çınar, M., Köymen/Silier, O., *age*, s. 49-50.

düşerken, işledikleri (kontrol ettikleri) arazi miktarı da yüzde 29'dan yüzde 7,9'a gerilemiştir. Buna karşılık, 5 Ha'dan büyük işletme arazilerinde yüzde 21,1 oranında büyüme gerçekleşmiştir. Bu süreci, nüfus artışından kaynaklanan miras ("reel parçalanma" fonksiyonu) ile açıklamak mümkün değildir. Çünkü, büyük işletmelere doğru, devir ve satınalma yöntemiyle bir kayma yaşanmıştır. Aynı doğrultudaki değişim Türkiye genelinde de yaşanmış, ancak büyük işletmeler yüzde 9 civarında ve Güneydoğu'ya göre daha az arazi kazanmıştır. (Tablo 2)

Arazinin işletme büyüklüğüne göre yoğunlaşma yönünde de GAP Bölgesi, Türkiye genelinden farklıdır. Tarım sayımı sonuçlarına göre 1950-80 döneminde Türkiye'de araziler 20 Ha'dan küçük işletmelerde, GAP Bölgesi'nde ise 20 Ha'dan büyük işletmelerde yoğunlaşmıştır. Yani GAP Bölgesi'nde büyük işletmeler daha da büyümüştür. Yoğunlaşma yönü farklılık göstermektedir. Yoğunlaşma konusunda da Diyarbakır öndedir, arazi yoğunlaşması Türkiye için yüzde 6,5; bölge için yüzde 18'dir.

Feodal ya da yarı-feodal toprak düzeni, Diyarbakır'da "beylik" temeline, Urfa ve Mardin'de aşiret temeline dayanmaktadır. Bu nedenle, Urfa ve Mardin'de kişisel bağımlılık ilişkileri daha yoğundur. Aşiret yapısının dönüşümüyle geçilen feodal sistemde, toprak sahibi üretimin önemli bir dilimine "rant" biçiminde el koyarken, değerlerin transferinde ortaya çıkabilecek anlaşmazlığı, "hoşnutsuzluğu", kanbağı ilişkileriyle de geliştirilen ve bir bakıma mekanizmaya dönüşmüş bulunan akrabalık (yakın kişi) duygusuyla aşabilmektedir. Bu ise, bu yapılardaki üretim ortamında feodala bağlı aşiret mensubunun "teslimiyet" noktasına kadar taşındığını düşündürmektedir. İşlerin bazen "iyi" gitmediği durumlarda ise, yani aşiret mensubunun bağlılığı konusunda ayrışma yaşandığı gibi bir "endişenin" doğmuş olduğu durumlarda ise, ağa, "milisler" edinebilmektedir. Milis, gerektiğinde, dışa dönük bir güç olarak da kullanılabilmektedir.

Tablo 2. Türkiye ve Diyarbakır'da Arazi Mülkiyet Dağılımında Değişim

Yıl	Ortalama İşletme Büyüklüğü (Da)	İşletme Grupları 0-5 Ha Grubu		5 Ha'dan Büyük Grup	
		İşletme	Alan %	İşletme	Alan %
1912					
Diyarbakır	40	53	–	47	–
Türkiye	30.9	73	–	27	–
1950					
DYB	109	67	29	33	71
TR	76	75	29	25	71
1970					
DYB	136	57	8.2	43	91.8
TR		72	27	28	73
1980					
DYB	116	58	7.9	42	92.1
TR	62	62	20	38	80

Kaynak: DİE 93; Silier ve Çınar, *Yurt Ansiklopedisi*, 83; Erkuş-GAP, 89'dan derlenmiştir.

Çok yönlü toprak-insan ilişkilerinin yaşandığı Güneydoğu'nun önemli bir kesiminde toprak, feodal-serf ilişkisi ile işlenmemektedir. Güncel koşullara ve işletme yeteneğine göre değişmekle birlikte, GAP Bölgesi'nde yaygın üretim biçimi, kiracılık ve ortakçılıktır.

Yaygın Üretim Biçimi: Kiracılık ve Ortakçılık

Türkiye topraklarının genellikle sahiplerince işlendiğini, tarımsal nüfusun yüzde 16,5'inin kiracı+ortakçı olarak çalıştığını anlıyoruz.[5]

Türkiye ortalamasını temsil eden bu tablo, Güneydoğu'ya yansımamakta, kiracılık ve ortakçılık ilişkileri daha yoğun yaşanmaktadır. Bu yoğunlaşan üretim biçimini, makineleşme düzeyi de artırmakta, feodal bağlardan boşalan "emek", ortakçılığa yönelmekte-

6. Bkz Bu kitaptaki "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları" makalesi.

nın genel olarak bir gerileme dönemine girdiğini ve giderek fiyatları artan girdilerin en çok küçük işletmeleri etkilediğini göz önünde bulundurarak,[6] bu yıllar için de, küçük üreticiliğin üst sınırı olarak 50 dekar alındı.

Toprak dağılımına ilişkin Devlet İstatistik Enstitüsü'nce (DİE) düzenlenen iki veri serisi

dir. Kiracılık ve ortakçılık yaygın olmakla birlikte, egemen üretim biçimi değildir; egemen üretim feodal otoriteye dayanmaktadır

1981 Köy Envanter Etüdleri'ne göre, köylerin; Diyarbakır'da yüzde 43'ü, Urfa'da ise yüzde 89'u kiracılık ve ortakçılık yapmaktadır. Köy nüfus düzeylerini esas alan sistematik bir değerlendirme yapılmamış, yani köy nüfusunun ne kadarının bu şekilde çalıştığı belirtilmemiş olmasına rağmen, göstergenin önemli bir oranı temsil ettiği söylenebilmektedir.

Diyarbakır'da köylerin kiracılık ve ortakçılık ilişkilerine, Urfa'ya göre daha az oranda katılmasına iki önemli neden gösterilebilmektedir:

- Urfa'da tüm köyler ovadadır. Bu üretim biçimine zorunlu olarak girmektedirler; Diyarbakır'da ise köylerin yüzde 62'si ovada; geriye kalanı Antitoros ve Karacadağ eteklerindedir.
- Diyarbakır'da "bey"lik geleneğinden gelinen toprak sahipliği arazinin daha çok işletme olanakları ile işletildiğini düşündürmektedir.[6]

Kiracılık ve ortakçılık, hukuksal çerçevesi (yazılı olmasa da) ve uygulama yöntemleri farklı iki üretim biçimidir.

Kiracılık işletme ve kullanma hakkının, belirli bir süre için ve bedeli karşılığında bir başkasına devri esasına dayanmaktadır. Kira süresi 1 yıla kadar olduğu gibi, 1 yıldan fazla dönemi de kapsayabilmektedir. Ortakçılıkta "akit" genellikle 1 yıllık dönemler içindir. Ortakçılıkta, girdi kullanımı ile üründe ortaklık söz konusu olduğu gibi, işletmeyi kullanma ve denetleme hakkında, mal sahibinin de payı vardır; o da denetlenmektedir.

Buna göre, fonları ve araç-gereçleri yeterli olmayanlar daha çok ortakçılığa; olanlar, kiracılığa yönelmektedirler...

Ortakçılık, marabalık sonrası bir üretim biçimidir; kiracılığa göre mal sahibine karşı bağımlılık ilişkileri, ortakçılıkta daha fazladır...

Değişen sosyoekonomik koşullara koşut olarak, ortakçılık tarzının gerilediği, kiracılığın ise geliştiği gözlenmektedir.

Aksoy, yeni bir işletme biçiminin geliştiğini, genellikle yeterli makine parkı ile araziye sahip kiracıların büyük işletmeler yanında küçük işletme arazilerini kiraladıklarını açıklamaktadır.[7] GAP Bölgesi'nde, çokça girdi kullanımını gerektiren sulu tarımda, özellikle pamuk tarımında, genellikle büyük toprak sahipleri arazi kiralamaktadır. Buna neden olarak, kiralanacak araziyi işleyebilecek düzeyde makine-ekipman sahibi işletmelerin GAP Bölgesi'nde yeterli yaygınlıkta olmadığı gösterilebilmektedir.

1950'lerdeki makineleşme öncesi dönemde (yaygın olan), angarya emeğe dayalı "yarıcılık" ve "marabacılık" gibi kurumların genellikle kalktığı, ancak toprak ağalığı otoritesini aşiret ya da şeyhlik gibi kurumlara eklemleye-

vardır: Tarım sayımları (1927, 1950, 1963, 1970, 1980, 1991) ve her yıl yayımlanan Tarımsal Yapı ve Üretim serisi. Bu iki kaynağa göre, ekili alana ilişkin veriler, ancak 1980'den sonra birbirine yaklaşıyor. Tablo 3'te ilgili veriler sunulmuştur. Özellikle 1963 ve 1970'te iki veri arasındaki fark dikkat çekicidir.

bilen işletmelerde, değişik statülerde de olsa, kısmen sürdürüldüğü söylenebilmektedir.

Bir çeşit kâhyalık olarak nitelenebilen ve hasıladan pay alan "cenan"lığın genellikle büyük işletmelerde halen sürdürüldüğü görülmektedir.

Ortakçılık ve kiracılık, uzun vadede, toprak kaynaklarının korunması veya geliştirilmesine engel olabilecek kurumlardır. Çünkü, tarımsal işletmede toprak, temel bir üretim aracıdır ve içerdiği biokimyasal süreçlerle, işletmenin üretim ve verim yeteneğini tayin etmektedir. Dolayısıyle, işletmenin uzun vadeli ekonomik varlığı, toprağın korunmasına bağlıdır.

Ortakçılık ve kiracılık, işletmenin sabit giderlerini ya da yatırım giderlerini yükseltecek, ama aynı zamanda toprağın uzun vadeli korunmasını sağlayacak drenaj, tesviye, dengeli gübreleme ve kontrollu sulama gibi tarla içi geliştirme hizmetlerini gözardı eden ve bilindiği gibi daha çok bozuk toprak mülkiyet sisteminin doğurduğu kurumlardır. Bu olgu, çoraklaşma tehdidi altında bulunan GAP Bölgesi kalkınma stratejileri içinde önem kazanmaktadır.

Ve bu nedenle toprak mülkiyet yapısında olabilecek düzenlemeler toprak ve su kaynaklarının korunması için ayrıca önem kazanmaktadır.

Kiracılık kurumu, bölgenin sulu tarıma yeni açılmış alanlarında, özellikle pamuk tarımı tekniklerinin bölge halkına yansıtılmasına olanak veren bir mekanizmayı da çalıştırmakla, özünde kamu tarımsal eğitim ve yayım kuruluşlarının yürütmesi gereken bir işlevi de üstlenmektedir. Bu olgu, enformel bir eğitim programını da içermektedir. Genellikle başka bir yöreden gelip de deneyimlerine de güvenen ve araziyi kiralayan kişi, bir taraftan kira bedeli karşılığında kendi pamuk üretimini gerçekleştiriyorken, bir taraftan pamuk tarımına ilişkin uygulamalarını mal sahibinin (toprak sahibinin) gözlemine de sunmaktadır; doğrusu ve yanlışıyla... Böylece, hata ve sevabıyla bu süreç çiftçinin, çiftçiye bilgi aktardığı önemli bir pratiğe de dönüşmektedir.

1. Pamuk, Ş., *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

2. *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982.

3. Taraklı, D., *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sorunları*, ODTÜ, Ankara, 1976.

4. Taraklı, D., *Devegeçidi Sulaması Araştırması*, 2 MO, Ankara, 1956.

5. Aksoy, S., *Türkiye'de İnsan ve Toprak İlişkileri*, Ankara, 1988.

6. Dağ, R., *GAP'ta Teknik Hizmetler Sempozyumu*, TMMOB, Ankara, 1993.

7. Aksoy, S., *age.*, 1988.

* Diyarbakır Sanayi Odası tarafından yayımlanan, *GAP Yeniden Yapılanmalıdır*'dan (Rıfat Dağ, Dr. Atilla Göktürk, Ankara, 1995, s. 69-74) aktarılmıştır.

Tablo 3. Tarımsal Yapı ve Üretim (a) ve Tarım Sayımlarına (b) göre Ekili Alan ve Tarımsal İşletmeler

Yıllar	(a) Ekili Alan (000 hektar)	(b) Ekili Alan (000 hektar)	Tarım Sayımlarına Göre Tarım İşletmeleri Sayısı (hanehalkı)
1950	17.361	19.452	2.527.800
1963	23.913	16.734	3.100.850
1970	24.296	17.065	3.058.905
1980	24.560	22.756	3.650.089
1991	23.721	23.451	3.966.822

Kaynak: *DİE Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri ile Tarım Sayımları.*

Tarımsal Yapı verilerine göre 1980'e kadar ekili alanlar sürekli artarken, tarım sayımlarına göre azalıyor. Tarım sayımları, beyana dayalı verilere dayandığı için 1960 ve 1970 toprak reformu tartışmalarının "eksik bildirime" yol açtığı görülüyor. Tablo 4'e göre, eksik bildirimde bulunma, 200+ dekar toprak grubundan başlayarak 500+ dekar grubunda doruğa ulaşıyor. Gini ölçütü de toprak grupları verilerinin tek kaynağı olan tarım sayımlarına dayandığı için, toprak dağılımının daha adaletli bir yönde geliştiği izlenimi çıkabiliyor.

Tablo 4. Tarım Sayımlarına ve İşletme Gruplarına Göre "Kayıp Topraklar"

Toprak Grubu	1950	1963	1970	1980	1991
(Dekar)			Hanehalkı Sayısı		
<50	1.570.200	2.132.288	2.228.367	2.267.021	2.659.738
50-99	552.000	561.732	478.375	738.376	713149
100-199	259.800	291.693	239.150	421.523	383.323
200-499	107.400	99.785	95.539	193.730	173.774
500+	38.400	15.352	17.474	29.439	36.838
Toplam	2.527.800	3.100.850	3.058.905	3.650.089	3.966.822
Toprak Grubu			**İşlenen Topraklar (Hektar)**		
(Dekar)	1950	1963	1970	1980	1991
<50	3.625.921	4.079.386	46.399.920	45.555.886	51.889.612
50-99	4.011.960	3.995.317	35.878.120	48.392.133	46.750.693
100-199	3.756.900	3.973.073	35.872.500	54.244.977	49.216.633
200-499	3.231.660	2.842.127	33.438.650	52.002.284	46.487.432
500+	4.825.500	1.844.432	19.060.750	27.360.409	40.166.623
Toplam	1.9451.941	16.734.335	170.649.940	227.555.689	234.510.993

Kaynak: *Tarım Sayımları*

Kayıp topraklar, yani özünde eksik bildirim veya eksik tesbit sorununun 200+ dekar grubundan başlayarak arttığı, Prof. Dr. Korkut Boratav'ın ve Devlet Planlama Teşkilatı uzmanlarının çalışmalarıyla da destekleniyor.[7]

Gini ölçütünü etkileyen bir başka öğe de, 1970'lerden başlayarak özellikle Marmara, Ege ve Akdeniz'in kıyı bölgelerindeki verimli tarım topraklarının yapılaşmaya açılmasıdır. Artık 200+ dekarlık tarım topraklarının ekilmesi yerine arsaya dönüştürülmesi daha kârlı hale geldiğinden, bu gruptaki tarım topraklarında azalma söz konusudur.

Sonuçları etkileyeceğini baştan bildiğimiz bütün bu tesbitlere rağmen, gene de eldeki tek

7. Boratav, K., "Türkiye Tarımının Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler," *Siyasal Bilgiler Fakültesi dergisi*, C. 27, No. 3, Ankara, 1973; Çavuşoğlu, Tolgay ve Hamurdan, Y., *1963 Yılı Gelir Dağılımı Araştırması*, DPT, Mayıs 1966, "Tarımsal Gelir Dağılımı" bölümü, s. 3-4.

veri kaynağını kullanarak zaman içinde toprak dağılımının nasıl değiştiğini göstermekten başka seçeneğimiz yok. İl verileri yalnızca 1950 ve 1991 tarım sayımlarında yayımlanmıştır. 1970 Tarım Sayımı il verilerini özel olarak temin edip, bir başka çalışmamızda yayımladık.[8] Dolayısıyla il verilerini kullanarak, bölgesel karşılaştırmalara girebilmek için bu üç kaynağı temel aldık. Bölgelere giren il sayısı yıllara göre değiştiği için, 1950 sayımına göre, diğer sayımlar için bazı il verilerini gruplamamız gerekti.[9] Bölgelere giren iller ve 1950, 1970, 1991 tarım sayımlarına dayanarak yapılan toprak dağılımı tabloları, Ek 1 ve 2'de sunulmuştur.

1950-1990 tarım sayımları arasında, işletme sayısı yüzde 56, ekili alan yüzde 38 artıyor. Tablo 5'te görülebileceği gibi, Türkiye genelinde, Gini oranı düşmektedir. Bölgelere göre, 1950'de Türkiye ortalama Gini değerine göre, en adaletsiz toprak dağılımının olduğu üç bölge; sırasıyla Akdeniz, Güneydoğu ve Ege'dir. 1970 ve 1991 sayımlarında, gene Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu, toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölgeler olarak öne çıkıyor.

Tablo 5. 1950-1991 Arasında Bölgelere Göre Toprak Dağılımı Adaletsizliği (Gini Endeksi)

BOLGELER	1950	1970	1991
1-Ortakuzey	0,625355	0,570108	0,553351
2-Ege	0,756755	0,535872	0,511194
3-Marmara	0,466107	0,532863	0,518111
4-Akdeniz	0,929443	0,643427	0,600400
5-Kuzeydoğu	0,582592	0,585146	0,588735
6-Güneydoğu	0,801252	0,698232	0,697977
7-Karadeniz	0,468877	0,527432	0,482928
8-Ortadoğu	0,659248	0,569066	0,555633
9-Ortagüney	0,736837	0,591765	0,413093
TÜRKİYE	0,726366	0,615968	0,596982

Kaynak: 1950, 1991 Tarım Sayımları ve 1970 için Çınar, Köymen, *age.*, Gini endeksi tarafımızdan hesaplanmıştır. Endeks değeri 1'e yaklaştıkça adaletsizlik artmaktadır.

Toprak dağılımındaki adaletsizliğin en yüksek olduğu bu iki bölge, tarımsal yapının gelişkinliği açısından iki uç konumdaki bölgeler. Akdeniz, ticari tarımın en gelişkin olduğu bölgelerden biriyken; gerek teknoloji, gerekse pazar için üretim ilişkilerinin gelişkinlik düzeyi açılarından, Güneydoğu en geri konumdadır. Toprak dağılımındaki adaletsizlik, Akdeniz'de kapitalist işletmeciliğin, Güneydoğu'da ise aşiret-ağalık örgüsüne eşlik eden bir toprak düzeninin parçasıdır. Sadece Güneydoğu bölgesinde 1950'den 1991'e kadar, 500+ dekar grubundaki işletmeler, sahip oldukları toprakları sürekli artırmıştır (bkz. Ek 2).

Tarımsal yapı ve teknolojik farklılıkların yanı sıra, sözü edilen iki bölgede 50 dekara kadar toprağı olan küçük köylülüğün durumu da farklıdır. Örneğin, Akdeniz'de 1950-1991 arasında, bu toprak grubundaki işletme sayısı yüzde 53'ten yüzde 73'e çıkarken, bu grubun toplam ekili topraktaki payı yüzde 9'dan yüzde 29'a yükselmiştir. Oysa, Güneydoğu Anadolu'da sözü edilen dönemde 50 dekardan az toprak işleyenler hemen hemen aynı kalırken (yüzde 47- yüzde 45) ekili alanlardaki payları yüzde 11'den yüzde 6'ya düşmüştür (Bkz. Ek 2).

Bu bölgede 1970-1991 sayımları arasında, 500+ dekarlık işletmeler, topraklarını en çok Diyarbakır (yüzde 46) ve Hakkari, Mardin, Siirt, Şırnak, Batman il grubunda (yüzde 36) genişletirken, 50 dekardan küçük işletmeler gene bu illerde hızla azalmıştır.[10]

8. Çınar, M. ve Köymen/Silier, O., *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, BÜ Yayını, İstanbul, 1979. 1970 İl verilerine göre toplam ekili alan 14.7 milyon hektardır.

9. Köymen, O. ve Öztürkcan, M., *Land Distribution in Turkish Agriculture in the Last Quarter of the 20th Century*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Raporu, Nisan 1997.

10. *Age.*, s. 10.

1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına Göre Türkiye'de Toprak Dağılımı*

** Aşağıdaki bölümler Prof. Dr. Korkut Boratav'ın 1973'te yayımlanmış olan "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler" (SBF dergisi, C. XXVII, S. 3, Doç. Dr. Cem SAR'a ARMAĞAN'dan ayrı basım, Ankara 1973) başlıklı çalışmasından alınmıştır. Araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1963 ve 1970 tarım sayımlarının sonuçlarına göre, iki sayım arasında tarımsal yapıda meydana gelen değişmeler; ikinci bölümde, 1963 ve 1970'te arazinin işletme ve mülkiyet biçimleri ve üretim ilişkilerinin durumu; üçüncü bölümde, iller düzeyinde çok sayıda teknolojik ve ekonomik değişken arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır.*

Boratav bu çalışmasını cari tarım istatistikleri, (DİE'nin Tarımsal Yapı ve Üretim ile Tarım Istatistikleri Özeti) ve özellikle Köy Envanter Etütleri, 1963 Tarım Sayımı ve 1970 Tarım Sayımı verilerine dayandırmıştır.

Çalışmadan sadece bazı bölümleri aktardığımız için, dipnot ve tablo numaraları tarafımızdan değiştirilmiştir. (Editör)

1963 ve 1970 tarım sayımları üzerine bir karşılaştırma

1963 ve 1970 tarım sayımlarının sonuçları, bu dönem içerisinde toprak dağılımında ne gibi değişiklikler olduğunu göstermektedir? Önce bu soruyu cevaplandırmaya çalışıyoruz.

Tarım sayımları, esas olarak "tarım işletmeleri"ni birim almaktadır. İşletme birimi hanehalkı ile özdeştir. Böylece, ortaya çıkan dağılımlar, toprak mülkiyetinin dağılımı değil, tarımsal işletmelerin büyüklüğe göre sıralanmış dağılımı olmaktadır. Ancak, sayımlar, işletme-mülkiyet farkını doğuran toprak tasarruf biçimleri üzerinde de bilgi vermektedirler; biz, bu meseleye ileride döneceğiz.

1963 ve 1970 tarım sayımlarına göre işletmelerin çokluk dağılımlarından hareketle, (işletme büyüklüğü) dağılımlarını, mutat olduğu üzere yüzde 20'lik dilimler halinde Tablo 1'de ifade ettik. Nispî dağılımların alt ve üst uçları, 1970'te paylarını artmış göstermektedirler. İki sayım arasında orta gruplardan uçlara doğru bir kaymayı temsil eden bu gelişim, Lorenz eğrisi ile ifade edildiğinde, 1963 ve 1970 dağılımlarını gösteren eğrilerin birbirini kestiği ortaya çıkacaktır. Bu durumda hangi dağılımın daha büyük temerküz gösterdiği, çeşitli istatistiki göstergeler yoluyla tespit edilebilir. Bizim kullandığımız eşitsizlik ölçüsü, "Gini temerküz oranı (G)"dır.[1] Dağılımların Gini oranları hesaplanmıştır.[2]

Tablo 1. 1963 ve 1970 Sayımlarına Göre % 20'lik Dilimler

İşletmeler	Toplam Alan (%)	
	1963	1970
En Alt % 20	1,8	2,0
Sonraki % 20	3,7	5,0
Sonraki % 20	11,7	9,3
Sonraki % 20	22,0	21,2
En Üst % 20	60,8	62,5
	100,0	100,0

$G_{1963} = 0,5914$

$G_{1970} = 0,6053.$

Böylece Gini oranları, 1963-1970 döneminde Türkiye tarımında, işletmeler açısından toprak dağılımında eşitsizliklerin arttığını ortaya koymaktadır.

Ancak bu noktada, gerek 1963 ve gerekse 1970 sayımlarının toprak dağılımındaki gerçek eşitsizlikleri ne oranda yansıtabildikleri meselesi ortaya çıkmaktadır. Toprak reformunun aktüel bir konu olarak tartışıldığı dönemlerde, anket yoluyla toplanan verilerden elde edilen dağılımların, gerçek eşitsizlikleri bir hayli gizleyeceği tabiidir. Önemli olan, bu gizlemenin (eksik beyanın) hangi oranda olduğu ve incelediğimiz iki sayım arasında değişip değişmediğidir.

Bu meseleyi cevaplandırmada tarım sayımlarında beyan edilen işlenen alan ile, cari tarım istatistiklerinin tespit ettiği işlenen alan arasında yapılan bir karşılaştırma hareket noktası olabilir. Tablo 2, bu karşılaştırmayı yapmaktadır. Buna göre, 1963 Tarım Sayımında 9,3 milyon hektar, 1970 Sayımında ise, hemen hemen 13,4 milyon hektar "kayıp toprak" vardır. "Kayıp toprakların" oranı, iki sayım arasında yüzde 36'dan yüzde 39'a çıkmıştır; işlenen alan, bu yüzden, 1970 sayımında 1963'e göre 2,8 milyon hektar civarında azalmış görünmektedir.

Cari istatistiklerin, işlenen araziyi yüzde 10 civarında fazla tahmin etmekte olduğu ileri sürülmektedir.[3] Ancak bu iddia, 1970 Tarım Sayımı'nın yayımlanmış olan alan örneklemesi sonuçları ile doğrulanmamıştır. Bu yayın, 1970 yılı için 29.162.725 hektar işlenen arazi göstermektedir.[4] Bu rakam, cari istatistiklerden yaklaşık olarak 1,8 milyon hektar fazladır. Bu sebeple, cari ista-

tistiklerin işlenen alan tahmininin yüksek olduğunu, şimdilik, kabul etmiyoruz.

"Kayıp topraklar"ın bir kısmı, tarım sayımlarının kapsamlarına girmeyen 5000'den fazla nüfus barındıran yerleşme yerlerindeki tarım arazisidir. Yerleşme yerleri, 1963 ve 1970 tarım sayımlarında, bir önceki nüfus sayımının sonuçlarına dayanılarak tesbit edildiğine göre, 1960-1965 arasında, nüfusu 5000'i aşmış olan yerleşme yerleri (ve dolayısiyle buralardaki tarım arazisi) 1970 Tarım Sayımı'nın kapsamı dışında kalmıştır. Ancak bu unsurların, "kayıp topraklar"ın düzeyini ve 1963-1970 arasındaki artışını belirleyen ana etken olabileceğini kabul edemeyiz; ana etken, herhalde eksik beyan olarak görülmelidir. İki tarım sayımı arasında geçen dönemde meydana gelen politik ve toplumsal gelişmelerin, eksik beyan eğilimini güçlendirmiş olması da tabii sayılmalıdır.

Dekar dilimlerine göre iki dağılımın karşılaştırılması (Bkz. Tablo 3), mutlak rakamlar açısından, (500-1000 dekarlık dilim hariç) büyük işletmelerin tasarrufundaki arazinin 1970'te 1963'e göre azaldığını; 1-30 dekarlık dilimlerde ise, arazi toplamının ve işletme sayılarının artmış bulunduğunu gösteriyor. Tablo 3'ün ortaya koyduğu bu manzara, toprak dağılımında meydana gelen "gerçek" değişmelerle, eksik beyandaki artışın dilimler arasına yansımasından doğan "fiktif" değişmelerin bir bileşimidir. Bu iki unsuru birbirinden ayırmak son derece güçtür. Eksik beyanın, bir işletmeyi gerçek dekar diliminin bir veya iki altındaki dilime ittiğini ve eksik beyan eğiliminin sadece belli bir sınırın üstündeki (örneğin 200 ve + dekarlık) işletmelerde ortaya çıktığını var sayarsak, Tablo 3'te 1-30 dekarlık gruplarda, 1963-1970 döneminde meydana gelen alan ve işletme artışım gerçek bir değişme kabul edebiliriz. 31-100 dekarlık gruplarda ise, fiktif ve gerçek değişmelerin etkilerini ayıramıyoruz; ancak, eksik beyandaki artışın, 1970 dağılımındaki temerküzü sunî olarak hafiflettiği rahatça söylenebilir. Bu durumda, 1963-1970 arasında tarım işletmeleri arasındaki eşitsizliğin sayımlardaki dağılımlardan çıkarılan Gini oranlarına göre gözlenen artıştan daha fazla artmış olduğunu ileri sürmek mümkün olmaktadır. Toprak dağılımında meydana gelen değişmenin, cüce ve büyük işletmelerin nispî paylarını artıran bir süreci yansıttığı sezilmektedir. Ancak bu sürecin çok daha

Tablo 2. Tarım Sayımları ile Tarım İstatistiklerine Göre İşlenen Alan (000 Hektar)

Yıllar	Cari istatistikler	Tarım sayımı	Fark	
			Hektar	(%)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1963	26.048	16.734	9.314	35,8
1970	27.327	13.959	13.368	48,9

Kaynak: 2. sütun için, *Tarım Istatistikleri Ozeti 1970,* DİE yayın No: 6332, s. 7; 3. sütun için, DİE, 1963, *1970 Tarım Sayımları.*

gerçekçi bir tablosu ve tahlili, 1963 verilerinin iller itibariyle olmaması yüzünden ortaya konamamaktadır.

Piyasaya açılmanın hızlandığı ve buna bağlı olarak üretici-tefeci, üretici-tüccar ilişkilerinin yoğunlaştığı; bir yandan da tarımda kullanılan girdilerin nicelik ve nitelikçe küçümsenemeyecek gelişmeler gösterdiği 1960'larda, toprak temerküzünün artması tabii karşılanmalıdır. Zıt yönde en önemli etki, toprak reformu endişelerinin büyük mülklerin parçalanmasına sebep olabilmesidir. Bu anlamda bir parçalanma, kısmen, işletme büyüklüklerini etkilemeyen muvazaalı temlikler biçiminde tezahür etmiş olabilir. Büyük işletmelerin satış yoluyla fiilen parçalanması meydana gelmiş olsa dahi, bunun, toprak temerküzünü hızlandıran diğer unsurların etkisini bertaraf edemediği 1963 ve 1970 tarım sayımlarının karşılaştırılması ile anlaşılmaktadır.

Toprak Temerküzü

İller itibariyle toprak (işletme) temerküzünün 1970'teki görünüşü, oldukça belirgin bir coğrafi tutarlılık ortaya koymaktadır. En büyük temerküz oranlarının (İstanbul istinası ile), Güneydoğu Anadolu'dan başlayıp, Akdeniz ve Ege kıyı şeridini (Muğla hariç) izleyerek İzmir ilinin kuzey sınırlarına kadar uzadığı anlaşılmaktadır. Bu şeridin kuzeyinde, Orta ve Doğu Anadolu illerini kısmen kapsayan- İç Anadolu'da Ankara'ya, Doğu'da Erzurum'a kadar uzanan; ancak, Isparta ve Konya'nın batısına geçmeyen ikinci (ve biraz daha hafif) bir "eşitsizlik şeridi" daha vardır. Buna karşılık, toprak temerküzünün en hafif olduğu bölge (yine İstanbul istisnası ile) Edirne'den Artvin'e kadar Kuzey Anadolu-Karadeniz şerididir. Kırşehir-Erzincan arasında bu şeridin güneyi, Marmara çevresi ve Afyon-Muğla arasındaki Güneybatı bölgesi, toprak temerküzünün nispeten hafif olduğu ikincil bölgeleri temsil ediyor.

İstatistiki ve iktisadi bakımdan temerküz oranları ile bağıntılı olabilecek 5 bağımsız değişken, çok düşük değerli esneklikler vermişlerdir: Temerküz oranı G'nin; ortalama işletme büyüklükleri, toprak verimliliği, traktör ve sulama ile ilgili teknolojik göstergelere göre esneklikleri, + 0,01 ile 0,06 arasında oynamaktadır. Bağıntılar, çok zayıf olmasına rağmen, genellikle umulan yöndedir: Ortalama işletme büyüklüğü arttıkça G büyümekte; traktör kullanımı (aile veya alana göre) azaldıkça G düşmektedir. Buna karşılık sulama ve toprak verimliğinin G ile negatif, fakat yine çok zayıf birer bağıntı içinde oldukları görülmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, bir bölüşüm değişkeni olan toprak temerküzü bizim ele aldığımız teknolojik-iktisadi değişkenlerden geniş ölçüde bağımsızdır. Bu sonucun, bölüşümü teknolojik değişkenlerce belirlemeye çabalayan "üretim fonksiyonu" yaklaşımları ile uzlaşmayan; bölüşümün "eksojen" niteliğini vurgulayan teorik yaklaşımları destekleyen niteliğine işaret etmekle yetinelim.

Gerçekten de, toprak temerküzünde iller itibariyle gözlenen farklılaşmaların coğrafi yansıması, kolaylıkla nicel bir analize oturtulamayacak tarihi-kültürel-sosyolojik unsurlar sezdirmektedir. Büyük eşitsizliklerin gözlendiği Güneydoğu olgusunu, tasfiye edilememiş yarı-feodal bir toprak düzeni ile mi açıklayabiliriz? Bu taktirde, yarı-feodal ilişkilerin yaygın olduğu genellikle kabul edilen Tunceli, Muş, Ağrı gibi Doğu Anadolu illerinde gözlenen nispeten hafif toprak temerküzünün ayrıca açıklanması gerekiyor. Bu noktada, geleneksel Arap toprak düzeninin tarihi etki alanı ile ilgili bazı varsayımların Güneydoğu olgusuna ışık tutma ihtimali akla gelmektedir. Benzer bir mesele, piyasa ilişkilerinin gelişmesi ile toprak temerküzü arasındaki bağıntı aranırken doğmaktadır. Piyasa için üretimin en gelişkin olduğu Akdeniz-Ege şeridi ile Marmara-Doğu Karadeniz kıyıları toprak temerküzü açısından yeknesak bir görüntü içinde değildirler. Birinci bölgeler grubu çok yüksek, ikincisi ise çok düşük temerküz oranları vermektedir. Bu nedenle G ile (piyasaya açılmanın kaba bir göstergesi sayılabilecek olan) T_h arasındaki (r) ve (t) değerleri kullanılamayacak kadar düşük çıkmaktadır. Meselenin (kabacada da olsa nicelleştirilebilen) genel olarak piyasaya açılma göstergeleri ile açıklanamayacağı; ancak piyasa ilişkilerinin özel bazı biçimler içinde, yani kapitalist üretim ilişkilerini genişleterek oluşmasının toprak temerküzünü artırdığı varsayımına yönelmenin anlamlı olabileceği sezilmektedir. Ne var ki, piyasaya açılmanın bu özel biçimlerini nicel göstergelere indirgemek şu anda mümkün değildir. Bu noktalarda, nicel analizin sürekli veya geçici sınırlarına ulaşmış bulunuyoruz.

Topraksızlık ve Mülksüzleşme

1970 Tarım Sayımı, topraksızlaşan köylülerin, yani mülksüzleşmenin göstergesi olarak kabul edilebilecek üç ana kategori içermektedir. Bunları gözden geçirmek yararlı olacaktır.

1. Topraksız Aileler: Bu grup, 5000'den az nüfuslu yerleşme yerlerinde toprak işlemeyen ve hayvancılık da yapmayan aileleri içerir. Bunlara ortakçı ve kiracılar dahil değil; ancak, tarım işçilerinin (ve işsizlerin) yanı sıra, esnaf-zanaatkâr, memur gibi çiftçilikle ilgisi olmayan unsurlar dahildir.[5] Hatta, tarım dışı üretim kollarında (madencilik, inşaat, karayolları, sanayi) çalışmakta olup, kırsal bölgelerde oturan işçiler de bu kategorinin içine girmektedir. Bu grubun iç bileşimi üzerinde DPT'ce yayımlanan ve 1970 Tarım Sayımı ile aşağı yukarı aynı zamanda yapılmış bir ankete dayanan *Türk Köyünde Modernleşme*

Eğilimleri adlı çalışmada bazı bilgiler bulmak mümkündür. Bu çalışmaya göre, köylerde oturan 16 ve + yaşlardaki erkek nüfusun % 16'sının, Tarım Sayımı'nda kullanılan anlamda "topraksız" olduğu anlaşılıyor. Bu oranın % 3,3'ü işçi, % 2,4'ü işsiz, % 6,2'si esnaf-zanaatkâr, % 2,6'sı memur ve % 1,5'i öğrencidir. "İşçi" nüfusun yarıdan fazlası tarım işçisi, gerisi ise inşaat, maden, karayolu ve sanayi işçisidir.[6] Buna rağmen, köyde oturup da "işsiz" olan veya tarım-dışı üretim kollarında işçilik yapan nüfusun tümünü de tarım işçileriyle beraber topraksızlaşmış köylüler saymak gerçekçi bir yaklaşım olmaktadır. Buna göre, yukarıdaki oranlardan hareketle (ve "öğrenci" kategorisini çıkarırsak), "topraksız" ailelerin % 40 civarında bir oranını gerçek anlamıyla topraksızlaşmış köylüler kabul edebiliriz. Ne var ki, iller-arası farklılaşmaya dayanan araştırmamızda, "topraksız aileler"in iç bölünüşünün illere yansımasını tesbit edemediğimizden, Tarım Sayımı'nın illere ait "topraksız aileler" rakamları herhangi bir indirme uygulanmadan aynen alınmıştır.

2. Sadece Hayvancılıkla İştigal Eden Aileler: Tarım Sayımı, yukarıda açıklanan "topraksız aileler"e ilaveten, sadece hayvancılık yapan aileleri de ayrı olarak tesbit etmiştir. Tarımın bünyesinde hayvancılık-bitkisel üretim tipi ihtisaslaşmanın zayıf olduğu Türkiye şartlarında, bu kategoriye giren ailelerin büyük çoğunluğunun da topraksızlaşmış köylüler olduğu gerçekçi bir varsayım olsa gerektir.

3. Tümü Başkasına Ait Topraklar Üzerinde Kiracılık ve Ortakçılık Yapan Aileler ile İşlediği Toprağın % 50'sinden Azına Malik Olan Aileler: Bu grup içerisinde Ricardocu anlamda kapitalist kiracılar bulunmakla birlikte, aile sayısı olarak (işlenen alan değil) bunların büyük çoğunluğunun küçük işletmelerden oluştuğu Tarım Sayımı'ndan ortaya çıkmaktadır.[7] Bu nedenle grubu topraksızlaşmış veya topraksızlaşmakta olan köylülerden saymak, tahlile büyük bir hata payı getirmeyecektir.

İktisadi tahlil bakımından bu üç kategorinin kırsal nüfusa oranının (m_2), bu unsurların tek başına herhangi birinden daha anlamlı olacağını kabul ettik.

Bu anlamda mülksüzleşme göstergesi olarak kabul ettiğimiz "m_2", aynen "G" gibi bir bölüşüm kategorisidir. Bu iki kavram, istatistikî kategoriler olarak birbirinden bağımsızdır; yani, G'nin hesaplanmasına esas teşkil eden dağılımlara topraksız işletmeler dahil edilmemiştir.[8] Buna rağmen, m_2'ye ait esnekliklerden en büyüğü G'ye göre olanıdır: +1,9 ($r = +0,715$; $r2 = 0,511$). Mülksüzleşmenin toprak temerküzü ile yakın bağıntısını gösteren bu tespiti, Harita 1 ile Harita 2'nin karşılaştırılmasından doğrulamak da mümkündür. Yüksek bir toprak temerküzü gösteren Güney Doğu-Akdeniz-Ege şeridi mülksüzleşme oranında da yine önde gelmektedir. Şu farkla ki, mülksüzleşmede bu şerit Muğla ve Çanakkale'yi de içererek kesintisiz uzanırken, toprak temerküzünde önde gelen Hakkari, Bitlis gibi bazı iller geriye düşmekte; Malatya-Elazığ-Diyarbakır-Siirt çizgisinin kuzeyindeki doğu illeri nispeten hafif bir mülksüzleşme göstermekte; İç Anadolu'nun yüksek toprak temerküzü taşıyan illeri olan Ankara, Konya (ve güneybatıda Isparta'nın) yerlerini, mülksüzleşme oranları bakımından Eskişehir, Afyon ve Burdur almaktadır. Karadeniz-Kuzey Anadolu ve Marmara'nın görünüşü

Tablo 3. 1963 ve 1970 Sayımlarının Kapsamları

İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ	TOPLAM ALAN (Hektar)			İŞLETME SAYISI		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
(Dekar)	1963	1970	1970-1963 Farkı	1963	1970	1970-1963 Farkı
1-15	114.385	142.219	+ 27.834	398.866	459.014	+ 60.148
6-10	317.324	329.037	+ 11.713	375.329	405.120	+ 29.791
11-20	744.767	872.227	+ 127.460	494.623	622.034	+ 127.411
21-30	869.763	960.325	+ 90.562	349.096	374.743	+ 25.647
31-40	1.024.284	926.355	– 97.929	291.121	259.332	– 31.789
41-50	1.008.863	900.946	– 107.917	223.253	196.000	– 27.253
51-100	3.995.317	3.232.875	– 762.442	561.732	542.565	– 109.167
101-200	3.973.073	3.042.858	– 930.215	291.693	220.556	– 71.137
201-500	2.842.127	1.991.159	– 850.968	99.785	78.492	– 21.293
501-1000	755.158	803.937	+ 48.779	11.029	12.810	+ 1.781
1001-2500	369.923	206.357	– 163.566	2.851	1.377	– 1.474
2501-5000	313.742	186.334	– 127.408	981	554	– 427
5001 ve +	405.609	363.923	– 41.686	491	389	– 102
Toplam	16.734.335	13.958.552	– 2.775.783	3.100.850	3.082.986	– 17.864

ise (Çanakkale hariç) her iki bölüşüm göstergesi bakımından yakın paralellik göstermektedir.

Mülksüzleşme oranının, yarı-feodal bir yapıya ve kapitalizme yönelik piyasa ilişkilerine paralel olarak genişlediği; ancak toprak temerküzüne kıyasla bu değişken üzerinde kapitalist ilişkilerin yarı-feodal ilişkilerden daha belirleyici bir ağırlık taşıdığı söylenebilir.

Buna karşılık, m_2 ile bağıntısı aranan diğer 5 değişken için (ortalama işletme büyüklüğü, emek ve toprak verimlilikleri, traktör başına aile ve traktör başına işlenen alan) çok daha düşük esneklikler bulmuştur: /0,04 ile 0,34 arası. Mülksüzleşme oranının işletme büyüklüğü ve emek verimliliğine göre pozitif fakat pek kuvvetli olmayan (0,199 ve 0,338) esneklikler gösterdiği; toprak verimliliğine göre zayıf bir negatif esneklik verdiği (-0,077); oldukça güçlü bir bağıntının beklenebileceği mülksüzleşme-traktör kullanımı esnekliklerinin ise daha zayıf bulunduğu görülmektedir.

Bir bölüşüm değişkeninin, saf teknolojik veya teknolojik niteliği ağır basan iktisadi değişkenlerce belirlenmesi yerine, diğer bölüşüm değişkenleriyle yakın bağlantı göstermesi, bölüşümün "eksojenliği" üzerindeki tezleri destekler görünmelidir.

1. Gini Temerküz Oranı'nın formülü ve gelir dağılımlarına ilişkin olarak yapılan bazı G hesapları için bk. Boratav, K., "Türkiye'de Kişisel Gelir Dağılımı ve Planlama Teşkilatının Araştırması", *SBF Dergisi*, Aralık 1966, s. 59-60; T. Bulutay, S. Timur ve H. Arsel, *Türkiye'de Gelir Dağılımı –1968–, 1971*, Ankara, s. 7.

2. G 1970 bütün Türkiye verilerini kapsamaktadır. İller düzeyinde yaptığımız hesaplamalar ise, 4 eksiği ile 63 ili içermektedir. Bu 63 ile ait eksik Türkiye dağılımı için hesaplanan G 1970 = 0,6063 çıkmıştır.

3. *Kalkınma Planı. İkinci Beş Yıl, 1968-1972*, 1967, Ankara, s. 317.

4. *1970 Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları*, Ankara 1972, DİE, Yayın No. 656, s. 2.

5. Topraksız aileler oranında % 31 ile İstanbul'un en başta gelmesinin başlıca nedenlerinden biri, İstanbul ilinde 5000'den az nüfuslu yerleşme yerlerinde çiftçilik ve köylülükle hiç ilgisi olmayan kalabalık grupların varlığı olsa gerektir.

6. Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri, 1970, Ankara, DPT, Rapor I, s. 53.

7. Bu grup içerisinde 200 ve + dekarlık işletme gruplarına giren ailelerin sayısı, 1970 Tarım Sayımı'nda 12.329'dur. Bu grubun Türkiye toplamı ise, 256.328 ailedir. Bu durumda, 3. "mülksüzler" grubunun içerisinde % 5'in altında bir oran oluşturan, muhtemel kapitalist kiracı aileleri sayısını bu gruptan ayırmamak önemli bir hata payı getirmeyecektir. Ancak bu grubun işlenen alan üzerindeki payının küçümsenecek boyutları aştığına işaret etmiştik.

8. Bu yapılsa idi, topraksızların oranının yüksek olduğu illerde, dağılımdan sıfır pay alan nüfusun oranı da yüksek olurdu ve topraksızlık, tanım gereği G oranını artırırdı. Bu takdirde, G ile m2 arasındaki bağlantıları gösteren katsayıların analitik değeri geniş ölçüde ortadan kalkardı.

Korkut Boratav, Prof. Dr.

Öte yandan, Akdeniz'deki küçük köylülük ise, 50 dekara kadar olan topraklarda en azından geçimini sağlayabilir; ya da ticari tarım ürünü yetiştiren ve yoğun tarım girdileri kullanabilen 50 dekar civarındaki işletmelerde, pazar için üretim olanaklı duruma gelebilir. Gene bu bölgede 200+ dekar toprak grubunun, yoğun tarım girdileri kullanarak, büyük ölçekli üretim yapması mümkünken, Güneydoğu'da, büyük topraklıların ancak küçük topraklara el koyarak, topraklarını daha da genişletme eğiliminde oldukları görülüyor. 1991 Tarım Sayımı'na göre Güneydoğu ve Akdeniz'deki topraksız haneler Tablo 6'da gösterilmiştir. Bu sayıma göre Türkiye'de ortalama topraksızlık oranı yüzde 2,5 çıkarken, en yüksek oran yüzde 7,9'la Güneydoğu'dadır.

Tablo 6. İllere Göre Güneydoğu ve Akdeniz'de Topraksız Köylü Hanesi Oranı

Güneydoğu	Toprak Sahibi işletmeler	Topraksızlar	Topraksızlar (%)
Batman	19.298	453	2,3
Bingöl	22.244	2.330	9,5
Bitlis	18.872	524	2,7
Diyarbakır	58.732	6.621	10,1
Hakkari	8.121	257	3,1
Mardin	35.521	5.595	13,6
Muş	30.853	1.203	3,8
Siirt	15.992	566	3,4
Ş. Urfa	64.409	7.850	10,9
Şırnak	18.747	557	2,9
Van	41.082	2.832	6,4
BÖLGE	333.871	28.788	7,9
Akdeniz	**Toprak Sahibi İşletmeler**	**Topraksızlar**	**Topraksızlar (%)**
Adana	85.493	4.320	4,8
Antalya	105.676	911	0,9
Gaziantep	43.272	3.525	7,5
Hatay	67.409	1.590	2,3
İçel	90.862	808	0,9
K. Maraş	69.484	1.551	2,2
BÖLGE	462.196	12.705	2,7

Kaynak: DİE, *1991 Tarım Sayımı, Köy Genel Bilgi Anketi.*

Mardin, Urfa, Diyarbakır ve Bingöl'de, bölge ortalamasının üstünde topraksızlık görülürken, Akdeniz'de Gaziantep ve Adana, bu açıdan öne çıkıyor. Bu illerin hemen hemen hepsinde, toprak temerküzünü gösteren Gini Endeksi, bölgenin diğer illerine göre daha yüksek çıkmıştır.

Sonuç

1950-1991 arasında Türkiye genelinde, toprak dağılımı adaletsizliğinde bir azalma görülmektedir. Bunun, ne ölçülerde teknolojik değişimden ya da "kayıp topraklar" sorunundan kaynaklandığını söylemek mümkün değildir. Ama toprak dağılımındaki bu eğilime karşılık, kırsal gelir dağılımına baktığımızda 1950'de ve 1994'te, köylülüğün en yoksul yüzde 20'lik diliminin kırsal gelirin ancak yüzde 5 civarını aldığı ve durumunda bir iyileşme ol-

madığı görülüyor. Gene bu iki yıl arasında, tarımsal işletmelerin en yüksek gelirli yüzde 20'sinin tarımsal gelirden aldığı pay yüzde 61'den yüzde 48'e iniyor.[11] Büyük toprak sahiplerini içeren bu son grupta, tarım topraklarının arsalaştırılması eğilimi nedeniyle kırsal gelir payları düşüyor olabilir.

Verilere göre, toprak dağılımı adaletsizliği arttıkça, hem gelişmiş (Akdeniz), hem de azgelişmiş (Güneydoğu Anadolu) bölgelerde, topraksızlık ya da "parsel işletme" diyebileceğimiz işletme oranı yükseliyor.

Ticari tarımın gelişkin olduğu Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz gibi kıyı bölgeleri ise, Türkiye ortalamasına göre, 50 dekara kadar toprak işleyenlerin en yoğun olduğu bölgelerdir. Bu işletmelerin ne ölçüde yoğun tarım girdisi kullanarak, üretim ölçeğini ve tarımsal gelirlerini artırabildiklerini, eldeki bilgilerden doğrudan çıkaramıyoruz. Ama, güdülen tarım politikalarının etkileri konusundaki araştırmalar ve bölgesel göç verileri, bu konuda bazı ipuçları vermektedir. Örneğin, Karadeniz bölgesinin dışarıya yoğun göç vermesi, bu yöredeki küçük işletmelerin, kendine yeten ya da artan gelirler elde edemediğinin bir göstergesidir. Kısaca, bu yazıda ele alınan, toprak ve kırsal gelir dağılımına ilişkin verilerden, kendine yeten ya da artan geliri olan bir küçük köylülüğün, Türkiye tarımsal yapısının egemen bir özelliği olduğu, ortaya çıkmamaktadır.

Ek 1: Farklı Sayım Yıllarında Bölgelere Giren İller

1. Ortakuzey		
1950	**1970**	**1991**
1- Ankara	1-Ankara	1- Ankara
2- Bilecik	2- Bilecik	2- Bilecik
3- Bolu	3- Bolu	3- Bolu
4- Çankırı	4- Çankırı	4- Çankırı
5- Çorum	5- Çorum	5- Çorum
6- Eskişehir	6- Eskişehir	6- Eskişehir
7- Kırşehir	7- Kırşehir	7- Kırşehir
8- Kütahya	8- Kütahya	8- Kütahya
9- Yozgat	9 Uşak	9- Uşak
	10- Yozgat	10- Yozgat
		11- Kırıkkale
2. Ege		
1950	**1970**	**1991**
1- Aydın	1- Aydın	1- Aydın
2- Balıkesir	2- Balıkesir	2- Balıkesir
3- Burdur	3- Burdur	3- Burdur
4- Çanakkale	4- Çanakkale	4- Çanakkale
5- Denizli	5- Denizli	5- Denizli
6- İzmir	6- İzmir	6- İzmir
7-Isparta	7-Isparta	7- Isparta
8- Manisa	8- Manisa	8- Manisa
9- Muğla	9- Muğla	9- Muğla

11. DİE, internet, 18 Ekim 1996.

3. Marmara

1950	1970	1991
1- Bursa	1- Bursa	1- Bursa
2- Edirne	2- Edirne	2- Edirne
3- Istanbul	3- Istanbul	3- Istanbul
4- Kırklareli	4- Kırklareli	4- Kırklareli
5- Kocaeli	5- Kocaeli	5- Kocaeli
6- Tekirdağ	6- Sakarya	6-Sakarya
	7- Tekirdağ	7- Tekirdağ

4. Akdeniz

1950/52	1970	1991
1- Antalya	1- Adana*	1- Adana
2- Gaziantep	2- Antalya	2- Antalya
3- Hatay	3- Gaziantep	3- Gaziantep
4- Içel	4- Hatay	4- Hatay
5- Maraş	5- Içel	5- Içel
6- Seyhan	6- Maraş	6- Maraş

5. Kuzeydoğu

1950	1970	1991
1- Ağrı	1- Ağrı	1- Ağrı
2- Çoruh	2- Artvin	2- Artvin
3- Erzincan	3- Erzincan	3- Erzincan
4- Erzurum	4- Erzurum	4- Erzurum
5- Kars	5- Kars	5- Kars

6. Güneydoğu

1950	1970	1991
1- Bingöl	1- Bingöl	1 Bingöl
2- Bitlis	2- Bitlis	2- Bitlis
3- Diyarbakır	3- Diyarbakır	3- Diyarbakır
4- Hakkari	4- Hakkari	4- Hakkari
5- Mardin	5- Mardin	5- Mardin
6- Muş	6- Muş	6- Muş
7- Siirt	7- Siirt	7- Siirt
8- Urfa	8- Urfa	8- Urfa
9- Van	9- Van	9- Van
		10- Şırnak
		11- Batman

7. Karadeniz

1950	1970	1991
1- Giresun	1- Giresun	1 Giresun
2- Gümüşhane	2- Gümüşhane	2- Gümüşhane
3- Kastamonu	3- Kastamonu	3- Kastamonu
4- Ordu	4- Ordu	4- Ordu
5- Rize	5- Rize	5- Rize
6- Samsun	6- Samsun	6- Samsun
7- Sinop	7- Sinop	7- Sinop
8- Trabzon	8- Trabzon	8- Trabzon
9- Zonguldak	9- Zonguldak	9- Zonguldak
		10- Bayburt

8. Ortadoğu		
1950	1970	1991
1- Amasya	1- Amasya	1- Amasya
2- Elazığ	2- Elazığ	2- Elazığ
3- Malatya	3- Malatya	3- Malatya
4- Sıvas	4- Sıvas	4- Sıvas
5- Tokat	5- Tokat	5- Tokat
6- Tunceli	6- Tunceli	6- Tunceli
	7-Adıyaman	7- Adıyaman
9. Ortagüney		
1950	1970	1991
1- Afyon	1- Afyon	1- Afyon
2- Kayseri	2- Kayseri	2- Kayseri
3- Konya	3- Konya	3- Konya
4- Niğde	4- Niğde	4- Niğde
	5- Nevşehir	5- Nevşehir
		6- Aksaray
		7- Karaman

Ek 2: 1950, 1970, 1991 Tarım Sayımlarına ve Bölgelere Göre Toprak Dağılımı

Türkiye	1950		1970		1991	
İşletme grubu (dekar)	A	B	A	B	A	B
<50	1.570.200	36.259.210	2.228.870	39.421.828	2.659.738	51.889.612
50 99	552.000	40.119.600	479.391	32.549.792	713.141	46.750.693
100-199	259.800	37.569.000	239.245	31.703.107	383.323	49.216.633
200-499	107.400	32.316.600	95.536	26.367.024	173.774	46.487.432
500+	38.400	48.255.000	17.478	17.596.335	36.818	40.166.623
Toplam	2.527.800	194.519.410	3.060.520	147.638.086	3.966.802	234.510.993

A=İşletme sayısı, B= İşlenen toprak (dekar)

Türkiye	1950		1970		1991	
İşletme grubu (dekar)	A	B	A	B	A	B
<50	62	19	72	27	65	22
50-99	22	20	16	22	16	20
100-199	10	19	8	21	15	21
200-499	4	17	3	18	4	20
500+	2	25	1	12	1	17
Toplam	100	100	100	100	100	100

A=İşletme oranı (%), B= Alan oranı (%)

1. Ortakuzey	1950		1970		1991	
İşletme grubu (dekar)	**A**	**B**	**A**	**B**	**A**	**B**
<50	50	16	64	21	53	16
50-99	25	20	20	24	23	20
100-199	15	24	11	25	15	26
200-499	9	29	4	21	8	28
500+	1	11	1	9	1	10
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	393.800	3.387.360	433.936	25.716.345	476.403	36.154.162
2. Ege	**1950**		**1970**		**1991**	
İşletme grubu (dekar)	**A**	**B**	**A**	**B**	**A**	**B**
<50	65	22	81	44	78	41
50-99	23	24	14	26	15	28
100-199	7	13	4	16	5	18
200-499	3	11	1	9	1	10
500+	2	30	0*	5	1	3
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	450.600	3.095.800	539.622	18.655.107	782.695	28.669.162
3. Marmara	**1950**		**1970**		**1991**	
İşletme grubu (dekar)	**A**	**B**	**A**	**B**	**A**	**B**
<50	52	19	68	30	63	25
50-99	31	32	21	29	23	29
100-199	13	28	8	21	11	27
200-499	3	14	2	12	3	14
500+	1	7	1	8	0*	5
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	238.200	1.706.040	272.069	13.523.760	325.212	17.230.828

* Yüzde 1'den küçük olan yüzdeler 0 olarak gösterilmiştir.

4. Akdeniz	1950		1970		1991	
İşletme grubu (dekar)	**A**	**B**	**A**	**B**	**A**	**B**
<50	53	10	77	27	73	29
50-99	25	12	14	21	16	23
100-199	9	8	6	19	7	19
200-499	8	16	2	15	3	17
500+	5	54	1	18	1	12
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	222.000	3.465.480	283.440	12.736.054	462.196	21.128.770
5. Kuzeydoğu	**1950**		**1970**		**1991**	
İşletme grubu (dekar)	**A**	**B**	**A**	**B**	**A**	**B**
<50	74	28	66	23	63	20
50-99	14	19	19	23	20	21
100-199	7	21	10	24	11	24
200-499	4	24	4	21	5	25
500+	1	8	1	9	1	10
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	177.600	908.940	223.296	12.409.352	229.472	13.727.765

6. Güneydoğu	1950		1970		1991	
İşletme grubu (dekar)	A	B	A	B	A	B
<50	47	11	60	10	45	6
50-99	29	20	16	12	20	9
100-199	18	23	14	20	18	15
200-499	4	13	8	24	11	21
500+	2	33	2	34	6	49
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	393.800	3.387.360	433.936	25.716.345	476.403	36.154.162
7. Karadeniz	**1950**		**1970**		**1991**	
İşletme grubu (dekar)	A	B	A	B	A	B
<50	82	48	93	65	86	55
50-99	14	30	6	21	11	24
100-199	4	17	1	9	3	12
200-499	0*	2	0*	3	0*	6
500+	0*	3	0*	2	0*	3
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	444.600	1.482.900	504.772	9.796.841	640.264	18.008.048
8. Ortadoğu	**1950**		**1970**		**1991**	
İşletme grubu (dekar)	A	B	A	B	A	B
<50	67	24	72	29	63	25
50-99	21	23	18	27	21	23
100-199	8	16	8	22	11	23
200-499	3	15	2	14	4	19
500+	1	22	0*	8	1	10
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	226.800	1.447.440	287.883	13.138.200	314.164	18.183.147
9. Ortagüney	**1950**		**1970**		**1991**	
İşletme grubu (dekar)	A	B	A	B	A	B
<50	55	12	56	14	52	13
50-99	18	14	20	19	22	18
100-199	19	30	16	29	17	28
200-499	6	20	8	29	8	27
500+	2	24	0*	9	1	14
Toplam	100	100	100	100	100	100
A=işl. sayısı, B= dekar	244.800	2.326.320	289.365	21.000.054	402.545	32.420.305

* Yüzde 1'den küçük olan yüzdeler 0 olarak gösterilmiştir.

Kaynak: 1950, 1991 Tarım Sayımları ve Çınar, Köymen, *age.*

Oya Köymen, Prof. Dr.

Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü

Meriç Öztürkcan, Prof. Dr.

Kocaeli Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümü

TÜRKİYE'DE MÜBADELE DÖNEMİ TOPRAK MÜLKİYETİ VE TARIMDA DEĞİŞİM

Kemal Arı

75 yıllık Cumhuriyet döneminin toplumsal tarihini inceleyecek bir araştırıcının, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki büyük nüfus hareketleri ile karşılaşması kaçınılmazdır.

Bu nüfus hareketlerinin en kapsamlısı Türk-Rum mübadelesi sonucunda yaşanmış olan büyük göç hareketidir. Bu göç hareketinin sonunda, yaklaşık 1.700.000 insan, zorunlu olarak, yaşadığı topraklardan koparılmış ve bir başka ortamda yerleşmeye zorlanmıştır. Bu sayının 1.200.000'ini, Anadolu'dan Yunanistan'a; 500.000'ini de, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelmek ve yerleşmek zorunda bırakılmış göçmenler oluşturmaktadır.[1]

Bu büyük göç dalgasını, önemli nitelikte başka göç dalgaları da izlemiştir. Bu dönemde görülen göç hareketlerini, oluşum sırasına göre üç ana başlıkta toparlamak olanaklıdır: 1- Türkiye'den Türkiye dışına yönelik göçler; 2- Türkiye'de işgalden kurtarılmış yörelere yönelik içgöçler; 3- Türkiye dışından Türkiye'ye yönelik göçler...

İlk ana başlıkta belirtilen göçler, Türk Kurtuluş Savaşı'nın hemen bitiminde, Türkiye Rumlarının Türkiye'yi terk etmeleriyle ortaya çıkan göçlerdir. Aynı oranda olmamakla birlikte, Türkiye'den ayrılan Ermeni ve Musevilerin göçlerinin de bu kategoride ele alınması gereklidir. Bu süreçte, yaklaşık 1 milyon 300 bin insan, Türkiye'yi terk etmiştir. Bu sayının 1 milyon 200 binini Anadolu'yu terk eden Rumlar, 100 bin kadarını da Ermeniler ve

1. Konunun kapsamlı incelemesi için bkz: Arı, K., *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995. Göç edenlerin sayısı konusunda farklı bilgiler mevcuttur: Örneğin bkz: Türker, O., "Türkiye ile Yunanistan Arasındaki Ahali Mübadelesinin 75. Yılı", *Tarih ve Toplum*, S. 172, Nisan 1998, s. 36.

Mübadele döneminde ve sonraki yıllarda boşalan bazı köylerde bugün kentli seçkinlerin ikinci evleri var, *Ayşe Berktay*.

Yahudiler oluşturmaktadır.[2] İkinci ana başlıkta belirtilen göçler, işgalden kurtulmuş yöre insanlarından büyük grupların, Rumlardan kalan malları yağmalamak amacıyla, Batı'ya doğru hareketiyle oluşan göçlerdir. Bunların sayısının 200-250.000 arasında olduğu düşünülmektedir.[3] Üçüncü başlık altında değinilen göçler ise, Yunanistan'dan mübadele yoluyla getirilen Müslüman Türk asıllı göçmenlerin neden olduğu göçlerdir. Bunların sayısı da 450.000'dir.[4] Bu dönemde Türkiye'nin nüfusu yaklaşık olarak 11-11,5 milyon kadardı. 1 milyon 700 bin kişinin doğduğu topraklardan koparak, zorunlu olarak sınır ötesine göç edişinin, 250.000 kişinin de ülke içinde değişik nedenlerden dolayı yer değiştirmesinin, büyük bir tarihsel kargaşa ortamından sıyrılmış Türkiye'nin toplumsal, ekonomik, etnik ve kültürel yapısında ne denli derin etkileri olduğunu tahmin etmek zor değildir. Pek çok etkenle birlikte yaşanan bu göçler, değinilen boyutlarda yeniden oluşum, biçimlenme ve gelişme süreçlerinin nedeni olmuştur.

Bu göç hareketlerinin sonunda, Türkiye'de toprak, tarım ve mülkiyet ilişkilerinde önemli değişmelere tanık olunmuştur. Toprak mülkiyeti yeni bir biçim ve karakter almıştır. Kapitalistleşme süreci yoğunluk kazandıkça, bu yeni nitelik, önemli bir belirleyici etken olarak rol oynamıştır. Ne var ki, Türkiye'de değinilen boyutlar açısından ortaya çıkan sorunları irdeleyen kapsamlı ve nitelikli çalışmalar pek yapılmamıştır. Üretim ilişkilerindeki değişmeler, yeni toplumsal statü arayışları, mülkiyet edinme süreçleri ve bunun ekonomik statü üzerindeki etkileri yeterince incelenmiş değildir. Başta göç eden kitlelerin göç etmesini gerekli kılan etkenler olmak üzere, bu göçlerle birlikte nüfusun aldığı yeni görüntü ve bu görüntünün ekonomik ve toplumsal yapı üzerindeki etkileri, toprak paylaşımı ve bu paylaşımın tarımsal yapı üzerindeki etkileri, göç edenlerle yerli halkın çok yönlü uyum sorunları, kültürlerin ve sosyal antropolojik yönden davranış kalıplarının birbirini etkileyerek yeni bir sentez yaratmasıyla ortaya çıkan yeni yapı vb. konuların sağlıklı bir biçimde incelenmesi; Türkiye'nin 75 yıllık tarihinin sonunda ulaştığı toplumsal, ekonomik ve kültürel yapıyı tanımlayabilmek için özellikle gereklidir.

Gerçekten de bu göç hareketleri, önemli ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal nitelikli değişmelere ve sorunlara neden olmuştur. Bu sorunların en önemlisi Türkiye'den Yunanistan'a giden büyük bir Rum kitlenin bırakmış olduğu taşınmaz malların paylaşılmasıdır. Bu taşınmaz mallarla ilgili olarak uygulanan tutarsız, çelişkili ve yanlış politikalar, ister istemez haksız tasarruflara neden olmuştur. Özellikle tarım yapılabilir nitelikteki pek çok tarla, bağ ve bahçe ile fabrika, değirmen, atölye ve benzeri mallar, haksız tasarruflar sonucunda ilgisiz kişilerin mülkiyetine geçmiştir. Böylece, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından bu yana yeniden biçimlenen Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısının oluşum sürecinde, haksız toprak, sermaye ve emlak edinen kişiler, önemli bir rol oynamışlardır. Türkiye'de önce küçük sermayeli özel girişimciliğin, giderek de ileriki yıllarda büyük sermayenin oluşumunda, bu paylaşımın etkisinin büyük olduğunu söylemek yanıltıcı olmamaktadır.

Buna karşın yine de haksız sermaye ve emlak edinme sürecini, hükümetlerin bilinçli olarak belli bir kesime rant sağlaması olarak görmek ve bu şekilde algılamak yanıltıcıdır. Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, başta bu arazilerin ve diğer taşınmazların ilgisiz kişilerin eline geçmesinde hükümetlerin kararsızlıklarının ve yanlış politikalarının etkisi olmakla birlikte, bu politikaların bilinçli olarak belli bir kesime rant sağlama çabasının sonu-

2. Ayrıntı için bkz: Arı, K., "Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri: I* (Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye), Gn. Kur. Yayınları, Ankara, 1985, s. 496-505.

3. Ayrıntı için bkz: Aynı yazar, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve 'Fuzuli İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V/15, Temmuz 1989, s. 691-706.

4. Ayrıntı için bkz: Aynı yazar, *Büyük Mübadele...*, s. 7-15.

cu olduğu söylenemez. Haksız mal ve sermaye edinilmesinin asıl nedeni, savaş sonrasında hükümetin henüz hukuksal ve siyasal otoritesini kuramadığı kargaşa ortamında, bir olup-bitti ile bu mallara bazı kişilerce "cebren" el konuluşudur.

Mübadele Prosedürünün Güçlükleri ve Sorunları

Bilindiği gibi, Anadolu'da ve Doğu Trakya'da yaşamakta olan 1 milyon 200 bin Rum, Türk-Yunan Savaşı'nın sonunda, taşınır ve taşınmaz mallarını bırakarak, Türkiye'yi terk etmiştir.[5] Rum taşınmazlarından ev, dükkân, mağaza, fabrika, hamam, hastane gibi malların sayısal dökümü ile ilgili kimi bilgiler olmasına karşın, arazi ile ilgili güvenilir bir rakam elde bulunmamaktadır. Rumlardan geriye kalan tarım arazilerinin büyüklüğü; bu arazilerin, Türkiye tarımı içindeki verimlilik düzeyi, parasal ederi, ne tür tarım yapılan araziler olduğu gibi tür ve niteliğe bağlı konular, sağlam bilimsel verilerden çok, kimi aktarma ve söylentilerden öteye gitmemektedir. Kısacası, Rumlardan geriye kalan tarım arazilerinin bilimsel ölçütlere uygun bir ürün ve kârlılık dağılımı elde bulunmamaktadır. Bu belirsizliğin anlaşılabilir nedenleri olmalıdır. Arazilerin ve diğer taşınmazların büyüklük ve eder yönlerinden ölçümlerini yapmak üzere birtakım kurulların oluşturulmasına ve bu kurulların öyle ya da böyle çalışmalarına karşın, sağlıklı bir dökümün elde bulunmayışı ilginçtir. En başta tapuların düzensizliği ve diğer resmi evraklardaki yanlış kayıtlar ve bu mallar üzerindeki spekülatif nitelikli haksız iddialar, söz konusu ölçüm çalışmalarının gerçek ve nesnel sonuçlarını çeldirici nedenler olmuştur. Bu mallar üzerinde şu ya da bu şekilde sonradan yerli halk tarafından ileri sürülen mülkiyet hakkı savları, bu kuşkuların haklılığını ortaya koymakta, Rum arazilerinin gerçek boyutlarını saptamak konusunda karşılaşılacak zorluğun nedenlerinin kavranmasına da yardımcı olmaktadır.

Çağlar Keyder, olasılıklara dayanarak yaptığı bir hesabın sonunda, Rumların Türkiye'de, yalnız eski Aydın vilayeti içinde bırakmış oldukları toprak miktarının 270.000 hektar ya da 2.7 milyon dönüm kadar olduğunu belirtmektedir.[6] Belirtilen bölgenin dışındaki Rum arazilerinin, Türkiye'nin hangi yörelerinde büyük oranlı olarak kümelendiğini belirleyebilmek neredeyse olanaksızdır. Kaldı ki, Keyder'in belirttiği yöre için verdiği rakam güvenilirlik olasılığı yüksek olmakla birlikte, yine de tartışmalıdır. Ancak Rumların kalabalık olarak yaşadıkları yörelere ya da Rum taşınmazlarına yerleştirilen Türklerin sayısına bakarak, olasılığa dayanan bilgilere ulaşmak söz konusudur. Bu olasılığa göre, en çok Rum toprağı kalan bölgeler başta Ege ve Marmara bölgeleri, bu bölgeler içinde de özellikle İzmir, Aydın ve yakın çevreleridir. Bu bölgeleri Doğu Trakya ve bu bölge içerisinde Tekirdağ; Karadeniz Bölgesi'nde de Trabzon ve Samsun izlemektedir. Verilen bu örneklere karşın, Rumların ve Rum topraklarının, belli yörelerde kümelenmekle birlikte, irili ufaklı boyutlarda da olsa, bütün Türkiye yüzeyine yayılmış olduğu vurgulanmalıdır. Bunun yanı sıra, Rumlardan geriye kalan toprakların genellikle verimi yüksek olan yörelerde ve özellikle de önemli yerleşim merkezlerine yakın bölgelerde kümelendiği söylenebilir. Rumlar göç etmeden önce bu topraklarda başta buğday, mısır, tütün, üzüm, incir, zeytin, pamuk, narenciye ve bahçe ürünleri olmak üzere çok sayıda tahıl ürünü, sebze ve meyve ile baklagiller yetiştirmekteydiler. Toprakları Türkiye'nin tarımsal verimlilik açısından en önemli bölgelerinde bulunduğundan Türkiye'nin tarımsal ağırlıklı ekonomisi üzerinde önemli bir ağırlığa sahiptiler. Bir raporda belirtildiğine göre, "(İzmir ve çevresinde) ...tütün, üzüm, incir, zeytinyağı, pamuk istihsalatında; bazısında daha çok, bazısında daha az olmak üze-

5. Ayrıntı için bkz: Aynı yazar, "Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde Türkiye Dışına Yönelik Göçler ve...", *age.*, s. 496-498 vd.

6. Keyder, Ç., *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1930)*, Yurt Yayınları, S. 3, Ankara, 1982, s. 39.

re, öteden beri Rumlar alakadar idiler. Hususiyle tütün ziraatinde ve terbiyesinde Rumların çok iyi mevkiileri vardı."[7] Batı ülkeleriyle, Türklere göre daha yoğun bir iletişimleri bulunuyordu. Bu nedenle, başka sektörlerde olduğu gibi, tarım sektöründe de, Batı kaynaklı teknolojiyi Türkiye'ye taşımada, diğer halk katmanlarına göre daha becerikliydiler. Bu en çok, zirai ilaçların ve aletlerin kullanılması ve böylece tarım yaptıkları arazilerde verimliliğin göreceli olarak artması biçiminde kendisini gösteriyordu.[8]

30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol kararı gereğince, Yunanistan'da kalacak olan Türk malları ile Türkiye'de kalan Rum malları ile ilgili izlenecek politikalar genel bir hükme bağlandı. Mübadele edilecek halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecekti. Göç edenlerin bırakacakları malların sayısal dökümünü yapmak ve arıtılmasını (tasfiyesini) sağlamak üzere, tarafsız üç üyeden oluşan Muhtelit Mübadele Komisyonu kurulacaktı. Bu komisyona bağlı olarak alt komisyonlar oluşturulacaktı. Bu komisyonlar, malını bırakıp gidecek olan göçmenin eline, bıraktığı malın altın lira olarak değerini gösteren bir belge verecek ve bu belge karşılığında, göçmenin yerleşmek için gittiği ülke hükümeti, göçmene karşı borçlu sayılacaktı. Göçmen, elindeki belgenin değeri oranında, göç ettiği yeni devletten, göç eden diğer kitlenin bıraktığı topraklardan toprak alacaktı.[9]

Bu ilkeler çerçevesinde, Rum taşınmazlarının, Yunanistan'dan gelecek olan mübadele göçmenlerine dağıtılması gerekiyordu. Aynı şekilde, Yunanistan'a gitmiş ve gidecek olan mübadele Rumlarına da, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen Türklerin orada bırakacakları mallar verilecekti. Dolayısıyla Türk hükümetinin, Rumlardan geriye kalan arazilere ve diğer taşınmazlara hukuksal yönden tasarruf hakkı, bütünüyle bu çerçeve içinde geçerliydi.

Protokolün imzalanmasından bir süre sonra Muhtelit Mübadele Komisyonu kurularak çalışmalara başlandı. Yunanistan'dan Türkiye'ye gelecek olan Müslümanların da, Yunanistan'da bıraktıkları arazilerinin ölçümlerinin yapılıp, bıraktıkları bu malların paraca değerini saptamak gerekmekteydi. Karma komisyona bağlı ara komisyonlarca düzenlenecek ve resmi olarak onaylanıp mühürlenecek olan mal bildirim beyannameleri, göçmenlerin Türkiye'ye geldiklerinde mallarına karşılık mal alabilmeleri için gerekli olan belgelerdi. Göçmenlere Türkiye'de ne oranda ve ne değerde mal verileceğinde esas alınacak ölçü, bu belgelerde kayıtlı olmalıydı. Bu dört nüshalı belgenin bir nüshası göçmenin kendi elinde bulunmalıydı. Çünkü göçmen, elindeki bu nüshaya göre Türkiye'ye geldiğinde mal talebinde bulunabiliyordu. Arazilerle ve diğer taşınmazlarla ilgili olarak, karma komisyona bağlı oluşturulan takdir i kıymet komisyonları, malların türünü, miktarını ve altın para üzerinden değerini gösteren tutanaklar hazırlayacaktı.[10]

Ne var ki, karma komisyonun çalışmalarıyla ilgili her bir evrede, kamuoyunda değişik türde ve nicelikte yakınmalar sürdü gitti. Sahte evrak kayıtlarıyla yolsuzluklar yapıldığı söylentileri yaygınlaşmıştı. Bu savı ortaya atanların söylediklerinde doğruluk payı da yok değildi. Çünkü, bu kayıtların yapılmasını öngören anlaşma metninde oldukça "muğlak ve müphem" yönler bulunmaktaydı. Kaldı ki, komisyonlara sağlanan bu geniş yetkiyi gerektiği gibi denetleyecek bir kontrol sistemi de kurulabilmiş değildi. Değer belirleme işinin yapıldığı ülkede, uzunca zaman husumet duyguları beslenmiş karşı tarafın işlerini kolaylaştıracak bir uygulamanın ve denetim sisteminin olmasını beklemek de son derece güçtü.

Başta yolsuzluklar olmak üzere, pek çok istismara açık olan bu karmaşık konunun çözü-

7. Koraltürk, M., "Mübadelenin İktisadi Sonuçları Üzerine Bir Rapor", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, II/ 6-7 (1996-1997), s.189.

8. Kısmen bkz: Arı, K., "Kurtuluş Savaşı'nın Bitiminde İzmir'in Genel Ekonomik Durumu", *aynı dergi*, I/ 3 (1993), s. 73-87.

9. Bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, (Haz. Meray, Seha, L., C. I, T. I, K. I), AÜSBF Yayınları, Ankara, 1970, s. 116-120-123; Sözleşme ve ek protokolün tam metni için bkz. Soysal, I., *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 117-183.

10. Bkz: Soysal, I., *age*, s. 177-183.

mü için benimsenen ve uygulamaya konulan yöntemin, göçmenlerin Türkiye'ye getirilme sürecine paralel olarak yürütülemeyeceği bir süre sonra anlaşıldı. Çünkü, Yunanistan'daki baskılar nedeniyle can güvenliğini tehlikede gören aileler değer belirleme komisyonlarının kendi yörelerine gelip, mallarının sayımını ve değer belirlemesini yapmasını bekleyemeden Türkiye'ye bir an önce sığınmak için yollara dökülmüşlerdi. Bu durum karşısında karma komisyonca, yeni büyük sorunlar yaratacak bir karar alındı: Bu karara göre, göçmenin taşınabilir ve taşınmaz mallarının paraca ederlerinin belirlenmesi için, oturup beklemesine gerek yoktu. Kendisi bir mal bildirim beyannamesi doldurup, ara komisyona getirip verebilir; kendi beyanını esas alan bu beyannameyi teslim ettikten sonra Yunanistan'da görülecek bir işinin kalmadığını düşünüp yola çıkabilirdi.[11] Bu karar, fiili durum ve yaşanılan baskılar açısından doğruydu; çünkü öbür türlü, göçmenlerin pek çoğu, hiçbir beyannameye sahip olmadan yola çıkıyorlardı. Ama bu karar, mal kayıtlarının tam bir arapsaçına dönmesine neden oldu; iltimasa, rüşvetin ortaya çıkmasına ve abartılı mal beyannamelerine yol açtı.

Artık bu karardan sonra göç edecek kişiler, doldurdukları mal bildirim beyannamelerini komisyonlara teslim edip yola çıkmaya başladılar.[12]

Tarlalar, bağlar, bahçeler, ağaçlar, fabrikalar, değirmenler, atölyeler vb. ve diğer taşınmazlarla ilgili süreç çok karmaşıktı. Bir kere ekonomik değer yönünden bu tür malların evlerle kıyaslanamayacak ölçüde ağırlığı vardı. Hangi ailenin nerede, ne kadar malının olduğunu belirlemek son derece güçtü. Bu mallarla ilgili değerlendirmenin, çok yönlü bir biçimde yapılması gerekmekteydi. İlk önce, bir mübadil göçmenin bıraktığı arazinin büyüklüğünün saptanmasına çalışılıyordu. İkinci olarak, bu arazilerin verimlilik düzeyinin belirlenmesi gerekmekteydi. Üçüncü olarak ise, göçmen ailesinin mallarının kümelendiği yörenin niteliği önemliydi; yerleşim merkezine uzaklığı-yakınlığı ya da yörenin kârlılık yönünden niteliği dikkate alınmalıydı. Karma komisyona bağlı ara komisyonlar bu işleri yerine getirmek için kendi vicdani yargılarıyla baş başa bırakılmışlardı. Sorunun boyutları alabildiğine büyüktü. Mübadele kapsamına giren aileler yüzbinlerle ifade edilen rakamlara ulaşmaktaydı. Türkiye'ye gelecek olan mübadele göçmenlerinin yaklaşık yüzde yetmişi kırsal kökenliydi. Bunların içinde onbinlerce aile, Yunanistan'da büyük çiftlikler bırakarak Türkiye'ye gelmeye hazırlanmaktaydı. Kısacası bu süreç, suistimallere, haksız kazanç arzularının uyanmasına ve yasadışı yollara değer vermeyen kişiler için de, malının karşılığını alamama ve böylece büyük zararlara uğrama riskine açık bir süreçti.[13]

Bir göçmen aile, kendi kişisel beyanına dayanan mal bildirim belgesini önce bağlı olduğu semtin ihtiyar heyeti azalarına onaylatıyor, sonra da ara komisyonlara teslim ediyordu. Beyannamelerin doğrudan göç edecek aile tarafından doldurulması ve yaşadığı yörede kimi zaman akrabalarından, ama mutlaka tanıdıklarından oluşan ihtiyar heyetlerine onaylatması; ardından da karma komisyona teslim edilişi, kimi zaman haklı, kimi zaman da haksız dedikodulara neden olmaktaydı. Komisyonun her bir beyannamenin içeriğiyle teker teker ilgilenip, göçmenin beyanının doğru olup olmadığını saptaması olanaksız bir durumdu. Bazı fırsatçı kişiler, bu zor ve karmaşık süreci, kuralların dışına çıkarak ustaca kendi lehine kullanmayı başarıyordu. Rüşvet ve iltimas gibi yollarla, pek çok göçmen ailenin, mal bildirim beyannamelerinde, kendi malının gerçek değerinin çok çok üzerinde mal beyanında bulunduğuna tanık olunuyordu. Böylece, mübadele göçmenlerine ait arazilerin tasfiye-

11. *Sada-yı Hak*, 6 Şubat 1924.

12. Tesal, Ö. D., "Türk-Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek: Azınlıkların Mübadelesi", *Tarih ve Toplum*, IX, 53, Mayıs 1988, s. 49-50.

13. Tevfik Rüştü Bey'in konuyla ilgili kuşkularını ve yakınmalarını içeren beyanatı: *İkdam*, 4 Haziran 1924.

siyle ilgili süreçte, söz konusu malların gerçek değerini belirleme işleri sağlıklı olarak yapılamadı.

Anlaşılan o ki, işi kuralına uydurabilmiş olanlar, bu ahlakdışı ve yasal olmayan yöntemlerle, hiç de hakları olmadığı halde, Türkiye'ye geldiklerinde ellerindeki abartılı değerler içeren beyannameleriyle büyük toprak sahibi olabileceklerdi. Buna tenezzül etmeyen ya da değişik nedenlerden dolayı, elindeki belgeye resmi bir nitelik kazandıramamış olan göçmenler de, hakları olduğu halde, Türkiye'ye geldiklerinde toprak talebinde bulunamayacaklardı. Bulunsalar bile hakları olan toprakları alamayacaklardı. Nitekim, birtakım fırsatçı mübadele göçmenleri "tevfiz ve tasfiye" görevlilerini o ya da bu yolla, "sahte kıymet takdiri beyanları ile ikna ve itma ederek", haksız kazançlar elde etme yoluna gidip, Türkiye'de büyük toprak ve sermaye sahibi olabilmişlerdir. Bir kısım göçmen ise, o ya da bu nedenden ötürü, malının gerçek değerini ortaya koyacak resmi bir belge ile Türkiye'ye gelememiştir. Böylece, bir öykü kahramanının söylediği gibi; "Rumeli'de koca çiftlik bırakan bir adama yüz ağaç zeytin (düşmemiştir de), köyünde bir baskısı olan...üç fabrikaya sahip..." çıkabilmiştir.[14]

Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan mübadil Rumlara gelince; bir milyona yakın Anadolu ve Doğu Trakya Rumu, Türkiye'yi terk ederek Yunanistan'a sığınmıştı. Bu insanların yüzde seksenine yakını kent kökenliydi. Bununla birlikte önemli oranda ekili ve henüz ürünü toplanmamış biçimdeki tarım arazilerini bırakıp, aceleyle Türkiye'den ayrılmışlardı. Kent kökenli Rumların evleri, mağazaları, dükkânları gibi; tarımla uğraşan göçmen Rumların tarlaları, bağları ve bahçeleri ile bu tarım arazilerindeki ürünleri de sahipsiz ve korumasız bir biçimde ortada kalmıştı. Bu durum, savaştan zarar görmüş, malını-mülkünü yitirmiş kişilerle kimi fırsatçıların ilgisini çekmişti. Yerel yönetimlerin ve merkezi hükümetin otoritesini kuramadığı bir-iki aylık dönem içinde tarla, bağ, bahçe, ev, değirmen, fabrika gibi Rum taşınmazları, Lozan'da imzalanan mübadele sözleşmesinin belirlediği yasal çerçeve dışında kalan ilgisiz kişiler tarafından büyük ölçüde yağmalandı. Bu sorun, dönemin literatüründe, "Fuzuli İşgal" deyimi ile adlandırıldı.[15]

Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir gibi İç Ege'den, hatta Konya, Yozgat, Kayseri gibi İç Anadolu'dan büyük kitleler kalkıyor, Rumların bırakarak terk ettikleri taşınmazlara el koyup hiçbir kuruma danışmadan sahip çıkıyor, bu malları yağmalıyordu. Bu insanların sayısı bütün Ege'de ve Marmara Bölgesi'nde 200.000'e kadar ulaşmıştı. Bunların içinde, Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir sırada, 1917-1918 yıllarındaki Türk-Rus muharebelerinden kaçıp, Batı vilayetlerine sığınmış olan Vilayat-ı Şarkiyye muhacirleri bile vardı. Bu aşamada merkezi hükümette, Rumlardan kalan taşınır ve taşınmaz türdeki mallarla ilgilenme görevinin kime ait olduğuna ilişkin bir düşünce bile oluşabilmiş değildi. Basında ve bürokratik çevrelerde bu konuyla ilgili çelişkili bilgi ve yorumlar görülüyordu. Bir süre sonra, gönülsüz de olsa, işin mali boyutu ön plana alındığından, Maliye Vekâleti konuya el atmak zorunda kaldı. Maliye Vekâleti'nin konuyu üstlenmesi, basında "paracanlılık" olarak yorumlandı. İkinci süreçte Maliye Vekâleti, özellikle Rumların taşınır nitelikteki mallarını, düzenlediği müzayedelerle büyük ölçüde sattı; taşınmaz türdeki tarla, bahçe ve bağlıklardan önemli bir kısmını da ihtiyaç sahiplerine kiraya verdi. Üçüncü süreçte ise, bu türde büyük oranlı bir satış söz konusu olmamakla birlikte, yanlış bilgilerle donatılmış sahte mal bildirim beyannameleri nedeniyle, Yunanistan'da tarım arazisi yönünden zengin

14. Sebahattin, A., "Çirkince" (Öykü), *Sırça Köşk, Bütün Eserleri: 5*, Ankara, 1975, s. 257.

15. Konu ile ilgili olarak bkz: Arı, K., "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emval-i Metruke' ve Fuzuli İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, V, 15, Temmuz 1989, s. 691-706.

Fethiye'de Kayaköy de boşalan köylerdendi, *Fırat Demir*.

olan çok sayıda insan Türkiye'de mallarının karşılığını alamazken, fırsatçı bir grup ise büyük çaplı haksız kazançlar elde edebildi.

Rumlardan Kalan Toprakların Dağıtımı

Rumlardan geriye kalan ekilebilir tarlaların, bağların, bahçelerin, zeytinliklerin ve incirliklerin savaş sonrasında içine düştükleri durum, gerçekten kötüydü. Rum göçünden sonra, önemli oranda ekilebilir alanın ortada kalmasıyla, pek çok kişi büyük heveslere kapılarak, bunları işgal etmişti. "Bağcılığı bilen ve bilmeyen herkes, bir bağ ve bahçeyi işgal edip..." üretime soyunmuştu.[16] Mübadele uygulamasının başlamasından sonra da, bir Rum arazisini işgal edivermiş bu insanları, işgal ettikleri topraklardan çıkarmak çoğu zaman mümkün olmamıştır. Türkiye'den ayrılan Rumların dörtte üçünün kent kökenli olmasına karşın, tarımla uğraşan Rumların teknik bilgisinin Türkiye'nin Türk çiftçilerinin ortalama düzeyinden yüksek olduğu bilinen bir gerçekti. Bununla birlikte, Rumların bıraktıkları topraklar, büyük ölçüde verimli alanlarda kümelenmişti. Rumların savaş sonrasında Türkiye'yi terk etmesinin ardından bu topraklara bakılamamış, bundan daha da kötüsü, azıcık bakımlı ve ürün yönünden zengin olan topraklar talan edilmişti. Bütün bunlara karşın, çok büyük orandaki ekilmiş tarlalar ve bahçelerle yemişli ağaçlarda ürün, hasat edilemeden dalında kalmıştı. Üzümler bağlarda çürümüş, zeytinler toplanamamış, tütün ve incir alanlarıyla ilgilenilememişti. Tarım alanlarındaki Rum işgücü kaybı ile, yerli Müslüman halkın, duygusal bir tepki ile bu malları ve ürünleri tahrip etmesi sonucu, ürün rekoltesinin savaş öncesi düzeye ulaşması bir anda mümkün olmamış, bunun tarıma dayalı bir ekonomi üzerindeki etkileri uzun süre hissedilmişti.

16. *Türk Sesi*, 15 Ekim 1923.

Bu durumun, uzun süre devam etmesi olanaksızdı. Rum taşınmazlarından sorumlu bir kurumun kurulması ve uluslararası yükümlülüğün belli bir organizasyon ve plan içinde yerine getirilmesi için yasal düzenlemelerin hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesi zorunluluğu vardı. Bu nedenle 23 Ekim 1923 tarihinde "Mübadele İmar ve İskân Kanunu" Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul edildi. Aynı yasaya paralel olarak Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti adıyla yeni bir bakanlık da kuruldu. Birkaç gün sonra da kurulan bu bakanlığın başına, aktif kişiliği, çağdaş kafası ve ileri görüşlülüğüyle tanınmış olan İzmir Milletvekili Mustafa Necati seçildi.[17]

Vekâlet, Türkiye'yi sekiz yerleşim alanına böldü. Her iskân alanında bir İskân Müdürlüğü ve bu müdürlüğe bağlı komisyonlar, teknik ekipler bulunuyordu.

Mustafa Necati, Mübadele İmar ve İskân Vekili seçilmesinin hemen ardından, mıntıka müdürlüklerine gönderdiği talimatlarla, buralarda kapsamlı çalışmalar başlattı.[18] Bu çalışmalardan birisi de, terk edilmiş arazilerin, yani tarlaların ve bahçelerin saptanması ve ölçülmesiydi. İlgili talimat gereğince görevliler, terk edilmiş arazilerin işgalden kurtarılması için yoğun çaba harcadılar. Fuzuli işgallere uğrayan arazilerin, işgal edilenler tarafından bırakılmak istenmemesi önemli güçlükler doğuruyor, bunun için kimi zaman kaba güce bile başvuruluyordu. Bu tür sorunlar daha çok İzmir, Balıkesir ve Aydın gibi kentlerde görülüyordu. Bunların yanı sıra, Karadeniz ve Marmara bölgelerinde de önemli hasarlar meydana gelmişti. Özellikle Pontus ayaklanması nedeniyle Samsun, Ordu, Giresun, Amasya ve Tokat'ta taş üstünde taş kalmamış, pek çok ev, tarla, bağ ve bahçe askeri muharebeler nedeniyle tahrip edilmişti.[19]

Çiftçi Göçmenlerin Yerleştirilme Sorunları

Yunanistan'dan gelecek göçmenlerin, kendilerine uygun alanlara yerleştirilmesi için kurumsal hazırlıkların yapılması, bilimsel planların oluşturulması da gerekliydi.

Oysa, göçmen yerleştirmelerinde bilimsel kriterlere yeterince uyulamadı. Daha göçmenlerin vapurlara bindirilişi sırasında, onların uğraşı alanlarını esas alan bir tasnif yapma yerine, fiili durumun zorlaması nedeniyle, kıyıya yığılan göçmenlerin ne olursa olsun, bir an önce Türkiye'ye taşınmasına çalışıldı. Bu durum ortaya bir kere çıkınca da, bundan sonra, eldeki olanaklar çerçevesinde yapılan tasnif, istenilen uygulama ortamı yaratamadı... Buna göre; 1) Drama ve ekserisi Kavala ahalisinden 30.000 tütüncü Samsun ve havalisine; 2) Serez livası ahalisinden 20.000 tütüncü ile 15.000 çiftçi ve bağcı ve 5.000 zeytinci olmak üzere 40.000 kişinin Adana ve havalisine; 3) Kozana, Grebene, Nasliç ve Kesriye ahalisinden 2.500 tütüncü, 15.000 çiftçi ve 5.000 zeytinci olmak üzere 22.500 kişinin Malatya ve havalisine, 4) Kayalar, Karaferye, Vodine, Katerin, Alasonya, Langaza, Demirhisar ve Gevgili'nin Yunanistan'a kalan köyleri, Yenicevardar ve Karacaabat yöresi halkının 3.000'i tütüncü, 25.000'i çiftçi ve bağcı, 15.000'i zeytinci olmak üzere, toplam 43.000 kişinin Amasya, Tokat ve Sivas'a; 5) Zeytüncü, Drama, Kavala ve Selanik ahalisinden 4.000'i tütüncü, 20.000'i çiftçi-bağcı, 40.000'i zeytinci olmak üzere toplam 64.000 kişinin Manisa, İzmir, Menteşe, Denizli ve havalisine; 6) Kesendire, Poliroz, Sarışaban, Avrethisar, Nevrekop ahalisinden 20.000'i tütüncü, 55.000'i çiftçi-bağcı, 15.000'i zeytinci olmak üzere 90.000 kişinin Çatalca, Tekirdağ, Karaman, Niğde ve havalisine; 7) Preveze ve Yanya ahalisinden 15.000'i çiftçi-bağcı, 40.000'i zeytinci olmak üzere, 55.000 kişinin Antal-

17. Ayrıntı için bkz: Arı, K., "Cumhuriyet Döneminin İlk Yıllarında Mübadele, İmar, İskân İşleri ve Mustafa Necati", *Mustafa Necati Sempozyumu: Kastamonu*, 9-11 Mayıs 1991, Ankara, 1991, s. 44-57.

18. *Türk Sesi*, 5 Teşrinisani 1923.

19. *TBMM Zabıt Ceridesi*, D. II, İ. II, C. IX, Ankara, 1975, s. 59.

ya, Silifke ve havalisine; Midilli, Girit ve diğer adalardan 30.000'i çiftçi-bağcı, 20.000'i zeytinci olmak üzere 50.000 kişinin Ayvalık, Edremit ve Mersin yöresine yerleştirilmesi kabaca tasarlanmıştı. Bu rakamlara göre göçmen sayısı 395.000 olarak tahmin ediliyordu. Yine aynı tahmine göre, bunlardan 95.000 kişinin tütüncü, 200.000 kişinin çiftçi-bağcı, 100.000 kişinin de zeytinci olacağı düşünülüyordu.[20] Bu tasarı, ideal kriterler dikkate alınarak yapılmıştı. En önemli kriter de, Türkiye'ye getirilecek göçmenin Yunanistan'dan ayrıldığı doğal çevreye uygun bir doğal çevrenin Türkiye de bulunması ve göçmenin buraya yerleştirilmesiydi. Çünkü, Yunanistan'dan gelen bu göçmen aileler büyük oranda tarım kökenli aileler olduklarından, bunlar alışageldikleri üretim türlerini ve yöntemlerini Türkiye'de de uygulayacaklardı. Kendi üretim biçimlerine uygun olmayan bir doğal çevreye yerleştirilmeleri durumunda, göçmenin bu yeni ve farklı koşullara kendisini uydurması olanaklı değildi. Bu durumda kaçınılmaz olarak yeni sorunlar kendisini gösterecekti. Oysa, uygulamanın sonucunda ortaya çıkan tabloda, bu tahmin edilenlere göre büyük farklılıklar vardı. Küçümsenemez oranda insan, içinden ayrıldığı doğal ve toplumsal çevrenin özellikleriyle hiç de uyum içinde bulunmayan yeni ortamlara yerleştirildiler. Güvenilir bir kaynağın verdiği istatistiğe göre; Türkiye'ye mübadele yolu ile gelen göçmenlerin 40.041'i Edirne'ye, 33.138'i Balıkesir'e, 32.075'i Bursa'ya, 22.237'si Tekirdağ'a, 32.773'ü İstanbul'a, 31.867'si İzmir'e, 19.920'si Kırklareli'ne, 16.277'si Samsun'a, 15. 530'u Kocaeli'ne, 15.668'i Niğde'ye, 11.872'si Manisa'ya yerleştirildiler; diğer göçmenler de küçük gruplar biçiminde Türkiye'nin diğer yörelerine dağıtıldılar.[21]

Bu rakamların belirlenmesinde Rumlardan kalan tarlalar, bağlar ve bahçelerin oranı rol oynamıştı. Yani, yerleştirme düzenini göçmenlerin sahip oldukları nitelikler değil, terk edilmiş Rum mallarının o günkü dağılım durumu belirlemişti.

Çiftçi göçmenlerin pek çoğu, tarım mevsiminin geçtiği bir dönemde Türkiye'ye getirilmişti. Bunların kısa bir sürede üretici özelliğini kazanmaları zor görünüyordu. Uğraşına uygun olmayan ortama yerleştirilmiş göçmenler de büyük zorluklarla karşılaştılar. Göçmenler doğal olarak yanlarına birkaç parça ev eşyası ve ziynet eşyaları ile paralarını alabilmişlerdi. Bunun yanı sıra inek, merkep, öküz, deve, buzağı, keçi, koyun ve köpek gibi hayvanlarını vapurlarla getirebilenler de vardı.[22] Bunların önemli bir kısmı, içine katıldıkları doğal ve toplumsal çevreye uyum zorluğu çektiler ve iskân haklarından vazgeçmek pahasına yerleştirildikleri iskân alanını terk ettiler. Örneğin, Manisa'ya Haziran 1924'te Drama'dan 2.000 kişilik bir göçmen grubu getirilmişti. Bunların bir kısmı Palamut nahiyesinin Yaya köyüne, Kırkağaç, Çoban Ayısı, Hacı Haliller, Karaoğlanlı ve Papaslı'ya yerleştirildiler. Bu göçmenlerin çoğu tütüncüydü. Ama tütüncü olan bu insanlara, zeytinlik alanları dağıtıldı. Tütüncülük tekniğine sahip bu insanların, yeni tarım teknik ve bilgisi gerektiren farklı bir uğraşı türüne birdenbire alışmaları ve geçimlerini sağlayabilmeleri en azından uzunca bir süre için olanaksızdı. Kendilerine tütün arazileri dağıtılan tütüncü göçmenlerin önemli bir kısmı da zor durumda kalmıştı. Çünkü, Türkiye'ye geldikleri ve yerleştirildikleri haziran ayında artık tütüncülük mevsimi geçmişti. Kendilerine verilen araziye o yıl içinde tütün dikmeleri ve bu tütünleri yetiştirmeleri olanaksızdı. Neresinden bakılırsa bakılsın, gelecek yılın üretim dönemine, bundan da öte, topladıkları tütünü işledikten sonra satmaya kadar beklemeleri gerekiyordu. Bu süre ise bir yılı aşkın bir süreydi. Belli bir parasal tasarrufu olmayan göçmen ailelerin bu süre içinde barınma, beslenme, sağlık

20. Tablo için bkz: *İskân Tarihçesi*, İstanbul, 1932, s. 18; *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, lil/27, 15 Kasım 1923, s. 65.

21. Arı, K., *Büyük Mübadele...*, s. 113.

22. Kısmen bkz: Baran, T. A., "İzmir'de Çiftçi Mübadiller", *Kebikeç*, S. 4, 1996, s. 181.

vb. gereksinmelerini karşılamaları olanaksız olduğundan, bunların hızla yoksulluk sınırının altına düştüğüne tanık olundu. Bu nedenle her iki grup da, daha önceleri icara verilmiş arazilerde, kol güçleri karşılığında çalışmaya başlamışlar, ırgat olmuşlardı. El becerilerinin karşılığında yaşamlarını güçlükle sürdürmeye çalışıyorlardı.[23] Sağlıksız yaşama koşulları nedeniyle, bebek ve anne ölümlerinde, bulaşıcı hastalıklarda kimi yörelerde hızlı artışlar görüldü.

Ayrıldıkları yörede sahip oldukları tarımsal becerilerini sürdürebilecekleri bir alana yerleştirilmiş olan göçmenler de sorunsuz bir yerleştirme süreci yaşayabilmiş değillerdi. Örneğin Samsun ve Bolu'ya yerleştirilen pek çok göçmen, Yunanistan'da tütüncülükle uğraşıyordu. Yerleştirildikleri alanlar, Türkiye'nin tütün üretimine uygun yerlerinin başında geliyordu. Ama, bunlar için de başka güçlükler vardı. Bu alanlar, Pontus çetelerinin Kurtuluş Savaşı yıllarında mekân tuttukları bölgelerdi. Gerek baskınlar sonucunda, gerekse güvenlik güçleriyle çatışmalar nedeniyle, ekili araziler ve barınma alanları, büyük ölçüde zarar görmüştü. Bu nedenle, hükümet buralarda bir onarım ve örnek köy kurma uygulaması başlattı. Ama bu çabaların, göçmenlerin karşılaştığı güçlükleri bir anda sona erdirmesini beklemek hayaldi. Her şeyden önce, başlanan bu işleri bitirebilmek için de zamana gereksinim vardı. Bu zaman içerisinde göçmenlerin, kendi çalışma ortamlarını ve düzenlerini kurmaları zordu. Bu nedenle de beklemeleri gerekmekteydi. Doğal olarak, bu süreçte göçmen, barınma sorununu çözümlemeyi, üretime koyulmaktan daha önemli ve ivedi görüyordu. Örneğin, örnek köylerin yapıldığı Bilecik, Bursa, Aydın, İzmir, Mersin ve Samsun gibi yerleşim merkezlerinde yapımı sürdürülen köyler, o ya da bu nedenden dolayı istenilen zamanda bitirilememiş, bu süre içinde göçmen, atıl bir durumda kalmıştı.[24] Üretime koyulamayan göçmen kitlelerine, kıt olanakları içerisinde hükümet gıda, yakacak, giyim, ilaç vb. yardımlar yapmaya çalışıyordu.

Toprak Dağılımından Kimler Yararlandı?

Türkiye'den ayrılan göçmenlerin bıraktığı tarla, bağ, bahçe, değirmen, fabrika ve taşınır türden tohumluk, tarım araç gereci, atölye tezgahları gibi malzemelerin göçmenlere dağıtılmasıyla, bu konuda önemli bir adım atılmış olacaktı. Böyle olmakla birlikte, yarım milyona yakın göçmenin yüzde yetmişinin tarım kökenli olması nedeniyle, toprak dağıtma ve paylaştırma işlerinin çok kapsamlı, güç ve sorunlarla dolu bir süreç olacağı açıktı.

Türkiye'den ayrılan Rumlar, Türkiye'ye gelen mübadele göçmenlerine göre iki kat daha fazlaydı. Oysa tarım toprakları, aynı oransal dağılıma uygun değildi. Bunun nedeni, Türkiye'den ayrılan göçmen Rumların ancak yüzde 30 kadarının tarımla uğraşmakta oluşuydu.[25] Bir anlamda, yeni göç dalgaları karşısında Türkiye, göçmenlerin üretici duruma getirilme sürecinde Yunanistan'a oranla, tarım konularına daha fazla ilgi göstermek zorunda kalmıştı. Çünkü Türkiye'yi terk eden nüfusla, Türkiye'ye gelen nüfusun ekonomik potansiyel ve sektörel dağılım yönünden özellikleri, bunu gerektirmişti. Böylece, Rumların Türkiye'de bıraktıkları tarla, bağ, bahçe, değirmen ve fabrika gibi taşınmaz üretim araçlarının devlet eliyle dağıtılması zorunluluğu doğdu.

Tekeli, savaş sırasında Anadolu'yu terk edenlerin toprak ve gayri menkullerinin devlet eliyle dağıtılmasının -herhalde- yeni rejimin siyasal destek sağlamasında, kadrolarını oluşturmasında etkili araçlardan birisi olduğunu belirtir.[26] Siyasal destekten kasıt, göçmen kitle-

23. *Ahali*, 20 Haziran 1924.

24. *TBMM Zabıt...*, VII/1, s. 1045.

25. Tekeli, İ., "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50, Yaz, 1990, s. 62.

lerin yeni rejime siyasal yönden destekleriyse, böyle bir beklenti, yeni rejimi kuran siyasal ve bürokrat kadrolarda pek görülmedi. Üstelik gelen göçmenlere Türkiye'de toprak dağıtılması ile ilgili tasarruf, Türk hükümetlerinin kendi inisiyatiflerine bağlı bir yetki olmadı. Gerçek bunun tam tersiydi. Bu durum, Türkiye'yi olduğu kadar, Yunanistan'a giden Rum göçmenlerinin lehine kullanılmak üzere Yunanistan hükümetini de bağlayan uluslararası bir yükümlülüktü. Bu konuda ilginç bir yorum da Çağlar Keyder'den gelmektedir. Keyder, Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında, Rum ve Ermenilerin geride bıraktıkları mülklere ve ekonomik olanaklara el konulmasının, 1920'lerde yeni bir kapitalist sınıfın palazlanmasında en önemli etken olduğunu belirtmektedir. Bu el koyma, ticarileşmenin başlangıcından beri süregelen karmaşık bir yoğunlaşma-parçalanma dinamiğine katkıda bulunmuştur. Keyder, terk edilen toprakların çok düşük fiyatlarla ya hemen satın alındığını ya da topraklara hemen el konulduğunu tahmin ediyor. Ona göre, her iki durumda da sahnede olanlar, güçlü yerel toprak sahipleriydi. Türk hükümeti, nüfus mübadelesi sırasında Rumların bıraktıkları topraklara resmen el koymuş, üzerinde resmi bir yerleşim olmayan topraklar, hemen yerli halka satılmıştı. Keyder, bu düşüncelerinden sonra, genel kanısını şöyle ifade eder: "Bir kez daha bu satışlar, toprağın birkaç toprak sahibinin elinde yoğunlaşmasına katkıda bulunmuş olsa gerek."[27] Güçlü mahalli eşrafın topraklarını genişletip, bunu da sağlama bağlama amacıyla hareket ettiğini söyleyen Keyder, terk edilmiş toprakların daha sonra nasıl bölüşüldüğüne ilişkin verilere sahip olmadığımızı belirtmektedir. Keyder'e göre bu topraklar, Anadolu'nun en yüksek düzeyde ticarileşmiş, bu nedenle de en çok kazanç sağlaması beklenen bölgelerinde bulunduğundan, Rum köyleri ve emlakının tamamen tahrip edildiği söylentilerinin tersine, bu toprakların yeni sahiplerince ekilmeye başlandığını kabul etmek daha mantıklıdır. Savaş sonrası Anadolu'da, toprak-emek oranının yüksek olduğu koşullar altında, toprağın adil bölüşümü doğrultusunda fazla baskı gelmemiş olması ve terk edilmiş topraklara el konulmasının yanında, işletmenin yoğunlaşmasını hızlandıran başka faktörler de olsa gerektir.[28]

Rumlardan geriye kalmış toprakların, şu ya da bu yolla, güçlü yerel toprak sahiplerinin eline geçtiği yolundaki düşünce, kimi örneklerle doğrulanabilir. Özellikle, kendi niteliklerine uymayan alanlara yerleştirilen göçmenlerin topraklarını ya iskân hakkından vazgeçip terk ederek ya da bir süre sonra çok küçük fiyatlara satarak başka yörelere göç etmesinden sonra, bu toprakların büyük ölçüde değinilen kesimlerin elinde yoğunlaştığı görülmüştür. Ama bunun, genel ve kesin bir sonuç olduğunu benimsemek pek mümkün değildir. Hele hele devletin, bu toprakları Rumların terk etmesinden sonra hemen yerel halka sattığı yolundaki düşüncenin, yukarıda da değinildiği gibi, tarihsel gerçeğin kendisi olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

30 Ocak 1923 tarihli mübadeleye ilişkin sözleşme ve ek protokol, uluslararası zeminde, Türkiye'yi ve Yunanistan'ı bağlayan ve bağımsız bir komisyonu denetçi olarak benimseyen ilkeler getirmişti. Yukarıda da belirtildiği gibi; bu sözleşme ve ek protokolde, Türkiye'de Ortodoks Rumların terk ettiği bütün malların, Türkiye'ye gelecek olan göçmenlerin yerleştirilmesinde kullanılacağına ilişkin açık bir hüküm bulunmaktaydı. Türkiye'nin bu hükümleri aşarak, terk edilmiş toprakları elden çıkarmaya hiçbir zaman yetkisi bulunmadı. Bunun dışında bir oldubitti ise, Türkiye'nin işine gelen bir sonuç yaratacak gelişmeler olarak görülemez. Çünkü Türkiye, Lozan Barış Antlaşması'nı imzaladıktan sonra, kendi ini-

26. Tekeli, İ., *agm.*, s. 71.
27. Keyder, Ç., *age.*, s. 62.
28. *Age.*, s. 40-42.

siyatifi ile mübadele konusu üzerinde samimi olarak durmuş ve terk edilmiş toprakları, büyük çoğunluğu tarımsal kökenli göçmenlerin yerleştirilmesi için hazır bir kaynak olarak düşünmüştü. Mübadele uygulamasından önce yaşanmış olan mal vurgunları ise, büyük ölçüde otorite boşluğundan kaynaklanmış, zaten bir süre sonra, hükümet otoritesi kuruldukça, bu yanlışlıkların önüne geçilmek için de çaba harcanmıştı.

Ama topraklara fiilen el koyanlardan ayrı olarak, bu toprakları hükümetten kiralayanların durumu çok farklıydı. Toprakları kiralayanların haklı nedenleri yok değildi: Bir kere bunların çoğu, savaş nedeniyle büyük zararlara uğramış, ama savaştan sonra kendi ekonomik durumunu düzeltmeye çalışan çalışkan insanlardı. Bunlar yasalara karşı gelerek, bir toprağa zorla el koymuş da değillerdi. Maliye Vekâleti bu malları kiraya vermiş, onlar da kimi zaman borçlanarak, kimi zaman da ellerindeki son parasal birikimlerini vererek bu malları kiralamışlardı. Ama şimdi, henüz bir tarım dönemi bile geçmeden hükümet aniden politika değiştirmiş, kira kontratlarını iptal etmek istemişti. Böylece, Rum topraklarını kiralamış olanlar, hem büyük oranda para, hem de büyük bir zaman yitirmişlerdi. Hükümet ise yanlışlığının farkındaydı; çünkü bu kiraya verme işleri, henüz mübadele anlaşması gerçekleşmeden yapılmıştı. Ama bir yandan uluslararası sözleşmenin kuralları, bir yandan da gelen göçmenlerin gerçekten perişan durumları ve hükümetin bunları Rum topraklarına yerleştirme zorunluluğu, adeta iki elini bağlamıştı. Bu durum kamuoyunda kimi karşı seslerin çıkmasına da neden olmuşu. Kamuoyundaki genel kanı, bu malların gelen mübadele göçmenlerine ait olmakla birlikte, kiralayanların da yerden göğe kadar haklı olduğu biçimindeydi. Sorun hükümetten kaynaklanıyordu; hükümet konuyu başından bu yana net bir biçimde değerlendirip belli bir programa bağlayamamış, yanlış politikalar oluşturmuş, böylece bu malları kiralayan insanların zarar görmesine neden olmuştu. Bir İzmir gazetesi yazarlarından Mehmet Şevki şunları söylüyordu: "Bir bağ, bir bahçe, bedel-i icar iade edilmek şartıyla, senenin herhangi bir mevsiminde müstecirlerden geri alınamaz. Mesela müstecir, bir sene mütemadiyen çalışır, çalıştırır. İsticar ettiği malı güzelce imar eder. Bağ yetişir, mahsul mevsimi gelir, üzüm toplanacağı anda, müstecirden bağ geriye istenir ve 'bedel-i icar iade olunacak' denir. İşte bizim hususiyetle demek istediğimiz bu noktadır ki, böyle şey olmaz."[29]

Toprak Dağıtımının İlkeleri ve Uygulama

6 Temmuz 1924 tarihinde, "Emval-i Gayrimenkule-i Metrukenin Kanunen Hakk-ı İskanı Haiz Muhacirine Tevziini Mübeyyin Talimatnamenin Mer'iyete Vaz'ına Dair Talimatname" yayınlandı. Bu genelge ile, yasa gereği terk edilmiş taşınmaz malların mübadele göçmenlerine hangi yöntemle ve nasıl dağıtılacağı belirleniyor, uyulacak ilkeler saptanıyordu.[30] Buna göre, terk edilmiş tarlalar, bahçeler, bağlar ve ağaçlar mübadele göçmenlerine "adiyen" dağıtılacaktı. "Adiyen" teriminden kasıt, göçmene hakkı olan toprağın, asgari bir düzeyin altına düşmemek koşuluyla, yüzde yirmi kadarının dağıtılmasıydı. Bu yöntemle arazi dağıtımında her türlü olasılığa karşı temkini elden bırakmama ilkesi öne çıkarılmıştı. Türkiye'deki Rum toprakları Yunanistan'dan gelen mübadillerin bıraktığı topraklardan az olduğundan, hükümet bu aşamada dağıtılacak toprakların yalnızca bir kısmını dağıtmayı ve ilk başta topraksız göçmen kalmasını engellemeyi düşünmüştü.

Bu uygulamayla göçmenlere, Yunanistan'da terk ettikleri mallarına karşılık Türkiye'den mal verilmesi iki aşamalı bir sürece sokuldu. Malların kesin tasfiyesi, Türkiye ve Yunanis-

29. *Ahenk*, 3 Ağustos 1924.

30. *Düstur*, V, s. 648-654.

tan'daki mübadele uygulamasının sonunda, taşınmaz malların genel oranının belirlenmesi ve hangi ülkede ne kadar azınlık malının kaldığının saptanmasına bağlandı. Ancak, bu aşamada bunun olanağı yoktu; zamana gereksinim vardı. Bu aşamada göçmenlere şimdilik geçici oranda mal verilecek, geçimleri bir dereceye kadar sağlanacak, böylelikle de hiç toprak alamamış göçmen bırakılmamış olacaktı.[31] Göçmenlerin gelişi tamamlandıktan ve iki ülkede toprakların ve diğer malların bileşik toplam ederi saptandıktan sonra, göçmenlerin alacağı olan diğer yüzde seksenlik oran da verilecekti. Ancak bu noktaya gelindiğinde Rum mallarının yetip yetmeyeceği, arazi mallarına gereksinim olup olmadığı anlaşılabilecekti.

Aslında bu durum, büyük araziler bırakmış aileleri olumsuz etkilemişti. Çünkü, beş kişilik bir aileye dağıtılacak toprak miktarının asgari düzeyinin altında toprağı bulunan, örneğin beş-on dönümlük toprak bırakmış olan bir aile bu genelgeden etkilenmiyordu. Hatta onlara asgari bir geçim düzeyi sağlayabilmeleri için fazladan toprak da veriliyordu. Ama yüzlerce dönümlük büyük çiftlikler bırakmış aileler, şimdilik bıraktıkları bu mallarının yalnızca yüzde yirmisini alabileceklerdi.

Değinilen genelgeye göre; vilayet ve kaza merkezlerinde, vali ya da kaymakamların başkanlığı altında, mıntıka müdüriyeti memurlarından bir, umur-ı tasarrufiye memurlarından bir ve maliye memurlarından bir kişi ile, bir ziraat ve fen memuru, bir ölçücü ve bir kâtipten oluşan "Tevzi ve Taksim Komisyonları" (Dağıtım ve Paylaştırma Kurulu) oluşturuldu.

Tevzi ve Taksim Komisyonu, dağıtılacak ve paylaştınlacak olan toprağın ilk başta sınırını belirlemek ve çizmekle görevliydi. Yani komisyonlar çevre köylerin ve yörelerin ihtiyar heyetleri önünde, tapu kayıtlarına dayanıp, konunun öncesini ve o anki durumunu bilen kişilerin inandırıcı sözlerine bağlı olarak, emlak, arazi, arsa, bahçe, baltalık ve otlak sınırlarını belirleyip, çizimlerini yapıyorlardı. Bu süreçte de, yerli halkın sık sık Rum taşınmazlarından hak iddialarıyla ve toprak istekleriyle karşılaşıyorlardı. Kimileri, çok zaman birkaç sahte tanıkla ortaya çıkıp, Rum taşınmazı olarak görünen herhangi bir arazinin, sahibi olan Rumdan satın alındığını ama resmi bir işlem yapılamadan Rumun Türkiye'yi terk ettiğini ve böylece kendisinin mağdur olduğunu iddia ediyordu. Kimileri de yalan yanlış belgeler göstererek, toprağın kendisine devrini isteyebiliyordu. Bu savların doğru olabileceği olasılığı da vardı. Karmaşa ve savaş dönemlerinde, resmi nitelikli belge düzenleme işleri büyük ölçüde aksamış olduğundan, bu savların ne ölçüde doğru olduğu konusunda kuşkular belirmişti. İş kimi zaman o kadar önemli bir nitelik kazanabiliyordu ki, bir köy halkı komisyonların önüne çıkıp, yaşadıkları köyün savaştan çok zarar gördüğünü, Rumlardan çekmedikleri kötülük bulunmadığını, bu toprakların kendi köylerinin kamu mülkiyetine aktarılmasını ve böylece zararlarının bir ölçüde olsun karşılanmasını bile isteyebiliyordu. Doğal olarak, yasal kurallar gereği, toprak ölçüm ve paylaştırma kurumlarının bu istekleri dikkate alması olanaksızdı. Rum topraklarının sınırları çizilirken, yöredeki köylerin ihtiyar heyetleri tarafından bir hak ileri sürülürse, resmi belge gösterilmesi yoluyla, savın doğrulanmasına olanak tanınmaktaydı. Gösterilen belge, bu kurulu inandıracak dayanaktan yoksunsa ve ihtiyar heyeti de savında ısrar ederse, kurul, resmi kayıtlara dayanan kanaati içinde, arazinin sınırlarını belirleyip, bölüşümünü ve dağılımını yapabilecek yetkiye sahipti. Bu sınırlamayı ve dağıtımı benimsemeyen kişiler, ilgili mahkemeye başvurarak, savlarını yinelemek ve haklarını aramakta özgürdüler.

31. *TBMM Zabıt...*, D. II, İ. II, C. VIII/1, Ankara, 1975, s. 790.

Yoğun çalışmalar sonunda topraklar öncelikli olarak verimlilik gücüne göre üç gruba ayrıldı. Önce nitelikleri belirlenen toprak türlerinin, parasal eder ve verimlilikte eşitlik sağlaması bakımından, birbirleriyle orantıları kuruldu. Böylece, farklı büyüklükte, farklı verimlilikte olan toprak parçalarının, parasal değer ve toplam verimlilik açısından eşitlenmesi gerçekleştirildi. Topraklar bu biçimde üç kategoriye ayrıldıktan sonra, bir köy ya da kasaba içindeki hangi toprağın, hangi aileye verileceğini belirlemek için de kura yöntemine başvuruldu. Kura yöntemiyle göçmenlerin üç ayrı verimlilik gücü olan toprakların hangisinden pay alacağı saptanıyordu. Yani bir anlamda göçmen, şansı ile karşı karşıya kalıyordu. Göçmen ailelerinde reis olan kişilerin adları ufak kâğıtlara yazılıyor, bükülüp bir keseye konuluyor; komisyon üyelerinin ve ihtiyar heyetinin öncülüğünde, bölüşümü yapılacak araziye gidilerek, adların yazılı olduğu kâğıtların bulunduğu keseden isimler, bir çocuğa çektiriliyordu. Çekilen kâğıtta kimin adı yazıyorsa, ilk ölçümü yapılan tarla, o kişi adına kayıtlara geçiriliyordu.[32]

Ortalama beş kişilik bir çiftçi göçmen ailesine verilecek arazi ve yemiş veren ağaçlar, türüne ve değerine göre şu biçimde dağıtıldı:

1- Araziler: "Âlâ, evsat ve ednâ" (yüksek, orta, düşük) nitelikli topraklar olmak üzere üçe ayrılmıştır. Birinci derecede verim gücüne sahip tarım arazisi olarak benimsenen "âlâ" araziden, beş kişilik bir aileye en az 50, en çok 75 dönüm; ikinci derecede verimlilik gücüne sahip tarım arazisi olan "evsât" araziden en az 75, en çok 100 dönüm; üçüncü derecede verimlilik gücü olan ednâ araziden en az 100, en çok 140 dönüm arazi veriliyordu. Bir göçmen ailesi, bu gruplardan yalnız birisinin niteliğine sahip araziden pay alabiliyordu.

2- Tütün Alanları: Birinci derecede tütün yetiştirilen Samsun ve Bafra gibi yerlerde, beş kişilik bir aileye en az 12, en çok 15 dönümlük toprak veriliyordu. İzmir ve İzmit gibi ikinci derecede tütün yetiştiren topraklardan ise en az 15, en çok 20 dönüm toprak dağıtılıyordu.

3- Sebze Bahçeleri: Büyük kentlerde ve kentlerin çevresinde en az 5 en çok 10, uzak yerlerde olan bahçelerle, bahçe olma niteliğine sahip yerleşim arazilerinden en az 10, en çok 15 dönüm arazi beş kişilik bir aileye verilmekteydi.

4- Bağlar: Birinci derecede üzüm yetiştiren İzmir gibi yerlerden en az 6, en çok 10 dönüm, ikinci derecede üzüm yetiştiren yerlerden merkezlerden uzaklığına ve üretim derecelerine göre, en az 10 en çok 15 dönümlük toprak dağıtılmaktaydı. Bu niteliklere uymayan arazilerden de, bunlarla orantı kurularak pay veriliyordu.

5- Zeytinlikler: Birinci derecede üretime uygun ve değerli zeytin bölgelerinde 100-120, ikinci derecede üretime uygun ve değerli zeytin bölgelerinde 120-150, üçüncü derecede üretime uygun ve değerli zeytin bölgelerinde 150-200 zeytin ağacı göçmenlere verilmekteydi. Yabani ve aşısız genç zeytin ağaçlarının beş tanesi bir zeytin ağacı sayılıyordu.

Bunların dışında portakallık ve limonluk olan yörelerin bölünmesi ve dağıtılması, yerel geleneklere uygun olarak, beş nüfuslu bir ailenin gereksinimini kaç ağaç ya da kaç dönüm portakallık ya da limonluk karşılayabilecekse, komisyonca bu oran dikkate alınarak yapılmaktaydı. Dut ağaçları ve dutluklar da, bunların seyreklik ve sıklığına göre mahallince belirleniyor ve geçimi yalnız dutluklarla sınırlı bulunan beş nüfuslu bir aile için en çok 10 dönüm dutluk veriliyordu. Nüfusu beşten fazla olan bir ailede, fazla olan her nüfus için

32. *Düstur*, s. 649-650.

şu miktarda arazi ve ağaç verilmekteydi: Birinci derecede verimli araziden 8-10, ikinci derecede verimli araziden 10-15, üçüncü derecede verimli araziden 15-20; tütün arazisinden 2-3, bağlardan ve bahçelerden 1,5-3 dönüm, zeytinliklerden de 20-30 ağaç...

Aile içindeki nüfus beş kişiden az olduğunda, noksan her nüfus için yukarıdaki oranın yarısı ölçüsünde ağaç ve arazi, planlanan miktardan düşülüyordu.

Görüldüğü gibi, mübadele göçmenlerine tarla, bağ, bahçe, zeytinlik vb. taşınmazların dağıtımıyla ilgili olarak, hükümetçe hazırlanmış olan genelgede ayrıntılı bir dağıtım ve paylaştırma planı oluşturulmuştu. Bu yöntemle, yerleştirilmiş olan mübadele göçmenlerine, 5.000.000 dönüm arazi, 4.300.000 adet de zeytin, incir ve meyve ağacı dağıtıldı.[33] Yalnızca Izmir'de, mübadele kapsamına giren göçmenlere ve onların dışındakilere 3.815 dönüm bahçe, 59.015 dönüm bağ, 280.599 dönüm tarla, 433.305 adet zeytin ağacı paylaştırıldı.[34]

Arazilerin ve diğer Rum taşınmazlarının paylaştırılması sürecinde, sahte belgelere sahip olan pek çok kişi, ellerindeki belgelere yasallık kazandırabildiler. Boyutları küçümsenemez orandaki arazinin, Yunanistan'da pek önemsiz oranda ve değerde mal bırakmış kişilerin eline geçtiğine çokca tanık olundu. Buna karşılık, pek çok kişi de ellerindeki belgelerin yetersizliği yüzünden hakkı olan payı alamadı. Dönemin basınına, bu yolla malının karşılığında mal alamayan ve malının varlığını yasal yönden ispat edemeyen pek çok kişinin yakınması sık sık yansımaya başladı.[35]

Mübadelenin Üretime Etkileri

Bireysel işlemlerde yaşanan karışıklıklar, Yunanistan'da terk edilen Türklere ait taşınmazların toplam parasal değerini saptamayı da zorlaştırdı. Terk edilen bu malların parasal değerini saptamanın zorluğu yanında, bu mallara karşılık olarak, göçmenlere dağıtılan toprakların aile başına ortalaması, Türkiye'deki toprak mülkiyetleri ortalamalarına göre, hiç de küçümsenecek bir oran değildi. Her şeye karşın, yine de verilen toprakların küçük parçalara ayrılması, verimi azaltıcı yönde olumsuz etkiler yarattı.[36] Türklerin Yunanistan'da bıraktıkları tarım topraklarıyla, Rumların Türkiye'de bıraktıkları tarım toprakları arasında ne tür, ne de oran yönünden uygunluk vardı. Tarım ekonomisi açısından, bu eşitsizliğin Türkiye'nin aleyhine bir durum yarattığı görülmektedir. Gerçi, Türkiye'de Rumlardan kalan tarım toprakları, göreceli olarak, önemli yerleşim merkezlerine yakın yörelerde kümelenmişlerdi. Uzun süreçte bu malların, kentleşmenin yaygınlaşmasıyla değer kazandığına tanık olundu. Ama güncel olarak aynı olgu kuşkusuz ki görülmüyordu. Mal dağıtma işlemleri, yerel düzenleme kaydıyla yapıldığından, uygun ve eşitlikçi bir zemin ne yazık ki ulusal düzeyde oluşturulamadı. Örneğin, Rumeli'de İzmir ve Aydın'ın üzüm ve incir alanlarına eşdeğer alanlar olmadığı için, gelen göçmenlere, bıraktıkları toprağa eşdeğerde toprak verilmesi mümkün olmadı. Göçmenlerin yerleştirildiği tarım toprakları yönünden, iklim koşulları, yöreye uygun tarım türleri ve ürün çeşitleri gibi konulara çok genel bir bakış açısıyla yaklaşıldı. Bu nedenle, mübadele yolu ile gelen göçmenler, birçok yönden geride bıraktıkları mallara eşdeğerde yeni mala sahip olamadılar.

Gelen göçmenler, değişik toplumsal katmanlara mensuptular. Kentli, kasabalı ve köylü göçmen grupları içerisinde çiftçi, memur, zanaatkâr, tüccar, işçi (amele), doktor, polis, postacı, öğretmen, terzi, saraç, oduncu, şoför, fırıncı, marangoz, kayıkçı, kunduracı gibi

33. *İskân Tarihçesi*, s. 138.

34. *Age.*, İskân İşleri Böl. Bir araştırmada belirtildiğine göre, mübadele yolu ile gelen göçmenlere 4.482.567 dönüm arazi, 98.606 dönüm bağ, 160.300 dönüm bahçe, diğer muhacir ve mültecilere 1.450.280 dönüm arazi, 58.814 dönüm bağ ve 8.359 dönüm bahçe, toprağa muhtaç yerli çiftçilere ise, 731.450 dönüm arazi dağıtılmıştır. Bunun arazi olarak tutarı 6.787 dönüm, bağ olarak 157.420 dönüm ve bahçe olarak da 168.859 dönümdür: bkz: Barkan, Ö. L., *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s. 453; ayrıca akt: Baran, T. A., *agm.*, s. 179. Görüldüğü gibi, değişik kaynaklarda farklı bilgiler söz konusudur; üstelik, dağıtılan bu arazilerin ne kadarının Rum terk edilmişi, ne kadarının da hazine arazisi olduğu belli değildir.

35. Örneğin, Dramalı göçmenlerden Balaban Hamdi'nin yakınması: *Ahali*, 6 Temmuz 1924.

36. Geray, C., "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, III/4, Aralık 1970, s. 26.

değişik meslek mensupları bulunuyordu.[37] Göçmenlerin Türkiye'ye hareketinden önce, onların beceri ve uğraşı türlerini gösteren çizelgeler hazırlanmıştı. Türkiye'ye geldikleri zaman da, terk ettikleri yörenin doğal koşullarına uygun yörelere ve Yunanistan'daki becerilerini sürdürebilecekleri toplumsal ortamlara yerleştirilmeleri için çaba harcandı; ama, koşulların zorlamasıyla, bu hedeflere pek ulaşılamadı. Örneğin, Yunanistan'da tütün tarımına alışmış Türk göçmenlerin, Anadolu'da Rumların terk ettiği bağ ve zeytinliklere yerleştirilmeleri, Türkiye'de birçok yerde bağcılığın zarar görmesine ve şarap üretiminin düşmesine neden olurken, zeytin ve zeytinyağı üretimi de aksamıştır.[38] Yunanistan'da yapılan bir sayıma göre, Türkiye'den göç eden ve yapılan ankete yanıt veren 880.000 Rumun 250.000'i tarım sektöründen gelmekteydi ve bunların çoğu tahıl üreticisiydi. Tütün yetiştiricileri ise ikinci sırayı almaktaydı. 1926 yılında, Yunanistan'ın tütün üretiminin üçte ikisini bu göçmenler üretmişlerdi. Yunanistan'da bağcılık, mültecilerin gelmesinden sonra hız kazanmıştı. Tütün ve kuru üzümün, Türkiye'nin 1923'ten 1929'a kadar dışsatımının yüzde kırkını oluşturduğu düşünülürse, bu ürünlerin üretiminde, uzmanlaşmış bir nüfusun komşu bir ülkeye gitmesiyle doğan dışsatım rekabetinin boyutu, somut olarak kavranabilir. Nitekim, en önemli üzüm üretim merkezlerinden birisi olan İzmir'de, genel savaş öncesinde üzüm üretimi 62.500 ton iken, bu 1922 yılının sonunda 25.900'e düşmüş; 1923'te 36.608'e yükselmiş; 1924 yılında 49.000, 1925 yılında 30.000, 1926'da 35.500, 1927 yılında da 48.000 ton olarak gerçekleşmiştir.[39] Göçmen Türklerin getirilmesi ve üretici duruma sokulmasıyla ileriki yıllarda üzüm üretimi gittikçe artmıştır. Yabancı ekonomi uzmanlarının, Rum nüfus boşalmasından sonra, özellikle Türkiye'nin Ege Bölgesi'nin eski ticari canlılığını yitireceği yolundaki savlarını çürütmek için ulusal coşkuyla yoğrulmuş çabaların da bu başarıda önemli bir yeri vardır.[40] Bunun yanı sıra, Rumların Türkiye'den ayrılmasından sonra, küçük zanaat dallarında önemli boşluklar yaşanmış; "Rumların Anadolu'dan ayrılmaları ile... yer yer ev inşa edecek, dam aktaracak ya da araba tekerleği yapacak usta bulunamamıştır".[41]

Toprak dağıtımının ardından, göçmenlere araç-gereç yardımı ile sermaye ve kredi sağlama çalışmaları başladı. Mübadele göçmenlerinin çoğu, tarım işlerinde kullanabilecekleri ufak, taşınabilir nitelikteki araç gereçlerini, hatta kimisi öküzlerini bile Türkiye'ye getirebilmişlerdi. Ama bunların sayısı, genel kitle içinde oldukça azdı; çünkü Yunanistan'daki müsadere uygulaması ve taşıma zorluklan nedeniyle, çok sayıdaki göçmen tarım araç-gerecini orada bırakmıştı. Hükümet, kendi bütçe olanaklarını kullanarak göçmenleri kredilendirmeyi, araç-gereç yardımı yapmayı düşündü. Ayrıca, Rumlardan kalmış olan buğday, arpa, darı ve burçak gibi tarım ürünleri de tohumluk olarak dağıtılabilirdi. Göçmenlerin ana kitlesi kış aylan boyunca Türkiye kıyılarına yığıldığına ve çoğu da bahar aylarından önce iyi kötü bir toprağa ve eve yerleştirildiğine göre, tarım mevsiminden önce, bu tür yardımların yapılması zorunluluğu vardı. Türkiye'nin kimi yörelerinde, mülki ve idari amirlerin de önayak olmasıyla, yerli halkın imece usulüyle göçmenlere yardım edip, tarlalarını sürüp ektikleri görülmüştü.[42] Çok yoksul olan göçmenlere araziler dağıtılırken, tohumluk ve çift sürecek araç-gereç de dağıtıldı. Göçmenlere tohumluk, çift hayvanı ve tarım araç gereci dağıtımına "terfih" deniliyordu. Terfih için ilk yapılan bu işler hem sınırlıydı, hem de geçici çözümlerdi. Hükümet aldığı bir kararla, çift hayvanı bulunmayan göçmenlerden her aileye bir ya da iki baş büyükbaş hayvanla, "aynen ya da bedelen" ilave tarım araçları ve

37. Kısmen bkz: Baran,T. A., *agm.*, s. 178.

38. Türker, O., "Türkiye ile Yunanistan Arasındaki Ahali Mübadelesinin 75. Yılı", *Tarih ve Toplum*, S. 172, Nisan 1998, s. 36.

39. *İstatistik Yıllığı*, C. II, Ankara, 1929, s. 130; ayrıca Baran, T. A., *agm.*, s. 177, dn: 7.

40. *İzmir Ticaret Odası Reisi Alaiyelizade Mahmut Bey'in raporu*: Koraltürk, M., *agm.*, s. 184-185.

41. Türker, O., *agm.*, s. 36.

42. *Hakimiyet-i Milliye*, 5 Şubat 1924.

Foto *Ayşe Berktay.*

tohumluk dağıttı. Bu göçmen ailelerinden, verilen malzemeleri ve hayvanları satmayacaklarına ilişkin bir "kefaletname" de alınıyordu. Bu yardımların "aynen" değil de para olarak yapıldığı durumlarda, her aileye tohumluk için 75, çift hayvanları için 100 ve tarım araç-gereci için de 50 lira para yardımı yapıldı. Bu yardım, yoksul olan göçmen ailelere yapıldığından, hangi göçmen ailelerinin yardıma gereksinimi olduğu, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin yerel yöneticilerin yardımıyla hazırlanan listelerle belirlenmekteydi. Yardım yapılan göçmenden, yardım karşılığı olarak borç senetleri alınmaktaydı. Senetlere düşülen düzenleme tarihinden sonraki beş yıl içinde, ödenen paranın ya da yapılan malzemelerin parasal karşılığının en fazla on taksit halinde ve faizsiz olarak geri alınması yoluna gidiliyordu.[43]

Göçmenlere kredi yardımı, Ziraat Bankası aracılığıyla yapılmaktaydı. Komisyonlar gazetelere ilanlar vererek, göçmenlere dağıtılacak malzemenin yerel halktan satın alınması yoluna gidiyorlardı.

1923-1933 yılları arasında, tarımla uğraşan göçmenlerin üretici duruma gelmeleri için, 157.736 aileye 6.258.928 dönüm kültür toprağı verilmiştir. Bunun aile başına ortalaması 39.6 dönümdür.[44] Göçmenlere dağıtılan tohumluk zahirenin toplam miktarı 7.618.000 kilodur. Bunun yanı sıra 27.501 adet pulluk, 41.253 adet çeşitli tarım araç-gereci, 12 adet traktör, 19.070 kilo kükürt ve göztaşı, 22.994 baş çift hayvanı dağıtılmıştır. Araç gereç değil de, bu araç gereçleri almaları için göçmenlere dağıtılan paranın tutarı ise, 15.238 liradır.[45] Yalnızca İzmir'de, 1924-1926 yılları arasında göçmenlere 169.177 kıyye arpa, 6.050 kıyye mısır, 5.034 kıyye yulaf, 4.763 kıyye burçak, 935 kıyye susam, 611 kıyye pamuk çekirdeği, 818 adet pulluk, 448 baş çift hayvanı dağıtılmıştır.[46]

Bütün bu çabalara ve aksi savlara karşın, savaş sonrasında Türkiye, tarım ürünlerinin üretiminde arzu edilen noktayı yakalamak için önemli bir uğraş vermiş, yoğun göç hareket-

43. *İskân Tarihçesi*, s. 27-28.

44. Geray, C., *agm.*, s. 26-27.

45. *İskân Tarihçesi*, s. 28.

46. *İzmir Vilayeti 1926 Senesi İstatistiği*, İzmir, 1927, İskân İşleri Böl.

lenmelerinin etkisini ekonomi ve tarım sektörü üzerinde hissetmiştir. Muhtaç çiftçiye dağıtılan topraklar üzerine yaratılan spekülatif nitelikli uygulamalar önemli kayıplara neden olmuştur. Tohumluklar ve diğer araç gereçlerdeki yetersizlik, tarımsal üretimin düzeyi üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. Tüm yardım çabalarına ve iyi niyetlere karşın, savaştan zarar gören yerli üreticiler ve mübadele göçmenleri, bir yıl sonraki üretim sürecine eksiksiz girememiş, tarlalar ve bahçeler zamanında sürülüp ekilememiştir. Buna karşın, uzun vadede, Türkiye ekonomisinin ve tarımının ulusal nitelik kazanmasında, mübadele göçmenlerinin küçümsenemez katkıları olmuştur. Tarımsal çabalar içinde, en çok tütüncülükte aktif katılımı ve önemli rekolte artışlarını görmek olanaklıdır. Örneğin, Makedonya'da önemli ölçüde tütüncülükle uğraşan göçmenlerin Edirne'ye yerleştirilmesinden sonra, bu kentin tütüncülük tarımında önemli gelişmeler gözlemlenebilmiştir. 1923 yılında bütün Türkiye'de tütün üretimi 23 milyon kilo iken, bunun 2-2,5 milyon kilosu Edirne'de yetiştirilmiştir. Oysa aynı kentin bir yıl önceki tütün rekoltesi 1 milyon kilo kadardı. Tütüncülüğü iyi bilen bir kitlenin, kentin ekonomisinin canlanışında önemli etkisi olmuştur.[47] Aynı durumu Samsun ve çevresi ile İzmir için de görmekteyiz. Tütüncü göçmenlerin yerleştirildiği bu yörelerde, kimi yerli gruplar da göçmenlerden gördükleri bu tarımsal uğraş türüne heves etmişler ve tütün tarımına başlamışlardı. Nitekim bir kaynak belgede, 1924 yılı için İzmir ve çevresinde tütüncülüğe evvelce Hıristiyanlar tarafından ilgi gösterildiği, ama savaşı izleyen dönemde, yalnızca Bayındır kazasında yerli ve göçmen gruplar tarafından 1923 yılında 250.000, 1924 yılında da, 600.000 kıyye tütün yetiştirildiği belirtilmektedir.[48] Pirveşte göçmenleri eskiden beri tütüncü oldukları için, bu becerilerini, tütün yetiştirmeye çok uygun toprağa ve iklime sahip olan yeni yerleşim alanları Foça'ya aktardıklarına tanık olunmuştur.[49]

Türkiye'ye getirilen mübadele göçmenleri de, tıpkı Yunanistan'a giden Anadolu Rumları gibi, orada edindikleri üretim yöntemlerini ve becerilerini Türkiye'ye aktarmışlardır. Böylece Türkiye ekonomisi, özellikle tarım sektöründe bu göçmen kitlesinin becerilerinden büyük ölçüde beslenmiştir. Türkiye tarımında, göçmenlerin etkisiyle, sulu tarım konusunda önemli gelişmeler görülmüş, bu yöntem, göçmenlerle etkileşim içinde bulunan yerli göçmenler arasında da gelişmiştir. Türkiye'de birçok yöredeki tarımsal gelişmede, mübadele göçmenlerinin aktardığı tarım türleri, yöntemleri ve araç gereçleri önemli etkilerde bulunmuştur. Nitekim, Keyder'in de belirttiği gibi, Kurtuluş Savaşı bitiminde, Türkiye pamuk üretiminde savaş öncesinin en yüksek düzeyi olan 1914 yılı üretimini yüzde 18'lik oranla hemen aşmıştır. Aynı artışlar tütün üretiminde de görülmüştür; incir ve kuru üzüm, göreceli olarak diğer ürünler karşısındaki eski önemini yitirmiştir.[50]

Hiç kuşkusuz yaşanan bütün bu sıkıntılara, karmaşaya ve eleştirilecek diğer önemli tarihsel olgulara karşın, 1923 Nüfus Mübadelesi ile Türk ve Rum kitlelerinin zorunlu olarak yer değişimleri, Türkiye'nin uluslaşma sürecinin en önemli halkalarından birisi olması nedeniyle, Türkiye için önemli bir kazanç olmuştur.

47. *TBMM Zabıt...*, D. II, İ. II, C. IX, Ankara, 1975, s. 59.

48. *1340 Senesi İzmir Vilayetinin Sıhhi, İçtimai Topoğrafyasına Ait Malumat*, DEÜAİİT Enst. Arş., s. 9.

49. Aynı belge, s. 121.

50. Keyder, Ç., *agm.*, s. 62-63.

Kemal Arı
Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

TOPRAK AĞALIĞINDAN KAPİTALİST İŞLETMECİLİĞE TÜRKİYE TARIMINDA BÜYÜK TOPRAKLI İŞLETMELER*

A. Adnan Akçay

1960 ve 1970'lerdeki canlı tartışmaların ortaya çıkardığı önemli bir olgu, Türkiye tarımında sahibi tarafından işletilen küçük mülkiyetin egemenliği ve büyük ölçekli işletmelerin sınırlı mevcudiyetiydi.[1] O yıllarda tarıma ilişkin görgül çalışmalar da, bağımsız aile işletmelerinin egemen olduğu köylerde yoğunlaştı. "Tipik" olanı anlamaya çalışan araştırmacılar, toprak dağılımının görece dengeli olduğu küçük üreticilerden müteşekkil köylere yöneldiler. Teorik tartışmalar da, büyük işletmelerden çok, tarımsal küçük meta üreticilerinin kapitalist pazara eklemlenme biçimleri üzerine odaklandı. Kuşkusuz, bu kavramsal tartışmaların ekseninde, Türkiye tarımında hâkim üretim tarzının belirlenmesi duruyordu. Üretim ilişkilerinden üretim ölçeğine, niteliksel ve niceliksel sayısız ölçütün devreye sokulduğu bu kavramsal arenada bir başka önemli ayrım noktası, tarımda mülkiyet yapısının niteliği ve bu yapının muhtemel eğilimlerinin belirlenmesiydi. Kısaca, tarımsal işletmeler büyüyor muydu, yoksa küçülüyor muydu? Mülkiyet düzeyindeki eğilim, temerküz mü, yoksa parçalanma yönünde miydi? Bu sorulara verilen yanıtlar, ağırlıklı olarak, tarafların politik ideolojileri tarafından belirlendi.[2]

Bu tartışmaların pek de ilgilenmediği bir süreç bu makalenin konusunu oluşturuyor: Tarımda büyük işletmeler ve farklı oluşum süreçleri... Buradan yola çıkarak; 1960 ve 70'lerde konuya ilgi duyanları epeyce meşgul etmiş olan Türkiye tarımında hâkim üretim tarzı tartışmalarının farklı bir perspektiften düşünülebileceğini göstermek, bu makalenin örtük amacı.

Bilindiğince, Türkiye tarımı üzerine temel tartışma, sahibi tarafından işletilen küçük işletmelerin belirleyici ağırlığı çevresinde odaklanmış durumda.[3] Bu tartışma içerisinde belirginleşen bir başka nokta, Türkiye'de işletmeler arası farklılaşmanın modern teknolojinin girişi ve bu giriş öncesindeki toprak tasarruf yapısının tarihsel eklemlenmesiyle belirlendiği. Bir başka deyişle, tarımın artan ölçüde ticarileşmesi öncesindeki toprak dağılımı yapısı, makineleşmenin ve pazara entegrasyonun etkisi altında pekişecek olan alternatif toprak dağılımı tiplerini belirliyor. Bu çerçeve içinde yer alan ve bu makalenin konusunu oluşturan bir varsayım da, Türkiye tarımındaki büyük ölçekli işletmelerin tarihsel ve mekânsal bir özgünlüğe sahip olduğu. Bu, aynı zamanda, örtük olarak, tarımda büyük ölçekli kapitalist işletmelerin ancak makineleşme öncesinde "feodal" üretim tarzına sahip yörelerde ortaya çıkabildiği tezini içerir. Kapitalist pazarla bütünleşme ve modern teknolojilerin girişi sonrasında bu tür köylerdeki feodal ilişkiler, büyük tarımsal işletmelerin ekonomik birimleri oluşturduğu kapitalist çiftliklere dönüşme eğilimi gösterirler. Bu tür işletmelerin ortaya

* Bu makale, aşağıdaki kaynaklarda kullanılan malzemenin yeniden değerlendirilmesiyle oluşmuştur: Akçay, A., "Traditional Large Land Ownership and its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages," yayımlanmamış Master Tezi, Sosyoloji Bölümü, ODTÜ, Ankara, 1985; "Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar", 11. Tez, No. 7, 1987, s. 46-58; "From Landlordism into Capitalist Farming in Turkish Agriculture", Journal of Social Studies, S. 46, 1989, s. 35-72; "An Empirical Study on Rural Structures and Temporary-Seasonal Migration in Southeastern Anatolia", yayımlanmamış doktora tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara, 1995.

çıkmasının mümkün olduğu diğer yol (küçük üreticilikten toprak temerküzü yoluyla büyük işletmeciliğe geçiş) ise Türkiye tarımında yaygın bir eğilim değildir.

Tablo 1. İşletme Büyüklüklerine göre İşletme Sayıları ve İşlenen Alan

İşletme Büyüklüğü (Dönüm)	İşletme Sayısı	Toplam İşletmelere Oranı (%)	Toplam Alan (Dönüm)	Toplam Alana Oranı (%)
1-19	1.102.379	30,1	9.414.313	4,1
20-49	1.164.642	31,9	36.141.573	5,9
50-99	738.376	20,2	48.392.133	21,3
100-199	421.523	11,5	54.244.977	23,8
200-499	193.730	5,3	52.002.284	22,9
500-999	26.407	0,07	17.858.013	7,9
1000-2499	2.500	0,06	3.507.951	1,5
2500-4999	373	0,01	1.214.931	0,5
5000 ve üstü	159	0,004	4.779.514	2,1
TOPLAM	3.650.910	100,00	227.640.289	100,00

Kaynak: DİE, 1984 (Yeniden düzenlenmiştir)

Yukarıda sergilenen ayrım, bu makalede ele alınacak olan iki farklı oluşum tipine tekabül ediyor. Aşağıdaki bölümlerde, kapitalist çiftliğin nerede başlayıp bittiği, kapitalizmin tarımsal yapılara girişinin sanayide görülen gelişmeden farklılığı, Türkiye tarımında hâkim üretim biçimi gibi tartışmalara değinmeksizin, büyük ölçekli tarımsal işletmelerin iki farklı ortaya çıkış sürecini, mevcut ampirik çalışmalar içinde gezinerek sergilemeye çalışacağım.

Analitik olarak, iki tipi; "makineleşme sonrasında oluşan" ve "makineleşme sonrasında dönüşen" diye adlandırıyorum. Kısaca, birinci tip, II. Dünya Savaşı ertesinde Türkiye tarımında oluşan yapısal değişim sonucu, modern girdi kullanımı ve pazara entegrasyonun etkisi altında toprak temerküzü yoluyla ortaya çıkan büyük işletmeleri anlatıyor. İkincisi ise, makineleşme öncesindeki büyük topraklı prekapitalist işletmelerin aynı etkiler altında dönüşerek yeni bir üretim organizasyonuna gitmelerini ifade ediyor. Daha gündelik bir ifadeyle, bu iki tipi "sonradan olma" ve "anadan doğma" olarak da tarifleyebiliriz.

En başta belirtmeliyim ki, Türkiye'de büyük tarımsal işletmelerin mevcudiyeti, temel olarak, büyük toprak mülkiyetiyle koşullanmıştır. Yani, büyük işletmeler, asıl olarak, küçük köylü mülkiyetinin tarihsel olarak egemen olmadığı bölge ya da köylerde ortaya çıkıyor. Yine de, teorik olarak, traktör sahibi olabilmiş bir küçük üreticinin kira ve ortakçılık yoluyla büyük bir işletme kurması mümkün görünüyor. Aşağıda bu iki tipi bazı ampirik örnekler çerçevesinde tartışacağım ve Türkiye tarımında hâkim eğilimin "dönüşen" büyük işletmeler yönünde olduğunu söyleyeceğim. Bu çerçevede bir uyarı: Tarihsel-toplumsal arka plan ve makineleşme etkisinin vurgulanması, büyük işletme oluşum ve dönüşüm süreçlerinin tek tip bir çizgi izlediği ya da bu süreçlerin bütünlenip sona erdiği gibi bir savı içermiyor. Tam tersine, belli eğilimler netlik kazansa bile, özellikle dönüşen büyük işletmelere ilişkin sürecin henüz sürdüğünü belirtmek gerekiyor.

Büyük İşletme Tanımları

Aşağıdaki sınıflandırmalardan da anlaşılacağı gibi, tarımsal işletmeleri yalnızca niceliksel olarak, yani mutlak büyüklüklerine bakarak farklılaştırmak yanıltıcı sonuçlara yol açabilir. Bilindiği gibi, herhangi bir toprak büyüklüğünün hem ekonomik hem toplumsal anlamı, zaman ve mekâna göre değişiklikler gösterir. Örneğin aynı toprak; miktarı, üretkenlik ve etkinlik farkı nedeniyle, makinalaşma ve sulama öncesi ve sonrasında çok farklı değerlere sahiptir. Benzer biçimde, kıyı bölgelerinde servet ifade eden bir toprak miktarı, verimsiz ve işleme güçlüğü olan bir bölgede olsa olsa yoksulluğa işaret eder. Bu nedenle, aşağıdaki sınıflandırmalar dikkate alınırken, bölgesel farklılıklar ve tarihsel koşullar da akılda tutulmalıdır.

Konuya ilişkin en erken araştırmacılardan olan Ağaoğlu, Adana ve civarındaki büyük işletmeleri farklılaştırırken, 2500-4000 dönüm arasındakileri "büyük çiftlik"; 1500-2500 dönüm arasındakileri "orta çiftlik"; 500-1500 dönüm arasındakileri "küçük çiftlik" ve 500 dönümün altındakileri de "keleteci" olarak adlandırır. Yazarın araştırma yaptığı yıllarda bölgedeki işletmelerin çoğu ilk kategoriye denk düşmektedir.[4]

K. Köylü,[5] Türkiye geneli için konuştuğu çalışmasında, bölgelerarası farklılıkları dikkate almaksızın işletmeleri farklılaştırmanın güçlüğüne işaret ettikten sonra, 1940'lar Türkiyesi için en uygun sınıflandırmanın aşağıdaki gibi olduğunu söyler:

Küçük işletmeler	: 0-500 dönüm	(% 97)
Orta işletmeler	: 500-5000 dönüm	(% 2,3)
Büyük işletmeler	: 5000-100.000 dönüm	(% 0,7)

Köylü'nün verdiği yüzdeler de dikkat çekici. Genel toplam içinde, 500 dönüm ve üstü işletmelerin oranı ancak yüzde 3'e ulaşmaktadır. Bu oranın, ilerleyen yıllarda daha da düştüğünü biliyoruz.

Güneydoğu Anadolu'da toprak mülkiyeti ve işletme biçimlerini araştıran Aras[6] ile Türkiye tarımındaki yapısal değişikliği inceleyen Kanbolat,[7] tarımsal işletmeleri farklılaştırmakta K. Köylü ile aynı arazi büyüklüğü gruplarını kullanırlar.

Hiltner, özellikle Çukurova bölgesi için, büyük işletme yerine "çiftlik" terimini kullanır. Hiltner için 1000 dönüm ve üstü toprak miktarına sahip işletmeler çiftliktir.[8]

Özgür,[9] farklı işletme büyüklüklerine değinmeksizin ayrı bir kavramlaştırmayla, kapitalist çiftçiliğin 200 dönüm ve üstü toprak büyüklüklerinde hüküm sürdüğünü söyler. Kullandığı ayırt edici ölçüt, işletmeden elde edilen yıllık tarımsal gelirdir.

Çınar ve Silier[10] için, tarımsal işletmelerin yalnızca büyüklüklerine bakılarak küçük, orta ve büyük olarak sınıflandırılmaları uygun değildir. Böyle bir sınıflandırma için, farklı bölgeler için farklı ölçütlerin dikkate alınmasını önerirler. Bu ölçütler, pazar için üretim miktarı, ücretli emek kullanımı, toprak verimliliği, mekanizasyon düzeyi, yıllık tarımsal gelir miktarı gibi değişkenlerdir. Bunları dikkate alarak çizdikleri çerçevede, dört farklı bölge için büyük işletme olmanın alt sınırlarını şöyle belirtirler: Karadeniz bölgesinde 100 dönüm; Ege ve Marmara bölgelerinde 200 dönüm; Orta ve Güney Anadolu'da 500 dönüm.

DİE 1984 tarım sayımında kullanılan sınıflandırma, farklı tarımsal bölgeler ve arazinin sulanıp sulanmadığına bakılarak yapılır. Buna göre, bazı bölgelerde 1000 dönüm susuz ya da 500 dönüm sulu toprağa sahip işletmeler; diğerlerinde ise en az 250 dönüm sulu toprağa sahip işletmeler "büyük işletme" olarak sayılır.

Tarımsal büyük işletme tanımlarını daha da artırmak mümkün. Bu örnekler, neredeyse Türkiye tarımına ilişkin ne kadar çalışma varsa o kadar çoğaltılabilir. Bunları listelemek yerine, iki farklı yaklaşıma işaret eden iki tür büyük işletme sınıflandırması ayırt edilebilir. Her yaklaşımın kendi içinde de farklılıklar olmakla birlikte, bu yaklaşımlar kavramsal çerçeveleri ve temel ilgileri açısından birbirlerinden niteliksel olarak ayrılırlar. Bunları kuramsal ve betimsel çalışmalar olarak ayırt edebiliriz. Kuramsal çalışmalarda vurgu tarımda üretim tarzı ve üretim ilişkileri üzerinedir. Bu tür çalışmalarda, üretim ölçeği ve işletmenin mutlak büyüklüğüne pek bakılmaksızın, büyük işletme yerine kapitalist işletme kavramı kullanılır. Bu çalışmalar bu tür işletmeler için belirli bir büyüklüğü öngörmemekle birlikte, çoğunlukla yalnızca alt sınırı vermekle yetinirler. Bu da, ürün deseni ve bölgesel özgüllüklere bağlı olarak 200-500 dönüm arasında değişir. Üretim ölçeğinden çok, üretim sürecinin örgütlenmesinin kavramsal analizine ağırlık verilen bu tür çalışmalarda, sürekli ve geçici ücretli işçi kullanımı, hem üretim hem de tüketim araçları açısından pazarla bütünleşme düzeyi gibi değişkenlere ağırlık verilir.[11]

Betimsel olarak adlandırdığımız çalışmalarda ise, kırsal yapılar niceliksel olarak, işletmelerin göreli büyüklüklerine bakılarak, farklılaştırılırlar. Üretim ilişkileri, emek süreci ve işletmenin örgütlenmesi gibi unsurlara değinilmeyen bu çalışmalarda, işlenen toprak miktarı ve üretim ölçeği temel belirleyicidir.[12]

Bu makalede ise, "büyük işletme" kategorisi hem sosyolojik hem de ekonomik ve hukuki anlamda tanımlanmıştır. Kısaca, köy ekonomisi ve köydeki hayat üzerindeki kontrolleri olduğu kadar, köydeki gelişme ve dönüşüm eğilimleri üzerinde tartışmasız etkileri olan işletmeler "büyük işletme" olarak alınmıştır. Bu tür işletmeler için bu anlamda bir büyüklük ileri sürmek pek de uygun görünmemektedir, çünkü bu, aynı zamanda, köydeki mevcut işlenebilir arazi miktarına da bağlı olacaktır.[13] Bununla birlikte, sahip olunan ya da işlenen toprak miktarı; tarımsal makine ve ücretli işçi kullanımı; üretim miktarı ve pazarlama oranları; birikim potansiyeli gibi sıkça kullanılan ölçütler açısından, bir büyük işletmenin her zaman ortalamaların üzerinde olacağı söylenebilir. İşletmenin organizasyonu, ürün deseni seçimi gibi niteliksel ölçütler açısından da, büyük işletmenin, genellikle geçimlik bir strateji izleyen küçük üreticilerin aksine, hem ürün hem de emek pazarındaki uzun dönemli eğilimleri dikkate alan kapitalist bir rasyonele dayanacağı ileri sürülebilir.

Aslında, büyük işletmeyi bu biçimde tanımlamanın en ayırt edici yanı, işletmeden çok bütün bir köyün analiz birimi haline gelmesidir. Köyü, kendisini oluşturan tek tek hanelerin toplamı olarak görmek yerine, her haneyi köy düzeyinde belirlenmiş koşullar altında inceleyen bu yaklaşım, Türkiye'deki kırsal yapıları anlamakta daha işlevsel görünmektedir.[14]

Büyük işletmelere ilişkin bu tanımsal açıklamalardan sonra, aşağıda, bir süreç olarak büyük işletmelerin ortaya çıkışlarının iki farklı yolunu mevcut çalışmalardan örneklerle açıklamaya çalışacağım.

1930'larda Güneydoğu'dan Söke'ye gelip burada pamuk ekimi yapan bir grup zengin köylü. *Tuna ailesi albümü.*

Makineleşme Sonrasında Oluşan Büyük İşletmeler

Bu tip büyük işletmeler, makineleşme öncesinde birikim potansiyeline sahip küçük ya da orta çaplı köylü işletmelerinin üretim ölçeğini büyütmeleriyle örneklenebilir. Bu tür çiftçiler II. Dünya Savaşı sonrasında (Marshall Yardım Programı çerçevesinde) taksit ve banka kredisi olanaklarını kullanarak traktör alabilmiş olanlardır. Traktör edindikten sonra, bu tür bir çiftçi, daha güçsüz ya da kendi durumundaki köylülerden toprak kiralamaya başlar, ortakçılık ilişkilerine girer ve tasarruf ettiği toprak miktarını artırır. Zamanla, bu çiftçinin işletme birimi mülkiyet birimine dönüşür.

Bu yolla büyük işletmeye evrilmenin ayırt edici bir yanı toprak temellük ve temerküzünün ekonomi içi yöntemlerle gerçekleşmesidir. Başka bir deyişle, pazar mantığı tarafından belirlenen ekonomik düzeydeki pratiklerle ve ekonomi dışı güçlere belirleyici anlamda yaslanmaksızın ortaya çıkan büyük işletmeler, bu kategoriye girer. Şayet, büyük işletmeye dönüşüm sürecinde ekonomi dışı yöntemler ağırlıklı bir rol oynuyorsa, muhtemelen ikinci tipe ait bir örnekten söz ediyoruz demektir. Sonraki bölümde göreceğimiz gibi, mevcut büyük toprak sahipliği ve makineleşmenin kombinasyonundan oluşan bu tipe "dönüşümsel" diyoruz. Bu durumda, küçük üreticilikten gelişen büyük işletmenin aksine, toprak tasarrufu ve üretim organizasyonunda bir dönüşüm söz konusudur: Toprağı ortakçılarla işletmekten modern teknoloji ve ücretli işçilerle işlemeye doğru bir dönüşüm...

Makineleşme sonrasında oluşan büyük işletmelerin ampirik örneklerini betimlemeye geçmeden önce, bu tür geçişin Türkiye tarımında oldukça sınırlı olduğunu vurgulamak ge-

rek. Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri, farklılaşmış bir küçük üreticiler cenneti olagelen kırsal Türkiye'de, bu türe uygun örnekler bulmak hem pratikte hem de literatürde epeyce zor. Yine de, Hiltner, Hinderink-Kıray, Akşit ve Robinson'un çalışmalarında bu yolla büyük işletme oluşun izleri bulunabilir.[15]

Çukurova bölgesindeki toprak temerküz sürecini inceleyen Hiltner, küçük üreticiyken büyük toprak mülkiyetine ulaşan çiftçi tipolojisi için şunları söylüyor: Bu tür çiftçi "... birtakım uygun koşullar sonucu bir ya da birkaç ürününü başarılı biçimde pazarlar ve ürün değerinin bir bölümünü biriktirir. Muhtemelen köyü Adana ya da Tarsus'a yakındır ve bu sayede meyve ve sebzelerini genişleyen kentsel nüfusa satabilir. Bir başka ihtimal, Mersin-Adana demiryolunun köyüne yakın geçmesi ve bu yolla pamuğunu pazarlayabilmesidir. Belki de uygun bir evlilik yapar ve sahip olduğu toprak miktarı artar. Sebebi ne olursa olsun, sonuç sermaye birikimidir. Bir köylünün zenginliği arttıkça, genel olarak, kendisine topraklarının bir bölümünü ya da tümünü satmak isteyen ya da zorunda kalan insanlar bulur ve bu yolla işletmesini büyütür."[16]

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı gibi, Hiltner için Adana'da ticarileşmiş büyük işletmelerin oluşumunu kolaylaştıran bir takım etkenler vardır. Bunlardan ilki, uygun bir ulaşım sisteminin varlığı ve hızla gelişmesidir. Çiftçi olan köylülerin çoğu ova kentlerinden birine ya da demiryoluna yürüme mesafesinde yerleşmiş durumdadır. Toprak temerküzünü kolaylaştıran ikinci öğe, bölge şehirlerinde tarımsal ürünlere talebin artması; yani pazarın genişlemesidir. Pazarların gelişip genişlemesi, çiftliğin artan üretimi için bir çıkış noktası oluşturmuştur. Bu da, çiftçiye daha fazla üretmek için çiftliğini büyütme cesareti verir. Hiltner'in belirttiği üçüncü ve son öğe, tarımsal toprak sahiplerinin artı-sermaye biriktirebilmeleri yönünde bir takım fırsatların varlığıdır. Bu artı-sermayenin bir bölümü ve devlet tarafından dağıtılan krediler, tarımsal araç gereç alımında kullanılır. Bu da, önceleri kira ve ortakçılık, sonraları da mülkiyet biçiminde toprak temerküzünü kolaylaştırır. Sonuçta karşımıza çıkan, kapitalist bir teşebbüs gibi örgütlenmiş, bütünüyle pazar için üretim yapan ve hem geçici hem de sürekli işçi istihdam edip çeşitli tarımsal makineler kullanan ticarileşmiş büyük ölçekli bir tarımsal üretim birimidir.[17]

Yine Çukurova bölgesinde ticarileşmiş çiftçiliğin gelişmesini inceleyen Hinderink ve Kıray,[18] farklı teknolojik gelişme düzeyindeki dört köyü ele alırlar. Bu köylerden Karacaören, incelemekte olduğumuz tipe uygun bir örnek sağlar gibidir. 1880'lerde göçebe Yörüklerin yerleştirilmesiyle kurulan Karacaören, eşit toprak dağılımına sahip ve 1940'lara kadar asıl olarak geçimlik üretimin hâkim olduğu bir köydür. Araştırmanın yapıldığı 1960 sonlarında ise, köydeki 39 işletmeden 4'ü, köyün 5.259 dönümlük arazisinin yüzde 40'ına sahiptir. Toprak dağılımındaki değişmenin nedenleri, daha fazla ürün veren yeni bir pamuk türünün 1940 sonlarında yaygınlaşması, makineleşme ve köyü kente bağlayan, her mevsimde açık bir yolun yapılmış olmasıdır. Tüm bunlar önemli bir sosyal farklılaşmaya yol açmış ve köyde topraksız bir kesim oluşmaya başlamıştır. Köydeki en büyük toprak sahibi, 1940'ta 40 dönüm sahibiyken bugün 1.000 dönüme sahip olan, Kozan'a göçüp tüccarlık etmeye başlamış eski bir Karacaörenli'dir.[19]

Karacaören köyünde toprak temerküzü olduğu yolunda güçlü kanıtlar olmasına karşılık, mutlak bir temerküz değildir söz konusu olan. Bu nokta yazarlar tarafından da vurgulanmaktadır: "Karacaören bir geçiş dönemini yaşar gibi. Toprak ve güç yoğunlaşması yönün-

de bir eğilim gözlense bile, Sakızlı ve Yunusoğlu'ndaki mutlak kutuplaşma (henüz) bu köyde yok."[20]

Bir başka temerküz eğilimi Antalya çevresinde iki köyü araştırmış olan Akşit'in[21] çalışmasında bulunabilir. Köylerin ilkinde, başlangıçta 50 dönüme sahip olan bir köylü, işlettiği bakkal dükkânından sağladığı birikimle bir traktör edinir. Bu köylü, yeni toprak açmanın yanı sıra, daha güçsüz durumdaki köylülerden toprak satın almaya da başlar ve sonuçta 350-400 dönüme ulaşır. Bu ve diğer birkaç köylü 1966'da köydeki en büyük toprak sahipleridir. Ne var ki, 1979'da aynı köyü bir kez daha ziyaret eden Akşit,[22] toprak temerküzünün 1950'lerdeki hızıyla sürmediğini ve dahası büyük işletmelerin de parçalanmış olduğunu gözlemiştir.

Robinson[23] tarafından incelenen Mihmandar köyü de, belli rezervasyonlarla, makineleşme sonrasında oluşan büyük işletmeli köylere bir örnek olarak alınabilir. Yine Çukurova bölgesinden olan bu köy için Robinson toprak temerküzü sürecini özellikle vurgulamıyor. Makalede, temerküzün makineleşme sonrasında ve ekonomi sınırları içinde olup olmadığına ilişkin açık bilgiler de yok. Yine de, köyde toprak alım satımlarının sürdüğünü, dolayısıyla bir toprak pazarı olduğunu öğreniyoruz. Çalışmanın çok erken bir tarihte yapıldığını da göz önünde tutarak, bu örneği iki tipimiz arasında bir yere oturtabiliriz. Araştırmanın yapıldığı 1952 yılında köyde 15.000 dönüm dolayında olan ekilebilir alanın hemen hemen tümü, kentte ikamet eden 11 ağa arasında bölüşülmüş durumdadır. Yalnızca 1952 yılında borçlarını ödemek amacıyla, 700 dönüm toprak köylüler tarafından ağalara satılmıştır. Robinson, makineleşme öncesinde dengeli bir toprak dağılımı olduğuna ilişkin ipuçları da veriyor: "Kuşkusuz, tarlaların mirasçılar arasında eşit olarak bölünüşü birçok nesil boyunca sürmüştür. Ta ki, köylüler iyice yoksullaşıp bu gidişin tersine dönmesi ve birkaç kent yerleşimli (ya da muhtemelen daha şanslı köylü aileleri olup sonraları kente yerleşen) ailenin toprakları satın alıp toplulaştırarak ortakçılık temelinde köylülere vermesine kadar. Çok yakınlarda gerçekleşen toprak satışları göz önüne alındığında, bu sürecin halen sürmekte olduğu söylenebilir. Sonra traktörler geldi. Şu an köyde tümü kentte oturanlara ait 14 traktör var. Artık ortakçılık gündelikle işleyen bir ücretli emek sistemine dönüşüyor."[24] Ne yazık ki, bu köyün bugün ne durumda olduğunu bilmiyoruz. 1950'lerde başlayan sürecin tipolojimize tam uygun bir örnek mi yarattığı, yoksa Akşit'in çalıştığı köyde olduğu gibi tam tersi bir durumun mu ortaya çıktığı, maalesef, meçhul.

Yukarıdaki ampirik örneklere bakarak, üzerinde durduğumuz tipe yol açacak bir sürecin ancak başlangıç noktası anlamında bir toprak temerküzünden söz edilebilir. Değilse, hemen hiçbiri, Weberyan ideal tip formunda belirlediğimiz tipolojiye uygun bir örnek teşkil etmiyor. Başta da belirttiğim gibi, Türkiye tarımı tarihsel olarak küçük köylü mülkiyetinin karakterize ettiği bir yapıya sahip ve yine tarihsel olarak büyük ölçekli mülkiyetin yaygın olmadığı durumlarda büyük işletmelerin ortaya çıkması bir istisna gibi görünüyor. Bu nedenle, tarihsel olarak büyük toprak sahipliği hâkimiyeti olmadıkça, ticarileşmenin artması ve makineleşmenin etkisi altında bile mutlak biçimde toprak temerküzünün ve topraksızlaşmanın olduğu örneklere raslamak oldukça güç.

Bu anlamda, Türkiye tarımında büyük topraklı mülklerin büyük ticari işletmelere dönüşümünden söz edilebilir, ama ekonomi-içi yöntemleri kullanarak küçük üreticilikten büyük işletmeciliğe geçişin örnekleri güçlükle bulunabilir. Dahası, yukarıda ele alınan örneklerin

tümünün Güney Anadolu'dan; özellikle de Çukurova bölgesinden olması bir raslantı değildir. Bu bölge de, aslında, tarımın ticarileşmesinin göreli olarak erken bir tarihte gerçekleştiği ve tarihsel olarak belirlenmiş büyük toprak sahipliğinin olduğu bir yöredir. Bu nedenle Çukurova bölgesi, birinci tip yönünde kimi eğilimlerin yanı sıra, asıl olarak ikinci tipe uygun örnekleri bulabileceğimiz bir alandır.

Dönüşümsel Tip Büyük İşletmeler

Bu tipi, modern teknolojinin zaten mevcut olan büyük toprak sahipliği üzerindeki etkileri sonucu emek denetleme formu, toprak tasarrufu ve üretim organizasyonunda bir değişmeyi (bir dönüşümü) temsil ettiği için dönüşümsel olarak adlandırıyoruz. Bir başka deyişle, bu tür dönüşüm, prekapitalist (geleneksel, feodal, kabile) üretim organizasyonundan kapitalist üretim ilişkilerine geçişi içerir. Bu durumda, makineleşme öncesinde toprağını çeşitli ortakçılık ilişkileriyle işleyen ağa, makineleşme sonrasında işletmesini çevirir ve ücretli işçi kullanımıyla toprağı işlemeye başlar. Tarihsel özgüllüklerin yanı sıra, bu türün ayırt edici bir özelliği de, işletme birimini çevirmeye (enclosure) başlayan ağanın, evrensel örneklerinde de görüldüğü gibi, ekonomi-dışı yöntemler de dahil olmak üzere mümkün olan her tür aracı kullanmasıdır. Politik gücün yanı sıra, "çevirme" sürecinde, doğrudan şiddet kullanımı da çoğunlukla devreye girer.

Büyük topraklı işletmelerin geçirdikleri dönüşümün ilke olarak modern üretim teknikleri tarafından belirlendiğini ileri sürüyoruz. Büyük toprak sahipleri için, kendi birikimlerini ya da tarımsal banka kredilerini kullanarak traktör edinmek hiç de güç değildir. Bunun yanı sıra, büyük işletmeye dönüşüm, ekilen ürün türünden de etkilenmiştir. Buğday, pamuk gibi büyük ölçekte tarıma uygun ürünlerde büyük işletmeye dönüşüm daha kolay gerçekleşmiş gibidir.

Öte yandan, büyük topraklı işletmelerin dönüşümü, geleneksel ortakçıların ortadan kaldırılmasıyla sınırlı kalmamıştır. Yeterli tarımsal araca sahip olduktan sonra, bu tür işletmeler, önceden işlenmeyen toprakları, köyün ortak (hazine) arazilerini ve meraları da ekmeye başladılar.[25] Bu tip dönüşüm, genelinde kapitalist gelişmenin daha belirgin olduğu Batı, Orta ve Güney Anadolu'da makineleşmenin hemen ertesinde başladı.[26] Öte yandan, aynı dönüşüm Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da ancak 1960 sonlarında ivme kazandı.[27]

Ampirik örneklerini incelemeye geçmeden önce, bu türün mevcut büyük toprak sahipliği ile mekanizasyonun bir araya gelmesinden oluştuğunu ve bu nedenle de bu tür işletmelerin yer aldığı köy ya da bölgenin tarihsel geçmişinin özel bir öneme sahip olduğunu vurgulamak gerek. Bu türe örnek olarak Hinderink-Kıray, Akçay ve Aydın'ın çalışmalarını kısaca gözden geçireceğiz.[28]

Hinderink ve Kıray'ın çalıştığı diğer iki köy olan Sakızlı ve Yunusoğlu'ndaki[29] toprak dağılım yapısı şudur: Köydeki 42 işletmenin 27'si 25 dönümden küçük birimlerdir ve toplam arazinin yüzde 1,7'sini işgal etmektedirler. Öte yandan, 13.348 dönüm ya da toplam işlenebilir arazinin yüzde 92,6'sı 10 büyük çiftlik arasında bölüşülmüş durumdadır. Sakızlı ve Yunusoğlu'nda pazar için üretim yapan büyük işletmelerin ortaya çıkışı köyün tarihsel geçmişiyle çok yakından ilişkilidir. Yazarlar tarihsel geçmiş konusuna özel bir önem atfetmemekle birlikte, 19. yüzyıldan başlayarak büyük toprak sahipliğinin yörede egemen toprak tasarruf biçimi haline geldiğini belirtiyorlar. 19. yüzyılda yörede oluşan çiftlik top-

rakları çok sayıda mevsimlik işçi ve ortakçılar yoluyla işlenmektedir. Yunusoğlu'nda da durum budur ve Kurtuluş Savaşı ertesine kadar pek bir değişme olmaz. Savaş sonrasında ise iki tür ağa ortaya çıkar: "Bunlardan geleneksel diyebileceğimiz ilki, toprağı eskisi gibi tasarruf eden aşiret reisleridir. Fakat artık toprak bir bütün olarak aşiretin değil, reis ve ailesinin denetimindedir. (...) Yeni ortaya çıkan ağaların modern tipini ise, bölgeyi temsil eden parlamenterler ve diğer nüfuzlu kimseler oluşturur. (...) Ovanın, Sakızlı ve Yunusoğlu'nun yer aldığı bölümünde, mümkün olan en büyük payı elde etmek için birbirleriyle kapışan dört kişi vardır. Taleplerini güçlendirmek amacıyla silahlı çeteler tutmaya başlamalarıyla, bu çelişki kimi zaman fiziki mücadeleye de dönüşür. Hem güç hem de legal yönden kendi aralarındaki sorunları hallettikten sonra, sıra (iktidar boşluğu sırasında) arazileri işgal etmiş olan köylülerle uğraşmaya gelir. Yeni ağalar, bunların, ektikleri ürünün yarısı karşılığında ortakçı olarak kalmalarına izin verirler."[30]

1920'lerdeki olaylar toprağın hukuki yapısında bir değişime yol açmış, fakat toprak tasarruf biçimlerinde bir değişiklik getirmemiştir. Yine, önceden olduğu gibi, ortakçılık temel emek denetim formudur. Genellikle toprak dışında hemen tüm girdilerin ortakçı tarafından karşılandığı ve sonuçta ürünün yarı yarıya bölüşüldüğü bu sistem, pek bir değişim olmaksızın 1940 sonlarına kadar varlığını sürdürür. Bu yıllarda traktörün girişiyle birlikte toprak tasarruf formu ve üretim organizasyonunda köklü değişiklikler oluşur: "Mekanizasyonun sonucu olarak, öküz ve karasabanın yanı sıra, ortakçılık da kısa sürede neredeyse ta-

mamen ortadan kalktı."[31] Ağalar, traktör edindikten sonra, ortakçılara toprak vermeyi durdurmuş, ücretli işçi istihdam ederek toprakları kendileri ekmeye başlamışlardır. Anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, Yunusoğlu'ndaki büyük topraklı kapitalist işletmeler, makineleşmenin etkisiyle, mevcut büyük topraklı işletmelerin bir emek denetim formundan diğerine dönüşmeleri yoluyla oluşmuştur.

Daha geniş bir projenin parçası olarak 1981'de incelediğimiz Diyarbakır'ın Bismil ilçesine bağlı Sinan ve Korukçu köyleri, dönüşümsel tipin iyi birer örneğini oluşturuyor.[32] Benzer süreçlerden geçen bu iki köyden Sinan'ı biraz ayrıntılı olarak betimleyeceğim.

Sinan Köyünün Yapısı

Sinan, araştırma yaptığımız 1981 yılında, yaklaşık 105 hanede 1.000 dolayında nüfusu barındıran ve 30.000 dönüm ekilebilir arazisinin tümü tek bir ailenin mülkiyetinde ve/veya denetiminde olan bir köy. Bir bölümünün geleneksel bir ortakçılık anlaşmasıyla küçük toprak parçalarını tasarruf edebildiği köylülerin tümü topraksız. 1950 sonlarından itibaren mekanize tarımın başladığı köyde, tümü ağaya ait 13 traktör, iki biçerdöver ve diğer tarımsal araçlar mevcut. Başta buğday olmak üzere, köyde arpa, tütün, karpuz, susam ve mercimek tarımı yapılıyor.

Sinan köyünün bugünkü yapısını belirlemekte temel bir öneme sahip olan tarihsel geçmişinin özgül karakteristiği nedir? Şimdi bu sorunun yanıtını izleyeceğiz.

Sinan, kuruluşu 300 yıl gerilere dayanan eski bir Ermeni köyü. Sinan'ın da içinde olduğu 8-9 köyün denetimini ellerine geçiren Kürt aşiretinin yöreye gelişi ise 1880'lere uzanıyor. Muş civarından gelen bu göçer aşiretin yerleşme nedeni ve 100.000 dönüm dolayında toprağı denetlemeye başlama süreci çok açık değil. Fakat, Kurtuluş Savaşı önesinde Ermeni köylülerden bir miktar toprak satın aldıkları biliniyor. Aşiretin bu yöreye merkezi otorite tarafından iskân edilmiş olma olasılığı göz önüne alındığında, kendilerine bir miktar hazine arazisi verildiği de düşünülebilir. Kurtuluş Savaşı sırası ve sonrasında, Hıristiyan azınlığa mensup köylülerin yöreyi tümüyle terk etmeleri üzerine, büyük miktarda toprak bölgeye yeni yerleşen aşiretin denetimine geçer. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve özellikle 1926'da toprakta özel mülkiyetin kabulüyle birlikte aşiret reisi toprak ağası; aşiret üyeleri de yarı-serf ortakçılar haline gelir.[33]

Köydeki yaşlıların da gayet iyi hatırladığı gibi, 1920-1950 yılları arasında topraklar ortakçılık anlaşmalarıyla işlenir. Köydeki her hanenin hemen hemen eşit oranda (50-70 dönüm) toprağı tasarruf ettiği bu dönemde ağa ve ortakçılar arasında göreli bir denge söz konusudur. Çift hayvanları ve karasabanla üretim yapılan makineleşme öncesi dönemde kıt olan üretim faktörü toprak değil emek olduğu için, ağa, denetleyebildiği hane sayısında oldukça hassastır. Bu denetim başlıca iki tür ortakçılık anlaşmasıyla sürdürülür. Geleneksel ortakçılık türünde, ağa yalnızca toprağı sağlar ve karşılığında ürünün 1/8 ya da 1/10'una ayni olarak el koyar. Bu tür anlaşmada doğrudan üreticiler işledikleri toprak parçası üzerinde neredeyse kalıtımsal tasarruf hakkına sahiptirler. Hane reisi öldüğünde, tasarruf hakkı (eğer birlikte yaşanıyorsa) en büyük oğula geçer ya da yetişkin oğullar arasında eşit olarak paylaştırılır. (Köyde günümüzde de varlığını önemsizleşerek sürdüren ortakçılık türü budur.) "Mellabayi" denilen bir başka ortakçılık anlaşmasında ise, toprak sahibi toprağı, sürüm hayvanlarını ve tohumu; ortakçı ise tüm emek girdisini sağlar. Sonuçta ürünün

1/4'ü üreticide kalır, 3/4'ü ayni olarak ağaya gider. Ortakçılıkla işlenenlerin yanı sıra, köy toprağının bir bölümü malikâne toprağı olarak ayrılmıştır ve bütünüyle ağanın tasarrufundaki bu topraklar bir tür angarya emeği ile işlenir. "Sukhra" tabir edilen ve tümüyle karşılıksız olan bu angaryaya tüm köy halkı katılmak zorundadır. Katılmayanlar cezalandırılır ya da köyü terke zorlanır. Özellikle pamuk toplama mevsiminde, kadın ve çocuklar dahil tüm köylüler kendi ürünlerinin tehlikeye düşmesi pahasına ağa pamuğunu hasat ederler. Yılda yaklaşık 30 gün süren bu zorunlu emek, 1960 başlarında "köylülerin uyanması ve hükümetin karşı durması" sonucu kaldırılır.[34]

Köydeki her hanenin bir çift öküz ve geçimlik üretim için yeterli toprağa sahip olduğu makineleşme öncesi yıllarda köy göreli durağan bir yapıya sahiptir. 1950'lerde traktörün girmesiyle birlikte bu yapı sarsılmaya başlar. Bir başka deyişle, artan makineleşme ve ticarileşme, ortakçılık anlaşmalarında hem niceliksel hem de niteliksel değişiklikleri getirir. Ortakçılığın marjinalleşmesi diyebileceğimiz bu süreçte, ortağa verilen toprakların hem miktarı hem kalitesi düşürülür; köylüler ve ağa arasında giderek artan çelişkiden ötürü kimi haneler köyden kovulur.

Köye 1955 yılında giren ilk traktör, Marshall Yardım Programı çerçevesinde gelen bir Massey Harris'tir. Ağa, 1955-1965 yılları arasında kendi birikimi ve banka kredisi yardımıyla iki traktör daha edinir. Öküzlerin çektiği karasabanın yerini tümüyle traktöre bırakması, 7 traktörün daha alındığı 1965-1968 yıllarına rastlar. 1975, 1979 ve 1980'de alınan birer traktörle toplam sayı 1981'de 13'e çıkar. Traktörlerin yanı sıra alınan iki biçerdöver,

6 sulama pompası, ilaçlama için kiralanan uçaklar ve diğer ekipmanla köy tarımı tam mekanizasyona ulaşır.[35]

Yeterli tarımsal araca sahip olup geleneksel ortakçılara gereksinimi kalmayan eski ağa yeni kapitalist işletmeci, mülkünü, tüm köy arazisini içerecek bir çiftliğe dönüştürme çabalarına girişir. Bunu sağlamanın temel mekanizması, evlilik yoluyla kurulan yeni hanelere toprak vermemektir. Böylece, evli çift, kocanın babası tarafından tasarruf edilen toprağa ortak olmak zorunda kalır. Politik baskı ve doğrudan şiddet kullanımı yoluyla geleneksel ortakçıların köyü terk etmeleri yolunda uygulanan baskılar sonucu da sürekli ve geçici göç başlar. Bu sürecin net sonucu, küçük üreticilerin işledikleri toplam alanın giderek daralması, kapitalist çiftçinin işlediği alanınsa artması; kısaca, ortakçılığın giderek marjinalleşmesidir.

Ortakçılara verilen toprak miktarının azaltılmasının yanı sıra, önceden ekilmeyen alanların tarıma açılması ve köy merasının sürülmesi, "çevirme" sürecinin diğer boyutlarıdır. Meraların sürülmesi, hayvanların yalnızca nadas arazisinde otlatılabilmeleri demektir ve bu da küçük üreticiler için başka bir zorluğa işaret eder.

Tüm bu gelişmeler ürün türünde de değişikliğe yol açar. Daha kârlı bir ürün olmasına rağmen, çok miktarda emek gerektirdiği için, pamuk üretimi 1975'te terk edilir ve asgari emek gerektiren tahıl tarımına ağırlık verilir. Bu, küçük üreticilerin köyde tutunmalarını sağlayan ekonomik faaliyetlerden birisinin daha kesilmesi demektir. Pamuk gibi, yine emek girdisi fazla olan karpuz ve tütün üretimi içinse "cenanlık" denilen, iki aşamalı yeni bir ortakçılık türü devreye sokulur. Toprak sahibi köylülerle doğrudan ilişkiye geçmek istemediği için, karpuz ve tütün ekimine uygun arazilerini köy dışından (Batman, Bismil, Derik) üreticilere kiralar. "Patron" denilen bu ortakçı daha sonra kendisine köy içinde "cenan" denilen yeni ortakçılar bulur. Bu ortakçılık anlaşmasında sürme ve sulama patrona; gübre ve tüm emek girdisi cenana aittir. Sonunda ürün 1/4 toprak sahibi, 1/4 patron ve 1/2 cenan olmak üzere bölüşülür.

Teknolojide, üretim organizasyonunda ve büyük toprak sahibinin faaliyetlerindeki çeşitlenmeler, köylüler ve ağa arasındaki geleneksel ilişkilerle birlikte köyün sosyal yapısında da zorunlu bir dönüşüme yol açar. Toprak sahibi ve köylüler arasındaki ilişkiler, özellikle 1965 ve sonrasında mutlak bir çelişkiye dönüşür. Köylülerin zor yoluyla köyden kovulmaya başlamaları da yine aynı tarihlere raslar. Monopolize bir çiftliği amaçlayan toprak sahibine karşı çıkanlar dövülür, evleri kurşunlanır, dozerle yıkılır. Böylece, ekonomik etkenlerin yanı sıra köydeki güvensizlik ortamı da köylüleri göçe zorlar. Köyde hâlâ geleneksel ortakçılık statülerini sürdürebilenler olmakla birlikte, bu hak, artık, ağırlıkla toprak sahibinin politik onayına bağlıdır.

Ve Diğer Benzer Köyler

Z. Aydın'ın incelediği Diyarbakır'a bağlı Kalhana köyü de, yukarıda anlatılan hikâyenin değişik bir versiyonu gibidir. Çalışmanın yapıldığı 1977 yılında köyün toplam 11.516 dönüm arazisinin dağılımı şöyle: 8700 dönüm Güldoğan ailesine; 1000 dönüm Gedikli ailesine; 1502 dönüm çevre köylerde ya da kentte yaşayan köylülere ve kalan 314 dönüm de Kalhana'dan 6 aileye aittir. Köyde, bazılarının ağayla ortakçılık ilişkisine girdiği, bazı-

larının da ağa toprağında geçici ya da sürekli işçilik ettiği topraksız 36 hane bulunmaktadır. Köyde, az miktarlarda olmak üzere arpa, susam, şekerpancarı ve mercimeğin yanı sıra, asıl olarak buğday ve pamuk üretimi yapılmaktadır.

Gedikli ailesinin ataları, 16. yüzyılda Osmanlı yönetimi tarafından Kalhana köyünün kendilerine ocaklık olarak tahsis edildiği bir aşiretin üyeleridir. Toprak, bireysel mülkiyetin anlamının olmadığı uzun yıllar boyunca aşiret üyeleri tarafından ekilip biçilir. Osmanlı toprak sisteminin değişmesinden sonra aşiret üyeleri ortakçı ve maraba statüsüne düşerler. Ağa ailesindeki bir anlaşmazlık sonucu (toprakta özel mülkiyete de geçilmiş olduğu için), Gedikli ailesinin topraklarının çoğu Güldoğan ailesine satılır. Güldoğan ailesi, bölge eşrafından olup, o dönemde ticaret ve tefecilik de yapan bir aşirettir. Köyün neredeyse tamamını denetlemeye başlamalarında tefeciliğin payı da büyüktür. Güldoğan ailesi de, Sinan'da olduğu gibi, topraklarını köylülerle girdikleri geleneksel ortakçılık ilişkisiyle işler. Bu ilişki, ağanın 1960'larda traktör almaya başlamasıyla bozulmaya başlar. Güldoğan ailesi, bu tarihten başlayarak ortakçılara verilen toprakları azaltır ve giderek daha büyük alanları traktör ve geçici/sürekli işçiler aracılığıyla işler. Aydın, bu süreci şöyle anlatıyor: "1960'lara kadar köylülerin toprağı işlemesine izin verdiler, çünkü mevcut teknoloji düzeyi nedeniyle yapabilecekleri başka bir şey yoktu. Fakat traktörlerin gelişiyle birlikte ortakçıları kovmaya başladılar. Kuşkusuz, bu sancısız bir süreç değildi. Ellerindeki toprağı tümüyle yitireceklerini anlayan köylüler birkaç kez isyana kalkıştılar. Fakat Güldoğan ailesi için bu tür toprak işgallerini bastırmak hiç de güç değildi."[36] Sinan'da olduğu gibi bu köyde de, azalan sayıda da olsa ortakçı aileler mevcuttur. Aydın'ın da belirttiği gibi, köylüler giderek artan oranda yeni bir metanın; emeğin, üretimine yönelirken, eski ağa yeni işletmeci, tümüyle pazara yönelik tarımsal üretime hız verir.

Yukarıda anlatılan köyler, babadan kendilerine intikal etmiş toprakları işleyen ortakçı aileleri de halen içeriyor olmakla birlikte, "dönüşümsel" büyük işletme tipinin iyi birer örneğini oluşturuyorlar. Traktörün girişi, toprakların tek bir işletmede yoğunlaşması, ortakçılığın marjinalleşmesi ve ücretli işçiliğin başlaması, toprak kullanımı ve ürün türünde değişme, ticarileşmenin genişlemesiyle ürünün değerlenmesi, tek köy tek işletmeye dönüşümün temel noktalarını oluşturuyor. En başta da söylendiği gibi, bu süreç yön olarak netlik arz etse de, henüz tamamlanmış değil.

Güneydoğu Anadolu'da Toprak Ağalığının Çözülüşü

Dönüşümsel tip işletmelerin, bölgesel olarak, tarihine uygun biçimde, Güneydoğu Anadolu'da yaygın olduğunu gördük. Toprak ağalığından kapitalist işletmeciliğe geçişin günümüzde ne durumda olduğunu da, söz konusu bölgede 1993-1994 yıllarında yaptığımız gözlemlere dayanarak betimleyeceğim.[37] Genel izlenimlerden oluşan bu betimlemenin, bölgede toprak ağalığının çözülme sürecini anlamamıza yardımcı olacağını umuyorum.

Bilindiği gibi, geleneksel ağa-ortakçı ilişkisi yalnızca ekonomik düzeyde belirlenen bir ilişki değildir. Bir emek kontrol formu olmasının yanı sıra, hayatın her alanını kapsayan sosyal bir ilişkidir de. Tarımın makineleşmesi sonrasında, ağalar bu ilişkiyi kapitalist rasyonel temelinde yeniden tanımlamaya çalıştılar. Fakat üzerlerindeki sosyopolitik baskılar nedeniyle bu ilişkiyi tümüyle ekonomik bir rasyonale oturtmaları hiç de kolay değildi. Gelenek-

lerin belirlediği üretim ilişkileri, emek-sermaye ilişkisinin otomatik olarak gayri şahsileşip formelleşmesini engelliyordu. Tarihsel geçmiş, gelenekler, köydeki cemaat yapısı, uygun kapitalist ilişkilerin önündeki en büyük engeldi. Bu nedenle, bölgede tarımda kapitalizmin özgül gelişme süreci, bölgenin özgül tarihsel geçmişiyle şekillendi. Eski ortakçı-kiracılar, mülkiyet olmasa da zilliyet düzeyindeki geleneksel haklarının gasp edilmesine karşı çıktılar. Tasarruf ettikleri toprakları kaybetmekten korkan köylüler, yeni oluşan kapitalist işletmeciye karşı çeşitli stratejilerle direndiler. Kuşkusuz bu direnç, ne toprağın hukuki mülkiyet düzeyinde bir değişime yol açtı ne de ortakçıların sayısının giderek azaltılmasını engelleyebildi. Bununla birlikte, topraksız ortakçı köylülerin baskısının başarılı olduğu ve ağa toprağının ya parçalandığı ya da ağa tarafından terk edildiği örnekler de yaşandı.

Aslında, bölgenin aşiret yapısı nedeniyle, toprağın mülkiyeti her zaman tartışmalıydı. Aşiret reisinin ağa; aşiret üyelerinin de ortakçı olmalarına yol açan ilk kadastro çalışmaları sırasında da (1932) benzer sorunlar yaşanmış, fakat henüz makineleşme olmadığı ve ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmadığı için toprakta mülkiyetin önemi pek de algılanamamıştı. Tüm bunlar, bölgede, hukuki mülkiyet düzeyindeki kapitalist ilişkiler ile sosyal üretim ilişkileri arasında sürekli bir uyuşmazlık olduğunu anlatıyor.

Bölgedeki büyük işletmelerin; köylülerin baskısı, ağa ailesi içindeki sorunlar ya da toprak reformu korkusu gibi nedenlerle, parçalanma eğilimi gösterdiği dönemler de oldu. Özellikle 1980 sonlarında belirginleşen bu süreç günümüzde de sürüyor ve tek köy-tek işletme gibi radikal sonuçların yanı sıra, optimum büyüklükte kapitalist işletmelerin ortaya çıktığı ya da ağanın tümüyle devre dışı kaldığı örneklere de rastlanabiliyor. Miras hukuku gibi, "doğal" olarak parçalanmaya yol açan etkenlerin dışındaki nedenler şöyle sıralanabilir: Bölgede ilk kadastro çalışmasının yapıldığı 1932 yılında, yüksek vergilerden kurtulmak isteyen bazı ağalar, topraklarının bir bölümünü güvendikleri akraba ya da aşiret üyelerinin adına kaydettirmişlerdi. 1952'de kadastro ikinci kez geldiğinde ağalardan bir bölümü bu toprakları geri alamadılar. Böylece, az sayıda da olsa kimi köylerde ağanın dışında bir mülkiyet oluştu. 1974'teki toprak reformu, sınırlı ve başarısız bir girişimdi fakat parçalanma yönünde inanılmaz bir etkisi oldu. Her şeyden önce, toprak sahipleri, toprağı, kundaktaki çocuklar dahil, gelecekteki hukuki mirasçılara dağıttılar. Bazısı, devletin el koyacağı korkusuyla topraklarını sattı. Toprak reformu, fiilen hemen hemen hiçbir amacına ulaşamadıysa da, yarattığı güvensizlik ortamının sosyopsikolojik etkileri yıllarca sürdü ve parçalanmaya katkıda bulundu.

Hepsinden önemlisi, bölgede geçtiğimiz yıllarda hüküm süren politik belirsizlik, bazı ağaların konumlarını çok zayıflattı (kuşkusuz, bazılarınınkini de inanılmaz oranda güçlendirdi!). Günümüzde, bazı ağalar toprak ve emek üzerindeki tüm denetimlerini kaybetmiş durumdalar. Bölgede, ağanın köyden kovulduğu ve ağanın legal olarak sahip olduğu toprağa ulaşamadığı yerler var. Bunun yanı sıra, toprak ağasının başarıyla kapitalist işletmeciye dönüştüğü ve tüm geleneksel ortakçıları köyden atarak tek köy-tek işletme amacını gerçekleştirdiği örnekler de var.

Bölgedeki ve ülkedeki sosyopolitik atmosfer kimi zaman ağalara daha geniş bir özerklik sağlarken kimi zaman da köylü üreticileri destekliyor. Örneğin, 1970'lerde ağalar işletmelerini çevirip kapitalist işletmeye dönüşme çabalarında çok güçlü bir özerkliğe sahiptiler.

1980 başlarında, "nizam ve hukuk"un hâkimiyetini ihdas etmeye çalışan askeri darbe, geleneksel ortakçıların konumunu güçlendirdi. 1980 sonlarından yakın geçmişe kadar, bölgede devlet otoritesinin zayıflaması nedeniyle, köylüler ağalar üzerinde fiili bir üstünlüğe sahip oldular.

Bölgede şu an, mülkiyeti hâlâ ağada olmakla birlikte, toprağın tümüyle köylü üreticilerin tasarrufunda olduğu yerler var. Kimi yerlerde ağa toprağının nimetlerine ancak yerel ortaklar aracılığıyla ulaşabiliyor. Ağanın rızasına bağlı olarak sorunun barışçıl bir biçimde çözüldüğü durumlar da var. Örneğin Diyarbakır'da, toprağın geleneksel ortakçılara düşük bir fiyatla satıldığı ve mülkiyetin devredildiği örnekler var. Bununla birlikte, kimi yerlerde, bölgedeki sosyopolitik kararsızlığın da katkısıyla, köylüler ağanın rızası hilafına toprağa el koymuş durumdalar. Kimse bu tür toprakların gelecekteki statüsünü kestiremiyor. Ağa, özellikle sulama başlayıp toprak daha da değerlenince, toprağı geri almaya çalışacak. Bütün bunlar, bölgede toprağın mülkiyeti konusunda fiili belirsizliğin hüküm sürdüğü yerler olduğuna işaret ediyor. Çözüm, yalnızca bölgedeki değil tüm ülkedeki politik gelişmelere bağlı gibi görünüyor. Bölge, kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin çözülmesinin eksende durduğu hızlı ama gecikmiş bir geçişi yaşıyor. Bölgedeki belirsizlikler ve kararsızlıklar büyük oranda bu geçiş sürecinden kaynaklanıyor. Bu geçişin, pazar rasyonalitesi yönünde şekilleneceğini söylemek mümkün. Bunun nasıl gerçekleşeceği ise, bölge içinde olduğu kadar ülke düzeyindeki politik-ekonomik tercihlere bağlı olacak.

Sonuç

Bu makalede, Türkiye tarımında büyük işletmelerin iki mümkün oluşum sürecini izlemeye çalıştım. Temel noktam, günümüzdeki işletmeler arası farklılaşmaların, mevcut toprak tasarruf yapılarının, 1950'lerde başlayan modern teknoloji kullanımının eklemlenmesiyle, tarihsel olarak belirlendiğiydi. Bu da, toprak temerküzü yoluyla küçük üreticilikten büyük işletmeciliğe geçişin Türkiye tarımında yaygın bir eğilim olmadığı anlamına gelir. Hem izlenebilir tarihi içinde hem de günümüzde, genel olarak küçük üreticiliğin hâkim olduğu bir yapıya sahip olan Anadolu tarımı için bu sonuç, kuşkusuz, şaşırtıcı değil.

Sınırlı sayıda göreli "büyüme" örneği dışında, makineleşme öncesinde aile mülkiyetinin karakterize ettiği küçük işletmeler, modern teknolojinin girişiyle birlikte, farklılaşarak konsolide oldular. Makineleşme öncesinde büyük topraklı olan işletmeler ise yeni bir üretim organizasyonuna gittiler. İşte bu tür işletmelerin, toprağı ortakçı kiracılarla işlemekten modern teknoloji ve ücretli emek kullanarak işlemeye dönüşmeleri, Türkiye'de büyük ölçekli tarımsal üretim birimlerinin ana kaynağını oluşturdu.

Son olarak (bu makalede özensizce geçiştirilmiş olan), üretim biçimine ilişkin tartışmaların, işletmelerin niceliksel küçüklük ya da büyüklükleri dışında bir paradigmayla tartışılması gerektiğini söyleyerek bitirmek istiyorum. Tarımsal üretimin "natürel" olarak sanayi üretiminden farklılığı; tarımda, işletme biriminin gayri şahsileşmesindeki güçlük; sürekli işletme bölünmesine yol açan miras hukuku ve özellikle 1950'lerden sonra küçük üreticiliğin hâkim politik ideoloji haline gelmesi gibi nedenlerle, sürekli büyümenin esas olduğu kapitalist üretim biçiminin tarımsal yapılarda farklı işlediğini düşünüyorum. Bu bağlamda, küçük üreticiliğin kapitalizme içsel bir üretim formu olduğu ve üretim tekniklerinde gerçekleşen standardizasyon nedeniyle küçük-büyük işletmeler arasında üretkenlik-etkinlik

farkının kalmaması; küçük üreticilerin "özsömürü"ye yatkınlıkları nedeniyle kriz karşısında daha esnek olmalarının yanı sıra, denetim ve artıdeğer çekimine daha uygun birimler olmalarından dolayı da, küçük üreticiliğin kapitalizmin tarımda öncelikli tercihi olduğu da söylenebilir.

NOTLAR

1. Aradan geçen yıllar, söz konusu tartışmalarda bu tezi savunanların haklılığını daha da pekiştirdi. DİE 1980 tarım sayımı sonuçlarından hareketle yeniden düzenlenen tablo (Tablo 1) bu konuda fikir veriyor: Tabloda görüldüğü gibi, Türkiye tarımındaki işletmelerin büyük çoğunluğu (% 82,2) 100 dönümden az toprağa sahip cüce işletmelerdir ve toplam alanın % 41,2'sini işlemektedirler. Orta büyüklükteki daha kararlı işletmeler (100-499 dönüm) ise, toplam sayı içindeki % 16,8'lik paylarına karşılık, toplam alanın % 46,8'ini işlemektedirler. Türkiye tarımı için optimum büyüklüğün, bu kategorinin üst sınırlarına yakın bir yerde olacağını ve geleceğin istikrarlı işletmelerinin bunlar olacağını söylemek mümkün.

2. Söz konusu tartışmaların geniş bir özeti ve temel iki pozisyonun politik implikasyonları için, bkz. Seddon, D. ve Margulies, R., "The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate", *The Journal of Social Studies*, S. 19, 1982, s. 1-44.

3. Boratav, K., *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1981; *İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları*, Belge Yayınları, İstanbul, 1983. Bu tespit, küçük üreticiliğin homojen bir yapı arz etmediği; aksine, kendi içinde çok önemli farklılaşmalar oluşturduğu gerçeğini dışlamıyor. Küçük üreticiliğin konsolide olmasını tarihsel boyutu içinde inceleyen bir çalışma için, bkz. Keyder, Ç., "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, C. 10, S. 2-3, 1983, s. 130 -145.

4. Ağaoğlu, S., "Memleketimizde Mevsimlik Ziraat İşçisi Meselesi," *Ülkü*, 1936, C. VII, S. 39, s. 275-286. "Çiftlik" terimi, aslında, Türkiye tarım tarihinde özgül bir anlama sahip. Keyder bu özgüllüğü şöyle açıklıyor: "Çiftlik, 17. yüzyılda ortaya çıkan ve büyüyen Avrupa pazarı için üretim yapan işletmelere verilen addır. Bu tür işletmeler, özellikle Balkanlar'da, yeni oluşturulan üretim organizasyonu aracılığıyla serf durumuna indirgedikleri köylülüğün statüsünde radikal bir değişikliğe yol açtılar. Daha dar anlamda çiftlik, bir köyün tüm topraklarının tek bir kişinin adına kaydedilmesini anlatır." (Keyder, *agm*, C. 10, S. 2,3, 1983, s.144-145)

5. Köylü, K., *Türkiye'de Büyük Arazi Mülkleri ve Bunları İşletme Şekilleri*, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 1947.

6. Aras, A., *Güneydoğu Anadolu'da Arazi Mülkiyeti ve İşletme Şekilleri*, AÜZF, Yayın No. 100, Ankara, 1958.

7. Kanbolat, Y., *Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği*, Maliye Enstitüsü Yayını, No. 17, Ankara, 1963.

8. Hiltner, J., "Land Accumulation in the Turkish Çukurova", *Journal of Farm Economics*, C. 42, S. 3, 1960, s. 615 - 628.

9. Özgür Ö., *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi*, Gerçek, İstanbul, 1972.

10. Çınar, M. ve Silier, O., *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 165, İstanbul, 1979.

11. Arıcanlı, T. ve Somel, K., "Türkiye'de Toprak Dağılımında ve Tarımda Değişimin Niteliği Üzerine Gözlemler", *Gelişme Dergisi*, 1979, C. VI, S. 22-23, s. 91-113; Boratav, K., *age.*, 1981; Keyder, Ç., "Paths of Rural Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, C. 11, S. 1, 1983b, s. 34-49; Özgür, Ö., *age.*

12. Ağaoğlu, S., *agm;* Köylü, K., *age.;* Aras, A., *age.;* Çınar, M. ve Silier, O., *age.;* DİE, *1980 Census of Agriculture: Result of Household Survey*, Ankara, 1984.

13. Keyder'in de işaret ettiği gibi, *(agm.*, 1983b) Türkiye'de köylerarası toprak dağılımı, tek bir köyde olduğundan çok daha eşitsizdir.

14. Aresvik, O., *Agricultural Development in Turkey*, Praeger, New York, 1975. Köyü bir analiz birimi olarak öneren çalışmalar için, bkz. Aresvik, *agm.*, 1983/b.

15. Akşit, B., *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayını, Ankara, 1967; Hiltner, *agm.;* Hinderink ve Kıray, *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Preager Publishers, New York, 1970; Robinson, R., "Tractors in the Village: A Study in Turkey", *Journal of Farm Economics*, C. 34, S. 4, 1952, s. 451-462.

16. Hiltner, *age.*, s. 618.

17. Kuşkusuz, bir küçük üreticinin büyük işletmeci olmasını mümkün kılan bu tür süreçlerin belli bir sınırı vardır. Makine edinmiş olan küçük üretici, bir çok durumda, makinelerinin ekonomik kullanımı için gerekli olan toprak büyüklüğüne ulaşmada başarısız olabilir. Bu yönde bir tartışma için, bkz.: Akşit, B., "Çiftlikli Köylerin Köy Değişme Tipolojisi İçindeki Yeri," *Birinci Felsefe ve Sosyal Bilimler Kongresi*, AÜ, Erzurum, 1984; Stirling, P., *Turkish Village*, Science Editions, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1965; Tekeli, İ., "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", *İç Göçler*, İ. Tekeli ve L. Erder (der.), HÜ Yayınları, S. D - 26, Ankara, 1978, s. 229-329.

18. Hinderink ve Kıray, *age.*

19. Hinderink ve Kıray, *age.*, s. 35. Ne yazık ki bu toprak temerküzünün mekanizmaları kitapta yok. Muhtemelen, ticaret sermayesinin tarıma aktarılması söz konusu.

20. Hinderink ve Kıray, *age.*, s. 35. Burada bahsedilen iki köy (Sakızlı ve Yunusoğlu), ikinci tipe uygun örnekler olduğu için

gelecek bölümde ele alınacak.

21. Akşit, M., *age.*

22. Akşit, B., "Kırsal Dönüşüm Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları", *ODTÜ İnsan Bilimleri Dergisi*, S. 1, 1982, s. 173-180.

23. Robinson, R., *agm.*

24. Robinson, *agm.*, s. 452. Çukurova bölgesi olduğu kadar tüm Türkiye genelinde ortakçılığın yerini traktör ve ücretli işçiliğin alması konusunda, bkz.: Karpat, "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages", *Social Research*, C. 27, 1960; Aktan, R., "Mechanization of Agriculture in Turkey", *Land Economics*, C. 33, S. 4, 1957; Kanbolat, *age.*, ve *Türkiye'de Zirai Makineleşme*, SBF Maliye Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1954.

25. Bu konuda bir tartışma için, bkz. Kanbolat, *age*, 1963, s. 39. Söz konusu tespitin ayrıntılı bir sergilenmesi için, bkz. Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968, s. 403.

26. Antalya yöresindeki köylerde çalışan Karpat, *(age.)* 1960'ta, tarımın makineleşmesinin ortakçılığı nasıl ortadan kaldırdığını ve küçük birimlerin yeniden ağa toprağına katılma sürecini anlatıyor.

27. Bu konuda bütünlüklü bir tartışma için, bkz. Tekeli, *agm.*, s. 312-313.

28. Anılan eserlerin yanı sıra, Yalman, "On Land Disputes in Eastern Turkey", *Islam and its Cultural Divergence*, G. L. Ticcu (der.) University of Illionis Press, 1971, Chicago. Güneydoğu Anadolu'da dönüşümsel geçiş tipine uygun işletmelerin oluşumuna ilişkin (özellikle toprak anlaşmazlıklarını sergileyen) ilginç örnekler sağlıyor. Ayrıca, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun özgül tarihsel geçmişi için, bkz: Aras, *age.*; Köylü, *age.*; Barkan, Ö. L., "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *The Middle East Journal*, C. 20, S. 3, 1938, s. 317-324; Beşikçi, İ., *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, E Yayınları; Hüsrev Tökin, İ., "Türkiye Köy İktisadiyatı: Bir Milli İktisat Tetkiki", *Kadro Mecmuası Yayını*, İstanbul, 1934; Keyder Ç. ve İslamoğlu, H., "Agenda for Ottoman History", *Review, 1977*, C. 1, S. 1, s. 31-35; Keyder, Ç., "The Dissolution of Asiatic Mode of Production", *Economy and Society*, 1976, C. 5, S. 2; Ozankaya, Ö., "Doğu Anadolu Sorunu", *AÜSBF Dergisi*, 1989, C. 14, S. 3; Sencer, M., *Osmanlı Toplum Yapısı*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.

29. İki ayrı köy olarak verilmelerine karşılık, söz konusu olan tek bir köydür. Yunusoğlu, ağa topraklarını; Sakızlı ise ağa topraklarında çalışan küçük üreticilerin topraklarını içerir.

30. Hinderink ve Kıray, *age.*, s.18-21.

31. Hinderink ve Kıray, *age.*, s. 29.

32. Sözü geçen köylerin ayrıntılı monografileri için, bkz.: Akçay, A., "Traditional Large Land Ownership and its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages," yayımlanmamış Master Tezi, Sosyoloji Bölümü, ODTÜ, Ankara, 1985.

33. Bu dönüşümün benzer örnekleri için, bkz. Yalman, *agm.*, s. 186-187.

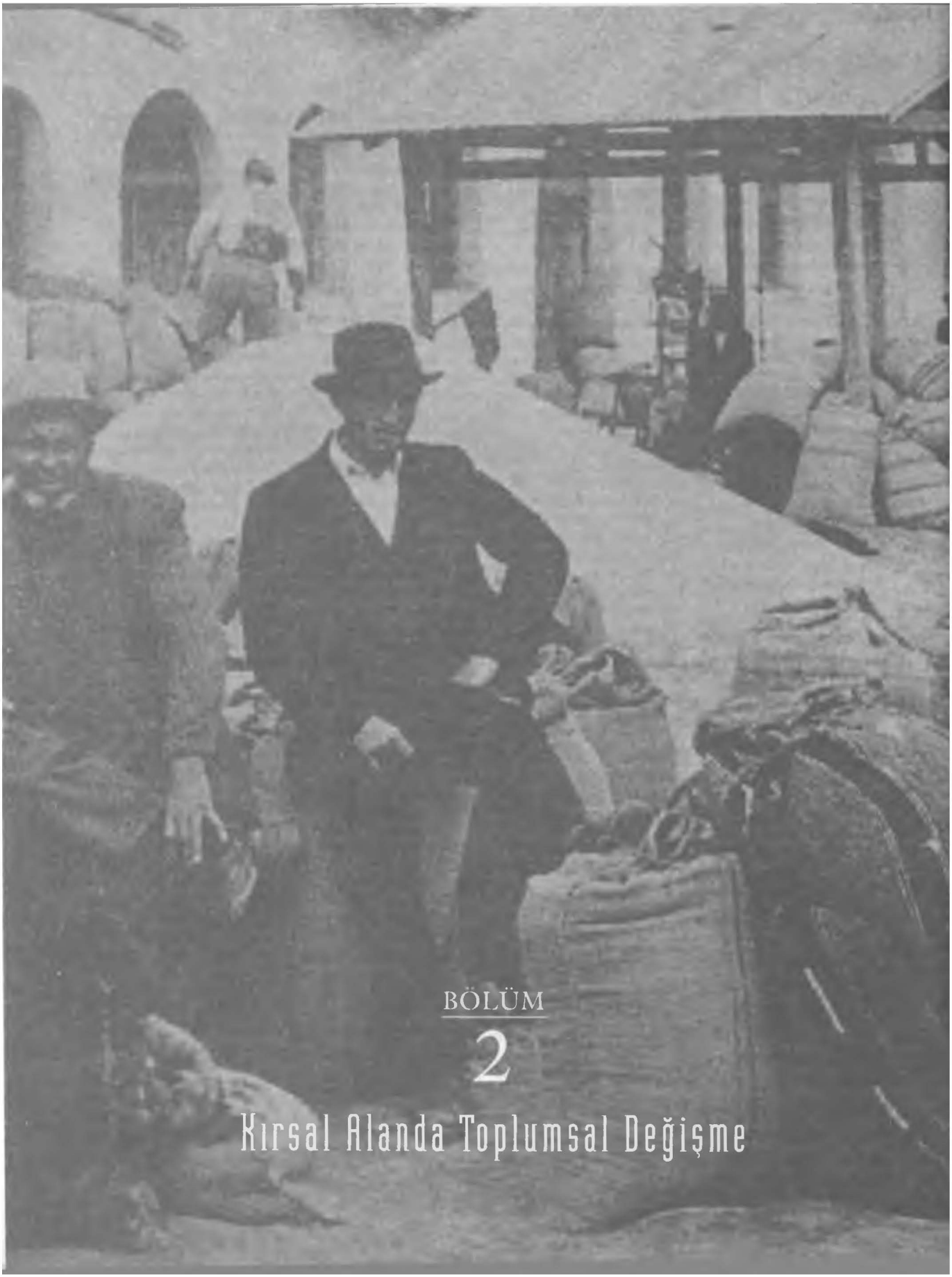
34. Angaryanın kalkmasında, sosyo-politik sebeplerin yanı sıra, tarımın mekanizasyonunun ve ürün türündeki değişikliğin de etkisi olsa gerek. Köy ağası 1950'lerde traktör almaya başlar ve toplama mevsiminde büyük miktarda emek gerektiren pamuğu terkedip daha az emek girdisi olan tahıl tarımına başlar.

35. Mekanizasyon bağlamında büyük işletme ve küçük üreticiler arasında bir fark olmadığı; köydeki tüm tarımın (atların çektiği tahta pulluk gerektiren karpuz tarımı dışında) standardize bir biçimde traktörlerle yapıldığı vurgulanmalı. Kuşkusuz, ortakçılar kiralama yoluyla traktör kullanıyorlar.

36. Aydın, Z., "Aspects of Rural Underdevelopment In Southeastern Anatolia", yayımlanmamış doktora tezi, University of Durham, 1980, s. 238.

37. Bu gözlemlerin ayrıntıları için, bkz.: Akçay, A. A., "An Empirical Study on Rural Structures and Temporary-Seasonal Migration in Southeastern Anatolia", yayımlanmamış doktora tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara, 1995.

A. Adnan Akçay, Dr.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

BÖLÜM

2

Kırsal Alanda Toplumsal Değişme

KÖYLÜ SORUNU ARAŞTIRMA VE TARTIŞMALARI*

Oya Köymen

Bu yazının amacı Avrupa'da ve Türkiye'de, tarım ve köylü sorunlarına ilişkin kuramların bir özetini sunmaktır. Klasik iktisatçılardan başlayarak, günümüze kadar uzanan tarihsel süreçte tartışmalar, sanayi ile tarım kesimlerinin farklı iktisadi yasalara uyup uymadığı ve sanayileşmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkelerdeki tarım sorunlarının nasıl bir kuramsal çerçevede ele alınması gerektiği konularında yoğunlaşmıştır. Bu çalışmada, klasik iktisatçıların konuyla ilgili görüşlerine ve 19. yüzyılda tarımsal yapısı en geri konumda olan Rusya ve Almanya'daki tezlere değinilmektedir. Daha sonra, neoklasik iktisat kuramı ile "modernleşmeci" 20. yüzyıl kalkınma kuramına karşı geliştirilen "bağımlılık" kuramlarının tarıma ilişkin savları ele alınmıştır. 1970'lerde bir yükseliş eğrisi izleyen "küçük köylülük" tezleri ile aynı dönemde ortaya çıkan "yeşil devrim" teknolojisine ilişkin uygulama ve görüşlere yer verildikten sonra, son bölümde, Türkiye'deki tarım sorunları ve köylülükle ilgili farklı yaklaşımlara değinilmiştir.

Klasik İktisadın Yaklaşımı

Tarım ve köylü sorunlarının tartışılmasını 19. yüzyıla kadar götürebiliriz. İngiliz ekonomi politik düşünce okulu (klasik iktisatçılar), iktisadi ve toplumsal olayları, bütün ekonomiler ve ekonominin tüm kesimleri için geçerli olduğunu öne sürdüğü, genel ve evrensel yasalara göre inceliyordu. En az devlet müdahalesinin öngörüldüğü bu yasalara göre, "piyasa güçleri" olarak adlandırılan "arz ve talep", bir malın piyasa fiyatını belirleyecekti. Serbest rekabet koşullarında işleyen piyasalarda, fiyatlar aynı zamanda da kaynakların değişik üretim alanları arasında en iyi bir biçimde dağılmasını sağlayacaktı. Üreticiler arasındaki rekabet, üretim maliyetlerinin ve dolayısıyla fiyatların düşmesine yol açarak, tüketicinin de yararına olacaktı. Rekabete dayanamayan, yani üretim maliyetlerini düşüremeyen üreticilerin iflas etmesi de "piyasa ekonomisi"nin bir gereği olarak görülüyordu. Ama, rekabette üstünlük sağlayan ve azalan maliyetleri nedeniyle piyasadaki paylarını artıran, yani büyük ölçekli üretime geçebilen üreticilerin rekabetçi piyasa düzenini etkileyebilecekleri öngörülmemişti.[1]

Klasik iktisatçıların serbest rekabeti ve serbest ticareti savunmaya devam ettikleri 19. yüzyılda, Napolyon Savaşları sonunda, 1815'te barış gelince, İngiltere'de tahıl fiyatları düşmüş, ama büyük toprak sahiplerinin baskısıyla, aynı yıl Tahıl Yasaları çıkarılmış ve tahıl fiyatı belirli bir düzeyin altına düştüğünde, tahıl ithalatının yasaklanması kararlaştırılmıştır. Tahıl Yasaları 1846'ya kadar yürürlükte kalmış ve böylece İngiliz tarımı korunarak, tarımsal ürün fiyatları yüksek bir düzeyde tutulmuştur. 1870'den sonra İngiltere, tarımını ucuz ithalata karşı yeniden korumaya başlamıştır. Böylesi korumacı uygulamalar ise, doğal olarak, Klasikler'in kuramlarının temelindeki "rekabetçi piyasalar" varsayımıyla çelişiyordu.

* "Avrupa'da ve Türkiye'de Köylü Sorunu Tartışmalarına Kısa Bir Bakış", (*Suna Kili'ye Armağan*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 229-239) başlıklı yazı, yazar tarafından gözden geçirilmiş ve bazı değişiklikler yapılmıştır.

1. 1926'da yayımladığı bir makaleyle Pierro Sraffa, bu konuya dikkat çekerek azalan maliyetlerin, tekelleşmeye yol açabileceğini göstermiş ve bu konuda Neoklasikler ile Cambridge ekolü iktisatçıları arasında bir tartışmayı başlatmıştır. Sraffa, P., "The Laws of Returns under Competitive Conditions", *Economic Journal*, C. 36, 1926.

Klasik iktisatçılardan Ricardo, bir yandan Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasını ve serbest ticareti savunurken, öte yandan da, yüksek tahıl fiyatlarını, yüksek talep nedeniyle kötü toprakların ekime açılmasına bağlıyor; bu topraklarda azalan verim yasasının, yüksek maliyetlere neden olduğuna, böylece toprağın verimlilik farkından kaynaklanan rantların toprak sahiplerinin gelirini artırdığına işaret ediyordu. Malthus ise rantların çok önemli bir toplumsal işlevi bulunduğunu, bu gelirlerin tüketim talebini artırdığı için sanayicilerin lehine olduğunu belirtiyordu.[2]

Kısaca, klasik iktisatçıların öngördüğü serbest rekabet düzeninde kârlar nerede yüksekse, girişimcilerin oraya yatırım yapmaya yönelmeleri ilkesi, tarım alanına gelince bir sorunla karşılaşıyordu. İnsan emeğinin ürünü olmayan, dolayısıyla yeniden üretilemeyen toprağın özel mülkiyetini ellerinde bulunduranlar (ki 19. yüzyıl İngiltere'si için bunlar büyük toprak sahipleriydi) sadece bu nedenle, kendileri çalışmasa da, rant elde etme hakkını elde ediyorlardı. Bu durum, Klasikler'in benimsediği emek-değer kuramına da aykırıydı.

Ayrıca, yüksek tahıl fiyatları, işçi ücretlerinin yükselmesine ve kârların azalmasına neden oluyor, bu da sermaye birikim sürecini olumsuz yönde etkiliyordu. Bunların yanı sıra, toprağın özel mülkiyeti, tahıl fiyatlarının yüksekliğine ve dolayısıyla bu alandaki yüksek kârlılığa rağmen, başka girişimcilerin bu alana kolayca girebilmesini engelliyordu.

Tarımdaki bu özel duruma rağmen Klasikler, ekonominin bütününü kapsayan iktisat kuramlarının, tarım için de geçerli olduğunu ileri sürmüşlerdir.

19. Yüzyılın İleri ve Geri Ülkelerinde Tarım Sorunu

19. yüzyılın ilk yarısında, dünyanın tek sanayileşmiş ülkesi olan İngiltere ile bu yüzyılın en geri ülkelerinden biri olan Rusya'da, köylü ya da tarım sorunlarına yaklaşımda önemli farklar vardı. İngiltere'de toprak köleliği (serflik) 14. yüzyılda kaldırılmıştı. Çarlık Rusyası'nda ise 1861'de kaldırıldı. 1830'larda Avrupa romantik köy edebiyatının etkisinde kalan Rus aydınları, toprak kölelerinin yaşamlarını konu edinen yapıtlar veriyorlardı. Serfliğin kaldırılmasından sonra, 1870'lerde, kentlerden, kırsal alanlara doğru bir aydın göçü başlamıştı. "V Narod" hareketi, Rus aydınlarının "halka inme" çabalarını yansıtır. Bu hareketin içinde yer alan aydınlara göre, okuma-yazma, araştırma, sorunlara çözüm getirmiyor, onları halktan uzaklaştırıyordu. Yapılması gereken şey, köylülerle birlikte yaşamak, onlara siyasal bilinç götürmekti.

1880'lerde önemli bir siyasal akım haline gelen Narodneke hareketi, kendini sosyalist ve popülist/halkçı olarak tanımlamış; Rusya'da kapitalizmin varlığını "tesadüfi" olarak değerlendirmiş; sosyalizmin "mir" (köy topluluğu) temeline dayanarak kurulacağını savunmuştur. Sloganları: "Bütün topraklar köylülere, fabrikalar işçilere" idi.[3]

Bu sırada, sanayisi hızla gelişen, ama, tarımdaki üretim ilişkileri oldukça geri bir düzeyde bulunan Almanya'da, Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin kuramcılarından ve önderlerinden Karl Kautsky (1854-1938), Almanya tarımında kapitalist üretim ilişkilerinin, o ülkeye özgü biçimler altında da olsa, gelişmekte olduğunu ve kapitalist gelişmenin temel yasalarının tarım için de geçerli olduğunu savunan *Die Agrarfrage* (Tarım Sorunu) adlı kitabını 1899'da yayımladı. Bu kitap, Alman ve Rus Sosyal Demokratları'nın bir kesimi arasında uzun yıllar sürecek olan bir tartışmayı başlattı; bu tartışmaların özünü, "küçük köylü üre-

2. Robinson, J.- Eatwell, J., *An Introduction to Modern Economics*, McGraw-Hill, 1973, s. 23.

3. Major, J., *An Economic History of Russia*, New York, C. 2, 1965, s. 72-75, 104-113, 116-134.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelen ABD yardımı buğdayı inceleyen köylüler.

timinin, büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğe karşı üstünlüğü"nün olup olmadığı, ya da tarımda da kapitalist gelişme yasalarının geçerli olup olmadığı gibi konular, oluşturuyordu.

Neoklasik İktisat ve Bağımlılık Kuramları

19. yüzyılın son çeyreğinde gelişmeye başlayan neoklasik iktisada göre ise "tarım ve köylü sorunu" yoktu; çiftçi, köylü ya da büyük toprak sahibi, sanayici gibi davranır ve bu nedenle kârını azamileştirmek için piyasa fiyatlarının iniş-çıkışlarını kendine rehber edinirdi.

20. yüzyılda, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorununun gündeme gelmesiyle birlikte, bu ülkelerin tarım ve köylü sorunları da değişik açılardan tartışılmaya başlandı. Azgelişmiş ülkelerin kalkınmasını, önce bu ülke tarımlarının "modernleştirilmesi"ne, yani makine ve diğer çağdaş tarımsal girdilerin kullanımına bağlayan; daha sonra bu ülkelerin tarımsal ihracatlarını artırarak, gerekli sanayi ürünlerini, gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerden almalarını ve bazı alanlarda basit sanayiler kurabileceklerini öngören "evrimci, aşamalı, modernleşme" kuramlarına karşı, geri kalmışlığı ve kapitalist ilişkileri merkezine alan değişik "bağımlılık" kuramları geliştirildi.

1950'lerde Birleşmiş Milletler Latin Amerika İktisat Komisyonu ve onun yöneticilerinden Prebisch, Latin Amerika'nın geri kalmışlığını, 19. yüzyıldaki işbölümüne bağlayarak, Latin Amerika ve diğer geri ülkelerin ya da "tarımsal çevre" ülkelerinin, sanayileşmiş "merkez" ülkeleri ile ticaretinde, tarım ürünleri fiyatlarının düşük, sanayi ürün fiyatlarının yüksek tu-

tulmasını sağlayan sömürgeci ve serbest ticaretci politikalar sonucunda, iki grup ülke arasındaki gelir farklılığının sürekli arttığını; Latin Amerika ülkelerinin, geriliğe ve yapısal bozukluklara mahkûm edildiğini öne sürmüştür. Bu nedenle bu ülkelerin kalkınması, ithal-ikamesine dayanan "bağımsız" kapitalist sanayileşme ile mümkün olabilecekti.

Bu yaklaşımı reddeden Frank ve Wallerstein gibi bağımlılık kuramcıları ise, 15. yüzyıldan başlayarak, bir dünya ekonomisinin oluşmasıyla birlikte, kapitalist üretim ilişkilerinin, çevre ülkelere merkez ülkelerce dayatıldığını ve bunların kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline getirildiğini öne sürmüşlerdir. Bu görüşlere göre, kapitalist-merkez ülkeler ile azgelişmiş-çevre ülkeleri arasındaki iktisadi ilişkiler sonucunda, geri ülkelerdeki, kapitalizm-öncesi tarımsal yapılar hızla çözüldüğü için, bu ülkelerde, tarımda kapitalist değişimi incelemenin bir anlamı yoktu. Dünya kapitalist sisteminin temel dinamiği, eşit olmayan gelişmeyi körüklemesiydi. Dünya ekonomisinde azgelişmişlik ve gelişme, aynı anda oluşmaktaydı.

Geri kalmış ülkelerin geriliğini, sömürülmelerini, dünya ticaretindeki eşitsiz mübadeleye bağlayan Wallerstein'ın tezlerine ya da Frank'ın kapitalizmin geri ülkelerin tarımsal yapılarını hızla parçalayacağı savlarına karşı, Bettleheim ve Laclau gibi sosyal bilimciler, sömürünün ticarette değil, üretim ilişkilerinde aranması gerektiğine ve geri tarımsal yapıların, kolaylıkla değişmediğine ilişkin karşı görüşler geliştirdiler.

Poulantzas, Amin ve Vergopoulus gibi sosyal bilimciler ise, gene "bağımlılık kuramları" genel başlığı altında ele alınabilen "eklemlenme" kuramlarını öne sürerek, gelişmiş kapitalist sistemin, kendi çıkarları doğrultusunda, tarımda kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin korunmasından yana olduğunu, bunların geri ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşmiş kapitalist sektörleri açısında ucuz işgücü deposu işlevi gördüğünü, dolayısıyla bu sektörler ile kapitalist sektörlerin birbirlerine eklemlendiğini öne sürdüler.[4]

Küçük Köylülüğün Yüceltilmesi ve "Yeşil Devrim"

1970'lerde süren başka bir tartışmada da, tarımda ücretli işçi çalıştıran, büyük ölçekli üretim yapan, kapitalist üretim mantığına göre çalışan işletmelerin karşısında, kâr hesabı gütmeyen; bir tarım işçisinin ücretinden daha az gelir elde etse de bunu umursamayan; çalışkan, verimli ve krizler karşısında dayanıklı olduğu iddia edilen, aile emeğine dayanan küçük köylü üretimini yücelten kuramlar ortaya atıldı. Bu kuramların Batı'da yaygınlık kazanması, Rus Çayanov'un *Köylü Ekonomisi Kuramı* adlı kitabının 1966'da İngilizcesinin yayımlanmasından sonraya rastlar. Çayanov, köylü ekonomisine ilişkin görüşlerini 1920'ler Rusya'sında geliştirmişti. Bütün toprakların kamulaştırıldığı ve köylülerin işleyebilecekleri kadar toprağı, ek maliyetlere katlanmaksızın bulup işleyebildikleri bir ortamda, Çayanov köylü ailelerinin işledikleri toprak miktarını, ailenin yaşam çevrimine dayandırmıştı. Kâr ve ücret hesabı yapmayan köylü aile, çocukları büyüdüğünde, işlediği toprak miktarını artırıyor, çocuklar evlenip ayrıldığında ise işlediği toprak miktarını azaltıyordu. Çayanov'a göre, köylü ailesinin emeği ya da yıllık üretim miktarı, piyasa fiyatlarına göre hesaplanırsa, gelirin ya da üretim miktarının azamileştirilmediği görülmekteydi. Batı'da bu durum, kapitalist sistemden ayrı bir mantığı olan "küçük köylü ekonomisi" modelinin geliştirilmesine yol açtı.

4. 1960'larda ve 1970'lerde yoğunlukla yürütülen bu tartışmaların ayrıntısı için Bkz. Goodman, D.; Redclift M., *From Peasant to Proletarian, Capitalist Development and Agrarian Transitions*, Basil Blackwell Press, 1981; Boratav, K., *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayınları, 1981.

5. Krueger, A. O,. *The Political Economy of Agricultural Pricing Policy*, World Bank,1992; Schiff, M-Valdes, A., "The Plundering of Agriculture in Developing Countries", *Finance and Development*, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası Yayını, Mart, 1995, s. 44-47.

6. Bernstein, H., "Taking the Part of Peasants?", *The Food Question* (der.) Bernstein, H.; Crow, B.; Mackintosh, M.; Martin, C., *Monthly Review Press*, New York, 1990; Scott, Chris, "Review of Keith Griffin, The Political Economy of Agrarian Change", *Journal of Peasant Studies*, C. 4, Ocak, 1977.

7. Chayanov, A. V., *The Theory of Peasant Economy*, Illinois, American Economic Association and Richard D. Irwin, 1966.

8. "Yeşil Devrim" teriminin isim babasının bu örgütün uzmanı W. Gaud olduğu öne sürülmüşse de, aslında bu terim ilk kez 1920'lerde Rusya'daki "Kızıl Devrim"e karşı Orta ve Doğu Avrupa'da gerçekleştirilen toprak reformları için kullanılmıştır.

Öte yandan, gene 1970'lerde Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi "serbest piyasa" ideolojisinin savunucularına göre, bürokratik rant almak amacıyla sürdürülen devlet müdahaleleri, fiyat ve ödüllendirme sistemini çarpıtarak, küçük köylülüğün enerjisini boğmaktaydı.[5]

1970'lerin ortalarından itibaren, devletin ekonomiye müdahalesine karşı olan Neoklasikler'in yanında, Tarım Popülistleri de yer aldı. Tarım Popülistleri'ne göre, köylülüğün doğal olarak eşitlikçi bir üretim ve bölüşüm yapısı vardı; ama devlet müdahaleleri, belirli kesimleri zenginleştirerek köylülük arasında farklılaşmaya neden olmuştu. Afrika bağlamında Tarım Popülistleri'nin iki savı şöyleydi: a) Her türlü devlet müdahalesinin kalkmasıyla birlikte oluşacak rekabetçi ortamda, üretim araçlarına sahip köylüler, kazançlarını azamileştirebilecek ve kapitalist sistemin içinde özgürlüğe kavuşabileceklerdir. Yani köylünün özgürlüğü, piyasanın özgürlüğüne bağlıdır; b) Köylüler, modernleşme adı altında devlet ve uluslararası sermayenin işbirliğiyle dayatılan "kalkınmacı" tasarımın dışında bırakılmalıdır.[6]

Batı dünyasının Çayanov'u[7] keşfettiği yıllarda, özellikle Güney Asya ve Hindistan'daki büyük kıtlık nedeniyle, açlık gene dünya kamuoyunun gündeminde öne çıkmıştı. İşte bu koşullarda, 1968'de ABD Uluslararası Kalkınma Örgütü artık tanımda "Yeşil Devrim" teknolojisi dönemine girildiğini açıkladı.[8] "Mucize tohumlar"ın sulak topraklarda belirli bir "teknolojik paket"[9] ile kullanıldığında, üretim hacminde ve özellikle de küçük üreticilerin gelirlerinde çok büyük artış (devrim) olacağı ve toprak reformu gibi sorunların ortadan kalkacağı öne sürüldü. Yeşil Devrim teknolojisinin sonuçları daha görülmeden, hatta görüldükten sonra bile bu teknolojiyle ilgili savlar "küçük köylü ekonomisi" kuramcılarınca görüşlerini desteklemek amacıyla kullanıldı. Oysa, söz konusu teknolojinin yoğun bir biçimde uygulandığı 1965-1975 dönemini inceleyen, özellikle Hintli iktisatçıların bulguları şöyleydi: Yeni teknoloji ancak sınırlı sayıda bölgede ve sınırlı sayıda üründe; ve çok pahalı olduğu için işletme sermayesi bulunan çiftçilerce uygulanmış, küçük ile büyük üreticiler arasındaki fark daha da açılmış; kısa vadeli üretim artışları sağlanmakla birlikte, uzun vadede önemli bir artış olmamış; kırsal gelir dağılımı daha da bozulmuştur.[10]

Türkiye'de Tarım ve Köylülük Üstüne Tartışmalar

Türkiye'de kırsal yapıyı tanımaya yönelik kapsamlı saha çalışmalarının İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başladığı söylenebilir.[11] İlk öncü çalışmalardan birini, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden Behice Boran, Manisa'nın köylerinde gerçekleştirmiş; 1945'te bu araştırma *Toplumsal Yapı Araştırmaları* adıyla yayımlanmıştır.[12] Ancak, 1948'de, Boran, Pertev Naili Boratav ve Niyazi Berkes'in kadroları siyasi görüşleri nedeniyle kaldırılarak üniversiteyle ilişkileri kesildiği için, bu genç hocaların başlattığı saha araştırmaları da son bulmuştur.

Bir yıl sonra, Kasım 1949'da genç bir doktora öğrencisi olarak Türkiye'ye gelen Paul Stirling, Ağustos 1950'ye kadar Kayseri'nin Sakaltutan köyünde yaptığı çalışmayla, Haziran 1951'de Oxford Üniversitesi'nden doktorasını almıştır. "Türk Köylü Topluluklarının Toplumsal Yapısı" başlıklı doktora tezini, daha sonra, birçok kez *Türk Köyü* adıyla yayımlayan Stirling, dünyadaki önemli Türkiye uzmanlarından biri olarak kabul edilmiştir.[13] Aynı dönemde, 1948-1951 arasında üç köyü inceleyen Mahmut Makal'ın *Bizim Köy*

9. "Teknolojik paket" terimini bu dönemde ilk kez Hindistan'daki Ford Vakfı grubu kullanmıştır.

10. Griffin, K., *The Political Economy of Agrarian Change*, McMillan Press, 1974,1979; Dasgupta, B., "India's Green Revolution", *Economic and Political Weekly*, Şubat, 1977; Köymen, O., "Yüzyıllık Tartışma: Tarım Sorununa Giriş", *Bilim ve Sanat*, Haziran, 1987.

11. Türkiye'de II. Dünya Savaşı öncesi saha araştırmalarından birini Amerikalı A. Morrison gerçekleştirmiştir. 1932'de Ankara'nın güneydoğusundaki Alişar köyünde araştırma yapan Morrison, "Alişar, a Unit of Land Occupance in the Kanaksu Basin of Central Anatolia" adlı çalışmasıyla 1938'de Chicago Üniversitesi'nden doktorasını almıştır.

12. Behice Boran 1938'de Michigan Üniversitesi'nden sosyoloji alanında doktorasını almıştır. Doktora tezinin adı: "A Study of Occupational Mobility- An Analysis of Age Distributions of Occupational Groupings in the United States 1910-1930".

13. Alan Macfarlane'in 1987'de yayımlanan *The Culture of Capitalism*, Basil Blackwell, adlı kitabında da Türkiye köylerine ilişkin atıfta Paul Stirling'in *Türk Köyü* kitabının 1965 baskısı tek kaynak durumundadır. Bu kitabın Türkçesi, Remzi Hakan Kır'ın çevirisiyle, 1993'te Ayrıntı Yayınları'nca yayımlanmıştır.

(1950) ve *Köylüden* (1952) adlı kitaplarının, Paul Stirling ve Lewis V. Thomas'ın önsözüyle İngiltere'de yayımlanması[14] üzerine, bu kitap, Türkiye'ye ilişkin 1950 Dünya Bankası raporundan sonra en önemli yayın olarak değerlendirilmiştir.[15] Makal, Nisan 1950'de bu çalışmaları nedeniyle, ama başka bir bahaneyle bir süre tutuklanmıştır.

1948-1954 arasında ABD'li Richard D. Robinson, Türkiye'de köylere ilişkin ayrıntılı ve yararlı araştırma raporlarını New York'taki Institute of Current World Affairs'e göndererek, kırsal yapıya ilişkin önemli kaynak bilgiler sunmuştur. Robinson, 1949'da yazdığı bir araştırma raporunda, yüksek toprak rantlarının Türkiye ekonomisinin gelişimini frenleyen en büyük engellerden biri olduğunu belirterek şöyle bir sonuca varmıştı:

"Eğer Türkiye tarımının gelişmesi isteniyorsa, köylünün cebinden alınıp, kasaba ve kentlerde yaşayan, üretken olmayan toprak ağalarının ceplerine aktarılan gelir, büyük ölçüde azaltılmalıdır."[16]

Gene Robinson'a göre, Marshall Planı traktörlerinin Türkiye'ye yoğun bir biçimde girişi, bir sanayileşme öngörülmediğinden, büyük kitlelerin topraktan koparak işsiz kalmasına yol açacaktır.

"Hızlı makineleşme, köylülerin özgürce gelişimini engelleyeceği gibi, köy dışı toprak sahiplerinin ülke düzeyinde, en azından bir süre daha kontrolünü sürdürmesini sağlayacaktır."[17]

Birleşmiş Milletler'ce "kalkınma on yılı" ilan edilen 1960'larda, azgelişmiş ülkelerin, ithal-ikameci sanayileşme ve planlama ile kalkınabilecekleri öngörülüyordu. Türkiye de bu kalkınma stratejisini benimsemişti. 1961 Anayasası ile gelen, düşünceleri ifade etme özgürlüğü ortamında ve kalkınma/sanayileşme ekseninde, değişik siyasi görüşler, kendi kalkınma yöntemlerini ortaya koyabiliyordu. Sanayileşme ve pazar ekonomisi ilişkilerinin yaygınlaşması bağlamında, nüfusun mutlak çoğunluğunun köylülerden oluştuğu Türkiye'de, öncelikle kırsal kesimdeki üretim ilişkilerinin nitcliğine ilişkin soruya, yanıtlar aranıyordu. Bu nedenle 1960'lar ve 1970'ler kırsal kesim saha araştırmalarının yoğunlaştığı dönemler oldu. Devlet Planlama Teşkilatı uzmanları, ABD'li kalkınma uzmanları ile üniversite içinden ve dışından araştırmacılar, Türkiye'de kırsal yapıya ilişkin, özgün veriler topladılar ve araştırmalarını yayımladılar.[18]

Bu dönemde ABD'li uzmanlar, daha çok köy içindeki iktidar yapısını, "en nüfuzlu kişiyi" bulmaya yönelik anketler düzenlerken; örneğin, Mübeccel Kıray gibi sosyal bilimciler, iktidarın köy dışında aranması gerektiğini savunarak, köy-kasaba ve köylü-tüccar ilişkisini araştırıyordu.

Devlet Planlama Teşkilatı uzmanlarının araştırmaları daha çok "köylerde modernleşme eğilimleri" diye adlandırılabilecek bir alanda yoğunlaşmıştı. Diğer bir deyişle, araştırmalar, köylünün, köy dışı dünya ile ilişki yoğunluğu, modern araç ve gereçleri kullanma düzeyi ve bu eğilimlerin, köylülerin değişik konulardaki değerlendirmelerini nasıl etkilediği üzerineydi.

Kırsal yapı araştırmalarına yoğunlaşan başka sosyal bilimciler ve soldaki değişik siyasal akımlardaki kişiler ise, tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin mi yoksa feodal ilişkilerin mi daha yaygın olduğunu saptamaya yönelik araştırmalar yapıyordu. Kapitalist ya da pazar

14. Makal, M., *A Village in Anatolia*, Vallentine, Mitchell & Co., Londra, 1954.

15. Institute of Current World Affairs, RDR, 79, 1954.

16. Institue of Current World Affairs, RDR, 36, 1949, s. 35.

17. *Age*, s. 24.

18. Bu çalışmalardan küçük bir örnek: Erdost, M., "Şemdinli Röportajı", *Yön*, 15 Temmuz-15 Kasım, 1966; Erdost, Muzaffer, İ., *Şemdinli Röportajı*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Onur Yayınları, 1993; Beşikçi, İ., *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar*, 1969; *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, 1970; Kıray, M. B., *Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, 1964; Yasa, İ., Hasanoğlan, 1944; "Yirmibeş Yıl Sonra Hasanoğlan Köyü", SBF Yayınları,1969; Tütengil, C. O., *Türkiye'de Köy Sorunu*, Kitaş Yayınları,1969; Frey, F., "Surveying Peasant Attitudes in Turkey", *Public Union Quarterly* (Princeton), 27,1963; Ergil, Gül ve diğerleri, *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri Araştırması*, DPT, 1970; Saylowicz, J. S., *Political Change in Rural Turkey-Erdemli*, 1966; Köymen/Silier, O., *Keban Köylerinde Sosyo Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları*, ODTÜ Yayını, 1976; Köy İşleri Bakanlığı, *Köy Envanter Etüdleri*, 1963-1966 (Her il ayrı bir kitap olarak yayımlanmıştır).

için üretim ilişkilerinin, kırsal kesimde nasıl geliştiği de önemli araştırma konuları arasındaydı.[19]

Diğer kırsal kesim saha araştırmalarında, özellikle Doğu Anadolu'daki kapitalizm öncesi üretim biçimlerine ilişkin (ağalık, aşiret ilişkileri gibi) veriler toplanmış ve yayımlanmıştır.

Bu dönem çalışmalarının önemli bir özelliği, değişik savların, resmi istatistiklerle ve saha çalışmaları sonuçlarıyla desteklenmesine özen gösterilmesiydi. Örneğin, Türkiye tarımında pazar için üretim ilişkilerinin değişimiyle birlikte, toprak temerküzünün artıp artmadığının saptanması, önemli bir soruydu. Eğer, bulgular, toprak temerküzünün arttığı yönünde bir eğilimi destekliyorsa, o zaman büyük toprak sahipliğinin, çağdaş büyük ölçekli tarımsal işletmelere dönüşüp dönüşmediği ve ne ölçüde dönüştüğü konusu araştırılıyordu. Pazara yönelik üretim yapan küçük üreticilerin durumu, bunların ne gibi iktisadi süreçlerin içinde oldukları, "küçük meta üretimi" kavramının yardımıyla irdeleniyordu.[20] Bu dönemde araştırmaların odağı, toplumsal ve iktisadi süreçlerin kavranmasına yönelikti.

Kısaca, tarım ve köylülükle ile ilgili araştırmaların başlıca amacı, bölgesel düzeyden başlayarak, önce Türkiye kırsal kesimindeki üretim ilişkilerini tanımlayabilmek ve bu ilişkilerin, pazar için üretim süreci geliştikçe, nasıl değiştiğini ya da değişebileceğini öngörmeye çalışmaktı. Bu çabanın kırsal kesime ilişkin politikaların oluşturulmasına rehberlik edebileceğine inanılıyordu.

Gene 1960'lar, Osmanlı ve Türkiye'nin toplumsal ve iktisat tarihine ilginin ve bu alandaki yayınların yoğunlaştığı bir dönemi simgeler. Bu dönemde gerek Osmanlı, gerek Cumhuriyet dönemi üstüne yapılan araştırmalarda, toprak ağalarının köylülerle ilişkileri ve "toprak ağalığı" sorununun, Türkiye'nin azgelişmişliğine etkisi ağırlıklı olarak yer alır.[21]

19. Bkz. Akşit, B., *Türkiye'de "Azgelişmiş Kapitalizm" ve Köylere Girişi*, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları, 1966.

20. Boratav, K., "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri", *SBF Dergisi*, C. 27, No. 4, 1973.

21. Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, 1968; Hinderink, J.- Kıray M., *Social Stratification as an Obstacle to Development*, New York, 1970; Aksoy, S., *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1969; Sencer, M., *Toprak Ağalığının Kökeni*, İstanbul, 1971; Boratav, K., "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 27, 1973; Çınar, M.-Köymen/Silier, O., *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, İstanbul, 1979; Köymen, O., "1970'ler Türkiyesinde Tarımsal Yapının Bazı Özellikleri", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, C. 7, 1979.

Edebiyat dünyasında da 1950-1975 arasında "köy" ya da Anadolu kırsal kesimini konu edinen romanlar ağırlıktadır. Bu romanlarda, "(Köy).. Yoksulluğun, cehaletin, ilkel yaşam koşullarının hüküm sürdüğü, insanların sömürüldüğü bir yerleşim alanıdır. Kasaba... egemen sınıfın o bölgedeki güç merkezidir. Bundan ötürü köylü açısından kasaba; karakol, dayak, işkence, hapishane demektir... Köy, yabanıl doğa ile kasaba arasında yer alır, çünkü kasabanın erişebileceği, denetleyebileceği ama gücünü ve baskısını sürekli uygulayamadığı bir mekândır. Bununla birlikte bir kolu kasabada olan ağanın egemen olduğu bir bölgedir. Özgürlük ve güven yabanıl doğada bulunur ancak. Köyü jandarmasıyla denetim altında tutabilen, baskı uygulayabilen yönetici sınıf, yabanıl doğaya ulaşamaz kolay kolay (...) Köylü güvende olmak için dağa kaçar, ağa kasabaya sığınır. Çünkü Dadaloğlu'nun dediği gibi 'Ferman padişahın, dağlar bizimdir'...Yaşar Kemal dağlardan yanadır, Kemal Tahir fermandan yana."[22]

1950-1975 döneminde, köy ve kırsal kesimdeki üretim ve toplumsal ilişkileri anlatan, düzeni sorgulayan romanlar yazanların çoğu "...bu yüzden ya kovuşturmaya uğradı ya hapse atıldı".[23] Gerçekten de, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ister sosyal bilim araştırmaları, ister edebiyat alanında olsun, ağalık ya da baskı düzenini sergileyen ve sorgulayan bilim insanları ve yazarlar, araştırma ya da romanlarının bedelini ağır ödemişlerdir.

Öte yandan, 1970'lerde yurtdışında ve özelikle de ABD üniversitelerinde, Osmanlı- Türkiye toplumsal ve iktisat tarihi üstüne doktora yapan kimi araştırmacı, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde "küçük köylü"lüğün egemen olduğunu, büyük toprak sahipliğinin ise ancak Doğu Anadolu gibi belirli bir yörede görüldüğünü öne sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin ve Cumhuriyet hükümetlerinin, küçük köylülüğü hep desteklediğini, bunun da Türkiye'nin özgüllüğü olduğunu düşünen bu sosyal bilimcilerden kimine göre: "Güçlü toprak sahibi sınıflar genellikle liberal iktisat politikalarını tercih ederler...Türkiye'de hiçbir zaman bir liberal dönem yaşanmadı; çünkü bir toprak sahibi sınıfı yoktu."[24]

Genel olarak, 1923-1970 dönemini Türkiye koşullarında ve büyük ölçüde Türkiye'deki kaynaklara ya da saha araştırmalarına dayanarak inceleyen araştırmacıların bulguları ile 1950-1975 arasında romanları yayımlanan yazarların betimlemeleri birbirini desteklerken, 1970'lerde "küçük köylülük" kuramlarının yaygınlaştığı Batı'da, Osmanlı ya da Türkiye toplumsal ve iktisadi tarihi üstüne araştırma yapan bazı sosyal bilimcilerin, Türkiye'yi bu kuramların çerçevesinde ele aldıkları görülmektedir. Büyük ölçüde Batılı kaynakların kullanıldığı bu çalışmalarda, Türkiye'de 1960-1970 dönemlerine ilişkin ve farklı savları içeren çalışmalarla hesaplaşmaya girişilmediği gibi, bunların çoğu da yok sayılmıştır. Ne yazık ki, 1960 ve 1970'lerin, değişik savların ve bulguların kıyasıya tartışıldığı canlı tartışma ortamı, 1980 sonrasında görülmez.

22. Moran, B., *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, C. 2, İletişim Yayınları, 1991, s. 242.

23. Moran, *age*.

24. Keyder, Ç., "Ulusal Kalkınmacılığın İflası ve Demokrasi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, C. 20, S. 1-2, 1993, s. 137; Keyder, Ç., *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1982,1993 (doktora çalışması); Pamuk, Ş., *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1984,1994 (doktora çalışması).

Oya Köymen, Prof. Dr.
Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü

KIRSAL ALANDA TOPLUMSAL DEĞİŞME: İKİ ÖNCÜ ÇALIŞMA

1940'lardan 1960'ların sonlarına kadar, Türkiye'de tarımsal yapı ve toplumsal değişme alan araştırmaları, sosyal bilimcilerin, özellikle sosyologların başlıca ilgi ve uğraş alanlarından biriydi.

İlkleri 1930'larda, köycülük akımına paralel olarak ortaya çıkan daha dar kapsamlı çalışmaları, Sadri Aran'ın 1934-1937 arasında araştırdığı Evedik Köyü monografisinin 1938'de yayımlanması izledi. 1940'larda, başlıcaları Niyazi Berkes'in Bazı Ankara Köyleri (1942), Mediha Berkes'in Elvan Köyü ve Behice Sadık Boran'ın 1945'te yayımlanan Toplumsal Yapı Araştırmaları (Iki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki), çalışmaları geldi. 1950'lerde köy monografileri ve toplumsal yapı araştırmaları çoğaldı. Cavit Orhan Tütengil'in, Cahit Tanyol'un, İbrahim Yasa'nın çalışmaları dikkate değerdi. 1960'lardan sonra ise, toplumda sosyal olaylara ve sosyal bilimlere ilginin artmasına da koşut olarak, monografik araştırmalar kadar toplumsal değişim araştırmaları da arttı. 1960'ların başlarında, sosyolog Mübeccel Kıray'ın toplumsal yapı ve değişim çalışmaları dikkat çekiyordu.

Aşağıda, Behice Boran'ın 1943-1945 arasında Manisa'nın 8 ova köyü ile bu köylerin güneyindeki dağlık bölgede 5 dağ köyünde yaptığı karşılaştırmalı ve kendi alanında öncü sayılabilecek araştırmayı derleyen Toplumsal Yapı Araştırmaları kitabının sonuç bölümü ile; bir diğer önemli çalışma olan, Prof. Dr. Mübeccel Kıray'ın Adana köylerinde 1964-1965'te gerçekleştirdiği geniş bir çalışmadan, yazarın derlediği "Dört Adana Köyünün Monografik Karşılaştırması" makalesinin Tarımsal Yapı bölümü yer alıyor.

TOPLUMSAL YAPI ARAŞTIRMALARI: İKİ KÖY ÇEŞİDİNİN MUKAYESELİ TETKİKİ

Behice Sadık Boran

Genel Neticelerin Hulâsası

Bundan önceki kısımlarda, olayları sadece tasvir etmekle kalmayıp daima tahlil ederek sonuçlar çıkardık. Şimdi burada, parça parça çıkarmış olduğumuz neticelerin belli başlılarını bir arada, parçaların birbirini tuttuğu, desteklediği bir bütün halinde vermek istiyorum. Bununla beraber bu kısım, daha önceki kısımların etratlı, teferruatlı tahlillerinin yerini alamaz.

Tetkik ettiğimiz ova ve dağ köylerini, açıklık-kapalılık derecesine göre seçtiğimizi ilk fasılda söylemiştik. Maksadımız, toplulukların açıklık-kapalılık derecelerine göre sosyal orga-

Not Orijinal metindeki yazım, aynen korunmuştur.

nizasyonlarında ne gibi farklılıklar geldiğini incelemekti. Açıklık kapalılık farkı, zarurî olarak iktisadî temel farkı da demekti, zira toplulukların açıklık-kapalılık hali iktisadî temele ve dışla olan münasebetler vasıtalarına (mevcut yollar sistemi ve taşıt ve haberleşme vasıtaları) ve bu münasebetlerin tabiatına göre değişir. Bizim seçtiğimiz ova ve dağ köyleri arasında bu bakımdan bariz farklar vardır; dağ köyleri ova köylerine nispetle daha kapalı topluluklardır, fakat dağ köyleri dahi oldukça açılmıştır. Bu Batı Anadolu bölgesinde kendi içine kapalı denebilecek köy toplulukları artık bugün mevcut değildir. Bunun için, ihdas etmek istediğimiz eksperimantal vaziyet tamamiyle gerçekleşemedi. Diğer taraftan genel iktisadi sistem ve teknolojik durum da esas vasıfları itibariyle her iki köy grupunda aynı olduğundan ikisinin arasındaki sosyal organizasyon ve sosyal hayat tarzı farkları ancak nisbî farklar olarak beliriyor ve bazı alanlarda da farklılık değil, esas şartlardaki beraberliğe uygun olarak, benzerlikler müşahede ediliyor. Aşağıda verdiğimiz mukayeseli sonuçlar hakkında hüküm verirken bu esas noktaları daima hatırda tutmak lazımdır.

***

Her iki köy grubunun tarihinde, yani sosyal değişme seyrinde, Birinci Cihan Harbi dönüm noktası olarak beliriyor. Olayların zamanda sıralanışı bakımından "seferberlikten önce" ve "seferberlikten sonra" diye ayırt etmek en mühim bir sınıflandırmadır. Her iki köy çeşidinde de olayların bu suretle sınıflandırılmasına sık sık rastladık. Feodal rejim her iki bölgede de Birinci Cihan Harbine kadar, zayıflıyarak, çökerek fakat her şeye rağmen tutunarak devam etmiş. Köyler arasındaki sosyal değişme alanındaki farklılık o zamandan bu yana başlamış ve gelişmiş. Feodal rejimden kurtulan ova köyleri, yeni taşıt ve haberleşme vasıtalarıyla dış dünyaya bağlanarak, şehirle münasebetlerini artırarak, süretle değişmişler; aynı kolaylıklardan faydalanamıyan ve toprağının verimsizliği, teknolojisinin iptidailiği yüzünden daha düşük bir hayat seviyesine mahkûm kalan dağ köyleri ise bu değişme koşusunda arkada kalmışlar; daha ağır ve kasabanın, ova köylerinin ardlarında bıraktıklarını yeni diye benimsiyerek değişmişlerdir. Bu sosyal değişme seyrinde kasaba ile ova köyleri ve her ikisiyle dağ köyleri arasında ne kadar "sosyal mesafe" olduğu katiyetle tayin edilemez. Daha önceki sahifelerde uzun uzun teferruatiyle verdiğimiz müşahedeler, kasabayla ova köyleri arasındaki sosyal mesafenin daha az olduğu, bu her ikisiyle dağ köyleri arasındaki mesafenin ise daha büyük olduğu fikrini veriyor; fakat ova köylerinin kasabaya olan bu sosyal yakınlığı kasabanın "eski kasaba" kısmıyladır. Hemen bütün Anadolu şehirlerimizde olduğu gibi Manisa'da da bir ikilik; memurlar-yerliler, yeni şehir–eski kasaba, ikiliği vardır. Şüphesiz bu iki kısım birbirinden tamamiyle tecerrüt etmiş bir halde değildir, "eski kasaba" ve kasabanın yerlileri de yeni şartlara uyarak değişmektedirler. Şu halde ova köyleri sadece "kasabalaşarak" değişmiyorlar, fakat, kendisi de değişmekte olan bir kasabadan gelen kültür yayımının tesiriyle değişiyorlar. Köyler, değişen kasabaya ayak uydurdukları nispette, eski kasaba kültür birimlerini değil, az çok farklı bir şekilde de olsa "modern şehir" kültür vasıflarını benimsemiş oluyorlar; meselâ karyola, radyo, telefon, fötr şapka, gelinin beyaz duvak ve mum çiçeği takması, sandalye ilh., kasaba değil, modern şehir kültür birimleridir; buna mukabil beyaz patiska örtülü sedir, oyalı yemeni, kına yakmak, yeldirme giymek ilh. ise "eski kasaba" kültür birimlerinin misalleridir. Köyler, bilhassa dağ köyleri, ne dereceye kadar kasabanın ardında bıraktığı şekilleri yeni olarak benimseyip değişiyor-

lar? Ne dereceye kadar, kasabada da yeni beliren şekilleri alarak değişiyorlar? Bu suallerin de cevabı kemmi olarak verilemez. Yalnız katiyetle söyliyebiliriz ki köyler kasabanın ardında bıraktığı ve geçirdiği safhalardan birer birer geçerek değişmiyorlar (meselâ kadın kıyafeti değişmesinde çarşaf safhası atlanıyor). Kasabadaki değişme sırasını köyler kısaltarak, atlamalar yaparak geçiriyorlar. Atlamalar hangi alanlarda ve ne nispette oluyor meselesi mühim ve meraklı bir sosyal araştırma problemi teşkil eder.

Birinci Cihan Harbinden itibaren, feodalitenin temamiyle yıkılmasıyla iki köy çeşidi arasında sosyal değişme bakımından meydana gelen farklılık bu iki köy çeşidinde farklı durumların gelişmesine sebep oluyor. Şehre yakınlığı ve taşıt ve haberleşme vasıtalarının ilerlemesi dolayısıyla, ova köyleri memleketin, daha geniş cemiyet çerçevesinin değişme sürecine daha yakından iştirâk ediyor, dağ köyleri ise daha infirat etmiş bir durumda kalıyorlar. Bu müsait şartlar ova köylerinin esasen çok verimli olan toprağının iktisaden kıymetlendirilmesine imkân veriyor, ova köyleri ile dağ köyleri arasındaki tabii kaynaklar bakımından mevcut farka bu iktisadî gelişme imkânları alanındaki fark da eklenerek dağ köyleriyle ova köylerinde çok farklı iktisadî temellerin teşekkülüne âmil oluyor. Coğrafi şartlardan dolayı ova köyleri ile dağ köylerinin iktisadî temellerinin feodal devirde de birbirinden farklı olduğu muhakkaktır; yalnız bu son yirmi beş, otuz senelik gelişmeler bu ayrılığı keskinleştirmiştir denebilir.

Coğrafi şartların da bir rol oynadığı bu iktisadî temel ayrılığı ve açıklık–kapalılık derecesindeki farklar, ova ve dağ köylerinin demografik durumunda, nüfusun toprak üzerindeki taazzuvunda gayet bariz olarak kendini gösteriyor. Ova bölgesinin nüfusu dağ bölgesinden çok daha fazladır, daha kesiftir. İkincisi, ovanın daha kalabalık olan nüfusu dağ bölgesine nispetle daha büyük birimler halinde taazzi etmiştir; dağ köylerinin az olan nüfusunun küçük sosyal birimler halinde taazzuvu ise daha atomiktir; çok adette, küçük birimler halinde toplanmıştır, ova köyünün vasatî nüfusu 660, dağ köyününkü ise 197'dir (1935 sayımına göre). Kadın–erkek nispetleri de ova ve dağ köylerinde zıt bir hal gösteriyor: ova köylerinde erkek, dağ köylerinde ise umumiyetle kadın daha fazladır. Elimizdeki materyel, cinsiyet nispetlerindeki bu farkın izahı hususunda bir ip ucu vermiyor. Kadın erkek nispetleri her iki köy çeşidinde böyle zıt bir hal göstermesine rağmen, erkek ölümleri her ikisinde de kadın ölümlerinden fazla görünüyor. Bunu katiyetle söyliyemiyoruz çünkü nüfus kayıtları güvenilir bir şekilde tutulmuş değildir. Gerek doğumlar hakkında topladığımız malûmat, gerek dağ ve ova köylerinin nüfus piramitlerinin incelenmesi bu köylerde doğum nispetlerinin düşmekte olduğu neticesini belirtiyor. Nüfus piramidinin kaidesi daralıyor; en küçük yaşlardaki çocuk adedi daha yukarı yaşlardaki çocuk adedinden daha azdır; bu demektir ki en küçük yaşlardaki çocuklar büyüyünce, bir kısmı bu büyüme seneleri zarfında öleceği için, gelecek senelerde köy topluluğunun daha büyük yaşlardaki çocuk adedi bugünkünden daha az olacaktır. Bu temayül uzunca bir zaman bölümü içinde devam ederse ve köylere dışardan göç de olmazsa, köylerin nüfus toplamında bir azalma kaydedilecektir. Dağ köyü Siyetli'nin nüfus piramidinin kaidesi Adiloba köyününkünden daha da dar olduğuna göre; dağ köyünde doğum nispetleri daha süratle düşüyor demektir. Nüfus piramidinin kaidesinin daralması doğum nispetlerinin düşüşünden değil, ölüm nispetlerinin yükselmesinden olabilir, fakat köylerde son on beş sene zarfında ölümlerin fazlalaş-

masını intaç etmiş olacak bir değişiklik müşahede edilmiyor. Doğumların dağ köylerinde azalması geçimin darlığından, ova köylerinde ise muayyen bir hayat seviyesi anlayışının belirmiş olması ve bu seviyeyi muhafaza etmek endişesinden mütevellit olabilir; ama bu tahkik edilmesi gereken bir ipotezdir.

Ova ve dağ köylerinin mekânda taazzi şekilleri de ekolojik temel (iktisadî temel ve ekolojik mevki) farklarına göre bariz farklılaşma gösteriyor. Ova köyleri sarih bir surette "nüvelenmiş"tir. Ova köyleri arasında, nüfus miktarına göre nüvelenmede farklılıklar müşahede ediliyor; tetkik sahamızdaki dağ köylerinden ise hiçbiri asgarî bir derecede bile nüvelenmiş değildir. Nüvelenme, aile dışı iş bölümünün ilerleme derecesinin bir ifadesidir. Nüvelenme köy meydanının etrafında veya iki ana yolun birbirini kestiği yol ağzında yer almıştır. Nüvelenme bu noktalardan başlayıp, şehre götüren yol boyunca yayılıyor; bu hal, sosyal toplulukların dışla olan münasebetlere karşı hassasiyetinin bir ifadesidir. "İş merkezi" bu en iptidaî safhasında bile nüfusun günlük hareketleriyle ilgilidir. Bu müşahede büyük şehirlerde nüvelenme üzerine yapılan tetkiklerin neticelerine uygundur ve nüvelenmenin çok daha ileri safhalarında görülen bu vasfın daha başlangıçtan kendini gösterdiğinin bir belirtisidir.

Nüvelenmede ilk beliren iktisadî müesseselerin çeşidi, Amerikada ziraî toplulukların nüvelenmesinde ilk beliren müesseselerle fonksiyon bakımından aynıdır, yalnız bu müesseselerin müşahhas şekilleri –iki cemiyetin umumî sosyal durum farklılıklarına uygun olarak– değişiktir; dinî fonksiyonu orada gören müessese kilise, bizim köylerimizde ise camidir; aylak zaman müeessesesi orada birahane, bizde kahvedir ilh... İşbölümü sürecini ve mekânda taazzuvu aydınlatması bakımından nüvelenme tetkiklerinin sosyolojik ehemmiyeti vardır.

Dağ köylerinde de aile dışı işbölümü gayet zayıf olarak başlamıştır; Siyetli'de iki bakkal, iki yağhane bir de evinde çalışan berber vardır, fakat bunlar "nüvelenme" göstermiyorlar. Yağhaneler perakende günlük ticaret yapan müesseseler olmadıkları gibi, tam manasiyle birer "sınaî" müessese de değildirler; ufak bir kira mukabilinde, yağ çıkarmak istiyen kimsenin bizzat gelip kendi yağını çıkardığı yerlerdir. Bakkallar da tam farklılaşmış müesseseler değildirler, bakkal evinin bir tarafında öteberi satan bir kimsedir; her zaman yerinde bulunmaz bile, ova köyünde ise bakkallar daimî surette açık bulunan dükkânlar haline gelmişlerdir. Dağ köylerinde nüvelenmenin hiç başlamamış oluşu bu aradaki farklılıklardan dolayı olabilir, bu farklar ise dağ köylerinin iktisadî seviyesinin daha düşük, dışla münasebetlerinin çok daha az oluşundan meydana gelmiştir.

Mekândaki şekil bahsinde, sosyal hayat şartlarını ifade etmek bakımından evlerin şekilleri de dikkate değer noktalar belirtiyor. Evlerin planı, esasında ova ve dağda aynıdır; dağ köylerininki ovanın daha basit, daha fakir bir şeklidir. Ova köylerindeki evler, çok fakir ailelerin evleri müstesna, mutbak ve oda olarak iç planı itibariyle farklılaşmıştır, dağ köylerinde ise bu ayrılma umumiyetle yoktur. İkinci mühim fark, ova köylerinde evler yüksek duvarlarla çevrili avlular içindedir. Dağ köylerinde ise sureta avlu vardır, fakat birkaç zengin evi istisna edilirse, avluların sokaktan pek farkı yoktur; etrafı alçak, harçsız taş yığınından duvarla çevrilmiştir ve kapanan tahta kapısı yoktur. Ev planındaki bu fark, hayat seviyesindeki farkı, zenginlik–fakirlik derecesini ifade ederse de, bir cihetten de avluların bu hali iki köyün iktisadî faaliyetlerindeki ve kadının içtimaî durumundaki farklı şartlara uygunluğu

ifade ediyor. Ova köyünde avlunun aile içindeki faaliyetlerde mühim fonksiyonu vardır ve "erkekten kaçan" köy kadınını evinin içinde dış bakışlardan korur. Dağ köyünde böyle faaliyetler yoktur ve kadının kasaba ve ova köyünde olduğu tarzda erkekten kaçması varit değildir. Ev şekilleri bariz bir surette sosyal hayat şartlarını belirliyor. Ev mimarisinde görülen diğer farklar da -damın kiremitli olup olmayışı, pencerelerin şekli, oda adedi ilh – iki köyün hayat seviyesi arasındaki ayrılığı sarih bir surette açığa vuruyor.

Ova köylerinin şehre daha yakın ve yollar sisteminde daha stratejik bir mevkide bulunuşu, dağ köylerinin ise daha infirat etmiş, ana yollardan uzak bir bölgede oluşu ve dağ köyü ekonomisinin kapalılığı bu iki çeşit topluluğun hareketlilik *(mobilite)* derecesinde ve dışla münasebetlerinin aldığı şekilde de tesirlerini belli ediyor. Ovada köyle şehir arasında gidiş geliş çok daha fazladır ve nüfusun hareket dairesi daha geniştir; dağ köyünde ise hem gidiş geliş çok daha azdır, hem de hareket dairesi daha küçüktür. Ovada da dağda da, erkekler kadınlardan daha hareketlidir, fakat iki cins arasındaki bu hareketlilik farkı dağ köyünde daha keskindir. Hareketliliğin cinsiyete göre değişmesi, erkekle kadının istihsal organizasyonundaki, iş bölümü sistemindeki, farklı durumlarının neticesidir.

Köy topluluğunun dışa açılış tarzı veya şekli de ovada başka, dağda başkadır. Ova köyleri bütünlüklerinde dışa açılmıştır. Ovada her müstahsil kendisi malını kasabaya ve kooperatif merkezi olan köye götürerek satar ve dış piyasadan alacağı şeylerin çoğunu da kendisi doğrudan doğruya büyük köy pazarlarından veya kasabadan alır. Dağ köylerinde ise topluluğun dışla olan iktisadî münasebetlerini ellerinde toplamış küçük bir zümre, bazan bir tek aile vardır. Dağ köyleri bütünlüklerinde kasabaya açılmış değildirler. Çitlenbik, palamut, süt gibi mühim ürünler doğrudan doğruya kasabaya götürülerek değil, fakat köyün kendisinde veya civar bir köyde mevcut olan bakkala, ticaret veya komisyonculuk eden bir şahısa satılır. Bunlar, mahsul zamanı gelmeden, mahsule mahsuben borç para dağıttıklarından, dıştan gelen tüccarla köy namına pazarlık ettiklerinden ve mahsulleri taşıma vasıtalarına veya iktisadî kudretine sahip bulunduklarından köyde iktisaden çok hâkim olan küçük bir zümre teşkil ederler. Dıştan satın alma bahsinde de dağ köyü bakkalları ova köyünde olduğundan daha büyük bir rol oynarlar; dağ köyü bakkalarında, hiç değilse Siyetli gibi büyük köylerde, basma, patiska, ipekli emprime gibi manifatura eşyası da satılır.

Hukukî ve idarî münasebetler bakımından da dağ köylerinin durumu ova köylerinden farklıdır. Ova köyleri idarî münasebetleri de şehirle doğrudan doğruya yapar, dağ köylerinde ise jandarmanın çok büyük nüfuzu ve prestiji vardır. Hukukî münasebetler ova köylerinde daha fazla şehirleşmiştir; çıkan ihtilâfları hal için ova köyleri çok daha sık şehir vasıtalarına, mahkemelere müracaat ederler. Halbuki dağ köylerinde hem daha az ihtilâf çıkar hem de çıkan ihtilâflar köy içinde köyün kendi otorite mekanizmasıyle veya olmazsa jandarmanın uzlaştırıcı müdahalesiyle halledilir. Bu demektir ki idarî ve hukukî bakımdan ova köyleri daha ziyade şehre bağlı, dağ köyleri ise daha kendi içine kapalı ve kendine yeter bir vaziyettedirler. Ova köylerinde köy topluluğu kendi işlerinde bir otorite olmaktan çıkmıştır; dağ köylerinde bu otorite kırılmışsa da ova köylerine nispetle çok daha kuvvetli bir surette devam ediyor. Bu bahiste, ova ve dağ köylerinin hukuk müesseseleriyle olan münasebetleri dikkate değer farklar gösteriyor. Dağ köylerinin şehirde açtığı davalar hem

adetçe, hem çeşitçe ova köylerinin açtıkları davalardan daha azdır. Ova köylerinde mülkiyete müteallik davaların nispeti daha yüksektir, dağ köylerinde ise şahıslar arası münasebetleri ilgilendiren dava nispeti diğerlerinden daha büyüktür. Diğer dava çeşitleri de köy tipine göre manalı tahavvüller gösteriyor.

Ova köylerinin daha zengin, dağ köylerinin ise çok daha fakir oluşu sosyal tabakalaşma piramidinde belli oluyor. Köylerde esas mülkiyet şekli toprak olduğuna göre ve toprak vergileri de toprağın kıymetine göre biçildiği için, toprak vergilerinin tevezzüünü sosyal tabakalaşmanın bir endeksi olarak alabiliriz. Dağ köylerinde hayvancılığın nispeten daha ehemmiyetli oluşu bu tabloyu biraz değiştiriyorsa da esas ana hatlarını bozmuyor. Toprak vergilerinin dökümü, ova köyü Adiloba'nın sosyal tabakalaşma piramidinin daha dik, dağ köyü Siyetli'nin piramidinin ise daha yassı olduğunu gösteriyor; yani Adiloba'da en zinginle en fakir mükellefler arasındaki iktisadi mesafe dağ köyünün en zenginiyle en fakiri arasındaki mesafeden daha büyüktür, buna mukabil ova köyünün ortalama hayat seviyesi dağ köyünün ortalama hayat seviyesinden daha yüksektir. Dağ köyü için yalnız şöyle bir ihtimal varittir: Ticaret ve komisyonculuk yapan bir iki şahıs, köyün toprak ve hayvan mülkiyeti bakımından en zengini olanlardan üstün olabilirler. Ticaret ve komisyonculuktan elde edilen kazanç hakkında bir ölçü tespit edemediğimizden, bu noktayı aydınlatamadık.

Ova köylerinde, hiç değilse bizim gördüklerimizde, bütünü köye tamamiyle hâkim olan tek ağa ailesi kalmamıştır. Eski ağa ailelerinin mevkileri sarsılmıştır, karşılarında yeni rakipler belirmiştir; bununla beraber eski ağa aileleri yeni şartlara uyarak nüfuzlarını devam ettirmeye çalışmakta ve bu hususta eskisi kadar değilse de yine muvaffak olmakta devam etmektedirler. Eski köy organizasyonunun yıkılması ve yeni imkânlarla yeni zenginlerin türemesi, ortada birbirleriyle çekişen, rekabet eden nüfuzlular bırakmış ve ova köylerinde muhtarlık mücadelelerine yol açmıştır. Köyde otorite ve kudret sahibi olanlar muhtarlığı doğrudan doğruya ele geçirerek veya muhtarlığa kendi adamlarından birini seçtirerek köy işlerinde hâkim rol oynuyorlar; muhtarlığı elde etmek tam nüfuz sahibi olmak için şarttır. Eskidenberi devam edip gelen ağa ailelerinin inkıraz etmiş olduğu köylerde ise yeni türediler arasında muhtarlık, muhtara cebini doldurmak imkânları verdiğinden, bir post kavgası mevzuu teşkil ediyor.

Dağ köylerinde vaziyet farklıdır. Orada da eski rejim parçalanmıştır, fakat eski ağa ailelerinin devam ettiği köylerde bu aileler hâlâ ova köyünde görülmiyen bir nüfuz ve kudrete maliktirler; rakipleri yoktur, muhtarlık hakikî bir müfuz mevkii değildir, şekil olarak mevcuttur ve gayet tabiî olarak ağa ailesinde babadan oğula intikal etmektedir; arada ağa ailesi her hangi bir sebepten dolayı muhtarlığı bir başkasına bıraksa bile, bu onun nüfuzunu asla azaltmaz ve muhtar bir kukla olarak kalır. Eski ağa ailelerin zürriyet bırakmadan inkıraz ettiği köylerde, ova köylerindekine benzer bir durum belirmiştir, fakat bu köylerde dahi ova köyleri derecesinde rekabetler, çekişmeler yoktur. Muhtarlık mücadeleleri bu köylerde henüz yaygın ve keskin değildir.

Gerek ova, gerek dağ köyünde sosyal kudret ve otoritenin temeli iktisadî kudrettir. Köyde nüfuz ve kudret sahibi olan köyün zenginleridir, fakat nesillerden beri devam edip gelmiş olan servet, yani eski ağa aileleri, yeni türemiş zenginlerden daha üstün nüfuza sahiptirler. Bununla beraber bu eski aileler bugün servetlerini tamamen veya kısmen kaybetmiş-

seler, o nispette köyde mevkileri de zayıflar. Dışa açılmış, şehirleşmiş, eski kapalı sosyal organizasyonunu kaybetmiş olan ova köylerinde tam tesirli bir rol oynayabilmek için muhtarlığı, yani şehrin köye soktuğu idarî-siyasî kudret mevkiini de ele geçirmek lâzımdır ve bunun için de rakipler arasında mücadele vardır. Dağ köylerinde ise muhtarlık şekli bir surette mevcuttur ve ağa ailesine doğrudan doğruya, otomatik olarak bağlıdır.

Köy topluluğunda kudret ve nüfuzun bir üçüncü kaynağı da topluluğun dışla, daha geniş cemiyet çerçevesinin teşkilâtıyla olan münasebetlerinde müessir rol oynamaktır. Ova köylerinde, şehirle münasebetler doğrudan doğruya olduğundan, şehirde "arkası olmak" mühim bir kuvvet amilidir. Dağ köylerinde ise "ağa-muhtar"lar jandarmayı elde ediyorlar ve jandarmanın temsil ettiği müeyyideyi de kendi lehlerinde kullanarak köyde hüküm sürüyorlar.

Nispeten kapalı dağ köylerinde hâkim şahıs veya şahısların diğer bir kudret kaynağı da köyün dışla iktisadî münasebetlerinin ve kredinin kontrolüdür. Ova köyleri yukarıda işaret ettiğimiz gibi dışa bütünlüklerinde açılmışlardır, dağ köyleri ise mutavassit bir zümrenin delaletiyle dış piyasaya ihracatta bulunur. Bu dışla iktisadi münasebetlerin tanzimi fonksiyonu varsa eski ağa ailesinin elinde toplanır, yoksa veya köy çok küçük olup diğer bir köy vasıtasıyle iş görüyorsa, bu fonksiyon bakkal ve komisyoncularda dır.

Din ve dini müeyyide köyde bir otorite kaynağa olmaktan çıkmıştır. Ova köylerinde dini otoritenin hemen hiç yeri yoktur; dağ köylerinde zayıflamıştır, fakat ova köylerine nispetle daha çok yeri vardır ve dini otorite de diğer otorite mevkilerini ellerinde toplamış olanlardadır. Eski ağa aileleri "mütevellî", "hatip"mişler. Kısacası, ova ve dağ köylerinde iktisadî, idarî-siyasî ve dinî otorite aynı ellerde toplanıyor; köyler, eski feodal nizamdan bugünkü duruma doğru değişirken dinî otorite çok zayıflamış ve daha da zayıflamakta; bugün din mühim bir müessese olarak telâkki edilemez; idarî-siyasî otoritenin dışla münasebetleri kontrol edebilmenin ehemmiyeti artmıştır ve köyler daha da "açık" şehirleşmiş topluluklar haline geldikçe bu daha da artabilir. Bu otorite şekillerinin müşahhasta gösterdiği belirtiler ova ve dağ köylerinin kendi sosyal şartlarına göre farklılıklar gösteriyor.

Bu iki çeşit köy grupunda yaptığımız müşahedelere göre aile müessesesi açıklık-kapalılık haline ve iktisadî temel şartlarına umulmıyacak kadar hassas görünüyor. Ailenin kuruluşunu işaretliyen evlenme mukavelesi her iki köy çeşidinde de hemen temamiyle kanuna uygundur, yani bu noktada köy topluluğu, daha geniş cemiyet çerçevesinin gidişine ayak uydurmuştur. Dağ köyleri bile artık kanuni nikâhtan gayri evlenme mukavelelerine yer verecek kadar kendi içine kapalı, infirat etmiş sosyal birimler değildirler. Dağ köylerinin açılması nispetinde bir dışa-açılma, ailenin kuruluşunu köy topluluğunun otoritesinden çıkarmak için kâfi gelmiştir.

Aile ovada da, dağda da pek ender istisna ile monogamdır. Kanunun talep ettiği monogamlılığı köy şartları da destekliyor. Monogamlık ova köylerinde şehirleşmenin ve daha geniş cemiyet çerçevesinin yeni düzenine ayak uydurmanın neticesiyse bile, dağ köylerinde eskiden de ailenin ekseriyetle monogam olduğu, köy hayat şartlarının bunu gerektirdiği anlaşılıyor. Ova köylerinde birden fazla kadın almak, istihsal faaliyetleri çok ve çeşitli, kadının da bu faaliyetlerde payı büyük olduğu için, elverişli olabilirdi; fakat bu köyler modern iktisat sistemine girmiş ve çok şehirleşmiş olduğu için ve kanunî nikâhla alınmıyan

kadınlardan doğacak çocukların durumu —artık köy topluluğunun evlenmeyi meşru olarak tanıması kâfi gelmediğinden— karışıklıklar, ihtilâflar doğuracağı, mirastan mahrum kalmalarını intaç edeceği için birden fazla kadınla evlenmek ova köylerinde kalmamıştır. Dağ köylerinde ise, kadının emeği yine kıymetli olmakla beraber, istihsal dar, istihsal kaynakları az ve verimsiz olduğundan ikinci, üçüncü kadınların emeğini kullanacak faaliyet sahaları yoktur. Burada da geçim darlığı aileyi monogam olmıya doğru götürüyor. Buna yukarıda işaret ettiğimiz kanunî zorluklar da eklenince aile filen hâkim bir surette monogam bir hal alıyor.

Ailenin kuruluşunu işaretliyen sosyal mukavele (nikâh) topluluğun dışa açılmasına ve iktisadî şartlarına bu kadar hassas iken, bu kuruluş etrafında teşekkül etmiş olan sosyal âdetler muadilesi (düğün âdetleri) aynı derecede bir hassasiyet göstermiyor ve ova köyüyle dağ köyü arasındaki açıklık-kapalılık farklarına muvazî olarak düğün âdetlerinde de farklar görüyoruz. Bu farklar bilhassa gelinin çeyiz eşyasında, gelin günü kıyafetinde ve eğlenti faaliyetlerinde kendini gösteriyor. Ovada gelin şehir usulü beyaz elbise, duvak ve mum çiçeği takıyor, dağ köyünde ise eski usul giydiriliyor, çeyiz eşyası da aynı suretle "şehirlilik" vasfı bakımından farklar gösteriyor. Ova köyünde eğlenti için saz takımı ve köçek getiriliyor, dağ köylerinde ise bu ender vaki olur, orada zengin düğünleri hâlâ eski usul pehlivan döğüşleri, cirit oyunlariyle yapılıyor.

Aile iç yapısı, hacim itibariyle de ova ve dağ köylerinde benzer bir durumdadır. Dağ köylerinin kapalılığı ve geriliği göz önüne getirilince, ailenin oralarda çok daha kuvvetle patriyarkal geleneği devam ettirdiği sanılabilir, halbuki dağ köylerinde de aile ekseriyetle karı koca ve çocuklarından müteşekkil basit bir hale gelmiştir. Aile hacim itibariyle küçüktür ve evli erkek kardeşlerin babalarının otoritesi altında toplanıp büyük bir aile grubu teşkil etmeleri vâki değildir. Ailenin böyle küçülüp basitleşmesi bu köy tetkiklerinde tespit ettiğimiz en mânalı müşahadelerden biridir. Ailenin küçülmesi ova ve dağ köylerinde ayrı ayrı sosyal amillerden doğmaktadır. Ova köylerinin eski kendine yeter, kapalı, mahallî iktisat sisteminden çıkıp bugünün rekabetçi, ferdiyetçi sistemine girişi, dünya piyasaları için istihsalde bulunan bir duruma gelmeleri ailenin iktisadi bütünlüğünün parçalanıp küçülmesine, daha ferdiyetçi bir hal almasına amil olmuştur. Dağ köylerinde ise geçim darlığı, toprağın verimsiz oluşu babayı, evlendirdikten sonra oğlunu ayrı çıkarmıya sevkediyor. Mevcut kaynaklar ve vasıtalar yeter gelmediğinden yeni kurulan aile kendi haline bırakılıyor ve mümkün olursa babasından da yardım görerek, oğul kendisinin ve karısının gayretile geçinmeye çabalıyor. Böylece, birbirinden tamamile ayrı mahiyette olan şartlar benzer bir netice, ailenin küçülmesi ve basitleşmesi neticesini doğuruyor; fakat amiller başka olduğu için ailenin parçalanma ve küçülme şekli de ova ve dağ köylerinde farklı bir vetireyle meydana geliyor. Ova köyünde aile birimleri gayet sarih çizgilerle tamamiyle birbirinden ayrılıyor, dağ köyünde ayrılma aynı derecede sarih ve kesin çizgilerle belirmiyor, bir takım ihtilatlı, takıntılı vaziyetler meydana geliyor.

Aile içinde kadınla erkeğin sosyal mevkileri *(status)* birbirinden çok farklıdır; erkek hâkim ve üstün, kadın tâbi ve aşağı bir mevkidedir. Kadınla erkeğin sosyal mevkileri arasındaki bu keskin fark dağ köylerinde daha kuvvetle kendini hissettiriyor. Gerek ova, gerek dağ köyünde beliren bu vaziyet kadınla erkeğin istihsal organizasyonundaki mevkilerinden,

gördükleri fonksiyondan doğuyor. Uzun saatler alan, yeknesak, sıkıcı, *"routine"* işleri kadınlar görüyor; erkek bazı istihsal faaliyetlerine fiilen iştirak etmekle beraber, asıl mühimi, istihsâli tanzim ve kontrol etmek fonksiyonunu görüyor, gerek istihsal faaliyetleri hakkında, gerek elde edilen gelirin nasıl harcanacağı hakkında karar vermek selâhiyeti erkektedir, bu hususta kadının hiç söz söylemek hakkı yoktur. Malın kanunî mülkiyeti kadında olsa bile fiilî mülkiyet hakları bu suretle erkeğin eline geçmiş oluyor. İstihsalin ve gelirin kontrolünü elinde tutan erkek hâkim, kadın da ona tabi bir mevki alıyor.

Dıştan gelen yabancıya karşı alınan tavır bahsinde de ova köyü daha açık, dağ köyü daha kapalı bir manzara gösteriyor. Ova köylüleriyle tam kaynaşabildik, dağ köylüleriyle aramızda daima görünmez bir duvarın mevcudiyetini hissettik. Bu hususta kaldığımız Siyetli köyü, civarındaki diğer dağ köylerinden de daha çekingen görünüyordu ve Siyetlilerin dışarı sır vermediklerinden civar köylerde de bahsediliyordu. Toplulukların iç-grup, dış-grup vaziyet alışlarının *(attitudes)* —yani topluluğun kendisine, azalarına karşı alınan tavırlarla topluluğun dışında, yabancı addedilenlere karşı alınan tavırlar— topluluğun gerçek şartlarında ve münasebetlerindeki açıklık ve kapalılık derecesine göre değiştiği, kapalı topluluklarda bu iç-grup, dış-grup ayrılığının daha keskin ve iç-gruba bağlılığın daha kuvvetli olduğu sosyolojide ve sosyal psikolojide umumiyetle kabul edilen bir olgudur. Ova ve dağ köylerinin yukarıda işaret ettiğimiz durumu bu hükmün doğruluğunu teyit ediyor.

Ova köylerinin dışa açılmış olmaları ve hayat şartlarının şehirleşmesi, dışa karşı duyulan yabancılık ve husumet hislerini büsbütün ortadan kaldırmamışsa da azaltmıştır ve ova köylerinde şehre, şehirliye özenmek, onlar gibi olmak arzuları doğurmuştur. Dağ köylerinde hem şehirliye karşı duyulan yabancılık daha fazladır, hem de şehirli gibi olmak özentisi, başlangıç emareleri olmakla beraber, henüz belirli bir surette mevcut değildir. Buna uygun olarak, ova köylerinin kıyafeti, ev eşyası, hatta ev mimarisi kasabalaşmış olmasına karşı dağ köyleri bu alanlarda eski şartları büyük mikyasta devam ettiriyorlar. Bununla beraber, dağ köylerinde değişme vetiresi başlamıştır. Kıyafet sosyal değişmeye, ev eşyasından ve ev mimarisinden daha hassastır ve erkek kıyafeti, şehirle teması az olan kadınların kıyafetinden daha önce ve daha tam olarak değişir. Diğer dikkate değer bir nokta da, yemek içmek itiyatlarının diğer bazı sosyal itiyatlar veya sosyal âdetler alanından daha kolaylıkla değiştiğidir. Ev eşyası, kadın kıyafeti, düğün âdetleri, muaşeret kaideleri bakımından hâlâ eskiyi hemen olduğu gibi devam ettiren dağ köylerinde, yeni gıda maddelerinin köye girip yayıldığı ve yeni yemek itiyatlarının belirdiği müşahede ediliyor.

* * *

Ancak belli başlı noktalarını kısaca hülâsa ettiğim bu neticeler başka etüdlerle tahkik edilmesi gereken mühim sosyolojik hükümleri ihtiva ediyor. Cemiyet yapısının muhtelif kısımları arasındaki bağlılık derecesi ve bu bağlılığın mahiyeti sosyolojinin en esas problemlerinden olmakla beraber sosyolojide bu bahsi aydınlatacak etütler pek yapılmamıştır. Bir topluluğunun hayatını, kültür sistemini her cephesinden ele alıp tetkik etmek daha ziyade etnologların kullandıkları bir metod olmuştur. 1925'lerde Robert Lynd'le Helen Lynd aynı şekilde küçük bir Amerikan şehrini etüd etmişlerdir. Fakat gerek etnologların yaptıkları tetkikler gerek Lynd'lerin tetkiki sosyal yapının muhtelif cephelerini teferruatıyla, parça parça, tasvir etmek olmuştur ve sosyal yapıyı her cihetten teferruatıyla tasvir etmekle bu

yapının ve cemiyet hayatının muhtelif kısımları arasındaki bağlılığın kendiliğinden belireceği sanılmıştır. Lynd'ler bu hatayı anlamışlar ve 1935'deki kitaplarında farklı bir görüş ileri sürmüşlerdir. Halbuki yapılması gereken şey, araştırma problemi olarak bu bağlılık üzerinde durmak, bu bahiste ipotezler ileri sürmek ve onları olayların incelenmesiyle tahkik etmekti; problemsiz ve metotsuz, "hadiseler kendiliğinden belirtir" zehabıyla yapılan tasvirî *(descriptive)*, parçacı etütler, tanelerin çöplerden, samandan ayrılmadığı, bilakis ekseriya kıymetli tanelerin saman çöpleri arasında gözden kaybolduğu bir olaylar yığını verir.

Sosyal yapının ve hayatın muhtelif kısımları arasında bağlılık olup olmadığı ve bunun derece ve mahiyeti sosyolojide ve etnolojide münakaşa edilen ve bir karara bağlanamamış meselelerden biridir. Etnologlardan bir kısmı bilhassa "Amerikan Tarihi Etnoloji Mektebi" diye tanınan gurup sosyal yapının kısımları arasında illi bir bağlılık olduğunu ve bunun bir determinizme tabi olduğunu inkâr etmiye kadar gitmişlerdir. Meselâ Robert Lowie için cemiyet yapılarının, kültür sistemlerinin bütünlüğü bir yamalı bohça manzarası gösterir. Sosyolojide, bağlılığın ve beraberliğin mevcudiyeti kabul edilir fakat derecesi ve mahiyeti ne olduğu bahsi aydınlatılmamıştır. Bu bahiste metodolojik problem de halledilmiş değildir. Sosyolojinin gelişme seyrine tesir eden tarihî, sosyal amiller dolayısıyla, müsbet ilim olmak yoluna giren sosyoloji, müteferrik, dar sınırlar içinde ele alınan mevzuları tetkik etmek, tetkik tekniklerini geliştirmekle uğraşmak işine dalmıştır. Ancak son zamanlar da tekrar esas metodolojik problemlere dönmek temayülü seziliyor. Bu yaptığımız mütevazî köy etüdlerinin bizce en büyük ehemmiyeti sosyal yapının muhtelif kısımları arasındaki, bilhassa giriş kısmında tahlil ettiğimiz başlıca iki kısmı arasındaki, bağlılığın ve müterafik tahavüllerin umumiyetle zannedildiğinden çok daha sıkı olduğunu belirtmesidir. Ova ve dağ köylerinin mukayesesi her cihetten bu hakikatı belirtiyor. Ikincisi, iktisadî temel ve dışla münasebetler sisteminden hareket edip sosyal yapının diğer kısımlarına geçmenin, bu kısımları ekolojik temele izafetle tahlil etmenin, sosyal olayların tahlil ve izahında verimli bir metod olduğunu bir kere daha teyit etmesidir. Üçüncüsü, sosyal tabakalaşmanın ve sosyal birliğin, ailenin, hukukî münasebetlerin, kıyafetin ilh. ekolojik temel şartlarına ve değişimlerine olan münasebeti ve bu münasebetin hassasiyeti hususunda teferruatlı hükümler belirtiyor ki bunlar da başka etüdlerle tahkik edilmesi gereken araştırma ipotezleri ortaya koymuş oluyor.

Behice Boran, Dr.

Kitabın yayımlandığı 1945'te Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Sosyoloji Doçenti idi.

SOSYO-EKONOMİK HAYATIN DEĞİŞEN DÜZENİ: DÖRT KÖYÜN MONOGRAFİK KARŞILAŞTIRILMASI*

Mübeccel Kıray

Bugün tarımsal yönden oldukça gelişmiş bulunan Çukurova bölgesi 19. yüzyılın başlarında bataklıklarla kaplı idi; sıtma salgın halindeydi, seyrek iskân görülüyordu.[1] Anadolu'yu Arap dünyasına birleştiren kervan yolu üstünde yer alan oldukça karışık ve yerleşik bir nüfusun yaşadığı birkaç sürekli yerleşme ile, Toros Dağlarının eteklerinde yer alan Ermenilerin yaşadığı yerleşmelerin dışında, ovada göçebeler, çoğunlukla Yörükler yaşamaktaydı. Göçebeler kış ayları süresince, otlak olarak ovayı kullanıyor, sıcak mevsimlerde Toros Dağlarındaki otlaklara göç ediyorlardı.

19. yüzyılın başlarında bölgeyi Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ele geçirmişti. Mehmet Ali Paşa'nın bu müdahalesi sonucu Osmanlı Hükümeti Çukurova'nın tarımsal potansiyelinin bilincine vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında göçebelerin iskana zorlanmalarının başlıca nedeni, tarımsal artık ürünü denetleyen ve bunu vergi yoluyla kendilerine aktaran Saray ve Lord —bürokratlar yararına tarımı— özellikle pamuk tarımını geliştirmekti.[2]

Kışladıkları yörelere sürekli olarak yerleşen göçebe ailelere bir miktar toprak verilmişti. Toprağın, bir aşirete tüm olarak verildiği durumlar da vardı. Bu durumda, toprak tümüyle aşiret başkanının mülkü gözüküyor, başkan, aşiret üyelerine toprağı kiralıyordu.[3] Bu yolla, zorla iskan, çoğu zaman yarı-feodal toprak sahipliğine yol açıyordu.

Balkan Yarımadası'ndan gelen Türk göçmenlerinin de bölgeye yerleşmesiyle Çukurova'da, 19. yüzyılda başlayan toprağa bağlı nüfus ve tarımın önemi artmaya devam etti. Kırsal yerleşmeler kuran göçmenler kendilerini bu yeni ortama uydurmaya çalıştılar.

Çukurova'nın biçimlenmesinde 19. yüzyılın sonlarında görülen Ermeni isyanları ve izlenen arazi politikası rol oynadı. Orta Anadolu'nun doğu kesimlerinden gelen Ermeniler bölgede ekonomik ve demografik denetim sağlayabilmek için toprak satın alıp Ermenileri ovaya yerleştirmeye çalışıyorlardı. Orta Anadolu'nun doğu kesimlerindeki zengin Ermeni toprak sahipleri, özellikle Adana çevresinde ve kentin verimli güney yörelerinde büyük çiftlikler kurdular.

Ermenilerin nüfus ve toprak politikası İstanbul'un dikkatinden kaçmadı. Sultan Abdülhamid vali ve paşalarını, kendi hesaplarına toprak satın almak için teşvik etti. Kendisi de üçyüzbin dönümlük toprak satın aldı. Bugün kamu malı olan bu toprak, hâlâ Sultan Çiftliği adıyla anılır.

Çiftlik adı verilen bu büyük mülklerde ticari çiftçilik münavebeli ürünlerle başladı. Buğday, pamuk ve susam yetiştiriliyordu. Ovada yerleşik kırsal nüfus bu çiftliklerin işçi gereksinimini karşılayamadığı için toprak sahipleri Çukurova'ya çevredeki dağ köylerinden ya da Orta Anadolu'dan gelen mevsimlik işgücünü kullanıyorlardı.

Büyük toprak sahiplerine ilişkin toprakların tümü göçebe işçilerce işlenmiyordu. Ortakçılık da yaygındı. Bu ortakçılara barınak, gerekli araç ve gereçler, tohum ve toprak veriliyordu. Emeklerine karşılık ürünün yarısını alıyorlardı.

* *Türkiye'de Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar*, E. Tümertekin, F. Mansur, P. Benedict (der.), İstanbul, 1971'den, yazarın izniyle aktarılmıştır. Yazım kurallarında orijinale sadık kalınmıştır.

1. Bu çalışma Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin araştırma bağışı ile yapılabilmiştir. Çalışmanın temelini oluşturan verilen 1964 ve 1965 yıllarında ülkenin güneyinde yer alan Çukurova Bölgesi'nde arazide yapılan araştırma sonucu toplanmıştı. İlgili veriler dört köyde de tüm hane reisleri ile yapılan anket çalışması; mikro-tarihi elde etmek için açık mülakatlar ve öteki tamamlayıcı teknikler kullanılarak elde edilmiştir.

2. Bkz., Kıray, M., "Toplum Yapısındaki Temel Değişmelerin Tarihsel Değişimi - Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı", *Mimarlık Semineri*, Bildiri No: 4, Ankara, 1969.

3. Çukurova'daki göçebeler ile yerleşik nüfus arasındaki ilişkiler için bkz., Eberhard, W., "Nomads and Farmers In Southeastern Turkey", *Orients*, VI (1953) 38.

Böyle bir oluşumda, 19. yüzyıl içinde tarımsal işletme biçimlerine göre oldukça ayrımlı iki köy biçimi belirmişti. Bir yanda yerleşmiş (toprağa bağlanmış) göçebeler ve Balkan Yarımadası ya da Arabistan'dan gelen göçmenler gibi küçük toprak sahipleri vardı. Öte yanda, Saray, paşalar, Ermeni ve Arap kökenli büyük toprak sahiplerinin ortakçıları, göçebe mevsimlik işçiler ve ırgatlar eliyle sürülen, işlenen çiftlikler görülüyordu. Birinci tür, ancak kendine yeterli kırsal bir toplum görünümündeydi. İkinci tür ise düşük miktarda da olsa artık ürün sağlayan, pazar için üretime geçmişti. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı egemenliğinin sona erişi, Ermenilerin bölgeden gidişi ve İstiklal Savaşı, Çukurova'yı 1920'lere değin uzanan bir karışıklık ve kargaşalık devresine soktu.

Küçük toprak sahibi köylü çiftçiler, zaman zaman eski çiftliklerden ya da Hükümet topraklarından katarak topraklarını genişlettiler ve çiftçilik yapmaya devam ettiler. Eski ortakçılar, göçebe işçiler ve kentteki yoksul kitleler de bu karışık devirden yararlanarak, kısa süre için sahipsiz kalan topraklar üstüne yerleştiler. Fakat, 1920'lerin sonuna doğru, önemli toprak mücadelelerinden sonra, yeni bir grup büyük toprak sahibi, üretimi denetleyen ana grup olarak belirdi. Yeni siyasal düzenle antlaşmalar yaparak ve Cumhuriyet döneminin yeni nüfuz kuvvet yapısını etkileyen bu grup, Osmanlılar ve Ermenilerce terk edilen toprakların tapusunu elde etti. Sahipsiz arazi üstüne yerleşmiş olanlar ise yeni toprak sahiplerince ortakçı olarak kabul edildi.[4]

Bu araştırmada ele alınan dört köyden ikisi, Oruçlu ve Karacaören, küçük toprak sahipliği görülen Yörük köylerini; öteki ikisi, Yunusoğlu ve Sakızlı ise, İstanbul'da yaşayan toprak sahiplerinin büyük çiftliklerinde çalışan ortakçı köyleri temsil etmektedir. Tarihçeleri, bölgede geçen yüzyılda izlenen sürece çok benzemektedir.

Oruçlu, dört köyün en çok izole olanıdır. Kozan'dan 17 km uzaktadır (Kozan, Adana ilinde 17.000 nüfuslu bir ilçe merkezidir). Otuzdört hanelidir. Kırksekiz hanelik bir köy olan Karacaören de Kozan'a yakındır (15 km uzaklıktadır). Ulaşım bağlantısı iyidir. Köyde beş traktör vardır. Pamuk ve susam tarımında kısmen ortakçılık yapılır. Yunusoğlu ve Sakızlı, dört köyün içinde, en gelişmiş olan köylerdir. Yunusoğlu (105 hanelik) bölgenin en büyük merkezi Adana'dan (nüfusu 200.000'in üstünde) 27 km uzaktadır. Adana'ya günlük otobüs servisi ile bağlıdır. Sakızlı 43 hanelidir ve iyi havada açık olan 6 km'lik bir yol ile Yunusoğlu'na bağlıdır. Yunusoğlu ve Sakızlı'da tarım tümüyle mekanize olmuştur, pazar için üretilen ve monokültür halindeki pamuk tarımında kısmen sulama vardır.

Toprakta Mülkiyet Düzeni ve Tarımsal-Ekonomik Gelişme

1920'lerin sonunda Sakızlı ve Yunusoğlu'nda (her biri Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ermeni toprak sahipleri elinde ortakçılık yapan köylerdi) dört nüfuzlu kişi birbirleriyle toprak kavgasına girişmiş, bu kavga sonunda büyük toprak sahipleri olarak oraya yerleşmişlerdir. Daha önce sahipsiz olan bu topraklar üzerine yerleşenlerin de yıllık ürünün yarısı karşılığında ortakçı olarak kalmalarına göz yummuşlardır. Özellikle İstiklâl Savaşı'ndan sonraki on yıl içinde gelişen, toprakta mülkiyet düzeni ve çiftçilik yöntemlerindeki değişme, doğrudan doğruya zamanın yeni sosyal tabakalaşma yapısını yansıtır. Büyük toprak sahipliğine dayanan bu kuvvet yapısı, eski yapıdan ayrımlı değildi. 1923 yılı ile İkinci Dünya Savaşı arasında yer alan değişmeler düzen ile değil, toprak sahiplerinin kendileri ile ilgiliydi. İnsanlar değişmiş, ama durum aynı kalmıştır.

4. Çukurova'da büyük toprak sahipliği konusunda daha çok bilgi için bkz., Ener, K., *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, Türközü Matbaası, 1965, Adana.

1940'a değin, kısa elyaflı pamuk buğdayla münavebeli olarak yetiştiriliyordu. Gübre ve haşarat öldürücü ilaçlar kullanılmıyordu. Toprağı sürmek için sürüm hayvanları kullanılıyordu. Sürüm için yalnızca ahşap ağaç ve gereçler vardı. 1943'lerde yeni bir pamuk türünün tanıtılması önemli bir değişiklik getirdi. Yeni tür, orta boy elyaflı Akala türü idi. Elverişli toprakta dönüm başına pamuk tohumu verimini 50–100 kg arasında artırıyordu.[5]

Bu yeni tür pamuğun tarımı oldukça yaygın sonuçlar verdi. Akala pamuğunun yüksek verimi ve daha iyi fiyat bulması sonucu toprağın değeri işçi maliyetlerine oranla arttı. Daha da önemlisi, Akala pamuğunun tahıldan daha kârlı bir ürün olması sonucu pamuk ekilen topraklar arttı. 1940'ların sonunda Sakızlı ve Yunusoğlu'nda tahıl ekimi tümüyle kaybolmuş ve sulanabilir toprakların yüzde doksandokuzunda pamuk yetiştirilmeye başlanmıştı. Bu değişiklikle ürün münavebesi de kalktı.

Artan kazanç ve çiftçilik yöntemlerindeki değişme ile ortakçılık da değişmeye uğradı. Daha önceleri uygulanan yarı yarıya yöntemi 1/3 ve giderek 1/4 ortakçılık biçimine dönüştü.

Pamuğun monokültür oluşu çalışma düzenini de etkiledi. Pamuk, baklagiller yetiştiriciliği ile birlikte olduğunda, tarım faaliyetinin bütün yıla eşit bir yükle yayılmasını gerektirse de, monokültür halinde olduğunda işçi ihtiyacını beş aylık bir süreye indirmekte, yılın kalan bölümünde mevsimlik işsizliğin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Yerli pamuk olgunlaştıktan sonra ne zaman olsa toplanabilir, çünkü kozalar açılmaz. Yalnızca bu husus, pamuk toplamanın işgücüne göre ayarlanması lüzumunu yaratıyordu. Akala, Koher ve Deltapine gibi yeni türlerde ise, kozalar Eylülde açar ve erken sonbahar yağmurlarının zarar vermesini önlemek için kısa bir süre içerisinde kozaların toplanması gerekir. Kozaların toplanma zamanı Eylül sonu ve Ekim başında üç haftayı aşmamalıdır. Dolayısıyla bu üç hafta için çok sayıda işçiye ihtiyaç vardır. Başka bir deyişle pamuk tarımının yayılması ve Akala türünün tanıtılması, özellikle Eylül ayında işçi darlığına yol açmıştır. Bu darlık, ancak köylerin ve bölgenin dışından gelen mevsimlik işçilerle önlenebilmektedir.

Makina kullanma, traktörün uygun koşullarla satılmasıyla mümkün olmuştur. Toprağın büyük toprak sahiplerinin elinde oluşu ve kişilerin tarımsal makinaların giderlerini karşılayabilmeleri ve işletme birimlerini büyüterek daha iktisadi işletmeye gidebilmeleri makinalaşmayı desteklemiştir. Sonuç olarak, ortaya çıkan büyük çaptaki mekanizasyon, varolan tarımsal işletme biçimini tamamen değiştirmiş ve bölgede sosyal farklılaşmayı artırmıştır. Ek aletleri ile bir traktör on köylünün yerini almıştır. Araştırma bölgesinde ortakçılık kısa bir süre içerisinde tümüyle kaybolmuştur.

Bu oluşum içerisinde traktör sürücüleri, yardımcıları, kahyalar ve şoförler için ancak sınırlı bir istihdam olanağı yaratılabilmiştir. Böylece, teknolojinin gelişmesi, çiftçiliğinin daha verimli bir duruma gelmesine ve ürünün artmasına karşılık, yeni ortaya çıkan tarım işçileri sınıfının bu gelişmeden aldığı pay düşük kalmıştır.

1887'de Osmanlı Hükümeti bir grup Yörüğü bugünkü Karacaören köyünde iskâna zorlamıştır. Yerleşen her hane, Sarayın fermanı ile 40 dönüm toprak almıştır. Ticari çiftçiliğin Çukurova'nın güney kesimlerinde iyice yerleştiği 1940'ların sonuna doğru, daha çok hayvancılıkla uğraşan Karacaören Yörüklerinin yaşamında tarımın önemi hâlâ çok büyük değildi, ancak geçimi sağlamaya yetecek ölçüde tarım yapılıyordu. 1950'den sonra beliren bir takım hususlar bu durumun değişmesine yol açmıştır.

5. Son yıllarda pamuğun daha iyi türlerinin denenmesi ve daha etkin teknolojil kullanılması sonucu dönüm başına pamuk üretimi 200–300 kg'a değin artmıştır.

1948 yılında Akala pamuğunun yeni bir türünün tanıtılması önceleri çok önemli sonuçlar vermediyse de tarıma, özellikle pamuk tarımına olan ilgiyi artırmıştır. Buğdayın yalnızca ev tüketimi için yetiştirilmesi de son bulmuştur. Gerçi buğday hâlâ çiftçinin yiyecek ihtiyacını karşılamaktadır ama, aynı zamanda, pamuk ve susam ile birlikte pazar için üretilen bir üründür.

Sürekli iskân ve nüfus artışıyla çoğalan köylü sayısı, hemen hemen tümüyle toprağa yerleşme ve bağlanma olayıyla birleşince toprak değerinin yükselmesine yol açmıştır. Toprak değerlerinin artmasına sebep olan bir öteki husus da, köy sınırları içindeki ekilebilir toprakların genişletilememesiydi. Ayrıca, onbeş yıl öncesine göre topraktan daha yüksek verim elde edilebilmesi de toprak değerinin artmasına yardımcı olmuştur. Durum, yalnızca pamuk için değil, buğday için de böyleydi ve toprağın daha iyi sürülmesi, tohum seçimi ve kimyasal gübre kullanmanın doğal sonucuydu.

Sayılan bütün hususlar köydeki sosyal farklılaşmanın daha belirginleşmesine yol açmıştır. Birkaç yıl öncesine değin akrabalar arasında yarı yarıya paylaşma temeline göre ve belirsiz bir süre için uygulanan ortakçılık bugün gittikçe artan bir biçimde bir ticari kimlik kazanmıştır. Artık, yalnızca aile bireylerine özgü değildir. Köyde yeni beliren iki büyükçe toprak sahibi topraklarının bir bölümünü ortakçılıkla işletmekte ve ürünün 1/3'ünü almaktadır. Belirli bir eğilim, toprağın, traktörlerin tarıma girmesiyle durumu sağlamlaşan kişilerin elinde toplanmasıdır. Köyde özellikle göze çarpan bir sosyal farklılaşma süreci, toprağını satarak ücret karşılığı emekçilikle hayatını kazanmaya başlayan bir sınıfın doğmasıdır. Öte yandan, 15 yıl önce aşağı yukarı herkesin aynı ölçüde toprak sahibi olduğu köyde, satılan toprakları alarak nispeten büyükçe toprak sahibi birkaç kişinin belirmeye başladığı da gözlenmektedir. Bu köydeki toprak sahipliği polarizasyonu, yeni teknolojiye yapılacak yatırımın ancak kendine yeterli aile tarımından gelen çok kısıtlı artık ürüne dayandırılması zorunluğu bulunan ve 200 dönümden küçük topraklarda gelirin yetersizliğinden ötürü krediye ihtiyacı olan küçük toprak sahipliği görülen bölgelerdeki klasik tarımsal-ekonomik gelişme modeline bir örnektir. Kredi verenler, bu kredinin ödenmesinin çok şüpheli olduğunu ve sonunda para yerine toprak alacaklarını bilirler. Nitekim, son 15 yıl içinde Karacaören'deki hanelerin yüzde 20,7'si toprağını yitirmiş, buna karşılık bir kişinin toprağı 1.000 dönüme çıkmıştır. Kredi ile modern zirai-teknolojiye geçen küçük toprak sahipliğinin görüldüğü köylerde, toprağın birkaç kişinin elinde toplanması hızı ve yeni ortaya çıkan orta büyüklükte toprak sahipleri grubu, sosyal yaşantının öteki yüzlerindeki değişme açısından, öteki köylerde görülen birkaç bin dönümlük toprağı bulunan gerçek büyük toprak sahiplerinden daha da önemlidir.

Oruçlu birçok bakımlardan, Karacaören'e büyük benzerlikler gösterir. Bu köyde yaşayanlar önceleri Toros dağlarının eteklerinde, daha sonra ise şimdi Oruçlu köyünün yer aldığı yörelerde ilkel ve ancak geçimlerine yetecek oranda tarımla uğraşan göçebe yörüklerdi. Yavaş yavaş toprağa yerleştilerse de daha 15 yıl öncesine değin Yörük yaşantısının özelliklerinde temel değişmeler görülmüyordu.

Dış değişmeler, Oruçlu'daki yaşantıyı, aşağı yukarı, Karacaören'deki yaşantıyı etkilediği sıralarda etkilemişti. Bununla birlikte, yarı göçebelikten yerleşik yaşantıya geçişin nedeni yeni bir tür Akala pamuğun tarıma girmesi değildi. Orman Kanunu'nun uygulanması ve ge-

rek ovada gerekse dağ eteklerinde sıtmanın korkunç bir salgın hastalık olmaktan çıkması gibi hususlar daha etkili olmuşlardır. Özellikle ormanların etkili bir biçimde denetlenmesi sonucu yazlık otlakların yitirilmesi geleneksel yayla ekonomisini değiştirmiş ve Yörükleri halen üzerinde oturdukları topraklarda çiftçilik yaparak yaşamak zorunda bırakmıştır. Hayvancılık azalmıştır. Tarıma, örneğin daha iyi nitelikli buğday tohumları gibi yeni öğeler girmiştir. Susam da, artık buğday gibi para için yetiştirilir olmuştur. Darı, sürüm hayvanları için bir yem bitkisi olarak önem kazanmıştır. Köy ve çevresinde görülen dağınık küçük korular ve bahçeler de, göçebelikten yerleşik bir yaşama düzenine geçildiğini gösteren güçlü kanıtlardır.

Sulanabilir toprak, teknik ve ürün türlerinde görülen değişikliklere karşılık, Oruçlu'da tarım, Karacaören'e oranla daha az ticarileşmiş ve geçime yeterli tarım özelliklerini daha çok korumuştur. Büyük toprak sahipleri yoktur. En büyük çiftlik 250 dönümden az bir alan kaplar. Tüm çiftçilikle uğraşanların toprağı vardır ama, toprak edinme isteğinin yarattığı baskı parçalanmaya, 10 dönümden daha küçük işletmelerin doğmasına sebep olmuştur. Egemen arazi sahipliği küçük köylü mülkiyeti biçimindedir. Oruçlu'da bugün hâlâ akrabalar arasında ortakçılık yapılır. Sürüm hayvanlarının olmayışı ortakçılık düzenine zorlamıştır. Bu düzen, aile bireylerinin yeni bir ekonomik duruma uyarlanmalarını gösterir. Kısaca özetlenirse, Oruçlu'da tarımsal gelişme bugüne dek bir birim toprağın veriminde önemli artışlara ya da köylüler arasında önemli zenginlik ayırımlarına sebep olmamıştır. Çünkü artık üretimin ödeme kapasitesinin ötesinde kredi alarak yeni yatırımlara gidilmemiştir.

Yunusoğlu ve Sakızlı'da köylülerin sahip olduğu topraklar çok küçük işletmelerden oluşur. Bu köylerde toprak sahibi ailelerin yüzde 50'sinin toprağı 10 dönümün altındadır. Tüm sulanabilir toprakların yüzde 92,6'sı dört işletmeye bölünmüştür ve İstanbul'da oturan toprak sahiplerince işletilir. Karacaören ve Oruçlu'daki ailelerin toprağı daha iyi dağılmıştır. Bu köylerde de küçük toprak sahipliği başattır ama, tüm toprak sahibi ailelerin

Tablo 1. Hane Başına Gelir

Gelir Grupları	Hane Sayıları			
TL	Oruçlu	Karacaören	Sakızlı	Yunusoğlu
500	—	—	4	5
501-1.000	1	4	5	24
1.001-2.000	5	5	21	26
2.001-3.000	5	3	6	18
3.001-4.000	6	8	3	14
4.001-5.000	7	6	1	7
5.001-7.500	7	7	3	6
7.501-10.000	3	5	—	2
10.001	—	10	—	3
Toplam Hane	34	48	43	105

dörtte birinin toprağı 100 dönüm ya da daha çoktur. Tablo 1'de değişmenin daha önce başladığı köylerde topraksız aile sorununun daha çok önem taşıdığı gözlenmektedir. En az değişmiş köy olan Oruçlu'da hiç topraksız aile yoktur. Bu açıdan, topraksız köylü sorunu Karacaören'de oldukça ciddi bir durum göstermeye başlamıştır. Topraksız köylüler ve gündelikli emekçilerin ortaya çıkışı sosyal yapıda çok temel bir değişmeyi gösterdiği için, özellikle ilgi çekicidir. Ayrıca, bu yeni beliren ücretli emekçi sözkonusu toplumun teknolojik gelişme düzeyine göre ihtisaslaşır.

Tarımın mekanizasyonu, öteki bir deyişle, otomasyon sonucu, gündelikle çalışan gruplar belirmiş, Yunusoğlu ve Sakızlı'da ortakçılık kalkmış, Karacaören'de toprak mülkiyet polarizasyonu sonucu topraksız köylüler ortaya çıkmıştır. Gündelikli işçilerin ancak çok küçük bir bölümü hüner sahibi olarak hüner isteyen işler elde edebilmişlerdir. 1964 yılında Sakızlı'da 22, Yunusoğlu'nda ise 20 hane reisi öteki bazı aile bireyleri ile birlikte, traktör sürücülüğü, sürücü yardımcılığı, biçer–döver sürücülüğü, kamyon şoförlüğü ve tarım teknisyenliği gibi ihtisaslaşmış işlerde çalışmaktaydı. Tümüyle hünersiz tarım işçisi olarak çalışanların sayısı, Sakızlı'da 29, Yunusoğlu'nda 160'tır. Toprak mülkiyetinin polarizasyonu sonucu gündelik işçi talebinin arttığı ve çiftliklerin fazla mekanize olmadığı Karacaören'de ise 1964'te hiç kimse hüner isteyen bir işte çalışmıyordu. Buna karşılık 62 kişi hünersiz tarım işçisi olarak çalışmaktaydı. Öte yandan, her hanenin toprak sahibi olduğu Oruçlu'da genellikle hane reisleri değil ama aile bireyleri hünersiz tarım işçisi olarak çalışmaktaydı. Yalnızca üç kişi köy dışında traktör sürücüsü ve yardımcısı olarak çalışıyordu.

Tablo 2. Aile Kompozisyonu

Aile Türü	Oruçlu		Karacaören		Sakızlı		Yunusoğlu	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Bekar	—	—	—	—	1	2,3	3	2,9
Çekirdeksel Aile	19	55,9	31	64,4	29	67,5	83	78,9
Geniş Aile: Patrilineal	14	41,2	14	29,3	8	18,6	14	13,4
Geniş Aile: Matrilineal	—	—	2	4,2	4	9,3	4	3,9
Karışık	1	2,9	1	2,1	1	2,3	—	—
Belirsiz	—	—	—	—	—	—	1	0,9
Toplam	34	100,0	48	100,0	43	100,0	105	100,0

Gelirler ve Servetin Köy Dışına Kaçması

Seçme tohumluk, yeni ürün türleri, haşarat öldürücüler, gübreleme ve mekanizasyon son 12–15 yıl içerisinde Sakızlı ve Yunusoğlu'nda verimin iki katına çıkmasına neden olmuş, Karacaören'de de üretimi etkilemiştir. Fakat, bu değişikliklerden önce ya da bu değişiklikler sonrasında, yürürlükteki sosyal düzende hiçbir temel değişme yer almadığı için bu köylerde yaratılan tarımsal servetin bir bölümü köy dışına çıktığı için, oldukça küçük çapta da

olsa, köy dışında yaşayan toprak sahiplerinin varlığını ortaya koymaktadır. Yapılan hesaplar bu köylerden dışa akan tarımsal servetin Sakızlı ve Yunusoğlu'nda yüzde 91,8'den Karacaören'de yüzde 17,7'ye değin değiştiğini göstermektedir.[6] Yalnızca Oruçlu'da köylüler köyde gittikçe artarak yaratılan tarımsal servetten önemli ölçüde yararlanmaktadırlar.

Köyde kalan servet, miktarı ne olursa olsun, köylüler arasında eşit olarak dağılmaz. Tablo 1, dört köyde hane başına düşen gelirin dağılımını göstermektedir. Teknolojik yönden gelişmiş köyler olan Sakızlı ve Yunusoğlu'nda hane başına düşen gelir ile daha az ticarileşmiş ve daha az gelişmiş köyler olan Karacaören ve Oruçlu'da hane başına düşen gelir arasında göze çarpıcı bir ayrım vardır. Sakızlı ve Yunusoğlu'nda ailelerin yüzde 90,7'si ve yüzde 82,9'unun yıllık geliri 4 bin Türk lirasının altındadır; bu durum, Oruçlu'daki ailelerin yalnızca yüzde 50'si ve Karacaören'deki ailelerin ise ancak yüzde 41,7'si için doğrudur.

Aile büyüklüğü de hesaba katıldığında gelir hakkında tamamlayıcı bilgi elde etmek olanağı doğmaktadır. Ticarileşme, büyük aile biçiminin hâlâ sosyal yapının göze çarpan bir özelliği olduğu Karacaören ve Oruçlu köylerine oranla, Sakızlı ve Yunusoğlu köylerinde daha geniştir. Son yıllarda görülen tarımsal ve teknik yenilikler ve nüfus artışına karşılık, Yunusoğlu ve Sakızlı'da kişi başına gelir Oruçlu'ya oranla çok fazla değildir, giderek bazı düşük gelir kategorilerinde daha bile azdır. Yunusoğlu ve Sakızlı'da en yoksul aileler (çocukların aile gelirine işçi ücreti yoluyla katkıda bulunamayacak ölçüde küçük oldukları, gelip geçici ve hünersiz tarım işçisi aileleri) en düşük geçim düzeyinde yaşamaktadır; bu düzey, bu araştırmanın en ilkel köyü Oruçlu'da bile zor görülür. Hem hane başına gelir hem de kişi başına gelirin en yüksek olduğu köy Karacaören'dir. Bu durum, yenilikler sonucu elde edilenlerden köyün tüm nüfusunun yüzde 79'unu kapsayan çiftçi ailelerinin doğrudan doğruya yararlandığını açıkça gösterir. Beklenenin tersine üretimin üç ile altı katına çıktığı köylerde hane başına ve kişi başına gelirlerin hiçbir gelişme göstermeyen köyler ölçüsünde arttığı izlenir.

Kuvvet İlişkileri

Araştırma kapsamındaki dört köyden en az gelişmiş olanı Oruçlu'da gerek köyün ekonomik durumunda, gerekse yaşantı biçiminde hayvancılıktan tarıma tam olarak geçilmiştir, bununla birlikte, sosyal farklılaşmanın genel çizgileri hâlâ eski biçimini yansıtır. Bunun nedeni, yeni yaşantı biçiminin aynen eski yaşantı tarzı gibi fazla farklılaşma gerektirmemesidir. Bugün Oruçlu'da yaşayan herkesin toprak sahibi olduğu yukarıda belirtilmişti. Köydeki hanelerden yarısının toprağı 75 dönüm ya da daha çoktur. En büyük işletme 250 dönümdür. Hanelerin yalnızca yüzde 8,8'inin toprağı 10 dönümden azdır. Servetin temel biçimi toprak olduğuna göre, bu konuda dramatik farklılaşmaların olmadığı açıktır.

Böylece, yeni bir sosyal tabakalaşma sistemine ilişkin bir denetim kuvveti söz konusu edilemez. Bu köydeki tüm statü ve kuvvetin hepsi hâlâ eski aşiret başkanının ailesindedir. Eski başkan ise artık kendisi geri plana geçmiştir. İmam olarak eğitim görmüştür ama, imamlık yapmayan kardeşi daha nüfuzlu durumdadır. Aşiret düzeninde başkanın topluluğun işlerinde önemli söz hakkı vardır. Topluluğun yaşlı üyelerine de danışarak aşiretin mevsimlik yer değiştirmelerine karar vermek, aşiret dışı çevrelerle kazançlı ilişkiler kurmak, bu ilişkileri denetlemek ve bir yargıç ya da arabulucu gibi davranmak başkanın görevi ve hakkıydı. Ancak, topluluk tümüyle yerleşik düzene geçtikten sonra, bu işlevler yitirilmiş ve topluluk o zamandan bu yana daha bireyci olmuştur.

6. Bu bölümdeki gelir hesapları Utrecht Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü'nden Dr. J. Hinderink tarafından yapılmıştır. Kendisine teşekkür ederiz.

Bu değişmenin etkileri araştırmamızda açığa çıktı. "Köyde en önemli adam kimdir?" sorumuza karşılık verirken hane reislerinin yüzde 20'si birkaç kişi arasında karar veremedi. Yüzde 29,4'ü ise köyde belirli bir önemli kişi bulunmadığını söyledi. Bununla birlikte, bazı karşılıklar eski aşiret başkanının imam diye adlandırılan kardeşi üstünde birleşti. Bu noktada şunu belirtmeliyiz ki, başkanın kardeşi yalnızca Ramazan süresince imamlık yapıyordu, bu nedenle imamı oluşu onun kuvvetini borçlu olduğu birkaç özellikten en önemlisi değil, ancak biridir. Eski başkan ise artık, çok aktif değildir ve otoritesini kardeşine ve oğluna devretmiş görünmektedir. Başkandan daha yaşlı, daha zengin, daha bilgili olan kardeşi, bugün başkanın izni ya da hoşgörüsü ile köyle ilgili konularda otoritedir ve bu sebeple önemli statüsü vardır.

Başkanın yirmibeş yaşlarındaki genç oğlu ise muhtar seçilmiştir. Köye ilişkin konularda fazla sözü bulunmadığı açıktır ama, köy ve dış dünya, özellikle Kozan'daki yersel hükümet otoritesi ile iyi bağlantı kurmayı başarmıştır. Okuma-yazma bilmekte ve genç olduğu için de dış dünya ile ilişki kurmakta güçlük çekmemektedir. Dış dünya ile ilişki kurmanın yollarını bilmenin çok açık olmayan denetim-kuvvet yapısının bu evresinde kuvvet ve statü elde etmek için önemli bir etmen olduğu görülmektedir.

Köyün, kasaba ve dış dünyanın öteki kesimleri ile ilişkileri henüz yapısallaşmadığı için hâlâ oldukça zayıftır. Sonuç olarak, alelade ilişkiler çok önemlidir. Birçok yaşlı köylü daha genç kuşakların kasabada nasıl davranılacağını, nasıl alışveriş edileceğini, nasıl kredi isteneceğini, ziraat memuru ile nasıl ilişki kurulacağını ve giderek kasabada nasıl eğlenilebileceğini daha iyi bildiklerini, bu nedenle kendilerini eski başkanlarının otoritesinden kurtarmış olduklarını belirtmişlerdir. Aynı durum, toplumun önderliği konusu için de doğrudur. Kuvvet ve statü sahiplerinin karar vereceği en önemli sorun -yazın yaylaya çıkıp dönme ile ilgili kararlar- ortadan kalkınca ve dış ilişkiler artık eski biçim önderliğin tekelinden çıkınca, bu biçim önderlik temel işlevlerini yitirmiştir. Gelişmenin bu evresinde köylülerden birine ya da birkaçına durumlarını değiştirerek ötekiler üstünde denetleme olanağı sağlayacak hiçbir tarımsal-ekonomik değişme (pazara arz edilen ürün ya da geniş pazarlama) başlamamıştı.

Oruçlu'da, şimdi pazara yönelmiş bir ürünün denemelerine başlanmıştır: Zeytin. Son zamanlarda Zirai Donatım Kurumu ilk kez fidan dağıtmıştır. Bu denemenin sağlayacağı yüksek gelirin ve sonuç olarak öteki köylülerin gelir kaynağı üstünde denetim ve nüfuz elde etme olanağının köyde halen kuvvet sahibi olanlarca değil ama topluluğun alelade bir üyesince fark edilmiş olması ilginçtir. Oruçlu'da biraz toprağı bulunan bir kadınla evlenen bir öteki köyden yoksul bir adam, toprağına kamu toprağı (orman açmaları) katarak durumunu düzeltmiştir. Bu gün orta çapta bir çiftçi düzeyindedir. Sözkonusu kimse, şimdi en az 1.000 fidan elde etmek için çalışmakta ve ilgilileri, 10 yıl sonra bugün Oruçlu'da gündelikle çalışan işçilerin gelirlerini kendi fidan işletmesinden elde edecekleri savıyla kandırmaya çalışmaktadır. Bu adamın, eğer amacını gerçekleştirmeyi başarırsa, Oruçlu'daki yaşantının bazı yönlerini denetleyen büyük toprak sahibi olma potansiyeli taşıdığı açıktır.

Tarımsal ekonomik değişmenin ilk adımları ile birlikte Oruçlu'da belirli bir gelişme ve gelişmenin sonucu olan sosyal tabakalaşma ve kuvvet ilişkileri belirmeye başlamıştır denebilir.

Oruçlu'dan farklı olarak Karacaören'de farklılaşmış bir toprak sahipliği paterni gözlenmektedir. Ve bu belki de köyün sosyal tabakalaşmasının en önemli yönünü oluşturmaktadır. Burada toprak sahipliği paterni ayrı uçlara yönelmiş bir eğilim gösterir: Hanelerin yüzde 20,9'u topraksızdır, buna karşılık, bir tek hane 1.000 dönümlük toprağın sahibidir. Toprak temel servet biçimi olduğundan, toprak ve toprak ürünleri üstündeki herhangi bir denetimin topluluğun kuvvet yapısı üstünde doğrudan doğruya etkisi vardır; bu nedenle, bir yanda toprağın bazı ellerde toplanmasına yol açan, öte yanda ise, gene aynı önemde bir olayın –hanelerin beşte birinden çoğunun toprağını yitirmesine yol açarak, onları topraksız gündelikçiler durumuna sokan olayların tarihsel irdelemesi sosyal yapının ve sosyal denetimin farklılaşma derecesi hakkında ipuçları verecektir.

Daha önce de söz konusu edildiği gibi, Karacaören'deki tüm hanelere, 1887'de, toprağa yerleştiklerinde hükümetçe eşit ölçüde toprak verilmişti. Ama 1940'lara değin toprak bu kişilere çok bir şey ifade etmiyordu ve varolan farklılaşmayı ilkel bir hayvancılık ekonomisi belirlemekteydi. Oruçlu'da olduğu gibi aşiret başkanı topluluğun yaşantısını denetlemekteydi. Ama İkinci Dünya Savaşı'ndan az önce Kozan ve köyü arasında ticarette aracılık yapmak amacıyla köyden göçerek Kozan'a yerleşen biri, kendi köylülerine kredi vermeye başladı. Bu tacir, A.I. büyük borçlara girmiş toprak sahiplerinden borçları karşılığında toprak kabul ederek, aynı zamanda, köyden satışa çıkarılan toprakları da satın alıyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında genç kuşaklar orduda bulunduğu için köyde işgücü minimuma inmişti ve bu nedenle, daha çok toprak satışa çıkarıldı. Bu tacirin toprağın önemini fark etmiş olabilmesinden ötürü toprak spekülasyonu nedeniyle hareket etmiş olduğu söylenebilir. Bugün üç kişi daha bu yolu izlemektedir ama henüz başarılı olamamaktadırlar.

Köylüler bu adamın "öneminin" oldukça farkındadır. Onu bir tırmanıcı ve "yeni yükselen kişi" olarak görmektedirler. Babasının tam bir "ağa" gibi davranmaktan hoşlandığını söylemektedirler; bu, kendisinden kim ne isterse bu isteği yerine getirmek için çaba harcıyor anlamına gelmektedir. Yeni yükselenlerin, bir yandan köyün refahından kendilerini sorumlu tutan eski büyük toprak sahiplerinin rollerini benimsemek istedikleri açıktır. Kuvvet dengesindeki bir geçişi işaret eden bu "gösteri" köylülerce şiddetle hissedilmekte ve sert izlenimlerle dile getirilmektedir. Örneğin, bir kişi, gerçekten nüfuzlu kişilerin, eski aşiret başkanlarının hepsinin öldüğünü söylemiştir. Yeni yükselenler, nüfuzlu oldukları halde eski aşiret başkanları ölçüsünde önemli değildirler. Öznel statü beyanları nasıl kabul edilirse edilsin, A.I.'nin kredi, çiftlik, işgücü ve köy dışı ilişkiler konusunda köydeki yaşantıyı denetlediği gerçektir.

Eski aşiret başkanının soyundan gelenler, hâlâ büyük prestij taşımakla birlikte fazla kuvvetli değildirler. Başkanın oğlu muhtardır. Aşiret düzeninin son başkanı olan babası durumu kendi açısından şöylece açıklamıştır: "Ben artık kendi sesimi duyuramayacak kadar yaşlıyım, bunun için oğlumu muhtar seçtirdim". Gerçekte temel etmen, başkanın yaşı değil ama, onun eski işlevlerinin yeni düzende artık önemini yitirmiş olmasıdır. Köylülerin anket sorularımıza verdikleri karşılıklar, bu iki denetim kuvveti arasındaki çelişmeyi göstermektedir: Hane reislerinin yüzde 39,5'i köyde en nüfuzlu adam olarak eski aşiret başkanını, yüzde 35,6'sı ise tacir-toprak sahibini göstermiştir.

Köyün kendisini içinde bulduğu bu geçiş aşaması, aynı zamanda kiralanan traktörlerin sa-

hipliği biçiminde beliren yeni bir servet kavramının gelişmesinde de yansımaktadır. Karacaören'de traktör sahipleri önemli kişiler olmuşlardır: Önce bu makinaları alabilmiş oldukları için, sonra da bu makinalar yoluyla köy işletmelerinde bir çok işlemlerin zamanlamasını denetleyebildikleri için. Farklılaşmış gruplar arasındaki kişisel ilişkiler, farklar tabakası gerginliğini yumuşatmakta ve sosyal mesafeyi kısaltmaktadır. Bu durum, gündelikçi tutan evlerde gözlenebilir, emekçiler ailenin evini ve yemeğini paylaşırlar ve eşit görülürler. Olay, Yunusoğlu ve Sakızlı'da iki grup arasında korunan mesafeye ters düşmektedir.

Böylece, Karacaören, kırsal bir toplumun tarımsal–ekonomik değişmeden önce sınırlı bir artık ürünle birlikte görülen sosyal tabakalaşmasının yeni koşullara uyarak oldukça fazla artık ürün ve sosyal farklılaşma görülen bir öteki tabakalaşmaya geçişinin iyi bir örneğidir. Toprak toplayan A.I'nın yükselmesi ve toprağını yitiren yüzde 20,9'un gerilemesi iki yönlü bir sosyal hareketlilik gösterir. Her iki grup da denetim kuvveti terimleri içinde A. I.'nın kazandığı ve öteki grubun yitirdiği yeni bir sosyal tabakalaşma düzeninin ortaya çıktığına kanıttır.

Yunusoğlu ve Sakızlı'nın sosyal tabakalaşması polarize olmuş kuvvet yapısının en olgun biçimini temsil eder. Bu köyler, köylülerin büyük çoğunluğunun geçimlerini sağlayabilmek için topraklarında gündelikle çalışmaları gerektiği büyük toprak sahiplerinin egemenliği altındadır. Her iki köyde de farklılaşmış gruplar aynıdır: Sakızlı'daki hane reislerinin yüzde 72,5'i ve Yunusoğlu'ndakilerin yüzde 81'inin toprağı yoktur ve çoğunluğu salt tarım işçisidir. Kalanlar şurda burda, özellikle yakındaki Devlet Çiftliği'nde çalışır ya da traktör ve kamyon sürücüsü olarak ihtisaslaşmıştır. Her iki köyde de toprağın sahipleri aynı kişilerdir. Bu sosyal tabakalaşmanın çok belirli bir yönünü yansıtır. Siyasal ve ekonomik krizler bu tür yoğunlaşmaları destekler, örneğin Sakızlı ve Yunusoğlu'nda İstiklâl Savaşı ve 1920'lerin son yıllarında olduğu gibi.

İkinci Dünya Savaşı sırasındaki enflasyon ve yüksek fiyatlar, büyük toprak sahiplerine pamuk monokültüründen önce yetiştirdikleri buğday üzerinde spekülasyon yapma olanağını sağlamıştı. Aslında, bu tür spekülasyonlar sonucu biriken kapital ile bu toprak sahipleri, sonraları, yeni tarım biçimleri denemelerine girişebilmişlerdir.[7] Yunusoğlu ve Sakızlı'da bugünkü sosyal tabakalaşma yapısını ortaya çıkaran en önemli etmen tarımda savaş sonrası görülen gelişmelerdir; örneğin Akala pamuğunun tarıma girmesi ve ortakçılığı ortadan kaldırarak yerine gündelikçi emekçiyi koyan makinaların kullanılmaya başlanması. Bu nedenle, gündelikçi emekçiyi niteleyen, dolayısıyla gündelikçi emekçinin yaşantısını da denetleyen özel ve tüzel kişiler bu köylerde gözlenen tabakalaşmada en önemli öğelerdir ve bunlar elbette büyük toprak sahiplerinden öte kimseler değildir.

Bununla birlikte, büyük toprak sahiplerinin işçileriyle ilişkileri, genellikle dolaylıdır. En büyük toprak sahibi D. A. da öteki büyük toprak sahipleri gibi İstanbul'da oturur, yalnız bir kişi Y. G. Adana'da oturmaktadır. Yunusoğlu'nda yalnızca bir dönüm toprağı bulunan söz konusu kişi, 1963'te köyü terk etmiştir ama sık sık köye gelir. Köyde oturmuş olduğu için köylüler gözünde toprak sahiplerini temsil etmektedir. Özellikle Yunusoğlu'nda, toprak sahiplerinden söz edildiğinde Y. G.'nin adı D.A.'nın adından önce geçmektedir. Gene de, Sakızlı ve Yunusoğlu'nda toprak sahibi ve köylüler arasındaki ilişkiler, Karacaören'deki durumun tersine, yüzyüze kişisel olma niteliğini yitirmiştir. Gündelikli emekçiliğin yaygınlaşması, tümüyle yeni anonim ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

7. O.A.'nın spekülasyon amacıyla İkinci Dünya Savaşı sırasında buğday yığdığı büyük çukurlar, bugün bile Yunusoğlu'nda durmaktadır.

1930'dan 1960'ın başına değin büyük toprak sahipleri kuvveti kesinlikle ellerinde tutan kişilerdi. Bu yıllarda, yalnızca köylülerin geçimlerini sağlama olanaklarını denetlemekle yetinmeyip, yaşantılarının her yönüne karışıyorlardı. Köylülerden biri, gazete okumalarından hoşlanmadığı için gazeteyi ağadan gizli okuduklarını belirtmiştir. Bir öteki ise, ağanın tarlasına izinsiz giren bir tavuğun bile vurulması gerektiğinden söz etmiştir. Öte yandan, bugün bu durum değişmeye başlamıştır. Hükümet, özellikle taban ücretlerini belirleyerek büyük toprak sahibi–emekçi ilişkileri üstünde biraz denetim sahibi olabilmek için çaba göstermektedir.

Bununla beraber toprak sahiplerinin kuvvetlerini örgütlemeleriyle birlikte, bu köylerde, sosyal tabakalaşma ve kuvvet mekanizması yeni bir devreye girmiştir. Durumun köylülerdeki paralel gelişmesi ise, işçi sendikaları biçiminde değil, büyük toprak sahiplerinin yaşantılarına keyfi olarak karışmalarına karşı ortak direnme, biçiminde olmuştur. Bu davranışın önderleri bugün nüfuzlu kişiler olarak anılmaktadırlar. Bu kişiler arasında sivrilmiş biri, köyün tanınmış ailelerinden birinin üyesi olan öğretmendir. Öğretmen olarak kendisi, kamyon şoförü olarak kardeşi ve küçük toprak sahipleri olarak babası ve amcaları, orantılı olarak büyük toprak sahiplerinden bağımsızdırlar.

Gündelikli emekçinin öneminin artışı, köyde yeni bir pozisyonun ortaya çıkmasına sebep olmuştur: "Elçi". Elçi, büyük toprak sahipleri ile emekçiler arasında bağlantı kurar. Köylülere, gerçekte, iş bulan elçidir, köylüler adına iş koşulları üstünde büyük toprak sahibi ile sözlü antlaşmalar yapar; ayrıca işe nezaret eder. Göçmen işçilerin yarışmasına (rekabetine) karşılık köylülere iş bulduğu için elçinin yersel önemi çok büyüktür.

Elçinin nüfuzunu artıran bir öteki etmen, kış aylarında, köylülere, yaz ücretlerine karşılık az da olsa borç para vermesidir.

Elçinin statüsü, gerçekte, köyün en karmaşık statülerinden biridir. Sakızlı ve Yunusoğlu'nda bugün varolan kuvvet dengesi içinde elçi, büyük toprak sahibinden çok köylülere yakındır ve köylülerce güvenilir bir temsilci olarak kabul edilmektedir.

Herkes, elçinin, tarım işçisinin çalışma koşullarının olağanüstü ağır olduğunun farkında olduğuna ve köylülerin haklarını korumak için elinden geleni yaptığına inanmaktadır. Gerçekten, elçi, iş koşulları ve ilişkileri konusunda bizi aydınlatan başlıca bilgi kaynaklarımızın biriydi. Büyük toprak sahiplerine karşı koyması onun yukarıda sözü edilen öğretmen ile birlikte yeni ortaya çıkan önderler arasında yer almasına sebep olmaktadır.

Yeni beliren ihtisaslaşmış meslek gruplarından en önemlisi olan traktör sürücüleri, sosyal tabakalaşma yapısında temel bir değişiklik yaratmamıştır. Bu grup da, hünersiz işçiler de aynı büyük toprak sahiplerince istihdam edilmektedir. Bu gruba daha yüksek ücretler ödenirse de ve çalışma koşulları biraz daha iyi ise de, bu durum onları hünersiz işçilerden ayrımlı bir tabakaya koymamaktadır. Gerçekte, birçok traktör sürücüsü, köylülerin köylerin büyük toprak sahiplerine davranışını etkileyenlerin en aktif olanlarıdır.

Öznel değerlendirmelerini anlayabilmek için hane reislerine köyün yaşantısındaki en nüfuzlu kişinin kim olduğunu sorduk. Yunusoğlu'nda en nüfuzlu kişiler listesinin başında büyük toprak sahipleri, özellikle köyü sık sık ziyaret eden toprak sahibi yer almıştır (% 47,2). Onu, elçi (% 14,2), öğretmen (% 8,5) ve muhtar (% 7,5) izlemiştir. Sakızlı'da ise, neredeyse herkes (% 81,3) en nüfuzlu kişi olarak muhtarı göstermiştir. Muhtar bu nüfu-

zunu kısmen kendi pozisyonuna kısmen de babasının birçok yıllar bir büyük toprak sahibinin yanında kâhyalık yapmış olmasına borçludur. Muhtar, yeni yeni ortaya çıkan büyük toprak sahiplerine karşı direnen grubun üyesidir. Köylülerin onun önderliğini kabul etmesi çok doğaldır. Çünkü, eski etki kaynağına en yakın ögedir, öte yandan da, köylülerin bugünkü en önemli sorunuyla ilgilidir.

Bu bakımdan, Yunusoğlu ve Sakızlı'da, sosyal tabakalaşma düzeninde daha başka tür bir değişme görülür. Gelişme öncesinin sınırlı artık ürünlü, ortakçılı ve toprak ağalı düzeni, yerini gündelikli emekçiler ve köyde oturmayan büyük toprak sahipliğinin görüldüğü bir düzene bırakmıştır. Gündelikli emekçilik ve ortakçılık, ayrımlı sosyal tabakalaşma düzenlerine bağlıdır ama, bu değişme, bu köylerdeki denetleme–kuvvet ilişkisini etkilememiştir. Yeni ve farklılaşmış traktör sürücüleri grubunun ortaya çıkması ile bu grubun bir miktar sosyal hareketlilik getireceği ve denetim kuvvetinde potansiyel bir payı olacağı beklenirse de bunlar gerçekleşmemiştir.

Yeni ortaya çıkan gündelikli emekçi pozisyonu, köylüler için öyle bir güvensizliği temsil etmektedir ki, yeni ilişkilerin ortaya çıkması gerekmiştir. Gündelikli emekçinin toprak sahibi ile ilişkisinin anonimliği, geçim endişesinde hiçbir azalma belirmediği halde geçim sağlamak güçlüğünün sürüp gitmesi, kısaca büyük bir güvensizlik duygusu, köylüleri birleşerek eski kuvvet sahiplerine karşı direnmeye ve köyde yeni kuvvet grupları yaratmanın yollarını aramaya yöneltmektedir. Bu nedenle, öğretmenin, elçinin ve muhtarın temsil ettiği kuvvet, köylüler gözünde çok önemlidir; bu kişilerin hepsi büyük toprak sahiplerinin kuvvetine karşıdır ve onlara karşı direnme fırsatı yaratmaktadırlar. Şimdi köy çok düşük bir yaşama düzeyi devresinde bulunduğu ve geçimini sağlamada büyük güçlüklerle karşılaştığı için elçi, öğretmen ve muhtarın önderliği büyük toprak sahiplerine karşı yeni ve birleşmiş bir kuvvet olarak ön plana çıkmaktadır.

Mübeccel Kıray, Prof. Dr.

TÜRKİYE'DE TARIMDA KÜÇÜK META ÜRETİMİNİN OLUŞUMU*

Çağlar Keyder

Bu yazıda, Türkiye'nin, küçük çiftçi veya küçük meta üreticilerinin yaygınlığıyla tanımlanan mevcut tarımsal yapısının oluşumunu ele alacağım. (Belli bir geçiş noktasında) Kapitalist tarımın değil de aile çiftliklerinin yaygınlaşmasının kaçınılmaz olmadığını; ve kalıtımsal determinizmin bunların ortaya çıkışını anlamakta yetersiz kaldığını savunuyorum. Bu yazı, farklı sonuçların mümkün olabileceği geçişi ve küçük mülkiyetin ağırlık kazandığı konjonktürü tartışmak için bir çerçeve oluşturmaktadır.

I

1940'larda Türkiye'de yapılan köy araştırmalarına baktığımızda, gerek toplumsal birim olan köy cemaatinin, gerekse ekonomik birimler olan hanelerin, büyük ölçüde "geleneksel" bir yapıya sahip olduklarını görürüz.[1] Köy, genellikle tek yaşam dünyası olup, tüm ulusal ve dünyevî konular köy yapısının süzgecinden geçirilirdi. Pazar ilişkileri az ve nadirdi; elde edilen ürünün çoğu hanenin kendi tüketimi veya yerel değişim için kullanılıyordu; karasaban ve bir çift öküz teknolojisinin gerektirdiği üretim girdilerinin hemen hemen hiçbiri köy ve hane dışından satın alınmıyordu. Kredi sağlama genellikle tefecilik yoluyla çözülen yerel bir meseleydi. Hane dışından mal ve işgücü sağlanmasında büyük ölçüde karşılıklılık esası işliyordu. Bunlara ek olarak, sadece birkaç bölgede, geçici göçle beslenen bir işgücü pazarı vardı. Bu bölgeler büyük şehirlere ve tarih boyunca yerleşmiş yollara coğrafi yakınlıkları ile farklılaşmışlardı. Burada karşımıza çıkan, durmuş, kesintiye uğramış bir gelişme manzarasıdır. Amerikalı bir gözlemcinin abartılı sözleriyle, Hititlerden bu yana hiçbir şey değişmemiş gibidir.[2]

Ancak bütün bunlar Anadolu'nun tüm bölgelerinin aynı ölçüde kapalı ve pazardan soyutlanmış olduğu anlamına gelmez. Ondokuzuncu yüzyıl başından beri ticarete açılmış ve hanelerin alım satım ve üretim kararlarını piyasa fiyatlarına göre verdikleri bölgeler de vardı kuşkusuz.[3] Ancak bunlar azınlıktaydı: Özellikle 1914-1922 döneminin demografik yıkımından sonra, iç bölgelerin çoğunda, kapalı köy toplumları ve geçimlik üretim yapan köylü haneleri hâkimdi.

Buna karşılık 1950'lerin literatürü, pazara uyum, yeni girdiler ve değişen teknoloji, bankaların ve diğer resmi kredi kurumlarının önemi ve tabii ki kentleşmenin başlangıcına ilişkin anlatılarla doludur.[4] 1950'lerde Anadolu köylüsü, ürünlerin, girdilerin ve kendi işgücünün ticarileşmesine giden bir yola kararlı bir şekilde koyulmuş görünmektedir. Bu yeni itici gücün makroekonomik ve sosyolojik dışavurumları bilinmektedir. Tarım, Amerikan kalkınma örgütlerinin de baskısıyla, savaş sonrası dönem hükümetlerinden ilgi görmeye başladı. 1946'dan sonra, Cumhuriyet Halk Partisi köylülüğü tatmin etme konusuna daha

* Çağlar Keyder'in, *Culture and Economy - Changes in Turkish Villages* (der. Paul Stirling, The Eothen Press, 1993) derlemesindeki makalesinden Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu tarafından Türkçeye aktarılmış ve yazar tarafından gözden geçirilmiştir.

1. Bkz. Tekin, İ.H., *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara, 1934; Boran, B.S., *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi DTCF Sosyoloji Serisi No.3, 1945. Ayrıca *Sosyoloji Dergisi*'nde yayınlanan şu çalışmalara bakınız: Göknil, N., "Bilecik Bölgesi Kasımlar Köyü", S.2, 1943; Ülken, H.Z., Kösemihal, N.S., Tanyol, C., "Karataş Köyü Monografisi", S.6, 1950; Demirkıran, S., "Bağlum Köyünde Köylü İşletmesi Anketi", S.7, 1952.

2. Thornburg M.W., Spray, G., Soule, G., *Turkey: An Economic Appraisal*, Twentieth Century Fund, New York, 1949.

3. Ticarileşme ondokuzuncu yüzyılda kıyı bölgelerinde, önce Ege'de, sonra Karadeniz ve Akdeniz'de başladı.

4. Bkz. Kanbolat, Y., *Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği*, Ankara, 1963; Ankara SBF öğretim üyeleri

önceki dönemlerden çok daha fazla önem verdi. Yabancı uzmanların dışarıdan sağlanan yeni parasal kaynakları kırsal kalkınmaya kanalize etme yönündeki tavsiyeleri kabul edildi. Türkiye'ye 1948'den sonra girmeye başlayan traktörlere ve tarım makinalarına, tarımda verimi artırmak için başlatılan çeşitli programlar eşlik etti.

Ancak bu yeni yönelimin gerçek etkisi, 1950'lerin başında popülist Demokrat Parti, köylü oylarının çoğunu alarak iktidara gelene kadar pek hissedilmedi. İnandırıcılık taşıyan bir kırsal kalkınma vaadi ilk kez bu dönemde ortaya çıktı ve toprak talebi yeni bir hız kazandı. Umut verici piyasa koşulları ve kredi olanakları yeni alanların tarıma açılmasına neden oldu; traktörler bu atılımı teknolojik bakımdan olanaklı kıldı. İşlenen toprak alanındaki büyük genişleme sonucunda, iyi hava koşullarının da yardımıyla, ürün hızla arttı. Başlangıçta, Kore Savaşı sırasındaki canlanma nedeniyle, ticaret hadleri tarım lehineydi. Sonraları, iktidar partisinin enflasyonist politikaları köylü seçmenlerin sadakatini ödüllendirmeye devam etti.

Bu resme eklenmesi gereken iki faktör daha var. Birincisi, kırsal kesimde yaşayanlar açısından işgücü pazarı genişledi. Mevsimlik iş olanakları arttı; kentlerde yükselen işgücü talebi göçü kolaylaştırdı ve gecekondu semtleri kurulmaya başladı. Fiilen kente taşınanların sayısı sınırlı kaldıysa da, kalıcı ve geçici göç, hanelerin gelir elde etme stratejilerine katabilecekleri gerçekçi bir seçenek halini aldı. Bir başka deyişle, artık hane üyelerinden bazılarının, işgücünü tarım dışında da değerlendirme olanağı vardı. İkincisi, hem insanların hem de malların hareket kabiliyeti arttı. Karayolları ağına önemli miktarlarda kamu yatırımı yapıldı. Otomobile ağırlık veren ve demiryollarını hor gören Amerikan modelini taklit eden ve pazarı genişletici böyle bir altyapıdan yana olan yabancı yardım kurumlarının tavsiyelerine uyan iktidar partisi, 1950'den sonra Anadolu kırsal alanında toplumsal entegrasyonun hızla gerçekleştirilmesini baş hedeflerinden biri yaptı. Karayolları şebekesindeki gelişmeye paralel olarak, pazara insan ve mal taşımak için, kişiler tarafından kamyonlar, arabalar, minibüsler ve otobüsler satın alındı. Traktörler ve arkalarına takılan römorklar da bu amaçla kullanıldı.

Fiziksel hareketlilik, girdi ve ürün piyasalarının varlığı ve köy dışında istihdam olanağı, köylü ailelerinin daha etkin bir biçimde uzmanlaşmalarını sağladı. Ancak üretimde, aile içi ücretsiz işgücünün egemenliği devam ediyor ve hane geliri, ağırlıklı olarak aileye ait üretim araçları kullanılarak gerçekleştirilen hane içi üretimden elde ediliyordu. Dolayısıyla, geçiş, pazarla bütünleşme oranında gerçekleşti ve pazarla bütünleşme diğer bütün değişikliklerin itici gücü oldu. Parasal gelir daha önceleri yerel olarak, hatta hane içinde üretilen basit mamul maddelerin pazardan satın alınmasına imkân verdi. Uzmanlaşma geliştikçe, karşılaştırmalı maliyet ve fiyat temelinde hesap yapma imkânı da gelişti. Böylece, burada kısaca anlatılan pazarla bütünleşme süreci, meta üretimini başlatan ilk itici gücü sağlamış oldu.

tarafından yürütülen araştırmanın raporu, 1954; Tanyol, C., "Traktör Giren 50 Köyde İçtimai Değişmelerin Kontrolü", *Sosyoloji Dergisi*, S.13-14, 1958-59. Belirli köylerin etnografisi için bkz. Kurhan, Y., "Eskitaşlı Köyü Monografisi," *Sosyoloji Dergisi*, S.10-11, 1955-56; Tütengil, C.O., "Keçiler Köyü İncelemesi", *Sosyoloji Dergisi*, S. 10-11, 1955-56.

II

1950'lere geçiş eşiğinin bu tasviri geleneksel ticarileşme ve metalaşma yaklaşımları kalıbına uygundur.[5] Geçiş mekanizmalarının belirlenmesinin bu aşamasında, modernleşme (ticarileşme) ve Marksist (metalaşma) çerçeveler arasında fazla fark yoktur. Her iki yaklaşıma göre de, köylü ekonomisi daha önceki bir dönemde hakim durumdadır ve pazar ekono-

5. Vandergeest, P., "Commercialisation and Commoditisation: A Dialogue Between Perspectives", *Sociologia Ruralis*, S.28/1, 1988.

Hacımirza köyü, Kırşehir, *Hacımirzaoğlu Aile Albümü'nden.*

misi yavaş yavaş bu yapının içine sızar. Giderek, girdiler, çıktılar, toprak ve işgücü meta halini alır ve kârı azamileştirme mantığı duruma hakim olur. Küçük üreticiler, kendilerini, hayatta kalmak için rasyonel kararlar vermek ve birikim yapmak zorunda oldukları rekabetçi bir ekonomik düzen içinde bulurlar. Marksist bakış açısına göre, köylüler kapitalist toplumsal formasyon içinde yer alan ve ona tâbi olan "küçük meta üreticileri" haline gelirler.[6] Küçük meta üreticileri, yarattıkları değeri ellerinde tutmayı başaramazlar ama, kendi kendini sömürme, cemaat bağları ve mülkiyet söz konusu olduğu zaman gösterdikleri direnç sayesinde ayakta kalma imkânı bulurlar.

Modernleşmeci yaklaşım ise, aynı geçişi kârını azamileştirme güdüsü taşıyan insanın özgürleşmesi olarak görür. Köy toplumu ve akrabalık ilişkilerinde somutlanmış gelenek zincirlerini kıran köylü, (pazarda teşekkül eden) fiyatlarla ilgilenen ve etkilenen bir çiftçi olarak ortaya çıkar. Bu haliyle de modern bir toplum içinde faaliyet gösterecek tekil bir yurttaş olma potansiyeline sahiptir. Bu yorumun, "köylü" statüsünden geçişi çok daha iyimser bir yaklaşımla değerlendirdiği doğrudur; ancak, kullanılan analitik araçların niteliği bir yana bırakılırsa, geçiş sürecine ilişkin metalaşma ve ticarileşme perspektifleri arasında köklü bir farklılık yoktur. Bu nedenle, eleştirimi "küçük meta üretimi"ne geçişe ilişkin Marksist yaklaşımla sınırlı tutacağım.

Genellikle fazla ayrıntılandırılmayan geçiş öncesi "kırsal toplum" modeli, köylü hanesinin yaşaması için gerekli olan bir köy cemaatinin mevcudiyetini varsayar. Köylü hanesi ekonomik bir varlık olarak kendi kendini geçindirebilmek için köy topluluğuyla bir dizi ekonomi dışı ilişkiye girer. Diğer bir deyişle, üretim süreci için gerekli maddi girdilerin yenilenmesi ve hane üyelerinin fiziksel olarak yeniden üretimi için, kırsal toplum vasıtasıyla kurul-

6. Friedman, H., "Household Production and National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations", *Journal of Peasant Studies*, S.7/4, 1980; Bernstein, H., "Capitalism and Petty Bourgeois Production: Class Relations and Divisions of Labour", *Journal of Peasant Studies*, S.15/2, 1988.

muş ağlara ihtiyaç duyulur. Sulu tarımda, çoğunlukla ya genel katılım şeklinde (ekim için toprak açmak, kanal kazmak vb.) ya da imece şeklinde (örneğin hasat mevsiminde) işbirliğini gerektiren işler vardır. Ayrıca, açık tarla sistemlerinde ve nadasa bırakma uygulamasının yapıldığı arazilerde, sistemin işlemesini sağlamak için, ortaklaşa bazı kararlar alınması ya da topluluğun törelerine uyulması gerekir. Topluluk içindeki karşılıklı yardımlaşma ihtiyaçları, göz önüne alınması gereken ikinci bir tür olguyu ortaya çıkarır. Kötü hasat, bir ineğin ölmesi, bir hastalık, özel bir vergi, bir köylü hanesini kolaylıkla kabul edilebilir geçim düzeyinin altına itiverir, ya da onu yeniden üretim için gerekli girdileri sağlayamayacak duruma düşürebilir. Böyle koşullar altında, birinci savunma hattı köy topluluğu, ya da topluluğun bir parçasını oluşturan, gerçek ya da fiktif bir akrabalık birimidir. Sıkıntı içindeki köylü hanesini geçici olarak ayakta tutabilmek için üretim girdileri veya para ödünç olarak alınabilir veya işgücü değişiminden bir ölçüde vaz geçilebilir.[7] Bu tür alışverişlerin mutlaka karşılıklı olması beklenmez ve şart koşulmaz. Böylesi durumlarda baş vurulan başka değişim araçları vardır; oldukça kuramsallaştırılmış bir modele göre, köylü topluluklarında en sık rastlanan değişim, artı ürünün yeniden dağıtımı karşılığında siyasi güç elde edilmesidir.[8]

Bu köylü ilişkileri, ekonomik yeniden üretimin kaynağı ve ölçüsü olarak pazar, topluluğun yerini aldığı zaman biter. Hanehalkı açısından asıl farklılık; hanenin, bir hesaplama, rasyonalizasyon ve kârı azamileştirme kavramı; yani hanenin iç dengeleriyle, bir dışsal ekonominin pazar mantığı arasında bağ kurulmasını gerektiren meta dolaşımına katılmasından kaynaklanır. Ürünler ve kredi, eskisinden daha kesin, değişken ve yakından izlenen fiyatlarla -para cinsinden - ölçülür. Karşılıklı yardımlaşmanın sürdüğü koşullarda bile, değişim konusu emek veya mallara kafalarda bir fiyat biçilir.[9]

Yukarıda anlatılan, "doğal köylü ekonomisi"nin pazarın nüfuz etmesiyle yok oluşunun öyküsü, on dokuzuncu yüzyıl kökenlidir ve gerçek Marksist ifadesini Kautsky'nin *Tarım Sorunu* eserinde bulmuştur.[10] Bu, daha sonra Lenin'in, pazarın kırsal toplum üzerinde çözücü etki yaptığı ve böyle çözülen kırsal toplumun farklılaşma ve sınıf kutuplaşmasına doğru bir dönüşüm geçireceğine ilişkin analizinin başlangıç noktasını oluşturdu.[11] Kautsky'nin ve Lenin'in, bu tartışmaya girmelerinin en akla yakın politik nedeni, pazarın egemenliği ile sınıfların biçimlenmesi arasındaki ilişkiydi. Diğer bir deyişle, Kautsky ve Lenin'i ilgilendiren konu; kırsal toplumun yok olmasının tarım kesimindeki sınıflar üzerindeki etkisiydi. Carol Smith'in de değindiği gibi, bu analitik yaklaşımlardaki (özellikle Lenin'deki) ilginç nokta, sınıflaşmanın belirleyici kertesi olarak pazar ilişkilerine verilen ağırlıktı.[12] Diğer bir deyişle, Kautsky ve Lenin'e göre, on dokuzuncu yüzyıl sonu Alman ve Rus kırsalının tarihi, bir sınıf mücadeleleri tarihi değil, tedrici metalaşma tarihiydi.

Bugün metalaşma ve küçük meta üretiminin oluşumu konusunda yapılan tartışmalarda da buna benzer bir eğilim kendini göstermekte; pazar mekanizması, hiç tartışmasız, köylü üretiminden küçük meta üretimine geçişin belirleyicisi olarak kabul edilmektedir.[13] Oysa, aslında, bu geçişin sorunsuz veya kaçınılmaz olduğu hiç de kesin değildir. Tarihsel olarak küçük meta üretimi sonucuna varılmış olmasına bakarak, köylülüğün yok olmasının kaçınılmaz sonucunun bu olduğunu savunamayız. Metalaşma, aile çiftlikleri değil de kapitalist toprak sahipliğini de doğurabilir. Eğer küçük meta üretimi egemen olmuşsa, bu, pazar ilişkilerinde şu ya da bu tür mülkiyet ilişkisinden yana bir eğilim olmasından değil, kü-

7. Stirling, (*Turkish Village*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1965'te) böyle bir köy cemaatini mükemmel bir şekilde tasvir etmiştir.

8. Klientelizmle ilgili literatürden söz ediyorum. Bkz. Örneğin Gellner ve Waterbury (der.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, Duckworth, Londra, 1977.

9. Türkiye bağlamında bu tür karşılıklı yardımlaşmanın tasviri için bkz. Sirman, N., "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar*, Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. (der.), Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

10. Banaji, J., "A Summary of Selected Parts of Kautsky's Agrarfrage", *Economy and Society*, Şubat 1976.

11. Lenin, V.I., *Development of Capitalism in Russia*, Collected Works, C.3, Foreign Languages Publishing House, Moskova, 1964.

12. Smith, C., "Does a Commodity Economy Enrich the Few while Ruining the Masses?", *Journal of Peasant Studies*, S.12/1, 1984.

13. Friedman, *age.*, 1980; Kahn, J. "From Peasants to Petty Commodity Production in Southeast Asia", *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, S.1, 1982.

çük üreticilik lehine gelişen politik mücadeleden kaynaklanmaktadır. Köylülük temelinden kapitalist tarımın mı, küçük meta üretiminin mi doğacağını belirleyen faktörler, devlet dolaylı veya doğrudan devletten kaynaklanan faktörlerdir. Esasında, bunlar sınıf mücadelesinin sonucu olarak ortaya çıkar; ancak, devletin edimlerinin sınıf mücadelesinde geçerli olan dengeleri doğrudan yansıtmadığı da hatırlanmalıdır. Özellikle, kabaca "tepeden modernleşme" olarak adlandırılabilecek durumlarda, devlet kendine özgü bir gündeme sahiptir ve bunu oldukça özerk bir biçimde yürütür.

Literatürde iyi bilinen bir tartışmaya gönderme yapmak, savunduğum görüşe açıklık kazandırabilir.[14] Feodalizmden kapitalizme geçiş, ayrıcalıklı bir inceleme alanı ve tarihsel Marksizmdeki çeşitli yaklaşımlar için bir referans noktası olmuştur. Ünlü *Science and Society* tartışmasında, taraflar, sınıf mücadelesine oranla ticaret ve pazarın doğuşunun oynadığı role, verdikleri ağırlığa göre tanımlanıyorlardı. Daha yakın tarihlerdeki "Brenner tartışması"nda da, asıl tartışma Brenner'in, pazarın (ve nüfus dinamiklerinin) rolünü, sınıf mücadelesi ve devlet müdahalesi bağlamı içinde görme girişimi etrafında dönmekteydi.[15] Her iki tartışma da, bir yandan dolaşım - üretim (sınıf çelişkisinin konumlandığı yer), öte yandan devlet - ekonomi çatışkılarına gönderme yapmaktaydı. Ancak küçük meta üretimine geçiş tartışılırken, dolaşım (pazar) ve ekonomi, tartışmasız olarak belirleyici kabul edilmektedir. Ekonominin, hatta pazarın, geçişe ivme kazandırmak için yeterli itici gücü kendi başlarına sağladığını söylerken konunun politik boyutu göz ardı edilmiştir. Benim niyetim, sınıf mücadelesinin ve devletin, bu geçişin anlaşılmasına açık ve net değişkenler olarak dahil edilmesinin yollarına işaret etmektir.

III

Köylü toplumları yavaş hareket eder. Mülkiyet yapılan ve sınıf ilişkileri, ekonomi dışı gücün nihai referans noktası olan devlet, nüfuz sahibi gruplarla ilişkilerini koruduğu sürece, kuşaklar boyu devam etme eğilimindedir. Piyasalarla bütünleşme düzeyinin büyük ölçüde artması, yeni bir mantığı, ekonomi mantığını gündeme getirir ve köylü toplumunu yöneten toplumsal ilişkilerin potansiyel dönüşümüne giden yolu açar. Eski dengeler bozulabilir ve ekonomik gerçekliğe uygun yeni düzenlemeler ortaya çıkabilir. Fakat tüm ilgili taraflar ortaya çıkan yeni fırsattan yararlanmaya çalışacağı için, geçiş anını "karar verilemezlik" karakterize eder. Eski düzen değişmek zorundadır, ama bu değişimin hangi yönde olacağı açık değildir. Bu nedenle, geçiş sonrası yapının nasıl olacağını, geçiş öncesi tarım toplumunun ana hatlarından çıkarmak mümkün değildir. Başka bir deyişle, geçiş anında sınıf mücadelesi ve devletin müdahalesi ek bir önem kazanır, çünkü bu anda bu faktörler, yeni iktidar ilişkilerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynayabilirler.

Açık bir sınıf mücadelesi ve devlet müdahalesi örneği, Nur Yalman tarafından incelenen, 1960'larda Güneydoğu Anadolu'da yaşanan tecrübedir.[16] Türkiye'nin Batı ve kıyı bölgelerinden farklı olarak, Güneydoğu bölgesinin pazarla bütünleşmesi 1960'larda gerçekleşti ve bazı büyük toprak sahipleri bu konjonktürde kiracıları çıkararak, mülklerini çevirme *(enclose)* girişiminde bulundular. Bu kiracılar toprak sahibine mukavele ile belirlenmiş bir kira değil, geleneksel paylar (ürünün %10-20'si seviyesinde) ödüyorlar, bunun dışında işledikleri topraklar üzerinde tam tasarruf hakkına sahip bulunuyorlardı. Metalaşma yayılıp pazar için üretim cazip hale geldikçe, bazı büyük toprak sahipleri traktörler satın aldılar ve

14. Bu tartışma ve ek makaleler, Hilton, R., "Introduction", *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Sweezy, P. ve arkadaşları (der.), NLB, Londra, 1976'da bulunabilir.

15. Aston, T.H. ve Philpin, C.H.E. (der.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

16. Yalman, N., "On Land Disputes in Eastern Turkey", *Islam and Its Cultural Divergence*, Tikku, G.L. (der), Illinois, 1971. Daha yakın tarihli bir çalışma için bkz. Akçay, A., "Traditional Large Land Ownership and Its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages", basılmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, Ankara, 1985.

kapitalist tarım işletmeleri kurmaya çalıştılar. Bu, meta ve işgücü pazarı yaygınlık kazanmadan önce mümkün olmayacak bir seçenekti. Ancak köylülerin büyük toprak sahiplerine karşı direnmesi bu girişimlerin çoğunu başarısızlığa uğrattı. Toprak sahipleri çiftliklerini ancak silahlı koruyucular ve devlet güçlerini devreye sokarak ellerinde tutabildiler. Politik ortamdaki değişiklikler ve köylüleri silah zoruyla toprakların dışında tutma güçlüğü, bazı büyük toprak sahiplerini köylerini terk etmeye yöneltti; eski "kiracılar" toprak sahibi oldular. Bir başka deyişle, Güneydoğu'nun birçok köyünde küçük köylülerin başarılı mücadelesi, hem kapitalist olmaya niyetlenen büyük toprak sahiplerinin bu projeden vaz geçmesine yol açtı, hem de siyasi otoriteyi toprak sahiplerinden desteğini çekmeye ikna etti.

Türkiye'nin diğer bölgelerindeki geçiş deneyimi bu kadar dramatik olmamakla birlikte, hakim toplumsal güç dengelerini yansıtıyordu. Tarihsel arkaplan anlamında, Türkiye'nin diğer bölgelerinde büyük toprak sahipliğinin Güneydoğu'da olduğu kadar şansı yoktu. Bu bölgelerde, toplumsal farklılaşma ya daha önemsizdi ya da toprak üzerinde soya dayalı mülkiyet hakları yaygın değildi. Dolayısıyla geçiş anı tüm seçeneklere açık olsa da, köylülük temelinden kapitalist dönüşümün başarıya ulaşma şansı sınırlı görünüyordu. Yine de, II. Dünya Savaşı bittikten hemen sonra, "geçiş on yılı" (1945-55) olarak adlandırdığım dönemin başında, kırsal alandaki mülkiyet ilişkileri büyük bir mücadeleye konu oldu. İktidar partisindeki hizipleşmenin ve sonunda partinin bölünmesinin kıstası ve vesilesi olan 1945 toprak reformu yasası (Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu) konusundaki sert tartışmalardan söz ediyorum.

Bu yasa etrafında yapılan mücadelenin altında başka kavgaların yattığını ve topraksızlık yaygın bir olgu olmadığı için aslında toprak reformu yapmanın da zemini bulunmadığını savunmak mümkündür. Böyle bir perspektif, bizi, bunun siyasal bir tartışma olduğu ve gerçek mülkiyet ilişkileri ile tesadüfi bir bağlantısının bulunduğu sonucuna götürür.[17] Öte yandan, yukarıda özetlenen görüşü, yani, geçiş döneminde, güç dengeleri yeniden tanımlandığı için çelişkilerin yoğunlaştığı görüşünü benimsersek, siyasi mücadele başka bir anlama bürünür. Burada tartışma konusu olan, kırsal alanda meta üretimine geçişin nasıl olacağıdır. Tartışmanın tarafları, çok hızlandırılmış bir meta üretimine geçiş sürecinde bir önceki dönemin mülkiyet örüntülerinin korunmasını ya da ortadan kaldırılmasını değil, devlet müdahalesinin yönünün ne olacağını tartışmaktadırlar. Diğer bir deyişle, bu tartışmada gözlemlenen, geçişin sonucunun belirlenmesine yönelik bir sınıf çatışmasının yansımasıdır. Toprak reformu kanun tasarısı, tam da kırsal alanda küçük mülkiyetin egemen olduğu mülkiyet ilişkilerinin devamını güvence altına almak üzere hazırlanmıştı; tasarının reddi ise kapitalist dönüşümün yolunu açabilirdi. İktidar partisinin yasayı savunan bürokratik kanadının amacı, kapitalist seçeneği engellemekti. Reform "taşra eşrafi"nın yeni pazar olanaklarından yararlanma atılımlarını engelleyecekti.

Sulandırılarak çıkarılan yasada, yine de tarıma açılacak yeni toprakların öncelikle az topraklı ve topraksız köylülere verileceği açık bir biçimde kabul edilmişti.[18] Gerçekten de, toprak dağıtımı, veya daha doğrusu toprakların tarıma açılması sürecinin yeni mevzuata uygun olarak onaylanması 1946'da başlamıştı bile. Toprakların tarıma açılması işleminin önemli noktası, işlenen toprak alanındaki artışın küçük toprak sahiplerinin sayısını artırmasıydı. 1963'e gelindiğinde, sahiplerinin içinde yaşadığı işletmelerin sayısı üçte bir oranında artmış, 1950'de 2,3 milyon iken, 1963'te 3,1 milyona ulaşmıştı.[19] Aksi seçeneği göz

17. Aynı olayı değişik yönlerine ağırlık vererek inceleyen iki çalışma için bkz. Birtek F. ve Keyder, Ç., "Agriculture and the State. An Inquiry into Agricultural Differentiation and Political Alliances: The Case of Turkey", *Journal of Peasant Studies*, S.2/4, 1975 ve Keyder, Ç. ve Pamuk,Ş., "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler", *Yapıt*, S.7, Aralık/Ocak, 1984-85.

18. Standart sol yorum, bu yasanın bir fiyasko olduğu şeklindedir, oysa 1947-1972 döneminde bu yasa çerçevesinde 433.117 aileye toprak verilmiştir; Taraklı, D., *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Sonuçları*, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1976, s. 117.

19. 1950 ve 1963 tarım sayımlarına göre. *Ziraat Sayımı Neticeleri*, DİE, Ankara, 1956; 1963 *Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, DİE, Ankara, 1965.

önüne getirirsek, yani tarıma açılan tüm yeni toprakların büyük toprak sahipleri tarafından sahiplenildiğini varsayarsak, böyle bir sonucun gerçek anlamı daha büyük açıklık kazanır. Böyle bir durumda, kırsal alanda az topraklı veya topraksız en az 800.000 aile bulunması gerekecek (bu, o dönemde topraklandırılan ailelerin toplam sayısıdır) ve daha da zenginleşmiş büyük toprak sahipleri sınıfı da ücretli işgücü kullanarak büyük ölçekli (kapitalist) tarıma girişme imkânı bulacaktı. Oysa oldukça dağınık bir toprak sahipliği örüntüsü, tarımda sürekli ücretli işgücünün ortaya çıkmasını büyük ölçüde olanaksızlaştırdı ve 1945-1955 dönemi küçük meta üretiminin pekişmesine tanıklık etti.

Sınıf mücadelesinin siyasetteki yansımasının bir diğer unsuru, yeni muhalefet partisinin (1946'da kurulan Demokrat Parti) küçük meta üreticilerinin davasına sahip çıkması oldu. Seçim yarışının zorunlulukları, kurucuları "taşra eşrafı" saflarından gelen ve 1945 yasasına karşı çıkmış olan bu partiyi, nüfusun en hoşnutsuz kesimine, yani hızla ticari üretime geçen köylüyü kazanma çabasına yöneltti. Köylü önce 1946, sonra da 1950'de, tek parti devri hükümetinin, jandarma kuvvetleri ve vergi tahsildarları tarafından uygulamaya koyulan zorunlu satış, el koyma ve keyfi müsadereler dayatan savaş dönemi politikalarına tepki oyu kullandı.[20] İktidara gelen Demokrat Parti'nin, seçim vaadlerini yerine getirmekten başka seçeneği yoktu. Amerikan yardımları ve bu yardımların zaten tarıma yönelik olması bu işi önemli ölçüde kolaylaştırdı. Kredi imkânları, küçük üreticiyi desteklemek üzere geliştirilmiş çeşitli satın alma programları ve yeni alanların tarıma açılmasının sürdürülmesi; geçiş sürecinin kapitalist çevirmelerle sonuçlanma olanağını zayıflattı. Önce Cumhuriyetçilerin (CHP), sonra Demokratların (DP) yönetiminde geçen, savaştan sonraki bu geçiş on yılı, siyasal egemenliğe sahip bir büyük toprak sahipleri sınıfının varlığı masalını etkinlikle sona erdirdi.[21]

IV

Küçük meta üretiminin mi, kapitalist tarımın mı kurulacağı konusunda devletin oynadığı rolün önemli bir boyutu mülkiyet haklarının tanımına ve belirlenmesine ilişkindir. Muhafazakâr kuram, kapitalist mülkiyetçi bireycilik ve birikim modelinin en önemli önkoşulunun mutlak ve etkin özel mülkiyet hakkı olduğunu kabul eder. Türkiye tarihinde toprak sahipliği konusunda yapılan yasal düzenlemeler kısaca gözden geçirilirse, bu tür mülkiyet haklarının oldukça geç ortaya çıkmış olduğu görülür. Yasal reformlar ve Batı yasalarının kabulü Tanzimat döneminde gündeme geldiği halde, Osmanlı bürokratları toprakta özel mülkiyetin tesisinden rahatsızlık duymaktaydılar. 1858 toprak yasasının (Arazi Kanunnamesi) oldukça belirsiz olan hükümleri tarım arazilerinin temlikini ve temerküzünü güçleştiren kısıtlamalarla doluydu.[22] Dolayısıyla, 1858 kanunnamesi, bazı istisnalar dışında, tarımsal mülkiyet ilişkileri konusunda statükoyu koruma eğilimindeydi. Bunun yanı sıra, Anadolu'da bol miktarda ekilebilir, boş ve devlet mülkiyeti altında tarım alanı vardı. Yılların getirdiği bir gelenek uyarınca, kişiler devlet arazisini tarıma açabiliyor, sahiplenip tasarruf edebiliyorlardı. Anadolu'daki oldukça yüksek kullanılabilir toprak-nüfus oranı ve devlet topraklarının "de facto" tarıma açılabilirliği, muğlak 1858 kanunnamesinin daha çok köylü haklarının pekiştirilmesi lehine işlemesi sonucunu yarattı.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki demografik felaket ve sonrası, durumu toprak üzerinde özel mülkiyet tesisine daha da elverişsiz hale getirdi; zira gerçek tasarruf koşulları çok akışkan-

20. Pamuk,Ş., "War, State Economic Policies and Resistance by Agricultural Producers in Turkey, 1939-1945", *New Perspectives on Turkey*, S.2/1, 1988

21. Bkz. Keyder, Ç., *State and Class in Turkey*, Verso, Londra, 1987.

22. Barkan, Ö.L., "Türk Toprak Hukukunda Tanzimat ve 1274 (1858), Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980; Gerber, H., *Social Origins of the Modern Middle East*, Lynne Reinner, Boulder, 1987.

dı. Gerçekten de, büyük nüfus hareketleri Anadolu'daki ekili arazilerin beşte birine yakın bir kısmının terk edilmesi ve ardından da bölgeyi terk etmeyen ahali tarafından gelişigüzel bir biçimde müsaderesi sonucunu doğurmuştu.[23] Bilindiği gibi, yerleşime yeni açılan topraklarda uygulanabilir bir mülkiyet yasası yoktur ve 1914-1924 döneminde Türkiye'yi karakterize eden durum bundan pek farklı olamazdı. Rumlar ve Ermeniler öldüklerinde, alelacele Türkiye'den ayrıldıklarında ya da sürüldüklerinde, gayrimenkullerinin çoğu terk edilmişti; ortada bu muazzam transfer işlemini yönetecek açık bir prensip yoktu. İşgücünden tasarrufu sağlayan bir teknolojinin bulunmadığı koşullarda, nüfusun 17 milyondan 12 milyona düşmesi, işlenen toprak alanının küçülmesine yol açtı. Dolayısıyla, tüm toprakları tarıma açmak için gerekli kaynak bulunamadığından, mülkiyet haklarını eskisine kıyasla çok daha fazla mutlaklaştıran 1926 Medeni Kanunu, çok yaygın bir biçimde uygulanamazdı.[24]

Bu durum 1930'larda, pazar imkânları azalıp, ticari hadler tarımın aleyhine dönerken ve Anadolu'daki hanelerin çoğu daha çok geçimlik üretime yönelirken de sürdü. Köylüye getirilen çeşitli vergiler ve parasal gelirin azalması, yoksul köylülerin borçlanması ve iflasına neden oldu. Dolayısıyla, hayvanlarını satmak zorunda kalan yoksul köylülerin tek seçeneği, daha varlıklı köylülerin topraklarında ortakçılık yapma statüsünü kabullenmek oldu.[25] Demek ki, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ikinci on yıl da, toprak üzerinde bireysel hakların uygulamaya geçirilmesi için elverişli bir dönem olamazdı. Ticareti teşvik edici unsurlar yoktu ve ortakçılık, toprağa tasarrufu oldukça muğlak bir kategori haline sokuyordu.

1945-1955 arasındaki on yıllık geçiş döneminin önemi, tarım arazilerinde bireysel mülkiyetin, nihayet tesis edilmiş olmasıdır. Pazarın genişlemesi üretim faktörlerine değer kazandırmış ve pazarlanabilir ürünler sağlayan toprak, aranan bir meta haline gelmiştir. Ancak, işgücünden tasarruf edilmesini olanaklı kılan teknoloji devreye sokulmadan, işlenen toprak alanının artırmak imkânsızdı. Traktörler tam da bu teknolojiyi sağladı; bunun sonucunda da, 1950'lerde kolayca işlenebilir hale gelebilecek tüm topraklar tarıma açıldı. İşlenen toprak alanı Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında nüfus artışına az çok paralel bir biçimde artmıştı. Ancak 1948-1956 arasında, işlenen toprak alanı toplam yüzde 57 ve kırsal alanda yaşayan nüfus başına 1/3 arttı.[26] Kolaylıkla işlenebilir hale getirilebilecek toprak bulmak güçleştikçe; devlet, mülkiyet, özellikle de orman arazisi konusunda daha kıskanç davranmaya başladı ve ziraat alanı açılmasını caydırıcı önlemler aldı. Bu arada, köylerin otlak olarak ayrılmış ortak arazileri küçüldü, bu durum meraların kişisel mülk haline getirilmesine karşı genel bir tepki yarattı. Ayrıca, elverişli ticari koşullar ve artan metalaşma, yoksul köylülerin parasal gelirini yükselterek ortakçılığa yol açan koşulların etkisini zayıflattı. Yeni alanların tarıma açılması özellikle bu tür yoksul ortakçı köylülere yarar sağladı ve ortakçılık uygulaması giderek azaldı. Dolayısıyla, bu on yıllık geçiş döneminde, özel mülkiyet yapısının istikrarlı bir biçimde tesisinin maddi koşulları geçerlik kazanmış oldu.

Yasal cephede ise belirleyici gelişme Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu idi. Daha önce de belirttiğim gibi, bu yasanın uygulanması esas olarak daha önce kamu mülkü olan toprakların bireysel temellükünün onaylanmasından ibaretti. Devletin yaptığı, Anadolu köylerine, mülkiyet durumunu köylüler tarafından kendilerine nakledildiği biçimiyle sicile geçirme yetkisine sahip komisyonlar göndererek, zaten mevcut olan durumu pekiştirmek olmuştu. Kadastro sicillerinin tamamlanamadığı yerlerde bile, ülke çapındaki durum öyley-

23. Keyder, Ç., *Definition of a Peripheral Economy, Turkey 1923-1929*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981; Tekeli, İ., "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 1990.

24. Arıcanlı, T., "Property, Land and Labor in Nineteenth Century Anatolia", *Landholding and Commercial agriculture in the Ottoman Middle East*, Keyder, Ç. ve Tabak, F. (der.), State University of New York, Albany, 1991.

25. Keyder, Ç., "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, S.10/2-3, 1983; ve "Paths of Rural Transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, S.11/1, 1983.

26. Çeşitli yıllara ait DİE İstatistik Yıllıkları'ndan hesaplanmıştır.

di ki, bu gezici komisyonlara dair yayılan haberler, mülkiyet iddialarının subjektif olarak farkedilmesi için gerekli koşulları sağlamaya yetti. Diğer bir deyişle, 1950'lerin başlarında Türk köylülerinin ezici bir çoğunluğu yasal olarak toprak sahibi oldu veya toprak sahibi olma beklentisi içine girdi; ya da özel ve bireysel mülkiyetin modern kapitalist anlamında, mülkiyetin kesin ve meşru bir kategori olduğu bir köy yapısını öznel olarak kabul etmiş oldu. Artık göreli, hâkim güç dengelerine bağlı veya pazarlığa tabi olmayan mülkiyet hakları, mutlak bir nitelik kazanmış ve toprak meta haline gelmişti. Bu andan itibaren, Türkiye'nin büyük bir kısmında, artık kapitalist olmaya niyetlenen herhangi bir büyük toprak sahibi gelip de bir araziyi sahiplenemezdi. İstisnai bir durum olan Güneydoğu örneğinden daha önce söz ettik; ancak bu bölgede bile geçiş ve "karar verilemezlik" dönemi 1970'lere gelindiğinde artık sona ermiş ve mülkiyet hakları, genellikle tek tek haneler lehine tesis edilmişti.

Küçük meta üretiminin iki temel özelliği metalaşma ve toprak (veya üretim araçları) üzerinde hane mülkiyetidir. Bu nedenle, özel mülkiyetin ve miras hakkının yasal olarak kabulü, tanım olarak küçük meta üretiminin gerekli bir unsurudur. Küçük meta üreticilerinin (veya çiftçilerin) kendi işgüçleri üzerindeki denetimini, üretim araçlarını geliştirmesini ve üretime yönelik birikim yapmasını mümkün kılan bu mülkiyettir. Kişiler veya haneler yarar elde edeceklerinden emin olmadan, yani birikimlerinin meyvaları üzerinde hak sahibi olacaklarından veya bunun kendilerine ve mülklerine döneceğinden emin olmadan, yatırım yapmazlar. Bir başka deyişle, mutlak bireysel mülkiyetin hukuki bakımdan onaylanması (devletin mülkiyet haklarını kavrayışında ve uygulayışında meydana gelen bir değişme vasıtasıyla) küçük meta üretiminin tesisi için zorunlu bir koşuldur.

Metalaşmanın "köylü toplumu"ndan çıkışı mümkün kıldığını, fakat bu geçişin yönünün, topraklarının mülkiyetine sahip aile işletmelerine mi yoksa işgücü istihdam eden işletmelere mi doğru olacağını belirlemediğini daha önce gördük. Bu geçiş aralığında sınıf mücadelesinin rol oynadığını savundum: Küçük meta üretiminin tesis edilebilmesi için, bu mücadelenin küçük ekincilerin lehine sonuç vermesi ve toprakların çevrilmesini *(enclosure)* engellemesi şarttır. Tüm siyasi çatışmalarda olduğu gibi, devlet müdahalesinin niteliği, yani, çatışan taraflardan görece bağımsız da olsa; güç dengelerinin bir yansıması da olsa, sonuç üzerinde belirleyici olacaktır. Mülkiyet haklarıyla ilgili sav küçük meta üretiminin ortaya çıkmasında devletin oynadığı rolün öneminin altını bir kez daha çizer. Türkiye örneğinde devlet, geçiş anında, kapitalizme doğru gelişmeyi engellemek üzere müdahale etti. Devlet bu noktada, şaibeli hak iddialarını kabullenmeyi (daha sonraki on yıllarda Güneydoğu'da yaptığı gibi) veya küçük mülkiyetin onaylanmasını ertelemeyi tercih etmiş olsaydı, sonuç farklı olabilirdi. Devletin, alınmış bir yolu tersine çevirmek için geçişten sonra müdahale ettiği durumların da tarihsel örnekleri vardır. Meksika, Kore ve Mısır gibi birbirinden çok farklı bağlamlarda küçük meta üreticileri yaratan toprak reformları, buna örnektir. Fiili sonuçları itibariyle, Türkiye'de devletin oynadığı rol toprak reformuna denkti. Aradaki fark, bunun kapitalist seçeneğe bir şans verilmeden meydana gelmiş olmasıdır.

V

Mülkiyet haklarının tanınmasının, toprağın özel kişilerce mülk edinilmesinin meşruiyetine değgin toplumsal bir boyutu vardır. Bilindiği gibi Osmanlının özkavrayışı *(self conception)*

ve pratiği, toprağın özel kişilerce temellükü anlayışının karşısındaydı.[27] Saltanatın meşruluğu ve egemen sınıf tarafından yayılan adalet anlayışı, toprağı kamu mülkü haline getirmişti. Bu nedenle, mutlak özel mülkiyet haklarının yasa ve yurttaşlar tarafından meşru kabul edilmesi, inançlardaki büyük dönüm noktalarından biri oldu. Ataerkil veya komünal mülkiyet biçimleri ile bireysel mülkiyet haklarının kullanılması arasındaki mesafe, bir kararname çıkarılarak aşılamaz; bu değişim özel mülk ediniminin öznel olarak da benimsenmesini içerir. Bireysel mülkiyetin öznel kabulüne en elverişli koşulların, bundan en geniş kesimlerin yararlanabileceği durumlarda doğduğu savunulabilir. Kapitalist büyük toprak sahiplerinin mülkiyetinin meşruluğu hemen genel kabul görmeyebilir; oysa köylü holdinglerinden küçük meta üreticilerinin çiftliklerine geçişin kabullenilmesi aynı türden bir zorluk yaratmayabilir. Mülkiyet haklarının toplumsal olarak benimsenmesinin en rahat koşulları, toprağın, kendi emeklerini denetlemeye yetecek kaynaklara sahip doğrudan üreticiler arasında bölüştürülmesi halinde gerçekleşir. En büyük başarıya, böylesi koşulları yaratacak yasal değişiklikler ulaşacaktır.

Küçük meta üretiminin özgül ideoloji ve siyasi davranış anlamında neyi temsil ettiği çoğunlukla tartışmalara konu olmuş ve genellikle yapısal anlamda açıklanmıştır. Yukarıda ele alınan iki genetik faktör; yani bireysel mülkiyetin tesisi ve devletin, sınıf mücadelesinin sonucunu küçük meta üretimi lehine onaylaması, bu özgüllüğünün bir diğer yüzünü aydınlatabilir. Birinci faktör her hanenin toprak sahibi olduğu ve piyasaya eşit katılımcı bir unsur olarak katıldığına ilişkin bir eşitlik söyleminin gelişmesine imkân verir. Böylelikle yüceltilen "basit pazar toplumu"nun savunulması, küçük meta üreticilerinin kendi bağımsız konumlarına gösterdikleri irrasyonel bağlılığın haklılığını destekler.[28] Bu konum, kapitalist ilişkilerin gelişmesinin önünde güçlü bir engeldir, hem köylü tarımı hem de kapitalist tarımından farklı olan kendine özgü bir birikim örüntüsüne sahiptir ve ulusal birim üzerinde politik ve ideolojik etkiler yapar. İkinci faktör, yani devletin küçük meta üretiminin ortaya çıkışındaki rolü, iki taraf arasında garip bir karşılıklı bağımlılık ve sürekli ilişki doğmasına neden olur. Devlet politikaları çiftçilerin iktisaden sağlıklı durumda olmalarını sağlar ve onları yönlendirmeye çalışır. Çiftçiler de, devletin kendilerinden yana politik müdahalelerine diğer toplumsal gruplardan da fazla hakları olduğuna inanır, bunu bekler ve bu doğrultuda ajitasyon yaparlar. 1950 sonrası Türkiye tarihinde, bu iki faktörün etkileri keskin biçimde hissedilmiş ve siyasetçiler küçük meta üreticiliği ideolojisinin gücünü göz ardı ederek, kendilerini tehlikeye atmışlardır.

27. İnan, H., "Peasants, Commercialization and Legitimation of State Power in Sixteenth Century Anatolia", *Landholding and Commercial agriculture in the Ottoman Middle East*, Keyder, Ç. ve Tabak, F. (der.), State University of New York, Albany, 1991.

28. Macpherson, C.B., *The Political Theory of Possessive Individualism*, Oxford University Press, Oxford, 1962.

Çağlar Keyder, Prof. Dr.
Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE KÖYLERİNDEKİ DÖNÜŞÜMLER*

Bahattin Akşit

Türkiye'de 1960'lardaki Kapitalistleşme Sorunsalı ve Köy Araştırmaları

En son yapılan 1997 Nüfus Tespiti sonuçlarına göre köylerde oturan nüfus 22 milyon civarında olup toplam Türkiye nüfusu içindeki payı yüzde 35'tir.[1] 1950'lerin başındaki yüzde 80'lik köylü nüfustan yüzde 35'lik köylü nüfusa düşüş, 1950'den sonra köyden kente artarak gerçekleşen içgöçler ve bunun somutlaştırdığı dönüşümler sonucunda olmuştur. Ancak köylü nüfus oranı 1985 yılına kadar düşmekle birlikte köy nüfusu mutlak artışını düşük yıllık artış hızları ile sürdürmüştür. 1985 bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte köy ve kent nüfusları eşitlenmiş ve daha sonra bugünkü yüzde 35'lik köylü nüfus oranına ulaşılmıştır. Bu tarihe kadar kent nüfusu yüzde 4'lük yıllık artış hızlarının altına düşmezken, köy nüfusunun artış hızı 1970'ten sonra yüzde 1'in altına düşmüş ve 1985-1990 arasında yüzde -0,1'lik bir yıllık hızla azalmaya başlamıştır.[2] 1990-1997 arasında köy nüfusunun yıllık azalış hızı yüzde -0,7 olmuştur.[3] Yirmi milyon civarında olan köylü nüfus, her ne kadar toplam nüfusumuzun üçte birini oluşturuyorsa da oldukça yüksektir. Dünyadaki birçok ülkenin köylü nüfus oranı Türkiye'den daha azdır. Cumhuriyet döneminde Türkiye köylerindeki dönüşümleri anlamak, Türkiye'de sadece köylülerin bugünkü konuma nasıl geldiklerini değil, bugünkü kentleşmenin dinamiklerini anlamaya da yarayacaktır.

Bu yazıda, 1950'de başlayan büyük dönüşüm öncesinde Türkiye köylerinde gerçekleşen değişmelere değinemiyoruz. Ancak, İ. Hüsrev'in, N. Berkes'in ve B. Boran'ın köy araştırmaları[4] ve 1950 öncesi toplumsal ve ekonomik tarih çalışmaları bu dönemi anlamakta kullanılabilir. Bu konu bu yazının çerçevesi dışında kalmaktadır. Bu yazının konusu 1950 sonrasından günümüze uzanan ulusal kalkınma ve kapitalistleşme süreçlerinin köyde gerçekleşen kısmıyla sınırlıdır.

Türkiye köylerinin büyük dönüşümünü kavramak için 1960'ların ortasında Türkiye'de ortaya çıkmakta olan kırsal dönüşüm araştırmaları sorunsalını anlamak yararlı olacaktır. Bu araştırmalara göre, 19. yüzyılda kıyı bölgelerinde ve tren yolları boyunca başlayan ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün diğer bölgelere giren kapitalistleşme 1960'lar ve 1970'lerde de hızlanarak sürecekti. "Azgelişmiş" bile olsa, kapitalizmin köylere girişi bazı toplumsal dönüşümleri beraberinde getirecekti. Hane tüketimi, vergi ve çok kısıtlı para ihtiyaçları için yapılan üretim, yerini pazar için üretime ve meta üretimine bırakacak, yani buğday ve arpa, meyve ve sebze gibi hane iç tüketimi için de gerekli olan ürünlerin pazarlama oranları artacak; pamuk, tütün, şeker pancarı gibi tamamen meta olarak üretilen ürünlerin üretimine geçilecekti. Öküz ve karasabanla yapılan üretimden at ve demir pullukla yapılan üretime ve daha sonra da traktörle ve diğer modern girdilerle yapılan üretime geçilecekti. Önceleri toprak açma yoluyla büyüyen hane toprakları, toprak açmanın sı-

* Bu yazı Bahattin Akşit'in daha önce yayınlanmış olan "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980" (*Türkiye'de Tarımsal Yapılar*, Ş. Pamuk, Z. Toprak (der.), Yurt Yayınları, 1988) ve "Studies in Rural Transformation in Turkey 1950-1990" (*Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*, P. Stirling (der.), Eothen Press, 1993) makalelerinin yazar tarafından geliştirilmiş son yazımıdır.

1. DİE, 1997, http://www.die.gov.tr/

2. DİE, *Türkiye Nüfusu, 1923-1994: Demografi Yapısı ve Gelişimi*, DİE yayınları, 1995, Ankara.

3. DİE, 1997.

4. Berkes, N., *Bazı Ankara Köyleri*, Uzluk Basım Evi, 1942, Ankara; Boran, B., *Toplumsal Yapı Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu, 1945, Ankara; Hüsrev, İ. "Türkiye Köy İktisadiyatı", *Kadro Mecmuası*, 1934.

nırlarına ulaştıktan sonra toprak alım satımı ve başkalarının topraklarına ekonomi-dışı baskılarla el koyma yollarıyla orta ve büyük çaplı işletmeler haline gelecekti. Tarımsal üretimin ticarileşmesi ve metalaşmasına paralel olarak modern girdi kullanımının artması ve köyiçi tüketimin giderek kentlileşmesi sonucu köylülerle köyiçi ve köydışı tüccarların ilişkileri artacak ve artan nakit para ve kredi ihtiyaçları borçlanma ve tefecilik ilişkileri içinde sağlanacaktı. Böylece köyde yaratılan artıdeğerin bir kısmı ticaret sermayesinin birikimi yoluyla tarım dışına aktarılacaktı. Diğer kısmı da köy içinde toprak, modern araç ve girdi alımlarına yatırılacak ve işletmelerin büyümelerini, modernleşmelerini ve kapitalistleşmelerini sağlayacaktı. Ticaret sermayesi yoluyla tarım dışına aktarılan artığın sanayiye yatırılacağı konusunda büyük kuşkularımız vardı. Ticaret sermayesinin sanayi sermayesinin hakimiyetine girip girmeyeceğini, girecekse ne zaman gireceğini bilemiyorduk. Fakat iç ticaret hadleri, tarımın aleyhine tarım dışının lehine seyredecekti.

Toplumsal kuruluş, ülke ve sektör düzeyinde hâkim olan kapitalizmin köy, haneler ve işletmeler düzeyinde de etkilerini göstereceğini; İngiltere'de düzlemeciler, Fransa'da Proudhoncular ve Rusya'da Narodnikler tarafından savunulan, eşit toprak dağılımlı "köylülük ütopyasının" imkânsız olduğunu ve Türkiye'de de köylülüğün farklılaşacağını düşünüyorduk. Kapitalizm öncesi dönemde, büyük toprak sahipliğinin hâkim olduğu köylerdeki ortakçı köylüler, şehre göç ve ücretli işçileşme yoluyla tasfiye olacaklardı. Toprak dağılımının görece dengeli olduğu köylerde ise, açılacak topraklara ve modern tarım araçlarına sahiplenmenin eşit gelişmemesi nedeniyle, toprak açmanın sınırlarına varıldığında, toprak satma, satın alma, borçlandırarak ve diğer toprağa el koyma biçimleriyle toprak sahipliği farklılaşacaktı. Büyük topraklı zengin kapitalist çiftçiler, ticarileşmiş ve orta topraklı çiftçiler, küçük topraklı köylüler ve topraksız ücretli işçiler ortaya çıkacaktı. Nüfus artışı sonucu ortaya çıkan toprak parçalanması toprak dağılımının alt dilimlerinde daha etkili olacak, fakat üst dilimlerde etkisiz kalacak ve böylece toprak az elde toplanacak, kutuplaşmasının hızlanması köylülerin topraktan kopmasını ve kente göçü sağlayacaktı. Köylerdeki bütün bu dönüşümler köylerin kasaba, kent ve büyük kentten uzaklıklarına göre farklı ivmelerle gerçekleşecekti. Yoğun toprak reformu tartışmalarına rağmen devlet toprak reformu yapamayacaktı. Hükümet politikaları tarımsal üretimin ticarileşmesini, metalaşmasını ve araç kullanımını artırıcı yönde olacaktı. Hükümetlerin köylülüğünün farklılaşmasını ve toprak kutuplaşmasını açık olarak destekleyen politikalar geliştirmeleri beklenmeyebilirdi. Fakat ticarileşmenin, metalaşmanın ve modernleşmenin sübvansiyon, kredi dağıtımı ve destekleme alımları ile hızlandırılması tarımda kapitalizmin hakimiyetini ve köylülüğü farklılaştırma etkilerini artıracaktı.

Kırsal dönüşüm sorunsalını, 1960'larda destekleyen ve sorgulayan köy araştırmaları ve tarım sayımı analiz ve yorumları böyle özetlenebilir. 1960'larda Kıray[5] tarafından oluşturulan; ticarileşme, meta üretimi, makineleşme ve kredi kullanma gibi süreçler yoluyla toprak ve sınıf kutuplaşması olacağı hipotezi üzerine kurulu araştırma programı, köy araştırma programının şekillenmesinde önemli bir yer tutar. Kredi, modern teknoloji, tüccarlar veya tefecilerle kredi-borçlanma ilişkilerinin 1960'lar ve 1970'lerde sürmesi ve yayılması durumunda, büyük toprak sahipliğinin egemen olduğu köylerde ve toprak sahipliğinin çok daha dengeli bir dağılım gösterdiği çok sayıda köyde kapitalist kutuplaşmanın olması beklenebilirdi. Kıray, "büyük toprak sahipliği"nin egemen olduğu köylerde, sınıf kutuplaşmasının feodal toprak beyinin agro-endüstriyel bir kapitaliste, ortakçıların da ücretli işçiye dö-

5. Kıray, M., "Values, Social Stratification and Development", *Journal of Social Isues*, C. 24, No. 2, 1968, s. 87-100; Kıray, M., *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, DPT Yayınları, 1964.

nüşmesi yoluyla gerçekleşeceği tezini ileri sürüyordu. Bu savını Adana'nın sulamalı pamuk üretimi yapılan bir köyünde toplanan verilere dayandırmaktaydı. Küçük toprak sahipliğinin hâkim olduğu köyler de değişim geçirmekteydi, fakat buralarda henüz farklılaşma ve kutuplaşma meydana gelmemişti.[6] Kasabalardaki tüccarlarla köylerdeki meta üreticisi çiftçiler arasındaki tefecilik ilişkilerini Kıray "köylülüğün çözülmesi" ve kutuplaşma mekanizmaları olarak görüyordu. 1950'lerin ikinci yarısında ve 1960'lardaki, kitlesel köyden kente göç hareketleri, Kıray'a göre, köylülüğün çözülmesinin hiç kuşku götürmez kanıtlarıydı. Bu çözülme süreçlerine ek olarak, toprak sahipliğinde kutuplaşmanın ve sınıf farklılaşmasının olup olmadığı, "sermaye" birikiminde farklılıkların modern tarım teknolojisi ve girdilerinin edinilmesi ve kullanımında farklılaşmaya yol açıp açmadığı ve ücretli emek istihdamının durumu, kapitalistleşme sürecinin diğer göstergeleri olarak değerlendirilmeliydi.

Çukurova köylerine traktörlerin girmesi ve bu köylerdeki toprak kutuplaşması 1950'lerde başka araştırmacılar tarafından da incelenmişti.[7] Ancak yukarda özetlenen kapitalistleşme sorunsalındaki tezlerin oluşması ve ampirik olarak desteklenmesi için Kıray'ın Hinderink'le birlikte 1964-1965'te Çukurova köylerinde yaptığı araştırmanın analizlerinin yapılması ve bulgularının yazılması gerekiyordu. Yeni bir pamuk türünün Çukurova'da meta olarak üretilmeye başlaması, traktörleşme ve kapitalist çiftliklerin ortaya çıkması süreçleri içinde ortakçıların bir kısmının kente göçmesi ve köyde kalanların da ücretli işçileşmesi yolları ile ortakçılığın tasfiye edilmesi ve kapitalistleşen köydeki kapitalist ağa, ücretli işçiler ve diğer küçük üretici çiftçiler, işgücü örgütleyicisi (elçi) ve yeni bir muhtar tipinin ortaya çıkması şeklindeki toplumsal farklılaşma bu bulguların bazılarıydı.[8] Toprak dağılımındaki ve toplumsal siyasal ilişkilerdeki farklılaşmaların en ileri kutuplaşma düzeyine ulaşması Adana kentine yakın olan ve Devlet Su İşleri kanallarınca sulanan ve tek meta olarak pamuk üretilen Yunusoğlu ve Sakız köyleri için geçerlidir. Ancak, Adana'dan daha uzakta bulunan, buğday ve susamın iç tüketim ve pazar için üretildiği Karacaören köyünde toprak kutuplaşması ve toplumsal farklılaşma çok ileri düzeylere ulaşmamıştır ve "geçiş" halindedir. Kentten ve pazarlardan en uzaktaki Oruçlu köyünde ise geçimlik üretim devam etmektedir. Bu iki köyde geçimlik üretim yapan köylülüğün ve küçük meta üreticisi çiftçilerin ve durumları gittikçe kötüleşen ortakçıların varlıklarını korumaları, bu köylerin kent, ulusal pazar ve meta üretimiyle tam olarak bütünleşmemeleri ve dolayısıyle geçiş durumunda olmaları olarak ele alınmıştır.[9]

Aynı şekilde, kasabadan yola çıkarak çevredeki köyleri araştıran Kıray'ın 1962'deki Ereğli araştırması, kasabadaki tüccarla köyde piyasa için çilek üreten küçük üretici köylülerin geçiş halindeki tampon ilişkisini ortaya çıkarıyor; bu geçiş sürecinde tefeci-tüccar sermayesinin küçük üretici köylüleri hâkimiyet altına aldığını gösteriyordu.[10] Fakat bu ticarileşme ve küçük meta üretimi, köyde modern üretim araçlarının kullanılması ve toprağın az elde toplanması (temerküz) veya kutuplaşması ile birlikte gitmiyordu. Küçük üretici köylüler arasında zenginlik, meslek, eğitim veya iktidar yönünden de önemli bir farklılaşma görülmüyordu. Ortaya çıkmış olan ve ilerde ciddi sonuçları olabilecek olan en önemli farklılaşma, tüccar ve köylüler arasındaki farklılaşmaydı. Kültürel modernleşme alanında gözlenebilir gelişmeler içinde olan küçük üretici köylüler açısından en önemli gelişme engeli, köyde yaratılan artıdeğerin köye yatırılamadan köy dışına tüccar sermayesi yolu ile aktarılması olarak görülüyordu.[11] Meta üretimi ve yaratılan artıdeğerin kontrol mekanizmalarındaki farklılaşmalar dikkate alınmadan, küçük toprak sahipliğinin kültürel farklılaşmasını ve modernleşmedeki farklılaşmaları açıklayamayacağı tezi, Frey ve arkadaşlarının 1962'de

6. Kıray, M. Ve Hinderink, J., *Social Stratification as an Obstacle to Development*, Praeger Publishers, New York, 1970; Kıray, M., "Interdepencies Between Agro-Economic Development and Social Change: A Comparative Study in Çukurova", *Abant (Bolu) Sempozyumu*, 1966; Kıray, *agm.*, 1968.

7. Hiltner, J., "Land Accumulation in the Turkish Çukurova", *Journal of Farm Economics*, C. 42, S. 3, 1960, s. 615-628; Robinson, R. D., "Tractors in the Village-A Study in Turkey", *Journal of Farm Economics*, C. 34, No. 4, 1952, s. 451-462,

8. Kıray, *agm.*, 1966 ve 1968; Kıray ve Hinderink *age.*, 1970.

9. Kıray ve Hinderink, *age.*, 1970.

10. Kıray, *age.*, 1964.

11. Kıray, *agm.*, 1968.

yaptıkları köylü tutumları araştırmasında milliyetçiliğin toprak sahipliği ile açıklanıp açıklanamayacağı sorusuna karşı oluşturulmuştu. Nitekim bu araştırmanın analizleri, cinsiyet ve okur-yazarlık kontrol edildiğinde toprak sahipliğinin milliyetçiliği hiç açıklamadığını, köy gelişme düzeyini ise zayıf olarak açıkladığını göstermiştir.[12]

Çukurova için geliştirilen kapitalistleşme süreçleri modelinin pamuk üreten bir başka yerde daha sınanması gerekiyordu. Antalya'nın Serik-Manavgat ovasındaki köylerde yapılacak bir araştırma, bu sınama için uygun olacaktı. 1950'lerin sonunda Antalya köylerinde yapılan bir araştırma pamuk üretimi ve mekanizasyonun sonuçlarını tartışıyordu.[13] Bu araştırmaya göre, mekanize pamuk üretimi, köylüler arasında zaten var olan toplumsal farklılaşma çerçevesinde köylere giriyor ve var olan farklılaşmayı, aksi yönde bir devlet politikası olmadığı takdirde, büyütüyordu.

Başlangıç yapıları farklı iki Antalya köyünde kırsal dönüşüm ve farklılaşmanın hangi çizgileri izlediğini, 1966'da yaptığım araştırmada incelemeye çalıştım.[14] Köylerden birisi olan Gündoğdu yörük aşiretinin yerleşmesinden oluşmuş, büyük topraklı çiftçiliğin hâkim olduğu bir köydü. Eski aşiret reisi, bazı siyasal ve hukuki manevralarla makiden açılan toprakların 5000 dönümüne 1940'lar ve 1950'lerde el koymuş ve 1966'da bu sulanır topraklarda 10'dan fazla traktör ve ücretli işçi olan traktör sürücüleri ile pamuk üreten kapitalist bir çiftçi haline dönüşmüştü. Fakat, Adana'daki Yunusoğlu köyünden farklı olarak köylüler, tasfiye edilmemiş, sulanmayan topraklar üzerinde geleneksel araçlarla hububat üreten ortakçı köylülere dönüşmüşlerdi. Kente göç, yok denecek kadar azdı. Muhtar, ağa-kapitalistin adamıydı. Örgütlü bir köylü direnişi yoktu, fakat müthiş bir "köylü yakınması" ve toprakların kendilerine ait olduğu, 1950'lerde köye gelen ve çok kısıtlı toprak dağıtımı yapan Toprak Dağıtım Komisyonu'nun köye gelmesi gerektiği inancı vardı. Daha önce özetlediğim kapitalist dönüşümün gerçekleşmesi "kaçınılmaz" görünüyordu. 1966'daki araştırma verilerim köylülerin yakınmalarına rağmen kapitalist çiftliğin yerleştiğini ve sürüp gideceğini gösteriyordu. 1979'da köy yeniden ziyaret edildiğinde ortakçı köylülerin tasfiye edilmemiş olduğunu ve hatta bir dönüşüm geçirerek küçük meta üreticisi orta çiftçilere dönüştüklerini, yani "kulaklaştıklarını" gözlemledik. Ayrıca, kapitalist çiftlik, ağa-kapitalistin oğulları ve kuzenleri arasında paylaşılmış ve her biri biner dönümlük kapitalist çiftliklere dönüşmüştü. 1966'da kapitalist çiftliğin yerleşmişliği kesin bir olgu olarak görünürken, 1979'da o çiftlik daha küçük çiftliklere dönüşmüş; ortakçı köylüler ise tasfiye edilip kentlere göç edeceklerine, küçük meta üreticilerine dönüşmüşlerdi. Kapitalist çiftlik, ücretli işçiler ve tasfiye olan köylüler olarak ortaya konabilen kapitalistleşme süreci modeli, kalıcı ve yaygınlaşıcı bir süreç olarak gözlemlenemiyordu.

Antalya'da 1966'da araştırma yaptığım ikinci köy olan Ilıca, küçük toprak mülkiyetinden başlayarak farklılaşmış ve farklılaşmakta olan bir köydü. Gündoğdu'da toprağa siyasal ve hukuki manevralarla el koyma yoluyla ortaya çıkan büyük toprak sahipliği ve kapitalistleşme, Ilıca'da köydeki bakkalların ticaret sermayesi biriktirmesi ve bu birikimle traktör satın almaları, meradan toprak açmaları sonra da bu toprakları kapitalist işletmeye dönüştürmeleri şeklinde ortaya çıkmıştı. Tarımda biriken sermaye tarımsal üretime yatırılmakla kalmamış; hanedeki kardeşlerin bazıları kamyon satın almış ve "kamyoncu girişimciler" olarak uzak mesafe taşımacılığına girişmişlerdi. Zengin köylüden fakir köylüye doğru tepeden aşağıya gelişen dönüşüm, köylülüğün, kapitalist çiftçi, kamyoncu girişimci, küçük çiftçi,

12. Frey, F. W., "Socialization to National Identification among Turkish Peasants", *The Journal of Politcs*, C. XXX, S. 4, 1968, s. 956-975

13. Karpat, K.H., "Social Effects of Farm Mechanization In Turkish Villages", *Social Research*, C. 27, 1960, s. 83-103.

14. Akşit, B. *Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, ODTÜ Öğrenci Birliği Yayınları, Şark Matbaası, Ankara, 1967.

ortakçı köylü, traktör sürücüsü, kalifiye ücretli işçi ve mevsimlik işçi olarak farklılaşmasına yol açmıştı.[15] Bu farklılaşma toprağın az elde toplanması, toprak kutuplaşması ve kapitalist çiftliklerin ortaya çıkması yoluyla sürecek ve sınıfsal kristalleşme olacak mıydı? 1966'da olacak gibi görünüyordu. 1979'da gerçekleştirdiğimiz ikinci araştırma sırasında, bu sürecin devam etmediğini gördük.[16] 1960'larda geliştirdiğimiz kapitalistleşme süreci modelinin niçin kesintiye uğradığı konusuna aşağıda tekrar döneceğiz.

Yüzde yüze yakını pazarlanan pamuk üretimi yapan köylerde gözlemlenen ticarileşme, metalaşma, mekanizasyon, toprak kutuplaşması, toprakların az elde toplanması ve toplumsal farklılaşma, pazarlama oranı düşük bir ürün olan buğday üreten Orta Anadolu köylerinde de gözlemlenebilecek miydi?

1966'da, Ankara'ya yakın bir köy olan Karaoğlan ile uzak bir köy olan Elmalı'daki Kuşçuali'yi karşılaştıran bir araştırma yaptık.[17] Ankara'ya yakın köyde daha çok traktörün olduğunu "toprak kutuplaşmasının" daha ileri gittiğini ve 270 dekardan fazla toprağı olan ve bu toprakları traktör sahibi olarak işleyen çiftçilerin yüzde 30'a ulaştığını, oysa aynı oranın Ankara'dan uzakta olan Kuşçuali'de yüzde 4 civarında olduğunu gözlemledik. Her iki köyde de oğullar kuşağının babalar kuşağından daha fazla toplumsal farklılaşmaya uğradığı görülüyordu. Kentle bütünleşme kente daha yakın olan köyde daha fazla olmakla birlikte her iki köyde gözlemlenmekteydi. Fakat bütün bu farklılaşmalar kutuplaşmış, tabakalanmış ve kristalize olmuş görünmüyordu. Ticaret sermayesinin birikimine yol açan tüccar-köylü ilişkisi de bu köylerde pek fazla yaygın değildi.

Ankara'nın Kırıkkale ve Keskin ilçelerinin köylerinde 1968'de yaptığımız gözlemler, köydeki toplumsal farklılaşma açısından yeni bir bulgu ortaya çıkarmamakla birlikte, tefeci-tüccarla buğday üreticisi küçük köylüler arasındaki ilişkilerin çok ileri ve karmaşık boyutlara ulaştığını ve köylü topraklarının önemli bir kısmının ipotek altında olduğunu ortaya koyuyordu. Keskin kasabasında ve köylerde yapılan gözlemler, tüccar sermayesinin çok karmaşık olduğunu ve çeşitli tefecilik mekanizmalarıyla hızla büyüdüğünü gösteriyordu. Tüccar sermayesinin sanayi ve banka sermayesine tabi olup olmadığı o tarihte henüz belli değildi.[18]

1960'larda, yukarda özetlediğim kırsal dönüşüm araştırmaları yapılırken, 1963 Tarım Sayımı yapılmış ve sonuçları yayınlanmıştı. 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, tarım işletmelerinin sayısı 1952 ile 1963 arasında 1.527.000'den 3.100.000'e çıkmıştı. On yılda çiftçi hanelerin sayısındaki artış, büyük bir sıçrama düzeyindeydi. Tarımdaki nüfus yüzde 8'lik bir artışla 17,2 milyondan 18,6 milyona çıkmıştı; toprak işleyen hanehalkı, çiftçi veya işletme sayısında ise yüzde 100'lük bir artış gözlenmekteydi. Toprak dağılımındaki eşitsizlik ve dengesizlikte kökten değişmeler yoktu. Ancak, 50 dekardan küçük tarım işletmelerinin sayısı 1952'de 1.570.000 (toplam çiftçi hanelerin yüzde 62'si) iken 1963'te 2.132.000'e (toplam çiftçi hanelerin yüzde 69'u) çıkmıştı. Küçük tarım işletmelerinin sayısında yüzde 36'lık bir artış gözlenirken toplam işletmeler içindeki yüzde dağılımında sadece yüzde 7'lik bir artış vardı. 200 dekardan büyük işletmelerin sayısı, aynı dönemde 146.000'den (% 6) 116.000'e (% 3,7) inmiş, bu arada bu grubun toplam ekili tarım alanındaki payı da yüzde 41'den yüzde 28'e düşmüştü. 1950'lerin başında 16.000 olan traktör sahibi çiftçi sayısı, 1950'lerin sonunda 40.000'e yükselmişti.[19] Devlet İstatistik Enstitüsü'ndeki ve Devlet Planlama Teşkilatı'ndaki araştırmacılar 1952 ve 1963 tarım sayımlarını karşılaştırarak bu sorulara cevap bulmaya çalışıyorlardı.[20] Fakat, makro düzeydeki is-

15. Akşit, *age.*, 1967.

16. Akşit, B. "Kırsal dönüşüm Araştırmalarında Bazı Yöntem Sorunları", *ODTÜ İnsan bilimleri Dergisi*, S. 1,1982, s. 173-180.

17. Akşit, *age.*, 1967.

18. Akşit, B., "Two Turkish Towns: A Study of Socal Change. Class Structure, Commercial Involution and Industrial Underdevelopment", Basılmamış Master Tezi, Şikago Üniversitesi Sosyoloji Bülümü, 1971; Akşit, B., "Gelişme mi Evrimleşemeyen Karmaşıklık mı?", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, No. 1975, s. 13-20.

19. DİE, *1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları*, DİE Yayınları, S. 477, 1965; DİE, *1973 Genel Tarım Sayımı Sonuçları*, DİE Yayınları, Ankara; Marguilies, R., Small Family Farming and Transformation of Turkish Agricilture: 1950-65, Basılmamış Doktora Tezi, East Anglia Üniversitesi, 1985.

20. Çavdar, T., *Türkiye'deki Toprak dağılımının İşletme Büyüklükleri Yönünden Yapısal Çözümlenmesi*, SBF Yayını, 1967; *DPT Köy ve Köylü Sorunu*, DPT Yayını, 1967; Hamurdan, Y., *Tarım Sektöründe İşletme Büyüklüklerinde Verimlilik*, DPT Yayını, 1966.

tatistikleri köy araştırmaları ile birlikte yorumlayan ve Türkiye tarımındaki kapitalistleşme eğilimini çok kuvvetli bir şekilde vurgulayan Doğan Avcıoğlu'dur.[21]

1952 ve 1963 tarım sayımlarından çıkarılan toprak dağılımları karşılaştırıldığında, kapitalist dönüşüm sürecinin öngördüğü; toprakların az elde toplanması ve kutuplaşma gözlenmemektedir. Hatta üst yüzde yirmilik (göreli olarak büyük toprak işleyen) dilime giren çiftçi hanelerin sahip olduğu veya işlediği topraklar yüzde 63'ten yüzde 61,5'e düşerken alt yüzde yirmilik (göreli olarak çok küçük topraklar üzerinde çiftçilik yapan) dilimdeki hanelerin işlediği toprak yüzdesi de yüzde 1'den yüzde 1,5'e yükselmiştir. Bu karşılaştırma tarımda toprak yoğunlaşmasının artmadığını göstermektedir. Aynı karşılaştırmadan, 1950'lerde var olan toprak dağılımı eşitsizliğinin 1960'larda devam ettiğini çıkarabiliyorduk, fakat eşitsizlik artmıyordu. Avcıoğlu bu durumu, Tevfik Çavdar'a[22] dayanarak ve 1952'deki 190.450.000 dekar toprağın miktarının 1963'te 160.750.000 dekara düşmesini dikkate alarak, 1960'lardaki toprak reformu tartışmalarının büyük toprak sahiplerinin az toprak bildirmesine yol açmış olmasıyla açıklamaktadır. Öte yanda, toprak sahipliği istatistikleri, kapitalist çiftçilerin toprak kiralamalarını yansıtmamaktadır. Avcıoğlu'na göre Kıray[23] ve Akşit'in[24] köy araştırmaları tarımsal üretimin kapitalistleştiğini ve toprak yoğunlaşmasının olduğunu göstermektedir. Bu durumda, 1963 Tarım Sayımı'nın Türkiye tarımındaki toprak temerküzünü ve kapitalistleşmeyi tam olarak yansıtamadığı sonucuna ulaşmak gerekmektedir; Avcıoğlu[25] da bu sonuca ulaşmaktadır.

Boratav Gelir Dağılımı kitabında[26], 1963 Tarım Sayımı toprak dağılımı istatistiklerini, yeni bir kırsal dönüşüm sorunsalına yol açabilecek şekilde yorumladı. 1963 tarım sayımının verilerine ek olarak Köy Envanter Etüdleri'nin verilerini de kullanan Boratav'a göre, tarımda toprak ve gelir eşitsizliğinin var olduğu şüphe götürmez. Ayrıca bu eşitsizlik çok azalmış olan feodal ve yarı-feodal ilişkilerden de gelmemektedir. Türk tarımında meta üretimi hızla yaygınlaşmaktadır. Fakat metalaşmanın yaygınlaşması ücretli işçi kullanan kapitalist işletmelerin yaygınlaşması ve tarıma hâkim olması anlamına da gelmeyebilir. Türk tarımına yüzde 75-80 oranında küçük meta üretimi hâkimdir ve aile emeği kullanılarak üretilen ürünlerin ticarileşmesi ve metalaşması, ilkel kapitalizmin temsilcisi olan tüccar sermayesinin gelişmesi ve serpilmesine yol açmaktadır.[27] Bu yıllarda Türkiye solunda tarımda kapitalizmin mi yoksa feodalizmin mi hâkim olduğu yönünde çok sıcak tartışmalar olmaktaydı. Boratav'ın yazısı bu tartışmalarda önemli bir yer tutmuştur. Ben bu yazıda bu tartışmanın özetlenmesi ve değerlendirmesine girmeyeceğim. Bu tartışma farklı açılardan değerlendirilmiş ve başka ülkelerdeki tarım tartışmaları ile karşılaştırılmıştır.[28] Benim için Boratav'ın çalışmasının önemi, Türk tarımındaki ticarileşme, metalaşma, kapitalistleşme ve toplumsal farklılaşmanın toprakların az elde toplanması ile paralel gitmeyebileceğinin ipuçlarını vermesiydi. Ayrıca, tarımdaki küçük meta üreticiliğinin Türkiye tarımına yerleşmiş olabileceği, hızla tasfiye olmayabileceği ve dolayısıyla uzun bir süre devam edebileceği de üzerinde düşünülmesi gereken ipuçları olmuştur.

Küçük Meta Üreticiliğinin Sürüp Gitme ve/veya Dönüşme Yolları

1970'lerde yapılan köy araştırmalarının bazıları, kapitalist çiftlik modeline karşı küçük meta üreticiliğinin yaygınlığını dikkate alan bir kırsal dönüşüm sorunsalını geliştirmeye çalışıyordu. Türkiye'deki büyük toprak sahipliğinin ve küçük köylü üreticiliğinin, 1950'lere kadar dünya ekonomisindeki genişleme ve daralma döngülerine göre inip çıktığını savu-

21. Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, 1968.

22. Çavdar, *age.*

23. Kıray, *agm.*, 1966.

24. Akşit, *age.*, 1967.

25. Avcıoğlu, *age.*

26. Boratav, K., *Gelir Dağılımı*, Gerçek Yayınevi, 1969, s. 114-137.

27. Boratav, *age.*, 1969, s. 114-137.

28. Seddon, D. ve Marguiles, R., "The politics of the Agrarion Question in Turkey: Review of a Debate", *Journal of Peasant Studies*, C. 11, No. 3, 1984.

29. Keyder, Ç. "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, C. X, No. 2-3, 1983a, s.130-145; Keyder, Ç., "Paths of Rural Transformation In Turkey", *Journal of Peasant Studies*, C. XI, No.1, 1983b, s. 34-49; Keyder, Ç., "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Yayınevi, 1983c, s. 221-275; Keyder, Ç., "The Genesis of Petty Commodity Production in Agriculture: The Case of Turkey" Stirling, P. (der.), *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*, The Eothen Press, 1993, s. 171-186.

nan Çağlar Keyder, 1950'lerde küçük köylü mülkiyetinin Türk tarımına yerleştiğini ve bu tarihten sonra köylerin tek çizgi üzerinde değil, en az dört dönüşüm yolu üzerinde değiştiğini ileri sürüyordu. 1978-1981 yılları arasında bu makalenin yazarı ve diğer arkadaşlarla birlikte yaptığı kırsal dönüşüm yolları araştırmasının verilerini değerlendiren Keyder[29], dört kırsal dönüşüm yolunu şu şekilde ortaya koyuyordu: 1. Geçimlik üretim yapılan ve giderek kente ve yurtdışına göç yoluyla terk edilen köy; 2. Ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirerek varlığını sürdüren küçük topraklı ticarileşmiş köy; 3. Orta büyüklükteki topraklarda modern araçlar ve aile emeği kullanarak birikim yapan ve kulaklaşan köy; 4. Kapitalist çiftliklerin hâkim olduğu köy... Keyder'e göre, dördüncü köy dönüşüm tipi olan kapitalist köy, tarihsel olarak özgül bir "feodal" geçmişi olan ve büyük toprak sahipliğinin hâkim olduğu Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerde ortaya çıkabilirdi.[30]

Gerçekten de Güneydoğu Anadolu bölgesinde kapitalistleşmekte olan köylerde, topraktan atma ve toprakta kalma şeklindeki mücadelelerin 1960'larda çok farklı şekillerde ve dinamiklerle yoğunlaştığını Yalman[31] göstermişti. Bizim araştırma yaptığımız ve Keyder'in makalesinde betimlediği Diyarbakır'ın Sinan köyündekine benzer mücadeleler 1970'lerde devam etmiştir. Ancak kapitalist ilişkilerle tarımsal üretim yapan birimlerin ortaya çıkabilmesi için, feodal büyük toprak sahipliği geçmişi gerekli midir? Keyder'le birlikte yürüttüğümüz araştırma projesinde, bir diğer kapitalist dönüşüm örneği Adana'nın Gök köyü idi ve bu köydeki 7.000 dönümlük kapitalist çiftlik, ticaret sermayesinin tarıma yatırılması ile ortaya çıkmıştı ve daha küçük 10 kapitalist çiftlik ile birlikte bulunuyordu. Bu çiftliklerin sahipleri, aynı zamanda Adana sanayi ve ticaretinin de bir parçasıydılar.[32] Köydeki çiftliklerde traktör sürücüsü, mibzerci, ustabaşı, inek bakıcısı olarak çalışan 30-35 civarındaki sürekli ücretli işçiye ek olarak küçük üreticilik yapan çiftçiler bulunmaktaydı. Yani Gök köyü, kapitalist işletmelerin hâkim olduğu, fakat farklılaşmış bir köydü. Benzer köyler Anadolu'nun diğer bölgelerinde küçük meta üreticiliğinin farklılaşması sonucunda ortaya çıkmıştı ve çıkabilirdi.

Küçük meta üreticiliğinin farklılaşması ve dönüşmesi, hangi koşullarda kapitalist işletmelerin ortaya çıkmasına yol açar? Böyle bir dönüşümün dinamikleri nelerdir? Türkiye'de dönüşüm araştırmalarının gündeminde olan sorulardan birisi budur.

Keyder'in tezinden yola çıktığımız zaman, kapitalizmi köyler düzeyinde aramak ve onu, tarihsel olarak özgül geçmişlere sahip bölgeler (feodal ve yarı feodal geçmişleri olan Doğu ve Güneydoğu) dışında bulamamak durumunda kalıyoruz. Ayrıca Hindistan tartışmalarından yola çıkıldığında, kapitalist ilişkileri işletme düzeyinde de aramamak gerekiyor. Bu kabullerin sonunda, kapitalizmin hâkimiyetini tarım sektörü düzeyinde tespit edip orada durmamız lazımdı.[33] Bu durumda, küçük köylü mülkiyetinin hâkim olduğu bütün tarım bölgelerinde, üç köy dönüşüm tipi görülebilecekti. Bu dönüşüm tipleri; geçimlik/terk edilen; çeşitlenmiş ve ticarileşmiş küçük topraklı; kulaklaşmış ve ticarileşmiş orta büyüklükteki topraklı küçük meta üreticilerinin, değişik derecelerdeki hâkimiyeti ve bileşimi ile ortaya çıkıyordu. Köyler düzeyindeki böyle bir kırsal dönüşüm modeli, Hahn'ın[34] da işaret ettiği gibi köy içi toplumsal farklılaşmaları ve sınıf ilişkilerini incelememizi güçleştiriyordu. Ayrıca kapitalist çiftliklerin sadece feodal geçmişleri olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunabileceğini ileri süren bir kırsal dönüşüm kuramı, farklılaşma ve birikim yolu ile kapitalist işletmeye doğru giden tarımsal birimlerin niçin kapitalist işletmeye dönüşemediğini açıklayamıyordu. Ortakçı köylülerin bağımsız köylü üreticiler veya küçük

30. Keyder, *agm.*, 1983a, 1983b, 1983c 1993.

31. Yalman, N., "On Land Disputes in Eastern Turkey", *Islam and Its Cultural Divergence*, G. L. Tikku (der.), University of Illinois Press, 1971, s. 180-218.

32. Akşit, B., *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1985, Akşit, *agm.*, 1982; Akşit, B., "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar*, Pamuk, Ş.-Toprak, Z. (der.), Yurt Yayınları/TSBD, 1988; Akşit, B., "Studies in Rural Transformation in Turkey, 1950-1990", *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*, Stirling P. (der.), The Eothen Press, 1993.

33. Akşit, B.-Keyder, Ç., "Kırsal Dönüşüm Tipolojisi", *Yeni İmece*, S. 1, 1981, s. 8-9; McEachern, D., "The Mode of Production in India", *Journal of Contemporary Asia*, C. 6, No. 4, 1976, s. 444-497.

34. Hahn, C., "Rural Transformation on the East Black Sea Coast of Turkey", *Journal of Peasant Studies*, C. 12. No. 4, 1985.

meta üreticileri haline dönüşmeleri de, devlet politikaları ve pazar mekanizmalarının toprak ve modern araç sahipliği açısından ve toplumsal-siyasal bakımdan farklılaşmış köylüler üzerindeki etkileri sorunsallaştırılmadan varsayılmış oluyordu.

Ben, Keyder'le birlikte yaptığımız kırsal dönüşüm yolları araştırmasının kuramsal çerçevesini ve verilerini, 1960'larda içinde olduğum kapitalist dönüşüm sorunsalını irdelemek ve sorgulamak için kullandım. 1979'da Antalya'nın Gündoğdu köyüne yeniden gittiğimde, 1966'da öngördüğüm dönüşüm eğilimlerinin gerçekleşmediğini gördüm. Henüz sulanmayan topraklarda geçimlik hububat üreten ortakçı köylüler direnmişler ve tasfiye edilememişlerdi. Hatta tam tersine, sulanmayan topraklar sulanır olmuş, meta olarak pamuk üretilmeye başlanmış ve yaptıkları birikim ve sağladıkları kredilerle, köylüler traktör satın almışlardı. Yani ortakçı köylüler, küçük meta üretimi için birikim yapan orta topraklı ticarileşmiş çiftçiler haline dönüşmüşlerdi. 1973'te ağa-kapitalistin adamı olan muhtarı devirerek kendilerinden birisini muhtar seçmişlerdi. Aşiret reisi ağa-kapitalist ölmüş ve çiftlik, üniversite eğitimi görmüş oğulları tarafından işletilmeye başlanmıştı. Hatta 5.000 dekarlık çiftlik, birkaç daha küçük çiftliğe dönüşmüş/bölünmüş görünüyordu.

Bu gelişmeleri 1966'da niçin öngörememiştim? Ilıca ve Gündoğdu köylerine 1979'da yaptığım ikinci ziyaretten hemen sonra yazdığım makalede[35] daha çok Kuhn'cu paradigma anlayışından yola çıkan bir açıklama getirmiştim. Yani, 1960'lardaki kapitalist dönüşüm modelinin bazı eğilimleri yakalayıp öngörüler yapmaya yol açtığını ve karşı eğilimleri görmemi engellediğini düşünmüştüm. İkinci olarak köylülerin 1966'da içinde bulundukları psikolojik-ideolojik ortamda bana verdikleri bilgileri, yeterince sorgulayıp sorunsallaştırmamıştım. 1980'lerin sonunda yazdığım makalede[36] bu açıklamalara şunları eklemiştim: Çok partili, popülist eğilimlerin yaygın olduğu bir siyasal sistemde, toplumun içinde bulunduğu durumda köylü yakınmalarının fiili direnişlere dönüşebileceğini hesaba katmak gerekiyordu. Bunun kadar önemli olan bir diğer husus da, kapitalizmin hâkim olduğu bir çok partili sistemde, devletin tarım politikalarının toprak ağası kapitaliste olduğu kadar küçük meta üreticilerine de yararlı olabileceğini düşünmekti. Nitekim, Devlet Su İşleri'nin bu bölgede sulama kanalları inşa etmesi, hububat üreticisi olan köylüleri pamuk üreten çiftçilere dönüştürmüştür. 1970'lerde dünya pamuk fiyatlarının yüksek düzeyde seyretmesi, pamuk üretmeye başlayan köylülerin birikim yapmalarına ve gene devletin üretimini desteklediği ve alınmasını kredilerle kolaylaştırdığı traktörleri satın almalarına yol açmıştır. Böylece, mevsimlik ücretli işçilik ve geçimlik üretimle yeniden üretimlerini zor sağlayan ortakçı köylüler, modern araçlar ve girdilerle meta üreten, birikim yapan ve mevsimlik ücretli işçi kullanan zengin çiftçilere dönüşmüşlerdir.

İrdelediğim bir diğer sorun da, 1950'ler ve 1960'larda, küçük mülkiyet sahibi köylülerin farklılaşması ve birikim yolu ile ortaya çıkan orta ve büyük topraklı "kapitalist" işletmelerin, 1970'lerde varlıklarını devam ettirememe nedenleriydi. 1979'da Antalya'nın Ilıca köyüne gittiğimizde, 1966'da toprak açma, ticaret sermayesi birikimi ve modern araç ve toprak satın alma yolu ile ortaya çıkmış olan 400-500 dekarlık pamuk üreten işletmeler yok olmuşlardı. Bu nasıl açıklanacaktı? Stirling'in hane hayat döngüsü çerçevesinde geliştirdiği, hanenin topraklarının genişletilmesi, zenginleşmesi ve birkaç kuşağı içeren birleşik hanenin reisinin ağalaşması modeli Ilıca'daki durumu açıklamaya yarayabilirdi. Stirling'in toprağı kıt köylere karşıt olarak geliştirdiği ekilebilir toprakları bol olan modelde, hanenin

35. Akşit, *agm.*, 1982.
36. Akşit, *agm.*, 1988.

oğulları büyüdükçe yeni çift öküz ediniliyor, hanenin ektiği topraklar genişliyor ve hanenin zenginliği ve siyasal gücü artıyordu. Ataerkil geniş ailenin veya birleşik geniş hanenin reisi olan baba, köyün ağaları arasına katılıyordu.[37] Ilıca'da benzer gelişmeler 1930-1950 yılları arasında gerçekleşmiş, ayrıca köydeki üç bakkal, ticaret sermayesi biriktirmişlerdi. 1950'ler ve 1960'larda ise toprak açmak için yeni çekim hayvanları edinmek gerekmiyordu. O zamana kadar sağlanan birikimle ve devletin ucuz kredi imkânları kullanılarak traktör satın almak gerekiyordu. Öyle de olmuştu. 1966'da tespit ettiğimiz kapitalist çiftçiler, böyle bir dinamik sonucu ortaya çıkmışlardı.

Fakat Stirling'in modelinde, hane hayat döngüsünün gerisi vardı. Ataerkil birleşik hanenin reisi ölünce oğullar toprakları paylaşıyorlar ve yeniden küçük üreticiye dönüşüyorlardı. 1979'da Ilıca'daki durum da buydu. Hane reisleri ölmüşler ve kapitalist işletmeler daha küçük işletmelere dönüşmüştü.[38]

Ataerkil geniş ailenin hane hayat döngüsü içinde ortaya çıkması ve büyük toprak sahipliğine yol açması, Timur'un Türkiye çapındaki bir örnekleme verilerine göre yaptığı analizler tarafından desteklenmiştir. Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nün 1968 araştırması verilerini kullanan Timur, sahip olunan toprak büyüklüğü ile ataerkil geniş aile yaygınlığı arasında ilişki bulmuştur. Sahip olunan toprak büyüklüğü arttıkca ataerkil geniş aile yüzdesi de artmaktadır. Yüz dekardan fazla toprağı olan ailelerin yüzde 58'i ataerkil geniş aile iken, 1-10 dekar toprağı olan ailelerin sadece yüzde 23'ü ataerkil geniş ailedir.[39]

Fakat Stirling, bu korelasyonun bir adım ötesine gitmiş ve toplumsal, demografik ve kültürel bir süreç olan hane hayat döngüsünün önce toprak büyümesine, sonra da toprak parçalanmasına yol açacağını göstermiştir. Köy topraklarının sınırlarına varıldığında ise, böyle bir dinamikle toprak büyümesi artık söz konusu değildir. Böyle bir durumda zaten ataerkil geniş aile ortaya çıkamamakta ve hane daha baba ölmeden bölünmekte ve sürekli göçe ve mevsimlik göçe eğilimli olan hareketli çekirdek aileler ortaya çıkmaktadır. Bu hem ekonomik ve maddi temeli olan bir değişmedir, hem de toplumsal ve kültürel norm ve değer değişmeleri ile birlikte gitmektedir.[40]

Küçük meta üreticiliğinin Türk tarımında sürüp gitmesinin açıklanması, 1970'ler ve 1980'lerde yapılan diğer bazı araştırmaların da gündeminde olmuştur. Küçük köylü mülkiyetinin Türk tarımına yerleşmiş olması, küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesi için gerekli koşullardan bir tanesidir. Diğer gerekli ve yeterli koşullar nelerdir? Bu soru şöyle de ortaya konabilir: Küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesinin kapitalizmin işleyişi için gerekli olduğunu kabul edecek miyiz, yoksa ülke ve sektör düzeyinde kapitalizmin hâkimiyeti ile küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesi veya tasfiye olması birbirinden bağımsız süreçler olarak mı ele alınacaktır?[41] Bu soruları cevaplayabilmek için yapılacak olan şey, küçük meta üreticiliğinin tasfiye olma ve/veya sürüp gitme koşullarını köy araştırmaları veya makro istatistiksel analizlerle incelemek ve süreçleri bulup ortaya çıkarmaktır.

Bazoğlu-Balamir[42] bu soruyu Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nün 1975'te topladığı verileri analiz ederek cevaplamaya çalışmaktadır. Bazoğlu-Balamir, hane işbölümünün yeniden örgütlenmesi ve yapılanması ile kırsal nüfusun ve küçük meta üreticilerinin kapitalizme nasıl uyum sağladıklarını göstermektedir. Otuz kadar köyden toplanan verilere göre hanelerin yüzde 4'ü kapitalist çiftçi, yüzde 7'si ücretli işçi, yüzde 33'ü tipik küçük meta üreticisidir. Bu hanelerde işgücüne katılım oranı yükselmiş ve kapitalizme uyum böylece sağlanabilmiştir. Bazoğlu-

37. Stirling, P., *Turkish Village*, Weidenfeld and Nicholson, 1965, s. 134-140.

38. Akşit, B., 1988, 1989, 1993.

39. Timur, S., *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1972, s. 57.

40. Stirling, *age*, 1965.

41. Bernstein, H., "Capitallsm and Petty Commodity Production", *Journal of Peasant Studies*, C. 15, S. 2, 1988; Vergopoulos, K., "Capitalism and Peasant Productivity", *Journal of Peasant Studies*, C. 5, No. 4, 1978, s. 446-465,

42. Bazoğlu-Balamir, N., "Restructuring of the Household Division of Labour as a Process Contributing to the Persistence of Small Commodity Producers", *Middle Eastern Studies Annual Meeting*, University of Californla at Berkeley, 1984.

Balamir, otuz köy düzeyinde yaptığı analizleri iki köy düzeyinde ayrıntılandırmış ve küçük üreticilikle mevsimlik işçiliğin iki farklı bileşimini örneklemiştir. Bunlardan birisi tütün üreten bir Adana köyüdür. Bu köyde erkekler 6 ay için şehre ücretli işçiliğe gitmekte; bu sırada kadın ve çocuklar köydeki işleri yürütmektedirler. Bu köydeki, aile işletmesi dışı ücretli işçilik, köylülerin kent tüketim normlarını benimsemeleri sonucu artan tüketim ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmaktadır.[43] Tütün üretiminde hane iş bölümünün yeniden yapılaşması konusunu da içeren bir başka araştırmayı, Ecevit,[44] bir Samsun köyünde yapmıştır.

Bazoğlu-Balamir'in incelediği diğer köy, hububat üretimi ve mevsimlik işçiliğin bileşimini örnekleyen bir Güneydoğu Anadolu köyüdür. Bu köydeki hanelerin bir çoğu, yazın hanenin bütün üyeleriyle birlikte mevsimlik işçiliğe katılmaktadırlar. Mevsimlik işçilikten elde edilen hane geliri küçük çaplı tarım üretiminden elde edilen gelirden daha fazladır. Bu köyde mevsimlik işçilik, tüketimi artırmak için değil, asgari düzeydeki geçimi sağlayabilmek için yapılmaktadır. Mevsimlik göç, sürekli kente göçe tercih edilmektedir, çünkü köydeki tarımsal üretim aile için bir temel oluşturmaktadır, ayrıca kentteki işsizlik olasılığı ve çok masraflı hayat göze alınamamaktadır. Küçük üreticilik ve mevsimlik ücretli işçilikle geçinen hanenin üyeleri hane işbölümünü döngüsel olarak yeniden yapılandırmakla kalmamakta, aynı zamanda değişik sınıf ve hâkimiyet ilişkilerine de girmektedirler. Mevsimlik ücretli işçilik yapılan toprağın sahibi ve kâhyası, işveren olarak; işgücü örgütleyicisi elçi, aracı- tüccar olarak; hane reisi de ataerkil aile örgütleyicisi olarak hane üyelerini hâkimiyetleri altına almaktadırlar.[45] Güneydoğu Anadolu'daki köylerde mevsimlik işçilik, ağa-kapitalistle var olan ortakçılık ilişkileri, hane işbölümünün yeniden yapılanması gibi konular başka araştırmacılar tarafından da incelenmiştir.[46]

Hanedeki ücretsiz işgücünün ve özellikle kadınların üretimin değişik aşamalarında çalışmasının pamukta küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesini nasıl sağladığını, Sirman-Eralp, antropolojik gözlem ve analizlere dayanarak göstermektedir.[47]

1963, 1970, 1980 ve 1991 Genel Tarım Sayımlarına Göre Tarımsal İşletme Sayıları ve Toprak Dağılımı

Buraya kadar Türkiye tarımının 1960'lar ve 1970'lerde geçirdiği dönüşümleri, sorunsalın değişmesi açısından ve ortaya çıkan eğilimleri açıklamaya çalışan köy araştırmaları açısından gözden geçirdim. 1963,1970 ve 1980 tarım sayımlarından elde edilen, işlenen toprak büyüklüğüne göre işletme (veya hane) ve işlenen tarım alanı dağılımlarını gözden geçirerek bu yazıyı bitirmek istiyorum.

1963 Tarım Sayımı sonuçlarının 1960'larda hâkim olan, kapitalist toprağın az elde toplanmasını bekleyen kırsal dönüşüm modeli[48] ve küçük meta üretiminin yaygınlaşmasıyla sonuçlanan kapitalistleşme modeli[49] açılarından nasıl yorumlandığına, ikinci bölümde değinmiştim. 1970 Tarım Sayımı sonuçları da 1963 sonuçları ile karşılaştırılarak ve benzer sorunsallar çerçevesinde ayrıntılı olarak incelenmiştir.[50] 1980 ve 1991 tarım sayımı sonuçları üzerine yapılan tartışmalar ise yeni sorunsallaştırmalara gebe olabilir.[51]

Tablo 1, 1963, 1970, 1980 ve 1991 tarım sayımlarında işletme büyüklüğüne göre işletmelerin veya toprak işleyen hane sayılarının dağılımlarını vermektedir. Tablo 2 ise, aynı sayımlarda işletme büyüklüğü dilimlerine göre, işlenen tarım alanının dekar olarak miktarını ve yüzde dağılımlarını göstermektedir.

43. Bazoğlu-Balamir, *agm.*

44. Ecevit, M., "Small Peasant Tobacco Production in a Blacksea Village", Basılmamış doktora Tezi, Kent Üniversitesi, 1987.

45. Bazoğlu-Balamir, *agm.*

46. Akçay, A., "Traditional Large Land Ownership and its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ Sosyoloji Bölümü, 1985; Akşit, B., Mutlu-K., Nalbantoğlu, H.Ü.-Akçay, A.-Şen, M., "Population Movements in the South-eastern Anatolia: Some Findings of an Empirical Research in 1993", *New Perspectives on Turkey,* No. 14, Bahar 1996, s. 53-74; Akşit, B. ve Akçay A. A., "Socio-cultural Aspects of Irrigation Practices in South-eastern Turkey", *International Journal of Water Resources Development,* C. 13. No. 4, Aralık 1997, s. 523-540; Akşit, *agm,* 1993; Aydın, Z., "Aspects of Rural Underdevelopment in South Eastern Anatolia", Basılmamış doktora tezi, Durham Üniversitesi, 1980; Aydın, Z., "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler" I ve II, *11. Tez,* No. 3-4, 1986; Ertürk, Y., "Rural Change in Southeastern Anatolia: An Analysis of Rural Poverty and Power Structure as a Reflection of Center-Periphery Relations in Turkey", Basılmamış doktora Tezi, Cornell Üniversitesi, 1980.

Tablo 1. 1963, 1970, 1980 ve 1991 Tarım Sayımlarında İşletmelerin İşletme Büyüklüklerine Göre Dağılımı

İşletme Büyüklüğü (dekar)	1963 İşletme Sayısı	1963 %	1970 İşletme Sayısı	1970 %	1980 İşletme Sayısı	1980 %	1991 İşletme Sayısı	1991 %
1-50	2.132.288	68,8	2.216.243	75,1	2.267.021	62,1	2.659.738	67,0
51-100	561.732	18,1	452.000	4,7	738.376	20,2	713.149	18,0
101-200	291.693	9,4	220.000	7,1	421.523	11,6	383.323	9,7
201-500	99.785	3,2	78.492	2,6	194.551	5,3	173.774	4,4
501-1000	11.029	0,4	12.810	0,4	26.407	0,7	24.201	0,6
1001+	4.323	0,1	2.310	0,1	3.032	0,1	12.637	0,3
Toplam	3.100.850	100 0	3.082.986	100.0	3.650.910	100.0	3.966.822	100.0

Kaynak: DİE'nin 1963, 1970, 1980 ve 1991 tarım sayımı ile ilgili yayımları ve Marguiles (1985), Çınar ve Silier, Varlıer (1978) ve Akçay (1985) hesaplamalarından yararlanılmıştır. 1980 ve 1991 sayımlarında işletme büyüklükleri 1-49 vb. kategoriler içinde verilmiştir. Bir dekarlık farkla dağılım yoğunluklarının 1980 ve 1991'de bir üst kategoriye kaymasına neden olan bu durum, yorum yapılırken dikkate alınmalıdır.

Tablo 2. 1963, 1970, 1980 ve 1991 Tarım Sayımlarında İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı

İşletme Büyüklüğü (dekar)	1963 Tarım Alanı	1963 %	1970 Tarım Alanı	1970 %	1980 Tarım Alanı	1980 %	1991 Tarım Alanı	1991 %
1-50	40.793.860	24,4	41.311.080	29,6	45.555.886	20,0	51.882.612	22,1
51 100	39.953.170	23,9	32.328.750	23,1	48.392.133	21,2	46.750.693	19,9
101-200	39.730.730	23,7	30.428.580	21,8	54.244.977	23,8	49.216.633	21,0
201-500	28.421.270	17,0	19.911.590	14,3	52.086.884	22,9	46.487.432	19,8
501-1000	7.551.580	4,5	8.039.370	5,8	17.858.013	7,9	14.982.493	6,4
1001+	10.892.740	6,5	7.566.140	5,4	9.052.396	4,2	25.184.130	10,8
Toplam	167.343.350	100,0	139.585.520	100,0	227.640.289	100,0	234.510.993	100,0

Kaynak: Tablo 1'dekinin aynı.

Tablo 1 veya 2'yi ayrı ayrı ve birlikte gözden geçirdiğimizde neler gözlemleyebiliriz? Toprak işleyen hanelerin veya işletmelerin aşağı yukarı üçte ikisini oluşturan 1-50 dekarlık küçük işletmeler, işlenen toprakların beşte birinden biraz fazlasına sahiptir. Öte yandan işletmelerin binde beşinden (1963 ve 1970) binde 8-9'una (1980 ve 1991) çıkan 500 dekardan büyük işlenen arazinin 1980'e kadar yüzde 11-12'sini işlemekteydi; bu miktar 1991'de yüzde 17,2'ye çıkmıştır. Aynı şekilde işletmelerin yüzde 3'ü ile yüzde 5'i arasında değişen 201-500 dekarlık işletmeler, farklı sayım yıllarına göre, tarım alanının yüzde 14 ile yüzde 23 arasındaki bir miktarını işlemektedir. Benzer şekilde, 101-200 dekarlık işletmelerin tüm işletmeler oranı, bu grubun sahip olduğu toprak oranlarının altındadır. İşletmeler içindeki yüzdeleri ile işlenen arazi yüzdeleri arasındaki en büyük çakışma, 51-100 dekarlık işletme grubunda gözlenmektedir. 1980 ve 1991 tarım sayımlarında, bu grupta işletme sayısı ve iş-

47. Sirman-Eralp, N., "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar* (der.), Pamuk, Ş.-Toprak, Z., Yurt Yayınları/TSBD, 1988.

48. Avcıoğlu, *age.*; Kıray, *age.*, 1964 ve *agm.*, 1968; Akşit, *age.*, 1967.

49. Boratav, K., "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı ile İlgili Bazı Gözlemler", *SBF Dergisi*, C. 27, S. 3, 1973; 49 Boratav, *age.*, 1969.

50. Çınar, M. ve Silier, O., *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1979; Boratav, *agm.*, 1973; Varlıer, O., *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, DPT Yayını, 1978.

51. Akşit, *agm*, 1988; Akçay, *agm.*, 1985.

lenen toprak oranlarında, neredeyse tam bir çakışma vardır: İşletmelerin yüzde 20'sini oluşturan 50-99 dekarlık işletme grubu, tarım alanının yüzde 21'ini işlemektedir.

1963-1991 dönemindeki 28 yıl boyunca, 1950'lerde Türk tarımına yerleşmiş olan eşitsiz toprak dağılımı yapısı sürmüştür. Bölgeler ve iller düzeyinde değişmeler olmuş olabilir, fakat Türkiye çapında, belirli bir "Gini katsayısı" ile ifade edilebilecek olan eşitsizlik devam etmektedir. Toprak temerküzü açısından bakıldığında, 100 dekarın üstündeki işletmelerin işlediği topraklarda 1963'deki yüzde 52'den 1991'deki yüzde 58'lik orana yüzde 6'lık bir artış vardır. 201-500 dekarlık işletmelerin oranı 1963'te yüzde 3,2'den 1991'deki yüzde 4,4'e önemli ölçüde artmıştır. Bu kategorideki işletmelerin işlediği tarım alanı yüzdesinde ise, 1963'te yüzde 17'den 1992'de yüzde 20'ye bir artış vardır. 501-1000 kategorisinde de benzer değişmeler gözlenmektedir. 1000 dekar ve üstündeki işletmelerin sayısında 1963'ten (4.323) 1970 ve 1980'lere düşüşler olmuş (2.310 ve 3.032); sonra birden dört katlık bir sıçrama ile 1991'de bu sayı 12.637'ye çıkmıştır. Oran olarak yüzde 1'den yüzde 3'e bir artış görünmektedir (Tablo 1). İşlenen alan ortamında ise, önemli sayılabilecek bir artış gözlenmektedir: 1963 yüzde 6,5; 1970 yüzde 5,4; 1980 yüzde 4,2; 1991 yüzde 10,8 (Tablo 2).

Sonuç

500 veya 1000 dekardan daha fazla toprak işleyen bu çiftçiler kimlerdir? Bu soruya bölge ve ürüne göre farklı cevaplar vermek mümkündür. İç Anadolu bölgesinde, bu üreticiler buğdayda aile emeği, modern araç ve girdiler kullanan Friedmann'ın *"midwest farmer"*ları, Keyder-Akşit'in "Kulak" çiftçileridir.[52] Fakat, pamukta, tütünde, çayda, sebzecilikte bu çiftçiler ücretli işçi çalıştıran tarım kapitalistleridir. Bu gözlemlerden yola çıkarak, Türkiye tarımında toprakların temerküzü ve kapitalistleşme anlamına gelebilecek bazı eğilimlerin var olduğunu söyleyebiliriz. Aynı sonuca Varlıer, 1963 tarım sayımı ve Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nün 1968 ve 1973 araştırmalarının karşılaştırmalı analizinden ulaşmıştı.[53] Çınar ve Silier[54] ise tarım sayımlarının analizinden benzer sonuca ulaşmışlardı. Fakat, öte yandan 101-200 dekar işletme büyüklüğü kategorisinde pek bir değişikliğin olmaması ve daha da önemlisi işletmelerin yüzde 80'den fazlasını kapsayan 1-100 dekar işletme büyüklüğü kategorisindeki hanelerin işlediği tarım alanları oranında 1963-1991 arasında sadece yüzde 2'lik bir azalmanın olması, Türk tarımında küçük meta üreticilerinin yaygın ve yerleşmiş olması gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bu durumda, 1950'lerde Türk tarımına yerleşmiş olan küçük köylü mülkiyetinin ve toprak dağılımı yapısının; bunların uzantısı olan küçük meta üretiminin ve bu yapının sonucu olan toplumsal farklılaşma ve sosyokültürel hâkimiyet ilişkilerinin önemli dönüşümler geçirmediği sonucuna mı ulaşacağız? Bu yazıda gözden geçirdiğim kırsal dönüşüm araştırmalarına dayanarak bu soruya "hayır" cevabını vereceğim. Küçük meta üreticiliğinin devam edebilmesi için, yani değişmiyor görünebilmesi için, bir çok değişme ve dönüşümlerin olması gerekmektedir.

Küçük meta üreticiliği günlük, yıllık ve kuşaklar arası yeniden üretimi, parçalanmayı, çözülmeyi, birikimi ve yapısal dönüşümleri de içeren bir süreçtir.[55] 1980'deki küçük meta üreticileri, 1963'deki meta üreticileri değildir. Hane hayat döngüsü ile daha büyük topraklı meta üreticileri parçalanmışlar ve küçük meta üreticilerinin saflarına katılmışlardır. Mevsimlik ücretli işçilik ve hane işbölümünün yeniden yapılanması tarımsal üretim dışı gelir kaynaklarına bütünleşmeyi gerektirmiş ve bu hem zamanın ve hem de yerleşim yerleri

52. Akşit ve Keyder, *agm.*, 1982; Keyder, *agm.*, 1983a, 1983b, 1983c, 1993.

53. Varlıer, *age.*

54. Çınar ve Silier, *age.*

55. Bernstein, *age.*

ve bölgeler arası hareketliliğin yeniden örgütlenmesini birlikte getirmiştir.[56] Mevsimlik döngüsel göç ve ücretli işçilik, tarımda kalan küçük meta üreticileri için tercih edilen bir gelir elde etme yolu olmuştur. Fakat belirli sayıda küçük üretici işletmesinin tarımda sürüp gitmesi için kente sürekli göçün ve kentsel sanayi gelişiminin belirli bir hızda devam etmesi gerekmiştir.

Üner tarafından[57] 1965-1970 yılları için yapılan bir iller arası göç regresyon analizine göre, kentin çekme faktörleri arasında illerin endüstriyel istihdam düzeyi en başta; illerin eğitim yatırımları ve servis sektörü istihdam düzeyi daha sonra gelmektedir. Kırsal itme faktörleri arasında ise, illerin erkek nüfusunun büyüme hızı ve çocuk-kadın oranı başta gelişmekte, kırsal istihdam olanaklarının yokluğu bunları takip etmektedir. Topraksız haneler yüzdesi sadece Batı Karadeniz bölgesi illerinden olan göçü açıklayabilmiştir.[58] Bu regresyon çalışmasının çok ilginç olan bir bulgusu da, beklenenin tersine, traktörle işlenen alan yüzdesinin iller arası göçü etkileyen bir faktör olarak ortaya çıkmamasıdır. Gürkan ve Kasnakoğlu'nun 1985 yılı verilerini kullanarak yaptıkları regresyon çalışmasında traktörleşmenin yüksek olduğu illerden daha az göç olduğu ortaya çıkmıştır. 1985'de mekanizasyonlarını gerçekleştirmiş illerin göçe katkısı daha önceki dönemlerde olmuştur[59] şeklinde açıklama akla uygundur, fakat yeterli değildir. İller arası göç ve 1960'lar ve 1970'lerin başında çok hızlanmış olan uluslararası göç ve bunların içerdiği dönüşümler küçük meta üretiminin sürüp gitmesini en az üç açıdan sağlamıştır. Birincisi, hanedeki bazı üyelerin kente veya yurtdışına gitmesi, toprağın bölünerek yeniden üretim koşullarının altına düşmesini önlemiştir. İkinci olarak, kente ve yurtdışına göçen haneler köyde kalan topraklarını çok düşük fiyatla kiraya veya ortağa vermişlerdir. Bu da köyde kalan özellikle traktörlü küçük meta üreticileri için çok önemli bir katkıdır. Üçüncü olarak, kente ve yurtdışına giden hane üyelerinin köyde kalan üyeleri paraca desteklemeleri ve böylece küçük meta üreticiliğinin yeniden üretimini ve hatta birikim yapmasını sağlamalarıdır. Özellikle yurtdışı göç böyle bir etkiyi fazlasıyla yaratmıştır.[60]

1950-1980 arasındaki köyden kente göçün çapı gerçekten büyüktür. Bu göç köylülüğün topraktan kopması ve tasfiyesi demektir. Fakat aynı zamanda bu göç köylülüğün küçük meta üreticisi çiftçilere dönüşmesine katkıda bulunmuş ve böylece tamamen tasfiye olmasını önlemiş ve sürüp gitmesine yol açmıştır.[61]

Türk tarımına mekanizasyonun var olan toplumsal farklılaşma çerçevesinde girdiğini ve yeni farklılaşmalar ürettiğini daha önce belirtmiştik.[62] Göçün yol açtığı sonuçlarda olduğu gibi traktörleşme de köylülüğü iki farklı yönde etkilemiştir. Bir yandan bir kısım köylülüğün tasfiye olup ücretli işçileşmesine ve kente göçmesine yol açmış; öbür taraftan ürün artışını, ticarileşmeyi ve metalaşmayı olağanüstü canlandırarak köylülüğün diğer kısmının dinamik bir küçük meta üreticileri sınıfına dönüşmesine ve varlığını sürdürmesine yol açmıştır.[63] 1991'de 700.000 civarında olan traktör üç-dört milyon civarındaki işletmeye nasıl dağılmıştır? Bunu tam olarak bilmiyoruz. Fakat köy araştırmalarına dayanarak, traktörsüz küçük toprak sahiplerinin traktör kiraladığını ve traktörlü küçük üretici çiftçilerin toprak kiralayıp işlediklerini söyleyebiliyoruz.[64] Traktörlü girişimci çiftçi, köylerde olduğu kadar kentlerde de sık sık karşılaştığımız bir simge haline gelmiştir.

Köylülüğün küçük meta üreticisi çiftçilere dönüşmesi Türkiye'deki kapitalistleşme, ulusal pazarın gelişmesi ve tarımın ticarileşmesi çerçevesinde olmuştur. Bu belirleme kuşkusuz

56. Bazoğlu- Balamir, *agm.*

57. Üner S., "Migration and Labor Transformation in Rural Turkey", *Food States and Peasants,* A. Richards (der.), Westview, 1980, s. 225-264.

58. Üner, *agm.*

59. Gürkan, A. A. ve Kasnakoğlu, H., "Tarımın Türk Ekonomisinin Gelişimine Katkısı: Bugün ve Yarın", *1985-1986 ENKA Bilim ve Sanat Ödülleri,* 1986, s. 29.

60. Marguiles, *age.*

61. Akşit. B., "İç Göçlerin Nesnel Ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", *Türkiye'de İç Göç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri,* Ahmet İçduygu (der.), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı yayınları, 1998, İstanbul.

62. Tekeli, İ., *Türkiye'de Kentleşme Yazıları,* Turhan Kitapevi, 1982.

63. Marguiles, *age.*

64. Kandiyoti, D., "Social Change and Social Stratification in a Turkish Village, *Journal of Peasant Studies,* C. 2, 1975, s. 206-219; Stirling, *age.,* 1965; Akşit, *age.,* 1967 ve *agm,* 1985, 1988, 1993; Stirling, P., (der.), *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages,* The Eothen Press, 1993, s. 46-64.

doğrudur. Fakat, 1950'den bu yana hükümetlerin oluşturdukları tarım politikaları da bu dönüşüme veya küçük meta üreticiliğinin sürüp gitmesine büyük katkıda bulunmuştur. Özel sektöre ve pazara önem veren sağcı hükümetler olsun, devlet sektörüne ve plana önem veren solcu hükümetler olsun, hepsi tarımdaki modernleşme ve dönüşümü modern girdi ve araçları sübvanse ederek, ürünlerin alımını Tariş, Çukobirlik ve Fiskobirlik gibi kuruluşlar ve fiyat ayarlamalar ile destekleyerek ve ucuz kredi sağlayarak hızlandırmışlardır. 1960'larda yaygın olan tefeci-tüccar hâkimiyetinin kırılmasının bir nedeni de hükümet politikalarıdır. İç ticaret hadlerinin 1948-1978 döneminde sürekli tarımın lehine olması ve 1979'dan sonra tarım aleyhine dönmesi, bu tür hükümet politikalarının iyi bir göstergesidir.[65]

Fakat hemen ticarileşmenin, metalaşmanın, mekanizasyonun ve hükümet politikalarının tarımdaki küçük meta üreticileri üzerine olan etkisinin türdeşleştirici değil farklılaştırıcı olduğunu da eklemem gerekiyor. Var olan toplumsal farklılaşmalar, farklı ve çelişkili yönlerde ve eğilimlerde, yeniden farklılaşmakta ve dönüşmektedir. 1990'larda bu farklılaşmalar ve dönüşümler sürmektedir.

Bu gözlemlerin ışığında, 1990 yılında küçük meta üretimi ile ilgili savları, özellikle de benim ve Keyder'ın 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında formüle ettiğimiz şekliyle, eleştirel bir bakışla yeniden değerlendirdiğimde, şu sonuçlara varıyorum: Keyder'in, küçük meta üretiminin Türk tarımına, Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışında 1950'lerde tam olarak yerleştiği tezine katılmıyorum. Küçük meta üretimin yerleşmesi ve toprak ağalığının yenilgiye uğratılması ve ticaret sermayesinin sanayi sermayesine tâbi kılınması açısından, 1960'ların ve 1970'lerin ilk yarısının da 1950'ler kadar belirleyici olduğunu düşünüyorum. Ayrıca, 1980'lerde küçük çiftçilerin elverişsiz ticaret koşulları ile, 1930'dan 1980'e kadar yürürlükte kalan destek fiyatlarının kaldırılması gibi "yapısal uyum" önlemlerinin baskısıyla karşılaştığı ve bunun daha da süreceği kanısındayım.[66] Öte yandan kapitalist çiftliklerin varlığı Güneydoğu bölgesiyle sınırlı kalmamaktadır. Bu bölgedeki büyük toprak sahipliğinin, kapitalist çiftlik tarımına geçişin tek ve ana yolu olduğu çıkarımı, Keyder tarafından biraz abartılmış bir vurgulamadır. Araştırmalar, bu bölgenin dönüşüm deneyiminin, kapitalist çiftliklerle modern aile çiftliklerinin bir arada var olduğu diğer bölgelerdekine bir çok bakımdan benzediğini ortaya koymuştur.[67] Ayrıca Hahn'ın[68] Doğu Karadeniz kıyı bölgesi, Sirman'ın[69] Söke ve benim Antalya bağlamında ortaya koyduğum gibi, küçük meta üreticileri ve aile işletmeleri köyler arasında olduğu kadar köyün kendi içinde de büyük bir farklılaşma göstermektedir. Bu da, sadece köy topluluğu düzeyinde irdelenen dönüşüm yollarına vurgu yapma yaklaşımını yeniden ele alıp değiştirmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır. Kırsal Türkiye, cemaat tipi köy toplulukları olgusunu geride bırakmıştır. 40.000 köy ve 3-4 milyon köylü hanesinin dönüşüm yolları, şaşkınlık uyandırıcı bir çeşitlilik göstermiştir ve anlaşılan, bu çeşitlilikle artarak sürecek ve umudumuz odur ki, demokrasi için verimli bir alan oluşturacaktır.

65. Gürkan ve Kasnakoğlu, *agm.*, s. 18; Kip, E., "Tarımda İç Ticaret Hadleri" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar*, Pamuk, Ş.-Toprak, Z. (der.), Yurt Yayınları/TSBD, 1988.

66. Boratav, K.-Akşit, B.-Kuruç, B., "The Political Economy of Structural Adjustment: The Turkish Case", International Development Research Center, Ottawa, Kanada ve Türk Sosyal Bilimler Derneği için hazırlanmış bir araştırma raporu, Ankara, 1993.

67. Akşit, B., *age.* 1985, 1988, 1993, Akşit ve Akçay, 1997; DİE, (1994), *1991 Genel Tarım Sayımı* Örnekleme Sonuçları, DİE Yayınları.

68. Hahn, *age.*, 1985.

69. Sirman, *agm.*, 1988.

Bahattin Akşit, Prof. Dr.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

GAP: BİR KIRSAL DÖNÜŞÜM PROJESİ VE TARIMSAL SULAMA

A. Adnan Akçay - Bahattin Akşit

Güneydoğu Anadolu bölgesi, çok farklı nedenlerle, ülke gündemindeki ayrıcalıklı konumunu uzun süredir artan bir biçimde koruyor ve önümüzdeki yıllarda da koruyacağa benziyor. Bu ilginin odağında, bölgedeki ulusal bütünlüğe eklemleşmedeki gecikmenin yarattığı siyasal huzursuzluk; hızlı topraktan kopuşun hem bölge içi hem de bölge dışı kentlerde yol açtığı sorunlar ve nihayet, tüm bu sorunları çözmenin yanı sıra, bir bütün olarak ülkenin geleceğine de çok önemli etkileri olacağı öne sürülen GAP Projesi duruyor.

Bu makalede yukarıdaki farklı eksenleri -siyasal huzursuzluk dışarıda kalmak üzere- yeniden düşünmemizi mümkün kılacak bir çerçeve çizmeyi amaçlıyoruz. Bölgedeki göç hareketlerine ilişkin daha önce yaptığımız ampirik bir araştırmanın sonuçlarını, konuya ilişkin başka araştırma verilerini de kullanarak bu kitabın "Göç" konulu IV. bölümündeki yazımızda kısaca tartışacağız. Bu yazıda ise, ağırlıklı olarak bölgede yaptığımız gözlemlere ve mevcut ikincil verilere dayanarak, GAP Projesi ve bu projenin temel hedeflerinden olan sulamaya ilişkin sorunları ele alacağız.

Bölgede Kırsal ve Tarımsal Yapı

Bölgedeki kırsal yapılarda günümüzde gözlenen en çarpıcı özelliklerden birisi, aşiret yapısı ve toprak ağalığının çözülüşü yönündeki genel eğilimdir. Geleneksel mülkiyet biçimlerindeki dönüşüm sonucunda, büyük toprak sahipliği değişiyor ve sayısal olarak azalıyor. Toprak tasarrufu ve emek organizasyon biçimleri dönüşerek, yerini, daha modern tarımsal teknoloji kullanan yerleşik çiftçilerin çoklu mülkiyetine bırakmaya başlıyor. Bölgede,

enformel bir toprak reformu sürecinin yaşandığı ve bunun sonuçlarının da hem toprak tasarruf biçimlerinde hem de büyük toprak sahipliğinin azalmasında kendini gösterdiği ileri sürülebilir. Aşiret örgütlenmesi, kentsel alanlarda yeni işlevler kazanmasına karşılık, kırsal alanda büyük oranda çözülmektedir.

Bölgede, genel olarak, orta büyüklükteki işletmelere doğru bir eğilimi gözlemek mümkündür. Orta büyüklükteki işletmelerin hem ülkede hem de bölgede oransal azlığına karşın, bu tür işletmelerin, her iki ölçekte de tarımsal üretimin geleceğini temsil ettiklerine işaret etmek gerekiyor. Optimum tarımsal teknoloji kullanıp pazar için üretim yapan orta çaplı işletmeler, çok küçük ya da çok büyük mülkiyetlere oranla çok daha verimli ve istikrarlı görünüyorlar.

Toprak ağalığının bölgede çok hızlı bir dönüşüm geçirdiğini söylemiştik. Köylülerin toprağa el koymaları, toprak ağalarının arazilerini mirasçılarına dağıtmaları ya da doğrudan satmaları gibi nedenlerle, bir kaç köyü içerecek büyüklükteki işletmeler neredeyse tamamen ortadan kalktı ve bir köyün tamamına sahip işletmeler de nadir hale geldi. Bütün bunlara karşın, topraksızlık, bölgedeki kırsal nüfusun en büyük sorunu olma özelliğini sürdürüyor. Ülke genelinde topraksız kırsal nüfus oranı yüzde 16 iken, bu oran bölgede yüzde 42'ye ulaşmaktadır.[1] Kırdaki aşırı eksik istihdama işaret eden bu yüksek topraksızlık oranının, sulamanın yaygınlaşmasıyla birlikte azalması beklenmektedir. Topraksız nüfus, sulama ve sulu tarımın gerektireceği işgücünü karşılayacaktır. Dahası, bu nüfus; pamuk, tütün, sebze gibi emek yoğun ürünlerin üretilmesi için, çeşitli kira anlaşmaları yoluyla toprağa ulaşma şansı da bulacaktır.[2]

Ortakçılık, köy dışındaki ağalar ve topraksız köylüler arasında olduğu kadar, büyük toprak sahipleri ve yetersiz toprağa sahip olan çiftçiler arasında da bir tampon işlevi görmeyi sürdürmektedir.[3] Kiracılıkla karşılaştırıldığında, ortakçılık, pazar ekonomisi açısından arkaik bir yöntem olarak düşünülebilir, fakat böylesi yüksek riskli bir ortamda her iki taraf için de daha güvenilir bulunmaktadır. Şanlıurfa ve Gaziantep gibi, sulamanın erken başlaması nedeniyle pazarla bütünleşmenin belli bir düzeye ulaştığı yerlerde, daha ileri kiracılık biçimlerini gözlemek mümkündür. Bu tür örneklerin, bölgede üretim örgütlenmesinin geleceğine ilişkin önemli ipuçları sağladığı öne sürülebilir.

Geleneksel ortakçılığa sulanmayan arazilerde başvurulmasına karşılık, sulanan yerlerde yeni ortakçılık biçimleri ve kiracılık devreye girmektedir. Özellikle yeni sulamaya açılan alanlarda pamuk üretimi için kullanılan ortakçılıkta, toprak sahibi tohum, traktör ve gübre, tarım ilacı, sulama gideri gibi nakit gerektiren tüm girdileri sağlar ve ürünün yüzde 70'ini alır. Ortakçı ise, ekme, çapalama, sulama ve ürünle ilgilenme gibi tüm emek girdilerini sağlar ve hasatın yüzde 30'unu alır. Sulamanın gerektirdiği yoğun emeği karşılamak üzere icat edilen bir başka ortakçılık türü de, sulamaya ilişkin tüm emek girdisini sağlayan ortakçının toplam ürünün yüzde 7-10 arasında bir bölümünü almasıdır.[4]

Bölgedeki ürün deseni, tahıl, mercimek ve pamuk ağırlıklıdır. Pamuk, suyun ulaştığı yerlerdeki temel pazar için üretilen üründür. Sebze, fıstık, üzüm, kavun-karpuz ve tütün, bölgede yetiştirilen diğer ürünlerdir. Sulamayla birlikte ürün desenindeki en radikal değişiklik, pamuk üretimindeki artıştır. Taneli bitkiler ve kavun-karpuz üretimindeki artış göreli olarak daha düşüktür. Sulanmayan yerlerde arpa, buğday, mercimek, fıstık ve iklimin uy-

gun olduğu yerlerde tütün, hâkim ürünlerdir. Sulamanın artışıyla birlikte bu ürün deseni değişecek ve muhtemelen bölgenin geleneksel ürünleri olan arpa ve buğdayın yerini pamuk alacaktır.[5]

Son yirmi yıl içerisinde bölgede kullanılan tarım teknolojisinde de önemli gelişmeler olmuş ve sulama bu gelişmeleri hızlandırmıştır. Diğer ürünlerde daha düşük olmakla birlikte, pamuk üreten çiftçiler arasında her tür tarım ilacının kullanımı yaygınlaşmıştır. Traktör sahipliği ve mevcut diğer tarımsal ekipman, tarımsal üretimin mekanizasyonu için yeterli durumdadır. Bölgede mekanize tarıma geçişin, özellikle 1970'lerde, Türkiye genelinden en az bir on yıl sonra hızlandığı gözlemlenmiştir.[6] 1976-1982 arasında bölgedeki traktör sayısı yüzde 88 oranında artmıştır. Bununla birlikte, makinalaşma açısından, bölge Türkiye ortalamalarının gerisindedir. Bölgede, 120 hektar tarımsal araziye 1 traktör düşerken, Türkiye için aynı oran 45 hektara 1 traktördür.

Bölgedeki kırsal hanelerin temel geçim kaynağı tarımsal üretimdir. Sulamanın olmadığı yerlerde tarımsal üretkenlik düşük olduğu için, hayvancılık önemli bir faaliyettir. Fakat çoğu hane için, bu faaliyet pazara yönelik olmaktan çok hane tüketimine yöneliktir. Geçimlik olma düzeyini aşamayan ve genellikle küçük sürü sahiplerinin gözlendiği hayvancılıkta, ıslah edilmiş türlere rastlamak da çok zordur. Bölgede hayvancılık, hem bölgeye özgü güvenlik nedenleri hem de ulusal düzeyde uygulanan politikalar nedeniyle büyük oranda gerilemiş durumdadır.[7]

Mevsimlik ve/ya geçici göçle sağlanan istihdam da, kırsal haneler için olduğu kadar, bölge kentlerine son yıllarda göçmek zorunda bırakılmış haneler için önemli (kimi zaman yegâne) gelir kaynağıdır. Aslında, kırsal nüfus için göç, değişik nedenlerle devreye sokulan bir uyum stratejisidir. Bölgede süregiden göç, hem ekonomik hem de politik nedenlere dayanmaktadır. Bölgede gerçekleşen sosyoekonomik değişimlerin neden olduğu göçün yanı sıra, "zorunlu göç" diyebileceğimiz bir sürecin de yaşanmakta olduğuna ilişkin yeterli kanıt oluşmuş durumdadır ve bu tür göçün trajik sonuçlarını gündelik medyada izlemek mümkündür. Ülkenin iç kesimlerinde ve batısında birkaç on yıl süren kente göç süreci, bu bölgede çok daha kısa bir süre içinde ve çok hızlı gerçekleşmiş durumdadır. Bu da, hem

bölge kentlerinde hem de bölge dışında çok ciddi kentsel ve toplumsal sorunlar olarak kendini göstermektedir.[8]

Günümüzde bölgede iki paralel göç süreci bir arada yaşanmaktadır: Kırdan bölge kentlerine doğru olan ve çok hızlı kentleşmeye ve dolayısıyla kentlileşememeye yol açan göç; ve bölgenin hem kır hem de kentsel alanlarından ülkenin batı ve güneybatısındaki daha gelişkin kent merkezlerine olan göç.[9] GAP nüfusunun bölge içi ve bölgeler arası hareketliliği henüz oturmuş bir süreç değildir. Çeşitli sosyoekonomik ve politik faktörün etkisi al-

GAP Nedir?

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerinin kapsadığı alan "GAP Bölgesi" olarak tanımlanmaktadır. Güneyde Suriye, güneydoğuda ise Irak'la sınırı bulunan bu bölgenin yüzölçümü 75.358 km² olup, ülkemizin toplam yüzölçümünün yüzde 9,7'sini oluşturmaktadır. Türkiye'de sulanabilir 8,5 milyon hektar arazinin yüzde 20'si, Aşağı Fırat ve Dicle Havzaları'ndaki geniş ovalardan oluşan GAP Bölgesi'nde yer almaktadır.

Verimli Hilal veya Yukarı Mezopotamya olararak adlandırılan bu bölge, insanlık tarihinde medeniyetin beşiği olarak bilinmektedir GAP Bölgesi, tarih boyunca Anadolu ve Mezopotamya toprakları arasında geçişi sağlayan bir köprü görevi görmüştür.

Türkiye'nin iki önemli akarsuyu Fırat ve Dicle nehirleri, GAP Bölgesi'nden geçer. Doğu Anadolu Bölgesi'nden kaynaklanan bu iki nehir, sularını Basra Körfezi'ne boşaltır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin diğer bölgelerine oranla daha az yağış almaktadır. Bu nedenle öncelikle bölgenin çok zengin su kaynaklarından olan Fırat ve Dicle nehirleri sularının, sulama ve enerji üretimi amacıyla değerlendirilmesi ve bu arada düzensiz akışı olan bu iki nehrin sularının dizginlenmesi düşünülmüştür.

Boşa akıp giden su servetinden elektrik enerjisi elde edilmesi için Atatürk'ün emri ile 1936 yılında Elektrik İşleri Etüd İdaresi kurulmuştur. İdare "Keban Projesi" ile yoğun etüdlere başlamış, Fırat Nehri'nin her açıdan tetkiki ve sonuçlarının tespiti için rasat istasyonları kurmuştur. 1938 yılında Keban Boğazı'nda jeolojik ve topoğrafik etüdlere girilmiştir. 1950-1960 yılları arasında gerek Fırat ve gerek Dicle üzerinde Elektrik Etüd İdaresi tarafından sondaj çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Yeni ihtiyaçların ortaya çıkması üzerine, 1954 yılında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Böylece Türkiye'de havza çalışmaları yapılması fikri oluşmuş ve Türkiye 26 havzaya ayrılarak, DSİ Genel Müdürlüğü'nce etüd ve planlama çalışmalarına başlanmıştır. 1961 yılında Diyarbakır'da kurulan Fırat planlama amirliği tarafından yapılan çalışmalar sonunda, 1964 yılında Fırat Havzası'nın sulama ve enerji potansiyelini belirleyen "Fırat Havzası İnkişaf Raporu" geliştirilmiştir.

tında gerçekleşen bu süreçler, belirsizliğini sürdürse de, özellikle kırsal alanda geleneksel cemaat ilişkilerinin çözülmesi ve önceki yapıya ait toprak tasarruf sistemlerinin dönüşmesi yönünde bir işlev görmektedir.

Dev GAP Projesi'nin Neresindeyiz?

Bölgenin tüm kaderini değiştirecek bir proje olarak bakılan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)'nin tüm bu değişimlerde payı nedir ve gelecekteki etkileri neler olabilir? Bölgedeki kitlesel göçler, hızlı ve öngörülmemiş kentleşme, geleneksel ilişkilerin çözülmesi, top-

Dicle Havzası için de, aynı paralelde çalışmalar DSİ Diyarbakır Bölge Müdürlüğü'nce sürdürülmüştür.

Böylece Aşağı Fırat Havzası ve Dicle Havzası'ndan ne şekilde faydalanılacağı açıklık kazanmış ve 1977 yılında bu iki havza projesinin "Güneydoğu Anadolu Projesi" şeklinde adlandırılması benimsenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin entegre bölgesel planlama çerçevesinde ele alınması, yürütülmekte olan faaliyetlerin koordinasyonunun sağlanması ve yönlendirilmesi görevi 1986 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'na verilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Projesi Kalkınma Idaresi Teşkilatı, 6 kasım 1989 tarih ve 20334 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 3888 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kurulmuştur. GAP Yüksek Kurulu, teşkilatın en yüksek karar organı olup, her türlü plan, proje ve programları inceleyerek karara bağlar. GAP Yüksek Kurulu, Başbakan veya görevlendireceği bir devlet bakanının başkanlığında, GAP'tan sorumlu devlet bakanı, DPT Müşteşarlığı'nın bağlı olduğu devlet bakanı ile Bayındırlık ve İskan Bakanı'ndan oluşur.

"Güneydoğu Anadolu Projesi" kavramı, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapımı öngörülen; barajlar, hidrolektrik santraller ile sulama tesislerinin yanı sıra kentsel ve kırsal altyapı, ulaştırma, sanayi, eğitim, sağlık, konut, turizm ve diğer sektörlerdeki yatırımları da içine alan ve yörenin top-

yekûn sosyoekonomik kalkınmasını hedefleyen, çok sektörlü, entegre ve sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı ile ele alınan bir bölgesel kalkınma projesi olarak anlaşılmaktadır.

Proje tamamlandığında, yılda 50 milyar m3,'den fazla su akıtan Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde kurulan tesislerle, Türkiye'nin toplam su potansiyelinin yüzde 28'i kontrol altına alınacak, 1,7 milyon hektarın üzerinde arazinin sulanması ve 7476 megavatın üzerinde bir kurulu kapasiteyle yılda 27 milyar kilovatsaatlik elektrik enerjisi üretilmesi sağlanacaktır.

GAP'ın meydana getireceği yüksek tarım ve sanayi potansiyeli bölgede gelir düzeyini 5 kat artıracak, 2005 yılında 9 milyonu aşacak olan bölge nüfusunun yaklaşık 3,5 milyonuna iş imkânı yaratılacaktır.

Toplam yatırım değeri 1997 yılı fiyatlarıyla 4,2 katrilyon TL (32 milyar ABD Doları) olacağı tahmin edilen proje, Türkiye Cumhuriyeti'nin en büyük projesi olma özelliğini taşımaktadır. Proje'nin gerçekleşmesi için 1996 yılı sonuna kadar 1 katrilyon 67 trilyon TL harcanmıştır.

Güneydoğu Anadolu Projesi
Bölge Kalkınma İdaresi
Başkanlığı
Bilgi Serisi: 1 Temmuz 1997

rak tasarrufu ve ürün desenindeki değişiklikler, bir yandan da, bölgenin gecikmiş dönüşümünün ve ülke genelindeki gelişmelere yetersiz eklemlenmesinin göstergeleri olarak alınabilir.[10] GAP, henüz fiilen olmasa da, sosyopsikolojik düzeyde tüm bu süreçleri hızlandıran bir etki üretmektedir.

GAP'ın, "Türkiye'nin enerji açığını azaltacak, Doğu'daki yaşam düzeyini yükseltecek ve isyan halinde olan bir bölgedeki politik kargaşayı giderecek ihtiraslı bir çaba" olduğu ileri sürülüyor.[11] GAP, sembolik/söylemsel düzeyde bu kadar çok kullanılan bir referans olmasına karşılık, fiili olarak ulaşılan düzey, henüz bu beklentileri karşılamaktan çok uzakta olunduğunu gösteriyor. Her şeyden önce, sulama altyapısının tamamlanmasında çok önemli gecikmeler söz konusudur. Dünya Bankası'nın bir incelemesine göre, 1991'de, hedeflenen 1,69 milyon hektarın ancak yüzde 1'i gerçekleşmiş durumdaydı.[12] 1990'ların son çeyreğine kadar süren DSİ yatırımlarındaki kısıntılar, inşa halindeki projelerin bile 2000'e kadar bitirilemeyeceğini gösteriyordu. GAP'ın önemli bir parçasını oluşturan 13 ana sulama projesi için gerekli yatırımların ancak yüzde 37'si yapılmış durumdaydı -ki, bunun çoğu da baraj ve hidroelektrik santralların yapımına ayrılmıştı. GAP Master Plan'ına göre yaklaşık 260.000 hektar araziyi sulaması beklenen bu 13 projenin 1994-2005 arasında bitirilmesi hedefleniyordu. Mevcut gecikmeler göz önüne alındığında, projenin bu ilk ve çok önem atfedilen kısmının bile 2010'dan önce bitirilemeyeceği söylenebilir.

Projenin bütününe ilişkin kestirimler de daha iyimser değildir. Yukarıda sözü edilen Dünya Bankası Raporu, nihai bitiş tarihini 2010-2025 arasında tahmin ediyor. Dünyada çevre ve su kaynaklı çatışmalara ilişkin bir Web sayfasında ise, GAP'ın 2030'da bitirilmesine göre projeksiyonlar yapılıyor.[13] Kolars ve Mitchell, aynı tarihi, 30-40 yıllık bir gecikme varsayımıyla, 2040 veya sonrası olarak veriyor. Bu konudaki en kötümser ama bir yandan da en gerçekçi tahmini ise, GAP'tan sorumlu Devlet Bakanı olarak en yetkili kişi sıfatıyla, Salih Yıldırım, Mayıs 1998'de açıkladı. Yıldırım, basına yaptığı açıklamada, GAP'ta, tarımda 82; enerjide ise 19 yıllık bir gecikmeden söz ediyordu.[14] GAP İdaresi Başkanlığı'nı Nisan 1998 itibariyle son duruma ilişkin verdiği rakamlar da tüm bu söylenenleri doğrular niteliktedir.[15] Toplam maliyeti 32 milyar dolar olan proje için şimdiye kadar yaklaşık 9 milyar dolar harcanmış durumdadır. Yani, finansal açıdan projenin yüzde 40'ı gerçekleşmiş durumdadır. Buna karşılık, enerji sektöründe yüzde 73'lük gerçekleşme olmasına rağmen, bölge insanını doğrudan etkileyecek olan tarım sektöründeki gerçekleşme oranı ancak yüzde 11 düzeyinde görünmektedir. Yani, hedeflenen yaklaşık 1,7 milyon hektarın ancak onda birine tekabül eden 170.000 dönüm sulanabilmiş durumdadır. Tüm bunlar, projeye yapılan politik müdahalelerin ekonomik rasyonaliteyi ölçüt olmaktan çıkaracak boyutta olduğu yolundaki eleştirileri haklı çıkartacak niteliktedir.[16]

Projenin genel yaklaşımına ilişkin önemli eleştirilerden birisi; tepeden inme, yukarıdan aşağıya bir yaklaşıma sahip olmasıdır. Dağ ve Göktürk[17] için proje, popüler katılıma izin vermeyen, merkeziyetçi ve bürokratik bir çabadan ibarettir. Yazarlar, projeyi, Gaziantep etrafında şekillenen tek merkezli gelişmeyi hızlandırmakla suçluyorlar. Onlara göre, toplumsal ve ekonomik hedefleri gerçekçi olmayan projenin yeniden yapılandırılması gerekiyor.

Keyder[18], projeyi, 1960'ların ulusal gelişme ve bütünleşme ideolojisinin bir uzantısı olarak görüyor. Bölgenin kapitalist pazara artan bütünleşmesinin tarihsel kökenli eşitsizlikleri yoğunlaştırdığını söyleyen Keyder, gecikmiş olması ve bir toprak reformuyla desteklenmemesi nedeniyle, projenin bu eşitsizlikleri gidermede başarısız olacağını ileri sürüyor.

Keyder, projenin başarısı için, bölgede, büyük işletmeler yerine pazara yönelik üretim yapan küçük ölçekli işletmelerin cesaretlendirilmesini öneriyor.

Bölgenin kaderini değiştirecek olan şeyin sulu tarım olduğu söylenmesine karşılık, öncelik verilenin elektrik üretimi olması, projeye yöneltilen genel eleştirilerden birisidir.[19] Dahası, sulama altyapısının geliştirilmesine yönelik çalışmalar, hedeflenenin çok gerisinde kalmıştır. Sulamanın geldiği kimi yerlerde, tarla düzeyinde yapılması gereken çalışmalar henüz tamamlanmış değildir. Tersiyer ve drenaj kanallarındaki gecikmelerin yanı sıra, toprağın tesviyesi, parselizasyonu ve toplulaştırılmasında da eksiklikler vardır. En önemlisi, sulu tarıma ilişkin yayım faaliyetleri çok yetersiz ve aşağıda biraz daha ayrıntılı olarak incelendiği gibi, çiftçilerin sulama grupları çerçevesinde örgütlenmesi hem gecikmiş hem de bazı hatalarla başlamış durumdadır.

GAP, genel bir "bölgesel kalkınma" projesi olarak takdim edilmesine karşılık, temel girdi olarak sulamaya olan vurgusuyla, asıl etkisi kırsal yapılar üzerinde olacaktır. Bu bağlamda, projenin istenen amaçlarına ulaşabilmesi için sulamanın örgütlenmesi hayati bir önem taşıyor. Bu nedenle, sulu tarıma geçiş sonrasında karşılaşılacak muhtemel sorunlar ve sulamanın örgütlenmesine ilişkin ayrı bir tartışma kaçınılmaz gibi görünüyor.

GAP ve Tarımsal Sulama

Sulu tarım ve örgütlenmesi, bölgede kapitalizmin gelişmesinde daha ileri bir seviyeye işaret ediyor. Bilindiği gibi, kapitalizmin temel önkoşullarından birisi, resmiyet kazanmış bir mülkiyet ve kayıt düzeninin oturmuş olmasıdır. Böylesi temel bir koşulu sağlamadan, çiftçi örgütlenmesi konusunda büyük sorunlarla karşılaşacağı açıktır. Etkili bir örgütlenme için, her şeyden önce, toprak mülkiyeti konusunda bir belirsizlik olmaması gerekir. Bölgede, özellikle de Diyarbakır civarında, kadastro çalışmasının yapılmadığı yerler vardır.

Dahası, yine aynı yörede, mülkiyeti köy dışında yaşayan ağada olmasına karşılık, toprağın, ağanın onayı dışında köylüler tarafından tasarruf edildiği örneklere de rastlamak mümkündür. Durumları farklı olmakla birlikte, Akçakale'deki kiracılar ve tüm bölgede gözlenen geleneksel ortakçılar da, mülkiyet belirsizliği çerçevesindeki sorunların bir parçası olarak ele alınmak zorundadır.

Bölgede, topraksızlık ve/ya eşitsiz toprak dağılımı en ciddi sorunlardan olmakla birlikte, bu durum, eşit ve düzenli su sağlanabildiği takdirde örgütlenme açısından aşılmaz bir sorun yaratacağa benzememektedir. Üstelik, küçük ölçekli işletmelerde marjinal faydanın daha yüksek olması nedeniyle, küçük üreticiler büyüklere olanla sudan daha fazla fayda sağlayabilirler.

Önlem alınmadığı taktirde teknik düzeyde de bir çok sorun projenin gücünü zayıflatabilir. Sulamayla birlikte pazar için üretilen tek ürün olarak pamuğa ağırlık verilmesi, çeşitli pazar sorunlarının yanısıra, özellikle doruk mevsimde suyun yetmemesi gibi bir sonuca yol açacaktır. Buna bağlı olarak, Çukurova örneğinde yaşandığı gibi, kimyasalların aşırı kullanımının yaratacağı çevre sorunları gündemdedir. Ek olarak, aşırı sulama, yetersiz drenaj nedeniyle tuzlanmanın artması, önceden önlem alınması gereken muhtemel sorunlardır.

GAP'ın başarılı olabilmesi, nihai olarak, çiftçilerin davranışına; daha üretken olma şansını kullanıp kullanamamalarına ve genel olarak olumlu katılımlarına bağlı olacaktır. Suyun yerel düzeyde örgütlenebileceğine ilişkin önemli ipuçları olmasına karşılık, çözülmesi gereken önemli sorunlar da vardır.

Proje, tümüyle devreye girmeden önce, çiftçilerin sulu tarıma ilişkin mevcut deneyimlerini; özellikle örgütlenmeye ilişkin sorunlarını ve sulama sistemlerinin işletme, bakım ve onarımını yerel düzeyde ne oranda üstlenebileceklerini dikkate almak zorundadır. Bölge çiftçilerinin sulu tarımdan beklentileri ile sulu tarım konusundaki eğitim gereksinimleri de, araştırılması gereken konulardandır. Köy içi olduğu kadar, özellikle tek köyün sınırlarını aşan sistemler için köyler arasında da, iktidar, çatışma ve dayanışma kaynaklarının incelenmesi, bir diğer bilgi alanıdır.

Suyun tek bir köyde örgütlenmesi, köyler arasında olduğundan, göreli olarak daha kolaydır. Birden çok köyü içeren örgütlenmeler ise, kendi köyünü dünyanın merkezi olarak gören geleneksel köylü kimliği nedeniyle, oldukça sorunludur. Tüm Türkiye'de olduğu gibi

bölgede de, her köy kendi sakinlerine temel bir kimlik sağlayan ayrı birer cemaattir. Her köy ilişkide olduğu kent merkeziyle doğrudan bir ilişkiye sahiptir. Aynı merkeze bağlı onlarca köyün olduğu durumlarda bile, bu ilişki tek tek köylerle o merkez arasında kurulur ve çoğunlukla köyler kendi aralarında bir ilişkiye sahip olmazlar. Dahası, çoğunlukla toprak ya da sınır muvazaaları nedeniyle, komşu köyler birbirlerinin negatif "diğer"ini oluştururlar.[20] Kuşkusuz bu, bölgede her komşu köyün birbiriyle düşmanlık ilişkisi içinde olduğu anlamına gelmiyor. Yalnızca, köyler arası bir örgütlenme gerektiğinde, bu köyler arasında açık bir çatışma olup olmadığının somut olarak araştırılması gerektiğine işaret ediyor.

Her bir köyde de, etnik, dini ya da politik anlamda etkili gruplaşmaların olup olmadığına ve (varsa) topraksızların statüsüne bakmak gerekiyor. Geçmişteki sulama deneyimleri de, işlevsel bir örgütlenme açısından önemlidir. Bu tür deneyimler ille de olumlu bir sonuca yol açmayabilirler. Hem köylülerin kolektif yararı zedeleyen davranışları hem de önceki sistemlerin korumacı politikalarıyla mücadele etmek gerekebilir.

Hem günümüzde var olan hem de gelecekte kurulması planlanan örgütlenmeler, köy muhtarına özel bir önem atfetmektedir. Bununla birlikte, köyde yarı resmi otorite olan muhtarın aynı zamanda popüler otorite olup olmadığına bakmak gerekir. Bu anlamda, ağa köyleri, ahali köylerinden farklı bir tablo sergiler. Ahali köylerinde muhtarın topluluğu temsil yeteneği kuvvetli bir ihtimalken, ağa egemenliğindeki köylerde tam tersi bir durum söz konusu olabilir.

Su israfının önlenmesi ve maliyetlerin en aza indirilmesi projenin temel amaçlarındandır ve bunu sağlamanın en iyi yolu çiftçi katılımından geçer. Kamu kaynaklarından yararlanmakta olan çiftçilerin, su kullanımının daha etkin kılınmasına yönelik önlemlere ve yeni bir anlayışla oluşturulacak örgütlenme modellerine direneceği açıktır.[21] Bu da, geçiş sürecinde resmi yetkililerle çiftçilerin sorumluluğu paylaşmalarını zorunlu kılabilir. Fakat amaç, yeterli deneyim ve güvene ulaştıklarında tüm sorumluluğun tabandan örgütlenmiş kullanıcılara devri yönünde olmalıdır.

Sistemin başarısı, sulama teknolojisi ile bölgedeki toplumsal ilişkilerin uyumlu bir biçimde bir araya getirilip getirilmemesine bağlı olacaktır. Bunu sağlamak için, "zanaatkârane" bir toplumsal mühendislik becerisine gereksinim vardır.[22] Yapılacak düzenlemeler, yalnızca suyu kullananlara fayda sağlamamalı; aksine bir bütün olarak bölgenin kalkınmasına ve ülkenin üretken kapasitesinin artmasına katkıda bulunmalıdır. Bu nedenle, temel bir girdi olarak suyun toplumsal ilişkilerde bir çöküşe yol açmaksızın, çok sayıda üreticiye eşit biçimde dağıtılabilmesi gerekmektedir. Kuru tarımdan sulu tarıma geçişin, yalnızca toprak işleme yöntemlerinde bir değişikliğe yol açmayıp, tüm toplumsal çevreyi de radikal biçimde dönüştüreceğini unutmamak gerekiyor.

Sulama sistemlerinin örgütlenmesinde iki farklı yaklaşımdan söz etmek mümkündür: Türkiye'de şimdiye kadar olan örneklerinde görüldüğü gibi, kullanıcıları edilgen kılan yukarıdan aşağıya örgütlenmeler; ya da, her düzeyde kullanıcı katılım ve sorumluluğunu öngören tabandan örgütlenmeler. Sulama deneyimlerine ilişkin uluslararası literatürde, sulama sistemlerinin niteliğini ayırdetmek üzere iki farklı tip tanımlanmıştır: "Korumacı" ya da "üretken" sulama.[23]

Korumacı sulama sistemleri, üretken yatırımlar olarak değil, nüfusun geçimlik düzeyini yükselterek toplumsal dengeleri korumak üzere, yukarıdan aşağıya bir örgütlenmeyle ku-

rulan büyük ölçekli sistemleri anlatır. Sosyoekonomik düzeyde, korumacı sulama, belli miktardaki suyun mümkün olan en çok nüfusa dağıtılması demektir. Amaç, birim toprak başına değil; birim su başına en çok verimi sağlamaktır. Bu tür sistemlerde yatırım ve işletme sermayesinin geri dönüş oranı önemli değildir, çünkü, nüfusun hayatta kalabilmesi temel amaçtır. Bu nedenle, korumacı sulamaya en iyi örnek olarak, İngiliz koloni yönetiminin 19. yüzyılda Hindistan'daki çalışmaları verilir.

Üretken sulama ise, su dağıtımının tüm aşamalarında çiftçileri işin içine katan; işletme, bakım, onarıma ilişkin yalnızca maliyetleri değil sorumlulukları da paylaşan; taban örgütlenmesine dayanan ve daha fazla pazar yönelimli bir modeldir. Bu modelde, suyun planlı optimizasyonu ve talebe göre su sağlanması esastır. Pazar için üretim yapan ve ücretli işçi kullanan müstakil işletmeleri cesaretlendirir.

Sulamaya ilişkin Türkiye'deki temel politika, kağıt üzerinde değilse de uygulamada korumacı olagelmiştir. GAP bölgesindeki sistemler üretken bir yaklaşımla örgütlenmelidir. Bunu sağlayabilmek için, şimdiye kadar devletin baba rolünü oynadığı paternalist bir çizgi izleyen, devlet-köylü ilişkilerinin gözden geçirilmesi ve dönüştürülmesi gerekecektir. Bunun yanı sıra, yalnızca kendi çıkarını maksimize etmeye çalışan; sulamanın kollektif yapısını gözardı eden bireysel çiftçi davranışıyla da uğraşmak gerekebilir. Sulamadan en çok faydanın sağlanabilmesi için, köy içi ve köyler arası, aynı sistemden beslenen tüm çiftçilerin birbirlerine karşılıklı bağımlılık anlayışına ulaşmaları sağlanmalıdır.

Araştırmaların gösterdiği gibi, GAP, bölge insanının kendini geleceğe bağladığı en önemli sembol; en somut rüyasıdır. Yukarıdaki eleştiri ve öneriler, bu rüyanın kâbusa dönüşmemesi için alınması gereken çok ciddi önlemler olduğuna işaret etmektedir.

NOTLAR

1. Kolars, J. F.- Mitchell, W. A., *The Euphrates River and the Southeast Anatolia Development Project*, Southern Illinois Universlty Press, 1991.

2. Karşı görüş için bkz. Kazgan, G., "2000 Yılında Türk Tarımı: Biyoteknoloji ve GAP neler getirebilecek?" Ş. Pamuk-Z. Toprak (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar: 1923-2000*, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

3. Akşit, B., "Studies in Rural Transformation in Turkey",*Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*, P. Stirling (der.), The Eothen Press, 1993; Akçay, A. A., "An Empirical Study on Rural Structures and Temporary-Seasonal Migration in Southeastern Anatolia," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyoloji Bölümü, ODTÜ, 1995; Akşit, B., "Küçük Meta Üretimi, Sosyo-Kültürel Değişme ve Güneydoğu Anadolu", *Toplum ve Bilim*, No. 48/49, 1990; Aydın, Z., "Aspects of Rural Development in Southeastern Turkey: The Household Economy in Gisgls and Kalhana", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Durham University, 1986; Keyder, Ç., "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, C. X, No. 2-3, 1983, s. 130-145.

4. GAPBKİB, *Management, Operation and Maintenance of GAP Irrigation Systems: Socio Economic Studies*, GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Bşk., Ankara, 1993.

5. Tipas-Afc., *Agricultural Commodities Marketing Survey, Planning of Crop Pattern and Integration of Marketing and Crop Pattern Studies*, C., I, TC Başbakanlık GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Bşk., 1992.

6. Akşit, B., "GAP'ta Sosyo-Kültürel Yapı ve Çiftçi Örgütlenmesi", *GAP Sulama Alanlarında Çiftçi Örgütlenmesi ve Sulama Sisteminin Yönetimi*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası ve Friedrich Ebert Vakfı, Abant Oteli, Bolu, 1993; Aresvik, O., *Agricultural Development in Turkey*, Praeger, New York, 1975; Aktan, R., "Mechanization of Agriculture in Turkey", *Land Economics*, C. XXXIII, No. 4, s. 273-285, 1957; Akşit, B., *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar, No. 7, Turhan Kitabevi, Ankara, 1985; Akşit, B., "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980"; Ş. Pamuk-Z.Toprak (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar*, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

7. Dağ, R.-Göktürk, A., *GAP Yeniden Yapılanmalıdır*, DTSO, Diyarbakır, 1995; Akçay, agt.

8. Bölgedeki göç olgusu, bu kitabın IV. bölümündeki "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Göç" yazımızda incelenmiştir.

9. Arıkan, B., "Descriptive Analysis of Inter-Provincial Migration: GAP Region, 1975-1980 and 1980-85", Yayınlanmamış Master Tezi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, ODTÜ, 1994; ELTA, *GAP Bölgesel Ulaşım ve Altyapı Geliştirme Çalışması Projesi, Politikaların Gözden Geçirilmesi Raporu*, No. 3, 1992; GAPBKİB, *Population Movements in the Southeastern Anatolia Project Region*, GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Bşk., Ankara, 1994; Gedik A., "The Effects of In-and Out-migration on Urban Growth in Turkey (1965-85) and A Comparlson with the Developed Countries", *Papers in Regional Science: The Journal of the RSAI*, C. 71, No. 4, 1992.

10. Akçay, A. A., "Southeastern Question and Some Unintentional but Inevitable Effects on Turkish Society", *Orient*, Vol. 38, No. 2, 1997.

11. Kolars-Mitchell, *age.*, s. 16-17: GAP'ın, aynı zamanda, bölgedeki ana su kaynaklarını kontrol ederek, tüm Orta-Doğu'daki stratejik siyasi durumu değiştirmek üzere de tasarlandığı ileri sürülüyor. Bu makalenin kapsamı dışında kalan bu sav için bkz. Bağış, A. İ., *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East*, (der.), Hacettepe University and Friedrich-Naumann Foundation in Turkey, Ankara, 1994; Bulloch, J.-Darwish, A., *Su Savaşları: Ortadoğu'da Beklenen Çatışma*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1994; Şen, S., *Su Sorunu, Türkiye ve Ortadoğu*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1993; Tomanbay, M., "Sınır aşan Suların Kullanım Sorunu", *Strateji*, No. 3, 1995.

12. World Bank, *Turkey: Irrigation Management and Investment Review*, Agriculture Operatlons Divison, Country Department I, Europe and Central Asia, 1992.

13. http:/www 4.gve.ch/gci/water/atlas/tigris.html.

14. *Radikal*, 10 Mayıs 1998, s. 13, "GAP Konutunda 303 Yıllık Rötar".

15. GAPBKİB, *Güneydoğu Anadolu Projesi'nde Son Durum-Nisan 1998*, GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Bşk., Ankara, 1998.

16. World Bank, *age.*,

17. Dağ ve Göktürk, *age.*

18. Keyder, Ç., *Ulusal Kalkınmacılığın İflası*, Metis, İstanbul, 1993.

19. Dağ ve Göktürk, *age.*

20. Fry, F.- Sertel, A., *Land Ownership and Peasant Oriantations in Rural Turkey*, Rural Development Research Project, Report No. 6, MIT, Massach usetts 1967; Sirman, N., "Köy Ünitesinin Tanımlanması," *Toplum ve Bilim*, No. 48/49, 1990; Yalman, N., "On Land Disputes in Eastern Turkey", *Islam and its Cultural Divergence*, G. L. Tikku (der.) University of Illionis Press, Chicago, 1971.

21. Taraklı, D., *Devegeçidi Sulaması: Güneydoğu Anadolu Projesi içinde bir Örnek, Bugünkü ve Planlı Durum*, TMMOB Zlraat Mühendisleri Odası, Ankara, 1987.

22. Ostrom, E., "Crafting Irrigation Institutions: Social Capital and Development" *Decentralization: Finance-Management Project, C. 1 No.1, Associates in Rural Development*, Inc., Burlington, 1990.

23. Mollinga, P., "Protective Irrigation in South India: Deadlock or Development", *DPP Working Paper*, No. 24, The Open University, England, 1992.

A. Adnan Akçay, Dr.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
Bahattin Akşit, Prof. Dr.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

BÖLÜM

3

Köylü ve Köycülük Politikaları

KÖYCÜLÜK ÜZERİNE*

Cavit Orhan Tütengil

Köy kalkınmasının, ülkenin kalkınmasında temel ve başlangıç olduğu görüşünü savunan çabalardan "Köycülük" adını alan bir akım doğmuştur. Aydınlarımız ve yazarlarımız 20. yüzyılın başından bu yana, köysel sorunlara ilgi duymuşlardır. "Köycülük" (Cumhuriyet döneminde) halkçılığın, köye ve köy sorunlarına yönelen bir türü olarak tanımlanabilir.

Ziya Gökalp'in "Halka Doğru" ilkesini açıklamak (konuya bir başlangıç olabilir).

Halka doğru gitmek ne demektir? Halka doğru gidecek olanlar kimlerdir? Güzideler halka doğru niçin gidecekler? Güzideler neye maliktir? Halkta ne vardır?

Bu sorulara Ziya Gökalp'in verdiği yanıtlar, sırasıyla şöyledir:

- "Halka doğru gitmek, harsa doğru gitmek mahiyetindedir. Çünkü halk, millî harsın canlı bir müzesidir".
- "Halka doğru gitmesi lazım gelenler güzide'lerdir. Bir milletin münevverlerine, mütefekkirlerine o milletin güzideleri adı verilir. Güzideler yüksek bir tahsil ve terbiye görmüş olmakla halktan ayrılmış olanlardır".
- "Güzideler medeniyete maliktir".
- "Halkta hars vardır".

Hars (kültür) ve medeniyet (uygarlık) kavramları arasında ayrılık gözeten Ziya Gökalp "halka doğru" gitmenin iki görevine işaret etmektedir:

- "Milletimizin güzideleri millî harstan mahrum olarak yetiştiler... Şimdi bu eksikliği tamamlamak istiyorlar. Ne yapmalıdır? Bir taraftan halkın içine girmek, halkla beraber yaşamak, halkın kullandığı kelimelere, cümlelere dikkat etmek. Söylediği darbımeselleri, an'anevi hikmetleri işitmek. Düşünüşündeki tarzı, duyuşundaki üslûbu zaptetmek... Halk kitaplarını okumak... Halkın san'at eserlerini toplayarak millî müzeler vücude getirmek lazım. İşte, Türk milletinin güzideleri, ancak uzun müddet halkın bu millî hars müzeleri ve mektepleri içinde yaşadıktan ve ruhları tamamiyle Türk harsiyle meşbû olduktan sonradır ki millileşmek imkânına nail olabilirler".
- "Halka doğru gitmenin ikinci vazifesi de halka medeniyet götürmektir. Çünkü halkta medeniyet yoktur. Güzidelerse medeniyetin anahtarlarına maliktir. Fakat halka değerli bir armağan olarak şark medeniyetini, yahut onun bir şubesi olan Osmanlı medeniyetini, yahut onun bir şubesi olan Osmanlı medeniyetini değil, garp medeniyetini götürmelidirler".[1]

Adını 1913-1914 yıllarında İstanbul'da 52 sayı yayımlanan haftalık *"Halka Doğru"* dergisine veren Ziya Gökalp'a göre sonraları İzmir'de de aynı adı taşıyan bir başka dergide uy-

* Cavit Orhan Tütengil'in *Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1975, kitabı, s. 105-120'deki bölümlerden derlenmiştir.

1. Gökalp, Z., *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1940, s. 38-40.

gulama alanı bulan bu görüşleri düşünürümüz 1923 yılında şu biçimde değerlendirmektedir: "Bugün itiraf etmeliyiz ki, bu güzideler, halka doğru yalnız bir tek adım atabilmişlerdir. Tamamiyle halka doğru gitmiş olmak için halkın içinde yaşayarak, ondan millî harsı tamamiyle almaları lazımdı."

Türkçe Sözlük'te "köycü" ve "köycülük" sözcüklerinin açıklaması şöyle yapılmaktadır:

Köycü: Köy sorunlarını kendine iş edinen, köylerin ve köylülerin yararına çalışan kimse.

Köycülük: Köy sorunları ile ilgilenme anlayışı, ya da köyü kalkındırma çalışması.

Konuya ilgi duyan aydınlarımız köycülük anlayışlarını değişik biçimlerde ortaya koymuşlardır. Ünlü köycülerimizden biri olan Nusret Kemal'e (Köymen) göre köycülük; köyü ve köylüyü sevmek, onun ruhundaki kıymetleri aramak, meydana çıkarmak ve geliştirmek, köylerin uygarlık düzeyini yükseltmek ve onları ulusal varlık içinde örgütlemek ülküsü olarak tanımlanabilir. Zira, "millî iktisatlarını kendi hudutları içinde kendine yetme esası üzerinde teşkilatlandırmağa mecbur olan memleketler için, büyük ve müreffeh bir köylü sınıfına malik olmak en mübrem ihtiyaçtır".[2] Birinci dünya bunalımının izlerini yansıtan Köymen'e göre, köycülük yeni bir ilim koludur ve iki bölüme ayrılabilir: I. Köycülük ilmi, II. Köycülük ihtisasları. İlk bölüm konunun "fikri cephesi"dir; ikinci bölüm ise "amelî ve tatbikî bilgiler"den oluşur. Bunlardan biri ya da birkaçı üzerinde uzmanlaşmayı gerekli kılar:

I. Köycülük ilmi şu konuları kapsar:

- Köycülük felsefesi.
- Türkiye'de köyü ve köycülüğü alakadar eden şeyler.
- Başka memleketlerde köycülük.
- Köy tetkiki.

II. Köycülük ihtisasları ise,

- Ziraat.
- Köy sanatları.
- Köy yapıcılığı.
- Köy sıhhati.
- Köy eğlenceleri.
- Köy güzel sanatları.
- Ergin öğreticiliği.
- Köy teşkilatçılığıdır.[3]

Görüldüğü gibi, Nusret Köymen'in köycülük anlayışı köy kalkınmasının gerektirdiği bütün faaliyetleri kapsamaktadır.

"Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi"ne sunduğu raporda Selâhattin Kandemir (sonra Demirkan soyadını almıştır) konuyu geniş olarak ele almıştır. Demirkan'ın "köy davası" diye adlandırdığı çalışmalar "ne yalnız bir ziraat, ne yalnız bir terbiye, ne de sağlık, ekonomi, kültür mevzuudur. Bütün bunları ihtiva eden küllî bir problemdir".[4]

Konuyu bütüncü bir bakışla ele alan Selâhattin Demirkan'a göre, "Köycülük hareketi her şeyden evvel yeni devirle eski devir arasındaki tarihi tezadın tasfiyesidir. Bu tasfiye ameliyesinden sonra, yeni devir münevverinin kazandığı vasıf ancak cemiyetçilik olabilirdi. Eski devir münevveri fertçi idi. Cemiyetçilik vasfı bilhassa köy davasında kendini göstermiş-

2. Köymen, N. K., *Köycülük Rehberi*, Ankara, 1934, s. 1.

3. Köymen, *age.*, s. 2-3.

4. Kandemir, S., *Köy Kalkınması Hakkında Rapor*, Ankara, 1938, s. 7.

tir ve gösterecektir. Bu vasıf olmazsa köye gidemeyiz ve onu anlıyamayız".

Köycülük ile cemiyetçilik arasında sıkı bağlar kuran Demirkan'ın köy kalkınmasını iki noktaya indirgediği görülür: Köylüyü yetiştirmek, köycüyü yetiştirmek. Kövcünün yetiştirilmesine öncelik tanıyan yazara göre "köylüyü yetiştirecek olan unsur köycüdür". İkiye ayrılan köycülük konuları şu bölümlere ayrılmaktadır:

"1. İlmî köycülük mevzuları:

a) Umumiyetle sosyolojik mevzular;
b) Köy sosyolojisine ilgin mevzular;
c) Tecrübî veya tatbikî sosyoloji mevzuları;
d) Köycülüğe ilgin hukukî, iktisadî, idarî mevzular.

2. Amelî köycülük mevzuları da 4 bölümdür:

a) Köyde köycülük;
b)Şehirde köycülük;
c) Mektepte köycülük;
d) Kışlada köycülük".[5]

Kongreye sunduğu raporun bir bölümünü daha sonra yayımladığı bir kitabında da alan yazar, bilimsel köycülüğü şöyle tanımlamaktadır: "İlmî köycülük demek, köy davasını muayyen hedeflere göre halle yarayan bütün meseleleri ilim, fikir cephesinden tetkik ederek, köycülerin bilgi ve iş kapasitelerini artıracak esasları hazırlamak ve memlekette köy sosyolojisini kurmağa çalışmaktır. İlmin, ilmi metodların köy kalkınma hareketindeki en mühim rolü, Türkiye'de 'fikir ve hareketi birlikte yürütmek' ve köycü yetiştirmek hususunda lüzumlu bulunan esas ve prensipleri hazırlamaktır. Bu sözlerimle köycülüğü adeta bir içtimaî meslek haline getirmek istediğim görülür".[6]

Köy sorunlarını sürekli olarak ele alan iki köycü yazarımızın burada özetlemeye çalıştığımız görüşleri köycülük anlayışına temel olmakla kalmamış, etkili de olmuştur.

Köycülük Konusunda Değişik Görüşler

Köycülük konusundaki değişik görüşlerin sistemleştirilmesi denemesine "M.T.T.B. 2. Köylüler Kurultayı"na sunulan ortak bir çalışmada rastlıyoruz. Gençliğe yönelen bu çalışmada bazı tanımlar üzerinde durulduktan sonra köyün dün'ü ve yarın'ı ele alınmakta ve "köy gençliği"ne bağlanan umut dile getirilmektedir: "İnanıyoruz ki; bizde köyü kurtaracak, en ateşli, en faydalı unsur yine köy çocuğu olacaktır. Fakat öyle bir köy çocuğu ki, talihin toprağa "kul" ettiği bilgisiz, bakımsız, kimsesiz çocuk değil, zekâsının, düşünüş ve görüşünün, duygularının açılmasına meydan bulmuş, millet ferdi oluşunun bütün haklarından istifade ederek yükselmiş, aydın bir köy çocuğu olacaktır".[7]

Söz konusu ettiğimiz sistemleştirme denemesinde, biraz yüzeyde de kalınsa, "köyü görüş ve kurtarış düşünceleri" şöyle sıralanmaktadır:

- **Romantik görüş**

Bu görüşte "köyün laf ve roman yüzü" aşırı kötümserlik ya da iyimserlik içinde "ve hepsi bir zamanlar moda olan Anadolu irşat heyetlerinin vaz ve nasihat metoduyla" ortaya serilmektedir.

5. Kandemir, *age.*, s. 32.

6. Demirkan S., *Köy Sosyolojisine Hazırlık*, Ankara, 1962, s. 81.

7. Suat Hüsnü-Tahsin Tarla-İsmail Hakkı, *Köycülüğümüzün Temelleri*, İstanbul, 1935, s. 29.

• **1925 görüşü**

Meslek gazetesinde savunulan bu görüşe göre, "köy meselesi bir ziraî istihsal, bir nüfus ve nihayet bir köy mektebi meselesidir". Çare olarak öne sürülen "siyasette adalet, iktisatta köylüyü kapitalizmin elinden kurtarmak, bankalar ve ufak tefek ziraat sanayii kurmak, nihayet köyü sevdiren mektep kurmak" önerileri, birinci görüşle birlikte "şaka ve laf" olarak nitelendirilmektedir.

• **Kadrocu görüş**

Anadolu yaylasında Avrupa köylerini arayan bu görüş de mucizeyi "köy hocasının yerini tutan terbiyeci" ile "devlet organizmasının içinde atomlaşan köy iktisatçısı"ndan beklemektedir. Kullanılan sözcüklerin gerçekçiliğine rağmen, "symbolisme" taşan bir dilek olmaktan öteye gitmeyen "1933 görüşünde olması istenilen köy değil, şehirdir".

• **Ülkücü görüş**

Köyü yeni bir cemiyet hayatının temeli yapmak isteyen ve büyük ölçüde Nusret Kemal Köymen'in yazılarına dayandırılan Ülkücü görüş, eksikliklerine rağmen, moda kokusu taşımamakla öteki görüşlerden ayrılmaktadır. Köyü imar etmek ve köylüyü yetiştirmek konuları etrafında yoğunlaşan düşünceler bazı noktalarda teorik kalmakta, devletin rolü yetesiye belirtilmemektedir.

Köyden Fışkıran Edebiyat

1936'da Eğitmen Kursları'yla, 1940'ta Köy Enstitüleri'yle Türkiye'nin köyler dünyasına eğitimin etkin gücü girmeye başladı. O güne değin şehirlerin bile görmediği nitelikte bir eğitim, binlerce köy çocuğunun yetişmesine yöneldi. Aynı dönemde yüzlerce dünya klasiği hızlı bir çeviri seferberliğiyle Türkçeye kazandırıldı, devlet eliyle basılıp yayıldı.

Köy Enstitüleri öyküsünün acı bölümleri, burjuvazinin, hem de yönetimdekilerin tasarımını aşan yanları, ulusal ve uluslararası ölçüde önemli bir girişimin yok edilişi ayrı konu.

Bundan sonra, halkın büyük bir bölümünü oluşturan köyler dünyasının altta kalmış özlemleri, adeta bir toplumsal fışkırmayla, yeni bir edebiyat halinde dışavurdu. Bugünkü edebiyatımız, bu edebiyatın başka okullarda, başka olanaklarla yetişmiş edebiyatçıların çabalarıyla birleşmesinin ürünüdür.

Ulusal edebiyata yapılan bu katkıya fazla abartmak elbette doğru değil. Ama "köy romanı, şehir romanı" gibi gereksiz bir tartışmanın açılması, üstelik doğrudan doğruya romancılar ağzından, "Köy romanı bir terane romanıdır, saplantıları anlatır", "Köy romanları edebiyatımızı olumsuz yönde etkilemiştir; imam-öğretmen, ağa-ırgat çatışmasından başka bir şey anlatmaz, narodniktir, şematiktir" biçiminde, ciddi hiçbir kanıta dayanmayan savlar oluşturulması da doğru değildir.

Gerçek olan, yeni bir edebiyatın varlığı karşısında olduğumuzdur. Bu edebiyat Türkiye'nin sınırları içinde doğmuştur. Bunun ulusal edebiyata katkı olduğu çoktan anlaşılmıştır. Bu katkıyı ne yüceltmeli, ne hiçlemeli demek isterim. Üstelik bu katkıya sağlayanlar, toplumun öbür kesimlerinin yazılmasına engel olmadı, yazarların kalemlerini toplamadı; böyle bir güçleri, savları yok, olamaz da. Yazmaya yetenekli, yaratıcı, yapıt vermenin çilesine dayanıklı herkes, en iyi bildiği alanlarda çalışarak toplumsal sınıf ve katmanların sanatına girer, bir tür estetik işçilik yüklenir. Verimleri iyidir, etkilidir ya da değildir; bunu okurlarla eleştirmenler, bir de en şaşmaz yargıç olan zaman değerlendirir. Romancıların birbirini değerlendirmesi, "Seninki kötü, benimki iyi!" benzeri tartışmalar, kanımca entelektüel düzey altı tavırlardır.

Bizim yaptığımız edebiyatın verimleri tıpkı toplumun öbür kesimlerinden gelen, başka eğitim kurumlarından yetişmiş arkadaşların ürünleri gibi, özel girişimci yayınevleri tarafından, herhangi bir kurum, ya da devlet desteği olmaksızın yayımlanıyor. ●kurlar bugün bunların kimini tutuyorsa, bunda sanatsal nedenler aramak gerekir. Hatta çok daha iyi kâğıda basılmış olsun, eleştirmenlerin pek övdüğü kitaplar olsun, okurlar her yapıtı tutar mı? Bir yapıt, evet satılmalıdır, basılmasının nedeni budur, ama satılan kitap okunmamışsa, 20-30 sayfa

• **Kendimize doğru**

"Aydınlarımızın köyü görüş ve kurtarış düşünceleri"nin şu noktalarda toplıca eleştirildiği dikkati çekmektedir:

– Bunların çoğu, büyük davanın yalnız bir veya bir iki yüzünü görüyor ve onu bize kafasındaki hayali şekilde göstermeye çalışıyor.

– Bugüne kadar köycülük üzerinde hep yabancı bilgiler tedavül etmiştir. Üzerinde yaşadığımız toprak parçasının cevherine, unsurlarına taalluk eden bilgi pek azdır ve bizim anladığımız bir manada, "yerli bilgi" yapılmamıştır.

Yazarlar göre, "ilk önce köy ve köylü meselesini millet ve devlet hayatımızın ta kendisi olarak kavramış ve ileri sürmüş" bulunan *Dönüm* dergisi bir "memleket ilmi" kurulmasına çalışmaktadır. Yazarların "Kendimize Doğru" adını taşıyan köycülük görüşleri, örgütleşmiş bir gençlik görüşü olarak, şu öğelere dayanmaktadır:

• "Bugünkü gençliğin yapacağı ilk iş, şu veya bu yabancı düşünüşlerin esiri olmak değil, yerli ve kendimize mahsus olan ana unsurları toplamak, böylece köycülüğümüzün sarsılmaz dayanağını kurmak olacaktır".

• "Biz, olan"ı değiştirmeden ortaya koymak zaruretindeyiz. Onun için 'köyü olduğu gi-

sonra okur onu elinden atmışsa neye yarar? Düşüncemi biraz daha ileri götüreceğim; bir kitabın sadece okunması da yetmez, okuru etkilemediyse, onu sarsmadıysa, değişmesine, gelişmesine yardımcı olmadıysa, gene başarılı yapıt sayılamaz. Bir yapıt iz bırakırsa etkili olursa başarılıdır.

Garip değil mi, bugün bir kitabın çok satılmasını olumsuz etmen olarak değerlendiren arkadaşlar, nerdeyse hiç satmayan kitaplarda büyük erdemler saklı olabileceğini bir edebiyat yasası olarak yaymaya çalışıyorlar. Satan kitapların yalnızca kültür düzeyi düşük okurlardan ilgi gördüğü yolundaki çağı geçmiş görüşlerle oyalanıp, bu yapıtların okurlarından neden o ilgiyi gördüğünü araştırmıyorlar. Üstelik yazarları geçtiği öne sürülen okurlardır bunlar. Kültür düzeyi düşük okurların kitap okuduğu da öyle sık görülen bir mutluluk değil.

Bu tartışma Ataç'ın sağlığında alevlenmişti. Ataç, duygusal açıdan ciddi olarak karşıydı köye. "Sevmiyorum; edebiyatını da sevmiyorum!" derdi. Samim Kocagöz, Can Yücel, daha başka yazarlar karşılık vermişti. Şimdi konuyu yeniden alevlendirdiler: "Köy edebiyatı bıkkınlık verdi! Köyü değil, kenti yazmalı!"diyorlar.

Biri kalkıp "Yöreselden kurtulup evrensele çıkmak gerekir. Bugün köylü yazarlarımızdan hiçbiri yöreselden evrensele varamamıştır!" diyor. Başka biri kalkıp, "Türk romanı köy romanıyla gerçekçi bir çizgi yakalamak isterken, ayırdında olmayarak ilkel bir naturalizm çizgisine, kültürsüz ve estetik dokuması zayıf popülist bir romancılığa düşmüştür. Ülkemizde değer verilen öyle romanlar vardır ki aklı başında bir eleştirmen estetik ve kültür açısından hiç önemsemez bu kitapları." Bunun hemen ardından kendi değerini saptamayı da unutmuyor: "Ben toplumcu romanı derinlemesine bir insancıl boyutla zenginleştirmek isterken bir yandan da kültür ve estetiğin katkısını büyütmeye çalıştım" diyor.

Kentsoylu yazarlar köyden, kendi deyişleriyle "aşağı tabaka"dan gelen yazarlara hep böyle tepeden bakmış geçmişte. Bugün de öyle bakıyor efendi. Belki biraz ilerleme var, artık kabaca konu sınırlamacılığından sanat değeri aramaya doğru bir yöneliş içinde "Köyü yazmayı bıraksalar, biraz da roman yazsalar!" diyecek kadar çelebilik gösteriyorlar. Kendi yazdıklarının reklamını da gazete başlıklarının sağında solunda "Nihayet bir şehir romanı!" diye yaptırıyorlar.

Kaç kişiyiz ki köyü, köylüyü yazan? Bıkkınlık verecek derecede olduğumuzu sanmıyorum. Sesimizin alabildiğince gür çıkıp öbür sesleri bastırdığı kanısında hiç değilim. Kitapçılar sadece bizim romanları bastığı için kâğıt ve ana para sıkıntısına düşüp öbür arkadaşların yapıtlarını basma zorluğuna uğruyor da değiller. Damarımıza basa basa, üstümüze gele gele niçin bu kadar büyütüyorlar bu tartışmayı?

Konuları sadece köy-kent diye sınırla-

bi görmek ve göstermek' düsturunu ana prensip olarak aldık".

- "Bizim davamız millî köycülüktür".
- "Bugün, Batı'da yüksek bir dünya olabilir. Fakat yarınki Türkiye'nin temeli asla bu olamaz".
- "Biz yeni cemiyet nizamlarımızı kendimize doğru çevrilmiş, arayıcı bir gözle bulup çıkarmak istiyoruz".
- "Artık Batı'ya doğru gitmenin batağa batmak olduğunu öğrendik. Biz, kendimize doğru gidişi, kendimize doğru yükseliş olarak alıyor ve öyle düşünüyoruz".
- "Biz Türkiye'de köyü, ulusun ihtiyat kuvveti, külfetsiz yaşayıp üremenin hazinesi olarak korumak ve onu içpazar olarak bırakmak istiyoruz".
- "Köy kendi kendine yetecek, köy kalacak demek, köy artmayacak, büyümeyecek demek değildir".
- "Köy şehirlere genç, taze unsur, enerji veren bir kaynaktır derken, burasının artan ve büyüyecek olan bir varlık olduğuna, kendisinin fazla her unsurunu şehre vereceğine zaten inanıyoruz".[8]

8. Suat H., vd *age.*, s. 17-19.

Öyle görünüyor ki, başka görüşlere karşı yöneltilen eleştiriler, *Dönüm* dergisinin fazlaca etkisi altında kalan genç yazarlar için de geçerlidir.

mak edebiyatımızı ne kadar çoraklaştırır! Oysa her konuda yazmalı, sayıları da çok artmalı, beş iseler beş yüz olmalı yazarlarımız. Edebiyat yalnızca konu olmadığına göre, insan ve onun yaşamı da yalnızca kentte değildir. Ataç'ın sağlığında bir romancımız, "Köyden roman çıkmaz. Ne var köyde? Üç beş çocuk, üç beş tavuk, elli dam, tamam! Köyde bir romanı besleyecek kadro yoktur!" diye yazmıştı. Daniel de Foe yanlışlıkla ünlü romanını yazmasaydı, ıssız adacığında Robenson ne yapardı zavallı! Dağların içinde ıpssız bir mağarada, kıyıda bir kulübede yaşayan zavallıların edebiyata konu olmaya hiç mi hiç şansları yok, vah vah!

Otuz yıldan bu yana düşünür gelirim. Köyde doğmuş, köyde okumuş, köyde çalışmış, bugün de bir ayağı köyde bir yazarım. Davranışlarıma, konuşmalarıma, yazılarıma belli başlı etken olan temel izlenimler köyden geliyor. Köyü bildiğim kadar kenti, fabrikayı, ocağı bilmiyorum. Bilmek istediğim zaman aşılmaz zorluklarla karşılaşıyorum. Kimse bir yazara, "Bildiğin konuları bırak, bilmesen de şu konuları yaz!" diyemez herhalde. Bunca yıllık yazarlığımızda biz kimseye, "Kentin canı sıkılan aylaklarını, onların küçük serüvenlerini yazmayı bırakın da, sömürüle kemirile anası ağlayan köyü yazın!" demedik. Sonuçta herkesin seçme hakkı, özgürlüğü olmalıdır.

Ikincisi, bugün benim kafamda yazmak, düşünsel bir seçiş, bir yazarlık görevidir. Köylüler bugün toplumun en ağır üretim işlerini, en ağır hizmetlerini yüklenmiş bir kitledir. Köylüler en ezilen, en sömürülen yanımızdır. Köylüler sattıklarından kazıklanan, satın aldıklarından kazıklanan, ekonomik ve politik anlamda uyutulmuş, örgütlenmesi önlenmiş, kasıtlı olarak cahil bırakılmış, sağlığına boşverilmiş çoğunluğumuzdur. Onun yaşamını, çilesini, bilinçaltını, üstünü, tepkilerini, özlemlerini yazarak basının, aydınların, partilerin, üniversitelerin, yönetim katlarının dikkatini çekmek, okurların ilgisini ve yardımlarını sağlamak topluma yararlı bir hizmettir. Köyü ekonomi politik açıdan fazla abartarak değerlendirmenin sakıncalarını biliyorum elbet, ama tartışmacı arkadaşlarımız da onun dünkü, bugünkü varlığını, varlığının önemli ağırlığını yok saymayı kesmelidir.

Haklı eleştiri şudur: Bütün bunları yazabilirsiniz, ama bunları yazmak bir yazarı kurtarır mı? Yazdığınız romansa roman, öyküyse öykü olmalı. Ama bunu tartışmak başka, "köyü yazmayın, köyden bıktık" demek başka. "Bizim çoğu romancılarımız Emile Zola çağındalar. Kötü Rus romancılarına öykünmeyi iş sananlar çok" demek başka. Kurnaz bir dikkatle roman adı da, romancı adı da vermedikleri bu yazılar, neredeyse bilinçaltı kıskançlıkların dışavurumu oluyor. Hep söylerler uluorta. Yaptığımız sanki sorunları yığıp yığıp "Vah zavallı bizim köylülerimiz neler çekiyor, ne çok sömürülüyor, yazık günah de-

Zaman içinde bir sıralama yapacak olursak Ziya Gökalp'in "Halka Doğru" formülünü "Romantik Köycülük", "Halkevi Köycülüğü", "Köy Enstitüsü Köycülüğü" ve "Planlı Dönem Köycülüğü" izlemektedir diyebiliriz.

Romantik köycülük, yüzeysel ve çelişmeli bir bakışla köy sorunlarına edebî planda bir yaklaşım olarak tanımlanabilir. Bazı ozanlarımızdan vereceğimiz örnekler, düşüncemizi somut biçimde ortaya koyacaktır.

M. Faruk Gürtunca 1926 yılında yazdığı "Anadolu" adlı şiire,

Sen ne güzel bulursun,
Gezsen Anadolu'yu!
Dertlerden kurtulursun,
Gezsen Anadolu'yu!

diye başlıyor. Bu şiir şöyle sona ermektedir.

Orda bahar başkadır,
Kışlar, yazlar, başkadır,
Ah... bu diyar başkadır,
Gezsen Anadolu'yu!

ğil mi?" yollu yakınmalardır! Akıl var, yakın var, öyle olsa kim yüzüne bakar kitaplarımızın? Arkadaşlarımızın en çok atladığı nokta budur: Okuru yok saymak, varsa bile bön saymak! "Aptallar, ne olacak, bütün yazılanları yutar!" saymak. Kimi durumda okurun yazardan daha uyanık, daha bilinçli olduğunu görememek! Hangi okur yutar bugün hiçbir estetik kaygı taşımadan yazılmış romanı, öyküyü? Hem de acaba hangi roman, öykü böyle? Nefsime ben "köy romanı" diye bir terimi doğru bulmuyorum, ama yeniden yeniden basılan köy romanlarının sorun içermek yanında; en azından kent konularını işleyen romanlar kadar sanat değeri taşıdığına inanıyorum. Dilleriyle, anlatımlarıyla, insana, yaşama bakışlarıyla, insanın yeni tavırlarını, gelişmelerini bulup çıkarmalarıyla hiç de tamtakır değildir bu kitaplar. Burada ben de kendi yaptıklarımızı değerlendirmek istemiyorum elbet, ama bir değerleri var ki, beğenisi incelmiş, kültürü özellikle son dönemde bir hayli artmış okurlar, köy konusunda yazılmış kitaplara öteki kitaplar arasında ilgi gösteriyor.

Üstelik, biz de tıpkı öbür konularda çalışan arkadaşlarımız gibi okuyucu ilgisine sığınmak, kendimizi sadece bu ilgiyle savunmak istemeyiz. Öyle değerli yapıtlar olur ki, okur onları gününde kavrayamaz. Bu nedenle de sevemez. Olabilir bu. Bugün, ödül de kazandığı halde, basılan kitapları depoda kalan arkadaşların yaptıkları da böylesine değerli yapıtlar olabilir. Kötüyle iyiyi, değersizle değerliyi okuyucudan sonra en yetkili belirleyici herhalde zamandır. Zaman keser biçer.

Bir toplumun demokratik savaşımında köylülerin, yoksulların, horlanmış ve ezilmişlerin yaşamının yazılması son derece gereklidir. Efendi keyfi çattırmak için yazılmayan romanlar bu yararlardan en küçüğünü bile sağlamış olsa, yazarını onurlandırmış olur. Kitaplarımız bizlere ün ya da kazanç sağlamak için değil de, bunların dışında ve üstünde bir şeyler içinse, köylülerin yaşamını konu alan yazarlardan biri olarak ben nefsime bu kadarcığını kendime yeter görüyorum. Başka konularda yazılmış romanların bıkkınlık yarattığını, yazarlarının kültürsüzlüğünü de söz konusu etmiyorum. Dileğim, daha çok romancımız, öykücümüz olsun; köyü de, kenti de, fabrikayı da, ocağı da, ormanları da, bahçeleri, salonları da, mutlulukları da yazsınlar. Edebiyatçımız azdır. Okuyucumuz yabancı yazınların baskısı altındadır. Çeşitli konularda çok yazılması, bizi daha nitelikli yapıtlara kavuşturur; belki en başta söylemeliydim, azdan nitelik çıkmaz.

Köy kaynağından fışkıran edebiyatın, yönü topluma dönük, okuru etkileyen, ona yarar sağlayan, nitelikli bir edebiyat olduğu elbet bir gün algılanacaktır.

Fakir Baykurt

Ozanın aynı yılda yazdığı "Anadolu Yolculuğu"nda ise şaşırtıcı dizeler karşımıza çıkar:

Bir avuç tuzla ekmek karnımızı doyurur!
Gün olur ki dikenler çiğnenir aş yerine,
Kaburgalar içinde gün olur ki kalp durur!
Ne için gülen değil, bu yurt, hicran diyarı?

Gürtunca'daki bu çelişme, ozansı bakışlarla katı gerçekler arasındadır. Ne var ki, ikisi de inandırıcı olmaktan uzak ve içtenlikten yoksundur.

Aynı doğrultuda gördüğümüz Orhan Seyfi (Orhon) "Anadolu Toprağı" adlı şiirinde,

Senelerce sana hasret taşıyan
Bir gönülle kollarına atılsam,
Ben de bir gün kucağında yaşayan
Bahtiyarlar arasına katılsam.

diyerek kendini avutur. Faruk Nafiz (Çamlıbel) de, "Bizim Memleket" adlı şiirinde olduğu gibi, bir yandan,

Icenler sihirli pınarlarından
Şöyle bir silkinir, ceylan olurlar!

derken, bir yandan da çelişmeyi ozansı dizelerle örtbas etmeye çalışır:

Onlar ki sabansız, tarlasız çiftçi,
Davarsız, kavalsız çoban olurlar...

Örnekleri çoğaltmak gereğini duymadan, edebî plandaki bu türden bir köycülük yaklaşımının yararlı olmaktan çok, zararlı olduğunu söyleyebiliriz.

Sonunda, bu allı pullu ve çelişmeli dünya ortasından bir romancının çığlığı andıran ve aydına yöneltilen şu sözleri yükselir: "Bu vîran ve bu yoksul insan kitlesi için ne yaptın? Yıllarca, yüzyıllarca onun kanını emdikten ve bir posa halinde kanını toprak üstüne akıttıktan sonra, şimdi de gelip ondan tiksinme hakkını kendinde buluyorsun. Anadolu halkının bir ruhu vardı, nüfuz edemedin. Bir kafası vardı, aydınlatamadın. Bir vücudu vardı, besleyemedin. Üstünde yaşadığı bir toprak vardı, işletemedin. O, katı toprakla göğün arasında bir yabanî ot gibi bitti. Şimdi elinde orak, buraya gelmişsin, ne ektin ki ne biçeceksin?".[9]

Bir araştırmaya göre bu çığlık "Türk köyünün kaygısını çeken" romancı yaklaşımının üçüncü halkasındadır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *"Yaban"*ından önce *"Karabibik"* (1890) ve *"Küçük Paşa"* (1909) ile başlayan çizgi *"Yaban"*da (1932) belli bir aşamaya ulaşır. "Bu romanlarda, yurdumuzun geri kalmışlığı, Türk köylüsünün yoksulluğu, bilgisizliği ve bu yüzden çektikleri ele alınmış; yöneticilerin, aydınların umursamazlığı, adam sendeciliği gözümüzün önüne konmuş"tur.[10]

Romanımızda başlayan bu gerçekçi köy yaklaşımı, gittikçe gürbüzleşerek günümüze kadar uzanır. Bu dizinin son halkalarından biri olan *"Toprak Uyanırsa?"* da dikkati çeken bir işaret vardır. Fazlasıyla iyimser bir açıdan, köyden gelen hiçbir engelle savaşmaya gerek kalmadan, herkesle sarmaş-dolaş olarak Keltepe köyünü ilkel hayattan çağdaş dünyaya ulaştıran emekli köy öğretmeni ne kadar geniş hayalli olursa olsun, bize kalırsa yazar, "imam"ın ağzından önemli bir gerçeğe parmak basmaktadır: "Köyün dirliğine el atmadan, Keltepe'ye

9. Karaosmanoğlu, Y. K., *Yaban*, İstanbul, 1932, s. 95.
10. Akıncı, G., *Türk Romanında Köye Doğru*, Ankara, 1961.
11. Aydemir, Ş. S., *Toprak Uyanırsa?*, İstanbul 1963, s. 82.

mektep değil ya, darülfünun açsan nafile. Sen köyün dirliğine el at oğlum, dirliğine bak."[11] Böylece, köyün iktisadî sorunlarına öncelik verilmesi gereği dile getiriliyor.

Bugünlere gelinirken, soylu şiirin köy sorunlarına bakışını da ihmal edemeyiz. Biz bilimadamları, çoğu kez yalnız olaylarla yetinir, çeşitli verilerden sonuçlar çıkarmaya çalışırız. Oysaki, soylu ozanlar için durum biraz değişiktir. Onlar olaylara sezilerini de katar, sayfalar dolusu düşünceyi birkaç dizede dile getirirler. Üstelik, ne onlar öğretmek çabasında, ne de şiir okuyucusu öğrenmek amacında olmadığı için de, ozan sözü doğruyu güzel bir biçimde dile getirince, etkili olur.

Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın köy sorunlarına bakışı, bu nedenlerle bize ilgi çekici görünmektedir. *Sivaslı Karınca*'da yer alan "Öte Taraf" adlı şiiri, ahretten değil, köyden bir haberdir. *Toprak Ana*'da ise, önce köy kısa fakat keskin çizgilerle ortaya konur. Yalnız şiirlerin başlıklarını sıralamak, bir fikir edinmek için yeter: Işıksız Köy – Çocuksuz Köy – Metupsuz Köy – Yağmursuz Köy – Ağaçsız Köy – Yolsuz Köy – Habersiz Köy – Ölümsüz Köy. Belki de bunların bir nedeni olarak köydeki tarımın rolü, *"Bir karış oldu ağam, bu yılın buğdası"* dizesiyle başlayan "Bu Yılın Buğdası" adı şiirde dile getirilir. İş, bu kadarla da bitmez, "Gün"ün de diyecekleri vardır. sonunda "Eğri Bıçak"da işe karışır; kan gütme geleneği, toprak ve su için işlenen cinayetler ortaya çıkar. Sonunda, toplu bir bakışla Dağlarca "Köy Dediğin" adlı şiirinin son dizelerinde sorunu önümüze serer:

Ağrıdığı yer, hepimizin.
İnsanoğluna karşı
Kurdun kuşun yediği.

Dağlarca, bir "message" niteliğinde olan Kızılırmak Kıyıları adlı şiirinde aydınlarımıza ve yöneticilerimize seslenir:

Kardaş, senin dediklerin yok,
Halay çekilen toprak bu toprak değil.
Çık hele Anadolu'ya,
Kamyonlarla gel, kağnılarla gel gayrı,
O kadar uzak değil.

Acı gerçekleri ansıtan Dağlarca'nın, kötümserliğe kapılmadan, gelecek günlerin geçmiş günlerden daha parlak olacağı inancını bizimle paylaşmak istediği görülür. Yeter ki, elbirliğiyle köyü uyandırmasını bilelim, demeğe getirir:

Gün doğar, tarla kuşları uçuşurlar,
Ağır bir aydınlık, bildiğin şafak değil.
Öyle dalmış ki yüzyıllar süren uykusuna,
Uyandıramazsan
Uyanacak değil.

Halkevi Köycülüğü ve Köy Enstitüsü Köycülüğü

"Halkçılık" ilkesinin uygulanmasına dayanan, 1932-1950 dönemi sonunda sayıları 478 Halkevi'ne ve 4.322 Halkodası'na ulaşan bir örgütleşmenin ürünü olan Halkevi köycülüğü, CHP'nin halka ve köye uzanma çabası olarak görünmektedir. Atatürk'ün 19 şubat 1932'de yaptığı açılış konuşmasında halkevlerinin amacı dile getirilmiştir: "En kuvvetli ders vasıtala-

Arifiye Eğitmenler Kursu'nda arıcılık dersi, *Cengiz Kahraman arşivi.*

rına ve yetişkin muallim ordularına malik olmak kâfi değildir. Halkı yetiştirmek, halkı bir kitle haline getirmek için ayrıca bir millî halk mesaisinin tanzimini ihmal etmemelidir".[12]

Halkevlerinin "köycülük" kolları tarafından yürütülen çalışmaları kapsayan, bizim "Halkevi köycülüğü" adını verdiğimiz uygulama ve yayınlar aydınlarımızın köy sorunlarına yaklaşımının yeni bir aşamasıdır. Bütün iyi niyetine rağmen, köye dışardan bakan, nutukçu ve öğütçü olmaktan kendini kurtaramayan bu gel-geç köycülük hareketi de, aydınların köyde yaptıkları piknik gezintileri halini alarak tavsamıştır.

Halkevi köycülüğü gibi Köy Enstitüsü köycülüğü de bir kuruma, ona vücut veren görüşlere dayanmaktadır. 17 Nisan 1940 tarihinde TBMM'nin kabul ettiği 3803 sayılı yasanın birinci maddesine göre, "Köy öğretmeni ve köy yararına diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere, ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde, Maarif Vekilliği'nce Köy Enstitüleri açılır". Köyü içinden canlandırmak amacını güden Köy Enstitülerine köylü gençler alınıyor, köy koşulları içindeki eğitim ve öğretim uygulamalı olarak yürütülüyordu. Hareketin ideoloğu ve mimarı olan İsmail Hakkı Tonguç'a göre, "Köyü kalkındırmaya değil, kendi unsurları ile içinden canlandırmaya çalışmak ve şuurlandırmak" gerekiyordu. "Köyün her işte temel olması" vazgeçilmez ilkeydi. "Köye dayanmayan hiçbir teşkilatın verimli olmasına imkân yoktur. Köyden kuvvet almayan hiçbir iş normal bir şekilde inkişaf ettirilemez. Köylünün katılamayacağı hiçbir hareketin güzel ve kuvvetli olması mümkün değildir. Köylüsüz yeni bir medeniyet kurulamaz. Köylüyü bir kıymet olarak almayan, köye müteveccih her teşebbüs, şehir ve kasabadan dışarı çıkamaz".[13]

Bir eğitim atılımı olarak büyük önem taşıyan, aydınımızın köye bakışına yenilikler getiren Köy Enstitüsü köycülüğünde, gerçekçi bir tutumla köyden ve köy insanından yola çıkılmış, yeni bir aydın kuşağı yaratılmasına çalışılmıştır. Çoğunlukla aydın köye gitmeyince,

12. "Halkevleri", *Meydan Larousse*, İstanbul, 1971, C. V, s. 561.

13. Tonguç, İ. H., *Canlandırılacak Köy*, İstanbul, 1939, s. 20-21.

köylü çocuğunu eğiterek köye yollamak baş kaygı olmuştur. Uygulama döneminin kısa olmasına karşılık sürekli tartışmalara ve değişik değerlendirmelere konu olan köy enstitüsü köycülüğünün iki sonucu üzerinde durmak gerekir:

1) Her tek yanlı köyü kalkındırma çabası gibi, sadece eğitim yolu ile köyün kalkındırılması (canlandırılması) da, istenilen olumlu sonucu vermemiştir.

Bizim Köy

Mahmut Makal'ın Bizim Köy'ü Ocak 1950'de basıldığında büyük olay yarattı. Kitap, Türkiye'de o güne kadar alışılmamış biçimde beş ayda dört baskı yaptı. Ama kitapta anlatılan gerçekler yazarı "komünistlik"le damgalamaya ve sakıncalı kişi yapmaya yetmişti.

Kitabı yayımlayan Varlık Yayınevi'nin sahibi Yaşar Nabi, ilk baskıya önsözünde şöyle diyordu:

"Bir Orta Anadolu köyünün acı gerçeği, bana öyle geliyor ki, bütün çıplaklığıyle ilk defa olarak bu kitapta dile geliyor. Gerçi köylülerimizin durumu üzerine daha önce de bazı şeyler yazılmıştır. Ancak bunlar ya iktisadi, içtimai araştırmalar, yahut da köye şöyle bir uğramış aydınların müşahedeleriydi. Halbuki bu kitap doğrudan doğruya köyde doğmuş, köyde yaşıyan bir köy çocuğunun tanıklığıdır. Büyük değeri de bu yüzdendir. Hattâ bir pervasızın yardımıyle de olsa, uzaktan bakan bir insan için, Makal'ın anlattıklarını görüp tesbit etmeğe imkân yoktur.

Türk köyünü kalkındırma dâvasının en büyük dâvamız olduğuna inanıyorum. Kurtuluş ancak oradan gelecek. Bu dâvanın halli içinse ilkin köyü tanımaya ihtiyacımız var. Bizim Köy bu yolda atılmış ilk adımdır.

... Varlık bu eserle, şimdiye kadar çıkardığı kitapların en önemlisini verdiği kanaatindedir. Bizim Köy'ün sadece bir edebî eser gibi değil, Türk köyünün kalkınması, Türk köylüsünün insanlık haklarına kavuşması uğrunda yazılmış bir rapor, hattâ isterseniz bir ithamname gibi okunması gerekir. Aydınlarımızın, içinde yüzdükleri vurdum duymazlıktan biraz olsun silkinerek onun üzerinde layık olduğu önemde duracaklarını umalım."

Bizim Köy'ün "Geçim Derdi" başlıklı ilk bölümünden iki parça

Kışın hesabı

Doğunun adı çıkmış. Burası Anadolu'nun göbeği sayılır. Çektiklerimize bakıyorum da Doğudakilerin durumu daha kötü olabilir mi diye tüylerim ürperiyor. Oturulur bir ev, soğuktan korur bir giyecek, karın doyurur yiyecek, az buçuk yakacak olmayınca nasıl karşı konur kışa?

Bizde bu sayılanların birisinden eser yok. Elbise beş on yılda bir ya dikilir, ya dikilmez. Dikileni de en adisinden, sıcaklarda bile işe yaramaz cinsindendir. Ceket pek âdet olmamıştır, yelekle pantalon giyilir. Bazı ihtiyarlar, eski bir asker ceketi uydurmuşlardır bir yandan, boyayıp geçirirler sırtlarına. Bu ceketin altında en aşağı on yaşında bir pontalonla bir işlik veya sadece don gömlek. Ayaklarında çoğunun nalik (nalın) vardır. Kundura giyen çok azdır. Erkekler yazın çarık, kışın çoğu nalın, azı kundura giyerler. Çorap giyen az bulunur. Zaten kış günü, evden köy odasına; odadan eve gitmekten başka bir iş olmadığından kundura sürüklemektense nalın sürüklemek daha iyi. Kadınlar yalın kat giyindikleri halde soğuğa alışır: Hayvana bakmak, sulamak, eve su getirmek gibi işler hep onlardadır. Erkeklerse, boş oturmaktan titrerler hep kış boyu. Çoğunun ayağında tek kat yamalı bir dondan başka bir şey yoktur.

Tezeği yakan köylüye "gübreyi yakmak deliliktir, tarlaya dök..." derler. Bu konu üzerine bilimsel (!) makaleler çırpıştıranları da görürsünüz. A efendim, yakmaya tezek bulsak öpüp başımıza koyacağız! Hem köylü tezek yakmasın da ne yaksın? Günahını mı? Odun kömür yüzü görmüşlüğü var mıdır nice köylerin, bir sorsanıza!..

Çok kere tezek, saman sıcak da tükeniverir kış ortasında. İşte o zaman köyün hali dumandır. Bu yıl böyle oldu.

Bir kış bastırdı, düşman başına... Havalar ha açtı, ha açıyor, bahar yaklaştı, bir şey kalmadı, dedikçe büsbütün azıttı. Tipi halinde uğuldayarak esen zehir gibi yel hiç kesilmedi.

Soba ve bu bölgenin bazı köylerinde olduğu gibi tandır yok. Yalnız ocak; toplan başına, islen de islen. Onün kavurga kavursun, arkan harman savursun. Hasılı "Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır" ata sözü tam yerini buldu.

Küçük bir kız, saçının içi saman küliyle baştan başa donanmış, dumandan yanıp sulanan gözlerini, kara bakamadığından elleriyle kapatıp titreyerek, acele ediyordu. Remzi onbaşıya "Nasıl" der gibi baktım. "Bu nedir?" diye soruyorum sana-

2) Bu atılımın çok olumlu bir sonucu olarak, fikir ve sanat alanındaki haklı yerlerini alan köylü-aydınlar kuşağı ortaya çıkmıştır. Bize kalırsa bu olay, Türk uyanış hareketinin yarattığı yeni bir bileşimdir. Bundan böyle, halktan harsi bir terbiye almak için halka doğru gitmesi gereken güzidelere gereksinme kalmamıştır.

Yerinde bir çağrışımla *Bizim Köy*'ü anımsıyoruz. Çoğunluğunun sanısı böyle olmasa da,

rak: "Efendi," dedi, "Buna ireçber altunu derler. Gözünü seveyim, keşke olsa da bol bol yaksak..."

Doğru söylüyordu: Olsa da!.. Samanlar suyunu çekti. Tezek tükendi. Çok evlerde un çuvallarının da dibi çırpıldı. Hayvanlar nasıl nice idare ediyorlar ama bir deri bir kemik kaldılar. Tezeği tükenen ocak yakamıyor. Çocuklar şiltenin altından çıkamıyorlar.

Devam edebilen 50-60 öğrencimiz var. Şubatın başına kadar titreyerek, bazan ısınarak ıkına sıkına geçinebildik. Gelgelelim şubat olanca şirretliğiyle saldırınca dizlerimizin bağı çözülü çözülüverdi. Bu kadar öğrenci içerisinde yalnız bir ikisinin azıcık tezekleri kalmış. (Öküzü ikiden fazla olan ağaların). Bunlara da her gün birer tane getirin desek, bakalım ana babaları razı gelecek mi, hem iki gün sonra onlar da çekecek iflas bayrağını.

Onun için: "Yarın ölüyoruz, ne yapacağız?" gibilerden bir söz edecek olsam çıt çıkmıyor. Sadece büküyorlar boyunlarını "Ne gelir elimizden" dercesine. Olsa canlarını esirgemezler, ama vermeyince mâbut... Evet ne yapsınlar... Ama tek başına, kışın amansız kudretiyle savaşmak zorunda olan ben ne yapayım?

Siz olsanız ne yapardınız bilmem, ama ben şöyle yaptım:

"Bu da bir savaş sayılır, ölürsem şehit, kalırsam gazi" diye düşünerek bir neş'e, bir ümit, bir gayret geldi bana. Bazan başım daralınca, köy odasına gider, anca beraber, kanca beraber başlardık, titreme oyununa. Elim yüzüm mosmor, tüylerim diken diken, biraz ayakta dursam dizlerimin bağı çözülü çözülüveriyor... Her akşam yatarken iyice sarıp sarmalanırım ama üstümdekiler bu soğuğa dayanır şeyler mi? Gündüz gene neyse ne, insan gezinirken, bir işle uğraşırken üşümeye fazla vakit bulamıyor. Ama gece oldu mu neuzubillah! İliklerine işliyor soğuk adamın... Bazan kendi kendime bir felsefe kurarım. "Ben artık çile çekmeye alıştım, derim, benim gözümü hiçbir sıkıntı yıldırmaz." Bu düşünceyle içim ısındı mı, dışım için de fazla korkum kalmaz.

Bu arada nezle hiç eksik olmadı. Anamdan nezleli doğmuşum gibi geldi bana. Soğuk algınlığı da bir iki kere yere vurdu bizi. İçimi yıpratmamak için dişimi sıktım. Ümidin işe yaradığını anladım ümit ateşiyle içimi ısıtmasam bir gün bile ayakta duramazdım o soğuklarda. Karakışın en acı günlerini yaşadığımız şubat ve mart boyunca bizim sobada yanan te zek yirmiyi geçmedi. Onu da ağalardan getirttik: Yemek pişirmek için. Tezeği tutuşturmak için defter kitap komadık evde... Köylü ocakta gömülü ateşi üfliyerek tutuşturur; biz de kibrit bulamadığımız zaman aynı yola baş vurduk ya, gazetenin çabuk parlatmak hususunda gene faydası dokunuyor. Ama sobanın böyle bir iki saat yandığı zamanlarda bile içerinin dışarıdan farksız olduğunu söylemeye hacet var mı? Hayır. Çok kere dışarısı içerden sıcaktı. Çocuklar dayanabilip de paydos etmediğimiz günler, soluklanma zamanı gelip de dışarı çıkmak için can atardık. Ağzımız, yüzümü söz söyliyemiyecek kadar donmuşken dışarı çıkınca gezindik mi ısınırdık.

Topraktan yeni çıkmış bir kertenkele gibi ölü mü, diri mi farksız bir halde nisanı getirdik. Gelelim berikilere: Allah kışı vermiş, kış için gerekli olanları da kendiniz bulun demiş. Bulunmazsa başa gelen çekilir. Gemisini kurtarabilen çıkar karaya, kurtaramayan gider araya! Öyle oldu, yaşlılar pek az fire ile çıktılar kıştan. Ama çocuklar! Çocuklara oldu olanlar! Yeni doğanlardan tutun da bir yaşındakilere kadar hiç kalmadı. Soğuğu hırsat bilen amansız çocuk hastalıkları silip süpürdü yavrucakları. Ama bir de köylüye sor, soğuk mu aldı, yoksa Allahın emri mi diye.

Bizim köyden olan ve bu bölgede on üç köyün sağlık korucusu bulunan bir arkadaş var. Geniş düşünür denebilir. Bazen uğrar, konuşuruz. Birleşip hükümet doktorluğuna bir rapor yazdık. "Köylerde bir hastalık olursa bildir" derlermiş. Biz de bildirdik. Bizim rapor vardığı gün doktor dairede yokmuş. Kapıcı "yarın uğra!" demiş. Ama giden köylü orada bekçilik edecek değil a, işini bitirip köye döndü. Zaten ayda yılda bir çıkar ilçeye giden. Tam 365 gün sonra tekrar yazdık ve ilk raporumuza ilgi gösterilmediğinden üzüntümüzü de belirttik. Bu sefer cevap geldi: "Kış çok fazladır. Yollar kapalı olduğundan kamyonu bulsak bile çıkamaz. Gelsek de yapılacak bir şey yoktur. Ana babalar çocukları sıcak tutsunlar, yatakta istirahat ettirsinler, öksürüğü kesici ilâçlar kullansınlar. Terletsinler. Göğüslerine sıcak havlular koysunlar. İyi gıdalarla, sütle beslesinler. İki tane broşür gönderiyoruz. Halka okuyun. Oradaki rejimlere göre hareket eder

Mahmut Makal'ın, *Bizim Köy*'ü kitap dünyamızda bu adı taşıyan ilk yapıt değildir. 1948 yılında Cahit Beğenç'in aynı adı taşıyan kitabı Makal'ınkinden iki yıl önce yayımlanmış bulunuyordu. Bu kitabın şu başlangıç bölümü, şiirdeki romantik köycülüğün düz yazıda 1948 yıllarında hâlâ sürüp gittiğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir: "Bizim köy, büyük şehirlerden çok uzakta, koca koca dağların arasında, ormanlar içinde bir köydür. Üst

lerse kısmen azalır ölüm..."

Mavi renkli bir kâğıtta aynen şunlar yazılıydı ve "Su iyyeni", "Kızamık" başlıklarını taşıyan, Sağlık Bakanlığı'nca yayınlanmış iki broşür de eklenmişti mektuba. Broşürleri çocuklara verdim, okudular. Ben de açıkladım. "Suyun litresine 6 santigram hesabiyle permanganat, iposülfit konur", "mangal kömürü..." belki pahalı şeyler değil bunlar şehirler için, ama biz burada nereden bulalım. Ders zamanı ben açıkladım. Bizim sağlık korucu arkadaş köy odasında halka okumuş da ters lâflarla karşılanmış:

"Akıl dail eğlence. Sanki toktor Allah hikmetine karşı gelecek..."

"Veren Allah, alan Allah. Çok şükür buönkü günümüze. Biz kaldık da neye yaradı. Ağşamlaradan işimiz gücümüz sövüp sayıp günaha girmek. Hiç olmazsa bunlar sabi sabi gidiyorlar huri analarının yanına..."

Sağlık korucusu arkadaşla ölenlerin listesini "ölüm kâğıdı"na yazıp gönderdik. Bizim köy 130 evlidir. Ocak ve martta ölenlere göre şubattaki kırım daha kabarık. Yalnız bu ay içinde hiçbirisi yaşını doldurmamış olmak şartiyle 34 çocuk yazdık listeye. (Temmuzda ishalden gidenler ayrı hesap). Bunların dört tanesi aynı gün ve aynı saatte ölüyor, birden gömüldüler.

Arkadaşın bölgesine giren köylerin en büyüğü bizim köydür. 15, 20, 30 evli olanlar var. Bu 13 köyden şubat ayı için arkadaşın "ölüm kâğıdı"na yazdığı çocukların sayısı 120 dir.

Gıda

Öyle çeşit çeşit yiyecektler, katıklar aramayın bizde. Fırından yeni çıkmış taze ekmek, bakkaldan şunu bunu, manavdan sebze yemişler alıp sepet sepet eve taşımak yok. Güzden eline ne geçer virahanenin kenarına köşesine atarsan baharı getirirsin onunla.

Ömrümüz ne kadar durgun, düşünce ve yoksulluk içindeyse, gıdalarımız da o kadar basit ve sayılı. En ilkel bir yiyecek olan pirinç bizim için lükstür. Kırk yılda bir canın çekerse ara babam ara işin yoksa... Bir kadına, çocuğuna şekerle ezip karıştırarak kuru çay yedirmesini salık vermiş ühürükçünün biri. Aramış taramış bulamayınca bana geldi. Kuponla aldığım (vesikaya bindirildiği sıralardaydı) yarım kilo şekerin artığı ile çay kutusunun dibini sıyırıp verdim. Sanırım bu "iyiliğimi" kadıncağız öbür dünyada bile unutamıyacak. Çocuğa iyi gelmiş bu çay. Beni gördü mü ne yapacağını şaşırır, ne hayır dualar! Neler de vâdeder ama tutamazsa kabahat onun mu? Gönül ganidir ya, siz ona bakın...

Hemen unutmadan söyliyim. Alfabede: "Baba bana bal al" cümlesini okurken, sordum: 56 öğrenci içinde yalnız bir tanesi bal görmüş. Gerisi bilmiyor. O çocuk da başka bir köyü gezmeye gittiğinde görmüş.

– Öğretmenim, ata mı benzer bal, yoksa kuzuya filân mı? diye bir soru yağmuruna tutulup tanımlayamamıştım.

Bizim köyde sebze ekilmez değil. Mayısta ekilir, ağustosta yetişir ve ilkiydi sonuydu derken ekimde kesilir arkası. Bunlar kabak, pancar gibi şeylerdir. Bu aylarda kabak ve pancar yemeği evlerde öğle akşam yenilen şeydir. Çünkü baş gıda olan bulgur pilâvı da yazın bulunmaz. Kış sofrasının esas yemeği olan bulgur harman kalktıktan sonra fazlaca kaynatılır. Ama bahara kadar zor dayanır. Ekmek bile bulunmaz o sıralarda çok evlerde. Üç ay ekinin yetişmesini bekle. Kadın kız işi yoksa cacık (bir ot) toplasın, kaynat, kaynat kaynat ye.

Her evde bir tencere kaynar ya fikir fikir, dert olsa gerek bu kaynayan. Her yüzde gösterir etkisini. Süzülür mü süzülür yüzler, uzar mı uzar dertler.

Gerçi bulgurun yanında fasulye, patates, bağı olan bazılarında azıcık pekmez bulunabilir bu lüks nimetlerden. Çoğunluk ya kupkuru yavan ekmekle ya da biraz soğan, turşuyu katık ederek gününü gün eder. Bulguru bile zor bulur. Sık dişini verme canını!

Fatoş adlı bir kadın, iki çocuğuyla birlikte tek göz evinde oturur. Güzün, şalak kabak gibi şeylerin de kökü tükendiğinden baharın otlar bitene kadar kuru ekmekten başka bir şey yüzü görmez bu aile. Evlerinde biri eski un çuvalı ile bir eski hasır, birkaç eşya da yoktur. Fatoş'la çocukları kış yaz hasır üstünde, çullara sarınıp yatarlar.

Davar gibi yağ verecek hayvanlar pek kıt olduğundan bulgur pilâvını, o da kokusunu sindirecek kadar, ancak beş on ev yağlı yiyebilir. Ötekiler sade suya haşlarlar.

Söz açıldı mı uzar gider. Yüzümüzün kanı, gözümüzün feri uçar gider.

Mahmut Makal

yanı bodur meşeli, alt yanı çayır çimen döşelidir. Bizim köyün yazı bir başka güzel olur, güzü bir başka. Kışın karlar gökten mendil gibi düşer.

Bizim köy 80 haneliktir. Orman köyüdür. Tarlalarımız ormandan bozulmadır. Bundan dolayı topraklarımız verimsizdir. Tohum ekip tohum biçeceğimizi bildiğimizden, ekim dikimine bel bağlamayız. Bizim geçimimiz ormandandır. Ağacı çok severiz. Çünkü bize faydası vardır".[14]

Mahmut Makal'ın çarpıcı bir gerçekçilikle köyü yansıtan, köy notları çığırını açmasa da bu çığırın hızla gelişmesi etkileyen *Bizim Köy*'ü, köy sorunlarına çözüm getirmeyen, fakat gerçekçi bir gözle, çoğu kez de bir fotoğraf merceği doğruluğuyla köy gerçeklerini gözler önüne seren yazarlar için özendirici, okuyucular ve yöneticiler için de uyarıcı olmuştur.

14. Beğenç, C., *Bizim Köy*, Ankara, 1948, s. 3.

Cavit Orhan Tütengil, Prof. Dr.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE KÖYCÜLÜK POLİTİKALARI: KÖYE DOĞRU HAREKETİ

Türkân Çetin

Türkiye'de köycülük hareketinin tarihi II. Meşrutiyet yıllarına kadar iner. Rusya'daki narodnik hareketin etkileri, bu dönemde Balkanlar'da ve Osmanlı aydınları üzerinde de hissedilmiştir.[1] *Türk Yurdu* ve *Halka Doğru* dergilerinde teorize edilen Türkçülük ve halkçılığın temelinde, nüfusun en önemli bir bölümünü oluşturan köylülere ulaşma, köylüleri aydınlatma düşüncesi vardır. 21 Nisan 1330'da (4 Mayıs 1914) kurulan Köylü Bilgi Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yan kuruluşudur. Amacı, İttihatçıların köylü ile bağlantısını sağlamaktır.[2] Doktor Abdullah Cevdet tarafından kurulan, aynı adı taşıyan Köylü Bilgi Cemiyeti de kültürel amaçlıydı. Arap harflerinde yapılan değişikliklerle okunması kolaylaştırılan teknik kitaplar yayımlanıyordu.[3] Yusuf Akçura, "halk" sözcüğünden, "köylükte yaşayan az toprak sahibi, yahut büsbütün topraksız rençberler" ve "şehirlerde ufak esnaf ve gündelikçi ameleler, ırgatlar"ın anlaşılması gerektiğini savunuyordu.[4] Birinci Dünya Savaşı sırasında halk sözcüğü, taşra İttihatçıları tarafından "orta sınıf" anlamında kullanılıyordu. İzmir'de kurulan Halka Doğru Cemiyeti, 1918 yılında *Halka Doğru Dergisi*'ni çıkarmaya başladı. Dergide "halk" sözcüğü, artık düşük gelir gruplarını, topraksız ya da az topraklı köylüyü, işçi ve küçük esnafı dışlıyordu.[5] Buna tepki olarak, bir grup aydın tarafından, 18 Mart 1335 (1919)'de Köycüler Cemiyeti kuruldu.[6] Cemiyetin aktif üyelerinden Reşit Galip, Kütahya köylerinde Türk Ocaklı bir hekim olarak çalıştığı dönemde gözlemlediği gerçekleri ve 1920 yılında Anadolu köylüsünün toprak sorununu "Köycülük" adlı yazıda ortaya koyuyordu.[7] Dr. Reşit Galip[8] Anadolu'nun toplumsal yapısını gözlemledikten sonra, köylünün eşraf, ağa, derebeylerinin baskısı altında inlediğini, ağaların iki ayak üzerinde durduklarını, bunun birinin para ve mal dayanağı, diğerinin ise hükümeti arkalarına alıp onun gücüne yaslanma olduğunu belirtiyor ve "Her bucağın köyleri, bucak merkezindeki 3-5 ağa arasında bölüşülmüştür" diyordu. Ona göre Kurtuluş Savaşı'na tüm varlığı ile katılmış köylüye yönelik devrimin iki ana temeli vardı:

"1- Senetsiz, yasadışı yollarla köylüyü borçlandıran kara kaplı defteri yok etmek, halkı borç köleliğinden kurtarmak.

2- Büyük toprakları dağıtıp köylüyü kendi payına sahip kılmak. Böylece, anamal-anapara varlığıyla hükümet gücüne dayanan ağalık anlayışını, zorbalığı yok etmek."

Dr. Reşit Galip, köylünün ağanın, eşrafın elinden kurtarılmasını istiyordu, ama Anadolu Hareketi'ne ağa ve eşrafın desteğini sağlamak, o dönemin koşulları içinde gerekliydi. Mustafa Kemal, Halkçılık Bildirisi ile köylünün sorunlarına ve bunlar içinde önemli bir yer tutan toprak sorununa değiniyor, ancak Kurtuluş Savaşı sırasında toprak reformundan söz etmiyordu. Mustafa Kemal, köylü sorunlarının ancak savaş kazanıldıktan sonra

1. Osmanlı dönemi "Halka doğru" hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak, Z., *Toplum ve Bilim*, S. 24, Kış 1984, s. 69-81.

2. Köylü Bilgi Cemiyeti'nin çalışmaları için bkz. Tunaya, T. Z. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 1, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, s. 474.

3. Bu cemiyetin çalışmaları için bkz. Hanioğlu, Ş., *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981, s. 369.

4. Toprak, *agm.*, s. 75

5. Toprak, *agm.*, s . 76

6. Cemiyetin çalışmaları hakkında bkz. İğdemir, U., *Yılların İçinden*, TTK Yayınları, Ankara, 1976, s. 292, 293; Üstel, F., "Köycüler Cemiyeti", *Tarih ve Toplum*, XII/72, Aralık 1989, s. 12-16.

7. Bu yazının tam metni için bkz. Ellçin, E., *Türk Kemalist Devrim İdeolojisi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 359-379

8. Reşit Galip hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Elman, A. Ş., *Reşit Galip (1892-1934)*, Ankara, 1955.

gündeme getirilerek çözülebileceğini, aksi takdirde Kurtuluş Savaşı'nı destekleyen güçlerin çıkarlarının tersine olan bu durumun, onları Anadolu Hareketi'ni desteklemekten uzaklaştıracağını belirtmektedir.[9] Atatürk daha Kurtuluş Savaşı sürerken, TBMM'nin üçüncü toplantı yılını açış konuşmasında "...Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür. Binaenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin siyaset-i iktisadiyesi bu gaye-i asliyeyi istihsale matuftur"[10] demiştir.

Ancak, Cumhuriyet'in ilk yıllarının ekonomi politikalarının belirlendiği İzmir İktisat Kongresi'nde tarım işçisi, ortakçı ve yarıcıların haklarını savunacak temsilciler yoktu. Çiftçi grubunun esasları incelendiğinde, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının temsil edilerek bu doğrultuda kararlar alındığı görülür.[11] Kongrenin bitiminden sonra *Türkiye İktisad Mecmuası*'nda Ahmet Hamdi (Başar) bu konuyu şöyle anlatıyordu:

"...Hatta hatırladığıma göre işletilmeyen çiftliklerin köylüye tevzii gibi bir teklif karşısında, çiftçi murahhasları tuyan (taşkınlık, coşkunluk) etmişti. Demek oluyor ki memlekette mevcut iki çiftçi sınıfı tamamen kongrede temsil edilmiş değildir. Arazi sahipleri ile yarıcılardan ibaret olan arazisiz köylüler, hiç olmazsa müsavi haklara malik olarak tefrik edilmeli ve her biri ayrı ayrı dinlenmeliydi. Köyler ve kazalarda çiftçi namıyla ancak arazi sahipleriyle temas eden hükümet teşkilatı, biraz da bütün yükü omuzlarında taşıyan diğer sınıftan ilham almaya çalışmalıdır."[12] *Aydınlık* gazetesinde Şefik Hüsnü, ülkenin gelirinin önemli kısmının ziraat olduğunu belirterek, ileride gelişecek sanayinin de daha çok "Sanayi-i Ziraiye" olacağını, bu nedenle devletin köylüye ehemmiyet vermesi ve toprak reformuna gidilmesi gerektiğini yazıyordu.[13]

İzmir İktisat Kongresi'ne zürra ve tüccar temsilcisi olarak, Havza'dan katılan Zübeyroğlu Nafiz Bey de köylünün en önemli iki probleminin sağlık ve eğitim sorunları olduğunu söylüyor; eğitim sorununun, yeni mezun öğretmenlerin askerlik mükellefiyeti yerine köyde öğretmenlik yapmasıyla çözülebileceği görüşünü savunuyordu.[14]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında köylü sorunları üzerinde basında en çok kalem oynatan kişiler *Ziraat ve Ticaret* gazetesinin sahibi ve başyazarı Salih Zeki ile *Türk Sesi*'nde yazan ve aynı zamanda ziraat okulunda öğretmenlik yapan Çiftçi Necati Bey'dir.[15] Salih Zeki Fransız usulü yerine Amerika'da uygulanan ziraat eğitiminin Türkiye'de uygulanmasıyla çiftçi ve köy çocuklarının tarıma olan ilgilerinin artacağını savunuyordu.[16]

Çiftçi Necati ise, "Memleketimiz ziraat memleketidir. Makine ekmek ve su gibi gereklidir"[17] diyor ve yine bir başka makalesinde de tütün, üzüm, incir ve diğer ürünlerin ekiminde az emekle çok mahsul almanın yolları aranarak; el ve motorla çalışan makineler, kimyevi gübreler, çapa ve kurutma makineleriyle ürünlerin daha ucuz ve kısa sürede alınabileceğini yazıyordu.[18]

Mehmed Nihad Bey, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde tarımda makineleşmeyi savunuyor ve çeşitli tarımsal makinelerin uygun bölgelerde kullanılırsa ülkenin yararına olacağını belirtiyordu.[19]

Ziraat ve Ticaret gazetesi de tarımda makineleşme konusu üzerinde sürekli duruyordu. Bu örneklerle de görülebileceği gibi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında basın, tarımsal üretimi sanayileşmeye yönelik olarak artırmak, makineleşme ve tarım alanında eğitim konuları

9. Atatürk'ün toprak reformu konuşundaki görüşleri için bkz, Aralov, S. İ, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, Birey-Toplum yayınları, Ankara, 1985, s. 133, 253, 354.

10. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 4. B., C. 1, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 240.

11. Ökçün, G., "İzmir İktisat Kongresi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, s. 1062.

12. Başar, A. H., "Zavallı Köylü, Zavallı Vatan", *Türkiye İktisat Mecmuası*, 4.8.1339, (1923) No. 22, s. 146.

13. Ökçün, G., *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara, 1981, s. 49.

14. Ökçün, *age.*, s. 57.

15. Ziraat ve Ticaret Gazetesi ilk olarak 1907 yılında yayımlanmaya başladı. Zaman zaman ara vererek 1928 yılına kadar yayımlanmaya devam eden gazete Ekim 1943'ten itibaren yeniden çıkmaya başladı. "Ziraat Ve Ticaret Dergisi 40 yaşında", *Çiftçi*, Ağustos 1947, Yıl: 2, C. 2, S. 23, s. 9.

16. Salih Zeki, "Zirai Mektepler", *Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 9.9.1924, No: 16, s. 358.

17. Çiftçi Necati, "Millî Âlâtı Ziraiye Şirketi", *Türk Sesi*, 9.7.924.

18. Çiftçi Necati, "Ziraat İşleri ve Çiftçiler Birliği", *Türk Sesi*, 14.11.924, s. 2; "Hükümetin Rençbere Yardımı", *Türk Sesi*, 1.10.1924.

19. Mehmed Nihat, "Çiftçilere Dair Bir Mütalaa; Ziraat Makinaları", *Hâkimiyet-i Milliye*, 5.6.1924. s. 2.

üzerinde yoğunlaşmıştı. Köylünün sorunları ise, toprak reformu, sağlık ve eğitim olarak sıralanıyordu.

Cumhuriyet'in ilanından beş ay sonra, Köy Kanunu çıkarılarak köyler ilk kez tüzel kişilik olarak kabul edildi. 1920'li yıllar savaşın tahribatını onarmakla geçti. Savaş sonrası köyüne dönen köylülerin üretime geçmelerini sağlamak amacıyla bir dizi çalışma yapıldı. Devlet, muhtaç çiftçiye kredi vermek amacıyla, Ziraat Bankası'nın bütçesini beş milyon lira ile destekledi, küçük üretici köylünün de kredi almasını sağlamak amacıyla kanunda değişiklik yapıldı. Gösterebileceği hiçbir teminatı olmayan köylüye şahsi itibar üzerine kredi verilmesini sağlamak amacıyla 1 Mart 1924 tarihinde 498 sayılı kanunla İtibar ı Ziraiye Birlikleri kuruldu. Bunu 1929 yılında 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu izledi. Devletin desteğiyle Ziraat Odaları kuruldu. En önemlisi de Aşar Vergisi kaldırıldı ve mültezimlerin gücü kırılmak istendi. Vergi politikasında köklü değişiklikler yapılarak, vergi yükü köylerden şehirlere kaydırıldı. Yoksul köylünün vergiler altında ezilmesi engellenmeye çalışıldı. Ancak toprak reformu gündeme gelmedi.

Kurtuluş Savaşı sırasında Mustafa Kemal, yeni kurulacak devletin yeni bir eğitim politikası izleyerek ayakta kalacağının ve çağdaşlaşacağının bilincindeydi. Meclis'in üçüncü toplanma yılını açış konuşmasında Mustafa Kemal köylülerin eğitimi konusunda şunları söylüyordu: "...Asırlardan beri milletimizi idare eden hükümetler tamim-i maarif arzusunu izhar edegelmişlerdir. Ancak bu arzularına vüsul için şarkı ve garbı taklitten kurtulamadıklarından netice milletin cehaletten kurtulamamasına müncer olmuştur. Bu hazin hakikat karşısında, bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin hududu esasiyesi şöyle olmalıdır: Demiştim ki, bu memleketin sahibi aslisi ve heyeti içtimaiyemizin unsur-u esasisi köylüdür. İşte bu köylüdür ki bugüne kadar nur-u maariften mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli evvela mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten içtinaben, bu fikrimi birkaç kelime ile tavzih etmek için diyebilirim kalelitlak umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlâki malumat vermek ve amal-i erkaayı öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir."[20]

1924 yılında Türkiye'nin eğitimi hakkında bir rapor hazırlamak amacıyla davet edilen ünlü eğitimci John Dewey, raporunun köy okulları ile ilgili bölümünde özetle şu konulara değiniyordu: "Köy okullarının programları, çevrenin iş hayatı göz önüne alınarak hazırlanmalıdır. Köy yaşantısıyla sıkı bağlantısı olan ortaokul ve liselerin kurulması Türkiye'nin en önemli sorunları arasındadır. Bu okullar yalnızca öğrenciye ders veren kurumlar olarak kalmamalı, özellikle uzak yörelerde, toplum hayatının merkezi konumunda olmalıdır. Okul aynı zamanda bir sağlık merkezi olmalı; doktorlarla anlaşmalı olarak köy halkının sağlık problemlerine çözüm üretmelidir. Okul meydanları halkın eğlence merkezi haline getirilmelidir." Dewey okul ile köy halkı arasında sıkı bir ilişki kurulmasını ve öğretmenin köylüye birçok konuda öncülük etmesini istemekteydi.[21]

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde, Atatürk'ün köylünün eğitimi konusundaki düşüncelerini gerçekleştirmesinde en önemli yardımcısı, 20 Aralık 1925-1 Ocak 1929 tarihleri arasında Maarif Vekili olan Mustafa Necati Bey'dir.[22] Mustafa Necati devrimin yerleştirilmesinde öğretmenin önemine değiniyor ve köye yönelik öğretmen yetiştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Darülfünun'da psikoloji hocalarından Ali Haydar da, 1924

20. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* C. 1, s. 244-245.

21. Dewey, J., *Türk Maarifi Hakkında Rapor,* Ankara, 1939.

22. Mustafa Necati'nin hayatı ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Rauf, *Mustafa Necati, Kişiliği, Ulusal Eğitime Bakışı, Konuşma ve Anıları,* İş Bankası Yayınları, 1980.

sonlarında verdiği konferansta bu konuya değinerek, köylere yönelik öğretmen yetiştiren okulların açılması gerektiğini belirtiyordu. Ona göre köy ve şehir çocuklarının yetiştiği ortam çok farklıydı ve şehirde yetişen kişiler köyde öğretmenlik yapamazdı. İlkokul çıkışlı köy çocuklarının alınacağı üç yıllık Köy Muallim Mektepleri'nde köy hayatına yakın yaşanacak, muallim köye daha faydalı olacaktı. Ali Haydar Bey'in önerdiği bu program 1-25 Mayıs 1925'te Konya'da toplanan Maarif Müfettişleri Kongresi'nde tartışıldı. Bir başka grup da "Köy Mektebi Dairesi" kurulmasını ve köylüyü köyden ayırmadan eğitim yapacak okullar açılmasını öneriyordu. Bu ortamda, Mustafa Necati'nin Maarif Vekilliği döneminde, 30.4.1926 tarihinde ve 789 sayı ile çıkarılan Maarif Teşkilatı Kanunu'nda Köy Muallim Mektepleri açılması kabul edildi. Ayrıca köye giden öğretmenlere okulun yanında bir bahçe ve bir ev verilecekti.

1928'de harf devriminin ardından köye yönelik yayınlarda bir artış görülür. Hikmet Şevki köylüye yönelik çıkacak olan gazete ve dergilerin şu çizgide olması gerektiğini savunuyordu: "Yeni harflerden sonra; köylüyü alakadar edecek gazeteler, her şehrin, kasabanın benliğini canlandıran yazılar çıkarmalıyız. Yeni harfi ikmal ve itmam edecek inkılap da budur"[23] diyordu. Ankara'da Şubat 1929'dan itibaren yayımlanmaya başlayan *"Köylünün Gazetesi"*nin merkezi Türk Tayyare Cemiyeti idi. Gazete köylüye parasız olarak dağıtılıyordu.[24] Cumhuriyet'in ilanının onuncu yılından itibaren yine köylülere parasız dağıtılmak üzere *Yurt* gazetesi yayımlanmaya başladı.[25] On beş günde bir yayımlanan gazetenin ayda bir nüshası duvar gazetesi niteliğindeydi.

23. Şevki, H., *Ayın Tarihi*, Nisan, 1930, C. 22, No. 73, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ankara.

24. *Köylünün Gazetesi*, "Köylümüzün Yükselmesi İçin On beş Günde Bir Çıkar ve Siyasetten Başka Her Şeyden Bahseder", 10.1.1929, S. 1.

25. Uyar, H.,-Çetin, T., "Tek Parti Yönetimi'nde Köylüye Yönelik Propaganda, Yurt Gazetesi", *Toplumsal Tarih*, 1.1.1994, S. 1, s. 51-58.

1930'lu Yıllar

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın sonucu tarımsal ürünlerin fiyatları düştü. Köylüler tefecilerden çok yüksek faizlerle borç almaya başladılar. Bu şartlar altında liberal ekonomi politikaları bir yana bırakılarak, devletçilik ilkesi uygulanmaya başlandı. Devletçilik dönemi tarım politikalarına yön vermek amacıyla, ilk defa ülkenin her bölgesinden gelen çiftçilerle bilim adamlarının katıldığı Birinci Türkiye Ziraat Kongresi (1931) toplandı.[26] Kongrede alınan kararlar doğrultusunda tarım politikaları şekillendi. Birinci ve ikinci sanayi planlarında da uygulama aşamasına geçildi. Vedat Nedim Tör "devletin öncülüğü ile planlı, programlı bir millet iktisadiyatı fikri bu kongrelerde doğdu"diyordu.[27] Cumhuriyet'in on beşinci yıldönümünde toplanan Köy ve Ziraat Kongresi de tarım politikalarının şekillenmesi açısından önem taşır. Kongrede üzerinde en çok durulan iki konu, ziraat siyasetinin iki önemli şartı; pazar ve üretim araçlarının geliştirilmeleri konusudur.[28] Ayrıca kongre çerçevesinde yayımlanan *Türk Ziraat Tarihine Bakış*[29] kitabı Türk köylüsünün geri kalmasının tarihsel boyutunu veriyordu. Yine Hasan Reşit Tankut'un, *Köylerimiz, Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın nasıl Olmalıdır?* sorularına yanıt aradığı incelemesi yayımlandı.[30]

1930'lu yıllarda, Kemalizmi teorize etmeyi amaçlayan *Kadro* dergisinde, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge gibi dönemin önemli kişileri Kemalizmin kalkınma prensiplerini ortaya koydular. Dergide, köye bakış ve köycülük önemli bir yer tutmaktadır. Derginin sahibi Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun, basıldığı dönemde "işte roman" manşetleriyle karşılanan *Yaban* romanı, köycülük politikalarının hız kazanmasında etkili oldu. Köylü ile aydın arasındaki kopukluğu dile getirirken yazar, aydınların köye gitmekteki sıkıntılarını "onlar gibi olmak, onlar gibi giyinmek, onlar gibi yiyip içmek, onlar gibi oturup kalkmak, onların diliyle konuşmak... Haydi bunların hepsini yapayım. Fakat onlar gibi nasıl düşünebilirim? Nasıl onlar gibi hissedebilirim?" diyerek anlatıyordu. Aydın kesimle köylü arasındaki uçurumu ve köylünün aydını "yaban" olarak değerlendirmesini vurgularken, Türk aydınını da yargılamaktaydı.

Kadro dergisinin bir diğer yazarı İsmail Hüsrev Tökin'in, köyde sınıfsal yapı üzerine yazıları ve daha sonra kitap haline getirilen *Türkiye'de Köy İktisadiyatı* incelemesi, dergide tefrika halinde yayımlanmıştı.[31] İsmail Hüsrev, Türkiye'deki sınıfsal yapı üzerinde duruyor; 1930'lu yılların başında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde toprak mülkiyetinin farklılık gösterdiğini,[32] geniş toprak sahipleri yanında kendisini geçindirebilecek kadar toprağı olan aile işletmeleri ve hiç toprağı olmayan ortakçı köylüler bulunduğunu ileri sürüyordu.

Topraksız köylü ekonomik açıdan tam anlamıyla ağaya bağlıydı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında derebeylik bağları çözülmüştü, ama onun bir uzantısı olan "toprak ağalığı" Anadolu'nun her yerinde köylü üzerinde egemendi.

Dönemin bir başka köycüsü Nusret Köymen ise, köy ağalarının köylü üzerindeki etkilerini şöyle anlatıyordu:

"Bugün zecri nüfuzları kırılmış olmakla beraber köy ağaları sahip oldukları toprak ve bu toprağın ailelerine temin etmiş olduğu servet ve tahakküm itiyadı sayesinde, uzun süren

26. *İhtisas Raporları, 1931 Birinci Ziraat Kongresi,* Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara 1931, C. 1, s. VIII.

27. Tör, V. N., *Yıllar Böyle Geçti,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 14.

28. *Ulus,* 26.12.1938.

29. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,* Birinci Köy ve Ziraat Kalkınması Yayınları, İstanbul, 1938.

30. Tankut, H. R., *Köylerimiz Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır,* Kenan Basımevi, Ankara, 1939. Tankut, 1940 lı yıllarda *Ülkü* dergisinin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır.

31. Bu kitap Korkut Boratav'ın sunuş yazısıyla yeniden yayımlanmıştır. Bkz. Tökin, İ. H., *Türkiye'de Köy İktisadiyatı,* (Yay. Haz. Korkut Boratav), İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

32. Tökin, İ. H., *Türkiye'de Köy İktisadiyatı,* s. 138; ve "Türkiye'de Toprak Ağalığı" III, *Kadro,* S. 9, Eylül, 1932, s. 29.

bir ezginin altında pısmış, şahsi teşebbüs, cesaret ve hasletini kaybetmiş, içinde bulunduğu derin cehalet karanlığında umacılaşan ağanın karşısında sinmiş, iktisadi güçlükler önünde afallamış köylüler üzerinde ruhi ve iktisadi nüfuzlarını hâlâ muhafaza etmektedirler. Ağaların gönüllü ırgatı olan, ellerine para verilse bile kendi kendilerine bir şey beceremeyecek olan köylüler vardır..."[33]

1934 yılında yayımlanmaya başlayan *Dönüm* dergisi de, köy sorunları açısından döneme damgasını vurdu. Şevket Raşit Hatipoğlu'nun yazdığı ve Türkiye'de tarım sorunları üzerine önemli bir inceleme olan *"Türkiye'de Zirai Buhran"* kitabı da bu dergi tarafından yayımlandı. Derginin yazar kadrosuna göre, Türkiye'de en önemli sorun köy ve köylü meselesidir. Sanayileşmeyi gerçekleştirmenin tarımsal alanda yapılacak yeniliklerin ardından geleceğini savunan dergi, tarımsal ürünlerle dış pazarlara açılma yollarını da öneriyordu.

Dönüm dergisi ve döneme damgasını vuran aydınlar, kooperatifleşme konusuna dikkat çekiyorlardı. İsmail Hüsrev, Türkiye'de pazara yönelik üretimi gerçekleştirmede izlenecek yolun kooperatifleşmekten geçtiğini ifade ediyordu.[34] Dönemin köy sorunlarına değinen Muhittin Birgen de, kooperatifleşme düşüncesini yaymak amacıyla *Türk Kooperatifçisi* isimli bir dergi çıkarıyordu. Türk Kooperatifçilik Kurumu'nun yayın organı olan *Karınca*, *Kooperatif Postası* gibi dergilerde kooperatifleşmenin yararları anlatılıyordu.

Tarımla ilgili teknik personelin yetiştirilmesini sağlamak amacıyla Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü kuruldu. Ziraat Enstitüsü talebeleri yaz aylarında doçentlerinin başkanlığında yurdun çeşitli bölgelerine inceleme gezilerine çıkıyorlardı. Böylece ders yılı içinde öğrendiklerini toprakla haşır neşir olarak yaz aylarında pratik hayata döküyorlardı. Gittikleri yöre köylüsüne de bilimsel yöntemle üretimin yararlarını anlatıyorlardı.[35]

Köycülük konusunda en çok kalem oynatan kişilerin başında gelen Nusret Kemal Köymen, dünyada köycülük alanında yapılan çalışmaları inceleyerek Türkiye'ye özgü modeller üretilmesine çalışıyordu. Nusret Kemal, köylülerin mahsullerini satmak, şehirde hükümetle ilgili işlerini takip etmek, hastalarını muayene ettirmek amacıyla şehre geldiklerinde kalmaları için, köylü hanı yapılmasını önermektedir.[36] Bir başka önerisi, köylünün tüm ihtiyaçlarını karşılayabileceği "köy dükkânları" projesi ile köyün kültürel kalkınmasını sağlamak için yetiştirilmesini önerdiği "köy rehberleri"dir.[37] Nusret Kemal, Türkiye'de köycülük hareketinin demokrasiyi yerleştirme konusunda da önemli bir işlevi yerine getireceğini belirtiyordu.[38] "Ancak, başardığımız ve başarmakta olduğumuz inkılapları Türk köylüsüne mal ettiğimiz ve Türk köylüsünü memlekette sahip olması lazım gelen rolü hakkıyla eline almış şuurlu bir demokrasi vatandaşı haline getirdiğimiz gündür ki bu memleketin istikbaline emniyetle bakabiliriz."[39]

Nusret Kemal köy öğretmenlerini köy misyonerleri olarak tanımlamaktadır.[40] Gerçekten bu köy misyonerleri gittikleri köylerin coğrafi, nüfus, ekonomi, etnik, âdet ve gelenekler, sosyal ilişkilerini inceleyerek; *Ülkü* ve diğer Halkevi dergilerinde Anadolu köylerini ve köylülerini Türk aydınına gerçek yüzleriyle tanıtmışlardır. Halkevi dergileri sayfaları aralarında kalan bu yazılar, o dönemin köy yaşantısı hakkında ayrıntılı bilgi verirken, köy sosyolojisi çalışmalarının da öncülüğünü yapmıştır.[41]

Mehmet Saffet, Türkiye'de köycülük hareketinin başarıya ulaşması için iki alanda

33. Köymen, N., "Köycülük Programına Giriş", *Ülkü*, Nisan, 1935, C. 5, s. 135.

34. Tökin, İ. H., *Türkiye'de Zirai Kooperatif Hareketi*, A. İhsan Basımevi, İstanbul, 1932.

35. "Y. Z. E Talebeleri Uşak'ta", *Ulus*, 1.B.1937; "Bolu'da Ziraat Enstitüsü Talebeleri'nin Tetkikleri", *Ulus*, 15.B.1937.

36. Kemal, N., "Köylü Hanı", *Ülkü*, Hazıran, 1 934, 5.16, C. 3, s. 319-320.

37. Kemal, N., "Bir Köycülük Projesi Tecrübesi", *Ülkü*, Eylül, 1933, C. 2, S. 8, s. 119-123.

38. Kemal, N., "Demokrasiyi Kurtaracak Halk Terbiyesidir", *Yeni Türk*, Teşrinievvel 1933, C. 1, S. 1, s. 59-69.

39. Kemal, N., "Bir Köy Terbiyesi Örneği", *Ülkü*, C. 2, S. 12, s. 424.

40. Kemal, N., "Köy Misyonerliği", *Ülkü*, Eylül, 1933, s.150.

41. Bunlara birkaç örnek; A.Rıza, "Akça Köy", *Ülkü*, Ağustos, 1933, s. 64-69; Köy Muallimi Nuri, "Kütahya'da Alayunt Köyü" *Ülkü*, Eylül, 1933, s. 151-158; A. Süreyya İşgör, "Giresun Espiye Köyü", *Ülkü*, Eylül, 1940, C. 16, S. 91, s. 55-63.

çalışılması gerektiğini savunuyordu. Bunun birinci boyutunun kültürel cephe olduğunu vurguluyor; "...köylümüzün yüzde doksanının henüz okuma yazma bilmediği ve birtakım hurafeli dini an'anelerin bozuk tesirleri altında bulunduğu acı bir hakikattir... kadercilik, tevekkül gibi skolastik zihniyet halkımızda hâkimdir. Bunu yıkarak yerine ilmi zihniyet ikame etmek lazımdır"[42] diyerek, köye uygun öğretmen yetiştirilmesini öneriyordu. Köycülük alanındaki kalkınmanın ikinci boyutu ise, iktisadi cepheydi. Mehmet Saffet, köyleri kapalı ekonomiden çıkararak pazar için üretim yapar konuma getirmek için çalışmalar yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Hakkı Önay da Mehmet Saffet gibi köycülük hareketinin kültür ve iktisat olmak üzere iki cephesi olduğunu belirtmektedir. Kırımlıoğlu Rıfat Bey de köy kalkınmasını iki boyutlu olarak değerlendirmektedir: "1. Yetiştirme, 2. İmar". Yetiştirme, yani eğitim konusunda dönemin köycü aydınlarıyla benzer görüşleri savunmaktadır. Az sayıda okula sahip olan köylerde, öğretmen köy koşullarına göre yetiştirilmediği için birçok sıkıntılar yaşandığını ifade ettikten sonra, köylünün eğitimi konusunda köy okullarında köylünün pratik yaşamda kullanacağı bilgilerin verilmesini, merkez seçilerek çevre köylerin çocuklarının da okuduğu yatılı köy okulları açılmasını önermektedir. Köylerin diğer önemli probleminin ise köylerin imarı, köy evlerinin yapılış biçimleri olduğunu, Köy Kanunu'nun birçok köyde yoksulluktan çok köy muhtarlarının ilgisizliğinden uygulanmadığını ifade etmektedir.[43] Nihat İğriboz da köy muhtarlarının içinde Köy Kanunu'nu okuyamayanların olduğuna dikkat çekmektedir.[44] Gafur Soylu da Köy Kanunu'nun uygulanmadığı konusunu vurgulamaktadır.[45]

Bu dönemde, Köy Kanunu'nun uygulanarak köy kalkınmasının sağlanması amacıyla Köy Büroları kuruldu. Bu büroların şefleri, dönemin köycülük düşüncesini pratik hayata geçirmeye çalıştılar.[46] M. Hilmi Nural Köy Bürolarının kurulma nedenlerini şöyle açıklamaktadır: "Devlet bu teşkilat ile Köy Kanunu'nun köylerdeki tatbik şeklini ve kanunun esas gayesini teşkil eden köy kalkınma mevzuunu yakinen takip ve kontrolü düşünmüş oluyor."[47]

Dönemin aydınlarının dikkat çektiği bir diğer konu da halk sağlığıdır. Köylerde en çok karşılaşılan problem ise sıtmadır. Reşid Galip oldukça yaygın olan sıtmaya karşı halkın vurdumduymazlığına dikkat çekerek sıtmayla mücadele edilmesini savunur. Bu amaçla köy öğretmenlerine yönelik olarak bir kitap yayımlamıştır.

Trakya Umumi Müfettişliği de köycülük alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların köye yönelik olmasında, bölgede Umumi Müfettiş olan Kâzım Dirik'in[48] köycülüğünün önemli bir yeri vardır. Kâzım Dirik daha İzmir valiliği yıllarında İzmir'de köylere yönelik birçok çalışma yapmıştır.

Trakya Umumi Müfettişlik Köy Bürosu Şefliği görevine Kâzım Dirik'in isteğiyle atanan Salahattin Kandemir de köy kalkınması konusunda önemli çalışmalar yaptı. Kandemir kendisiyle yapılan röportajda "Bende köycülük ideali 927 senesinde doğdu ve ruhumda yerleşti. Türk inkılabının öz ve temel manasını bu aziz toprak üstünde ve bu toprak için, bu toprak yüzünden yaşayan geniş köylü kütlesinin her suretle yükselmesinde görüyorum. Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'ndeki sözleri bana önderlik ediyordu. İlk defa köycülük fikri doğduğu zaman artık kitapları bırakmak ve bizzat realiteye inmek lüzumunu duydum. Yaya olarak Trakya'ya geçtim, Bulgaristan'ı bilhassa Deliormanı hemen karış karış

42. Saffet, M., "Köycülük Nedir?", *Ülkü*, Temmuz, 1933, C. 1, S. 6, s. 424.

43. Kırımlıoğlu Rıfat, "Köyde Yetiştirme ve İmar", *Ülkü*, İkinciteşrin, 1933, s. 344-349.

44. İğriboz, N., "Köycülük", *Kültür*, 15.7.1935, C. 2, S. 40. s. 3.

45. Köy Kanunu'nda topraksız köylünün toprak sahibi olması amaçlanmasına rağmen, birçok yerdeki toprak satışlarından topraksız köylüler faydalanamıyordu. Gafur Soylu bu olayı şöyle anlatıyordu. "Birçok toprak satışları olduğu halde, bazı topraksız köylünün yalnız başına o toprağı almak kudretinde olmamaları ve yahut da tespit edilen şartları ihlar ve ibraz edememeleri yüzünden satışa katılmadıkları görülmektedir." Soylu, G., *Köy Nedir ve Nasıl İdare Edilir*, İstanbul, 1939, s. 44.

46. İzmir Köy Bürosu, *İzmir'de Köycülük* isimli bir dergi yayımlamıştır.

47. Nural, M. H., "Vilayet ve Kaza Köy Büroları Nasıl Kuruldu?", *Köye Doğru*, Yıl: 2, S. 30, 15.9.1941, s. 14.

48. Umumi Müfettişlikler, 1930'larda bir çeşit Bölge Valiliği'ydi. Trakya Umumi Müfettişliği'ne Kazım Dirik atanmıştı.

Köy Enstitülerinde Köyden Alma-Köye Gönderme Politikası

Cumhuriyet kurulduğunda "sosyal alanda ulusallığını kazanmış" olan Türkiye'de çağdaş bilimin ve tekniğin kaynaklarını halka açabilmek için her yönden önemli olan bir temel değişmenin kararı alınıyor ve TBMM, 3 Mart 1924'te Öğretim Birliği Yasası'nı (Tevhid i Tedrisat Kanunu) çıkarıyor.[1] Böylece, din eğitimi ve özel yabancı okulların ayrıcalıklı eğitimine son verilerek; zengin, yoksul tüm çocukların laik eğitim görmesi amaçlanıyor. Ülkeye ünlü yabancı eğitimciler çağrılarak yeni bir eğitim düzenlemesi için yardım isteniyor. Mustafa Kemal, İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmada (1923) "Türk halkının eline silah kadar makine de yaraşır" diyerek, tarımda makineleşmeye, ekonomide sanayileşmeye gönderme yaparken, nasıl bir eğitim gerektiğinin ipuçlarını da veriyor. Ancak, Cumhuriyet'in 10. yıldönümü yapıldığında, kimi olumlu gelişmeler yanında ekonomi ve eğitim alanında halk çoğunluğunu etkileyici bir değişme yaratılamadığı anlaşılıyor. Bunun ayrımına varıldığında Mustafa Kemal, ekonomi politikası sorumlularını uyarırken, eğitim için de yabancıları aradan çıkararak, kendi eğitimcilerimizle, ülke gerçekleri ve gereksinmeleri doğrultusunda bir eğitim seferberliği başlatılması için eğitim sorumlularını zorluyor.

Bu amaçla Milli Eğitim Bakanlığı'na getirilen asker kökenli Saffet Arıkan, böyle bir ilköğretim atılımını örgütlemede, yönetip, yönlendirmede etkin olacak bir eğitimciyi, o sırada Gazi Eğitim Enstitüsü yöneticisi olan ve Resim-İş bölümünü kuran İsmail Hakkı Tonguç'u İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne getiriyor. Tonguç, çalıştığı kurumda eğitimde işe ve tekniğe yönelmenin uygulamasını başlatmış, eğitim ve öğretmen yetiştirme üstüne yazıları, çevirileri ve kendi kitapları olan, "Türkiye'de eğitim" üstüne kafa yormuş bir elemandır. Ona göre Öğretim Birliği Yasası'nın getirdiği laik eğitimin, ayakları yerine oturmamıştır. Bilimin yol göstericiliğinde yapılan akılcı eğitim, refah getirici bir değişme yaratmalı, insana topluma sosyal adalete dayalı bir mutluluk ve aydınlık kazandırmalıdır.[2] Boşaltılan din kanalı, halkı bu yönde etkileyici bilgi ve becerilerle donatacak bir programla doldurulmalıdır.

Göreve başlar başlamaz, ülkenin ilköğretim gerçeği ve gereksinimleri konusunda, bakana sunduğu muhtırada yer alan belirleyici önerilerden kimileri şunlardır:

Türkiye nüfusunun yüzde 80'i köylerde yaşamaktadır. Üstelik, ülke nüfusunun yarıdan çoğunu barındıran 32 bin küçük köyün her birinin nüfusu 400'ün altındadır. Eğitimi düzenlerken küçük köyler gerçeği gözardı edilemez. Bunun için çok yeni yöntemlerle çalışmak gerekir. En ilkel araçlarla üretim yaparak ülkeyi beslemek zorunda kalan bu kesimin yaşam düzeyleri çok düşüktür. İlkel bir hayat süren bu edilgen insanların düzeylerini yükseltmek zorunludur. Bu da ancak onların üretim güçlerini, yeteneklerini artırmakla olur. Devletin vermek zorunda olduğu hizmetler arasında, işlerine yarayacak bir ilköğretimi onların ayağına götürmek ön planda gelir.

Tüketici eğitimle ve bütçeden ayrılan payla, ilköğretime, öğretmen yetiştirmeye, okul yapımı vb. işleri yürütmeye devlet bütçesi yetmeyeceği gibi, bugünkü ezberci yöntemle 70-80 yılda bile sonuç alınamaz.

Batı'da ekmek ve su kadar önemli bir temel gereksinme olan ilköğretimin bizde de bu duruma getirilmesi gerekir. Sosyal devlet olmanın ve demokratlaşmanın önkoşulu tüm yurttaşları sağlıklı bir ilköğretimden geçirmektir. Böyle bir temele dayanmayan orta ve yüksek öğretimden de olumlu sonuç alınamaz.

Bayındırlaşması, sanayileşmesi gere-

Kurulacak olan köy enstitüsünün ilk yerleşim ve eğitimi mekânı çadırlardı.

Hamidiye Öğretmen Okulu, sabit tuğla kömür ocağı inşaatında üç öğrenci, Haziran 1939, *Cengiz Kahraman arşivi.*

ken Türkiye'nin bireyleri bu gelişmelerin altkültürünü, bilgi ve becerilerini, alışkanlıklarını ilköğretim aşamasında kazanmalıdır.

CHP programında "bilgiyi yurttaşa maddi hayatta başarı elde ettiren cihaz haline getirmelidir" deniyor. Tüketici ve ezberci eğitime son verip, üretici iş eğitimine geçilmelidir. Bunun için yeni okullar, tarla, balıçe, atölye ve laboratuvarlarla donatılmak zorundadır.

Öğretmen okulundan çıkacakların yüzde 90'ı bundan sonra köyde görev alacaklarından, öğretmen yetiştiren okulların yapılaşması ve öğretimi değişecektir.

Klasik yöntemle yetişen öğretmenlerin, köye gitmediği, gidenlerin yararlı olamadığı biliniyor. Öğretmen adayları köyden alınıp, köyde eğitimin gereklerine uygun donanımda yetiştirilerek, kendi köylerine ya da yakın köye gönderilmelidir.[3]

20 sayfa olan bu muhtırayı incelen F. Kirby, ülkeye çağırdığımız yabancıların ne Türkiye için, ne de kendi ülkeleri için verdikleri ya da Birleşmiş Milletler kuruluşlarının çeşitli ülkeler için hazırladıkları arasında bu değerde bir rapora rastlanmadığını vurgulayarak: "Başkalarının gözden kaçırdığı, onun göz diktiği konu; Türkiye'de demokratlaşmanın politik, toplumsal, ekonomik ve kültürel örgütlenmenin dayanağı olacağı söylenen, ülkenin efendileri, sadece 'Türk köylüsü' denip geçilecek kadar basit bir olgu değildir. Cumhuriyet'in en önemli sorunu bu bilinmeyene ulaşmaktır" diyor ve küçük köyler konusunda yapılan saptamaların önemine değiniyor.[4] Tonguç, yoksullara, köylülere sonra sıra gelir anlayışını kırarak, eğitimde fırsat ve olanak eşitliği yaratacak yeni bir düzenlemenin önce deneylemesine girişiyor.

Görüldüğü gibi köyler için ayrı öğretmen yetiştirme ve öğretmen adaylarını köyden alıp köye gönderme ilkesi, bu gerçekçi önerilerden kaynaklanıyor. 1935'te toplanan parti grubunda ve komisyonda "ayrıca köy öğretmeni yetiştirme yerine yetişen öğretmenlerin köyde de başarılı olacak biçimde donatılması" önerilmişse de, dikkate alınmıyor. Muhtırada yer alan tüm önerilerin hayata geçirilmesi için Atatürk ivme istiyor. Parti programı böyle bir eğitim seferberliğine elverişlidir.

Köyü bilmeyen, kentlerde klasik yöntemle yetişmiş öğretmenlerin köye gitmesi, gitse de yararlı olması o yıllarda kolay değildi. Tonguç bu konudaki saptamalarını *Canlandırılacak Köy* kitabında şöyle açıklar:

"Köyleri yeşillikler içinde, kuş cıvıltıları, su şırıltıları, türkü ve kaval seslerinin geldiği, çeşme başlarında güzel kızların olduğu gibi, düşleyerek giden romantik köycüler, hayallerini

orada göremeyince köye küsüp geri geldiler, bir daha dönmediler. Bunların çoğu öğretmendi.

Başka bir grup, bireylerinin çoğunluğu köylü olan bir toplumun yaşamasını olası görmeyip, köy için çaba harcamayı gereksiz görerek kente kaçtılar.

Köye yalnız ekonomik açıdan bakanlar, konuyu para ve teknik sorun olarak görüp, çözümü köyleri kente çekmekte aramışlardı. Çünkü kültür, ancak kalabalık ve tekniği güçlü yerlerde yaratılabilirdi. Bunlar köylüce olan hiçbir şeye değer vermiyordu.

Akademisyenlere göre köy hastaydı, kentlerdeki istatistik bürolarında incelemesi yapılmalıydı. Oysa uzaktan uzağa yapılanların köye yararı olmadığı gibi ele gelir böyle araştırmalar da yoktu."

Ona göre köyü ve köylüyü ilgilendiren konularda gerçeklerden hareket edilerek, doğrudan köyün içine girerek, deneme yapa yapa çalışılmalıydı. Köyde eğitim, köyün içinde yeni yöntemlerle çalışarak çözümlenebilirdi. Köy işlerini ilgilendiren sağlam bilgiler bu çalışmalar sırasında saptanabilirdi.

Köyün gereksinmelerine dayanmayan çalışmalar sonuçsuz kalıyordu. Köy gerçeğini değiştirmede, köyde eğitimde vb. eleman yetiştirmede, köyün içinden alınacak elemanlar akılcı bir yöntemle yetiştirilip, donanımlı olarak köye göndermekle sağlanabilirdi.[5]

Köyden alıp köye verme yöntemi, önce küçük köyler için eğitmen yetiştirmede denendi. Askerliğini çavuş olarak yapmış köylülerden seçilen adaylar, 8 aylık bir kurstan sonra kendi köylerine gönderilerek üç yıllık eğitmenli okul uygulaması başlatıldı. Bu yöntemin, küçük köylere öğretmen gönderilinceye kadar sürmesi, öğrencilerin 4. ve 5. sınıflar için yakınlarındaki büyük köy okuluna gitmeleri

Hamidiye Öğretmen Okulu, doğrama atölyesinde küçük bir doğramacı, Temmuz 1939, ***Cengiz Kahraman arşivi.***

planlandı. 1937'de başlayan öğretmen yetiştirme denemesinde de adaylar yine köyden alındı. İki yıllık deneme sonunda köylü öğrencilerin düzeylerinin ve durumlarının köyler için elverişli olacağı anlaşılınca, 1939'da ilk kez toplanan Milli Eğitim Şûrası'nda konu öneri haline gelirken, Reşat Şemsettin Sirer ve arkadaşları, sınıf ayrıcalığı yaratır kaygısıyla bu düzenlemeye karşı çıkıyor. Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel onları yanıtlıyor: "Köy öğretmenini köyde büyümüşler arasından seçip o koşullarda çalışacak şekilde donatmayı ilke olarak benimsiyoruz" diyordu. Şûra'da kabul gören öneri, 1940'ta çıkan 3803 sayılı Köy Enstitüleri Yasası'nda, "köyden alıp köye gönderme" maddesi olarak yer aldı. Hasan Âli Yücel, Meclis'teki sorulara da aynı yanıtı veriyordu: "Köy öğretmenini köyden alıp yetiştirmenin denemesi, halefim Saffet Arıkan tarafından yapılıp iyi sonuç alınmıştır. Adayları köylü gençler arasından seçerek, köy şartlarını bilen öğretmen okullarında yetiştirmeyi ilke olarak ele almış bulunuyoruz."[6]

Köy Enstitüleri'ne köylü öğrencilerin alınmasının başka yararı, o yıllarda hiç ortaöğrenim olanağı bulunmayan yetenekli köy çocukları için büyük bir fırsat olmasıydı. Bu yolla kısa sürede 17 bin köylü çocuğunun ortaöğretim olanağına kavuşması, bunların içinden yüksek öğrenime gidenlerin, yazar vb. kişilerin çıkması oldukça önemli bir sonuçtur. Başka bir sonuç da, sürekli öğrenim olanağı arayıp bulamayan köylü çocuklarının kavuştukları bu olanağın değerini anlayıp, zaman kaybetmeden çalışıp kendilerini yetiştirdikleri, mesleğe severek hazırlandıkları ve gittikleri köylerde aynı çalışkanlık ve anlayışla görev yaptıkları gerçeğidir.

Öğretmen, köy sağlık memuru vb. eleman olarak Enstitü'yü bitirip, kendi köylerine ya da yakın köye atananlara, lojman, toprak ve araç verilmesi kitap-kitaplık verilmesi, okul yöneticisi olmaları ve her Enstitü'nün, bölgesine giren öğretmenin arkasında olması, onları mesleklerine ve köye bağlayıcı etkenlerdi. Bir yandan kültür dersleri, bir yandan tarım ve teknik beceri derslerinin iş içinde yapılması ve yetişkin eğitimi gibi çok yönlü çalışmaları 17-18 yaşlarındaki genç öğretmenlerin yapamayacağı gibi kaygılar vardı. Oysa onlar bu alışkanlıkları beş yıllık Enstitü yaşamında ka-

zanmışlar, çalışmalara yeterince katılarak çok yönlü yetişmişlerdi.

Enstitü çıkışlı elemanlar köylere değişik, demokrat bir tavır götürmüşlerdi. Onların davranışları, devletin halka karşı görevleri olduğu, varlıklıların yoksulları ezemeyeceği vb. gibi konularda halka bilinç kazandırıyor, halkın da böyle davranılmasına yol açıyordu. Köy öğretmenlerinin validen, kaymakamdan, ağadan, paşadan korkmadığı Meclis'te bile gündeme gelmişti.

Derslerini iş içinde vermeleri, işliğe giderek iş yapmaları, köy işlerine katılmaları kimilerince yadırganıyordu. Köyde olsun, kentte olsun, toplum okumuş insanın iş yapmasına alışık değildi. Eğitim görenin işe el sürmemesi Osmanlıdan beri bir alışkanlıktı. Avare gezip ondan bundan geçinmeye çalışan bir okumuş köylüye, öğretmen: "Bak ben nasıl iş yapıyorum, sen de yapabilirsin" dediğinde "yapıyorsun ama bunun için sana kominist diyorlar" yanıtını almıştı.

Enstitü hareketi 1935-1946 yılları arasında sürdü. Bundan sonra öğretmenlerin kentlere atanmaya başlandığı ve köylerde yalnızca abece öğretilmeye dönüldüğü için, Enstitülü öğretmenlerin köylerdeki verimi uzun süreli gözlemlenip değerlendirilemedi belki. Ama kısa sürede çok şey yaptılar. Onlar, kentlerdeki görevlerini de kendi yöntemleri ve anlayışları doğrultusunda yaparak klasik öğretmenlerden farklı ve verimli oldular.

Sistem sürseydi Enstitü programının üretime dönük iş eğitimi ilkesi ve tekniğe yönelik programı ülke eğitimine damgasını vuracak, yaklaşık olarak köy kent ilköğretimi bütünleşecekti. 1956'da herkes yüzde yüz ilköğretimden geçmiş olacak, köy kümeleri arasında kurulan ilkokuldan sonra 3 yıllık ve mesleğe yönelik yatılı yatısız bölge okullarının zorunlu eğitim kapsamına alınması 1959'da tamamlanarak, 8 yıllık ilköğretime geçilmiş olacaktı.

Köy Enstitüleri kurulduğu yıllarda ve öğretmenler köylerine gitmeye başladığında, "bu kurumlar komünist yetiştirip köylere salmak için kurulmuştur; sosyalist düzen amaçlanıyor" gibi söylentiler yayıldı. Benzer eleştirinin, sistemin kurulmasına elveren "tek parti" sağ kanadını da etkilemesi, 1946'da yeniden iktidar olduklarında Enstitülerden caymalarına yol açtı; bu nedenle Enstitüler 1950'de DP Hükümeti'nce kolayca kapatılabildi.

Sonraki yıllarda, özellikle 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlükler ve Marksist felsefenin ışığında sol kesimden başka eleştiriler geldi: "CHP, Enstitü öğrencilerini köyden alıp köye gönderme yoluyla köylerde kendine bekçilik yapacak militanlar yetiştirmeyi amaçlamıştır" denildi. Hatta, Enstitü ve Köy Okulu programında yer alan teknik derslere ve öğrencilerin motor-makine kullanmasına motorize faşizan güçler yetiştirme anlamı verenler oldu. Bu bağlamda ilk eleştiri sanıyorum romancı Kemal Tahir'den *Bozkırdaki Çekirdek* romanında geldi.

Başka bir kesim, Enstitü sistemini, o dönemde birçok ülkeyi etkileyen "köycülük hareketi"nin uzantısı gibi görmüş, uygulamayı yönetip yönlendiren eğitimci Tonguç, "köycü" sayılmıştır.[7]

Cumhuriyet'in 75. yılında Darphane'de Tarih Vakfı'nca düzenlenen (Ekim 1998), "Üç Kuşak Sergisi"nin eğitim standında Köy Enstitüleri ile

1938' Ankara'da toplanan "Birinci Köy ve Ziraat Kalkınması Kongresi"nde benimsenen bir Ziraat Marşı vardı. Bu marşa Köy Enstitüleri yaygınlık kazandırdı. Ziraat Marşı, köy sorunlarına Atatürkçü yaklaşımın ve Köy Enstitüleri ruhunun bir yansımasıydı. Sonraki yıllarda unutulan bu marş şöyleydi:

Sürer, eker, biçeriz, güvenip ötesine
Milletin her kazancı, milletin kesesine,
Toplandık başçiftçinin Atatürk'ün sesine,
Toprakla savaş için ziraat cephesine.
Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz,
Biz yurdun öz sahibi, efendisi, köylüyüz!
İnsanı insan eden, ilkin bu soy, bu toprak
En yeni aletlerle en içten çalışarak,
Türk için yine yakın dünyaya örnek olmak,
Kafa dinç, el nasırlı, gönül rahat, alın ak.
Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz,
Biz yurdun öz sahibi, efendisi, köylüyüz!
Kuracağız öz yurtta, dirliği, düzenliği
Yıkıyor engelleri, ulus egemenliği,
Görsün köyler bolluğu, rahatlığı, şenliği.
Bizimdir o yenilme bilmeyen Türk benliği.
Biz ulusal varlığın temeliyiz, köküyüz,
Biz yurdun öz sahibi, efendisi, köylüyüz!

Enstitüde uygulamalı tarım dersi, *Cengiz Kahraman arşivi*.

ilgili fotoğraf altyazılarında da benzer saptamalar yer alıyordu: "Köy Enstitüleri köyün geleceğini ideal bir 'eğitim cemaatı' aracılığıyla kurmayı öngören ütopist bir bakışın ürünüdür. Yeni köylünün nasıl olması amaçlanmışsa, Köy Enstitüleri o tür aydınlar tasarlamıştır. Ama tıpkı geometrik düzene kavuşturulan köyün köy olmaktan çıkması gibi, tasarlanan köylü aydınlar da köylülükten çıkıp kentli olmuşlardır.

(...) 1930'lu yılların başlarından 1960'lara dek köyü modernleştirme eylemlerini yönlendiren güdü, çoğunlukla aydınların kırsal alana karşı olan görevlerini yapmadığı saplantısıyla ilişkili bir tür suçluluk kompleksi olmuştur. Bu yaklaşımın yol açtığı partimonyal bakış nedeniyle erken cumhuriyet aydını, geleneksel köy mekânının karşısına geometrik disiplin koymayı dener... Köy Enstitüleri, modern köyü düşlemenin araçlarıdır" vb.

Enstitülerin öğrencilerini köyden alma-köye gönderme ve eğitime "köyü içten canlandırma" görevi yükleme politikasının bu eleştirilerde belirleyici olduğu söylenebilir. Benzer görüşlerde Köy Enstitüleri'ne, dönemin bir eğitim politikası olarak değil de siyasal ya da ekonomik düzenin kendisi gibi bakılarak, sanayi toplumu olmaya yönelme yerine, kalkınmaya köyden başlanmış, kentleşme yerine köylünün köyde tutulması amaçlanmış, gibi görüldüğü anlaşılıyor. Son olarak Atilla İlhan *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir yazısında (Kasım 1998), "İnönü Köy Enstitüleri yerine fabrika açmalıydı" diyor. (Daha 14 Mart 1934 parti grubunda yaptığı konuşmada, "Türkiye'nin eğitimi becerikli bir işçi kesimi yaratmak zorundadır" derken, fabrika özlemini İnönü de duyuyordu belki).

Ekonomik düzen belirleyicidir elbet; gelişme ve uygarlaşmanın koşullarından biri köylülükten kurtulmak, kentleşmektir. Ama Köy Enstitüleri ekonomik düzenin yerine kurulmuş ya da sanayileşmeye ket vurmuş değildi. Tersine, programı ve uygulamalarıyla ekonominin, sanayileşmenin insan gücünü hazırlamaya ya da sağlıklı kentleşmeye yol açıcı bir işlev yerine getiriyordu. Enstitü sisteminin varlığı aynı dönemde fabrika kurulmasına, toprak reformuna engel değildi. Bu kurumlar, iş içinde eğitim yoluyla kendi kendini kurup giderini büyük çapta karşıladığı için, devlete fazla yükü yoktu. Ekonomi politikasında yapılan yanlışları, eğitimcilerin yarattığı Enstitülerin varlığına bağlamak yanıltıcı bir yaklaşımdır.

Sistemin köyden alma-köye gönderme amacını anlamak için o günün gerçeklerine, nüfusun yüzde sekseni köylünün eğitim gereksinimine bakmak gerekir.

Köy Enstitüleri bir eğitim seferberliğiydi. Artısıyla eksisiyle ülkemizin yarattığı bünyemize uygun çağdaş bir sistemdi. Öğretmenleri köyden alıp köye verme politikası bu seferberliğin gereğiydi. Tonguç muhtırada "gerçekler bunu adeta emretmektedir" der. Sürseydi, yığınlar sanayileşmenin, kentleşmenin altkültürünü ve becerisini kazanmış olacağından, bugünkü sağlıksız kentleşme, başını alıp giden trafik kazaları, niteliksiz üretim, çürük yapılar, eğri büğrü yollar olmayacaktı. Dahası, halk, siyasal bilinç kazanmış olacak, emekçi yığınları politikayı olumlu yönde etkileyebilecekti.

1. Glasneck, J., *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, 1976, Ankara, s. 236.

2. Tonguç, İ. H., *Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü*, Bir Yayınları, İstanbul.

3. Tonguç, İ. H., *İlköğretim Kavramı*, Ankara, 1946, s. 266.

4. Kirby, F., *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, 1962, Ankara

5. Tonguç, İ. H., *Canlandırılacak Köy*, Köy. Enst. Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 334.

6. Köy enstitüleri Vakfı Yayınları, *Hasan Âli Yücel, Yazıları-Konuşmaları*, s. 81-90.

7. Örneğin, benim "Tonguç ve Enstitüleri" (YKY, 1997) kitabım için *Virgül* dergisinde (S. 4, İst., 1998), bir eleştiri yazarı, Asım Karaömerlioğlu, konuya aşağı yukarı böyle yaklaşıyor.

Pakize Türkoğlu

dolaştım. Burada şimdi izah edemeyeceğim hakikatler gördüm. Sonra Anadolu'ya geçtim. Türk köyünü çok yakından gördüğüme ve anladığıma inanmıştım. Fakat aradan üç sene geçtikten sonra okuduklarımla realite arasındaki geniş tezatları halletmek zaruretini şiddetle duydum. 930'da memuriyetimden istifa ettim ve gene Anadolu'da uzun bir seyahate giriştim. Bütün dikkatimi köy denilen sosyal grup üzerinde teksif ettiğim için hepsinden önce köycülüğün hem sosyolojik durumunu, hem de Türk köyüne, bu toprağın tarihi, ırki, kültürel hüviyetine uygun bir methumunu edinmeğe çalıştım. Diyebilirim ki, bizim köycülüğümüz, başka hiçbir memleketinkine benzemez. Bunun hem ilmi, hem pratik iki yüzü vardır. Türk köycülüğünün sistemleştirilmesi fikrindeyim. Muvaffak olursam, neşredeceğim sırf köyden bahseden bir mecmuada ve ayrıca yazmak istediğim el kitaplarında bu hususiaki ilk düşüncelerimi bildireceğim" diyordu.[49] Trakya Umumi Müfettişliği Köy Bürosu Şefi olarak 1937 yılında her köyün sicilini yaptırdı, köylerin genel durumunun incelenmesi amacıyla genel bilgiler topladı.[50]

Antalya-Aksu Köy Enstitüsü'nün kız öğrencileri.

Halkevlerinin Köycülük Kolları

Halkevlerinin köycülük kolları, köycülük hamlesinin köylere yayılmasında önemli bir işlev görüyordu. Halkevleri yönergesinin 104. maddesi bu kolun görevini şöyle tanımlamaktadır: "Köycülük kolunun temel vazifesi, köylerin toplumsal, sağlık ve estetik açısından geliştirilmelerine ve köylü ile şehirli arasındaki karşılıklı sevgi ve dayanışma duygularının güçlendirilmesine çalışmaktır." Okulu bulunan köylerde öğretmen, en yakın şehirdeki Halkevi'nin köydeki doğal temsilcisi olarak Halkevi ile köylü arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini sağlıyordu. Necip Ali Bey ise köycülük şubelerinin amaçlarını şöyle özetliyordu. "Daha doğrusu en kısa tabirle efendimiz olan köylüyü herhalde efendimiz yapmak Cumhuriyet evlatlarının en mühim vazifesidir. İşte köycüler şubesi bu emeli

49. *Trakya'nın 5 Yıllık Köy Kalkınma Programı*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 16; *Cumhuriyet*, 31. Ocak. 1936, s. 2.

50. Kandemir, S., "Trakya'da Köylü İşletmeleri Üzerinde Bir Tetkik Denemesi", *İnsan*, 1.2.1938, S. 9, s. 708-720.

tahakkuk ettirmek için yeni köylünün sıhhi, medeni, bedii inkişaf ve tekamülüne, köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve tesanüt duygularının kuvvetlendirmesine çalışacaktır."[51]

1930'lu yıllarda yayımlanan *Halkevi* dergilerinin hemen hepsinde köy ve köylü sorunları üzerine yazılar bulunmaktadır. Halkevlerinde etkin olan ve bu dergilerin çıkmasında önemli katkıları olan aydınlar arasında öğretmenler önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, Halkevi dergilerinin köye yönelik yazılarının ağırlıklı bölümünde, köylünün eğitimi, köy okullarının durumu ve bunlara yönelik çözüm yolları konuları işlenmektedir. Halkevi dergileri arasında Ülkü, devletin köye bakışını ortaya koyan ve köylüyü kalkındırmak için yapılması gereken çalışmaların tartışıldığı, yeni projelerin üretildiği ve bunların uygulanabilirlerinin hayata geçirildiği, dönemin köycü atmosferinin yansıtan önemli bir dergidir. Bursa Halkevi tarafından yayımlanan Uludağ dergisinin yanında, Halkevi köycülük kolu tarafından haftada bir yayımlanan *"Son Yedi Gün"*[52] ve *"Köylüye Salık"* dergileri köylüye yönelik çeşitli bilgiler vermektedir. İzmir Halkevi tarafından yayımlanan *"Fikirler"* dergisinde Hüseyin Rahmi Balaban ve Rauf İnan ise özellikle köye yönelik eğitim metotları, öğretmen yetiştirme konuları üzerine yazılar yazıyordu.

1933 yılında Halkevlerinin köycüler şubesinin 2908 üyesi bulunuyordu. 1940 yılında 379 Halkevi'nin 317'sinde köycülük şubesi vardı. Halkevlerinde 1765 köy gezisi düzenlenmiş, bu gezilere 153.173 kişi katılmıştır.[53] Halkevleri köycülük şubesi üyeleri özellikle bahar aylarında köy yollarının açılmasıyla birlikte köye yönelik gezilere hız veriyorlardı. Köye gittiklerinde veya şehirde, köylüler için şu çalışmaları gerçekleştiriyorlardı.

* Köylünün günlük yaşantısında uygulayacağı pratik bilgileri öğretici nitelikte konuşmalar yapıyorlardı.

* Köyde kurdukları seyyar sahnelerde köylüye yönelik temsiller veriyorlardı.[54]

* Dilekçe günü düzenleyerek köylünün devlet daireleriyle olan işlerinde onlara yardımcı oluyorlardı. Bu tür işler için köyden şehre gelen köylülere yardım ediyorlardı.

* Okuma yazma bilmeyen köylüler için, on beş günde bir, mektup yazma günü düzenliyorlardı.

* Gezilere katılan doktor ve diş hekimleri hastaları muayene ve tedavi ediyor, ilaç dağıtılmasını sağlıyorlardı.

* Köylerdeki başarılı öğrencileri okullara yerleştiriyorlardı.

* Seyyar kitaplık oluşturularak halk okuma odalarının köylere kadar ulaştırılması sağlanıyordu.[55]

* Yerel türkülcri plaklara kaydedip koşmaları defterlere yazarak, folklorik kültürün ortaya çıkarılıp toplanmasını sağlıyorlardı.

* Köylerde toprak bayramı düzenleyerek ağaç dikilmesini hızlandırıyorlardı.

* Ziraatçılar köylüye kendi uzmanlık alanlarında bilgiler veriyorlardı.

* Birçok Halkevi, köylülerin şehirlerde toplu bulundukları mahalli pazar günlerinde, köylü geceleri düzenliyordu.[56]

* Köycülük şubeleri köylünün faydalanması amacıyla broşürler, kitaplar yayımlıyor; bu yayınların önemli bir kısmı köylere parasız olarak gönderiliyordu.[57]

51. "Halkevleri Yıldönümünde Necip Ali Bey'in Nutku", *Ülkü*, Mart, 1933, C. 1, S. 1, s. 13.

52. "Bursa Halkevi Köycülük Haberleri", *Uludağ*, S. 16, Mayıs 1938, s. 49.

53. "1940 yılı Halkevleri ve Halkodaları", *Ülkü*, Mart, 1941.

54. Adana Halkevi "İstiklal" piyesini oynadı. "Köylü ile Temas", *Ülkü*, Temmuz 1939, S. 77, C. 13, s. 463.

55. Muğla Halkevi köylerde bile okuma odaları açmıştır. *Ülkü*, Ocak 1939, S. 69, C. 12, s. 457.

56. "Zonguldak'ta Köylü Günü", *Ulus*, 14.7.1937.

57. Bu yayınlara örnek olarak Ankara Halkevi Köycüler Şubesi'nin yayınladığı broşürlerden örnek verebiliriz: İsfendiyar Esat, "Gübre ve ağaç", Ankara, 1933; Kerim Ömer, "İnkılap Bilgisi", Ankara, 1933; M. Cemal, "Hayvan Yemleri", Ankara, 1933; Ekrem Rüştü, "Sütçülük", Ankara, 1933, vb.

1938, Söke Halkevi'nde Halk Kürsüsü'nden bir konuşma, *Tuna ailesi albümü.*

* Köy gezilerinde orta oyunları, güreş, cirit atma, at yarışı gibi spor faaliyetleri de gerçekleştiriliyordu.

* Sinema ve projeksiyon makineleriyle sağlık, tarım vb. konulardaki filmleri köy gezileri sırasında köylülere gösteriyorlardı.[58]

Köycülük şubelerinin Halkevleri içinde önemli bir yeri vardır. Halkevlerinin kuruluşuna esas olan ana fikirlerden birisi de "köy"dür. Bu nedenle hemen her Halkevi'nin en az üç şubeden oluşarak kurulmuş olsa da köycülük şubeleri bulunmaktadır. 1940 yılının Nisan ayında CHP Umumi İdare Heyeti, Halkevleri'nin idaresi ve çalışmalarına ait iki talimatname hazırladı. Bu talimatnamelerde köycülük şubesi ile ilgili olarak şu konular dikkati çekmektedir: "Halkevleri şubelerinin bütün çalışmalarında parti programlarının göz önünde tutulması, bunların her vesileyle yayılması ve kökleştirilmesi esastır."

Hazırlanan bu talimatnameye göre köycülük mensupları;

1) Köylerin sosyal, sıhhi, bedii gelişmelerine,

2) Köylü ile şehirli arasında karşılıklı sevgi ve anlayış duygularının güçlendirilmesine, yardımcı olacaklardır.

Halkevlerinin bu temel amaçlarını gerçekleştirmeleri için iki yol bulunmaktadır: Ya köylüler, özellikle de şehre yakın olanlar "sık ve çok olarak Halkevi genel müsamerelerine" çağrılır; ya da "Halkevi azaları uygun mevsimlerde köylerde hazırlanacak kır bayramlarına" giderler. Böylece köylü ile şehirli arasındaki bütünleşme, köyü kalkındırmaya yönelik çalışmalarda başarılı olmayı artırır. Talimatnamede önemle üzerinde durulan konulardan birisi de Halkevlerinin yakın köylere yapacakları gezilerde köylüye yük olmamaları ve hiç masraf yaptırmamalarıdır.

58. Trakya köyleri için Berlin'den sinema ve projeksiyon makineleri getirildi. Ayrıca büyük köylere 50 adet radyo ısmarlandı, *Ulus*, 15.3.1938.

CHP'nin beşinci kurultayı nizamnamesinde yapılan değişiklikle parti birer kültür kurumu olarak Halkodalarının açılmasını kabul etti. Ağustos 1939'da yayımlanan talimatname ile Halkodalarının açılma ve çalışma şartları belirleniyordu. Halkodaları Çalışma Talimatnamesi'nin 13. maddesi gereğince çalışma konuları şunları kapsıyordu:

"a) Temiz bir toplantı ve konuşma yeri olmak (Çay, kahve, limonata, ayran gibi şeyler içilebilir. Her türlü alkollü içki yasaktır).

b) Bağlı olduğu parti teşkilatının uygun gördüğü gazete ve dergileri bulunduracak bir okuma merkezi haline gelmek.

c) Halkı ilgilendiren faydalı mevzular üzerinde konuşmaların yapılacağı bir muhit olmak.

ç) Halkodalarında belli günlerde, halk türküleri söylenir. Muhitte saz şairleri varsa onlar dinlenir. Radyo varsa bundan, olmadığı takdirde gramofondan istifade edilir.

d) Yerli raks (oyun) teşvik olunur.

e) Karagöz, kukla gibi oyunlardan ve bu odalar için yazılmış piyeslerden istifade olunur.

f) Yerli mahsullerden ve yerli mallardan zaman zaman sergiler yapılır. (Bu sergiler münasebetiyle yurttaşlara yerli mamulatımız hakkında kısa ve faydalı malumat verilmesine dikkat olunur.)

g) Güreş, cirit gibi oyunlar, avcılık, binicilik gibi sporlar teşvik ve tertip olunur.

h) Ulusal bayramlarla diğer törenler bütün imkânlardan faydalanarak coşkunlukla kutlanır.

ı) Mahallin fakir hastaları ile ilgilenilir."[59]

Halkodalarında resmi nikâh kıyıldıktan sonra düğün törenlerinin yapılmasına da olanak tanınıyordu (Madde: 14). Böylece resmi nikâh yapılması teşvik ve kontrol altına alınmış oluyordu. Köy eğitmenleri ve 1940'lı yıllarda Köy Enstitüsü'nü bitiren öğretmenler, köylerde Halkodalarının kadrosunu oluşturdu. Köylü çocuğun okuyarak bilgi sahibi olmasını sağlayan eğitmen, Halkodaları aracılığıyla okul çağını geçmiş köylüleri de eğitebiliyordu.

Köye Yönelik Eğitim Çalışmaları

1930'lu yıllarda toplanan CHP il kongrelerinde halkın devletten istekleri arasında ilk sırayı eğitim konusundaki dilekler almaktadır. Bu kongrelerde en çok dile getirilen konu köylere okul açılması, 3 sınıflı okulların 5 sınıfa çıkarılması, halkın desteğiyle yaptırılan okullara öğretmen atanmasıdır.[60]

Köye yönelik eğitim konusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ama asıl ilköğretim seferberliği 1935 yılından sonra gerçekleşti. Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan döneminde İlköğretim Genel Müdürlüğü görevine İsmail Hakkı Tonguç getirildi. Dönemin köycü aydınlarının en önemlilerinden biri olan Tonguç "Köy meselesi, bazılarının zannettikleri gibi, mihaniki bir surette köy kalkınması değil, manalı ve şuurlu bir şekilde, köyün içten canlandırılmasıdır. Köy insanı, öylesine canlandırılmalı ve şuurlandırılmalı ki, onu hiçbir kuvvet, yalnız kendi hesabına ve insafsızca istismar etmesin. Köyün sakinlerine köle ve uşak muamelesi yapamasın. Köylüler, şuursuz ve bedava çalışan birer iş hayvanı haline gelmesinler. Köy meselesi, köyde eğitim problemleri

59. "Halkevleri Postası", *Ülkü*, Eylül 1939, 14/79, s. 78-79.

60. *CHP 28/12/936 Tarihinde Toplanan Vilayet Kongresi Zabıtnamesi*, Anadolu Matbaası, İzmir, 1937.

de içinde olmak üzere, bu demektir"[61] "Öğretmen bu devrimin bütün dinamizmasını yükleniyor, sarıklı köy hocasının yerini almaya çalışıyor."[62] demektedir.

11.6.1937'de "Köy Eğitmenleri Kanunu" çıkarıldı. Köy eğitmeni yetiştirme kurslarına eğitmen namzeti olarak, askerliğini başarı ile bitirmiş, okuma yazma bilen ve ziraat işleriyle uğraşan köylü gençler seçiliyordu.[63] Altı aylık bir eğitimden geçen bu köylülere, eğitmen; bu eğitmenlerin çalıştıkları okullara da, eğitmenli okul adı verildi. Yeni köy öğretmeninin hüviyeti şöyle belirleniyordu. "Yeni öğretmen, devletin köy için düşündüklerini gerçekleştirmek, Köy Kanunu'nu tatbik etmek ve bir cümle ile Kemalist köyü yaratmak için cihazlanmış ve hazırlanmış olarak köye gönderilmektedir."[64] Köy eğitmenliğinin amaçları ise şöyle özetleniyordu: "Cumhuriyet rejimini köylere kadar yaymak. Türk köylüsüne Cumhuriyet rejiminin bir yurttaşı olduğu bilincini vermek. Askeri seferberlik dönemlerinde eğitmenden yararlanmak. Köy çocuklarına ilkokul eğitimi vermek. Tarım Bakanlığı ile işbirliği yaparak köyde bilimsel tarıma geçilmesi için öncülük etmek."[65]

1937-1947 yılları arasında eğitmenli okul sayısı 6.533'ü, bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayısı ise 214.000'i bulmuştu. Eğitmen yetiştirme işi köye yönelik eğitim hareketinde yeterli çözüm değildi. Bu nedenle köye öğretmen yetiştirme konusunda yeni çareler arandı. Kısa zamanda çok sayıda yetiştirilmesi planlanan öğretmenlere, bareme göre maaş verme olanağı yoktu. Öğretmene az maaş vererek devletin yükünü artırmamak, buna karşılık öğretmeni mağdur etmemek amacıyla; ona ev, geçimine yetecek kadar toprak, tohum, tarım aleti, koşum ve gelir hayvanı vermek, onu tıpkı köylüler gibi üretici konumuna getirme fikri ortaya atıldı: Uygulama, Hasan Ali Yücel'in Eğitim Bakanı olmasından sonra (1938) İsmail Hakkı Tonguç'un tasarladığı şekilde gerçekleştirildi. 17 Nisan 1940 yılında 3803 sayılı yasayla Köy Enstitüleri Kanunu çıkarıldı.

1940'lı Yıllar

Türkiye devletçilik politikaları izleyerek sanayileşme sürecini hızlandırmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda hâlâ tarım ülkesi olma özelliğini koruyordu. 1939 yılında ülke nüfusunun yüzde 75,6'sı tarımla uğraşıyordu.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de tarımsal üretim azaldı. Gerek dünyada gerekse Türkiye'de yaşanan sıkıntılar sonucunda, devlet tarımsal üretimi artırmak için geniş tedbirler aldı. 1941 yılında okul bahçelerinde bile buğday ve patates yetiştirilmesi, ekim seferberlikleri oluşturulması, kara ve deniz ulaşım araçlarıyla tarım makinelerinin taşınması gibi bir dizi tedbir alınmasına rağmen, 1942 yılında, Birinci Dünya Savaşı yıllarını anımsatan bir buhran vardı.

Ordunun ve şehirlilerin ihtiyaçlarını karşılamak, fiyat artışını ve karaborsayı engellemek, enflasyonu dizginlemek amacıyla Toprak Mahsulleri Ofisi, Halk Dağıtım Birlikleri, İaşe Teşkilatı, Fiyat Murakabe Komisyonları kuruldu. Milli Korunma Kanunu'na dayanarak köylüyü korumak için kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi savaşın ilk yıllarında uygulamada tersine işledi: Üreticinin elindeki buğday piyasa değerinin altında satın alındı. İkinci Dünya Savaşı yılları tarım kesiminin zor yılları oldu.

Köycülük alanında 1940'lı yıllara damgasını vuran kişi hiç kuşkusuz Hasan Ali Yücel'dir Tonguç'un Köy Enstitüleri fikrini, Yücel Milli Eğitim Bakanlığı döneminde

61. Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1969, s. 238.

62. Tonguç, İ. Hakkı, *Canlandırılacak Köy*, İstanbul, 1947, s. 419.

63. Tığlı, T., "Isparta ve Çevresi Köylerine Genel Bir Bakış VI", *Ün*, C. 11, S. 125-126, Ağustos-Eylül 1944, s. 1754.

64. "Köyde Eğitmen" *Yurt*, Yıl 4, S. 78, 1.4.1937; "Eğitmenlerin Sayısı Arttırılıyor", *Yurt*, Yıl 4, S. 114, 1.8.1938.

65. *Türkiye'de Tahsilin Bugünkü Durumu ve Ana Meseleleri Hakkında Rapor*, İstanbul, 1939, s. 10.

uyguladı. 1930'lu yılların köycü aydınlarının idealize ettiği köy misyoneri öğretmenlerini yetişeceği okullar açıldı.

Köy Enstitüleri için tasarlanan plana göre 20 yıl içinde okulsuz köy kalmayacak ve Cumhuriyet rejiminin Türkiye'ye getirdiği yenilikler en uzaktaki yerleşim birimlerine kadar ulaştırılacaktı. Köy Enstitüleri projesi, daha önceki köycülük akım ve projelerinden farklı olarak, köyü kendi içinden çıkacak öncülerle kalkındırmak ve yapısal değişimi sağlamayı amaçlıyordu. Bu, bir yanıyla bir eğitim projesi, öte yanıyla bir ekonomik projeydi.

İlk birkaç yılın uygulaması bile, çeşitli çevreleri rahatsız etmeye yetmişti. 1943 yılında toplanan ikinci Eğitim Şurası, Köy Enstitüleri aleyhine kulislerin yaşandığı bir ortamda geçti. Eğitim Bakanlığı'nın tutucu kanadı Köy Enstitülerini "iptidailiğe dönüş" olarak değerlendirmekteydi. 1946 yılında Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel görevinden ayrılmaya zorlandı ve yerine Hitler hayranı ve Köy Enstitüleri'ne karşıtlığıyla tanınan Reşat Şemsettin Sirer getirildi. Böyle bir ortamda Enstitülerin fikir babası Tonguç da görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Köy Enstitüleri uygulaması artık fiilen sona ermişti.

1940'lı yıllarda 1930'lardan farklı olarak, sosyoloji alanında yapılan köy ve kırsal yapı çalışmaları önem kazanmaya başladı. 17.4.1943'te İstanbul Köycülük Kongresi toplandı.[66] Köy sosyolojisinin gelişmesi ve köye yönelik alan çalışmalarının yapılması görüşünü savunan İstanbul Köy Bürosu Şefi Selahattin Demirkan "eğer günün birinde Türkiye'nin muhtelif içtimai mıntıkalarında en az bin köyde ilmi tetkikler yapmak mümkün olur ve elde hiç olmazsa 1000 kadar köy monografyası bulunursa, Türk sosyolojisinin temelleri atılmış olur"[67] demekteydi. Demirkan'ın en büyük ideali olan köy sosyolojisi alanındaki çalışmalar, Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ndeki Batı üniversitelerinde eğitim görmüş bir grup sosyal bilimci tarafından çıkarılan *Yurt* ve *Dünya* dergisinde yayımlanmaya başladı.[68] Sosyal bilimcilerin köye ilgi duymaları, yeni bir dönemin işaretiydi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında köycülük hareketinin merkezinde küçük üretici köylüyü kalkındırmak yatıyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından CHP'de büyük toprak sahipleri daha etkin rol oynamaya başladı. Bunun sonucu olarak "köye doğru" politikası artık büyük toprak sahiplerinin istediği yönde yeni bir boyut kazanıyordu. İlk yıllardaki, köy sorununun bir bütün olduğu düşüncesinden hareketle köylüyü kültürel, ekonomik, sosyal ve sağlık açısından donatmayı amaçlayan, topraksız köylüyü toprak sahibi yapmayı hedefleyen ve küçük üretici köylüleri destekleyen politikalar yerine artık büyük toprak sahiplerinin yönetimde etkin olduğu yeni bir dönem başlıyordu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 27 yıllık tek parti iktidarı son bulurken artık köy ve köylü sorunları da yeni iktidar partisi tarafından çok farklı boyutlarıyla algılanmaya başlanacaktı.

66. "İstanbul Vilayeti Köycülük Kongresi", *Köye Doğru*, C. 3, S. 69, 1.5.1943, s. 4.

67. Demirkan, S., *Köyün Sosyal Tetkikinde Monografya Usulü*, İstanbul, 1946; Demirkan'ın diğer çalışmaları; *Türkiye'de Köy Davası, Mahiyeti-Mevzuları-Şimdiki Hali-Hedefi*, Rekor Basımevi, İstanbul, 1934; *Küçükçekmece Köyü*, İstanbul, 1941; *Köy Sosyolojisine Hazırlık*, Ankara, 1962 ve *Köye Doğru* dergisindeki makaleleri.

68. Yalçın Küçük *Yurt ve Dünya* dergisi zamanının sınırlarını aşamıyor, yayınladıklarından daha çok, neden olduğu yeni bir üniversite tasfiyesi dolayısıyla ilgi çekiyor" demektedir. Küçük, Y., "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, s. 141. Bu sosyal bilimciler arasında Niyazi Berkes, Behice Boran, Mediha Berkes, Pertev Naili Boratav, Hüseyin Avni Şanda vardı.

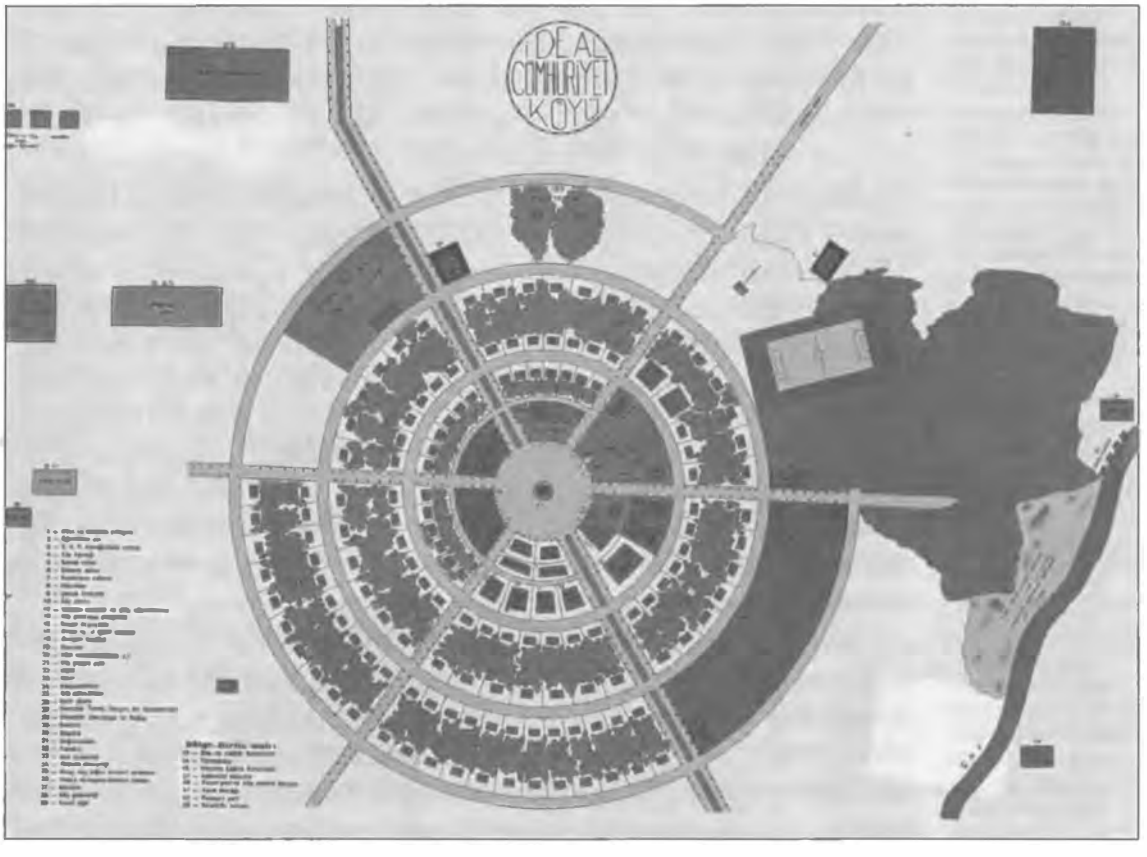
Türkân Çetin, Dr..
Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

MODERN TÜRKİYE YARATMA PROJESİNİN ORİJİNAL BİR BOYUTU: ÖRNEK KÖYLER

Türkân Çetin

Türkiye Cumhuriyeti'nin köye yönelik ilk ve en önemli düzenlemesi 18 Mart 1924'te Köy Kanunu'nun çıkarılmasıdır. 97 maddeden oluşan kanun incelendiğinde, yeni devletin, yıllarca sadece asker ve vergi toplanacağı dönemde hatırlanan köylüleri çağdaşlaştırma isteği ortaya çıkar.[1] Köy Kanunu, Feroz Ahmed'in "Modern Türkiye yaratmak/inşa etmek" olarak tanımladığı modernite projesinin köyü modernleştirme boyutunun, hukuk alanında formüle edilmesidir. Kanun layihası TBMM'ye sunulduğu dönemde, devlet teşkilatı; devlet idaresi, vilayetler idaresi, belediyeler idaresi olarak üç bölüme ayrılmıştı. Köy Kanunu layihasında, Teşkilatı Esasiye Kanunu ve İdarei Vilayet Kanunu'nun birçok eksiklikleri olmasına rağmen varlıklarına dikkat çekiliyor; bu sebeple işe Belediye Kanunu ve bunun da en alt birimi olan Köy Kanunu'yla başlamak gerektiği savunuluyordu.

1. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Çetin, T., "Cumhuriyet'in ilk Yıllarında Türkiye'de Köy, Köylü Sorunu ve Köy Kanunu" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1992, s. 77-96.

İdeal Cumhuriyet Köyü Planı, Şekil 1.

Köy Kanunu hazırlanırken, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde, çeşitli iklim ve coğrafya şartlarına sahip, zengin-yoksul, kalabalık-tenha, toplu-dağınık tüm köyler göz önünde bulundurulmuştu.[2] Kanunda; köyün tanımı, sınırları, imarı, yolların yapımı, evlerin planı, sağlık, eğitim gibi köylüyü yakından ilgilendiren çeşitli konulara yer veriliyordu. On bölümden oluşan kanun uygulandığında, Cumhuriyet'in örnek köy modeli şekilleniyordu. Köyün ortasına bir meydan, köy işlerinin görüşüleceği, ihtiyar meclisinin toplanacağı bir oda ve bir misafirhane yapılması; köy korusunu koruyup, her köylünün bir ağaç dikmesi ve büyüyünceye kadar ona bakması zorunluluğu getirilerek, köylerin yeşillikler içinde, temiz, modern bir görünümde olması amaçlanıyordu. Uygulanması köylünün isteğine bağlı olan 14. maddede ise, köy evlerini ahırlardan ayırmak, evi badanalamak, yolları kaldırımlarla döşemek, köyde çamaşırlık ve hamam, çarşı pazar yerleri yapmak, berber, nalbant yetiştirmek, orman yetiştirmek gibi ayrıntılandırılmış maddelerle, köyün mekânsal boyutu ortaya çıkıyordu. (Bkz. Şekil 1)

Köy Kanunu'nun maddeleri incelendiğinde köy derneği, ihtiyar meclisi, sosyal yardımlaşma kurumu olan "imece" ve her aileden maddi durumuna göre alınan "salma", örf ve geleneklerin yasalaştırılması açısından önem taşımaktadır. Öte yandan, devlet yüzyıllardır ihmal edilen köylere kadar merkezi otoritesini götürüyor, muhtara verilen yetkilerle "devlet memuru" olarak nitelendirilen muhtarların köyde devleti temsil etmesi sağlanıyordu.[3]

Köy Kanunu ile köyler ilk kez tüzel kişilik olarak tanınıyor ve köylere geniş yetkiler veriliyordu. Devletin, Belediye Kanunu'nu 3.4.1930'da çıkardığını göz önünde bulundurursak, köye verilen öncelik dikkati çekmektedir. Köy Kanunu'nun ardından kabul edilen 1924 Anayasası'nın 90. maddesi "Vilayetlerde şehir, kasaba ve köyler hükmi şahsiyeti haizdir" diyerek köylerin tüzel kişiliğini pekiştiriyordu.

Cumhuriyet'i izleyen yıllarda, bölgelere göre farklılıklar gözlenmekle birlikte, köy yerleşmeleri ve köy konutları, genellikle aşırı yoksul, sağlık şartlarına aykırı, hatta yer yer perişandı. Devlet köylünün yaşadığı mekânlar ve konutların biçimi konusunda da belirleyici olmak istiyordu. Bu nedenle, Köy Kanunu çıkarılırken, köylüye getirilen yükümlülükler arasına, "evlerde odalarla ahırları bir duvarla birbirlerinden ayırmak" (Köy Kanunu, madde:13/4) ve "köyün her evinde, üstü kapalı kuyulu veya lağımlı bir hela ve köyün münasip bir yerinde de herkes için kuyusu kapalı veya lağımlı bir hela yapmak" (Köy Kanunu, madde: 13/5) maddeleri konulmuştu.[4] Cumhuriyet döneminde köylünün yaşadığı mekânları daha çağdaş ve sağlıklı duruma getirmek devletin en başta gelen amaçlarından biri oldu. Köylünün kalkınmasını sağlamak, evlerini, yollarını yapmak, sularını getirmek, sağlık şartlarını geliştirmek, gelirini artırmak ve yaşam standartını çağa uydurmak için çok yönlü çalışmalara girişildi.

Cumhuriyet'in ideal köy modelinin bir ütopya olmadığını, kanunun uygulanması halinde köydeki olumlu değişmelerin neler olacağını halka göstermek amacıyla, örnek köyler yapılmasına karar verildi. Örnek köy kurma fikri, ilk olarak Cumhuriyet'ten önce 25 Teşrinisani 1334 te kurulan Köycüler Cemiyeti'nde, başta Reşid Galip olmak üzere kimi köycüler tarafından ortaya atılmıştı.[5] Ama bu örnek köy projesi, köycülüğün temel ilkesinin köylünün içinde çalışmak olduğu gerekçesiyle, genel merkez tarafından reddedildi. Örnek

2. Karesi Mebusu Vehbi Bey, kanunun bu özelliğini Meclis kürsüsünde 4.3.1340 günü şöyle dile getiriyordu: "Köy denince Sivas'ın beş haneli köyü, Ankara'nın çökük damlı harabe yerleri göz önüne gelmesin. Bu umumi bir kanundur. İzmir'in, Karesi'nin sahilindeki cennet gibi ve buranın kasabalarından daha mamur köyleri de bu kanuna tabi olacaktır. Binaenaleyh bu kanunla öyle bir şey yaptık ki vücuda göre elbise olur." *TBMM ZC*, D. 2, İ. 1, C. 67, s. 86.

3. Çetin, T., *agt*, s. 92.

4. Hatta böyle bir maddenin kanuna konulması eleştirilmiş, Bursa milletvekili Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmada "Arkadaşlar, ben bu fıkrayı pek çirkin buluyorum. Bunu bir ecnebi okuyacak olsa ayıp olur. İnsanlarla hayvanların bir seviyede yaşadığını zanneder. (Öyle yerler var sesleri.) İhtimal ki böyle yerler olabilir ve zannederim ki Anadolu'da pek iptidai bir şekilde kalmış yerlerdeki halk zaruret neticesi olarak böyle yaşar veya mevsim icabatı böyle yaşar.." diyor ve bu maddenin kanundan çıkarılmasını istiyordu. Trabzon Milletvekili Muhtar Bey ise "Efendiler, ayıp olur diye memleketimizdeki fenalığı devam ettirmek doğru mudur?.. Bu ayıptır. Hayvanlarla insanlar arası bir duvarla ayrılacak ve o kadar büyük bir şey değildir" diyerek geçmişte yapılan hataların tesbit edilerek düzeltilmesi gerektiğini savunuyordu. Bkz. *TBMM ZC*, D. 2, C. 5, s. 320.

köy projesinin savunucularından Reşid Galip, örnek köyün köycülük hareketine yararları olduğunu savunuyordu: "Bizim köycülük, bugünkü halini muhafaza ettiği müddetçe 'işte köycülük ediyoruz', diye tefahürden başka işe yaramaz (...) Biz ne kadar ucuz ilaç verirsek verelim, halk bizi, şu kadarcık toz vererek dünyanın parasını kazanan menfaat ve kazanç düşkünü hekimler addetmekten kendini men eyleyemiyor. Bu (örnek) köy sayesinde, teşkilatımız en kuvvetli bir nokta-i istinada mazhar olacaktır."[6] Köycüler arasında yoğun tartışmalara neden olan örnek köy meselesi bir süre sonra basına da yansıdı. Vakit gazetesinde projeden övgüyle söz edilirken "yeni köy her nokta-i nazardan Anadolu için bir numune olacaktır (...) Köycülerin yeni köyü, Anadolu için yeni bir hayatın mukaddimesi olacaktır"[7] görüşü savunuluyordu. 1920 Haziranı'nda başlayan Yunan taarruzuyla Kütahya ve çevresinin işgal edilmesi tehdidiyle karşılaşan köycüler, dağıldılar ve Kuvayı Milliye harekctine katıldılar. Bu dönemde tartışılan bu örnek köy projesi, Cumhuriyet döneminde farklı bir biçimde uygulama alanı buldu.

Kurtuluş savaşı sırasında özellikle Batı Anadolu bölgesindeki köyler yangınlar, bozgunlar, yağma gibi nedenlerle yanıp yıkılmıştı. 29 Ağustos 1922'de Afyon cephesinde başlayan taarruz, 9 Eylül 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girmesiyle noktalandı. Ne var ki zaferle birlikte yeni bir felaket rüzgârı Batı Anadolu topraklarının üzerinde esmeye başlıyordu. Bozgun halinde çekilen Yunan birlikleri, yolları üzerindeki Bursa, Uşak, Alaşehir, Salihli, Turgutlu, Manisa gibi şehirleri ve köyleri tamamıyla yakıp kül etti.[8] Savaş sonrasında, çok sınırlı olanaklarla da olsa bu şehir ve köylerin yeniden imarının gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Bunun dışında savaşın ardından Türk-Rum Mübadele Anlaşması'yla birçok göçmen Anadolu'ya gelmişti ve bunların yerleştirilmesi zorunluydu. Devlet, Köy Kanunu'nda tasvir ettiği ideal köy tipini, yeniden imar sırasında bu köylerde uygulayabilirdi.

Türkiye'ye getirilecek göçmenlerin (mübadillerin) yerleştirilmesinde, Rumların terk ettiği arazilerden yararlanılması görüşü savunuluyordu. Ancak, İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati Bey, Türkiye Hilaliahmer Cemiyeti Merkezi Umumisi'ne gönderdiği 25 Aralık 1923 tarihli yazısında, Rumlar tarafından terk edilmiş malların önemli bir bölümünün yanıp yıkıldığını, bazı köylerde oturacak bir tek ev bile kalmadığını belirtiyordu. Samsun, Bilecik, Eskişehir, İzmir, Erdek, Saruhan gibi yörelerdeki köyler yeniden yapılmadıkça getirilecek göçmenlerin yerleştirilmesi sorununun çözümlenemeyeceğini, bu nedenle Hilaliahmer Cemiyeti'nin yardımıyla Yunan işgalinden zarar gören bölgelerde yeni köyler yapılmasını istiyor; Hilaliahmer Cemiyeti'nin, köy yapımının finansmanını, işgal güçlerinin geride bıraktıkları malların satışından elde edilecek 3.400.000 lira ile sağlamasını öneriyordu.[9]

Ali Sami Bey "Rumeli'den gelecek kardeşlerimize tahsis edilecek pek cüz'i mesken vardır. Bu zavallı millettaşlarımızın köylere iskânı ihtimali yoktur. Çünkü oralarda bir hane bile kaim değildir"[10] diyerek köy yapılması görüşünü destekliyordu.

Bu amaçla Batı Anadolu'da, özellikle Eskişehir-Ankara hattı üzerinde "Numune köyler "kurulmasına karar verildi. Yunanistan'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmeleri işinin düzenlenmesi için Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kuruldu. Köy inşası bakımından, "devlet köycülüğü" bu vekâletin kurulmasıyla 13 Ekim 1923 yılında başlamıştır denilebilir.[11]

Bu karar basında da büyük ilgiyle karşılandı. Dönemin köy sorunları ile ilgili yazılarıyla

5. Projeye göre köycülerden bir bölümünün vereceği ortak sermaye ile her türlü tarımsal üretimin yapılabileceği verimli bir arazi alınarak örnek köy kurulacaktı. Köydeki tüm faaliyetler köycüler arasındaki işbölümü ile gerçekleştirilirken, ortak kasanın yönetimi ise tüm köy halkı tarafından seçilecek olan köy ihtiyar heyeti tarafından gerçekleştirilecekti. Örnek köyün yönetimi köy idare heyeti tarafından gerçekleştirilecekti. Bu konuda bkz. Üstel, F., "Köycüler Cemiyeti", *Tarih ve Toplum,* XII/72, Aralık 1989, S. 13.

6. Üstel, F., *agm.*, s. 14.

7. "Anadolu ortasında Yeni Bir Mamure", *Vakit,* 9 Teşrinievvel 1335'ten naklen Üstel, *agm.*, s. 15.

8. Umar, B., *İzmir'de Yunanlılar'ın Son Günleri,* Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 289-290.

9. Arı, K., *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 65 .

10. *Haber,* 24 Teşrinievvel, 1923'ten naklen Arı, *age.*, s. 66.

11. Bu bakanlığın kapanmasıyla işleri İçişleri Bakanlığı'na devredilmiştir.

tanınan yazarı Çiftçi Necati, devletin numune köyler kurmasını sevinçle karşılıyor, Türk Sesi'ndeki köşesinde "O köyler yeni hükümetin, yeni ruhun, yeni idarenin temsili olacaklardır. Onun düzgün yolları, sıhhi evleri, fenni ahırları, iktisadi teşkilatı, müessesat-ı içtimaiyesi, mübrem ihtiyacını temin edecek vesait-i nakliye, mükemmel bir faaliyet merkezi olacak, bizi inkırazdan kurtaracaktır" diyordu.[12]

Samsun'da 15, Antalya'da 1, Adana'da 1 ve diğer bölgelerde toplam 27 köyün yapılması TBMM'de kararlaştırıldı.[13] Daha sonra yeni bölgelerin eklenmesiyle bu sayı 69'a yükseldi. Devlet, 1.480.684 lira bütçe ayırarak Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Manisa ve Ankara'da 69 numune köy yaptı.[14] Yahşiyan'dan Eskişehir'e kadar olan bu bölgedeki boş arazilere kurulan örnek köylere muhacirler yerleştirildi.[15] Buna örnek olarak, göçmenler için Ahimesut (Etimesgut)'ta inşa edilecek köylerin pazarlıkla yaptırılması kararı alınmıştı.[16] Yine Numune köyü olarak belirlenen Ahimesut çiftliğindeki evlerin onarımını ve köye yerleştirilecek göçmenlerin su ihtiyacını karşılamak amacıyla, 2.500 metre uzaklıktan köye borularla su taşınması için 18.802 lira 19 kuruşluk harcama yapılması kararlaştırılmıştı.[17] Ahimesut köyüne 170 bin lira harcandı. 126 bin lira ile elli muhacir evi yaptırıldı. Bir evin maliyeti 2500 liraydı. 44 bin liraya mal olan merkezi bina ise memurların

12. Çiftçi, N., "Numune Köyler", *Türk Sesi*, 4.6.1340,

13. *TBMM ZC*, C. VII-1, Ankara, 1968, s. 1042.

14. Ziya, A., "Cumhuriyette Köy Yapımı", *Ülkü*, C. 2, S. 5, 11. Teşrin, 1933, s. 333

15. *TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 9.5.1928, 0 28 29 12

16. *TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 28.5.1928, 29 35 9

17. *TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 9.9.1928, 030 56 4

1970'lerin "Köy-Kent" Projesi

Örnek köyler kurulması projesi, 1970'lerde, bir kez daha gündeme geldi. Türkiye'de, kırsal yerleşme birimlerinin aşırı dağınıklığı ve altyapı hizmetleri götürülmesi güçlüğü, "köy-kent" projesinin temel hareket noktasıydı. Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil 1975'te konuyu şöyle ele alıyordu:

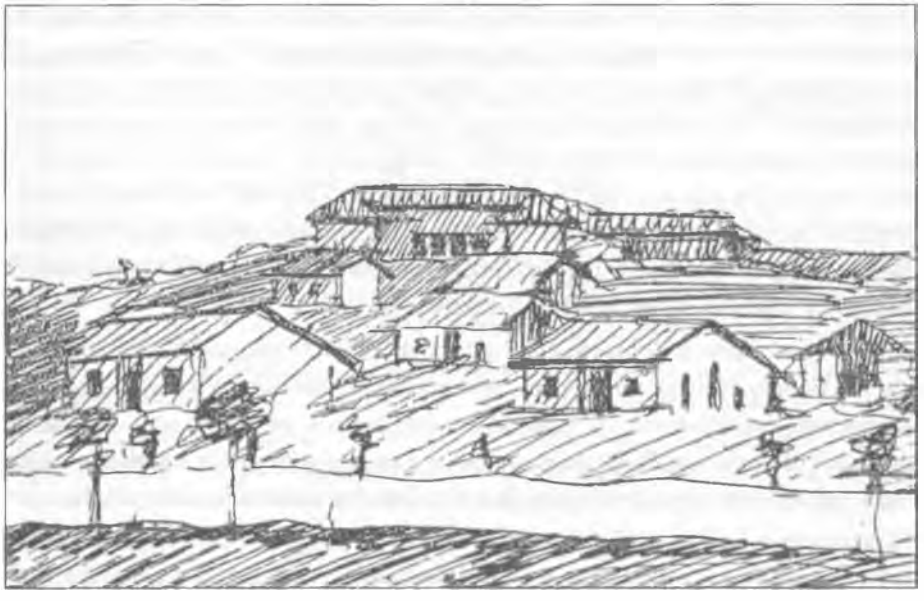
Merkez Köy'lerden Köy-Kent'lere

1969 yılındaki sayısının 74 bin olduğunu bildiğimiz kırsal yerleşmeler, Türkiye yüzeyi üzerinde, yerleşme etkenlerinin olanak verdiği yerlerde dağılmış bulunmaktadır. Birçok hallerde yüzey biçimlerinden doğan güçlüklere, ulaştırma ve haberleşme güçlükleri de eklenmekte, bazı bölgelerde kış ayları il ve ilçe merkezleriyle bağlantı kurmayı daha da zorlaştırmaktadır. İşte, böyle bir ortamda, 1970 nüfusunun 22.8 milyonunu barındıran "kırsal yerleşme"lerin sakıncaları resmi bir belgede şöyle özetlenmektedir:

"Tarihsel olayların oluşturduğu, giderek ekonomik, sosyal ve fiziksel faktörlerle biçimlenen ve çok sayıda birimlerden meydana gelen dağınık kırsal yerleşme dokusu, gerek köy kalkınmasını, gerek milli kalkınma çabalarını olumsuz yönde etkilemektedir... Yerleşme birimlerinin çokluğu ve dağınıklığı, bu yörelere merkezden götürülen hizmetlerin ve müşterek mahalli ihtiyaçlardan olan yol, içme suyu, elektrik ve benzeri hizmetlerin yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Belediyeler il özel idareleri ve köy idareleri, kaynakların yetersizliği nedeniyle, kanunlarla belirlenmiş olan görevlerini gereği gibi yerine getirememektedirler. Ayrıca, kırsal yerleşme dokusunun niteliği merkezi idare tarafından bu yörelere götürülen hizmetlerin (i) kapsam ve sınırını gereksiz şekilde genişletmekte, (ii) maliyeti artırmakta, (iii) hizmetten tüm kırsal nüfusun yararlanmasını sınırlamakta; sonuç olarak kamuca bu yörelere götürülen hizmetlerin etkenliği azalmaktadır."[1]

Önce "dağınık kırsal yerleşme dokusu"ndan başlayarak altı çizilmesi gereken "yerleşme birimlerinin çokluğu ve dağınıklığı" yüzünden "hizmetlerin yetersiz kalması"nın yanı sıra, mahalli idarelerin "kaynakların yetersizliği nedeniyle görevlerini gereği gibi yerine getirememeleri" ve merkezi idarece götürülen hizmetlerin de üç maddede sıralanan özellikleri nedeniyle "kamuca bu yörelere götürülen hizmetlerin etkenliğini azaltması" kırsal yerleşmeden doğan başlıca sakıncalar arasında sayılabilir.

Grup yerleşme sayılarına ilişkin 1970 sonuçları, nüfusu 500'e kadar 21.158, nüfusu 1.000'e kadar ise 31.511 kırsal yerleşmenin bulunduğunu göstermektedir. Nüfusu 2 bine kadar olan kırsal yerleşmeler sayısı, aynı yıl için, 34.869'a varmaktadır. Gerek bu sayının, gerek 2.001-10 bin grubunun yerleşme sayısı olan 1.492

Şekil 2.

ile bu sayının toplamı olan 36.352 yerleşme sayısının gösterdiği gibi, "idari yönden Köy Kanunu'nun uygulandığı yerleşimlere bağlı yerleşme birimleri" sayıca altılı gruba dahil edilmiş değildir. Kısaca "köy-altı yerleşmeleri" dediğimiz bu "az haneli yerleşme birimleri" de hesaba katılacak olursa, "dağınık kırsal yerleşme dokusu"nun sakıncaları yetesiye anlaşılabilecektir.

Dağınıklık ve sayısal çokluk özelliklerini taşıyan kırsal yerleşimden doğan sakıncaları önlemek için, ileri sürülen görüşlerden biri olan "merkez köy"lerin kuruluşu; yerleşik hizmetlerin yanı sıra gezici nitelikteki kamu görevlilerinin de toplanacağı bu köyleri, çevrelerindeki köyler için bir hizmet istasyonu haline getirmek amacını taşımaktadır. Köy ihtiyaçlarının en az maliyetle ve tüme yaygın biçimde karşılanması, kırsal nüfusun milli pazar ve yaşantıyla bütünleşme sürecinin hızlandırılması ve yerleşim yapısının olumlu yönde etkilenmesinde başlıca araç olarak düşünülen bu yeni girişimin, 7 bin dolaylarındaki "merkez köy"ü gerektireceği hesap edilmektedir. Kırsal alanlara götürülen hizmetlerin maliyetini azaltmak ve sınırlarıyla birlikte etkinliğini genişletmek bakımlarından bu uygulamadan olumsuz sonuçlar beklenebilir. Büyük bir olasılıkla merkez köyler, yakın geleceğin bucak ve kasabaları olarak, olumlu bir görevi yüklenebilirler. Yerleşik hizmetler arasında sayılan sağlık evleri ve ocakları, ana-çocuk merkezleri, temel eğitim ve yatılı bölge okulları, sabit mesleki köy kursları, tarımsal yayım binaları, aşı ve suni tohumlama istasyonları, PTT şube ve ajansları, karakollar, pazar yerleri ve benzeri hizmet birimleri bir yandan çevre köylerine yararlı olurken, bir yandan da merkez köylerinde bir nüfus yoğunlaşması meydana getirebilecektir.

Kırsal yerleşmelere götürülen hizmetlerin daha geniş topluluklara ulaştırılmasını amaçlayan "merkez köy"ler düşüncesi, başka ülkelerdeki bazı uygulamalar da gözönünde tutularak, kente yönelen göçleri yavaşlatmak amacına da yönelen "köy-kent" düşüncesinin oluşmasında etkili olmuştur.

Kuramcılarından biri H. Alperin olan "tarım ve endüstrinin birleşimi"ni bu sözcüklerin İngilizce ilk hecelerinden yapılmış "Agrindus" sözcüğüyle adlandırarak "dikey tamamlama" ilkesini benimseyen görüş "köy-kent"ler için de dayanak olmuş görürmektedir. Ne var ki, "Agrindus" adlandırmasında temel fonksiyonlardan yola çıkıldığı halde, bizde, temel fonksiyonların bağlı bulunduğu yerleşme birimleri ele alınmıştır.

H. Alperin'e göre, "Köyün ve büyük bir değer ifade eden çevresinin temellerini sarsmadan, tarım ve endüstri beraber yürüyebilir." Köyden kente akını önlemeyi amaçlayan, kırsal yerleşmelerdeki işgücü fazlasını çevredeki tarım-dışı alanlarda istihdam etmeyi tasarlayan Halperin, düşüncelerini şöyle değerlendirmektedir: "Köylü ailede, hiç değilse bugün için, tarım tekniğindeki ilerlemeler ve istihsal

oturmasına (lojman) ve hükümet konağına ayrılmıştı. Bu köyde yaptırılan elli evde 226 muhacir köylü oturuyordu.(Şekil 2) Yine Samutlu örnek köyüne 97 bin lira harcanmış, 27 ev yaptırılmıştı. Bir göçmen evi yaklaşık 3.600 liraya mal olmuştu. Bu köyde 112 muhacir oturmaktaydı.[18] Bu yıllarda devlet tarafından yaptırılan örnek köylerden bazıları şunlardır: Saruhan'a bağlı Çobanisa örnek köyü; Ökse, Çırağan, Cenik, Çınarağıl ve Hisarağaç köyleri; İzmir'de Çobanisa ve Kıyas Örnek köyleri; Bursa'da Karacaoba ve İkizceoba numune köyleri.[19] Bu yıllarda Macaristan'dan Türkiye'ye yerleşmek için talepte bulunan 120 kişilik Macar çiftçi grubunun toprak isteği ise Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yabancı uyrukluların köy kuramayacakları belirtilerek reddedildi.[20]

Köylerin yapılışı sırasında birtakım aksaklıklar ve eksiklikler de olmuştur. Özellikle Etimesgut ve Samutlu köylerinin yapılması sırasında yabancı uzmanlardan yararlanılmış; Türk köylüsünün günlük ihtiyaçları ve yaşam biçimi konusunda yeterli bilgiye sahip olmayan bu mimarların köy planlarında birtakım aksaklıklar meydana gelmiştir. Bu aksaklıklarla ilgili olarak Maarif Vekâleti mimarlarından Abdullah Ziya Bey şunları dile getirmektedir:

"Köy kurulmuş, yapılan işin büyüklüğünü, verdiği güzel neticeleri görmek üzere memleketin ileri gelen ve tanınmış kimselerinden mürekkep bir kalabalık köyü geziyordu. İhtiyar bir baba, ben önünden geçerken ellerini havaya kaldırmış,

18. Ziya, A., "Cumhuriyette Köy Yapımı", *Ülkü*, C. 2, S. 10, İkinci teşrin, 1933, s. 336; Evlerin yapılmasını hızlandırmak ve maliyetini ucuzlatmak, prefabrik evlerin yapılmasını sağlamak amacıyla bir fabrika kurulması gündeme gelmiş ancak uygulanamamıştır. Bkz. Arı, K., *age.*, s. 66.

19. *TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 22.2.1925, 13 12 1; 29.7.1925, 14 48 7; 3.12.1924, 12 59 12; 22.2.1925, 13 12 3

20. *TC Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 12.7.1925, 14 43 14

oranının yükselmesi sonucu, bir işgücü fazlası mevcuttur. Bu artık işgücü ekonominin diğer zirai olmayan kollarında kendine bir mecra bulmalıdır... Sadece ziraat işlerinden değil, ticaret, sanayi ve memurluk gibi alanlardan da gelir temin edebilen bir köylü aile, kendine daha yüksek ve emin bir yaşama seviyesi sağlayabilecektir. Köyden şehire akın önlenecek ve gayri mütecanis bir manzara arzeden şehirli kitlelere nazaran, şimdilik, daha köklü ve sağlam bağlarla örülmüş bir görünüm arzeden köylü ailenin dağılması önlenmiş olacaktır. Bugüne kadar, köylü karakteri taşıyan hiçbir şehire rastlanmamıştır. Ama bunun aksi, şehire has bazı özellikler ihtiva edebilecek bir köy akla yakın gelebilir.[2]

"Merkez-köy"ün bir sanayi kasabasına dönüşmesiyle gerçekleşecek olan "köy-kent", çevresiyle birlikte yeni bir üniteyi oluşturacaktır. Adından başlayarak değişik biçimlerde üzerinde durulan bu görüşün, iki partinin seçim bildirgesinde nasıl ele alındığına geçmeden önce, Halperin'in görüşlerinden esinlenen bir yazarımızın önerdiği adı hatırlatmak yerinde olur.

O. N. Koçtürk, aslından yola çıkarak "Agrindus" yerine "Tarsan"ı önerdiği bir incelemesinde çeşitli ülkelerdeki uygulamaları özetledikten sonra, bu anlayışın "Türkiye'ye canlılık getirecek bir görüş niteliği gösterdiğinden" söz etmektedir.[3]

Karşıt görüşlü iki siyasi partinin "agrindus" düşüncesinden yola çıkarak şu görüşleri benimsedikleri görülmektedir.

• CHP'ye göre, ilk defa 1969 seçimleri sırasında öne sürülen "köy-kent"ler ÜBYKP'ında "merkezî köyler" biçiminde yer almıştır. "CHP köy-kentleri, yalnız kamu hizmetlerini kırsal alanlara daha düşük maliyetle, daha yeterli ölçüde ve daha çabuk götürmenin bir aracı olarak değil, köylüden başlayacak kalkınmanın temeli olarak da görmektedir. Bu temel üzerine kurulacak yapı, her yönüyle değişik bir yapı olacaktır... CHP iktidarının geliştireceği bu yerleşme birimleri, anlamda ve amaçta da, tanımlamada da "merkezî köyler"den ayrılmaktadır. CHP'nin "köy kent" terimi, köyden kente, köylülükten kentliğe, tarım toplumundan sanayi toplumuna düzenli ve sağlıklı biçimde geçişi tanımlamamaktadır... Yerinden yönetimde köy kentlerin, köy-kentler yönetiminde de kooperatiflerin büyük ağırlığı olacaktır.[4]

• MHP ise, "Tarım Kentleri" projesinden söz etmektedir: "Her bölgenin hususiyetlerine göre 8 veya 10 köy bir ünite olarak kabul edilecek ve bunların merkezindeki köy Tarım Kenti haline getirilecektir. Böylece dört bin civarında Tarım Kenti teşkil edilecektir. İlk olarak çevre köyler Tarım Kenti'ne yaz-kış işleyen yollarla bağlanacak Tarım Kenti'nin de en yakın büyük şehirle muntazam yol irtibatı kurulacaktır. Bu dört bin civarındaki Tarım Kentleri'ne bütün dev-

'Cenabı hak devlete zeval vermesin ve Gazi'ye sonsuz ömürler versin', diye dua ediyordu.

'Merhaba baba! dedim, 'nasıl yeni kövünden memnun musun?..'

'Memnun olmaz olur mıyım beyim! dedi, 'biz muhaciriz; köysüz, evsiz, çiftsiz çıbıksız kalmıştık; bize bir köy, bir ev verildi. Allah razı olsun.'

'Babacığım yanlış anladın, evinden memnun musun?' dedim.

Şaşkın bir tavırla yüzüme baktı.

'Babacığım,' dedim. 'Ben de bu memleketin çocuğuyum; isterim ki senin evin güzel olsun, sen rahat et... Evinde, köyünde gördüğün kusurları söyle de bir daha köy yaparsak bu kusurlardan kaçalım!'

'Ha öyle evlat!' dedi. 'Biraz kusurları var.'

'Ne gibi?'

'Ocağı çok yüksek oğlum, biz kışın tarlada çalıştığımızdan ayağımız üşür. Biz ayağımızdan başka bir yerimizi ısıtmayız ki... Ayağım ocağın üstüne kalkmıyor. Sonra kömür ocağı yapmışlar, biz kömürü, odunu nerden bulacağız, tezek yakarız biz.'

'Başka?'

'Başka, bizim ahırdaki bölmeler çok ufak, bizim koca öküz sığmıyor, tekmeyi vurdu mu

let imkânları götürülebilecek, buralar hareketli bir kültürel ve iktisadi hayata kavuşturulacak, çevre köylerin de en iyi ve kolay şekilde bu hizmetlerden istifadesi sağlanacaktır. Tarım Kentleri'nde ziraat aletleriyle ilgili atölyeler açılacak ve tarıma dayalı orta sanayi kurularak geliştirilecektir.[5]

Görüldüğü gibi değişik adlar taşısa da "agrindus" projesinden esinlenen ortak görüşler söz konusudur. Konuyu bütün boyutlarıyla ele alan incelemede "köy-kent" yaklaşımının güçlükleri ve sakıncaları ortaya konulmuştur. Kırsal sorunları kısa ve orta vadede çözmeye çalışmanın sermaye birikimini yavaşlatarak kalkınma hızını düşürmesi yanında, tarımsal yapıyı sürdürme gibi sakıncaları da vardır. Haklı olarak işaret edildiği gibi, "Yeni bir yaşam biçimi getirme, kalkınmanın yönünü ve biçimini değiştirme ve köyle kent arasındaki aralığı kapatma gibi bir dizi savlarla gelen "köy-kentler" yaklaşımı, birçok açılardan tutarsızlık içinde bulunmakta ve Ulusal Planımızdaki önceliklerle çatışmaktadır."[6]

Sayısal çokluk ve dağınıklık nitelikleriyle dikkati çeken Yol-Su-Elektrik Genel Müdürlüğü'nün çalışmalarına göre, sayısı 86 bin dolaylarında sanılan kırsal yerleşim deseninin köyü götürülen hizmetleri olumsuz yönde etkilemesi karşısında oluşturulan "merkez köyler"de kamu kaynakları ile yeni iktisadi faaliyetlerin yaratılması yerine, halk girişkenliğinin artırılması amaçlanmıştır. Resmi bir belgede işaret edildiği gibi, "Konu, köye götürülen hizmetlerin, yerleşimin niteliğini de gözeterek, tüm köylü nüfusa, en az maliyetle ve en etken biçimde ulaştırılmasını sağlayacak yönde düzenlenmesi ile sınırlı tutulmaktadır. Bu düzenlemede, merkez köylerin oluşturulmasının uzun dönemde, kırsal yerleşimin geliştirilmesinde de fonksiyonel olabileceği sanılmaktadır."[7]

1. Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, Üçüncü Beş Yıl 1973-1977, Ankara, 1973, s. 113, 186.

2. Halperin, H., Agrindus: Tarım ve Endüstri Birleşimi, İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi, İstanbul 1965, s. 148.

3. Koçtürk, O. N., Türkiye'nin Kalkınmasında Tarım ve Sanayi. Yeni bir Düzen: Agrindus, İstanbul, 1967, s. 27, 115.

4. Ak Günlere. Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi, Ankara, 1973, s. 38-42.

5. Büyük ve Güçlü Türkiye İçin Milliyetçi Hareket Partisi 1973 Seçim Bildirgesi, Ankara, 1973, s. 57-58.

6. Güven, H. S., "Köykent Sorunu", Amme İdaresi Dergisi, C. VII, S. 2, Haziran 1974, s. 144.

7. Mutlu, N.-Karayalçın, M.-Arat, Z., Merkezi Köyler Araştırması İkinci Seçim Sonuçları, Ankara, 1974, (çoğaltma) s. 1.

Cavit Orhan Tütengil

Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 26-28/186-189.

parçalayıp çıkıyor! Yemlik de çok ufak, koyduğumuz ot koca öküze bir sumurluk bile gelmiyor... Bahçemiz de çok ufak, biz bahçeye çiçek ekmeyiz ki, yiyecek ekeriz.'

'Amma birlikte kullanacağınız bahçeniz var ya?!'

Köylü yüzüme acıyormuş gibi baktı:

'Birlikte bahçe olur mu evlat?' dedi."[21]

Abdullah Ziya Bey "eldeki tecrübelerden sonra bugün emniyetle söyliyebiliriz ki Türk köyünün ihtiyaçlarını, Türk köylüsünün yaşama tarzını ve zevklerini ancak Türk inkılabı içinde yetişmiş Türk gençleri bilir. Türk inkılabının yaratmakta olduğu yeni kültürün yeni zevklerini ve yeni sanat telkinlerini taşa ve toprağa ancak genç Türk mimarları tatbik edebilir. Türk inkılabı milli bir köy mimarisine, milli bir köy hizmetine doğru gitmelidir. Numune köylerinde, köy mekteplerinde, köy çeşmelerinde, köylerde devlet, evkaf, fırka eliyle yapılacak herhangi bir binada, dikilecek bir bayrak direğinde bile bu ruh hâkim olmalıdır; ta ki her köyün taşından toprağından ve insanından doğan bir Türk inkılabı havası bütün memleket üzerinde dalgalansın"[22] demektedir.

Numune köy yapımıyla başlayan köylerin imar edilmesi hamlesi daha sonraki yıllarda farklı boyutlarda devam etti.

Bu deneme dışında Köy Kanunu'nun uygulanması sonucunda ortaya çıkacak Cumhuriyet'in ideal köy tipini oluşturmak amacıyla, bazı idealist köycü idare amirlerinin de yoğun çalışmaları olmuştur. Bunlar içinde Kâzım Dirik'in çalışmaları anılmaya değer. Kâzım Dirik, devlet tarafından başlatılan örnek köy hamlesini, görev yaptığı sırada İzmir köylerinde uygulamış; İzmir valiliği sırasında, Köy Kanunu'nun tanımladığı şekilde, köyün mekânsal yapısının dönüştürülmesine yönelik 43 köyde çalışma yapmıştır.[23]

Köy Kanunu'nun tam olarak uygulanması ile oluşacak köyde bulunması gerekli birimler şunlardır: En az bir Cumhuriyet alanı, Gazi heykeli, köy parkı, köy itfaiyesi, köy odası, konuk evi, okuma odası, halk dershanesi; duvarla çevrili, tavuk kümesli, tuvaletleri ve üç dönüm bahçesi olan okul; öğretmen evi, yatılı öğrenciler için yatakhane, hastalar için revir, köy sineması ve köy radyosu, cami veya mescit, hayır kurumları, mezarlık, çarşı, hal, elektrik santralı, kooperatif, iyi cins tavuk horoz istasyonu, Ankara cinsi tavşan istasyonu, fenni kovanlı arıcılık, hayvan istasyonu ve fenni nalbantlık, tulumba veya bilezikli kuyu, demir borulu su şebekesi, yeldeğirmeni, kanara (mezbaha), han veya otel, köy hamamı, (yağ, un, çeltik, prina, peynir vb.) fabrikaları (imalathaneleri), kanalizasyon şebekesi, köy kahvesi ve köy gazinosu, büyük köyler için çocuk yurdu, küçük çocuklar ve gençler için ayrı ayrı spor alanları, Tayyare Cemiyeti, Gençler Birliği, Avcılar Kulübü, köy fırını, fidanlık, ağaçlı caddeler ve dere varsa iyi bir köprü, su ve çöp arabası, köyün demirbaş otomobili, posta kutusu, karakol.[24]

Yukarıda tanımlanan köyü hayata geçirmek için Kâzım Dirik yoğun olarak çalışmıştır.[25] Kâzım Dirik Trakya Umumi Müfettişliği görevine getirildikten sonra da en önem verdiği konulardan birisi köycülük olmuş; buradaki görevi sırasında 90 köy örnek köy olarak belirlenmiş; vekâletin verdiği planlara dayanılarak köy evleri yeniden inşa edilmiştir. Köy planlarının tatbiki için para kaynağı oluşturmak amacıyla, köy tüzel kişiliği adına ekim de yapılmıştır. Bu para her köyün kalkınma planının uygulanmasına harcanmıştır.[26]

21. Ziya, A., "Cumhuriyette Köy Yapımı", *Ülkü*, C. 2, S. 10, İkinci teşrin, 1933, s. 335.

22. Ziya, A., "Cumhuriyette Köy Yapımı", *Ülkü*, C. 2, S. 10, İkinci teşrin, 1933, s. 334.

23. Süreyya, A., "Kemalist Türk Köyü", *Karınca*, S. 5, Birinci teşrin 1934, s. 17.

24. Süreyya, A., "Kemalist Türk Köyü", *Karınca*, S. 7, Birinci kânun, 1934, s. 26-27.

25. Bu köy, Trakya'da örnek köy olarak belirlenen Pehlivan köyüdür. "Köyümüzde önceden yapılması istenilen köy parkını, Mehmetçik anıtını, havuz, su işlerini, köye örnek fidanlığı, örnek arı sandıklarını, tavuk kümeslerini, dikilen çam ve selvi ağaçlarını birer birer tetkik ettiler. General Kâzım Dirik köylünün isteği üzerine geceyi köyde geçirdi", Cumhuriyet, 6.4.1936, s. 3; Kâzım Dirik'in örnek köy kurma ve köy kalkınmasındaki çalışmaları hakkında bkz. Soyer, R., *General Kâzım Dirik*, İzmir, 1946.

26. "Trakya Köyleri İmar Ediliyor", *Cumhuriyet*, 10.7.1936, s. 3.

Şekil 3.

Köy yapımı konusundaki bir başka çalışma da 1932 yılında Halkevleri'nin kurulmasının ardından, Halkevi köycüler şubesinde görev alan mimarların köy yapı şekilleri ile ilgili görüşlerini Halkevi çatısı altında dile getirmeleridir. Ankara Halkevi, kendisine çalışma köyü olarak seçtiği Kutludüğün köyünün imar ve iskân şekillerini inceleyerek yeni bir imar planı hazırlamıştır. Yine Muğla Halkevi tarafından Muğla'daki köylerin imar planları hazırlanarak köylere gönderilmiştir. Bu planlara göre, her köyde meydan ve anıtlar, köy odaları, köy konuk yerleri, pazar yerleri, çamaşır alanları, umumi tuvaletler yapılacaktır.[27] Maarif Vekâleti mimarlarından Abdullah Ziya Bey, "Bugün nasıl bir şehir mimarisinin var olduğuna inanımız varsa, bir köy mimarisi de vardır ve köyler için de projeler çizmek lazımdır"[28] düşüncesinden hareketle, farklı coğrafya ve iklim şartlarına uygun yöresel özellikler taşıyan ve köyde köylünün kendi yapabileceği ve malzemesinin yöresel olduğu farklı köy planları çizmiştir.[29] (Bkz. Şekil: 3)

Köyün mekânsal dönüşümünü sağlamaya yönelik olarak başlatılan örnek köy hamlesinin asıl amaçlarından birisi, kuşkusuz köylüye Köy Kanunu'nu uygularsa ulaşacağı sonucu göstermekti. Örnek köy hamlesi de, bu nedenle Köy Kanunu'nun uygulanması ölçüsünde başarılı olmuştur. Cumhuriyet'in ilanının ardından geçen on yıllık süreç değerlendirildiğinde Köy Kanunu'nun uygulandığı köylerde, kanuna dayanarak köy bütçesiyle; 2.746 köyde su tesisatı, 3.640 köyde çeşme, 644 köyde konak, 6.961 köyde köy konuk odası, 24 köyde pazar yeri, 61 dükkân, 211 meydan yeri, 19 hamam yapıldı. Kanunun uygulanması sonucu birçok bataklık kurutuldu. Köye tarım ve sağlık hizmetleri götürülmeye çalışıldı. Çok sınırlı sayıda da olsa köy kütüphaneleri kuruldu. Köye posta hizmetleri, bazı köylere telefon götürüldü. Köylüye kredi verildi. Verimsiz tarlalarda ıslah çalışmaları yapıldı. Ağaçlandırmaya büyük önem verilerek 1924-1933 yılları arasında köy sınırları içinde 1.821.900 ağaç dikildi. Köylüler kendi maddi olanakları ve el emekleriyle 28.000 kilometre uzunluğunda yol yaparak, 921 köprü kurdu ve köy sınırları içinde bulunan 966 köprüden 121'ini onardılar.[30] Kanun yürürlüğe girdikten sonra, nüfusu 150'den fazla olan köylerde uygulanması zorunluluğu getirildi. Devlet, 17 Kasım 1931 gün ve 194/29 sayılı "Köy Kanunları tatbikatı ve teftişler ve defterler hakkında" çıkardığı kanunla Köy Kanunu'nun ülkede uygulanmasının sonuçlarını değerlendirdi. Bu incelemenin sonuçlarına

27. "Muğla'da Köylerin İmar Planları", *Ulus*, 17.9.1937.

28. Ziya, A., "Köy Mimarisi", *Ülkü*, C. 1, S. 5, Haziran 1933, s. 370.

29. "Her birisi ayrı bir karaktere ve modern bir gösterişe sahip olan bu köyler bizzat köylü mimarın eseridir. Ben bu işin ancak yerinde gösterişini çizmiş bir ressamıyım" demektedir. Abdullah Ziya, "Köy Mimarisi", *Ülkü*, C. 1, S. 5, Haziran 1933, s. 370.

30. Çetin, T., "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 4-5, 1994-1995, İzmir, s. 39-41.

göre, ülkede 40.242 köyden 21.305 köyde kanunun uygulandığı ve kanunu uygulayan köylerin, uygulamayan köylere göre, geçen süre içinde daha büyük gelişmeler kaydettiği gözleniyordu.[31]

Cumhuriyet'le birlikte köyün mekânsal yapısındaki değişmeler sonucu, demiryolu boylarında, verimli ovalarda, yeni köyler kuruldu. Köyün mekânsal yapısıyla birlikte yerleşme biçimlerinde de değişiklikler gözlendi. Evlerin yapılış stilinde, köy yollarında, köy meydanlarında belirgin farklar oluştu. Ekonomik refah artışı ve pazara yönelik üretimin gelişmesine koşut olarak köyler ve köy yapıları da modernizasyona uğradı.

Örnek köy hamlesiyle başlayan dönüşüm, uzun vadede köylünün refah ve eğitim seviyesi arttıkça başarı yolunda ilerledi.

31. Alptekin, A. Ş., *Köyün Kitabı*, İstanbul, 1938; Mektupçu Hilmi, Köycülük, Gaziantep Halk Matbaası, 1934, s. 9.

Türkân Çetin, Dr..
Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

TÜRKİYE'DE KOOPERATİFÇİLİK VE KÖY-KOOP DENEYİMİ

M. Hadi İlbaş

Ülkemizde kırsal kesimde yaşayanların genel nüfusa oranı 1927'de yüzde 75,8 idi. Bu oran 1955'e kadar hep yüzde 75'in üstünde seyretmiş, daha sonra azalarak 1990'da yüzde 41'e kadar düşmüştür. Ne var ki, kırsal kesim nüfusu hâlâ genel nüfusun yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Bu durumda, bugünkü tarım kesiminin bu kadar nüfusu bünyesinde barındırıp barındırmayacağı ilk akla gelen sorudur. Kentleşme ile birlikte bu nüfusun aşağılara çekilmesi normaldir. Ancak bu, bugünkü gibi başıboş bir göçün, köyleri boşaltıp kentleri çözemeyecekleri sorunların içine itmesi anlamına gelmemelidir.

Tarımda çalışanların yaklaşık yüzde 30'u topraksızdır. Ülkemizdeki 4 milyon tarım işletmesinin yüzde 95'den fazlası küçük işletmedir. Miras hukuku nedeniyle topraklar bölünmekte, işletmeler cüceleşmektedir.

Biz, burada, tarımda örgütlenmeyi ele alacak ve kuruluşundan bugüne tarımsal koopera-

tif türlerinin tarımımıza neler getirdiğini, başarılarını, başarısız kaldıkları noktaları ve nedenlerini dile getirmeye çalışacağız.

Cumhuriyet'in ilanından ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan sonra alınan ekonomik önlemler, uzun savaşlarla yıkıma uğramış, ekonomisi çökmüş, çalışacak yaştakilerin çoğunu savaş alanlarında yitirmiş bir ülkenin kurtuluşu için ortaya konmuş çok gerçekçi önlemlerdi. Türkiye'nin ekonomik alandaki kuruluşu, alınan bu önlemlerle sağlandı. Sanayide nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşadığı gerçeğinden hareketle, tarımın, ancak örgütlenerek ayağa kalkabileceği saptandı ve 1935 yılında Tarım Kredi Kooperatifleri ile Tarım Satış Kooperatifleri kuruldu. İlki Silifke'nin Tekir Çiftliği'nde kurulan Tarım Kredi Kooperatifleriyle, köylüye gereksinim duyduğu kredi, araç-gereç, gübre, ilaç gibi girdilerin sağlanması, Tarım Satış Kooperatifleriyle de üretilen ürünlerin aracı-tefeci eline düşmeden değer fiyatına satılması amaçlandı.

Tarım Kredi Kooperatifleri

Tarım Kredi Kooperatifleri, savaş yorgunu, savaş yoksulu köylüye ucuz kredi verdi, pulluk, mibzer, traktör gibi toprağı işleyecek araçları sağladı, gereksinim duyduğu gübre ile onu destekledi. Bu destek, savaş yıllarının öldürdüğü tarıma beklenmedik bir canlılık getirdi.

Tarım Kredi Kooperatifleri, bugün de tarıma yönelik hizmetlerini sürdürmektedir. Ne var ki, tarım girdilerinin tür olarak çoğaldığı, değer olarak arttığı çağımızda, tohum, ilaç, gübre, araç-gereç gibi girdilerden birini bile karşılamayacak kadar düşük olan krediler, mevcut bir borcu kapatmak, hastane ve doktor giderlerini karşılamak, düğün giderlerine yama yapmak gibi tarımsal amaçla ilgisi olmayan alanlara harcanmakta, bir yıl sonra da, tarımsal gelirin artışında herhangi bir rolü olmayan bir borç, çoğalmış olarak ödenmektedir.

Tarım Satış Kooperatifleri

1935 yılında 2834 sayılı yasayla kurulmuş olan Tarım Satış Kooperatifleri, 1930'lu yıllarda, tarımı kalkındırmak için düşünülen modelin en önemli halkalarından biriydi. 1985 yılında bu yasanın birçok maddesi 3186 sayılı yasayla değiştirilmiştir. Yeni yasanın 1. maddesine göre tarım satış kooperatifleri üreticilerin kuruluşudur. "Ürünlerini değerlendirmek, ekonomik menfaatlerini korumak amacıyla" tesisler de kurabilirler.Tarım Kredi Kooperatifleri, tarım girdilerinin sağlanması için köylüye ucuz kredi verecek, üretilen ürünlerin değer fiyatına satılması için Tarım Satış Kooperatifleri devreye girecekti. Bu görevin etkili bir biçimde yürütülebilmesini sağlamak amacıyla Tarım Satış Kooperatifleri, en önemli tarım ürünlerini kapsayacak denli iyi örgütlendiler. Örneğin, Ege Bölgesi'nde yetişen üzüm, incir, pamuk ve zeytini kucaklamak üzere Tariş; Marmara Bölgesi'nde en önemli ürünün zeytin olduğu düşünülerek, Bursa'da Zeytin Birliği; yine, Bursa'da o zaman ipekböcekçiliğinin çok önemli olduğu dikkate alınarak, Koza Birlik; Marmara ve Trakya'da ayçiçeği ekimini geliştirmek ve pazarlamak üzere, Trakya Birlik; güneyde, önemli bir sanayi ürünü olan pamuğa sahip çıkmak amacıyla, Antalya'da Antbirlik; Adana'da Çukobirlik; Güneydoğu'da bakliyat, biber, antepfıstığı ve üzümü değerlendirecek Güneydoğu Birlikleri; İç Anadolu'da yetişen üzümleri üzüm suyu ve şarap olarak değerlendirecek Tasko Birlik kuruldu. Bu birlikler, sadece kendi alanlarına giren ürünlerin değer fiyatına alımıyla sı-

Atatürk, Orman Çiftliği'nde, makineli tarım denetiminde.

nırlanmadılar. Bu ürünleri daha iyi değerlendirmek amacıyla tarımsal sanayiler kurdular. Bugün, hemen hemen tüm birlikler kendi alanlarına giren ürünlerin sanayiine de sahipler.

Uzun süre, tarımımızda yararlı hizmetler veren Tarım Satış Kooperatifleri, devlete bağlı olarak kuruldukları için, yönetimde, politik müdahaleler çok etkili oldu. Her iktidar değişiminde tıpkı KİT'lerde olduğu gibi, genel müdürler de değiştirildi. Değişen genel müdürler, yukarıdan aşağı kadroyu kendi görüşlerine göre yeniden örgütlediler ve Türkiye tarımına uzun yıllar etkili hizmet vermiş olan bu kuruluşlar, politikanın ağır bastığı, verimliliğin arka plana itildiği kuruluşlar haline geldiler. 1980'li yılların sonunda gündeme gelen, tarım satış kooperatiflerinin özelleştirilmesi, yoğun tepkiler nedeniyle gerçekleştirilemedi.

"Alamanya Kooperatifleri"

1960'lara kadar ülkemizde tarımsal alanda kooperatif olarak Tarım Satış Kooperatifleriyle, Tarım Kredi Kooperatiflerini görmekteyiz. Ticaret Bakanlığı'nın ve Ziraat Bankası'nın bu kooperatiflerin yönetimi üstündeki etkileri oldukça büyüktür.

Devlete bağımlı kooperatiflerin karşıtı olarak 1960'lı yıllarda demokratik kooperatif modeli olan "Köy Kalkınma Kooperatifleri" doğdu. Gönüllülük ve kendini yönetmek ilkeleri temelinde kurulan Köy Kalkınma Kooperatifleri Ticaret Bakanlığı ve Ziraat Bankası'na finansman yönünden bağımlı değildi. Parasal yönden bir kuruluşa bağımlı olmanın özgürlüğü ve demokratikliği zedeleyeceği düşüncesiyle, bu tür kooperatiflere başka kaynaklar araştırılması gerekiyordu. O günlerde yurtdışına yoğun biçimde işçi gönderilmeye başlanmıştı. Kırsal kesimden giden işçilerin kooperatif kanalıyla gönderilmesi ilkesi benimsendi.

Hatta kooperatif ortağı köylülere yurtdışına işçi olarak gitmede öncelik tanındı. Bunun sonucu olarak kırsal kesimde binlerce kooperatif kuruldu.

Önce o zaman yeni kurulmuş bulunan Köy İşleri Bakanlığı'nca yurdun çeşitli yörelerinden 12 örnek kooperatif seçildi. Sadece bu kooperatiflere işçi gönderme hakkı tanındı. Denemeler başarılı sonuç verdiği takdirde, diğer köy kalkınma kooperatiflerine de bu hak tanınacaktı. Örnek kooperatiflerin birkaç yıl süren çalışmaları olumlu görülerek, diğer kooperatiflere de "işçi gönderme hakkı" verildi.

Kırsal kesim görülmemiş bir hızla kooperatifleşiyordu. Köy Kalkınma Kooperatifleri halkın ağzında "Alamanya Kooperatifleri" diye anılır oldu.

Herhangi bir kooperatifin yurtdışına işçi gönderilebilmesi için, hazırlanmış ve Köy İşleri Bakanlığı'nın ya da DPT'nin onayından geçmiş bir projesi olması şartı konmuştu. O yıllarda Köy İşleri Bakanlığı'nca önceden hazırlanmış projelerin kooperatif kuranlara dağıtılması uygulaması yaygınlık kazandı. Bunlar küçük ölçekli arıcılık, besicilik, sütçülük gibi projelerdi. Kooperatifin kurulduğu yörenin özelliği dikkate alınmadan piyango çeker gibi, rattan bir proje çekilerek başvuran kooperatifçilere veriliyor, bu projenin yüzde 25'ini kendi öz kaynaklarıyla karşıladıktan sonra, işçi göndermek amacıyla bakanlığa başvurmaları söyleniyordu.

İşçi gönderen kooperatifler, her işçi ortaktan 15-20.000 lira tutarında taahhüt alıyorlar, bunun 1/4'ü peşin ödeniyor, geri kalan en çok iki yılda yurtdışından gönderiliyordu. Taahhüdün yerine getirilip getirilmediği İşçi Bulma Kurumu şubelerince sıkı bir biçimde izleniyor, yurda izinli gelen kooperatif ortağı işçi, kooperatifinden "taahhütlerini muntazam ödüyor" belgesi almadan yurtdışına çıkamıyordu. Bunun sonucu olarak o yıllarda işçi gön-

Kooperatifler Konusunda Durum Saptaması ve Bir Öneri:*

• Ülkemizde üretici örgütlülüğü yeterince gelişmemiştir. Var olan üretici örgütlerinden Tarım Satış Kooperatifleri hantal yapıları, üretimi artırma, fiyat saptama, üreticiye daha verimli hizmet götürebilmek için proje geliştirme gibi politikaları oluşturma yetkisine sahip olmadığından etkili olmaktan uzaktır.

• Üreticiler yaygın ve etkin biçimde örgütlenme olanağına kavuşamadıklarından tarımdan umduklarını bulamamakta ve tarımı terk etmektedirler.

• Etkili bir örgütlenmeden yoksun olan üretici, gerek üretimde gerekse ürün pazarlamasında yalnız kalmakta ve acımasız piyasa koşullarında emeğinin karşılığını alamamaktadır. Böyle olunca da tarım için gerekli olan girdileri sağlayamamakta ve her yıl biraz daha yoksullaşmaktadır.

• Var olan üretici örgütlerinden Tarım Satış Kooperatifleri, tarlanın hazırlanmasından ürünün pazarlanmasına kadar çiftçinin yanında olma politikasından uzak olduğu için, çiftçinin istediği örgüt olma niteliğinde değildir. Köy Kalkınma Kooperatifleri üreticilerin kendi özgür iradeleriyle kurdukları örgütler olmaları nedeniyle tarımsal faaliyetin her aşamasında üreticinin yanında bulunmakla birlikte, kaynak bulamama nedeniyle etkili bir uygulama yapma olanağından yoksundurlar. Bu durumda üretici yeterince destek bulamadığından verimli üretim yapamamakta, ürünlerini pazarlamada yalnız kalmaktadır.

• Çiftçi örgütlenmesi konusunda asıl örgütlenme kooperatif biçiminde olmalı, tarımsal alanda faaliyet gösteren değişik yapıdaki kooperatifler bir çatı altında birleştirilmelidir.

• Çok yönlü olan bu kooperatifler, tarlaya tohumun atılmasından, ürünün pazarlanmasına kadar çiftçinin yanında olmalı ve ona yol göstermelidir.

• Üretici kooperatiflerinin etkili olabilmesi için gereksinim duyulan krediyi kolayca bulacakları bir bankanın ku-

deren kooperatiflere yurtdışından hızlı bir para akımı başlamış ve başlanan projeleri tamamlama yolunda büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Daha sonraları kooperatif ortağı işçilerin para gönderip göndermediğini kontrol işleminin "insan haklarına ve demokrasiye ters düştüğü" savıyla, bu zorunluluk Köy İşleri Bakanlığı'nca kaldırıldı. O tarihten sonra işçiler taahhütlerini savsakladılar. Pek çoğu para göndermemeyi yeğledi.

1964 yılında başlayıp gittikçe hızlanan ve sayıca artan yurtdışına işçi gönderme faaliyeti, 1970'li yıllara kadar en parlak dönemini yaşadı. 1960'larda başlatılan kooperatif yatırımlarının çoğu ya tamamlandı ya da tamamlanması yolunda büyük adımlar atıldı. 1974'te Federal Almanya yabancı işçi alımını durdurdu; yabancı işçi kabul eden diğer ülkeler de, 1974'ten sonra işçi alımlarını durdurduklarını duyurdular. Bu karar, finansman kaynağını ortak işçilerin yurtdışından gönderdikleri paralara dayandıran kooperatiflerde şok etkisi yarattı.

Ne yapacaktı kooperatifler? Yurtdışına işçi gönderme olayı ile öylesine bütünleşmişlerdi ki, kendilerine "Alamanya Kooperatifleri" deniyordu. Artık işçi gönderilmeyeceğine göre, kooperatifler kapanacak mıydı? O güne kadar kendilerine "Kooperatifin ne olduğu, neyi amaçladığı, işçi göndermenin bir amaç değil, bir araç olduğu" anlatılmayan pek çok kooperatif, 1970'lerin başında böyle bir şaşkınlığın içine girdi.

İşçi göndermenin kooperatiflerin kuruluş amacı değil, projelerin gerçekleştirilmesi ve yöre kalkınması için bir araç olduğu kısa sürede kavrandı ve kooperatifler gerçek kimliklerine kavuşmaya başladılar. Kendilerine başka kaynaklar arama, bu kaynakların bazılarını kendileri yaratma yolunu seçip, faaliyetlerini ve yapılarını buna göre şekillendirdiler.

Köylerde kooperatiflerin kurulması ve sayılarının çoğalması ile birlikte, üst birliklerin örgütlenmesi gündeme geldi. Önceleri yer yer bölge birlikleri sonra da il birlikleri kuruldu.

rulması gereklidir. Ülkemizde Ziraat Bankası dahil, hiçbir banka kooperatiflere bu tip kredi vermediğinden yeni bir banka oluşturulmalıdır. Bu banka, yıllardır savunulan Kooperatifler Bankası'dır. Mevcut Tarım Kredi Kooperatifleri bugünkü güdük hizmetlerinden arındırılıp, kooperatifler bankası biçimine dönüştürülmelidir.

• Kooperatiflerin üreticiye her alanda yararlı olabilmeleri, konuları iyi bilmelerini gerekli kılar. O nedenle kooperatifçiler ve kooperatiflerde çalışanlar sürekli eğitilmelidir. Değişen iktidarların kooperatifleri tedirgin edecek politikalar izlemeleri önlenmeli, özellikle kooperatif denetimi, siyasal iktidarlardan emir alarak hareket eder durumdan kurtarılmalıdır.

• Batı ülkelerinde olduğu gibi Özerk Denetim Birlikleri kurulmalıdır. Böylece kooperatifler her iktidar değişmesinde denetimin "Demoklesin kılıcı" gibi kullanılmasından kurtulacaklardır.

• Ürünün pazarlamasında güçlü Tüketim Kooperatifleriyle işbirliği yapılmalıdır. Etkili bir işbirliği ile üretici ürününü kolayca ve değer fiyatına satma olanağına kavuşturulacak, aracılar kaldırılacağı için tüketici gereksinimlerini daha ucuza sağlayacaktır.

• Üretici kooperatifleri gerek hayvancılıkta, gerekse tarımsal alanda etkili olabilmek için, ziraat mühendisleri ve veteriner hekimler örgütleriyle sıkı bir işbirliğine girmelidir.

• Kooperatifler iyi cins ve bol ürün alınmasında, bunların pazarlanmasında üreticinin yanında olmalı ve ayrıca, tarıma dayalı sanayinin kurulmasında ön ayak olmalıdır. Böylece, tarım ürünleri işlenmemiş, yarı işlenmiş ve tam işlenmiş olarak değerlendirilebilecektir.

• Kooperatif örgütlenmesi havza bazında olmalıdır.

M. Hadi İlbaş, Yalçın Doğaner, Selami Doğanay, Duran Taraklı

* "Sosyal Demokrat Düşünce Atölyeleri" için Tarım Komisyonu tarafından hazırlanmış rapor, 1998.

Köy-Koop Deneyimi

1971 yılına kadar birim kooperatifler kendi birliklerini kurarak dikey örgütlenme faaliyetlerini sürdürdüler. Aynı yıl Ankara'da Köy Kalkınma ve Diğer Tarımsal Amaçlı Kooperatifler Birlikleri Merkez Birliği, kısa adıyla Köy-Koop Merkez Birliği kuruldu. Başlangıçta 9 olan birlik sayısı giderek arttı ve 1976'lardan sonra hızlanarak 64'e ulaştı. Bu, Köy-Koop Merkez Birliği'nin 67 ilden 64'ünde örgütlenmiş olduğu anlamına gelmekteydi.

Birlikler gücünü birim kooperatiflerden, Merkez Birliği ise birliklerden almak durumunda iken, tabanı oluşturan köylünün yoksul oluşu, onun kurduğu kooperatiflerin, başka kaynaklara ulaşamadığı ölçüde zayıf kalmasına, zayıf birim kooperatiflerden oluşan birliklerin, keza zayıflığına; zayıfların üstünde oturan Merkez Birliği'nin aynı durumda bulunmasına yol açtı. Buna eğitimsizlik, bilinçsizlik de katılınca kırsal kesim kooperatifleri, diğer ülkelerde olduğu gibi aşağıdan yukarı bir güç akımıyla pekişen bir bütün olma niteliğini kazanamadı.

Kuruluş yılları olarak kabul ettiğimiz 1971-1974 döneminde örgütlenme, ayakta durma çabası içinde bulunan Köy-Koop Merkez Birliği'nin 1974'te toplanan genel kurulu yeni bir çalışma döneminin ve tarzının habercisi oldu. Yeni anlayış kooperatiflerin ekonomik kuruluşlar olduğu, ekonomik faaliyetleri birinci planda tutarak Merkez Birliği'nin güçlenmesi ve bu gücü aşağı doğru yayarak tüm Köy-Koop birlik ve birim kooperatiflerinin güç kazanması, kooperatif ortaklarının gereksinimlerinin karşılanması temeline dayanıyordu.

Köy-Koop Merkez Birliği, hem parasal yönden güç kazanmak, hem de kırsal kesimin ana gereksinimlerini karşılamak amacıyla yoğun araştırma ve çabalara girdi. Traktör karaborsasının Türk tarımını perişan ettiği bir zamanda, Romanya'dan binlerce traktör getirerek çok ucuz fiyatla kooperatif ortaklarına dağıttı. Traktör ithali ile birlikte tüm birlik ve kooperatiflere canlılık geldi. Bu başarı kooperatiflerin ve kooperatifçilerin kişilik ve prestij kazanması sonucunu doğurmuştu. Kısa sürede Köy-Koop Merkez Birliği umulmadık bir ekonomik güce kavuştu. Bu güç, derece derece birliklere ve birim kooperatiflere yayılmakta gecikmedi. Köyleri bir kurtuluş heyacanı sarmıştı.

Merkez Birliği bir yandan traktör ithalini sürdürüp, Türkiye'yi baştan başa daha ucuz traktörle doldurarak, köylünün gereksinimini karşılarken; bir yandan da traktör fabrikası, gübre fabrikası, tarım ilaçları fabrikası, balık ağı fabrikası gibi büyük projeler hazırlama çabasına girmişti. Ayrıca Merkez Birliği, kooperatifçilikte ucuz kredinin önemini çok iyi bildiğinden, kendi bankasını oluşturmak amacıyla Kooperatifler Bankası'na çekirdek görevi yapmak üzere Bağcılar Bankası'nı satın aldı. Hollanda'da oluşturulan özel bir fon yardımıyla bunu Kooperatifler Bankası biçimine dönüştürecek anlaşma yapıldı. Diğer projelerin tümü de yurtdışındaki kooperatif kuruluşlarıyla işbirliği yapılarak gerçekleştirilebilecekti. Ayrıca, Türkiye'nin tarım ürünlerini değerlendirmek amacıyla Fransa Kooperatifler Birliği, Bulgarcoop ve Köy-Koop Merkez Birliği'nin katıldığı bir anonim şirket kurulması karar altına alındı. Bu şirketin merkezi Ankara olacaktı. Fransa gerekli finansmanı sağlayacak, ülkemizde gerekli tesisler kurulacak, üretilen ürünler Bulgarların büyük TIR filolarıyla Ortadoğu'ya aktarılacaktı. Köy-Koop, kendi merkez binası yanında, bazı tesisler ve taşınmaz mallar edindi.

Tüm kuruluşlarda, toplumlarda yükselme döneminin uzun sürmesi, kuruluş ve toplum-

ların bu duruma ayak uyduracak biçimde örgütlenmelerine, kadrolaşmalarına ve birlik içinde olmalarına bağlıdır. Bu sağlanamazsa başarılar uzun ömürlü olmaz. Köy-Koop Merkez Birliği bu kurala ayak uyduramadığı için, birlik anlayışı, yerini önce kooperatifçilik konusunda farklı görüşlere, bunu izleyen iç kavgalara, daha sonra bölünmelere ve başarı, yerini başarısızlığa bıraktı.

Köy-Koop iki yıl gibi kısa sürede kazandığı prestiji hızla yitirmeye başladı. Yitirilen prestij ve amansız biçimde sürdürülen iç kavga Merkez Birliği'ni ve dolayısıyla tüm birlik ve kooperatifleri ekonomik yönden de etkisi altına aldı. Kısa bir süre sonra da 12 Eylül müdahalesi geldi ve Köy-Koop Merkez Birliği yöneticileri takibata uğradı, bazıları tutuklandı. O dönemde, Köy İşleri Bakanlığı olağanüstü durumdan yararlanarak, Merkez Birliği'ne karşı bir tasfiye davası açtı. Yönetimsiz kalan Köy-Koop kendisini savunamadı. Ve yüzyıllardır ilk kez örgütlenen köylülerin güçlü kuruluşu yerle bir edildi. Bir Tasfiye Kurulu marifetiyle, Köy-Koop'un bugün değeri trilyonlara varan mal varlığı buharlaştı.

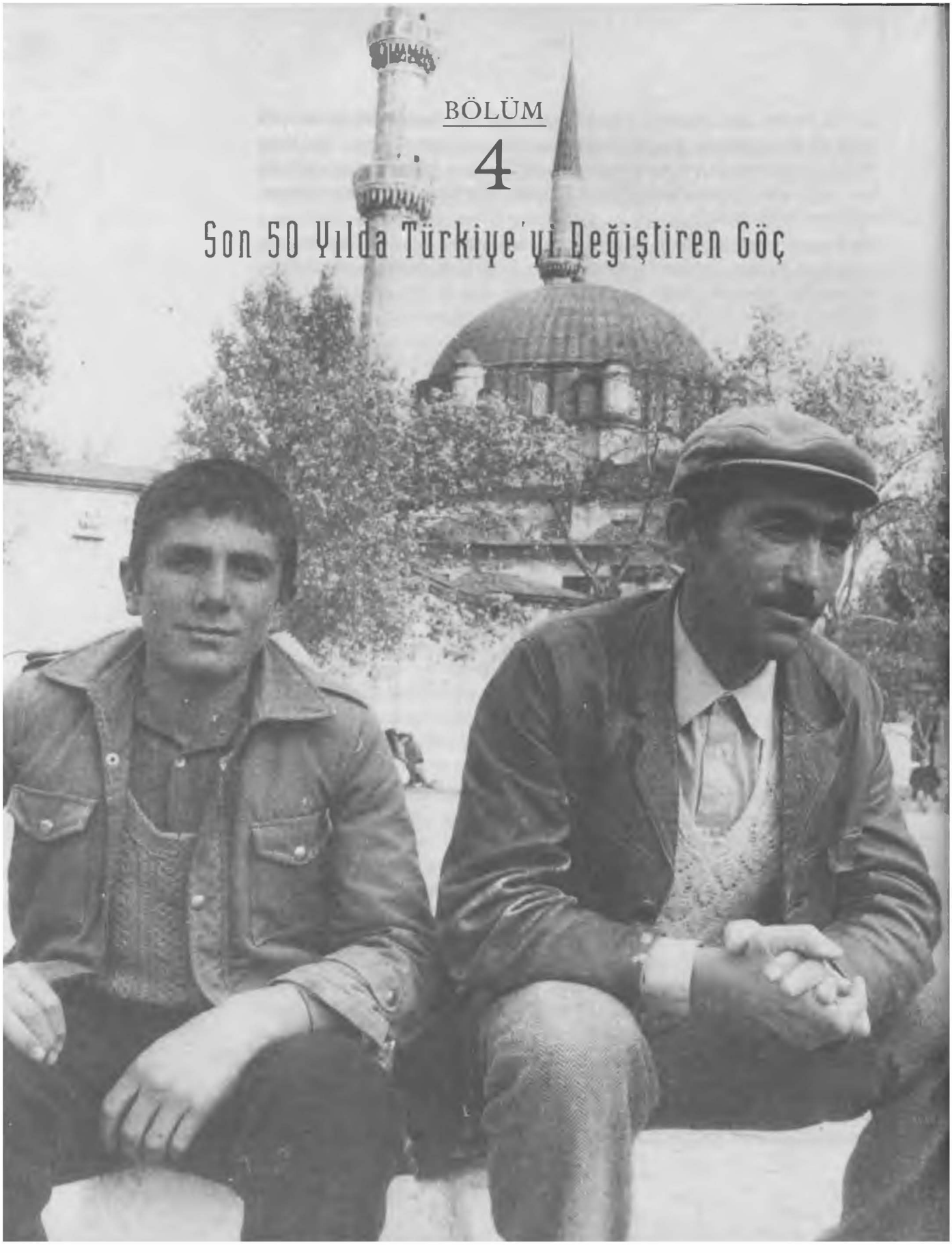
M. Hadi İlbaş

Kooperatifçi, 1979 Köy-Koop Merkez Birliği Genel Başkanı

BÖLÜM

4

Son 50 Yılda Türkiye'yi Değiştiren Göç

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE'SİNDE GÖÇ HAREKETLERİ

Ahmet İçduygu - İbrahim Sirkeci

75 yıllık Cumhuriyet tarihi, iç ve dış göçlerin tarihi olarak da yazılabilir. Belki de, Cumhuriyet tarihi boyunca hiçbir başka toplumsal olgu Türkiye toplumunu dolaylı ya da dolaysız olarak iç ve dış göçler kadar etkilememiştir. Yüzyılın ilk yarısında, iki büyük dünya savaşı ile sarsılmış Avrupa'nın bu güneydoğu bölgesi, çok kavimli imparatorluk yapısından ulus devlet modeline geçerken, önceki dönemin genel karakteri olan Osmanlı ümmetinin yerini ulus-devletler almış ve bu süreç, bölge ülkeleri arasında kaçınılmaz göç hareketlerini gündeme getirmiştir. Eldeki verilere göre, yüzyılın ilk çeyreğinde, bölgedeki nüfusun yaklaşık dörtte birinin yer değiştirdiği söylenebilir.[1] Öte yandan, sanayileşme-kentleşme bağlamında da büyük nüfus hareketleri gündeme gelmiştir. Hem Türkiye'de hem de komşu ülkelerde göç, sonraki yıllarda, azalarak da olsa devam etmiştir.

Soğuk savaş döneminde yeni bir göç dalgası Türkiye ve çevresindeki ülkeleri etkiler. Savaş sonrasında, Avrupa'nın yeniden inşası için gerekli işgücünün önemli bir bölümü, hatta çoğunluğu, Türkiye ile Yunanistan ve Yugoslavya gibi Balkan ülkeleri tarafından sağlanmıştır. 1980'lerin sonunda Sovyet Bloku'nun dağılması, yükselen küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeni gibi oluşumlar çerçevesinde de, Türkiye'ye ve Türkiye'den göç hareketleri gündeme gelmiştir. Türkiye üzerinden geçen ve binlerce Asyalı ve Afrikalı'yı Avrupa'ya sürükleyen transit göçler bunun en güzel örneğidir.[2] 1980'ler ve sonrasının, içgöç açısından da Türkiye'de yeni bir dönemi ifade ettiğine işaret etmeliyiz: İvmesi artan bir toplumsal ve mekânsal hareketliliğin bütün ülkede yaygınlaşması...

Göçün dönemsel analizine başlamadan önce, belirtilmesi gereken, Türkiye'den göçün temelde ekonomik amaçlı -en azından 1920'lerden sonra- olduğu, buna karşılık Türkiye'ye göçün, genel bir ifadeyle "soydaş" göçü, yani ırksal, ulusal, sosyokültürel ve siyasi nedenlerle gündeme geldiğidir. Türkiye'de içgöçe ilişkin herhangi bir açıklama girişimi ise, hareket noktası olarak ekonomik kalkınma -sanayileşme- modernleşme üçlüsünü seçmek durumundadır.

Bu geniş konuyu bir makale boyutlarında ele alıp bütün ayrıntıları ile incelemek olası değildir. Burada yapılacak olan ülkemizi etkileyen göç hareketlerini genel bir çerçeve içinde incelemektir. Bazı özgül göç hareketlerine daha ağırlıklı yer verilse de, buradaki yaklaşım bütünü (geneli) yansıtmaktır.

Soyut çözümlemeye dayalı bir tanımda göç, insanların belirli bir zaman boyutu içinde bir yerleşim alanından başka bir yerleşim alanına geçişi olarak anlatılmaktadır.[3] Ancak, göç durağan bir olgu değil, nedenleri ve sonuçları ile birlikte algılanan bir süreçtir. Zaman ve mekân, neden ve sonuç unsurları; durağan bir olgu olmaktan daha çok bir süreç olması, göçün tanımlanma, ölçülme, çözümlenme, açıklanma ve yorumlanmasını hem kuramsal

hem de görgül anlamda karmaşık bir hale getirmektedir. Göç kavramı bu karmaşıklığı içinde, bir yandan uzun bir sürecin farklı ama birbirleriyle ilişkili birimlerinin bir toplamı olarak ele alınmakta,[4] diğer yandan belirli tiplemeler içinde çözümlenmeye çalışılmakta[5] ya da farklı bilimsel disiplinlerin çok özgül konuları olarak değişik boyutları ile incelenmektedir.[6] Uzun bir sürecin farklılaşan birimlerini içeren göç olgusu; örneğin, göç veren yerleşim, göç eden kişiler ve göç alan yerleşim zincirinde irdelenir. Belirli tiplemeler çerçevesinde, iç-dışgöç, ekonomik-siyasi göç, sürekli-geçici göç, gönüllü-zorunlu göç gibi eksenleri üzerinde, değişik göç ve göçmen tanımları yapılmaktadır. Farklı bilimsel disiplinler olarak ekonomi, sosyoloji, demografi, coğrafya, tarih, psikoloji, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve diğer bazı ilgili disiplinler göçle ilgili konulara farklı bakış açılarıyla değinirler. Göç üzerine çalışmalar, doğrudan ya da dolaylı olarak göçün burada andığımız çokboyutluluğunu göz önüne almak zorundadırlar.

Göç çalışmalarının sınıflandırılmasının en temel ayrımlarından birisi hiç şüphesiz ulusal sınırlar içindeki göç (içgöç) ile uluslarası göç (dışgöç) arasındaki ayrımdır. Yapısal birçok benzerliklerin yanı sıra, bu iki göç arasında belirtilmesi gereken ayrımlar da vardır. Göç veren ve göç alan birimler arasındaki farklı düzeylerdeki "uzaklık" (fiziksel olduğu kadar ekonomik ve kültürel uzaklık); siyasal anlamda göç hareketinin kontrolunun daha belirli olması ve göç edenlerin uyum sorunlarının farklı boyutları gibi noktalar, dışgöçü içgöçten ayıran en önemli yönlerdir.

Kuşkusuz, toplumların tarihsel gelişmesinden çıkarabileceğimiz en temel bulgulardan birisi de, göçün toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığıdır; bu anlamda göç; bir sonuçtur. Bu arada göçün kendisinin de toplumsal ve ekonomik dönüşümlere katkıda bulunan bir etken olduğu unutulmamalıdır; bu çerçevede göç bir nedendir.[7]

Türkiye'de İçgöç

Türkiye'de içgöç sürecini gösteren basit fakat açıklayıcı en temel göstergelerden birisi de, ülkede 1950'lerle birlikte hızlanan toplumsal ve ekonomik dönüşüm süreci içinde kentsel ve kırsal alanda yaşayan nüfus oranlarındaki görece hızlı değişimdir. 1950'de nüfusun ancak yüzde 19'u kentsel alanlarda yaşarken bu oran 1970'de yüzde 36'ya ve 1990'da yüzde 56'ya yükselmiştir. Bu dönemde kentsel nüfusun bu hızlı artışı içinde içgöçün etkisi yüzde 50'lerin üzerindedir. 1950'li yıllarda başlayan ve hızlanan içgöç, daha çok ülkede kırsal alanlardaki dönüşümün ivme kazandırması, bir anlamda "iticiliği"[8], ile açıklanabilirken, daha sonra 60'lı yılların sonları, 70'li yıllar ve 80'lerin başına kadar daha çok kentsel alanlardaki dönüşümün belirleyiciliği, bir anlamda "çekiciliği",[9] ile anlatılabilir. 1980'li ve 90'lı yıllar içinde ise, içgöç olgusu ve süreçleri, modernleşme temelindeki toplumsal dönüşümün yeni iletişim teknolojileri ile daha da yoğunlaşması sonucu ve toplumsal hareketliliğin her anlamda "iletici"[10] etkilerinin daha da artması ile yeni bir döneme girmiştir. Özetle, Türkiye'deki içgöç tarihini birbiriyle örtüşen dönemleri de içeren ancak bazı temel özellikleri ile ayırt edebileceğimiz dört temel dönemde ele alabiliriz: "1923'den 1950'ye", "1950'ler ve 60'lar", "1960 lar, 70'ler ve 80'ler" ve "1980 sonrası". Bu ayrım tarihsel olmaktan çok ilgili sorunsal alanlarının farklılaştığı dönemleri yansıtmaktadır.

1923'ten itibaren başlattığımız ilk dönemde, önemli bir içgöç hareketinin yaşanmadığını

söyleyebiliriz. Bu dönemde, doğal olarak kırdan kente ve kentten kente cılız bir göç söz konusuydu; ancak bu göç hareketlerine; sonraki dönemlerdekiyle karşılaştırılamayacak kadar küçük gruplar katılıyordu. Örneğin, devlet memurlarının tayini çerçevesinde gelişen hareketler... Kentli nüfusun, 1927'den 1950'ye kadar sadece yüzde üç arttığı görülüyor.[11] Ancak nüfusun kır-kent dağılımı bilgisine dayanarak elde edilen bu bilgi yanında, sayısı kesin bilinmeyen kırdan kıra ve kentten kente göçleri de dikkate almalıyız. Örneğin, dönemin başlarında gerçekleşen nüfus mübadelesinden sonraki dönemde, Yunanistan'dan gelen göçmenlerin ülke içindeki nihai yerleşmeleri de, en azından birkaç on bini bulan, önemli bir nüfusun yer değiştirmesine yol açmıştır.[12] Bu ilk dönemin içgöç açısından değerlendirilmesinde bir gösterge de nüfus artış hızlarındaki değişim olabilir. DİE verilerine göre,[13] 1935 yılında nüfusun yıllık artış hızı kentlerde binde 17,5; kırsal kesimde binde 22,2 iken bu oran 1950 yılında kentler için binde 22,5'e yükselmiş kırlarda ise binde 21,5'e gerilemiştir.[14] Bu fark da bir içgöç olgusunun varlığına işaret ediyor olabilir.

Türkiye'de 1950'li yıllarla birlikte hızlanan köyden kente göçün, bu dönemde ülkenin kırsal alanlarındaki ekonomik ve toplumsal değişme ile başladığı ve hızlandığı, ilgili yazında yoğun olarak ele alınmıştır. Bu dönemde dünya sistemi ile eklemlenmesi hızlanan Türkiye'deki toplumsal oluşum içinde, tarımın makineleşmesi ve modernleşmesi, geleneksel toprak sahipliği rejiminin değişmesi, topraksızlaşma ya da toprakların belirli ellerde toplanması, ulaşım koşullarındaki gelişmeler gibi etkenlerle, kırsal alanlarda yaşayan nüfus kentsel alanlara doğru hareketlenmiş 50'li ve 60'lı yılların içgöçü ortaya çıkmıştır. Burada göçe ivme veren etkenler arasında nüfus artışı, tarımdaki düşük üretkenlik ve kırsal alandaki artan işsizlik ve eğitim nedeniyle kentlere yönelme de sayılabilir. Bu dönem köyden ve köylülükten hızla kopma dönemidir: 1950'de kırda binde 21,5 olan yıllık artış hızı 1955'te binde 17,4'e gerilerken, kentte binde 22,5'ten binde 55,7'e fırlamıştır. Kır-kent

Tablo 1. Bölgelerin Yıllık Nüfus Artışları: Kır-kent, 1935-1990 (‰)

	Trakya		Karadeniz		Marmara ve Ege		Akdeniz		Batı Anadolu		Iç Anadolu		Güneydoğu Anadolu		Doğu Anadolu	
Yıl	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır
1936	23,9	63,1	16,3	14,0	19,9	12,5	64,3	49,5	15,7	9,7	23,1	12,2	24,8	12,7	54,8	22,4
1940	23,9	63,1	16,3	14,0	19,9	12,5	64,3	49,5	15,7	9,7	23,1	12,2	24,8	12,7	54,8	22,4
1945	3,3	-21,0	18,2	10,7	15,4	9,7	20,2	14,5	19,7	14,4	32,1	11,5	0,3	-5,9	-1,0	10,5
1950	16,8	16,8	23,0	17,9	17,5	22,0	36,9	28,4	21,8	16,4	30,3	21,6	22,6	26,8	16,6	29,6
1955	52,6	26,5	77,8	25,6	38,1	0,4	65,5	24,2	59,2	13,1	61,9	18,1	47,0	20,0	65,5	21,8
1960	-8,0	29,1	27,4	61,5	69,9	18,8	62,6	22,5	54,6	13,4	63,9	16,3	110,6	6,7	45,5	23,6
1965	71,9	25,9	42,2	16,7	7,4	16,8	46,3	21,5	28,6	10,7	41,5	15,2	39,4	34,5	48,5	19,9
1970	35,1	43,1	46,5	8,0	40,4	12,6	46,1	18,6	38,3	18,8	54,5	8,4	73,1	14,8	66,4	12,8
1975	25,7	46,9	34,0	7,0	42,5	18,9	55,9	22,5	33,2	-6,3	49,7	8,7	51,3	9,0	37,8	14,7
1980	9,2	49,5	28,4	9,6	38,4	25,4	39,3	23,2	33,2	0,4	29,7	2,9	30,6	0,7	35,7	9,0
1985	115,6	-183,1	65,3	-11,5	90,0	-50,2	65,2	-1,5	53,4	-8,7	51,5	10,7	48,9	0,5	56,4	8,8
1990	32,1	32,0	23,8	-6,2	40,4	23,2	41,9	16,5	27,6	7,7	26,3	-1,6	50,4	16,8	35,3	-4,0

Kaynak: DİE, *İstatistik Göstergeler, 1923-1990*, Ankara

nüfus oranlarına baktığımızda, kır nüfusunun 1950-1960 arasında yüzde 81'den yüzde 74'e gerilediğini görüyoruz (bakınız Tablo 2). Tablo 1'de görülebileceği üzere, bölgeler arası farklılaşmanın da kendini hissettirdiği söylenebilir.[15] Bu dönem için altı çizilmesi gereken bir önemli nokta da, gecekondu olgusudur. 1955 yılında 50 bin gecekondu ve buralarda yaşayan 250 bin nüfus; 1960'ta 240 bin gecekonduda yaşayan 1 milyon 200 bin kişiye çıkmıştır. Toplam konut sayısı içinnde gecekonduların oranı da, yüzde 4,7'den yüzde 16,4'e yükselmiştir.[16]

1960-1980'ler arası dönem, kentsel alanların kendi yapılarının ve bu yapılardaki dönüşümlerin içgöçe damgasını vurduğu dönemdir. Sanayi toplumu olma yolunda hızlı bir ilerleme kaydedemeyen Türkiye'de, kentsel alanlar hızla akan kırsal nüfusu aynı hızla emme gücüne sahip olamamışlardır. Bir yandan kırsal alanlardan akan işgücünü istihdam edecek sanayi aynı hızla gelişmemiş, diğer yandan kentsel alanlar gelen nüfusu barındıracak konut oluşumunu sağlayamamıştır. Sonuç olarak, gecekondularda yaşayan ve ikincil ekonomik sektörlerde geçimini sağlamaya çalışan bir göçmen kitlesi, kent nüfusunun ağırlıklı bir parçası haline gelmiştir: "kentleşme" ve "kentlileşme" farklılığı bu çerçevede tartışılmaya başlanmıştır. Bu göçmen kitlesi, oluşan göç ağı ile birlikte göç dalgalarının sürekliliğini sağlamıştır.

Tablo 2: Türkiye'de Kır ve Kent Nüfusu: 1927-1990

		KIR		KENT	
Yıl	**Toplam (1000)**	**(1000)**	**(%)**	**(1000)**	**(%)**
1927	13.648	11.412	84	2.236	16
1935	16.158	13.474	83	2.684	17
1940	17.821	14.618	82	3.203	18
1945	18.790	15.348	82	3.442	18
1950	20.947	17.037	81	3.910	19
1955	24.065	18.640	77	5.425	23
1960	27.755	20.447	74	7.308	26
1965	31.391	22.009	70	9.382	30
1970	35.605	22.882	64	12.723	36
1975	40.348	23.628	59	16.720	41
1980	44.737	24.407	55	20.330	45
1985	50.664	23.798	46	26.865	54
1990	56.473	24.668	41	33.326	59

Kaynak : *DIE* (1996).

Bu arada kır-kent gelir farklılıklarının artışı, kentlerin ekonomik ve toplumsal çekiciliğinin yükselmesi, ulaşım ve iletişimin gelişimi göçü sürdüren en önemli etkenler olmuştur.[17] Bu dönemde içgöçün önemli bir kısmının Istanbul, Ankara ve Izmir gibi büyük kentlere yöneldiği görülür.[18] Öte yandan, 1960 ve 1970'lerde kır-kent göçü başat göç türü iken, 1970'lerin sonunu izleyerek kent-kent göçü en belli başlı göç türü olmaya başlamıştır. Ayşe Gedik'in 1996 yılında yapmış olduğu çalışmaya göre 1960-1980 döneminin ilk beş yılı, kırdan kente göç ile karakterize olmuştur. Ancak sonraki beş yılda, içgöç akımları için-

de en büyük payı kırsal alanlar arasındaki kır-kır göçlerin aldığını görüyoruz. Bu döneme ilişkin kentleşme düzeyi de yaklaşık yüzde 30'dur. Tablo 2'den görülebileceği gibi 1960-75 arası dönemde kır/kent oranı 74/26'dan 59/41'e düşmüştür. Bu Cumhuriyet tarihinde ulaşılmış en yüksek kentleşme hızını göstermektedir.

Bu dönemin son on yılı, pek çok araştırmacının da üzerinde anlaştığı gibi kırdan kente değil de kentten kente göç ile tanımlanır. Yine Gedik'in[19] çalışmasında gösterildiği üzere, bu dönemde toplam içgöç akımları arasında ağırlığı en fazla olan göç biçimi kentler arası göçtür; her dokuz göçten sadece biri köyden kente; üçü ise, kentten kente göç olarak gerçekleşmiştir.

1980'li ve 1990'lı yıllar ülkede toplumsal oluşumun, ekonomik serbest piyasa ekonomisi, özelleştirme gibi hedeflerle yeniden örgütlenmeye çalışılmasına tanık oldu. Bu arada modernleşmenin "küreselleşme" adı verilen süreçle algılanır oluşu, Türkiye'nin bir yandan uluslararası düzeyde diğer yandan ise ulusal düzeyde yeni sorunsal alanları ile karşılaşmasını gündeme getirdi. "İletici" etkenlerle açıklanan göç örüntüsü daha çok bu dönemde belirginleşti. İletişim ve ulaşım koşullarının gelişimindeki süreklilik, bireysel yaşamın toplumsal yaşam karşısında öne çıkması ve sivil toplumun önem kazanması ile insanların toplumsal hareketliliği daha da arttı. Diğer yandan, bu dönemde Türkiye'de içgöç, siyasi nedenlerin de katkısıyla giderek daha da yoğunlaştı: Zorunlu ve gönüllü göç ayırımı da bu yoğunluğun bir parçası oldu. Doğu ve Güneydoğu'dan, hem can-mal güvenliği olmadığı için hem de bu bölgede süren savaş benzeri durum nedeniyle, binlerce insan göç etmek zorunda kaldı. Bu göç çerçevesinde önemli oranda bir nüfus, önce daha güvenli görünen Diyarbakır, Van, vb. civar illere, sonra da İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Mersin başta olmak üzere, Batı ve Orta Anadolu'ya göç ederek, söz konusu yerleşim yerlerinin zaten var olan kentsel sorunlarını olağanüstü boyutlarda yoğunlaştırdı.

1980'lerle birlikte, Türkiye nüfusunun çoğunluğunun kentlerde yaşadığı bir döneme girildi. 1990'ların ortalarına gelindiğinde, nüfusun yüzde 60'a yakını kentlerde yaşamaktaydı (bakınız Tablo 2). Kentten kente göçün toplam içgöç içindeki payının bu dönemde de giderek arttığını görüyoruz. 1980-85 döneminde içgöçün yüzde 56'sı kentlerden kentlere gerçekleşirken bu oran 1985-90 döneminde yüzde 62'ye çıktı.[20]

Türkiye'de son 50 yıl boyunca yaşanan içgöçte tek göç örüntüsü kırsal alanlardan kentlere yönelen göç değildir. Bölgelerarası mevsimlik kır-kent göçünden mevsimlik kır-kır göçüne, kentler arası göçten kent-kır göçüne kadar farklı içgöç örüntülerinin yaygın örneklerini bulmak olasıdır. Örneğin, 1965-1985 yılları arasında içgöç örüntülerini nüfus sayımları verilerine dayanarak inceleyen Gedik[21] şu dokuz farklı göç türünden söz eder: İl merkezinden il merkezine, ilçe merkezinden il merkezine, köyden il merkezine, il merkezinden ilçe merkezine, ilçe merkezinden ilçe merkezine, köyden ilçe merkezine, il merkezinden köye, ilçe merkezinden köye ve köyden köye. Böyle bir çalışma tüm Cumhuriyet tarihi için yapılabilmiş olsaydı elimizde içgöçe ilişkin daha sağlıklı bilgiler olabilirdi. Daha önceki dönemlerde de, benzer göç yapılarının var olduğunu düşünmek mümkündür.

Türkiye'deki içgöç hareketlerine 1960'lı yıllarla birlikte dışgöçün eklemlenmesinin içgöçe yeni dinamikler getirdiği savı da geçerlidir.[22] İlgili yazından bilinmektedir ki, binlerce insan önce ülke içinde yer değiştirmiş, ardından da başka bir ülkeye göç etmiştir. Öte yandan, yurtdışına, içgöç sonrası çıkmış olmasa bile, birçok uluslararası göçmenin ülkeye ge-

ri dönüşleri sonrası ilk yola çıktıkları yerleşim alanına değil, başka yerleşim alanlarına, çoğunlukla kentlere gelip yerleştikleri bilinmektedir.

Türkiye ve Dışgöç

Türkiye ve dışgöç ilişkisi iki ayrı altbaşlıkta incelenebilir: Türkiye'ye göç ve Türkiye'den göç.

Türkiye'den Göç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları, "büyük mübadele" olarak bilinen büyük bir göç hareketine de tanık olmuştur. Lozan Antlaşması temelinde, Yunanistan'da yaşayan Müslümanların Türkiye'ye göçüne karşılık, yaklaşık bir milyon Yunan kökenli Ortadoks Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu göç 1923 sonundan 1925 başına kadar sürmüştür. Elimizde göçlerinin büyüklüğü ile ilgili kesin rakamlar olmasa da, Cumhuriyet'in bu erken döneminde Yunan kökenliler dışında Ermeniler ve Museviler gibi diğer bazı gayrimüslimlerin de ülkeden ayrıldıkları bilinmektedir. Bu göç mübadele konusunda bir yorum yapmak için, 1927 nüfus sayımında ülkedeki nüfusun kompozisyoununa bakmak bir başlangıç noktası olabilir: 1927 sayımında ülkedeki 13,6 milyon kişiden 11,8 milyonu anadillerini Türkçe, 1,2 milyonu Kürtçe, 134 bin kişi Arapça, 120 bin kişi Yunanca, 96 bin kişi Çerkezce, 69 bin kişi İbranice, 65 bin kişi Ermenice, 20 bin kişi Bulgarca ve geri kalan yaklaşık 163 bin kişi de başka diller olarak bildirmişlerdir. 1914'te yalnızca İstanbul'da 75 bin kadar Ermeni ve 55 bin Musevi olduğu düşünülürse, Ermeni ve Musevilerin de - bir kısmının Birinci Dünya Savaşı sonrası ile 1923 arası dönemde ayrıldıkları varsayılsa bile- Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir dışgöçün yaşandığı ileri sürülebilir.

1960'lı yıllara kadar Türkiye'den yurtdışına yönelen göç, ağırlıklı olarak gayrimüslimleri içermektedir. Bu göç, ekonomik bir göç olmaktan çok siyasi ve kültürel nedenlerden kaynaklanan bir nüfus hareketidir. Bu dönemde, binlerce gayrimüslimin bazen kişisel girişimleri bazen de küçük gruplar halinde ülkeden ayrıldıkları bilinmektedir. Örneğin, 1935 yılında Yunanca konuşan 10 bin Türk vatandaşının ayrılması gibi. Bu arada, 1940'lı yılların başında çıkarılan Varlık Vergisi'nin gayrimüslimlerin göçünü hızlandırdığı da bir gerçektir. Öte yandan, İsrail Devleti'nin kuruluşunun getirdiği çekicilik ile 1948 ve 1952 yılları arasında yaklaşık 35 bin Musevi Türkiye'den İsrail'e göç etmiştir.

Türkiye, 1960'ların başından sonra da, dünyanın birçok ülkesine yönelen çok büyük sayıdaki göçün kaynağı olmuştur. Son 35-40 yıllık Türkiye dışgöç tarihi bu göç hareketinde iki temel dönemin varlığını gösterir: 1960 başları ve 1970 sonları arasında "işçi göçü dönemi" ve 1970 sonlarından bu yana "işçi göçü sonrası dönem".[23]

Türkiye'den göç edenler, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çeşitli ülkelerden Kuzey ve Batı Avrupa'ya yönelen işçi göçüne son katılanlardır. Türkiye, 1961'de Federal Almanya Cumhuriyeti ile işçi alımı anlaşmasını imzaladıktan sonra, işçi ihraç etmek için Avrupa göçmen işgücü pazarına girdiği zaman; Batı Avrupa ülkelerinde, yaklaşık 7 milyon göçmen işçi vardı. Türkiye'deki işçi havuzundan Batı Avrupa ülkelerinin işçi pazarına işçi çekmeye başladığı ilk zamanlarda, bu göç hareketi oldukça sınırlıydı.[24] 1960'larda Avrupa göç rejiminin şartları dahilinde, Türkiye'den planlanmış organize göç, hükümetler arası kesin bir uzlaşma görüşmesi olmaksızın mümkün değildi.

1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra, Türkiye'deki ilk beş yıllık (1962-1967)

1920'lerden bu yana Türkiye'nin çeşitli yörelerinde göçle boşalan köyler görmek mümkün, *Ayşe Berktay*

kalkınma planı, göçü, yani işgücü ihracatını, işsizliği azaltma ve işçi dövizi akışı sağlama bağlamında gelişme politikalarından birisi olarak değerlendirdi. Türkiye bu politikayı gerçekleştirmek için Almanya ile 1961'de göç anlaşması imzaladı. Hükümetler arasında benzer anlaşmalar göçün genel koşulları, iş ve ücret konularını da içerecek şekilde Avusturya, Hollanda ve Belçika ile 1964'te; Fransa ile 1965'te; İsveç ve Avusturalya ile 1967'de imzalandı. Daha dar kapsamlı anlaşmalar İngiltere ile 1961'de; İsviçre ile 1971'de; Danimarka ile 1973'te ve Norveç'le 1981'de imzalandı.[25] Bu anlaşmalar, göç akışlarının sonraki aşamaları üzerinde önemli herhangi bir etki yapmasa da, göç dalgalarının başlangıçtaki aşamalarını önemli oranda etkilemiştir. Özet olarak, Türk işçilerinin Batı Avrupa ülkelerine göçü 1960'larda başlamış 1960'ların ortalarında hızlanmış, 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında oldukça yaygınlaşmış ve 1970'lerde petrol bunalımı ve onu izleyen ekonomik dar boğaz döneminde Federal Almanya'nın işçi alımını durdurmasıyla en azından yasal planda çok yavaşlamıştır. Bu göç hareketi, 1970'lerin sonu ve özellikle 1980'lerin başında aile birleşimi ve evlilik göçü şeklini alarak devamı etmiştir. Bu göçler 1980'de sadece Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfusun 1,7 milyona ulaşmasına neden olmuş; 1985'te bu nüfus 2 milyona; 1990'da 2,3 milyona yükselmiştir. 1995'te söz konusu nüfus resmi kaynaklara göre 3 milyon kişidir. 1990'ların sonunda söz konusu nüfus resmi kaynaklara göre 3,5 milyonu geçeceği tahmin edilmektedir (Bakınız Tablo 3). 1980-1998 yılları arasında Batı Avrupa'daki en geniş göçmen grubu Türkiye'den gelen insanlar oluşturuyordu.

Tablo 3. Batı Avrupa'daki Türkiyeli Nüfus

Ülke	1980		1985		1989		1995	
	İşçi	İşçi+aile	İşçi	İşçi+aile	İşçi	İşçi+aile	İşçi	İşçi+aile
Avusturya	30.100	65.000	29.200	80.000	42.400	90.000	55.000	150.000
Belçika	23.000	66.600	31.100	77.100	35.100	84.100	26.800	85.300
Fransa	38.000	92.800	65.800	154.900	91.500	204.200	103.00	268.000
Almanya	540.500	1.268.300	585.600	1.400.400	654.200	1.613.000	751.000	2.007.500
Hollanda	47.300	121.700	77.700	155.600	82.000	176.500	84.500	164.800
Isviçre	20.100	35.900	25.300	49.300	30.700	59.500	36.000	78.200
Diğer	21.100	40.800	34.100	71.800	48.400	105.300	62.000	136100
Toplam	720.100	1.691.100	848.800	1.989.100	984.300	2.332.600	1.118.300	3.989.900

Kaynak: Içduygu, "Transit Migrants and Turkey", *Boğaziçi Journal,* C. 10, No. 1-2, 1996.

Bugün Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan 3 milyondan fazla Türkiye kökenli nüfus, iki temel farklı göç döneminin mirasıdır: 1960'lar ve 1970'leri içeren işçi göçü dönemi ve 1980'ler ve 1990'lar boyunca süregelen işçi göçü sonrası dönem. Bu son dönemde, ilk olarak aile birleşimi ve evlilik nedeniyle olan göç baskın olmuş; daha sonra siyasi nedenli göç (ilk olarak 12 Eylül askeri darbesi ve sonra da 1980'lerin ortalarından beri Kürt etnik hareketi nedeniyle) öne çıkmıştır. Bu arada küçük bir bölümü yasal,[26] önemli bölümü gizli ve kayıt dışı bir işçi göçünün sürdüğü de bilinmektedir.

Türkiye'den dışgöç hareketinin ikinci dönemi, Roger'ın (1985) "1970'lerin başında organize işçi göçünün askıya alınması, Batı Avrupa ülkelerine olan bütün göçleri kısamadı" gözlemini doğrulayan olgulara sadece bir örnektir. 1980 ve 1990'larda Türkiye'den Avrupa'ya göç devam etmiş, hatta Batı Avrupa'daki Türkiye kökenli göçmen nüfus son 15-20 yıl içinde 1,5 milyon kadar artmıştır. Bu artışın yalaşık üçte ikisi Türk göçmen ailelerindeki doğumlardan kaynaklansa da, kalan üçte bir, Türkiye'den gelen yeni göçün sonucudur. Bu göç, göç alan bir çok Avrupa ülkesinin ağırlıklı olarak aile kurma ve aile birleşimini temel alan; bunun dışında göçü sınırlandıran politikalar uyguladığı bir dönemde meydana geldi. Diğer bir deyişle, kurulan göçün sürekliliğini sağlayan bu göç ağı, şu anda Avrupa'da ikamet eden göçmenlerin ve onların Türkiye'deki akraba ve arkadaşlarıyla sosyal bağlarının sayesinde var oldu.[27] Bu göç ağı içinde, 1980'lerin sonları ve 1990'ların başlarında evlilik ve aile birleştirmesi nedenli göç öne çıktı, ancak çok daha fazla sayıda insan, siyasi sığınma istemiyle Türkiye'den Avrupa'ya yönelen göçü hızlandırdı.[28]

Son 15-20 yılda, Türkiye dikkate değer bir ekonomik, sosyal, politik ve demografik değişim yaşadı. Bu değişim yalnızca Türkiye'den devam eden göç akışının temel nedenlerini belirlememekte, aynı zamanda son göçlerin arkasında yatan dinamiğe de işaret etmektedir. 1980'ler ve 1990'larda Türkiye'de bazı önemli ekonomik ve sosyal gelişmeler olmasına karşın, Türkiye gelişmekte olan bir ülke olarak, yüksek göç potansiyeli ile uluslararası göç pazarında önemli bir yere sahiptir. Örneğin 1993 Dünya Bankası istatistiklerinde, 1990'ların başında Türkiye'de kişi başına düşen gayri safi milli hasılası 1.780 dolar iken, Türkiye'den binlerce göçmen alan Almanya'nın 23.650 dolardır. Türkiye'nin toplam doğurganlık oranı 3.4 iken Almanya'nın 1.4'tür. Türkiye'de doğumda beklenilen ortalama

yaşam süresi 67 iken, Almanya'da 76'dır. Türkiye'de ortaokula yazılma oranı 54 iken, Almanya'nın 97'dir ve Türkiye'nin şehir nüfusu toplam nüfusun yüzde 63'ü iken, Almanya'da yüzde 90'dır. Bu gibi rakamlar Türkiye'den kaynaklanan dışgöçün dinamiklerini açıklamada belirleyici olmasalar da, göç alan ve göç veren ülkeler arasında devam eden ekonomik ve demografik dengesizliklerin göç dalgalarına olası etkilerini ima etmektedir.

1980'lerden başlayarak Türkiye liberal bir ekonomi programının gereklerini yerine getirmeye çabalasa da, bu girişim ülke ekonomisindeki bazı kronik zorluklarının üstesinden gelememiştir. 2 milyonun üzerinde işsiz olduğu tahmin edilmektedir. Gizli işsizliği de bu miktara dahil edersek rakam 3,5 milyonun üzerine çıkar. Yüksek orandaki işsizlik ve diğer benzer ekonomik sorunların etkileri gözönünde bulundurulursa, göç, birey ve ailesi için sık sık gündeme gelen çözümlerden birisi olmaktadır. Türkiye'nin son dönemlerdeki demografik özellikleri ve dinamikleri de, dışgöç ile ilgili sorulara ışık tutmaktadır. 1980'de Türkiye nüfusu 44,7 milyondu. 1990'da bu 56,4 milyona yükseldi ve 1997'te 62,6 milyon olarak belirlendi. 1980'den beri yıllık nüfus artışı yüzde 2'nin üzerinde olan Türkiye, dünyanın en kalabalık 20 ülkesi arasındadır. Bugün ülke nüfusu hâlâ Almanya dışında bütün Avrupa ülkelerinden fazla ve yıllık yüzde 1,9 büyüme oranıyla bütün Batı Avrupa ülkelerinden büyüktür.

Daha önce değindiğimiz gibi, 1980'lerden beri Türkiye ve göç alan ülkeler arasında her tür göçün yayılmasına geniş çapta katkıda bulunan olgu, sosyal göç ağına dayanan bir çeşit göç endüstrisidir. Halen yurtdışında bulunan kişiler, onların Türkiye'deki akraba ve arkadaşları, hem göç alan hem de göç veren ülkelerdeki diğer ilgili kişi ve kurumlar, bir ilişkiler ağı içinde süregelen göçe katkıda bulunmaktadırlar. Bu göç ağı içinde 1980 ve 1990'lar boyunca Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine olan göç beklenmeyen bir düzeye ulaşmıştır. Bu dönemde yaklaşık 1,7 milyon insan Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine göç

Tablo 4. Batı Avrupa'daki Türkiyeli göçmenlerin göçün türüne göre dağılımı, 1995

	Göçün Türü				
Ülke	Toplam	Aile birleşimi	Sığınmacı	İşçi	Öğrenci
Avusturya	113.000	99.500	12.000	1.000	500
Belçika	37.900	23.400	14.200	200	100
Danimarka	16.200	14.000	2.000	100	100
Fransa	140.200	72.200	66.600	700	700
Almanya	996.900	775.200	205.900	7.900	7.900
Hollanda	103.700	100.200	2.300	1.000	200
Norveç	2.700	1.700	800	100	100
Isveç	20.500	15.200	5.000	200	100
Isviçre	68.900	46.000	22.300	500	100
İngiltere	27.300	14.900	11.900	300	200
Diğer	62.400	57.800	3.400	800	400
Toplam	1.589.700	1.220.000	346.400	12.800	10.500
	% 100	% 77	% 22	%1	% 1

Kaynak: Içduygu, *agm*, 1998.

etmiştir; bu, 1980'de Avrupa kıtasında yaşayan Türkiye kökenli göçmen nüfusunun yaklaşık iki katıdır. Bu göçmenlerin çoğu göç alan ülkelere evlenme ve aile birleşimi koşullarından yararlanarak, 400 bin kadarı siyasi mülteci başvurusu ile gitmişlerdir.

Siyasi mülteci göçü ile ilgili olarak, "kimin ekonomik nedenli göçmen kimin gerçekten mülteci olduğuna dair kesin bir ölçüt olmadığı" şeklinde bir yorun yapmak olasıdır. Türkiye'den ayrılan birçok göçmenin geçerli pasaportu ya da vizesi olmadan kayıt (yasa) dışı yollarla gizli olarak göç yaptıkları bilinmektedir, ancak bu gizli göçün koşullarını ve hacmini gösteren geçerli bir kanıta gönderme yapmak da mümkün değildir.

1983'ten 1994'e kadar 1.2 milyon Türk vatandaşı Batı Avrupa ülkelerine göç etti. Bunların çoğunluğu (% 95'i) Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Almanya, Hollanda, Norveç, İsveç, İsviçre ve İngiltere'nin içinde bulunduğu on ülkeye dağıldılar. Bu dönemin ilk dokuz yılında yıllık ortalama göç akışı çok yüksekti. 1983-1985 arasında, bir yıllık rakam 70 binden 1989-1991 arasında 132 bine yükseldi. Bu dönemin son çeyreğinde farkedilir düzenli bir düşüş olmasına karşın Türkiye her yıl sadece Avrupa için 111 bin göçmen üretiyordu. Göçmenlerin büyük çoğunluğu aile birleşimi ya da evlilik göçü yolunu seçerek gidiyorlardı.

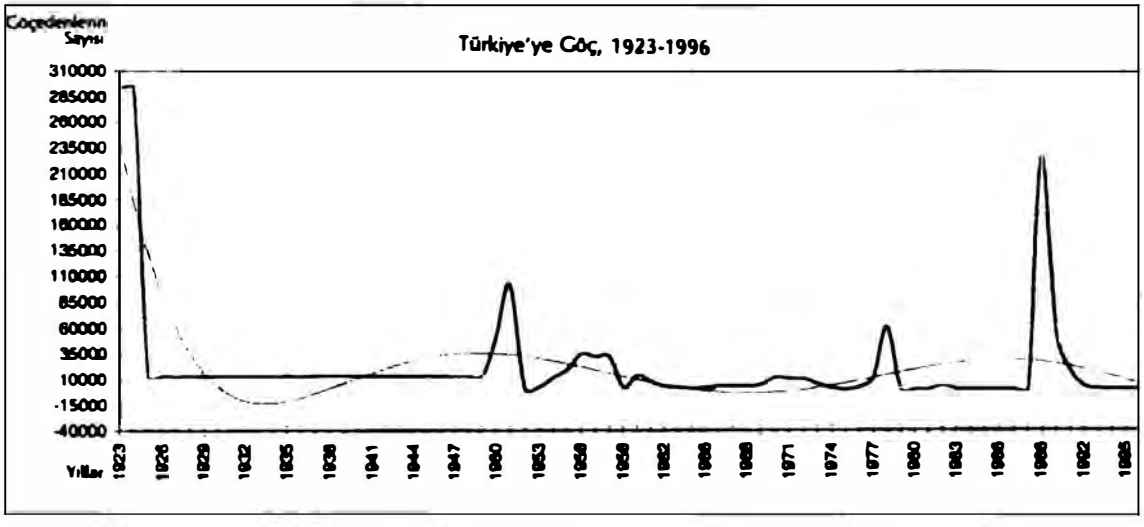
1980-1995 yılları arasında yaklaşık 350 bin kişi siyasi sığınma yolunu kullanarak Türkiye'den Batı Avrupa'ya gitti. Özellikle 1980'lerin sonları ve 1990'ların başlarında siyasi nedenlerle göç etmeye çalışanların sayısı arttı. 1983-85 arasında Batı Avrupa'da iltica başvurusu yapan Türk vatandaşlarının yıllık ortalaması 11 binden 1989-1991 arasında 47 bine yükseldi. Son dönemlerdeki veriler iltica başvurularında hayli düşüş olmasına rağmen, 1990'ların ortalarında yıllık rakamın 37 bin civarında olduğunu gösteriyor. 1980'li yılların sonları ve 1990'lı yılların başlarında Türkiye'den ayrılan her beş kişiden biri siyasi mülteci olarak Avrupa'ya girmek istemiştir. Batı Avrupa ülkelerine olan göç akışını yansıtan istatistikler, 1983-1994 arasında Türk göçmenlerin sayısı Belçika, Danimarka, Almanya, Norveç ve İsviçre'de düzenli olarak arttığını gösteriyor. Bu arada Avusturya, Hollanda, İsveç ve İngiltere'deki göçmenlerin sayılarında da iniş çıkışlar içeren değişmeler vardır.

Batı Avrupa'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin Türkiye'ye geri dönüşü üzerine geçerli ve düzenli bilgi bulmak olası değildir. Ancak bu geri dönüşe dair bazı ev sahibi ülkelerden derlenen rakamlara dayanarak yalnızca kaba bir tahmin verilebilir. 1983-1984 döneminde Almanya'dan 314 bin ve 1985'te Hollanda'dan 55.100 bin kişilik geri dönüşler olmuştur. Ancak bu yıllar, bu ülkelerdeki hükümetlerin geri dönüşü özel programlarla teşvik ettikleri yıllardır. 1990 başlarında ani bir düşüşle Almanya'dan yalnızca 35 bin, Hollanda'dan da 2 bin kişinin geri döndüğü görülüyor. 1980-1995 arasında bu iki ülkeden bir milyondan fazla göçmenin Türkiye'ye geri döndüğü tahmin ediliyor. 1980 başlarında yıllık geri dönüşün 100 bin kişi civarında, son yıllarda da, 50 ile 60 bin dolaylarında olduğu tahmin ediliyor.[29]

1980-1998 döneminde Türkiye'deki ekonomik, sosyal ve politik değişiklikler Batı Avrupa'ya göçün niteliğini radikal olarak etkiledi. Gelecekte Avrupa'ya yönelecek Türkiye kökenli göçü, bir yanda göç alan ülkelerin bu konudaki siyasi ve toplumsal kararları, bir yanda ise Türkiye'deki ekonomik, kültürel ve toplumsal değişme ve göçmenlerin etrafında oluşan göç ağının mekanizma ve dinamikleri belirleyecektir.

Türkiye'ye Göç

Türkiye'ye göçün tarihini Cumhuriyet öncesine dek uzatmak mümkündür. Ancak bu makalenin önceliklerini dikkate alarak, önceki döneme sadece kısa bir değinme yapmakla yetineceğiz. Bilindiği üzere yüzyıl dönümünde yaşanan "93 Harbi", Balkan Savaşları ve ardından gelen Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı egemenliğindeki topraklarda yaşayan insanların -özellikle Balkanlarda ve Anadolu'da- hayatlarını önemli ölçüde etkiledi. Ulaşabilen kaynaklar, bu üç savaş sırasında yüzbinlerce kişinin Balkanlar'dan Anadolu'ya göç ettiğini gösteriyor. Aynı biçimde, Anadolu'daki azınlıkların da, "ulus-devlet" belirmeye başladığı andan itibaren ülkeyi terk etmeye başladıklarını görülüyor.[30] Bu ilk dönemde 1912 ile 1923 yılları arasında Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin sayısı 440 bin olarak tahmin edilmektedir.[31]

Türkiye'ye göçün birinci dönemini "ulusal inşa" dönemi olarak adlandırmak pek yanlış olmaz. Çünkü bu dönemde karşımıza çıkan en temel göç örüntüsü, savaş sonunda Cumhuriyet Türkiyesi sınırları dışında kalmış Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman -ve çoğunlukla Türk- kökenli insanların, milli iradeye dayanan yeni "anayurd"a göçleridir. Bazı kaynaklarda bu dönem göçleri -haklı olarak- ekonomik nedenli olmadıklarından ötürü ayrıca değerlendirilmiştir. Bu göçlerin temel nedeni siyasal, dinsel ve kültürel nedenli çatışmalar ve anlaşmazlıklar olmuştur.[32]

Bu dönemin başlangıcından hemen önce de Anadolu, Osmanlı'nın elinde kalan son toprak parçası olarak, büyük göçmen kitlelerine kucak açmıştı. Karpat'a göre[33] 1922'ye kadar geçen yaklaşık 60 yıllık dönemde 4 milyon dolayında Müslüman -Kırım Tatarları ve Çerkesler dahil olmak üzere- Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Yine aynı yerde Osmanlıların Balkanlar'daki toprak kayıplarını takip eden dönemde 1,5 milyona yakın Müslümanın da Türkiye'ye göç ettiği belirtilmektedir. Göçmenlerin önemli bölümü Balkanlar'dan gelmiştir. İmar ve İskân Bakanlığı verilerine göre, 400.000'i Yunanistan, 225.000'i Bulgaristan, 120.000'i Yugoslavya, 120.000'i Romanya ve 10.000'i de başka ülkelerden olmak üzere toplam 870.00 göçmenin ülkeye giriş yaptığı tahmin edilmektedir.

Bazı İçgöç Verileri (1950-1980)

Tarihsel olarak göçler, genellikle kıtlık, iç savaşlar, dinsel ve diğer şiddet olayları, soykırım ve siyasi sürgün gibi nedenlere bağlı olarak ortaya çıkıyor ve insanlık için çok acılı süreçleri içeriyor. Kırsal alanlardan, kentlere doğru olan çağdaş içgöç hareketleri, ilk kez Sanayi Devrimi (18. yüzyıl) sırasında büyük bir ivme kazandı. 19.yüzyılın ilk büyük kitle göçü 1840'larda patates ve tarımsal ürün kıtlığı nedeniyle İrlanda ve Almanya'dan Amerika'ya oldu. Gene 1880'lerde, tarımsal ürün kıtlığı, Doğu ve Güney Avrupa'dan Amerika'ya ikinci kitlesel göçe yol açtı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki tür göç hareketi önem kazandı. Az-gelişmiş ülkelerde, kırsal alanlardan kentlere doğru büyük göç dalgaları yaşanırken, yoksul tarımcı ülkelerden sanayileşmiş, gelişmiş ülkelere doğru da göç sürdü.

Tablo 1. Bölgelere Göre Nüfus (1950-1997)

Bölgeler	1950	1960	1970	1980	1990	1997
1. Ortakuzey	3.023.722	4.007.356	5.641.661	6.336.753	7.532.781	8.054.645
2. Ege	3.381.603	4.343.140	5.298.358	9.383.194	8.082.942	8.819.223
3. Marmara	2.824.505	4.027.782	5.587.878	8.043.464	11.714.504	14.113.437
4. Akdeniz	2.051.874	2.899.113	3.949.523	5.518.643	7.483.439	8.098.463
5. Kuzeydoğu	1.399.519	1.570.587	1.911.402	2.152.078	2.246.970	2.241.907
6. Güneydoğu	1.501.706	2.096.225	2.918.764	3.804.461	5.271.824	6.213.949
7. Karadeniz	3.018.100	3.782.887	4.594.531	5.250.905	5.671.246	5368941
8. Ortadoğu	1.766.163	2.410.982	2.928.499	3.289.312	3.690.477	3.852.018
9. Ortagüney	1.848.630	2.432.239	3.059.314	3.707.042	4.572.315	4.830.950
Türkiye	20.815.822	27.570.311	35.889.930	47.485.852	56.266.498	61.593.533

Kaynak: *DIE. 1950, 1960, 1970,1980,1990 Genel Nüfus Sayımları ve 1997 Nüfus Tesbiti Sonuçları.*

Tablo 2. Bölgelere Göre Nüfus Oranları 1950-1997 (%)

Bölgeler	1950	1960	1970	1980	1990	1997	Endeks 1950=100 1990	Endeks 1950=100 1997
1. Ortakuzey	14,5	14,5	15,7	13,3	13,4	13,1	249	266
2. Ege	16,3	15,8	14,8	19,8	14,4	14,3	239	261
3. Marmara	13,6	14,6	15,6	16,9	20,8	22,9	415	500
4. Akdeniz	9,9	10,5	11,0	11,6	13,3	13,1	365	395
5. Kuzeydoğu	6,7	5,7	5,3	4,5	4,0	3,6	161	160
6. Güneydoğu	7,1	7,6	8,1	8,0	9,4	10,1	351	414
7. Karadeniz	14,5	13,7	12,8	11,1	10,1	8,7	188	178
8. Ortadoğu	8,5	8,7	8,2	6,9	8,1	6,3	209	218
9. Ortagüney	8,9	8,8	8,5	7,8	7,2	7,8	247	261
Türkiye	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	270	296

Kaynak: *DIE, 1950, 1960, 1970, 1980, 1990 Genel Nüfus Sayımları ve 1997 Nüfus Tesbiti Sonuçları.*

Gelişmiş ülkelerde ise, gene kırsal alanlardan ya da yurtdışından, kentlere doğru yönelen göçün sonucunda aşırı kalabalıklaşan kentler, yoksulların yaşadığı mekânlar ile iş merkezlerine dönüşürken, yüksek gelirliler evlerini, kentlerin çeperlerine ya da kent civarındaki kırsal alanlara taşıdılar.

Azgelişmiş ülkelerde ise göç nedeniyle kent nüfusları, doğal nüfus oranının iki katı oranında büyümeye başladı ve gelişmiş ülkelerde görülmeyen bir mega kentleşmeye tanık olundu. Bu ülkelerin çoğunda kırlardan kentlere göç; kentlerin iş imkânları sağlayan sanayi merkezleri olmasından çok, köylülerin kırsal alanlardan "itilmesi"yle gerçekleşti. Çünkü, Ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra, bir kalkınma stratejisi olarak, azgelişmiş ülkelerin tarımının "modernleşmesine", yani traktörleşmesine ve/veya ihracata dönük üretim yapılabilmesi için büyük işletmelere öncelik verilmişti. Türkiye'de de en büyük göç dalgası, en yoğun traktörleşmenin yaşandığı 1950-1960 döneminde gerçekleşti.

Tablo 3. Bölgelere Göre Köy Nüfusu (%)

Bölgeler	1950	1960	1970	1980	1990	1950=100
1. Ortakuzey	76,8	65,6	49,8	45,3	36,5	112
2. Ege	72,5	65,9	62,5	39,7	42,7	141
3. Marmara	49,5	44,5	41,1	44,1	19,7	165
4. Akdeniz	72,3	64,4	57,3	50,9	39,9	201
5. Kuzeydoğu	85,9	79,9	73,8	69,3	59,4	111
6. Güneydoğu	81,2	76,0	68,3	61,8	54,8	233
7. Karadeniz	87,4	82,6	77,1	72,5	60,0	129
8. Ortadoğu	81,0	75,9	69,7	64,0	51,9	134
9. Ortagüney	79,3	73,3	67,8	60,6	55,6	153
Türkiye	74,9	68,0	60,6	52,5	41,5	148

Kaynak: Nüfus Sayımları.

Tablo 4. Bölgelere Göre İl Dışı Doğumlular (%)

Bölgeler	Toplam İl Nüfusu İçindeki İl Dışı Doğumluların Oranı				1950=100		
	1950	1960	1970	1990	1960	1970	1990
1. Ortakuzey	9,9	14,8	19,1	26,9	199	361	679
2. Ege	4,3	11,8	15,8	25,5	355	582	1426
3. Marmara	18,7	26,8	37,5	47,5	205	397	1055
4. Akdeniz	6,7	24,5	12,1	19,9	515	345	1077
5. Kuzeydoğu	6,5	7,9	10,0	10,5	136	212	260
6. Güneydoğu	5,9	6,8	8,8	8,7	163	293	524
7. Karadeniz	4,7	5,7	8,1	10,2	151	260	403
8. Ortadoğu	5,9	5,8	8,5	10,2	134	240	364
9. Ortagüney	11,6	3,9	6,9	9,9	44	99	211
Türkiye	8,4	13,1	16,1	23,5	207	330	758

Kaynak: Nüfus Sayımları.

Tablo 5. 1950-1990 Nüfus Verilerine Göre Bölgeler

Nüfusu en hızlı artan	:	Marmara, Akdeniz, Güneydoğu
Nüfusu en az artan	:	Kuzeydoğu, Karadeniz, Ortadoğu
Kent nüfusunun en hızlı arttığı	:	Güneydoğu, Akdeniz, Ortakuzey
Köy nüfusunun en düşük olduğu	:	Marmara
Köy nüfusunun en yoğun olduğu	:	Karadeniz, Kuzeydoğu, Ortagüney
İl dışı doğumluların en hızlı arttığı	:	Ege, Akdeniz, Marmara

Tablo 6. 1950-1960 Arasında İstanbul'a En Çok Göç Veren Bölgeler (%)

Bölgeler	1950	1960	1990
Karadeniz	35,3	35,4	38,5
İç Anadolu	16,7	18,1	19,1
Doğu Anadolu	12,0	12,5	20,8
Marmara	22,3	21,1	10,3

Kaynak: Baydar, O., " Göç", *İstanbul Ansiklopedisi,* C. 3, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayım, İstanbul 1994.

Tablo 7. Net Göç Fazlası Olan İllere Göre Bölgeler

Ortakuzey	%	Ege	%	Marmara	%	Akdeniz	%
Ankara	2,5	Aydın	2,7	Bursa	6,0	Adana	1,6
Bilecik	1,9	Denizli	1,5	İstanbul	10,2	Antalya	8,6
Eskişehir	1,1	İzmir	6,2	Kocaeli	10,3	İçel	6,6
		Manisa	2,0	Tekirdağ	4,6		
		Muğla	3,2	Sakarya	1,0		
Toplam il sayısı 11		9		7		6	

Kaynak: *DİE, 1990 Genel Nüfus Sayımı, Daimi İkametgaha Göre İç Göçün Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri,* yayın no 2069, Ankara, 1997.

1950-1990'larda Nüfusun Yapısı ve Değişimi

Türkiye nüfusu 1950-1997 arasında 20,8 milyondan 61,5 milyona çıktı. Bu dönemde en hızlı nüfus artışı, Marmara, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde; en az nüfus artışı ise Kuzeydoğu, Karadeniz ve Ortadoğu bölgelerinde gerçekleşti.

1950-1997 arasında yalnızca sözü edilen üç bölgede sürekli bir nüfus artış eğilimi gözlenirken, diğer bölgelerin Türkiye bütünündeki göreli nüfus payları düştü. Nüfusu sürekli artan Marmara, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin Türkiye nüfusundaki payı yüzde 30,6'dan, yüzde 46'ya çıktı.

Köy ve kent nüfusuna ilişkin verilerden, 1950'den sonra giderek ivme kazanan bir kentleşme sürecine girildiği görülüyor. 1950 yılı temel alındığında (100), 1990'da Türkiye nüfusu 270'e çıkarken, kent nüfusu 636'ya yükseldi, köy nüfusu ise 148'e geriledi. Kent nüfusunun en hızlı arttığı bölgeler sırasıyla; Güneydoğu, Akdeniz ve Ortakuzey bölgeleri oldu.

Türkiye genelinde, 1950-1990 arasında, köy nüfusu yüzde 75'ten yüzde 41,5'e düşerken, 1990'da köy nüfusunun toplam nüfusun yüzde 56 –yüzde 60 arasında olduğu üç bölge; Karadeniz, Kuzeydoğu ve Ortagüney; köy nüfusunun yüzde 20'ye düş-

tüğü tek bölge ise Marmara'ydı. Öte yandan, bölgelerin köylü nüfus artış hızları, Türkiye ortalamasıyla karşılaştırıldığında, Güneydoğu, Akdeniz ve Marmara bölgeleri öne çıkıyor. Kısaca bu bölgelerde hızlı bir kentleşme yaşanırken, Marmara hariç, diğer iki bölgede önemli bir köylü nüfus yoğunluğu da sürüyor.

Göç Verileri

Nüfus sayımlarında, "il dışında doğanlar" ile ilgili veriler, dolaylı da olsa, göçün bir göstergesi olarak alınabilir.(1980 sayımında bu veriye yer verilmemiştir.) 1950-1990 arasında il dışı doğumluların en hızlı arttığı üç bölge Ege, Akdeniz ve Marmara'dır. 1990'da toplam nüfus içinde il dışı doğumluların ağırlığı açısından ise sırasıyla Marmara, Ortakuzey ve Ege bölgeleri öne çıkıyor. Marmara ve Ege bölgelerinde yurdışından gelen göçmenlerin de önemli bir payı vardır.

Ortakuzey bölgesinde Ankara ve Eskişehir, il dışı doğumluların yoğunlaştığı iki ildir. İl dışı doğumlu nüfusun en hızlı arttığı Ege, Akdeniz ve Marmara'ya baktığımızda, Ege bölgesinde İzmir giderek tek büyük göç çeken il durumuna gelirken, diğer bölgelerde yeni göç çekim merkezleri oluşmuştur (Akdeniz: İçel, Antalya, Adana; Marmara: İstanbul, Kocaeli). Kısaca, 1990'a gelindiğinde, İstanbul nüfusunun yüzde 58,2'si, Ankara'nın yüzde 44,9'u ve İzmir'in yüzde 40,5'i il dışında doğanlardan oluşmaktaydı.

Aşağıda, şimdiye kadar kullanılan verilerden çıkarılan bir özet sunulmuştur.

Köy nüfusunun en yoğun olduğu bölgeler ile nüfusu en az artan bölgeler büyük ölçüde çakışıyor. Bu bölgelerde 1990'a gelindiğinde; il dışı doğumluların, il nüfusu içindeki oranı yüzde 9-yüzde 10 arasındadır (Türkiye ortalama değeri yüzde 23,5). Göreli olarak azgelişmiş olan bu bölgelerden, gelişmiş Ege, Akdeniz ve Marmara bölgelerine göç ediliyor. Güneydoğu Anadolu bölgesi nüfusu hızla artan bölgeler arasına girmekle birlikte, 1990'da il dışı doğumluların toplam nüfusa oranının en düşük (yüzde 8,7) olduğu bölgedir. Dolayısıyla, bu bölgenin nüfusu, göçten çok, doğal nüfus artış oranının yüksekliği nedeniye artmaktadır.

1950-1990 nüfus sayımları verilerini kullanarak İstanbul'a göçlerin hangi bölgelerden geldiğini araştıran bir çalışmanın sonuçları da yukarıdaki bulguları desteklemektedir. Bu çalışmaya göre İstanbul'un en yoğun göç aldığı bölgeler Tablo 6'da gösterilmiştir.

Görüldüğü gibi 1950-1990 arasında Marmara bölgesinden İstanbul'a göçler hızla azalırken, Doğu Anadolu'dan gelen nüfus hızla artmıştır. Karadeniz bölgesi doğumlular, bu süre boyunca hep birinci sırayı korumakla birlikte, göç oranlarında büyük iniş ya da çıkışlar yoktur.

İllere göre yayımlanmış 1990 göç verilerine bölge düzeyinde baktığımızda, net göç oranlarının bütün illerinde "eksi" olan beş bölge Kuzeydoğu, Güneydoğu, Karadeniz, Ortadoğu ve Ortagüney'dir. Bazı illerinde net göç fazlası olan bölgelerdeki durumu ise şöyle özetleyebiliriz:

Yurtiçi göç, genel olarak bu dört bölgeye yönelmekle birlikte, çok az sayıda ilde yoğunlaşma vardır. Bu illerden İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, İçel, Bursa, Tekirdağ, Adana ve Antalya, başka illerin köylerinden en yoğun göç alan illerdir. Öte yandan, kendi ilinin köyünden büyük ölçüde göç alan kentler ise en az gelişmiş bölgelerde kümeleniyor. 1990'da, 73 ilden, yalnızca yukarıda belirtilen 16 ilde net göç fazlası vardır. Türkiye nüfusunun adeta koşar adım özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz'deki az sayıda kenti mega kent yapma yolunda olduğu söylenebilir. Bu bölgeler, aynı zamanda en verimli tarım topraklarının da yoğunlaştığı yöreler olduğu için yoğun göçle birlikte, bir daha yerine konamayacak verimli tarım toprakları da arsalaşmaktadır.

Sonuç

1950'ler göçü, büyük ölçüde traktörleşme ve toprak temerküzüyle bağlantılıdır.

1960'larda yoğun tarım teknolojisine geçiş, yani pahalı ithal girdilerin kullanılmaya başlanması ise, gene işletme sermayesi kıt olan küçük köylülüğü güç durumda bırakmış ve tarım dışına itmiştir. Kırsal alanlardan kentlere göçte, 1960'lardaki sanayileşme ve Almanya kapısının açılması da bir "çekim" kaynağıdır. Göç 1970'ler sonrasında da azgelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelerdeki az sayıda kente doğru sürdü. Bu süreçte, azgelişmiş bölgelerdeki göreli yüksek doğum oranları ile doğal afetler ve özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren, siyasal ve toplumsal olaylar da göçü hızlandırıcı etmenler oldu.

Oya Köymen, Prof. Dr.

Ancak bu dönemde gelen göçmenlerin güvenilir olan bir tahminine ulaşmak çok kolay değildir. Örneğin Geray ve Arı tarafından sağlanan bilgilere göre[34] başka bir açıdan da göçmen tahmini yapılabilir: Türkiye'deki yabancı ülke doğumlu insanların sayımı... Bu çerçevede ilgili sayı bir milyonun üzerine çıkabilmektedir. Bu noktada yine vurgulanması gereken, her şeye karşın bu sayıların tahmin olmaktan öteye geçmedikleridir.

1945'ten 1980'lere dek uzatabileceğimiz 2. dönem daha çok Bulgaristan'dan göç ile belirlendi. Önce 1950-1951 ve daha sonra 1969-1978 arasında olmak üzere, iki parti göç yaşandı ve yaklaşık 270 bin kişi Bulgaristan'dan ülkeye giriş yaptı. 1950 yılı Türkiye'ye göç açısından önemli bir dönüm noktasıydı. Nedenler yine sosyokültürel ve siyasi karakterdeydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'da komünist rejimin kurulması Türk azınlığın göç sürecinin başlamasına neden oldu. 1950 yılında Bulgar hükümeti, önce Türk hükümetinden 250 bin Bulgaristan Türkünü almasını istedi; ardından da, Ocak 1950 ile Kasım 1951 tarihleri arasında 154 bin Türk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye sürüldü. Türk hükümeti bu göçmenleri iskânlı olarak kabul etti ve ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirdi.

İkinci grup Bulgaristan göçmenleri ise, kendi istekleri ile Türkiye'ye geldiler. Bu göçler küçüklü büyüklü gruplar halinde 1970'lerin sonuna dek devam etti. 1970-1971 ve 1972 yıllarındaki 30 bin göçmenden sonra kesilmeyen ama azalan bu ikinci göçmen akını, 1977 ve 1978 de gelen 73 bin kişi ile sona erdi. Bu göçlerin temel nedeni "Bulgarlaştırma" da denebilecek "Birleşik Sosyalist Bulgar Ulusu" ideolojisiydi. Daha sonra ağırlaşan baskılar ve siyasal gelişmeler 1980'lerin sonunda, Türk azınlığı yine yollara düşürecekti.

Benzer bir göç akını da Yugoslavya'dan geldi. Kirişçi'ye göre,[35] Türkiye'nin Batı'nın yanında Sovyet Bloku'na karşı bir siyaset benimsemesi ülkedeki Türk azınlığa da şüpheyle yaklaşılmasına neden oldu. Dolayısıyla ülkedeki Türk azınlık Türkiye'ye göç etmek zorunluluğunu hissetti. 1950'lerin başında iki ülke hükümetinin anlaşmasıyla Yugoslavya Türkiye'ye göçe izin verdi ve 1952 ile 1980 arasında -yoğunluk 1955-1960 arasında olmak üzere- 185 bin dolayında Türk kökenli Yugoslav vatandaşı Türkiye'ye göç etti.

İkinci Dünya Savaşı ve Yunan İç Savaşı döneminde de önemli sayıda Türk, Yunanistan'dan Türkiye'ye, gerek yasal gerekse de yasal olmayan yollarla göç etti. Kirişçi'ye göre Yunanistan'dan 35 yıl içinde 30 bine yakın göçmen Türkiye'ye geldi. Bu dönemde sayıları az da olsa başka ülkelerden de Türk kökenli göçmenler Türkiye'ye giriş yapmıştı. Bunlar arasında Türkistan göçmenleri yaklaşık 2 bin kişilik bir grup olarak göze çarpmaktadır. Sonuç olarak bu dönemde Türkiye'ye 500 bin dolayında Türk ve/veya Müslüman kökenli göçmen gelmiştir. Ancak sayıları çok az olan Ortaasya kökenlileri saymazsak varış noktası olarak Türkiye'yi seçmiş Türk kökenli olmayan göçmenlerden bahsetmek pek mümkün değildir.

1980'ler ve 1990'ları kapsayan üçüncü dönem göçleri Afgan sığınmacıların gelişi ile başlatabiliriz. 1978'de Afgan'da başlayan iç savaşla birlikte Pakistan'a sığınan pek çok Afgan aşireti arasında Kırgız, Özbek ve Türkmen kökenli olanlar da vardı. Başlangıçta Türkiye'ye göç etmek isteyen bu insanların göçüne pek sıcak bakılmasa da 1982'de dönemin cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Pakistan ziyaretinin ardından bu göçe kapı açıldı: Sonuç olarak, yaklaşık 7 bin dolayında Afgan göçmeni ülkeye geldi ve Doğu Anadolu'da köylere yerleştirildi.

1980'lerin en önemli göç hareketi ise Bulgaristan Türkleri'nin gelişiydi. Jivkov hüküme-

tinin baskıcı politikaları karşısında çareyi ülkeyi terk etmekte bulan yaklaşık 320 bin Türk, sınırı geçerek ülkeye giriş yaptı. 1989 yılı Mayıs ayında Jivkov hükümetinin baskısı/çağrısı karşısında, aynı yılın Ağustos ayında Türkiye Bulgaristan sınırını açtı ve gelen göçmenleri çadır-kent'lerde geçici olarak iskân etmeye başladı. Aynı yılın Kasımı'nda Jivkov hükümetinin düşüşü ve asimilasyon politikalarına son verileceği umudu Türkiye'de aradığını pek de bulamayan göçmenlerde geri dönüş esteği yarattı. Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin önemli bir kısmı -125 bin kadar- 1990'da Bulgaristan'da yapılan yasal reformlardan sonra geri döndü; buna karşılık 1-2 bin kişilik küçük bir göçmen Türkiye'ye geldi. Bu son dönemde de, Türkiye'ye göçün genel karakterine uygun olarak, Türk ve/veya Müslüman kökenli azınlık grupların kendi ülkelerindeki siyasi kaoslardan kaçıp göç ettiklerine tanık olundu. Bunlar arasında en kayda değer olanlar 1991'de Kuzey Irak'tan gelen Türkmenler ve 1992'de gelen Boşnaklardı. Ancak, bunları da transit göç bağlamında ele almak daha uygun görünüyor.

Transit Göç

1980'li yıllarla birlikte, Türkiye'nin bir transit göç bölgesi haline gelmesi olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için, ülkeye son zamanlarda gerçekleşen mülteci akımlarının üzerinde durulması gerekmektedir.[36] Mültecilerin akımı ile transit göçmenlerin akımı aynı olmamakla birlikte, mülteci akımları ile ilgili bilgilerden, ülkedeki transit göç hakkında bazı ipuçları elde edilebilir ve bu hareketin yapısı ve dinamikleri anlaşılabilir. Türkiye, mülteciler konusundaki 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne imza atan ülkelerden biri olduğu halde, söz konusu sözleşmeyi coğrafi bir kısıtlamayla birlikte kabul etmiştir: Buna göre, Türkiye, sadece Avrupa'da meydana gelen olaylar neticesinde sığınma talebinde bulunan kişilerle ilgili yasal yükümlülüğünü uygulamaya koyacaktır; ancak Avrupa dışındaki mülteciler konusunda herhangi bir yükümlülüğü de olmayacaktır.

Buna karşın, 1980'lerin başından bu yana, Türkiye kendisini, büyük bölümü Ortadoğu'dan ve bazı uzak Asya ve Afrika ülkelerinden gelen ve iltica talebinde bulunan binlerce kişiyle karşı karşıya bulmuştur.

Türkiye'ye Avrupa dışından gelen ve transit göçmen olarak da görülebilecek ilk büyük mülteci akını İranlılardı. 1979 yılındaki İslam Devrimi'nden sonra, geçerli seyahat belgeleri olan veya olmayan binlerce İranlı Türkiye'ye sığınmıştır. Bu sığınmacıların büyük çoğunluğu Batı'ya geçmeden önce Türkiye'yi sadece transit ülke olarak kullanmak niyetindeydi. Yaklaşık 1,5 milyon İranlı'nın transit olarak Türkiye'ye geçtiği ve bunların arasından 150-200 bin İranlı'nın halen Türkiye'de bulunduğu tahmin edilmektedir.

Iraklılar 1988 ila 1991 yılları arasında toplam üç kitlesel göç hareketiyle Türkiye'ye gelmişler ve en büyük ikinci mülteci grubunu oluşturmuşlardır. İlk mülteci dalgası İran-Irak savaşının sona erdiği 1988 yılında gerçekleşmiştir. Irak ordusu tarafından sıkıştırılan 50.000'den fazla Kürt kökenli Irak vatandaşı, 1988 yılı Ağustos ayının son haftası Türkiye'ye akın etmiştir. Yine Cenevre Sözleşmesi ile ilgili coğrafi sınırlama nedeniyle, Türkiye'ye gelen Iraklılar "sığınmacı"dan ziyade "geçici misafir" olarak kabul edilmiş ve Türkiye'den mümkün olan en kısa süre içinde ayrılacakları umulmuştur. Bu arada yürütülen bir araştırma, kendileriyle görüşülen, Irak sınırına yakın barınma merkezlerinde yaşamlarını

sürdüren 27.028 Iraklı Kürt'ten 26.873'ünün Batı'da tekrardan iskân edilmeyi istediklerini göstermiştir.[37] 1991 Nisan ayından bu yana, 1988 yılında Türkiye'ye gelen göçmenlerin önemli sayıdaki bölümü Kuzey Irak'ta kurulan güvenli bölgeye kendi istekleriyle geri dönmüş; yaklaşık 2.500'ü İran ve Suriye'ye geçmiş; takriben 3.000 kişi mülteci kabul edilerek Batı'da tekrardan iskân edilmişlerdir.

1990 Ağustos ile 1991 Nisan ayları arasında Türkiye'ye gelen ikinci göç dalgası Irak ve Kuveyt'te bulunan ve Körfez Krizi sırasında, söz konusu ülkelerden ayrılmak isteyen yabancı işçilerdi. Sayıları 60.000'i aşan yabancı uyruklu işçi ve bunların yakınları, geçici olarak Irak-Türkiye sınırına yakın bir kampa yerleştirilmişler ve gerekli pasaport işlemleri, hükümetleri veya uluslararası kuruluşlar tarafından tamamlanır tamamlanmaz Türkiye'den ayrılmışlardır. Uluslararası Göç Örgütü (IOM), Körfez Savaşı'ndan kaçmak üzere Körfez bölgesinden ayrılan bu yaklaşık 61.000 "Üçüncü Ülke Vatandaşı"nın memleketlerine geri dönüş masraflarını karşılamıştır.

Irak'tan Türkiye'ye en son kitlesel göç Nisan 1991 ayı başında Irak ordusundan kaçan yarım milyon Kürt'ün Türkiye ila Irak'ı birbirinden ayıran dağlık bölgeden Türkiye'ye girmesiyle gerçekleşmiştir.

1988 ila 1991 yılları arasında Türkiye'ye gelen Iraklılar sadece Türkiye'ye yerleşmekle kalmamış, aynı zamanda daha fazla sayıda Iraklı'nın Türkiye'de iskân edilmek veya Türkiye'yi Batı'ya geçmek üzere transit ülke olarak kullanmak niyetiyle kendi memleketlerini terk etmeleri zincirleme bir reaksiyonun başlamasına da neden olmuştur. Irak'tan kaynaklanan göç hareketi esas itibarıyla bir Kürt göçü olarak tanımlanmışsa da, bunların arasında Türkiye'ye giriş yapan çok sayıda Arap, Kildani/Süryani ve Türkmen de bulunmaktaydı. Örneğin, 1990 yılı sonu ile 1991 yılı başında, sığınma talebinde bulunan yaklaşık 8000 Iraklı'nın büyük bölümünü Araplar, Kildaniler/Süryaniler ve Türkmenler oluşturmaktaydı. Bunların yarısı Batı'ya gidip, burada tekrardan iskan edilmişse de, diğer yarısı ikamet alarak Türkiye'de kalmıştır.

Ortadoğu ülkeleri İran ve Irak'tan kaynaklanan toplu göçlerin yanı sıra, Türkiye'ye Asya ve Afrika'dan yönelen önemli fakat göreceli olarak daha küçük sığınma akımları da olmuştur. Bu hareketlerin büyüklüğü hakkında tam ve güvenilir bilgiler olmamakla beraber, 1983 ila 1991 yılları arasında Etopya, Gana, Nijerya, Somali ve Sudan gibi ülkelerden toplam 380 Afrikalı; Afganistan, Çin ve Sri Lanka gibi Asya ülkelerinden de 940 Asyalı sığınmacının geldiği kaydedilmiştir. Bununla birlikte, Asya ve Afrika ülkelerinden Türkiye'ye giriş yapan sığınmacıların toplam sayısının yukarıda verilen rakamlardan çok daha yüksek olduğu iddia edilebilir.

Türkiye'ye transit göçmen sıfatıyla gelen en son grup 1992 yılında gelen Bosnalılar'dır. Bunların bir kısmı eski Yugoslav pasaportlarıyla turist olarak gelmişken, çoğu geçerli seyahat belegeleri olmadan giriş yapmışlardır. Türkiye'ye gelen Bosnalı Müslümanların büyük çoğunluğu Türkiye'de akrabaları ve Bosna kökenli yakınlarıyla birlikte kalmışlardır. Bunların önemli bir bölümü, memleketlerine geri dönüş seçeneği bulunmadığından Batı'ya giderek burada tekrardan iskân edilmek istemişlerdir. Bosnalılar Türkiye'de "misafir" statüsüne sahiptir. Bu nedenle tekrar iskân edilmeleri için herhangi bir işlem yapılmamıştır. Savaş sonunda Boşnakların önemli bir kısmı ülkelerine geri dönmüştür/gönderilmiştir.

Sonuçlar ve Olasılıklar

Yirminci yüzyılın teknolojik gelişmeleri; göçün mümkün olabilmesi için gerekli olan iki temel unsur olan ulaşım araçları/olanakları ve iletişim/bilgi teknolojilerinin gelişmesi ve yaygınlaşması insanların hareket özgürlüğünü artırdı. Ancak göçü gündeme getiren temel motiflerde pek bir değişiklik olmadı. Bu bağlamda, gelecekte Türkiye'de göç olgusunun nasıl bir seyir izleyeceğini düşünürken, göçün azalacağını ummamak gerekir. Aksine, hem yurt içinde hem de yurtdışına göç artacaktır. Türkiye'nin, daha uzun yıllar bir işgücü ihracatçısı ülke olmaya devam edeceğinden şüphemiz yok. Türkiye'ye yönelen çeşitli göç dalgalarının süreceği de ileri sürülebilir. Kısacası, uluslararası göç trafiğimiz devam edecektir. Bu noktada her ne kadar gelişmiş ülkeler göçmen alımına sınırlamalar getirmeye çalışsalar da, bu ülkelerde halen yaşamakta olan 3 milyondan fazla Türk uyruklu nüfus kendi ilişkiler ağı kapsamında Türkiye'den bu ülkeler doğru istikrarlı bir göç dalgasını canlı tutacak gibi görünmektedir. Çevre ülkelerdeki siyasi bunalımlar sürdüğü ölçüde, Türkiye'ye kitlesel sığınmacı gruplarının gelmeye devam edeceği de beklenebilir. Ayrıca gerek İran, Irak ve eski Sovyet ülkelerinden, gerekse Balkanlar'dan yine siyasi nedenli "Türk" kökenli göçmenlerin gelebileceği açıktır.

Yurt içinde ise, yukarıda da açıkladığımız gibi 1950-1980 arasında yoğun yaşanan kır-kent göçünün azalarak devam edeceğini; ancak içgöçün temel eksenini kentler arası göçün belirleyeceğini söyleyebiliriz. Metropol alanların; İstanbul, Ankara, İzmir, vb.'nin, ülke içindeki göçün en önemli varış noktaları olarak kalacakları varsayılabilir. Bununla birlikte, ikincil metropol alanlar diyebileceğimiz Güney Marmara (Bursa, İzmit, Sakarya) ve Çukurova (Adana, Mersin, G. Antep) bölgelerinin göçmenler için önemi giderek artan alanlar olması mümkündür. Bu tahminler yürütülürken işgücü pazarı hareketliliği kuramlarıyla düşünüdüğümüz yani gelişme potansiyeli yüksek olan bölgelerin göçmenlerden daha fazla rağbet göreceğini var saydığımız açıktır.

NOTLAR

1. Bu konuda detaylı bilgi için bakınız Arı, K., *Büyük Mübadele,* Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.

2. Bakınız IOM (International Organization for Migration), *Transit Migration in Turkey,* Migration Information Programme, Budapeşte, 1995; İçduygu, A., "Transit Migrants and Turkey", *Boğaziçi Journal,* C.10, No.1-2, 1996, s. 127-142; İçduygu, A., "Migration from Turkey to Western Europe: Recent Trends and Prospects", *Mediterranean Conference on Population, Migration and Development,* sunulmuş bildiri Palma de Mallorca, Ekim 15-17, 1996.

3. İçduygu A., ve Ünalan, T., "Türkiye'de İçgöç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", *Türkiye'de İçgöç* (der.), Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 38.

4. Engelbrektsson, U. B., *The Force of Tradition - Turkish Migrants at Home and Abroad,* Acta Universitatis, Goteborg, 1978; Cox, D., "Welfare Services for Migrants", *International Migration,* C. 23, No.1, 1985, s. 73-95.

5. Bu konuyla ilgili örnekler için bakınız Appleyard, R., "New Trends in Migration: Numbers, Directions and Dynamics", The Euroconference on Migration and Multiculturalism'de sunulmuş bildiri, 30 Ağustos-2 Eylül 1995, Londra; Petersen, W., *Population,* Macmillan Publishing Co., New York, 1975.

6. Farklı bilimsel disiplinlerin göçe farklı yaklaşımları ile ilgili olarak bakınız Petersen, *age.*

7. Göçün hangi koşullarda gerçekleştiğine dair detaylı kuramsal irdelemeler için Massey, D. S. ve diğerleri, "Theories of International Migration: Review and Appraisal", *Population and Development Review,* 19(3), 1993, s. 431-466 bakılabilir. Ayrıca Türkiye'de göçün dinamikleri ve göçün gerçekleşebilme koşullarına ilişkin ampirik bir çalışma olarak İçduygu, Sirkeci ve Muradoğlu incelenebilir; İçduygu, A.-İbrahim S. ve Muradoğlu, G., "Socio-Economic Development and Mobility: Facilitating or Restricting the Emigratory Flows from a Country-A Turkish Study", IUSSP Conference on International Migration'a sunulmuş bildiri, Barcelona, 7-10 Mayıs 1997.

8. Göç yazını içinde "itici-ve çekici" etkenleri temel alan kuramsal çerçeveler yaygındır. Ancak itici ve çekici etkenlerin tanımlanması ve göçe nasıl ve ne ölçüde katkıda bulunduklarının çözümlemeleri oldukça tartışmalıdır. Bu konuda, örneğin, bakınız Portes, "Migration and

Underdevelopment", *Politics and Society*, C. 8, No. 1, 1978, s. 1-48.

9. Bakınız 2 no. lu dipnot.

10. "İletici" etkenler bağlamındaki kuramsal yaklaşımlar içinde ulaşım ve iletişim araçlarındaki ve kullanımlarındaki gelişmelerin göçe katkısı irdelenir.

11. İçduygu, A.- Sirkeci, İ. ve Aydingün, İ., "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi", *Türkiye'de İçgöç* (der.), Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 207-244.

12. Arı, *age.*, ve; Mat, H., *İskân Tarihçesi*, İstanbul, 1932.

13. *DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) İstatistik Göstergeler, 1923-1990*, DİE, Ankara, 1991. 1935 öncesi için özetleme yapmadığı için sadece bu tarihten sonrası için istatistiki yorum yapabiliyoruz.

14. Bu noktada İkinci Dünya Savaşı etkileri de göz önüne alınmalıdır. Çünkü savaş yıllarında hem kent hemde kır nüfus artış hızlarında önemli bir düşüş olmuştur. Ancak 1940'a dek şehir nüfuslarında belirgin bir artış kır nüfuslarında ise belirgin bir azalma eğilimi görülmektedir. Savaş sonrası yaşanan teşvikli doğurganlık artışı da önemli bir etken olarak göze çarpmaktadır. Kısaca, eldeki veriler ışığında, olağan seyrinde kentsel nüfusta daha yüksek bir artış ve kırsal nüfusta ise belirgin bir düşüş olması beklenirdi.

15. DİE *age.*, s. 6 -24 ve İçduygu, Sirkeci ve Aydıngün, *age.*, s. 219.

16. Bu konunun detaylı bir irdelemesi Keleş, R., *Kentleşme Politikası*, İmge Yayınevi, Ankara, 1993'te bulunabilir.

17. Bu konuda detaylı bir inceleme için, Bulutay, T., *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, DİE Matbaası, Ankara, 1995. içinde 4. bölüm.

18. Bu konuda Abadan-Unat, N. vd., *Migration and Development*, Ajans-Türk Press, Ankara, 1976, Yozgat-Boğazlıyan örneği üzerinden açıklayıcı bir tablo sunmaktalar.

19. Gedik, A., "Internal Migration in Turkey, 1965-1985: Test of Some Conflicting Findings in Literature", *ANU Working Papers in Demography*, No. 66, Canberra, 1996, s. 27.

20. Gedik, *agm.*

21. Gedik, *agm.*

22. İçduygu, A., "Population, Poverty, and Culture: Identifying the Economic and Social Mechanisms for Migration in Turkey", Euroconference on Social Policy in an Environment of Insecurity konferansına sunulmuş bildiri, Lizbon, 8-11 Kasım, 1995.

23. İçduygu, A., "Refugee Pressure Versus Immigration Pressure in Europe: The Perspective from a Sending Country-the Turkish Case", European Population Conference, Milano, sunulmuş bildiri, 4-8 Eylül 1995.

24. Abadan-Unat *age.*, s. 14; Lieberman, S. S. ve Gitmez, A.S., "Turkey", *International Labour Migration in Europe*, R. E. Krane (der.), Praeger Publishers, New York, 1979, s. 204.

25. Erhard, F., *Population Policy in Turkey, Türkiye'de Nüfus Politikası*, Deutsches Orient Institut, Hamburg, 1994, s. 307.

26. Yasal göç derken, küçük sayılarda olsa da, özellikle Avrupa'daki Türk işadamlarının Türkiye'li işgücü kastedilmektedir.

27. Böcker, A., "Migration Networks: Turkish Migration to Western Europe", *Causes of International Migration*, Rob van der Erf and Llesbeth Heering (der.), Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1995.

28. İçduygu, *agm.*, 1995a.

29. İçduygu, *agm.*, 1996, s. 37.

30. Ayrıntı için bkz. İslamoğlu-İnan, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991. Ayrıca Mourelos çalışmasında 1923'ten öncede Osmanlılar ile Balkan ülkeleri arasında nüfus değişimi girişimlerinin olduğunu, ancak Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bu değişimin gerçekleşemediğini gösteriyor: Mourelos, Yannis G., "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, C. 26, No. 2, 1985, s. 389-413; Ghiata, A., "Tahrir, İcmal ve Evkaf Defterleri", *12. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1994; Özdemir, R., "Avarız ve Gerçek Hane Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *10. Türk Tarih Kongresi*, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 1581-1614.

31. Bkz. Behar, C., *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*, DİE Matbaası, Ankara, 1996, s. 55-64.

32. Bkz. Akagündüz, A., "Migration to and from Turkey, 1783-1960: Types, Numbers and Ethno-religious Dimensions", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, C. 24, No.1, 1998, s. 111.

33. Karpat, K., *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University Press of Wisconsin, Wisconsin, 1985.

34. Arı, *age.*; Geray, C., *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1960)*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1962.

35. Kirişçi, K., "Refugees of Turkish Origin: Coerced Immigrants to Turkey since 1945", *International Migration*, C. 34, No. 4, 1996, s. 385-411.

36. Yakın zamanda Türkiye'ye yönelen mülteci akımları üzerine detaylı bir çalışma için, bakınız. K. Kirişçi, "Refugees and Turkey Since 1945", *Boğaziçi Research Papers*, 155/pols 94-3, İstanbul, 1994. Çalışmamızın bu bölümü Kirişçi'nin çalışmasından büyük ölçüde yararlanılmıştır.

37. Kaynak, M., *The Iraqi Asylum Seekers and Türkiye*, Tanmak Publication, Ankara, 1992.

Ahmet İçduygu, Doç. Dr.
Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü
İbrahim Sirkeci
Araştırmacı

BİR ÜLKE, BİR AİLE VE BİRÇOK GÖÇ: CUMHURİYET DÖNEMİNDE BİR TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM ÖRNEĞİ

Ahmet İçduygu - İbrahim Sirkeci

Modern Türkiye, bir anlamda iç ve dışgöçler ile inşa edilmiştir.[1] Ulusal inşa döneminde, yeni ülkenin sınırları dışında kalmış bazı Türk ve Müslüman kökenli topluluklar getirilmiş ve yeni Türk ulusunun nüfus temellerine eklenmiştir. Gerek bu toplulukların ülke içindeki yerleşmeleri gerekse de sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan kırdan kente göç, bu topraklarda, sürekli bir göç olgusu ile birlikte yaşama zorunluluğu getirmiştir. 1960'lı yıllarla birlikte, önce işçi göçü olarak başlayan, ancak sonra sürekli yerleşme şeklini de alan dışgöç, milyonlarca kişiyi Türkiye'den yurtdışına taşımıştır. Hızlı toplumsal değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkan birçok farklı göç dalgası, yine hızlı bir toplumsal değişime neden olmuştur.[2]

Dağılan bir imparatorluğun çekirdek toprağında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'le başlayan kuruluş döneminin büyük bir nüfus mübadelesini de kapsaması, siyasal ve toplumsal anlamda pek şaşırtıcı değildir. Bu nüfus hareketinin ülkedeki toplumsal dönüşüm açısından çok boyutlu sonuçlar taşıması da şaşırtıcı olmamalıdır. Bu anlamda, Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi Cumhuriyet'in kuruluş döneminde ve onu izleyen yıllarda ortaya çıkan toplumsal değişimin niteliği çerçevesinde belirgin ve etkileyici olmuştur. 1940'lardan sonra Marshall Yardımı gibi Batı'dan gelen maddi katkıların da etkisiyle hızlanan kapitalistleşme/modernleşme, kırlarda toprağa dayalı işlerden kopuşu, kentlerde ise sanayi ve hizmet sektörü için ciddi bir işgücü gereksinimi yaratmıştır. Bunun sonucu olarak, mevsimlik tarım işçilerinin göçüne, sürekli yerleşme amaçlı ve dolayısıyla yeni kent profiline dahil olacak olan kır insanlarının sanayi merkezlerine göçü eklenmiştir.[3] Bu ilk dönem, bir yandan kentin "çekiciliği" ile açıklanabilirken öte yandan kırsal bölgelerde yaşamın zorlaşması ve ekonomik anlamda bir zayıflamanın gündeme gelmesi, dolayısıyla köy kaynaklı "itici" faktörlerin etkisiyle de açıklanabilir. Bu noktada, kentin çekiciliği ve köyün iticiliği arasında, bir öncelik sonralık ilişkisi tanımlamak yerine, ikisi arasında bir örtüşmeden bahsetmek daha nesnel bir yaklaşımdır.[4]

1960'larda Avrupa'ya işçi göçünün başlaması ile, Türkiye'nin göç tarihinde yeni bir sayfa daha açıldı. Ülkenin 40 yılı bulan uluslararası göç tarihine baktığımızda, bugün üç milyon dolayında Türkiye vatandaşının yurtdışında, Almanya'dan Avustralya'ya uzanan bir yelpaze içinde, birçok farklı ülkede yaşadığını görüyoruz.[5] 1970 ve 1980'lere geldiğimizde, göçün "zincirleme" etki ile sürdüğüne, 1990'larda ise sanayi sonrası toplumda "ağlar" (network) yapılanması içinde göçün daha da farklılaştığına tanık oluyoruz.[6] Bu arada hızlı toplumsal siyasi gelişmelerin de (örneğin, etnik ve siyasal sorunlar çerçevesinde ortaya çıkan göç gibi) son yıllardaki göç dinamiklerine katkısı olduğunu vurgulamak gerekir.

Bu çalışmada, bir ailenin sözel tarihi üzerinden, Türkiye'nin 75 yıllık göç tarihinin farklı yüzlerini irdelemeyi amaçladık. Konu edindiğimiz aile, 1923 nüfus mübadelesi ile Türki-

1. Kazgan, G., "Milli Türk Devletinin Kuruluşu ve Göçler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 1-4, 1971.
2. İçduygu, A.- Sirkeci, İ. ve Aydıngün, İ. "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi," *Türkiye'de İçgöç*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 207-244.
3. Keyder, Ç., *State and Class in Turkey*, Verso, Londra, 1987, s. 135-140, içgöçteki bu gelişmeleri Türkiye'nin genel sosyoekonomik gelişmesine bağlı olarak açıklar.
4. Akşit, B., "İçgöçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler", *Türkiye'de İçgöç*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 22-37.
5. İçduygu, A., "Refugee Pressure Versus Immigration Pressure in Europe: The Perspective from a Sending Country-the Turkish Case", European Population Conference'a sunulmuş bildiri, Milano, Eylül 1995; İçduygu, A., "Migration from Turkey to Western Europe: Recent Trends and Prospects", *Mediterranean Conference on Population*, Migration and Development'a sunulmuş bildiri, Palma de Mallorca, Ekim, 1996.
6. Tekeli, İ., "Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi", *Türkiye'de İçgöç*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 7-21.

ye'ye getirilmiş ve ondan sonra da ülkenin göç tarihine paralel bir biçimde göç hareketlerine dahil olmuş bir ailedir.

İlk 25 yıl: Büyük Mübadele ve Sonrası

Bugün 72 yaşında olan ve İzmir'de yaşayan İsa Bey, büyük mübadele sonucu Yunanistan'dan Türkiye'ye göç eden Selim Efendi ailesinin bu göçün hemen sonrasında doğan erkek çocuğudur.

"1924 yılı Selim Efendi ve ailesi için hareketli bir yıl olacağa benziyordu. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan, dinsel azınlıkların değişimi anlaşması çerçevesinde onlar da Yunanistan'dan Türkiye'ye göç ettirileceklerdi. O yıl içinde karısı, 4 çocuğu ve kendisi için gerekli yol parasını denkleştirdi ve Florina'nın Yanya yakınlarındaki Ispansa köyünden kalkıp Selanik limanına geldiler."[7]

Yunanistan'dan gelen göç dalgası, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki benzeri göçler içinde en kalabalık ve hacimli olanıdır. 1923 ü takip eden 2 yıl içinde, 500.000 dolayında Müslüman ve bir milyondan fazla Ortodoks mübadele edildi.[8] Anlaşmanın ardından kurulan İmar İskân Vekâleti ve Hilaliahmer Cemiyeti aracılığıyla organize edilen taşıma işlemi, dönemin koşulları itibariyle Türkiye'nin, belki de dünyanın karşılaştığı en büyük yer değiştirmelerden biriydi. Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan her 100 kişiye bu göç yoluyla bir yıl içinde 5 yeni kişi eklendi. İmar İskân Vekâleti, kurulduğu yıl itibariyle bu taşıma işlemi için 6.000.000 lira ayırmıştı.[9] Taşıma şirketleri ile yapılan anlaşmalara[10] göre, taşıma ücretini göçmenin kendisi verecekti ve elde edilen gelirin yüzde 20'si Hilaliahmer'e devredilecekti.

1923 nüfus mübadelesi, dünya ölçeğinde kendi türünde en önemli göç hareketlerinden birisi olmuştur; ancak konuyla ilgili bilimsel, ayrıntılı araştırmalar bu önemiyle doğru orantılı değildir.[11]

Göçün başlı başına zahmetli ve eziyetli bir iş olmasından öte, İsa Bey'in aktardıklarına bakılırsa bazı göçmenler Yunanistan'daki yerlerinden önemli ölçüde baskı görerek ayrılmışlardı: "Babam (Selim Efendi) Balkan Harbi sonrasında evlenmiş ve içgüveysi olmuş. Yunan Anadolu'ya çıktığında Yanya'da, Florina'daki Müslümanların evleri yağmalanmış, insanlar öldürülmüş. Dedemlerin köyündeki tüm evler yakılmış. Babam Ispansa'da içgüveysi olduğundan, ona bir şey olmamış; ama akrabalarının hepsi zarar görmüş, evleri yakılmış."

Nüfus mübadelesi başladığında, Yunanistan'ın Kozana, Karacaova gibi bölgelerinden göç edenler, 50-60 kilometrelik mesafeleri yürümek zorunda kalmışlar; bu da ciddi sağlık sorunlarını gündeme getirmişti. Bu yüzden hem Yunanistan'daki hareket noktalarında, hem de Türkiye'deki varış noktalarında, Hilaliahmer tarafından geçici hastaneler kurulmuştu.[12]

1924 yılında, Selim Efendi ve ailesi Selanik'in Florina kazasına bağlı Ispansa köyündeki yaşantılarını terk edip Türkiye'ye gelmek zorunda kaldılar. Görece daha rahat bir göç yaşayan ve sağlık sorunlarıyla karşılaşmayan Selim Efendi'nin büyük oğlu İsa Bey, bu yolculuğu anne ve babasından hatırladığı kadarıyla şöyle aktarıyor:

"Babam gerekli parayı zor bulabilmiş. Sadece büyük kardeşim Emin varmış o zaman. İki gün katarlarla yolculuk edip iki gün kadar da Selanik'te bekledikten sonra, Gülcemal Vapuru'na binip uzun bir yolculuğun ardından İzmir'e gelmişler. Ben göçten hemen sonraki yılın yaz sonunda doğmuşum. Dört amcam varmış ama hepsi göç sırasında bir yana dağıl-

7. İsa Bey bu konuda kesin bir tarih veremiyor ancak anlattıkları ve mübadele tarihi karşılaştırıldığında 1924 yılı baharında Türkiye'ye geldikleri kuvvetle muhtemel görünüyor.

8. Rakamlar konusunda bir kesinliğe varılamamakla birlikte, gelen Müslümanlara karşılık Türkiye'den göç eden Ortodoksların epeyce fazla olduğu ortaya çıkıyor. 1928 Yunanistan nüfus sayımına göre Türkiye'den gelen göçmenlerin sayısı 1.105.000 dolayında (McCarthy, J., *Muslims and Minorities, the Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire,* New York University Press, New York ve Londra, 1983, s. 131). Bunun bir kısmının Balkan Savaşları sırasında geldiğini varsaysak dahi, bir milyona yakın Ortodoksun göç ettirildiğini düşünebiliriz. D. G. Kousoulas, *(Modern Greece: Profile of a Nation,* Charles Scribner's Sons, New York, 1974, s. 133) Yunanistan nüfusunun 1923 Ocak ayını -Lozan Anlaşmasını takip eden birkaç ay içinde 5.043.000'den 6.205.000'e çıktığını belirtiyor. Kemal Arı da *(Büyük Mübadele,* Tarih Vakfı, İstanbul, 1995, s. 8.) aynı dönemde Yunanistan'da 1 milyon 250 bin Türkiyeli göçmenin bulunduğunu yazıyor. Bu konuda McCarthy'nin *(age.)* çalışmaları incelenebilir. Bu noktada belirtilmesi gereken; anlaşma kapsamında birkaç yüz bin insanın yer değiştirdiği, ancak gerek savaş döneminde gerekse kayıt dışı olarak yer değiştirmiş olan nüfusun 2 milyona yakın olduğudur. Bu konudaki

mış. Çok sonra, birisinin Erzurum'da olduğunu duymuştuk ama buluşamadık bir daha."

Benzer bir süreci Yunanistan'ın Batı Trakya dışındaki bölgelerine dağılmış pek çok Müslüman aile de yaşamaktaydı. Aynı yolculuklar daha sonra İsa Bey ile evlenecek ve başka türden göçlere maruz kalacak olan Perihan'ın ailesi için de geçerliydi. Perihan'ın dedesi Beytullah da iki oğlu ile göç etti. Selim Efendi ile hemşeriydiler. Dramatik kasabasından Selanik limanına gelmişlerdi. Perihan Hanım bu yolculuğun anne ve babasından duyduğu öyküsünü, şimdi pek hatırlamadığını söylüyor. Ancak kendisi ile yine İzmir'de görüştüğümüz Perihan Hanım'ın amcası Necip Bey[13], Beytullah Efendi'nin, karısı ve oğulları ile birlikte Samsun limanına indiğini anlatıyor:

"Dramatik'ten gelirken dört ya da beş yaşlarındaydım. 1925 yılında babam, annem ve ağabeyimle birlikte Samsun limanına indik; başka akrabalar da vardı, ama hatırlamıyorum. Oradan arabalarla gruplar halinde iç bölgelere yollandık. Sivas'ın Gürün kazasına yerleştik. Bize meyve bahçeleri ve tarla verdiler. Babam demiryolu inşaatında çalışıyordu; bir gitti mi, altı ay sonra gelirdi. Kışları bahçedeki ağaçları kesip yaktık, toprak da verimsizdi. Sonunda demiryolu inşaatı bitti ve babam işsiz kaldı. 1932 yılında her şeyi sattık, Niksar üzerinden Samsun limanına geri döndük, vapura binip Manisa'ya geldik. Üç ay kadar orada kaldıktan sonra -babamın tanıdıkları vardı- İzmir Buca'da onların yanına taşındık. Eski bir ev alabildik ve yerleştik. Babam ve ağabeyim odunculuk ve bağcılık yapıyorlardı. Ben ortaokula yazıldım, ağabeyim de 1937'de evlendi. 1938'de babam öldü, Perihan doğdu."

Necip Bey'in ailesi Türkiye'ye geldiğinde bu ülkede yaşayan her on kişiden dokuzu köylerde yaşıyordu. Bu egemen kır görüntüsüne paralel olarak ve kırsal kesimde yaşarken Yunanistan'a göç etmek zorunda kalan Ortodoksların bıraktıkları evlere yerleştirilme planı çerçevesinde gelen göçmenlerin birçoğu, kırsal alandaki köy ve kasabalara yerleştirildi. Necip Bey'in ailesi buna bir örnektir. Ancak, bu toplumsal hareketlilik 1920 ve 1930'larda ülkedeki kır kent nüfus dağılımını etkileyecek güçte değildi. Necip Bey ailesi Sivas'ın Niksar kasabasından İzmir'in Buca'sına yerleştiklerinde yine kırsal bir mekândaydılar. Türkiye'de 1930'ların başında, her on kişiden yalnızca biri kentlerde yaşıyordu.

Necip Bey'in ailesinin bundan sonraki öyküsü pek iç açıcı değil. Çünkü İkinci Dünya Savaşı boyunca, 6 yıldan fazla askerlik yapan Perihan'ın babası İsmail, annesinin ölümü üzerine 1953 yılında cinnet geçirir ve karısı Emine Hanım'ı bıçaklayarak öldürdükten sonra Bakırköy Akıl Hastanesi'ne yatırılır. Perihan, halasının yanına gönderilir; kardeşlerinden Beytullah, amcası Necip Bey'in yanına gönderilir; Serpil ve Gülsen evlatlık verilirler. Bundan sonra Perihan'ın yaşamının ilk büyük durağı halasının köyünde (İzmir-Bulgurca), 15 yaşındayken dedikodu olmasın diyerek gerçekleştirilen zoraki bir evlilik olacaktır. Perihan'ın amcası Necip, öğrenci olarak gittiği İstanbul'da okulunu bitirmiş, matematik öğretmenliği yapmaktadır ve Perihan'dan İstanbul'a gelmesini istemiştir. Ancak Necip'in, öğrencilik yıllarında, orta yaşlı bir dul olan Hayriye Hanım'la yaptığı evlilik Perihan'ı Necip Bey'in yanına gitmekten alıkoyar ve 1954 yılında İsa Bey'le yaptığı evlilikten sonra da Perihan artık İzmir'in Bulgurca köyündedir. Kardeşleri, Buca'da yaşayan akrabalarının gözetiminde evlatlık olarak yaşamlarını sürdürürler. Aile artık eğitim ve evlilik göçleriyle de tanışmıştır: Necip Bey, öğrenci olarak gittiği İstanbul'da bir evlilik yaparak oraya yerleşir; Perihan Hanım da aynı biçimde İsa Bey'le evliliği nedeniyle Buca'dan Bulgurca'ya göç eder. İsa Bey'in ailesi için de yerleşmek kolay olmamıştır. İskân planına göre, önce İzmir'in mer-

tartışmalar için yukarıdaki kaynakların yanında bkz. D. Michalopoulos, "The Moslems of Chamuria and the Exchange of Populations Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, C. 27, S. 2, 1986, s. 303-313; Y. G., Mourelos, "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, C. 26, S. 2, 1985, s. 389-413; A., Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Paris, 1983 ve S. P., Ladas, *The Exchange of Minorities*, New York, 1932.

9. Meblağın miktarını anlamak için şöyle bir karşılaştırma anlamlı olabilir; aynı yıl Vekâlet'teki memurlar için 125.000 lira ayrılmıştı.

10. Önce en uygun teklifi veren İtalyan şirketi kabul edilmişse de ihale sonradan Türk Vapurcular Birliği'ne verilmişti ve Birliğe ait başlıcaları Gülcemal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Gülnihal olan toplam 17 gemi ile taşıma işlemi yapılacaktı. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Arı, *age*.

11. Konuyla ilgili bilimsel çalışmaların çok kısıtlı oluşu noktasından yola çıkarak, İngiltere'de Oxford Üniversitesi Mülteci Çalışmaları Programı, 1998 Eylül ayı içinde "Yunanistan ve Türkiye Arasında Zorunlu Göç" adlı uluslararası konferansı düzenlemiştir.

12. Arı, K., *age*.

13. Necip Bey, yaklaşık 40 yıl İstanbul'da askeri lisede matematik öğretmenliği yaptıktan sonra 1980'de emekliye ayrılmış, halen İzmir'de yaşamaktadır.

kezinde Rumların boşalttığı evlere gönderilen aile, çiftçilikle uğraştığı için başka bir yere yerleşmek istemiş; bir iki uzak köyü gördükten sonra Bulgurca köyüne yerleşmiştir. İsa Bey bu süreci şöyle özetliyor:

"Selanik'ten gelirken iki ablam ve ağabeyim sıtmadan ölmüşler. Gemiden denize atmışlar ölülerini. O zamanlar Yunus Suresi'ndeki gibi gemide ölü varsa balıkların yol vermeyeceğine inanıyorlarmış; günahkârlar ve ölüler balıklara atılırmış. Urla limanına indikten sonra 3 gün karantinada tutulmuşlar, 15 gün de çadırlarda kalmışlar. Babamlara, iskân memurları, 'gidin kendinize yer bulun sonra gelin belgenizi alın' demişler. 40-45 kişilik atlı gruplar yola çıkıp civardaki köyleri, kasabaları dolaşıp yer arıyormuş. Önce İzmir'in Develi köyüne gitmişler; iki-üç kişiye ev kalmayınca başka yer aramışlar; Gümüldür, Develi gibi Rumların boşalttığı birkaç yeri dolaştıktan sonra, Bulgurca'da herkese yetecek kadar ev bulmuşlar ve yerleşmişler. Bulgurca çiftliğinde 45 hanelik bir köy kurulmuş. Hane başına 50 dönüm arazi verilmiş; ama yerliler uydurma senetlerle muhacirlerin elinden arazilerin çoğunu geri almış. Kala kala, nüfus başına 4'er dönüm yer kalmış. Babam da 12 dönüm yer almış. 1937 senesinde 'Florina muhacirlerine (göçmenlerine) tahsis edilmiştir' diye belge verdiler bize. O zamana dek hep çatışmalar oldu toprak yüzünden."

Yüzbinlerce göçmenin Yunanistan'dan Türkiye'ye getirilmesi ve yerleştirilmesi çok büyük bir toplumsal olguydu. Bu göçmenler Türkiye'de, kendi becerilerine ve iskâna uygun yerlere yerleştirilmek zorundaydı. Bu amaçla, hareket limanlarında kayıtlar tutuluyor; vardıkları limandan da, bu kayıtlara göre, yerleşim bölgelerine gönderiliyorlardı. Göçmenler iskân memurlarının sözlerine uymak zorundaydılar. Aksi takdirde iskân haklarından vazgeçmiş oluyorlardı. Ancak göçmenlerin çoğu İstanbul, İzmir, Bursa dışında bir yere gitmeyi istemiyordu. Kayıtlara göre, bu yüzden pek çok sorunun çıktığı görülüyor. Göçmenler Türkiye sınırlarına geldikten, ya da belirlenmiş limana indikten sonra da kendi çabaları ve olanaklarıyla başka yerlere gitmeye çalışıyorlardı. Yerleştirilmede sorun çıkmasının bir nedeni de, Rumların boşalttıkları mülklerin ilgisiz kimselerce işgal edilmesiydi. Göçmenler, onlara ayrılan bölgeye vardıklarında, bazen yerleşecek bir yer bulamıyorlardı. Bu durum, ülke genelinde önemli bir göç hareketine neden oluyordu. Selim Efendi'nin ailesi ve İsmail'in ailesi de benzeri uzun yolculuklar yapmak zorunda kalmışlar ve iskân haklarını da bu yüzden kaybetmişlerdi. Mübadele, ülke nüfusunun tam anlamıyla bir harmanlanmasını da beraberinde getiriyordu. Aynı zamanda 1924 yılı başında kendini göstermeye başlayan konut sıkıntısından ötürü, pek çok sürtüşme çıkıyordu.[14]

Göçmenlerin karşılaştıkları bir önemli sorun da, hastalıklardı. Genellikle yoksul insanlar olan göçmenler[15] en çok sıtma hastalığına yakalanıyorlardı. Nitekim İsa Bey'in iki ablası ve ağabeyi de yolculuk sırasında sıtmadan ölmüştü. Hilaliahmer'in kurduğu geçici hastaneler de, limanlarda sürdürülen aşılama kampanyaları da, benzer ölümleri engelleyemiyordu. Göçmenlerin, Türkiye toplumunun o dönemdeki yerleşik kültürünün birçok yönünü, kısa bir sürede dikkate değer ölçüde değiştirdikleri söylenebilir. Bu değişim, kullanılan araç gereçlerin niteliğinden düğün törenlerinin tarzına dek yansımıştır. Türkiye'yi terk eden 1.200.000 Ortodoksun üretim alanlarındaki yerlerini dolduramamalarına karşın, gelen göçmenler Yunanistan'da olduğu gibi burada da tarımla uğraşmışlardır. Anadolu'da daha önce kullanılmayan bazı tarım tekniklerinin ve bazı yeni tarım ürünlerinin göçmenlerin gelişiyle yerleşip yaygınlaştığı söylenir. Benzer şekilde, örneğin, çene altından bağlanan ba-

14. Bu konuda, komşularını devlet memurlarına şikâyet ederek paylaştıkları evlerden attıran göçmenlere dair örnekler Arı'nın çalışmasında aktarılmaktadır. Arı, K., *age.*

15. Bunu 1924 yılında iaşe (yiyecek) yardımı alan göçmen sayısının 430 bin dolayında olduğuna dayanarak ileri sürüyoruz.

şörtüsü, Anadolu'ya göçmenlerle girmiştir. Kemal Karpat, göçmenlerin etkisiyle, Anadolu köylüsünün daha bireysel bir düşünceye yaklaşarak, dinin etkisinden bir o kadar uzaklaştığını ileri sürüyor ve göçmenlerin siyasette grup tavrı gösterdiğini aktarıyor.

İsa Bey, ilk zamanlardaki geçimlik uğraşlarını şöyle anlatıyor:

"Yetersiz arazi yüzünden gelenlerin çoğu başta hayvancılık yapmışlar. Babamlarla birlikte köye yerleşenler içinde 20 çalgıcı varmış. Onlar sonra, Mezarlıkbaşı'nda (İzmir) Çalgıcılar Kahvesi'ni kurmuşlar. Babam uzun süre celeplik (gezici kasaplık) yapmış. Verilen tarlalarda tütüncülük yapmışlar. 1930-32 senelerinde bir tütün hastalığı gelmiş, herkesin düzeni bozulmuş. Babam da Alman Harbi'ne (II. Dünya Savaşı) dek, çobanlık yapmış. Yaşlı olduğu için babamı askere almamışlar. Sonra seyyar satıcılık yapmış."

İkinci 25 Yıl: Kırsal Dönüşüm

Kurtuluş Savaşı yıllarından İkinci Dünya Savaşı'na kadar geçen süre içinde, Türkiye'de toplumsal dönüşümün hızı hiç de azımsanamayacak ölçüdeydi. Savaş ülkedeki bu dönüşümü olumsuz yönde etkilemişti; ancak ülke, 1920'lerin savaş yorgunluğunu oldukça hızlı atmıştı. 1940'ların sonlarına doğru ülkedeki her on kişiden ikisi kentlerde yaşıyordu. Ancak gerçek anlamdaki toplumsal dönüşüm, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'nin liderlik yaptığı "Batı Dünyası"nın yanında bir taraf olarak yerini almasıyla başlayacaktı.

Yapısal değişikliklerde motor görevi yapan yabancı sermayenin Türkiye'ye girişi, 1947'de "Marshall Yardımı" adı altında sadece askeri amaçlarla; 1948'ten sonra da askeri ve ekonomik amaçlarla oldu. 1948'te Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne üye olan Türkiye, izleyen on bir yıl içinde 1.200.000 ABD doları yardım aldı.[16] 1949'da Avrupa Konseyi'ne, 1952'de de NATO'ya üye olundu ve Demokrat Parti'nin liberal ekonomi programı uygulamaya konuldu. Bu çerçevede Marshall Yardımı, daha çok tarımın mekanizasyonu ve yol yapımında kullanıldı. 1950-1953 ve 1960-1972 arası dönemlerde uygulanan toplumsal gelişme programları, bir taraftan kırsal kesimi daha yaşanır bir hale getirmeyi amaçlarken, öte yandan "sanayi ve inşaat sektöründeki işgücü gereksiniminin giderek artması... kırdan kente toplu bir göçü getirdi."[17] Bu uygulamanın sonuçlarını, tarımsal olanakların gelişiminde ve Türkiye'de karayolu ulaşımının yaygınlaşmasında görmek mümkündür. Örneğin, 1947 yılında ülkede yalnızca bin tane traktör vardı, tarımda kullanılan azotlu gübre miktarının tamamı bin tonun biraz üzerindeydi, toplam asfalt yol uzunluğu 12 bin kilometreydi ve bütün ülkede kullanılan yolcu otobüsü sayısı iki bin civarındaydı. 1955 yılına kadar geçen kısa süre içinde bu rakamlar katlanarak yükseldi: 40 bin traktör, 10 bin ton azotlu gübre, 29 kilometre asfalt yol ve 7 bin otobüs.[18]

1950'den sonra tarımda makineleşme ve diğer gelişmelerle birlikte, ekilebilir alanlar hızlı bir şekilde genişledi. Ancak bu büyüme, nüfus artışı ile birlikte geleneksel toprak sisteminin dönüşümüne neden oldu ve büyük toprak sahipleri ile küçük toprak sahipleri ya da topraksız köylüler arasında kutuplaşmayı hızlandırdı. Tarımsal faaliyetini sürdüremeyen birçok köylü -ücretli tarım işçileri bile- kentlere göç etmeye başladı. Diğer taraftan, ulaşım ve iletişim araçlarında sağlanan iyileşme, kır insanının hareketliliğini artırdı ve onları köylülükten uzaklaştırarak modern-kentsel toplumla tanıştırdı.[19] Bu süreci izleyen aşamalarda kırlardan kentlere gidiş yaygınlaştı ve göç adeta kurumsallaştı. 1950 yılında her on kişiden

16. Koopmans, R., *The Limits of Modernization: Turkey*, University of Amsterdam Institute of Applied Sociology, Amsterdam, 1976, s. 37.

17. Erhard, F., *Population Policy in Turkey*, Deutsches Orient Institut, Hamburg, 1994, s. 173.

18. Bu konudaki kapsamlı bir çalışma için bakınız: İçduygu, A., "Population, Poverty, and Culture: Identifying the Economic and Social Mechanisms for Migration in Turkey", Euroconference on Social Policy in an Environment of Insecurity konferansına sunulmuş bildiri, Lizbon, 8-11 Kasım 1995.

19. Keleş, R., "The Effects of External Migration on Regional Development in Turkey", *Uneven Development in Southern Europe*, Hudson R. ve Lewis J. (der.), Methhuens Co., New York, 1985, s. 57.

ancak ikisi kentte yaşarken, bu oran 1960'ta her dört kişiden bir kişiye yükselmişti; 1970'te ise her üç kişiden birisi kentlerde yaşamaktaydı.

Arka planında yukarıda özetlediğimiz toplumsal değişimler yaşanan Türkiye'de, 1950'lere gelindiğinde, mübadele sonucu Yunanistan'dan gelen ailelerin çocukları artık evlenme yaşlarına ulaşmışlardı. Göçmenlerin çoğunluğu gibi, İsa ve Perihan'ın ailesi de grup içi evliliği tercih ediyorlar ve kendi memleketlileri ile evleniyorlardı. 1954 yılında askerliğini tamamlayıp dönen İsa, Perihan ile evlendi. Ellerinde bir bölümü devlet tarafından iskân sırasında verilmiş, bir bölümü de kendilerinin çalışarak satın aldıkları topraklardan oluşan 40 dönümlük bir arazi vardı. Bitmek tükenmek bilmeyen gelin-kaynana çatışmaları nedeniyle, İsa ve Perihan'ın birliktelikleri tatsız bir biçimde başladı. Kente, yani İzmir'e göçüp orada yaşamaya karar verdiler. Perihan eskiden olduğu gibi dokuma fabrikasında işe başladı. İsa ise pek dikiş tutturamadı. İki yıllık bu deneyimden sonra tekrar köye döndüler. İsa Bey yaşadıkları bu dönemi şöyle anlatıyor:

"1956 yılı sonbaharında, köyde işler bitince, hanımla birlikte boş duracağımıza İzmir'e gidip fabrikalarda çalışalım dedik. Kayınpederin Buca'daki evine gittik. Buca'da iş yoktu, İzmir iş bürosuna başvurduk. Sigortalı olarak, yemiş ve lokum fabrikalarında birkaç ay çalıştık. Sonra seyyar satıcılık falan yaptık. İnşaatlarda çalıştım, ancak yeterince kazanç olmuyordu. Haftada bir sinemaya gidiyorduk, yemek vesaire derken hafta sonuna beş kuruş paramız kalmıyordu. Ev kirasını bile İstanbul'daki amcamız Necip Bey gönderiyordu. Yıl sonunda tekrar köye döndük."

Artık uzun yıllar burada, İzmir'in Bulgurca köyünde geçecektir. Marshall Yardımı kapsamında edinilen traktör ve yeni araziler ailenin durumunu düzeltir. Ardından çocuklar gelir. Osman, Emine, Fatma, Nihal, Adem, Yalvaç, Kemal ve arada birkaç da düşük, bebek ölümü. İsa ve Perihan için yedi çocuğun eğitimi çok önemlidir, çünkü kendileri okula gidememişlerdir. Bu konuda, sonuna kadar fedakârlık edilir. Sonuçta yedi çocuğun altısı üniversite diploması alacaktır.

Çocukların üniversite eğitimi, ailenin başka türden göçlerle tanışmasının da yolunu açar.

Üçüncü 25 Yıl: Küreselleşen Göç

1960'lı yıllar Türkiye'de "Alamancılık" dönemini başlatırken, Bulgurca'da oldukça tecrit edilmiş bir yaşam süren Perihan'ın halasının oğlu İsmet, 1972 yılında Almanya'ya işçi olarak göç eder. Bu, ailenin göçlerle dolu serüvenine yeni bir boyut ekleyecektir.

Şimdi, 1960'larda İsa Bey ailesinin yaşamını daha yakından izleyelim.

İsa Bey ve ailesi, göçmenlerin genel eğilimine uygun olarak Atatürk'e karşı sevgi ve bağlılıkla doluydu. İsa Bey şöyle diyordu: "Bizi, o kurtardı, üstelik bizim dedelerimizin doğduğu aynı topraklarda, şimdi Yunanistan'da olan topraklarda doğdu, bize benzerliği var." Bu duygular, yıllarca, siyasi tercihlerini de belirleyecek; 1980'lere dek, "Atatürk'ün partisi" dediği Halk Partisi'nden (CHP) başka bir siyasi parti bilmeyeceklerdi. Büyük oğlu Osman'ı kendi elleriyle Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne (ODTÜ) götürüp kaydını yaptırırken, bu üniversitenin kendi görüşüne paralel bir eğitim vereceğinden emindi; ancak bir yandan da, ailenin yeni bir eğitim göçüyle parçalandığını düşünüyordu. Artık biraz Ankaralıydılar. Bu göç hattı, daha uzun süre aile için önem taşıyacak ve ikizler de -Adem ve Yalvaç- Ankaralı olacaktı. 1980 askeri müdahalesi ailenin bir kez daha bölünmesine yol açtı. Büyük oğul Osman

Almanya'ya gidiyordu. O dönemdeki siyasi göçmenlerin önemli bölümü gibi, o da önce ilk durak Yunanistan'a gitti, mülteci kamplarında geçen aylardan sonra Almanya'dan sığınma isteyerek eşiyle birlikte bu ülkeye göç etti. Osman o günleri şöyle anlatıyor:

"Darbe öncesinde ODTÜ'de öğrenciydim. Tabii ister istemez sakıncalı olduk. Bir süre içerde yattık, çıktık; ama 12 Eylül'den kalma sıkıntılar sona ermemişti. Sonuçta yurtdışına kaçmak farz oldu. Bu sayede dedemden duyduğum hikâyelerin mekânını da görme şansını yakaladım. Bir gece Meriç Nehri'ni yüzerek geçtik. Sanki dedemlerin geldiği yoldan geri dönüyordum. Onlar zorunlu olarak İzmir'e gelirken, ben zorunlu olarak Selanik, Florina, Ispansa üzerinden Atina'ya gidiyordum. Sonra Lavrion'a (Atina yakınlarında mülteci kampı) götürüldük. Bizim gibi binlerce insan vardı. Bir yıl kadar orada kaldıktan sonra, 1985 yılında Almanya'ya gittik ve orada uzun bir mültecilik dönemi başladı."

Aynı yıllar, ailenin de köyden kente göçüne ve yerleşimine tanıklık etmektedir. 1970'lerden itibaren Perihan'ın aile ilişkileriyle korunan bağlar, onları tekrar Buca'ya getirdi. Büyük kız Emine 1980'de evlendi ve kocasının ailesinin de yaşadığı Buca'ya gitti. Ardından İsa ve Perihan, 1984 yılında Buca'da bahçeli bir ev aldılar. Bu ev yerleşme yolundaki ilk adımdı. Önce, ortanca kızları Fatma üniversite yıllarında; ardından Adem ve Yalvaç, lise yıllarında buraya yerleştiler. Yalvaç o dönemi şöyle aktarıyor:

"Buca bizim için çok tanıdık bir yerdi. Bütün aile büyüklerimiz, akrabalarımız oradaydı. Sonra ablam Buca'ya gelin gitmişti. Ortanca ablam Dokuz Eylül Üniversitesi'nde öğrenciydi. Liseye başlarken Adem ve ben de onun yanına yerleştik."

1950'li yıllarda başlayıp 1960'larda daha da yoğunlaşan içgöç, 1970 ve 1980'lere kadar milyonlarca insanı kırsal alanlardan kentlere taşıdı. 1975 yılında Türkiye'de her on kişiden dördü kentlerde yaşıyordu. 1990'ların ortalarında ise, her on kişiden sadece dördü kırsal alanlarda yaşamaktadır.

1980 yılı, İsa Bey'in kızı Emine'nin çocukluk arkadaşı da olan hala kızı Nesrin için de yeni bir dönemin başlangıcıdır. Nesrin'in kocası Ertan çalışmak üzere Libya'ya göç eder; Türkiye'nin Libya ile ilişkilerinin bozulduğu, dolayısıyla da göç akımının azaldığı ve durma noktasına geldiği 1992 yılında kesin dönüş yapar. Bu arada, Türkiye'den Batı Avrupa ülkelerine yönelen göç 1960'ların başından bu yana önemini korumaktadır ve hemen hemen hiç kesintiye uğramamıştır. Bu göç dalgaları, 1980 askeri müdahalesinden sonra başlayan siyasi sığınma amaçlı göçler ve 1970'lerin sonundan itibaren göçün asıl niteliğini belirleyen aile birleşimi ağırlıklı zincirleme göç ile devam etmektedir.

İsa Bey'in büyük oğlu Osman'ın Almanya'ya göçü Türkiye'den Avrupa'ya göçün son halkasını oluşturan siyasi nedenli göçlerden biriydi. 1980'li yılların sonuna doğru, artık "gurbetçi" olan Osman, aile üyelerine zincirleme göç olanağı sağlayabileceği koşullara kavuşmuştur: 1990'larda diğer kardeşler de Almanya'ya giderler. Önce Adem, sonra Kemal Almanyalı olurlar. Adem 1992'de gittiği Almanya'dan 1994'te geri döner ve üniversiteye kaydolur. Kemal ise İzmir'de sürdürdüğü hukuk eğitimini yarıda kesip 1997'de Almanya'ya göç ederek Osman ile birlikte çalışmaya başlar. 1998 yazında, aile, Yalvaç'ı yüksek lisans yapmak üzere 1999 başında Avustralya'ya gönderme telaşı içindedir.

Yalvaç, Almanya bağlantısının aile için önemli olduğunu, ancak kurtuluş umudu gibi de algılanmadığını anlatıyor:

"Ağabeyimin Almanya'daki durumu düzelince biz de sevindik tabii. Annem ve babam bir-

kaç kez ziyarete gittiler Almanya'ya. Sonra kardeşim Adem 1991'de gitti ve oraya yerleşti. Ağabeyim benim de oraya yerleşmemi istiyordu. Sonra 1997'de küçük kardeşim Kemal yerleşmek amacıyla gitti. Orada bir Türk kızıyla evlendi ve o da göçmen oldu. Ben de önümüzdeki yıl Avustralya'ya gideceğim. Sonuçta hepimiz dünyanın dört bir yanına dağılıyoruz. Neredeyse bir asırdır göç ediyor bizim aile. Bir daha bir araya gelmek belki de hiç mümkün olmayacak..."

Ailenin yaşadığı son göç, onyıllar öncesindekine benzemese de, başka bir zorunlu göç oldu. Bulgurca köyünün Tahtalı içme suyu barajı gölet alanı içinde kalması nedeniyle, aile 1990'ların ortasında bir yatay hareketlilik daha yaşamak zorunda kaldı. Artık hiçbir aile ferdi Bulgurca'da yaşamadığından, bu onlar için bir anlamda "ölü bir göç"tü. Ama Bulgurca'daki eşleri dostları, bir kez daha farklı yerlere dağılıyordu. İsa Bey şöyle diyor:

"Vallahi, ben köyden buraya (Buca) geldiğimde çok yalnız kaldım. Muhabbet edecek kimse yoktu. Sonradan bizim Selaniklilerden birkaçını buldum. Ama bizim akran kalmadı tabii... Geldik yetmiş yaşına. Şimdi köydeki mallarımıza karşılık yeni bir yerleşim yeri yaptı devlet. Oraya gitsem diye düşünüyorum. Hâlâ tek tük arkadaşlar var orada."

Alışılagelmiş, sıradan bir bakış açısından Türkiye'de içgöçün yalnızca kır-kent göçü ya da kent-kent göçü olarak yaşandığı düşünülebilir. Ancak 1980 ve 1990'larda hareketliliği artan ve karmaşıklaşan bir toplumsal yapı içinde, Türkiye'de kır-kır ve kent-kır göçleri gibi dinamiklerin de yoğun olarak yaşandığı bir gerçektir.[20] Bu çerçevede, İsa Bey'in Bulgurca köyüne gidip yaşamının son yıllarını orada geçirip geçirmeyeceği üzerine gerçekçi bir tahmin yapmak mümkün değilse de hızlı toplumsal dönüşümün bu ülke insanlarına çok farklı hareketlilik biçimleri getirdiğini somutlamak zor değildir.

Bugün Türkiye'de, dolaylı ya da dolaysız olarak göçün bir türüne nesne olmamış bir aile bulmak hemen hemen imkânsızdır. En kısa anlatımıyla bu, modernleşmenin kaçınılmaz sonuçlarından birisidir. Modernleşmenin bir ürünü olarak toplumsal hareketliliği artan bireyler, kendilerini farklı göç dalgaları içinde bulmaktadırlar.

Tek bir aile, tek bir birey ya da bir toplum düzeyinde olsun, her türlü göçle ilgili olarak yapılabilecek en genel belirleme; göçün belli nedenlerle ortaya çıktığı, yani bir "toplumsal sonuç" olduğu; öte yandan, göçün kendisinin de toplumsal sonuçların en önemli nedenlerinden biri olduğudur.

20. Gedik, A., "Daimi İkâmetgâha Göre Göç Datası: Eleştiriler ve Öneriler", *Türkiye'de İçgöç*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1998, s. 152-163.

Ahmet İçduygu, Doç. Dr.
Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü
İbrahim Sirkeci
Araştırmacı

İSTANBUL'DA GÖÇ VE İL İÇİ NÜFUS HAREKETLERİ (1985-1990)*

Ferhunde Özbay

Bu yazının amacı nüfus hareketlerinin dinamiğini ve İstanbul nüfusu üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. İstanbul'un nüfus dinamiklerine ilişkin bilgilerimizde "eskimişlik" ve "tarihsel bir anlam kazanmışlık" nitelikleri genellikle ağır basmaktadır. Bu durum, kısmen nüfus sayımı sonuçlarının çok geç yayınlanmasından, kısmen de Türkiye'de coğrafi hareketliliğin önemli ölçüde artmış olmasından kaynaklanır. Bu yazı, 1990 nüfus sayımı verilerini ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) tarafından hazırlanan İstanbul 1990 nüfus sayımı verisinin yüzde 5'lik örneğini temel alarak ,1985-1990 dönemi üzerinde odaklanmaktadır. Aradan geçen süre içinde İstanbul nüfusunun kompozisyonu ve kente yeni gelenlerin özellikleri önemli değişikliklere uğramış olabilir. Ancak, 1985-1990 dönemindeki nüfus hareketleri, hem bir kırılma noktası olma, hem de daha sonraki nüfus hareketlerine ilişkin önemli ipuçları taşıma nitelikleriyle üzerinde özel olarak durulması gereken bir konudur.

İstanbul'da Nüfus Artışı ve Göç Kalıpları (1950-1990)

İstanbul'a gelen göçmenlerin özellikleri farklı dönemlerdeki göç dalgalarına göre farklılık gösterir. Bu dalgalardan 1985'ten beri sürmekte olan sonuncusunu anlamak için, onu, daha önceki dönemlerin göç dalgalarıyla karşılaştırmak gerekir. Başlıca göç dalgalarını saptamanın kaba ama basit bir yolu, 1935-1990 arasında beş yıllık aralıklarla yapılmış nüfus sayımlarına göre hesaplanan nüfus artış oranlarına bakmaktır. İstanbul'daki nüfus artış oranları, kentsel alanlar toplamıyla ve genel ulusal oranlarla karşılaştırılınca, söz konusu dönemde İstanbul'a üç ana göç dalgası geldiği ortaya çıkar.

Birinci dalga 1950'lerde başlamış ve ülkedeki siyasi ve ekonomik kriz nedeniyle 1960'ların başında sona ermiştir. Bu göç dalgası sadece İstanbul'a yönelik bir olgu değildir. Kırsal alanlardaki dönüşüm ve nüfus artışı, bu dönemde çok sayıda insanı kentlere, özellikle de Ankara, İzmir ve İstanbul'a getiren bir süreci başlatmıştır.

Bugünün nüfus hareketleriyle karşılaştırıldığında, İstanbul'a gelen bu ilk göç dalgasının, kent nüfusunun temel özelliklerini pek değiştirmediği görülür. Zira gelenlerin il nüfusuna oranı oldukça küçüktür. 1950'lerde gelen göçmenlerin hem İstanbul'un yerleşik halkının hâkimiyeti altına girdiği hem de "kentlileştiği" söylenebilir. Dolayısıyla onlar kentte köklü bir dönüşüme yol açmadan zamanla kente entegre oldular. E. Tümertekin, yaptığı çalışmada 1950'lerin göçmenleriyle ilgili önemli açılımlar getirmektedir.[1] Bu göçmenlerin çoğunluğunu kırsal alanlardan gelmiş bekâr erkekler oluşturmaktaydı. Sürekli bir iş bulana kadar köydeki ailelerinin desteğiyle bir süre kentte oradan oraya dolanma imkânları vardı. Türkiye kırsalının en yoksul kesimlerini temsil etmeyen bu genç adamlar, ailelerini toplumda daha üst konumlara taşıma çabası içinde olmaları anlamında "öncü" kişilerdi.

* Bu çalışma 1997'de *Boğaziçi Journal*'ın 11 cilt, 1-2 sayısında yayımlanan İngilizce makalenin kısaltılmış ve yazar tarafından gözden geçirilmiş çevirisidir. Çeviri: Ayşe Berktay.

1. Tümertekin, E., "Gradual Internal Migration in Turkey: A Test of Ravenstein's Hypothesis", *Review of the Geographical Institute of the University of İstanbul, 1970-71*, S. 7 (13), s. 157-179.

İkinci göç dalgası 1960'lı yılların ortalarında başladı. Tüm Türkiye'yi etkisi altına alan dalganın İstanbul ve yakın çevresindeki hacmi diğer kentsel alanlardakinden çok daha büyüktü. İstanbul'da sanayileşmenin olgunluk kazanmış bir süreç haline geldiği bu dönem, kırsal alandan kentsel sanayi merkezlerine doğru tipik bir işgücü göçü dönemi olarak nitelendirilebilir. Ancak çeşitli araştırmacılar 1965 yılından sonra İstanbul'a kentsel alanlardan göçün de arttığını göstermişlerdir.[2] Bu yıllardan sonra kadın göçmenlerin sayısının da artmış olması ailelerin bir bütün olarak göç ettiğini, ya da ailelerin köyde kalmış olan fertlerinin de kente, erkeklerin yanına geldiğini göstermektedir. İstanbul ve nüfusunun kompozisyonu 1960'lar ve 1970'lerdeki sürekli göç dalgalarıyla önemli ölçüde değişmeye başladı. Kentin çevre alanlarında hızla boy veren gecekondular ve konut alanlarında giderek artan heterojenlik bu dönem çalışmalarının temel konuları oldu. Mübeccel Kıray 1960'larda İstanbul'un konut alanlarının modern kentlerdeki gibi keskin bir toplumsal farklılaşma göstermediğinden söz eder. Kırsal alanlardan gelen ve enformel sektörde çalışan göçmenlerin yanı sıra beyaz ve mavi yakalı kent yoksullarını barındıran gecekondu bölgeleri bile sanıldığı kadar homojen değildir.[3]

1980'de, hem İstanbul'da hem de diğer kentlerde nüfus artış hızı bir kez daha düştü.[4] İstanbul'da diğer yerlerde olduğu gibi kısa süreli çıkış ve inişler görülmedi. 1990 yılına kadar süren yavaş fakat istikrarlı artış, üçüncü göç dalgasının ortaya çıkışına atfedilebilir. Nüfusu 7 milyona ulaşan İstanbul ili bütün diğer illerden ayrı bir gidiş içine girdi. Türkiye üzerinde çalışan araştırmacılar artık İstanbul'u, Ankara ve İzmir ile aynı kategori içine koyamamaktadırlar;[5] İstanbul üzerine yapılmış yerel çalışmalar 1990 nüfus sayımından bu yana artmakta olan göç eğilimini doğrulamıştır.[6]

2. Gedik, A., "Türkiye'de İç Göçler, 1965-85: Bazı Varsayımların Sorgulanması", *Kent Planlama, Politika, Sanat-Tarık Okyay Anısına Yazılar*, İlhan Tekeli (der.), ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara, 1994; Özbay, F. ve Köksal (Erder), S., "İstanbul Metropolitan Kenti ve Marmara Bölgesinin Kentsel Gelişim Örüntüsü", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S. 5, 1998, s. 1-2; Tanfer, K., "Internal Migration in Turkey: Socio-Economic Characteristics by Destination and Type of Move, 1965-70", *Studies in Comparative International Development*, Kış 1996; Yener, S., *1965-70 Döneminde İllerarası Göçler ve Göç Edenlerin Nitelikleri*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1977.

3. Kıray, M., "Modern Şehirlerin Gelişmesi ve Türkiye'ye Has Bazı Eğilimler", *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982; "Azgelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri", *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982.

Şu anda yaşanan üçüncü göç dalgası artık "kırdan kente göç" olarak adlandırılamaz. Bunun bir nedeni, Türkiye'nin kır-kent nüfus oranının artık göçmenlerin çoğunluğunu kent kökenlilerin oluşturduğuna işaret ediyor olmasıdır.[7] Gerçekten de yakın dönem göçmenlerinin sadece beşte biri kırsal alanlardan gelmiştir (Tablo 1). Ayrıca kentsel alanlardan göç edenlerle kıyaslandığında köyden veya kasabadan gelenler daha çok İstanbul'un kırsal alanlarına yerleşmeyi tercih etmektedirler.[8] Dolayısıyla son göçler nedeniyle İstanbul'un "kırsallaştığı" savının, incelediğimiz dönemde ampirik bir dayanağı yoktur.

Tablo 1. Kırsal-Kentsel Köken ve Göçmenlerin Yerleşim Bölgesi Seçimi; İstanbul 1985-1990

	Köken		
İstanbul(*)	**Kent**	**Kır**	**Toplam**
Kent	793.310	159.857	953.167
	(83,2)	(16,8)	(100)
Kır	98.344	67.599	165.943
	(59,3)	(40,7)	(100)
Toplam	891.654	227.456	1.119.110
	(79,7)	(20,3)	(100)

Kaynak: DİE, 1997. Tablo 2, 3, 4.
(*) İstanbul'daki kentsel ve kırsal alan tanımları için 7 ve 8 numaralı dipnotlara bakınız.

Doğum Yeri İstatistiklerinde Bölgesel Köken-Göç Eğilimleri İlişkisi

1950 ve 1990 yılları arasındaki doğum yeri istatistikleri karşılaştırıldığında nüfusun giderek daha fazla heterojenlik kazandığı görülür. Ancak bu, kır veya kent kökenli olma temelinde değil de, bölgesel temelde bir heterojenliktir. Bu kırk yıllık süre içinde İstanbul doğumlu nüfusun oranı yüzde 53'ten yüzde 37'ye inmiştir. Doğal olarak bu rakamlara ikinci kuşak göçmenler de dahildir. Göçmenlerin büyük çoğunluğunu Karadeniz Bölgesi'nden gelenler oluşturmuştur. 1990'da İstanbul nüfusunun dörtte birini Karadeniz kökenliler meydana getirmektedir.[9] Kırk yıllık dönem içinde nüfus oranları bazı bölgelerde düşerken diğerlerinde yükseldi. İstanbul doğumlularla, Marmara ve Ege bölgelerinden ve yurtdışından (esas olarak Balkanlardan) gelenler 1950'de İstanbul nüfusunun yüzde 75'ini oluşturmaktaydı. Bu kesimin sahip olduğu oransal hâkimiyet 1990'da yüzde 50'ye düştü. Diğer bölgelerden; yani Karadeniz, Doğu, Güneydoğu, Orta Anadolu ve Akdeniz bölgelerinden gelenlerin oranı ise aynı dönem içinde yüzde 25'ten yüzde 50'ye çıktı. İstanbul'un nüfus kompozisyonundaki ana değişiklik kabaca batı kökenlilikten doğu kökenliliğe geçiş olarak ifade edilebilir.

1985-1990 Arasında İstanbul'a Gelen ve İstanbul'dan Çıkan Göçün Nüfus Kompozisyonu Üzerindeki Etkileri

Doğum yeri istatistikleri yakın zamanın nüfus hareketleri konusunda güvenilebilir bilgi vermez. Ancak Türkiye'deki 1985-1990 göç eğilimleri genel olarak doğum yeri istatistiklerinde gözlenen nüfus hareketlerindeki bölgesel kalıbı desteklemektedir. Bu dönemde en yüksek net göç oranları İstanbul ve Kocaeli'de, en düşük oranlar da Kars ve Tunceli'de-

4. Nüfus artış hızlarının ulusal rakamlarda bile aşağı düşmüş olması, 1980 nüfus sayımında bir eksiklik olmuş olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla İstanbul'un ve genel kentsel nüfusun artışında görülen keskin düşüşe ihtiyatlı yaklaşılmalıdır.

5. 1985-1990 döneminde İstanbul'un net göç oranı her bin kişide 108 kişi iken, İzmir'de 64, Ankara'da 25'ti. (DİE, 1997, Tablo 1).

6. Erder, S., *İstanbul'a Bir Kent Kondu-Ümraniye*, İletişim, İstanbul, 1996.

7. 1990'da toplam nüfus içinde "kentsel" olarak tanımlanan il ve ilçe merkezlerinde yaşayanların oranı % 59,6; "kırsal" olarak tanımlanan köy ve kasabalarda yaşayanların oranı ise % 40,9'du (DİE 1990 nüfus sayımı).

8. Erder, *age.*, s. 46; "Kırsal İstanbul" zaman içinde hızla küçülmekte ve kentsel yerleşmelere dönüşmektedir. 1990'da İstanbul ilinde toplam nüfusu 555.261 olan 246 köy vardı. Bu, toplam nüfusun yüzde 7,6'sıdır. (DİE, 1990 nüfus sayımı). Kırsal nüfusa sahip ilçeler Beykoz, Eyüp, Gaziosmanpaşa, Kartal, K. Çekmece, Pendik, Sarıyer, Ümraniye, B. Çekmece, Çatalca, Silivri, Şile ve Yalova'dır.

9. Özbay, F., "İstanbul Nüfusu ve Göçler", *İstanbul*, 1992, S. 1 (1), s. 32-36.

dir.[10] 73 ilden sadece 20'sinin nüfusu net göç ile artmıştır; ve bunların 13'ü Türkiye'nin batı kesimindedir. Diğer üçü güney kıyılarında (Antalya, İçel, Adana), üçü Orta Anadolu'da (Ankara, Eskişehir, Karaman) ve biri doğudadır (Batman). Güneydoğu Anadolu'da, bir önceki dönemde çok yüksek nüfus artışı yaşayan Gaziantep ve Diyarbakır gibi illerde büyük bir değişiklik olmuş; bu illere gelen göç durmamış fakat aynı illerin dışarıya verdiği göçün çok altında kalmıştır.[11]

10. İstanbul ve Kocaeli, her bin kişi başına, net 108 kişi alırken, Kars ve Tunceli her bin kişi başına, sırasıyla net 164 ve 154 kişi kaybetmiştir. (*Daimi İkâmetgâh Bazında İçgöç 1985-1990*, DİE, Ankara, 1997)

11. 1985-1990 döneminde net göç Adıyaman'da % -38, Diyarbakır'da %-35, Gaziantep'te 0, Mardin'de % 70, Siirt'te % -141, Urfa'da % -30, Şırnak'ta % -25 (DİE, age, 1997). Bu eğilim 1990'dan sonra bir kez daha tersine dönmüş, Güneydoğu Anadolu kentleri, özellikle de Diyarbakır 1990'larda yakın köylerden kitlesel göç almışlardır.

Tablo 2a. İstanbul'a Gelen ve Gidenler, Bölgelere ve Cinsiyete Göre 1985-1990

Bölgeler	Gelenler			Gidenler		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Marmara	52.603	50.001	102.604	49.417	44.268	93.865
Ege	23.632	17.657	41.289	19.985	14.569	34.554
İç Anadolu	102.676	86.978	189.654	36.092	23.802	59.894
Karadeniz	165.629	149.316	314.945	40.641	24.197	64.838
Akdeniz	27.551	19.665	47.216	18.959	13.065	32.024
Doğu	122.714	997.155	219.869	23.605	11.246	34.581
Güneydoğu	46.341	33.799	80.140	12.457	6.737	19.194
Yurtdışı	56.131	47.398	103.529	1.294	1.216	2.510
Toplam	597.277	501.969	1.099.246	202.450	139.100	341.550

Tablo 2b. İstanbul'da Gelen ve Gidenler, Bölgeler ve Cinsiyete Göre, Yüzde Olarak

Bölgeler	Gelenler			Gidenler		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Marmara	8,8	10,0	9,3	24,3	31,8	27,5
Ege	4,0	3,5	3,8	9,9	10,5	10,1
Iç Anadolu	17,2	17,3	17,3	17,8	17,1	17,5
Karadeniz	27,7	29,8	28,6	20,1	17,4	19,0
Akdeniz	4,6	3,9	4,3	9,4	9,4	9,4
Doğu	20,5	19,4	20,0	11,7	8,1	10,2
Güneydoğu	7,8	6,7	7,3	6,2	4,8	5,6
Yurtdışı	9,4	9,4	9,4	0,6	0,9	0,7
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1985-1990 yılları arasında İstanbul'a çeşitli bölgelerden gelen göçmenler Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablonun da gösterdiği gibi bunların sadece yüzde 22,5'i Marmara ve Ege bölgelerinden, kalan büyük çoğunluk da özellikle Karadeniz, Doğu ve Orta Anadolu'dan gelmiştir.

Tablo 3 Yaşa ve Cinsiyete göre İstanbul'a Gelen Giden Yüzdeleri ve Net Göç (1985-1990)

Yaş grupları	Gelen göç			Giden göç		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
5-14	22,2	22,2	22,2	17,4	14,9	21,1
15-24	33,5	33,9	33,1	24,5	26,1	22,2
25-64	42,1	42,3	41,8	54,6	56,5	51,8
65+	2,2	1,6	2,9	3,5	2,6	4,9
Toplam	100	100	100	100	100	100
N	994.664	540.440	454.224	338.674	200.884	137.790

Yaş grupları	Net göç			Gelen-Giden göç yüzdeleri arasındaki fark		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
5-14	24,7	26,6	22,6	4,8	7,4	1,0
15-24	38,2	38,5	37,9	9,0	7,8	10,9
25-64	35,6	33,9	37,5	-12,5	-14,2	-9,9
65+	1,5	1,0	2,0	-1,3	-1,0	-2,0
Toplam	100	100	100			
N	655.990	339.556	316.434			

Kaynak: DIE, 1997. Tablo 16,17.

Kuşkusuz göç tek yönlü bir hareket değildir. Aynı dönemde çok sayıda insan da İstanbul'dan ayrılmıştır. Bunların bir kısmını memleketlerine geri dönenler oluşturmaktadır. İstanbul'dan Karadeniz ve Orta Anadolu bölgelerine giden göçün bir kısmını, memleketine geri dönenler oluşturmuş görünmektedir. İstanbul'dan göç edenlerin yaklaşık yüzde

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ

40'ının Marmara ve Ege bölgelerine gittiği anlaşılmaktadır. Bu bölgelerden İstanbul'a gelenlerin sayısı gidenlerinkinden azdır. Akdeniz bölgesinde de buna benzer bir ters göç gözlenmektedir.

Türkiye'de erkekler kadınlardan daha büyük bir hareketlilik göstermiştir. Yakın zamandaki göç eğilimleri bu düzenin sürdüğünü göstermektedir: 1985-1990 arasında İstanbul'a, her 100 kadın göçmene karşılık 119 erkek göçmen gelmiştir. Ancak İstanbul'dan ayrılan erkeklerin sayısı kadınlardan çok fazla olduğu için (her 100 kadına karşılık 146 erkek), göçün İstanbul nüfusu üzerindeki net etkisi her 100 kadına 107 erkek seviyesinde gerçekleşmiştir; oysa cinsiyetler arasındaki bu daha dengeli oran, kadının hareket kabiliyetinin artmış olduğu yönünde yanlış bir izlenim de doğurabilir.(Tablo 3)

Gelen ve giden göçmenlerin yaş dağılımlarına bakıldığında da benzer bir sorunla karşılaşılır (Tablo 3). Yaş grupları sadece çocuk, genç, yetişkin ve yaşlı olarak tanımlanmaktadır. Özellikle 15-24 yaş grubunu çeken İstanbul'da, bu grup gelen göçmenlerin üçte birini oluşturmaktadır. Giden göçmenler ise ağırlıkla yetişkinler grubuna mensuptur (25-64 yaşları arasında); giden göçmenlerin yarıdan fazlası bu yaş grubundadır. Bu durum net göç rakamlarında da görülebileceği gibi, ilin nüfus kompozisyonunda gençlerin ağırlığını artırmıştır.

İstanbul'a gelen göçmenlerin eğitim düzeyi yüksek değildir (Tablo 4); sadece yüzde 18'i lise ve üstü eğitim görmüştür. Giden göçmenlerde ise bu oran genel toplam içinde yüzde 26'ya, erkekler arasında yüzde 29'a ulaşmaktadır. Kısmen gelen ve giden göçmenlerin farklı yaş gruplarından olmalarından kaynaklanan bu durum, sonuçta eğitim düzeyi düşük grupların İstanbul nüfusu içindeki oranını artırmıştır.

Tablo 4. Eğitim Düzeyi ve Cinsiyete göre İstanbul'a Gelen, Giden Yüzdeleri ve Net Göç (1985-1990)

	Gelen göç			Giden göç		
	Toplam	**Erkek**	**Kadın**	**Toplam**	**Erkek**	**Kadın**
İlkokulu bitirmemiş	23,8	17,2	31,6	19,6	14,0	27,7
İlkokul	50,0	51,2	48,7	43,7	45,2	41,6
Ortaokul	8,7	10,7	6,3	10,9	11,8	9,5
Lise	12,1	14,1	9,6	16,2	16,9	15,1
Yüksek	5,4	6,8	3,8	9,6	12,0	6,2
Toplam	100	100	100	100	100	100
N	972.596	529.158	443.438	332.939	198.075	134.864
	Net göç			**Gelen-Giden göç yüzdeleri arasındaki fark**		
	Toplam	**Erkek**	**Kadın**	**Toplam**	**Erkek**	**Kadın**
İlkokulu bitirmemiş	26,0	19,2	33,3	4,2	3,2	3,9
İlkokul	53,4	54,7	51,8	6,3	5,9	7,2
Ortaokul	7,5	10,0	4,9	-2,2	-1,1	-3,2
Lise	9,9	12,4	7,3	-4,1	-2,8	-5,4
Yüksek	3,2	3,7	2,7	-4,2	-5,2	-2,4
Toplam	100	100	100			
N	639.657	331.083	308.574			

Kaynak: DİE, 1997. Tablo 16, 17.

Net göç rakamları İstanbul ili nüfusunun gençleştiğini ve eğitim düzeyinin düştüğünü göstermektedir. Ancak bunun tek nedeni İstanbul'a gelen göçmenler değildir. Aslında toplam il nüfusunun eğitim düzeyi, son zamanlarda buraya yerleşmek üzere gelenlerinkinden daha iyi durumda değildir[12], fakat İstanbul'dan göç edenlerin yaşları ve eğitim düzeyleri daha yüksektir.

Göçmen ve Yerleşik Nüfusun Yerleşme Tercihleri

1990 nüfus sayımı verilerinin yüzde 5 örneklemi DİE tarafından yayınlanıncaya kadar, İstanbul'a gelen göçmenlerin yerleşme kalıpları hakkında güvenilebilir veriler yoktu. Buna karşın göç ve göçle ilgili sorunlar üzerine yazılmış pek çok eser, göçmenlerin İstanbul'daki yerleşme kalıplarını etkileyen faktörler konusuna önemli açılımlar getiriyordu. Ancak bu eserlerde göçmenler hep bir "sorun" grubu olarak ele alınmaktaydı. Genellikle, göç, daha düşük toplumsal statü sahibi çok sayıda kişiyi ilgilendirdiğinde bir "sorun" olur. İstanbul'a son zamanlarda gelen göçmenlerin bu kapsama girdiği kabul edilebilir. Ancak "göç sorunu"nun sadece bir bölümü göçmenlerin kendilerinden kaynaklanmakta, kentin kendi toplumsal yapısı da göçmenlerin bir "sorun grubu" olarak tanımlanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

1990 İstanbul nüfus sayımı verilerinin yüzde 5 örneklemi, İstanbul göçleri ile ilgili olarak bize, bir ölçüde yerel çalışmalarla elde edilen ipuçlarını, sayısal olarak kanıtlama olanağı vermiş, ama aynı zamanda yeni bilgi ve farklı bir bakış açısı da kazandırmıştır.

Veri ve Yöntem

Örnekteki toplam 330 bin civarındaki yerleşik nüfus üzerinden yapılan analizlerde, 1985-1990 arasında İstanbul'a yerleşen nüfus "göç edenler" olarak anılmakta, aynı dönem içinde İstanbul'a bir ilçeden diğerine gidenler ise "taşınanlar" olarak adlandırılmaktadır. İstanbul içinde yer değiştirenler ilçe bazında incelendiğinde "içe taşınanlar" ve "dışa taşınanlar" olarak kategorileştirilebilmektedir. "Net taşınanlar" her ilçede içe ve dışa taşınanların farkıdır. Net taşınan hızının hesap edilmesinde göçlerde olduğu gibi beş yaşın üstündeki yerleşik nüfus esas alınmıştır. Göç eden, taşınan ve taşınmayanların ilçe nüfus kompozisyonlarında yarattıkları değişmeleri bütünüyle incelemek, sayım verileri ile mümkün değildir. Burada yalnızca bireylerin eğitim durumlarını ele alarak bu farklılaşmanın ipuçlarını sergilenmeye çalışılmıştır. Lise ve daha üst eğitim alanlar "eğitimli", diğerleri ise "eğitimsiz" olarak sınıflanmıştır.

Araştırmacılar son zamanlarda toplumsal sınıfların giderek kristalize olması ve şehir coğrafyasındaki buna paralel parçalanma (segregasyon) konuları üzerinde durmaktadırlar. Kentte refah düzeyi yüksek ailelerin oranında ve sayısında daha önceki dönemlere kıyasla önemli bir artış olmuş ve il içindeki gelir dağılımındaki çarpıklık ulusal ortalamaların üstüne çıkmıştır.[13] Herkes toplumsal refah merdiveninin daha üst basamaklarına tırmanmak için büyük bir yarış içindedir. Dolayısıyla kent sakinleri arasında, çok daha düşük statüdeki yeni gelenlere karşı tahammülsüzlük hızla artmaktadır. Bu tür gerilimler sadece göçmenlerin birer "sorun grubu" olarak parmakla gösterilmesine yol açmakla kalmamakta, kent sakinleriyle göçmenlerin yerleşme tercihlerinde eskisinden daha fazla etkili olmaktadır. A. Öncü son on yıl içinde İstanbul orta ve üst sınıflarının kentteki toplumsal ve kül-

12. *1990 Nüfus Sayımı-İstanbul*, DİE, Ankara, 1993.

13. Sönmez, M., "İstanbul'un Hipermarketleri", *İstanbul*, S. 22 Temmuz, 1997.

türel kirlenmeden giderek daha fazla yakınır olduğuna ve kendilerine özgü "temiz" çevreler yaratma çabası içine girdiğine işaret etmektedir.[14] 1980'lerde özellikle Boğaz sırtlarında, "site" adı verilen, diğer konut alanlarından yüksek duvarlarla ayrılmış , sakinleri için "temiz" çevreler oluşturan üst-orta sınıf konut kompleksleri kurulmuştur.

Kent coğrafyasındaki kristalizasyon ve tabakalaşma M. Güvenç ve O. Işık'ın yaptığı çalışmada ortaya konmuştur.[15] İstanbul nüfus sayımı yüzde 5 örneklemi verilerine dayanan çalışma, İstanbul'un belirli semtlerinde ve özellikle de Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Kadıköy ve Sarıyer ilçelerinin deniz kıyılarında sadece üst gelir grubundan ailelerin oturduğunu göstermektedir. 1993'te A. Aksoy ve K. Robins bu yönde daha yeni bir eğilime işaret ederek, kentin çevre bölgelerinde kent türünde büyük konut kompleksleri kurulmakta olduğunu belirtmiş, bu "temiz" çevre arayışının soyutlanmış ve yapay yaşam tarzlarına yol açtığını ileri sürmüşlerdir.[16] Bu tür konut alanlarının sayısı özellikle 1990'larda artmıştır.

Gaziosmanpaşa, Kartal, Pendik ve Ümraniye ilçelerindeki ucuz konut alanları üzerinde çalışmalar yapan Korkut Boratav, Sema Erder, N. Yavuz ve Ş. Kılıç ise İstanbul'daki toplumsal ve ekonomik eşitsizliğin diğer yüzünü ortaya koymuşlardır.[17] Bu semtlerde "güvenlik" ve "yaşam mücadelesi" kavramları "temiz" çevre kavramının önüne geçmiş gibi görünmektedir. Fakat satın alma gücü arttıkça "temiz" çevre arayışı yine gündeme gelmektedir. Örneğin Ümraniye'deki muhtarlara göre, ilçeden taşınanlar kentin başka bölgelerinde daire satın alabilenlerdir.[18]

İstanbul'da İki Ayrı Dünya mı Var?

İstanbul'daki eşitsizlikler bazı araştırmacıların bu konu üzerinde durmasına yol açtı. Bu çalışmalar kitlesel göçlerin ve kent mekânındaki tabakalaşmanın ve dolayısıyla da gözle görülebilir ölçekteki "göç sorunu"nun sorumluluğunu ulusal ve yerel politikaların taşıdığı savından yola çıkmaktadır. M. Sönmez İstanbul ile Anadolu[19] ve kent içindeki toplumsal gruplar arasındaki eşitsizlikleri[20] çeşitli göstergeler kullanarak ortaya koymaya çalıştı. "Göç sorununu" birbirine bağlı bu iki eşitsizliğin bir sonucu olarak ele alan Sönmez, siyasi liderleri, İstanbul'a göçü yavaşlatmak istiyorlarsa, ülkedeki bu inatçı ve artan eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya çağırdı. Bilgin ve Karaören, kent sorununun ikili yapısına şehir planlamacılığı açısından yaklaşarak, kenti bir bütün olarak ele almayı beceremeyen, dolayısıyla da zaten gelişmiş olan bölgeleri daha da geliştirmek seçimini yapan ulusal ve yerel yetkilileri eleştirdi.[21]

Bazı araştırmacılar toprakla ilgili piyasa mekanizmalarının nüfusun kent coğrafyası içinde tabakalaşması üzerinde önemli bir etkisi olduğuna işaret ettiler. 1940'larda gecekondulaşın inşasıyla açılan ve 1990'larda üst sınıf konutlarını bile içine alacak şekilde genişleyen gayri resmi arazi piyasasının, hem plansız gelişmenin hem de İstanbul'un göçmenler açısından taşıdığı cazibenin nedeni olduğu söylendi.[22] Yasal konut alanlarındaki arazi piyasası mekanizmaları, yoksul göçmenlerin buralara yerleşmesi açısından caydırıcı oluyor ve buraların görece "temiz" kalmasını sağlıyordu. Dolayısıyla yoksul göçmenlerin ucuz konut bulma seçenekleri kentin diğer bölgeleriyle sınırlıydı. Yasadışı arazi piyasası bir kez kurulduktan sonra, sadece yoksul kesimlere değil tüm toplumsal sınıflara hizmet ediyordu. Her türlü denetimin dışında kalan yasadışı arazi piyasasında iki yönlü sömürü vardı: Göçmen-

14. Bilgin Y., Cansever, T., Ekinci, O., Gümüş, K., Öncü, A., Özüekren, Ş., Türkoğlu, Ç., "Habitat'a Doğru İstanbul-Yuvarlak Masa", *İstanbul*, 1996, S. 17, s. 101-114; "The Myth of the 'Ideal Home' Travels Across Cultural Borders to Istanbul" in *Space, Culture and Power-New Identities in Globalizing Cities*, A. Öncü ve P. Weyland (der.), Zed, New York, 1997.

15. Güvenç, M. ve Işık, O., "İstanbul'u Okumak", *Toplum ve Bilim*, S. 71, s. 6-58.

16. Dinlence alanları, yapay gölleri, alışveriş merkezi, okulları bulunan bu büyük komplekslere örnek olarak "Alkent İstanbul 2000" ve "Kemer Country" verilebilir.

17. Boratav, K., *İstanbul'dan Sınıf Profilleri*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1995; Erder, S., *age.*; Yavuz, N., ve Kılıç, Ş., (der.) "Consolidation of First and Second Interim Reports on Community Dynamics Research in Gaziosmanpaşa-İstanbul", (UNICEF'in Türkiye'ye sunulmuş, yayımlanmamış raporu).

18. Erder, S., *age.*, s. 46.

19. Sönmez, M., *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi-Kürtler-Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2. Baskı, 1992.

20. Sönmez, M., *İstanbul'un İki Yüzü-1980'den 2000'e Değişim*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1996.

21. Bilgin, Y., ve Karaören, M., "İkili Yapıda Bir Şehir", *İstanbul*, 1993, S. 7, s. 36-39.

ler gecekondu denilen yasadışı evleri yaparak kenti sömürüyor, fakat bu piyasayı denetimi altına alan arazi mafyası tarafından da, özellikle 1980'ler sonrasında giderek artan bir biçimde, sömürülüyorlardı. Böylelikle arazi piyasası mekanizmaları eşitsizlikleri ve bunların mekânsal ifadeleri ciddi değişikliklere uğramış oldu.

Modern kentlerin gelişme kuramları, kent nüfusundaki tabakalaşma ve değişimi kentlerde iş yaşamının gelişmesinin bir fonksiyonu olarak açıklar. Modern iş alanları geliştikçe, kent merkezleri yaşama alanları olarak üst gelir grupları açısından çekiciliklerini yitirirler. 1960'larda bu konuyu İstanbul bağlamında irdeleyen Mübeccel Kıray,[23] kent merkezinde ağırlıkta olan küçük işletmelerin modern işletmelere dönüşemediğini, dolayısıyla da kentteki iş ve konut alanlarının kesin çizgilerle ayrılamadığını, ama iş alanları hızlı gelişmediği halde Eminönü, Eyüp ve Beyoğlu'nun bazı kısımlarının, varlıklı sakinlerini yitirdiğini ve bu bölgelerdeki yıkılmakta olan eski yapılara yoksul yeni gelenlerin yerleştiğini belirtti. Kıray'ın gözlem ve savları bugün de geçerliliğini korumakta, bu bölgelerdeki konut alanlarında giderek artan bir sefalet gözlenmektedir.

Benzer bir çizgi izleyen Güvenç de İstanbul'da iş yaşamının gelişimini ve bunun kent coğrafyası üzerindeki etkilerini 1988 yılında inceledi.[24] Güvenç'in bulgularına göre kentin İstanbul, Beyoğlu ve Anadolu bölgelerinde iş yaşamı farklı gelişme çizgileri izliyor, dolayısıyla konut alanları da bu iş alanlarının niteliklerine bağlı olarak farklı şekillerde gelişiyordu. Avrupa yakasında modern iş alanları kuzeye doğru, yani önce Eminönü'nden Şişli'ye, sonra da Levent'ten Maslak'a doğru gelişirken, Anadolu yakasında doğuya gittikçe daha büyük şirketler yer almaktaydı. Avrupa yakasında orta sınıf konutları küçük ve orta ölçekli şirketlerin yolunu izlerken, Anadolu yakasında modern konut alanları büyük şirketlerin yolunu izlemiyordu. Tam tersine büyük şirketlerin civarında gayri resmi ve ucuz işçi konutları kurulmaktaydı. Eski kent merkezi Eminönü, civarında işçi konutlarının da bulunmasını gerektiren küçük ölçekli emek yoğun üretim faaliyetlerini barındırmaya devam ediyordu.[25]

Biri iş yaşamının yapısı ve dinamikleri,[26] diğeri de konut alanlarının tabakalaşması[27] üzerine iki önemli araştırma yapan Güvenç, İstanbul'un insan coğrafyasının mükemmel bir resmini çizmiştir.

Burada önemli ve basit iki soruya yanıt aranmaktadır. Birincisi: Yeni göçmenler hangi semtlere yerleşmişlerdir? Ve, bunu yaparken seçici davranmışlar mıdır? Burada analiz birimi olarak ilçeler alınmaktadır çünkü, ilçeler düzeyinde yapılacak bir analiz buradaki nüfus artış ve değişme dinamiklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Son nüfus hareketleriyle ilçeler homojenleşiyor mu yoksa heterojenleşiyor mu, bu çalışmanın ikinci sorusunu oluşturmaktadır.

İstanbul'un İlçeleri

İstanbul'da nüfus arttıkça yeni ilçeler ortaya çıkmaktadır. 1950'de 16, 1985'te 19 ilçe vardı. Bu tarihten sonra yeni ilçeler kurmak popüler bir politika halini aldı. 1990 nüfus sayımı sırasında İstanbul'un, Yalova dahil, 25 ilçesi vardı. 1996'da Yalova ayrı bir il merkezi oldu ve İstanbul ilçelerinin sayısı 32'ye ulaştı (Tablo 5). Bu politika daha homojen ilçeler oluşturulmasına yardımcı oldu. Örneğin 1990'da Ümraniye Üsküdar'dan, Kâğıthane Şişli'den ayrıldı. 1995 yılında Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan kalkınma endeksine göre, ayrılan bu ilçeleri birbirinden ayıran özellikler açıktır: Üsküdar ve Şişli'nin

22. Ekinci, O., *İstanbul'u Sarsan On Yıl-1983-1993*, Anahtar Yayınları, İstanbul, 1994; Erder, S., *age.*; Öncü, A., "The Politics of Urban Land Market in Turkey: 1950-1980", *International Journal of Urban and Regional Research*, s. 38-64; Tekeli, İ., "Development of Urban Administration and Planning in the Formation of İstanbul Metropolitan Area", *Development of İstanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing*, İ. Tekeli, T. Şenyapılı, A. Türel, M. Güvenç, E. Acar (der.), *Turkish Social Science Association, Municipality of Greater İstanbul*, IULA-EMME, 1992, s. 1-111.

23. Kıray, M., *age.*

24. Güvenç, M., "General Industrial Geography of Greater İstanbul Metropolitan Area: An Exploratory Analysis", *Development of İstanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing*, İ. Tekeli, T. Şenyapılı, A. Türel, M. Güvenç, E. Acar, (der.) *Turkish Social Science Association, Municipality of Greater İstanbul*, IULA-EMME, İstanbul, 1992, s. 112-160.

25. Son zamanlarda Eminönü Belediyesi, ilçenin turistik değerini düşürdükleri gerekçesiyle bu atölyeleri bölgeden çıkartmaya çalışmaktadır. Belediye, önemli müşterileri yabancı turistler için "temiz" bir çevre yaratmayı amaçlamaktadır.

26. Güvenç, M., *agm.*, 1992.

endeks değerleri sırasıyla 1.845 ve 1.737; Ümraniye ve Kâğıthane'nin değerleri ise sırasıyla 1.388 ve 1.122'dir.[28] Bu politikanın en uç örneği Bakırköy'dür. 1990'larda Bakırköy'den yedi yeni ilçe türemiştir. Bu bölünmelerden sonra Bakırköy, İstanbul'un Adalar ve Beşiktaş'tan sonra üçüncü en zengin ilçesi durumuna geldi. 1990 nüfus sayımı sırasında Bakırköy'e dahil olan Bağcılar ise, İstanbul'un Zeytinburnu'ndan sonra en yoksul ikinci ilçesidir.[29] İlçeleri daha idare edilebilir büyüklükte ve homojen birimlere bölmek idari nedenlerle gerekli olsa da, bu politikanın İstanbul nüfusunun ilçeler düzeyinde tabakalaşmasına katkıda bulunduğu kuşkusuzdur.

Yerleşik nüfusun olduğu kadar göçmenlerin yer seçimleri de kent mekânı içindeki nüfus tabakalaşmasına katkıda bulunmaktadır. Bu sürecin ilçe sayısını artırma politikasıyla çakışmış olması da ilgi çekicidir. Kentin bazı bölgelerini, istenmeyen yeni gelenlerden "temizleme" işlemi, esas olarak piyasa mekanizmalarıyla gerçekleştirilmekle birlikte, idari kararlar da bu dönüşümün hızlanmasına yardımcı olmakta ve farklılaşmanın ilçeler düzeyinde gözlemlenmesini sağlamaktadır. 1990 nüfus sayımı sırasında İstanbul'da 25 ilçe olduğu için de analizimizi bu temelde yapacağız.

1985-1990 döneminde İstanbul'un ilçeleri farklı büyüme hızlarına sahipti. (Tablo 5) Merkezdeki ilçelerde, yani Beşiktaş, Eminönü, Beyoğlu, Fatih ve Şişli'de nüfus azalıyordu. Yine merkezde olan bazı ilçeler, yani Eyüp, Kadıköy, Üsküdar ve Zeytinburnu'nda nüfus çok yavaş artıyordu. Çevredeki ilçelerin nüfusları ise oldukça hızlı artmaktaydı. Nüfus artışındaki bu farklılıklar, bu dönemde merkezdeki ilçelerin göç almadığını, diğerlerinin aldığını gösterebilir.

İstanbul ilçelerinin bir bölümü eski yerleşmelerdir ve kentin merkezindedir; genellikle yoğunlukları yüksek, alanları dardır. Bu ilçeler, 1985'ten itibaren nüfus kaybetmeye başlamışlardır (Tablo 5). Nüfuslarının azalması, bir ölçüde buralarda iş merkezlerinin artması ve konut alanlarının azalması ile açıklanabilir.[30] Öte yandan, Beşiktaş, Kadıköy gibi nüfusu azalan ilçeler ile nüfus artış hızı yavaş olan ve yine merkezi konumdaki bazı ilçeler, üst-orta sınıfların seçtikleri yerleşim alanlarını da kapsamaktadır.[31] Bu ilçelerde göreli olarak arsa ve ev fiyatlarının daha yüksek olduğunu ve yaşamın diğer yerlere göre daha pahalı hale geldiğini söylemek mümkündür.[32] Kısaca, ilçelerin nüfus değişimlerini etkileyen, birbiriyle çelişen, birden çok neden olduğu düşünülmelidir. Örneğin, Beşiktaş ilçesinin nüfus

27. Güvenç ve Işık, *agm.*, 1996.

28. Gelişme endeksi 1 ile 3 arasında değişir. 3 en varlıklı haneleri, 1 en yoksulları kapsar. Bu endeks değerlerine göre yapılan sıralamada Üsküdar 6.; Şişli 8.; Ümraniye 17.; Kâğıthane 24. ilçedir; Sönmez, M., *age.*, 1996.

29. Sönmez sadece İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki ilçeleri göz önüne almaktadır.

Tablo 5. İstanbul İlçelerinin Nüfus Büyüklüğü, Artış Hızları, Yüzölçümü, Yoğunluk, GSYİH ve Gelişmişlik Dereceleri

1990'daki İlçeler	1990 Nüfusu	1985-1990 Artış Hızı (%)	Yüzölçümü km²	Yoğunluk	*GSYIH göre sırası	*DPT Gelişmişlik Endeksi
Şişli	292.042	96,36	30	8.349	1	1.737
Eminönü	83.444	22,51	5	16.689	12	1.727
Fatih	462.464	-14,59	10	46.246	19	1.483
Beyoğlu	229.000	-14,32	9	25.444	9	1.546
Beşiktaş	192.210	-12,80	11	17.474	20	2.384
Eyüp	211.986	12,39	242	876	64	1.141
Z. Burnu	165.679	22,77	11	15.062	15	1.000
Kadıköy	648.282	23,00	33	19.645	3	2.070
Bay. Paşa	212.570	24,17	8	26.571	25	1.282
Üsküdar	395.623	25,53	35	11.304	32	1.845
Sarıyer	171.872	30,58	146	1.177	93	1.741
Beykoz	163.786	38,97	396	414	97	2.687
Adalar	19.413	54,47	10	1.941	568	2.687
G. Os.Paşa	393.667	59,95	163	2.615	29	1.182
K. Çekmece	479.419	69,45	152	3.154	34	1.254
Bakırköy	1.328.276	80,28	131	10.140	2*	2.194
Kartal	611.582	91,58	234	2.613	26*	1.538
Pendik	295.651	93,03	199	1.486	58*	1.273
Umraniye	301.257	148,86	150	2.008	48	1.388
Kâğıthane	269.042	159,82	16	16.815	45	1.122
Büyükşehir Belediyesi Sınırları Dışındaki İlçeler						
B. Çekmece	142.910	179,10	213	671	63	
Çatalca	64.241	23,42	1502	43	147	
Silivri	77.599	66,58	778	100	150	
Yalova**	113.417	45,75	492	231	90	
Şile	25.372	53,30	736	43	237	
Toplam	7.309.190	44,78	5.712	1.280		

Kaynak: DİE 1993a, 1993b: (a) DİE (1997) s. 2-8. (b) Sönmez, *age*, 1996, s. 108.
* 1996 ilçe sınırlarına göre
** Yalova ilçesi 1998'de "il" yapılarak İstanbul'dan ayrılmıştır.

kaybetme nedenleri ile Eminönü ya da Zeytinburnu ilçelerinin nüfus kaybetme nedenleri bütünüyle aynı olmayabilir.

Çevre konumda bulunan ilçelerde nüfus çok hızlı artmaktadır. Bu ilçelerin genellikle alanları geniş, yoğunlukları görece azdır (Tablo 5). 1985-1990 döneminde Kâğıthane,[33] Ümraniye, Kartal, Pendik, Bakırköy, K. Çekmece ve B. Çekmece, nüfusu çok hızla artan ilçelerdir. İlçe nüfus artışlarındaki farklılaşmalara bakarak yeni gelenlerin çevre konumundaki ilçelere yerleştiklerini düşünmek mümkündür.

30. Toplam 918 ilçe ile hesaplanan GSYİH sıralamasında, nüfusu en hızla azalan Şişli, Türkiye birincisi konumundadır. Nüfusu azalan diğer ilçeler de (Beyoğlu, Beşiktaş, Eminönü, Fatih) GSYİH sıralamasında ilk yirmiye girmektedir. (DİE, 1997b). Buna karşın, daha çok sayfiye yeri olarak kullanılan Adalar ilçesi GSYİH sıralamasında 568. gelmektedir (Tablo 5).

31. Güvenç ve Işık, *age*.

32. DPT'nin ilçelerin gelişmişlik düzeyine ilişkin çalışmasında bu ilçelerin endeks değeri daha yüksek olarak gösterilmektedir. Örneğin, endeks değeri iki binin üstünde olan dört ilçe vardır: Adalar, Beşiktaş, Bakırköy (yeni sınırları ile) ve Kadıköy. Bunları Sarıyer, Üsküdar, Şişli ve Eminönü takip etmektedir. 1990'dan sonrakl ilçeleri de kapsadığı için, sonradan bölünen Bakırköy, Kartal ve Pendik ilçeleri için verilen bu değerler bu çalışmadaki ilçe sınırlarına uymamaktadır.

33. Kâğıthane yoğunluğu yüksek, alanı dar olmasına rağmen, nüfusu çok hızla artan tek ilçedir. 1985'ten sonra Şişli'den ayrılarak ilçe yapılan Kâğıthane'nin hızlı nüfus artışı ve Şişli'nin çok düşük olarak belirlenen nüfus artış hızının bir ölçüde bu sınır değişikliklerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 6. Göç Edenler, Taşınanlar ve Taşınmayanların İstanbul İlçelerine Göre Dağılımı (1990) %

İlçeler	Taşınmayan	İçe Göç Eden	İçe Taşınan	Dışa Taşınan	Toplam	Toplam Yerleşik Nüfus (N) % 5 Örnekte	Net Göç Hızı (%) 1985-1990
Toplam	75,1	14,9	10,0	(10,0)	100,0	334.955	
Eminönü	77,5	16,1	6,4	(37,5)	100,0	2.570	-269,4
Şişli	84,4	9,9	5,7	(29,3)	100,0	11.880	-211,2
Eyüp	82.0	11,7	6,4	(18,9)	100,0	9.670	-118,2
Beşiktaş	81,1	10,7	8,2	(18,1)	100,0	9.670	- 94,7
Beyoğlu	86,6	9,1	4,3	(13,8)	100,0	10.364	- 90,2
Fatih	85,0	10,0	5,0	(13,6)	100,0	21.880	- 83,1
Zeytinburnu	79,9	14,9	5,2	(11,4)	100,0	7.305	- 60,4
Çatalca	88,8	6,8	4,4	(10,2)	100,0	2.766	-56,2
Bakırköy	74,3	17,5	8,2	(13,5)	100,0	59.895	-51,6
Sarıyer	81,3	11,0	7,7	(10,5)	100,0	7.924	-27,4
Üsküdar	78,8	12,8	8,5	10,6)	100,0	18.269	- 21,1
Beykoz	83,8	11,3	4,9	(7,0)	100,0	7.540	-20,6
Yalova	81,1	14,3	4,6	(4,6)	100,0	5.326	-0,2
Kadıköy	79,5	11,6	8,8	(8,9)	100,0	31.081	0,2
G. Os.Paşa	79,4	14,5	6,1	(5,8)	100,0	17.415	2,9
Şile	82,7	6,0	11,3	(9,8)	100,0	1.188	14,4
Kâğıthane	81,1	12,2	6,7	(4,5)	100,0	12.263	22,7
Silivri	79,9	9,7	10,5	(7,9)	100,0	3.469	26,3
Adalar	64,4	7,8	27,7	(24,7)	100,0	1.156	29,9
Pendik	72,9	19,5	7,6	(2,1)	100,0	13.352	56,1
Kartal	68,2	20,8	11,0	(4,1)	100,0	27.348	71,2
Bayrampaşa	74,1	11,2	14,8	(7,5)	100,0	10.112	76,1
B. Çekmece	74,1	26,1	17,0	(4,1)	100,0	6.020	137,6
Ümraniye	59,8	19,2	20,9	(3,5)	100,0	15.155	191,5
K. Çekmece	51,3	19,6	29,1	(2,5)	100,0	21.999	306,9

Kaynak: İstanbul Nüfus sayımı % 5 Örneği. Not: Bilinmeyenler hesaplamalardan çıkartılmıştır.

Göç Edenlerin Yer Seçimi

1985-1990 arasında İstanbul'a göç edenler, yerleşik nüfusun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturmaktadır. Bakırköy ilçesi (1990 sınırları ile) tek başına göçmenlerin yüzde 20'sini bünyesinde toplamıştır. Diğer yüzde 20, Kartal ve Küçük Çekmece'ye yerleşmiştir. Doğal olarak, her ilçenin alan kapasitesi aynı değildir. Küçük ilçeler göç edenlerin daha az bir kısmını barındırabilmektedir. Örneğin, en küçük beş ilçe -Şile, Adalar, Çatalca, Silivri ve Eminönü- toplam göç edenlerin ancak yüzde 2'sini barındırmaktadır.

İlçe nüfuslarına göre göç edenlerin oranına baktığımızda, daha dengeli bir dağılım gözükmektedir. Göç edenler, çoğunlukla ilçe yerleşik nüfusunun yüzde 19 ile 20'sini oluşturmak-

tadır. Buna, dönem içinde nüfus kaybeden ilçeler de dahildir (Tablo 6). En düşük göçmen oranı Şile (yüzde 6), en yüksek ise Büyük Çekmece'de (yüzde 26) bulunmaktadır.

Bu bulgular iki açıdan önemlidir. Birincisi; bazı ilçelerin hızlı nüfus artışları yalnızca göçlerle açıklanamaz. İlçeye başka ilçelerden taşınanların da bu hızlı artışta payı olmalıdır.[34] İkinci bulgu ise, dönem içinde nüfus kaybeden ilçelerin de önemli ölçüde göç almış olmasıdır. Diğer bir deyişle, bu ilçelerde nüfus hareketleri çift yönlü olarak yoğundur.

İl içi hareketlilik-ilçeden ilçeye taşınanlar

İlçe nüfus artış hızları ve nüfus büyüklükleri göçler kadar, taşınanlardan da etkilenmektedir. Bu dönem içinde, beş yaşın üstündeki yerleşik nüfusun yüzde 10'u bir ilçeden diğerine taşınmıştır. Taşınanların il nüfusu içindeki oranları göçle gelenlere yakın bir düzeydedir.

Taşınanların en çok gittikleri ilçe Küçük Çekmece'dir. Toplam taşınanların yaklaşık yüzde 20'si bu ilçeye gitmiştir.[35] Toplu konut yapımının en yoğun olduğu bu ilçenin İstanbullular için bir cazibe merkezi haline geldiği düşünülebilir. Bakırköy, Ümraniye, Kartal ve Kadıköy'de toplam taşınanların yaklaşık yüzde 40'ı yaşamaktadır. Bazı ilçeler il içi hareketlilikle nüfus kazanırken, bazıları kaybetmiştir. Örneğin, Bakırköy'de taşınanların trafiği çok yüksek olmuştur. Pek çok kişi bu ilçeye taşınmış, fakat yine pek çoğu bu ilçeden başka ilçelere gitmiştir. Hatta gidenler gelenlerden çoktur. En çok terk edilen ilçeler Bakırköy, Şişli, Fatih ve Kadıköy'dür. Bu dört ilçeyi taşınarak terk edenler toplam taşınanların yarısından fazladır.[36]

Gidenlerle gelenler arasında önemli fark olmadığı durumlarda ilçe nüfusları taşınanlardan etkilenmemekte ancak, nüfus kompozisyonları değişebilmektedir. Yalova ve Kadıköy ilçe nüfusları taşınanlardan hemen hiç etkilenmemiş gözükmektedir (Tablo 6). Öte yandan, başta Küçük Çekmece olmak üzere, Ümraniye, Büyük Çekmece, Bayrampaşa, Kartal ve Pendik'te net taşınanlar, nüfus artış hızının yüksekliğini önemli ölçüde açıklayabilmektedir.

Eminönü, Şişli, Eyüp, Beşiktaş, Beyoğlu, Fatih, Zeytinburnu gibi nüfus kaybeden ya da yavaş artan ilçelerde net taşınan hızları da çok yüksek negatif değerlerdedir. Buralardan İstanbul'un dışına giden hiç kimse olmamış olsa bile, nüfusun önemli bir kısmı başka ilçelere taşındığı için, göçlerle nüfusları zaten fazla artamazdı. Özetle, taşınanlar, özellikle nüfusu çok hızla artan veya azalan ilçelerdeki farklılaşmaları açıklamakta oldukça önemli gözükmektedir.

Gerek göç edenler, gerekse taşınanlar çevre ilçelere, merkez ilçelerden daha fazla rağbet ettiklerinden, il içi nüfus hareketliliğinin doğrultusu genelde, merkezden çevreye doğru ya da çevre ilçeleri arasında olmaktadır. Metropoliten kentin yaygınlaşarak büyüdüğünü gösteren bu örüntü beklenen bir bulgudur.[37] Ancak, merkez ilçelere doğru hareket de hiç küçümsenemeyecek ölçüdedir: Toplam nüfus haketliliğinin üçte biri çevreden merkeze doğru ya da merkezi konumdaki ilçeler arasındadır.[38]

Göç edenler ve taşınanlar birlikte ele alındığında, İstanbul ilçelerinin nüfus kompoziyonu çok hızlı bir biçimde değişiyor olmalıdır. Küçük Çekmece, Ümraniye, Pendik, Büyük Çekmece, Kartal, Kâğıthane gibi ilçelerden diğer ilçelere taşınanların görece az olmasına bakarak, bu ilçelerden İstanbul dışına da göç edenlerin diğerlerine göre daha az olduğunu düşünebiliriz. Bu ilçeler kompozisyonlarını gelenlerle önemli ölçüde değiştirirken, diğerleri çift yönlü hareketliliğin etkisi altında daha karmaşık bir değişim örüntüsü çizmektedir. Dolayısıyla, nüfusları hızlı artmasa bile onlar da son derece dinamik bir nüfus yapısına sahiptir.

34. Tabii, ilçelerin verdikleri göçler bilinseydi nüfus artışlarındaki farklılığın açıklaması daha doğru bir şekilde yapılabilirdi. Maalesef yurtdışına göç edenler hiç bilinmediği gibi, % 5 İstanbul nüfus sayımı örneği, İstanbul'dan diğer illere gidenleri doğal olarak kapsamamaktadır. Bu nedenlerle, ilçe bazında dışa göç edenler hakkında bilgi, bu çalışma kapsamında bulunmamaktadır.

35. Özbay, F., "Migration and Intra-Provincial Movements in İstanbul: 1985-1990", *Boğaziçi Journal*, S. 11 (1-2), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1997, s. 115-150.

36. Özbay, F., *agm*, 1997.

37. Koksal ve Özbay, *agm.*, 1987.

38. Özbay, *agm.*, 1997.

İlçelerarası Toplumsal Farklılaşma

Kentsel gelişme ile toplumsal katmanlar arasındaki farklılaşmanın mekâna yansımasına ilişkin kuramlar, İstanbul örneği üzerinde çeşitli biçimlerde sergilenmiş, tartışılmıştır. Kıray, küçük üreticiliğin yaygın olduğu geleneksel kent dokusunda işyeri konut birliğinin önemini göstermiş ve modern kentlerin oluşumunda üretimin büyümesi ve modernleşmesine paralel olarak, önce konut alanlarının, özellikle orta sınıf hanelerin, iş merkezlerinin yaygınlaştığı alanlardan kaçtığını anlatmıştır.[39] Bu oluşum, yukarıda sergilendiği gibi, İstanbul'da gözlenmektedir. Bünyesinde işyerlerini büyük ölçüde barındıran Şişli, Eminönü, Beyoğlu gibi ilçeler, üst-orta sınıfların yaşama alanı olmaktan önemli ölçüde çıkmış, işyerlerinin yaygınlaşması ile konut alanları azalmıştır. Bu ilçelerde bir yandan nüfus azalmakta bir yandan da nüfus kompozisyonunda önemli değişiklikler olmaktadır.

1950'lerde, kitlesel göçün başlaması ile, yeni gelenlere yeterli iş ve konut olanağını sağlayamayan azgelişmiş ülke metropolleri, onların kentin eteklerinde enformel konut alanları yaratmalarına neden olmuş, popülist politikalarla bu uygulama kentin bütününü etkileyecek ölçülerde gelişmiştir.[40] Kent sınırları zamanla bu bölgeleri de içine alabilecek biçimde genişlemiş ve yeni ilçeler oluşmuştur. Dolayısıyla, kentte merkezi konumdaki ilçeler ile çevre ilçeleri arasındaki toplumsal farklılaşma, 1950'lerde başlayan kitle göçü ile belirginleşmiştir. Güvenç ve Işık, 1990 İstanbul nüfus sayımı yüzde 5 örneği verilerini kullanarak, farklı katmanların İstanbul'daki mekânsal dağılımı hakkında kapsamlı bir çalışma yayımlamışlardır.[41] Bu çalışmada mahalle bazında yapılan tespitlerle, özellikle Adalar, Sarıyer, Beşiktaş, Kadıköy, Bakırköy'de yer alan sahil şeridinin, elitlerin yerleşim alanı biçimine dönüştüğü gösterilmiştir. İlçe bazında olmamakla birlikte, Güvenç ve Işık'ın bulguları da merkez ve çevre ilçeleri arasındaki toplumsal farklılaşmaya destek vermektedir.

İlçelerarası toplumsal farklılaşmayı mutlak olarak düşünmek yanlıştır. Her ilçede farklı toplumsal katmanlardan nüfus bulunmaktadır. Ancak, istatiksel olarak, nüfus kompozisyonlarında belirginleşen bir farklılaşmadan söz etmek mümkündür. Bu farklılaşma, göç edenlerin ve taşınanların yer seçimini etkilediği gibi, onların hareketleri ile de artmaktadır. Aşağıda yalnızca kişilerin eğitim durumları göz önüne alınarak, yer seçiminde tesadüfi olmayan bir eğilimin olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

39. Kıray, M., *agm.*, 1982.

40. Ekinci, O., *age.*, 1995.

41. Güvenç ve Işık, *agm.*, 1996.

Yer Seçiminde Eğitimin Rolü

Göç edenlerin ve kent içinde taşınanların yer seçimlerinin ve hatta incelediğimiz dönem içinde yer değiştirmeyenlerin bu kararlı tutumlarının, İstanbul'da ilçeler arası nüfus artışını farklılaştırdığı gibi, aralarındaki toplumal farklılaştırmayı da netleştirdiği ileri sürülebilir. (Tablo 7).

Beşiktaş, Kadıköy ve Adalar ilçelerine göç edenler, oransal olarak diğer ilçelere göç edenlerden daha eğitimlidir. Özellikle, Beşiktaş'a gelen her iki kişiden biri lise ve/veya daha fazla eğitim almıştır. Bu, Türkiye ve İstanbul için çok yüksek bir orandır. Göçlerin yanı sıra, Beşiktaş ve Kadıköy'e taşınanlar arasında da eğitimli olanların oranı bir hayli yüksektir (yüzde 40'ın üstünde). Bu ilçelerden başka ilçelere taşınanların arasında eğitimli olanların oranı gelenlerden daha düşüktür. Özetle, Beşiktaş ve Kadıköy'ün göç ve taşınanlar yoluyla eğitim kompozisyonlarını homojenleştirdikleri ve iyileştirdikleri açıktır.[42] Bu ilçeler için göçün olumsuz etkilerinden söz etmek mümkün değildir.

42. Örneğin, 1985'te Beşiktaş'ta lise ve üstü eğitimlilerin oranı % 35'ti (DİE, 1988; Tablo 9, s. 25). 1990'da bu oran % 40'a yükselmiştir (DİE, 1993b, Tablo 9, s. 54). Bu hızlı artışın yalnızca beş yıl içinde yerleşik nüfusta liselerden mezun olanlarla açıklanması zordur.

Tablo 7. İstanbul İlçelerinde Son Beş Yılda Göç Eden ve Taşınanlar Arasında Lise ve Daha Üst Eğitim Almış Olanların Oranı (1990) (%)

İlçeler	İçe Göç Edenler	Içe Taşınanlar	Dışa Taşınanlar	Toplam Yerleşik Nüfus
Çatalca	18,7	15,6	13,8	6,8
Gazi O. Paşa	11,0	7,9	11,7	7,4
Bayrampaşa	15,3	9,6	9,5	8,4
Şile	15,5	9,6	9,5	8,5
Eyüp	10,5	12,7	9,9	8,6
Kâğıthane	11,6	11,6	11,0	8,6
Zeytinburnu	13,3	16,3	11,0	9,0
B. Çekmece	10,6	11,4	37,1	9,4
Ümraniye	12,1	12,2	10,1	9,7
Pendik	10,5	12,9	23,4	10,0
Beykoz	12,1	12,9	23,4	10,2
Beyoğlu	13,3	20,4	15,9	10,9
Silivri	14,9	34,2	30,4	10,9
Eminönü	11,3	17,1	21,5	12,2
K. Çekmece	17,2	13,1	17,0	13,3
Kartal	13,4	18,1	24,0	14,7
Yalova	20,0	32,0	32,7	15,0
Bakırköy	15,8	32,0	15,4	15,5
Sarıyer	18,7	21,8	20,0	16,0
Fatih	23,3	23,5	22,5	18,1
Üsküdar	23,2	27,9	20,8	19,1
Şişli	18,5	33,6	20,5	21,6
Adalar	30,0	34,7	31,8	28,2
Kadıköy	35,6	42,9	27,6	34,6
Beşiktaş	48,2	43,1	34,6	39,9
Toplam	17,2	19,3	19,3	16,0

Çoğu ilçede göç edenlerin ve taşınanların arasında eğitimli oranı, yerleşik nüfusun eğitimli oranından biraz fazla, ama bu oranlara yakın düzeydedir.[43] Bu bulgu, gelenlerin kendilerine benzer insanların bulunduğu yerleşimlere yöneldiklerinin bir göstergesi sayılabilir. Örneğin Beşiktaş, Kadıköy ve Adalar'ın yanı sıra Fatih, Sarıyer, Şişli ve Üsküdar'a gelenler arasında eğitimlilerin oranı, diğer ilçelere gidenlerden daha yüksektir (Tablo 7). Ama zaten yerleşik nüfusun eğitim oranları da bu ilçelerde yüksekçedir. İlçeler arası eğitim oranlarındaki farklılık, gelenlerle yerleşik nüfus arasındaki farklılıktan daha fazladır.

İstisnalar yok değildir. Örneğin Çatalca, Şile, Silivri ve Yalova gibi büyükşehir belediyesi sınırlarının dışında kalan ilçelerde gelenlerin yerleşik nüfusun eğitim düzeyini artırdığı söylenebilir. Örneğin, Çatalca'da eğitimli nüfus oranı yüzde 7 iken göç edenlerin arasında

43. Eğitim farkı bir ölçüde hareketli olanların, olmayanlara kıyasla daha genç olmaları ile açıklanabilir.

eğitimlilerin oranı yaklaşık yüzde 19, taşınanların arasında eğitimli olanların oranı yüzde 16 civarındadır (Tablo 7). Buralara göçle gelenlerin önemli bir bölümü yurtdışından, çoğunlukla da Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelenlerdir ve eğitim durumları ortalama olarak Anadolu'dan gelenlerden yüksektir.[44]

Diğer bir istisnai durum, Şişli, Beyoğlu ve Eminönü gibi iş merkezlerinin yoğun olduğu ilçelerde gözlenmektedir. Buralara göç ederek gelenler görece düşük eğitim oranlarına, taşınarak başka semtlerden gelenler de daha yükek eğitim oranına sahiptir. Özellikle, Şişli ve Beyoğlu'na taşınanlar buralardan gidenlerden de daha eğitimlidir. Ancak, göçle gelenlere ve gidenlere oranla sayıları azdır.

Bu ilçelerin gelecekte eğitim kompozisyonlarının hangi yönde gelişeceği biraz da ilçe belediyelerinin politikalarına bağlıdır. Örneğin, Eminönü belediyesi ilçenin turistik görünümünü bozduklan gerekçesiyle küçük işyerlerini kapatmaya çalışmaktadır. Bu, küçük işyerlerinde veya yakınlarında kalan daha az eğitimli göçmen grupların büyük olasılıkla başka ilçelere taşınması demektir. Benzer bir politika 1980'de Beyoğlu'ndaki Tarlabaşı'ndaki tarihi evlerin yıkılmasıyla uygulanmış ve buralarda oturan yoksulların başka yerlere gitmeleri sağlanmıştı.

Sonuç

Özetlemek gerekirse, İstanbul'a hem yoksul hem de varlıklı göçmenler gelmektedir. Ekonomik gerileme dönemlerinde göç hacmi küçülmekte; İstanbul'a muhtemelen, sadece daha üst sosyoekonomik düzeydeki göçmenler gelmektedir.

Yoksul ve varlıklı göçmenleri beraberinde taşıyan kitlesel göç dalgaları, ekonominin canlanma dönemlerinde görülmektedir. Son göç dalgasının, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelenler açısından siyasi bir boyutu da vardır. Dolayısıyla, bu son dalgada yoksulluk oranının daha yüksek olması beklenebilir.

"Yoksul" göçmenlerin farklı dönemlerde farklı özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Genel olarak bakılacak olursa, daha önceki göç dalgalarında "kır yoksulları" İstanbul'a yerleşmeye geldiler. Bunların toplam göçmen sayısı içindeki oranı, kısmen ülkedeki kırsal-kentsel nüfus oranlarındaki değişime bağlı olarak, zaman içinde keskin bir düşüş gösterdi. On yıl kadar süren son göç dalgası içindeki "yoksullar" genellikle "kent yoksulları" idiler. 1985-1990 arasında İstanbul'a göçle gelenler, kendi aralarında oldukça heterojen bir gruptur. Yüzde seksen gibi bir çoğunluk bir ilçe merkezi ya da il merkezinden gelmektedir. Doğrudan köylerden gelenlerin oranı sanıldığından çok azdır. Gelenler bütün ilçelere dağılmıştır. Bununla birlikte, alanı geniş, yoğunluğu az olan çevre ilçelerine gidenler çok daha fazladır. Bu ilçelerin hızlı nüfus artışlarında göçle gelenlerin payı önemlidir.

İstanbul her bölgeden göçmenler için, ama ağırlıkla azgelişmiş bölgelerden gelenler için, giderek daha büyük bir çekim merkezi halini aldı. Göçmen akımının ana yönü doğudan batıya idi. Bu eğilimin, kuşkusuz hem toplumsal ve ekonomik, hem de siyasi nedenleri vardır. Sadece toplumsal ve ekonomik faktörleri esas alan eski içgöç kuramları, güncel göçmen akımlarını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla içgöç araştırmalarının, siyasi faktörleri ciddi bir biçimde hesaba katan uluslararası göç kuramlarının açıklamalarından yararlanmaları gereklidir.[45]

İstanbul'daki göçle ilgili çalışmalarda ihmal edilen bir konu, ters yöndeki göç akımları me-

44. Özbay, F., *agm.*, 1997.

45. Siyasi sorunlar nedeniyle göç, ele alınan dönemdeki göçün en önemli özelliği değildi. Doğu ve Güneydoğu'dan gelenlerin sayısı 1985-1990 döneminde Karadeniz'den gelenlerin sayısından fazla değildi. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu'dan İstanbul'a gelenler nüfusun % 15'ini geçmez. Ancak bu göçmenlerin sayısındaki artış, diğer bölgelerden gelenlerinkinden çok daha hızlı oldu. 1980-1990 arasında sayıları üç misli arttı.

selesidir. İstanbul'dan ayrılanlar, nüfus yükünü azaltmaya yardımcı olduklarından olacak, daha önemsiz görülmektedir. Gelen göç sorununun aşırı abartıldığı, buna karşın nüfusun büyüme dinamiklerinin ve çift yönlü nüfus hareketlerinin nüfus kompozisyonuna etkilerinin göz ardı edildiği kanısındayım. 1985-1990 dönemiyle ilgili veriler İstanbul'da önemli ölçekte ters göç akımları olduğunu göstermiştir. İstanbul'dan ayrılan göçmenler seçiciydiler: Üretken çağında eğitimli erkekler. Bu seçicilik İstanbul'un nüfus kompozisyonunu olumsuz yönde etkiledi. İstanbul, giden bu göçmenler yoluyla batı ve güney illerinin büyüme ve kalkınmasına önemli katkılarda bulunmaktadır. Ne yazık ki, yurtdışına giden göçmenlerle ilgili bilgi yoktur. Onların da çalışma çağında ve eğitimli olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu, üzerinde çok az bilgi sahibi olduğumuz önemli bir araştırma alanıdır.

İstanbul'un, tek bir birim olarak ele alındığında göçün etkileri konusunda anlamlı analizler yapılmasına imkân vermeyecek kadar büyük olduğu düşünülebilir. Göçmenlerin sayısı ve özellikleri ilçeden ilçeye büyük farklılıklar göstermektedir. Nitekim göçmenlerin üçte ikisi İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki çevre ilçelere yerleşmişlerdir. Merkezdeki ilçeler de göç almış, ama sonuç olarak buralarda nüfus azalmıştır. Ancak göçmenler de seçici davranmış, eğitimli ve kent kökenli göçmenler daha çok merkezde yer alan ilçelere yerleşmişlerdir.[46]

İstanbul'un göçmen olmayan sakinleri de ilçelerin farklı büyüme ve gelişme dinamiklerine katkıda bulunmuştur. Onların bir ilçeden diğerine hareketleri gelişigüzel olmamış, yerleşme tercihleri göçmenlerinkilerle büyük ölçüde çakışmıştır: Hareketlerinin ana yönü merkezden çevreye olmakla birlikte, çevreden merkeze doğru bir ters akım da gözlenmiştir. Genelde, kent kökenli eğitimli gruplar merkezdeki ilçelere taşınma, diğerleri çevre ilçelere yönelme eğilimi göstermişlerdir. Fakat tek tek ilçeler bazında yapılan incelemede bu eğilimin daha belirsiz olduğu gözlenmiştir.

İlçe nüfus artışlarını yalnızca göçle açıklamak mümkün görünmemektedir. İl içinde taşınanlar da göç kadar nüfus artış hızlarını etkileyecek büyüklüktedir. Hatta bazı ilçelerin hızlı artışlarını göçlerden çok taşınanlar etkilemektedir. Taşınanlar belki de daha önceki dönemlerde İstanbul'a yerleşmiş olan gruplardır. Bu konu hakkında bilinenler kısıtlıdır. Nüfusun sürekli devingenliğini dikkate alan göç ve nüfus çalışmaları yapmamız gerektiği açıkça görülmektedir.

Göç hareketlerinden olumlu bir şekilde etkilenen ilçelerin çoğu merkezdekilerdir. Fakat Adalar, Bakırköy ve Sarıyer gibi çevre ilçeler de nüfus hareketinden olumsuz biçimde etkilenmemiştir. Şile ve Çatalca'nın nüfus kompozisyonlarında da bir iyileşme görülmüştür: Bu ilçeler bu tür nüfus hareketlerinin dinamiği ile kentlileşiyor olabilirler. Bütün bunlar esas olarak tek bir faktöre, eğitime dayanılarak yapılmış çok genel yorumlardır. Ancak bu bilgi genel sorun bölgelerini, yani göç hareketlerinden olumsuz etkilenen yerleri de ortaya çıkarmaktadır. Gaziosmanpaşa, Ümraniye, Eyüp, Kâğıthane, Büyük Çekmece, Eminönü, Kartal, Pendik ve Beykoz, üzerlerinde özellikle durulması gereken ilçelerdir, zira nüfus hareketlerinin dinamiği, onların insan sermayelerini iyileştirmesine hiç de yardımcı olmamıştır.

1985-1990 arasında nüfus kaybeden ilçeler sanki göçe kapalı imiş gibi gözükmektedir. Oysa bu ilçelerin de önemli oranlarda göç aldıkları gözlenmiştir. Ayrıca, yine bu ilçelere başka ilçelerden de taşınanlar olmaktadır. Ancak, nüfus artışlarındaki negatif değerler, bu ilçelerden gidenlerin çok olması ile belirlenmektedir. Göçle dışarı gidenler bilinmese bile,

46. Yurtdışından gelen eğitim düzeyi yüksek göçmenler bir istisnaydı: Silivri, Şile ve Yalova gibi İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırları dışındaki ilçelerde yoğundular. Bu da bu göçmenlerle ilgili özel araştırma yapılması gerektiğini gösterir.

taşınma yolu ile bu ilçeleri terk edenler nüfus azalmalarını açıklayabilecek ölçüdedir. Genellikle merkezi konumda olan bu ilçelerde nüfus kompozisyonu bu çift yönlü nüfus hareketlerine maruz kalarak değişmektedir.

Her ilçe eğitimli ve eğitimsiz göçmen veya taşınan almaktadır. Bununla birlikte, belli ölçüde bir seçicilik de söz konusudur. Örneğin, Beşiktaş'a gidenler arasında eğitimli olanların oranı yüzde 40'ın üzerinde iken Gaziosmanpaşa'ya gidenlerin arasında bu oran yüzde 10 civarında veya bunun altındadır. İlçelerarası var olan farklılaşmayı nüfus hareketleri pekiştirmektedir. Ayrıca idari bölünüşle ilgili kararlar da ilçelerarası farklılaşmada etkin olmaktadır.

İzlenimsel göç ve nüfus tahminleri yapanlar, göç edenlerin kentin varoşlarında yaşadıklarını vurgularken, belki de haklı olarak yeni göç edeni eskisinden ayırmazlar; yani il içi taşınmayı da göçün bir parçası olarak gözlerler; ancak, göçle gelenler arasındaki statü farklılaşması üzerinde durmazlar, statü farklılaşmasının yer seçimini, il içinde taşınma ya da taşınmama kararlarını etkilediğini görmezlikten gelirler. Bunun yarattığı temel sorun, göç edeni "köylü", "yoksul", "marjinal"; "yerli" nüfusu ise "kentli", "varlıklı" varsaymaktır. Bu ele alış, kentin yarattığı yoksullaşmaya, marjinalleşmeye ve buna bağlı olarak ortaya çıkan nüfus hareketlerine duyarlı olmayı engeller.

Göçmenlerin ve kent içinde taşınanların seçiciliği İstanbul'da ilçeler düzeyinde bile en azından iki ayrı dünya olduğunu göstermektedir. Beşiktaş ve Gaziosmanpaşa bu iki ayrı dünyayı yansıtan en tipik iki ilçedir. Dolayısıyla, eğer bir "göç sorunu" varsa, bu Beşiktaş'ın değil, Gaziosmanpaşa'nın sorunudur. Zira Beşiktaş, göç sayesinde nüfusunun niteliğini iyileştirmiştir. Çevre ilçelerdeki hızlı nüfus artışı sorunun sadece bir bölümüdür ve göçmen olmayıp de kent içinde taşınanlar bu nüfus artışına ciddi ölçüde katkıda bulunmaktadırlar. Sorunun diğer yönü, bu hareket trafiği sonucunda buralarda meydana gelmekte olan kompozisyon değişikliğidir. Yine bundan da göçmenler tek başlarına sorumlu değillerdir. Diğer bir deyişle, 1985-1990 döneminde İstanbul'a hiç göç olmasaydı da, ilçe nüfuslarının farklı hızlarda arttığını görecek ve kent içinde iki ayrı dünya bulunmasının sorunlarıyla karşı karşıya olacaktık.

1990'larda süren ilçelere göre tabakalaşma, henüz tamamlanmamıştır. İdari olarak, büyük ve heterojen bir ilçenin iki veya daha fazla homojen ilçelere bölünmesi, bu süreci 1990'larda kuşkusuz hızlandırmıştır. Gelecekte, nüfusun ilçe düzeyinde farklılaşması il idaresinde yapısal değişiklikleri zorlayan bir güç olabilir. Yalova'nın ayrı bir il olarak İstanbul'dan ayrılması ileride bu çizgide olabilecek gelişmelerin işaretidir.

İstanbul'daki nüfus dinamikleri, eşitsizlikleri gidermek için ciddi önlemler alınmadığı takdirde kentteki eşitsiz gelişmenin devam edeceğini göstermektedir. Cevaplanması gereken bir soru da şudur: Gelecekte İstanbullu kavramı, bu eşitsizliklerle yaşamayı ve bunlara katlanmayı öğrenen kişi anlamına mı gelecektir?

Ferhunde Özbay, Prof. Dr.
Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

TÜRKİYE'DE İÇGÖÇÜN DEĞİŞEN YAPISI

Mümtaz Peker

Bu denemenin amacı, Türkiye'de içgöç çalışması için nelerin araştırılması gerektiğini tartışmaktır. Türkiye'de 1945-50 döneminden günümüze kadar süregelen içgöçlerin değişen yapısı, araştırmada incelenecek konuların önceliğini belirlemektedir. Göçmenlerin varış noktalarında; istihdam, sınıfsal farklılaşma, uyum-gerginlik ve barınma gereksiniminden çıkıp kentsel konut piyasasının bir öğesi haline gelen gecekondunun değişen mülkiyet niteliği, göç çalışmasında öne çıkan noktalar olmaktadır.

Türkiye'de 1945-50 döneminden günümüze kadar olan içgöçleri ve kentleşme olgusunu tiplendirdiğimizde, karşımıza iki örüntü çıkmaktadır. İlk örüntü; ulusal kalkınmacı politikanın yerine liberal düşüncenin egemen olmaya çalıştığı, fakat kamunun öncülüğünün sürdüğü 1950-80 dönemindeki, göçlerin varış noktasının hâkim kentlere yöneldiği kır-kent göçü tipidir. İkinci örüntü ise, kamunun üretimden vazgeçmesi, küçültülmesi (özelleştirme) gibi fikirlerin öncülüğünde ekonomik liberalizme geçiş ve ekonominin uluslararası nitelik kazanma sürecinde yaşanan kent-kent arası göçler ile hâkim kentlerin büyük kentlere dönüşmesinin yanı sıra, bölge çekim merkezlerinin oluşma sürecidir.

İki tipte de egemen olan nokta, gönüllü göç olgusudur. Ancak, ikinci tipte, 1990'larda güvenlik nedeniyle Doğu ve Güneydoğu'dan göçler, sosyal sistemde ihmal edilemeyecek boyutlara ulaşmıştır. Öte yandan, göç olayına zaman boyutunu eklediğimiz için, bu tiplendirmede ikinci örüntünün bir alt öğesi olarak ele alınan "akım-karşı akım" olayı, bu dönemde (1980-1995) yaşanmaya başlamıştır.

İki örüntü halinde tiplendirdiğimiz göçü, yalnızca bir nüfus hareketi olarak değil, göçmeni kalkış ve varış noktasında yukarıda belirttiğimiz dört konunun öznesi olarak içerecek eylemler bütünü olarak görmek gerekir. Olaya böyle yaklaşınca, göç-kentleşme ilişkisi, bir yönüyle nüfusun mekândaki hareketliliği ile nüfusun sahip olduğu kaynakların yeniden dağılımı ve üretime katkısıdır. Olayın ikinci yönü ise, göç edenin, varış noktasında emeğini, kaynaklarını değerlendiriş biçimine göre sistemdeki dikey hareketlilikle kazandığı yeni statü ve katmanlaşmadır. Söz konusu süreçte, göçmenin sistemde üretici ve tüketici rollerini yerine getirme veya getirmeme durumuna göre, sosyal sistemde uyum ya da gerginlik görülür.

1950-1997 yılları arasında, hızlı bir içgöç ve buna bağlı olarak varış noktasındaki devingenlik ile katmanlaşan yeni kentlilerin (göçmenlerin) durumunu analiz ederken, konu şu ana başlıklar altında incelenebilir: a) Göç edenlerin varış noktasındaki barınma koşullarındaki değişim ve bunun zaman içinde kentsel konut piyasasını etkilemesi, b) Göç edenlerin kentsel üretim sürecine katılımlarında, kalkış noktasındaki emeğin niteliğinin kentsel işlere uygunsuzluğunun yanı sıra, ülkenin değişen ekonomik politikaları sonucu, bu yeni kentlilerin kentsel işler yerine türedi işlerde yoğunlaşmaları ve örgütsüzleşmeleri nedeniy-

le kentsel iş piyasasındaki değişimler, c) Göçmenlerin, varış noktasındaki ilişkiler bütününü, kalkış noktasının aile kurumu eksenindeki değerleri ile sürdürmesi ve kentin karmaşık ilişkiler ağı ve boyutları karşısında, aile kurumu eksenli ilişkiler ağını din kurumu ile pekiştirmesi, d) Kalkış-varış noktaları arasındaki ücret farkı ile, işçileşme-türedi işlerde çalışma sonucunda sınıfsal farklılaşma.

Türkiye'de içgöçlerin değişen yapısını anlayabilmek için kuramsal açıklamalara ihtiyaç vardır. İlk örüntü için, gerek uluslararası gerekse ulusal düzeyde kuramsal açıklama ve araştırma örnekleri çoktur. 1945-50 döneminde başlayan kır-kent göçünün temelinde, diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de ekonomik ve sosyal gelişmeler egemendir. Karayolu ve motorlu taşıt ulaşımının artması ile birlikte köy ve kent arasında her türlü ilişki yoğunluk kazanmıştır. Haber kanallarının artması ile köylünün ve kentlinin sistemden "haberdar olma" ve buna göre karar almaları çabuklaşmış ve kolaylaşmıştır. Tanmda, traktörün yanı sıra üretimi artırıcı diğer girdi kullanımının yaygınlaşması, tarım alanlarını ve tarımsal üretimi artırırken, dünya piyasalarındaki dalgalanmalardan ötürü, tanm ürünlerine olan talep de tarımın büyümesini etkilemiştir. Yüksek doğum, yüksek ölüm hızları ile düşük orandaki nüfus artışı yerine, gelişen tıp teknolojisinin yaygın halk sağlığı programları ile kullanılması sonucu, ölüm hızı düşmüştür. Yüksek doğum ve düşük ölüm hızları sonucu, yüksek nüfus artışının geçerli olduğu bir dönem yaşanmaya başlanmıştır.

Düşen ölüm hızları ile birlikte ortalama ömrün uzaması, tarımsal işletmelerde karar vericileri (ekonomik kararlara egemen olanlar) sabitleştirirken, tarımda makineleşme ve üretimi artırıcı girdi kullanımının yaygınlaşması ile birlikte hızla artan genç nüfusun üzerinde, yoğun bir baskı oluşmuştur. Öte yandan, köy-kent ulaşımının kolaylaşması, haber kanallarının artması, kentsel ücretin köye göre farklılığı ve -yıl temelinde- fazlalığı kır-kent göçünü başlatmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde 1945-50 başlangıçlı içgöçlerde varış noktası, çoğunlukla ülkenin hâkim liman kentleridir. Bunun nedeni, kalkış noktaları ile vanş noktası olan hâkim liman kentleri arasında, göçleri çekebilecek alt merkezlerin 1950'li yıllardaki azlığıdır. Hâkim liman kentleri, yoğun içgöçlerle örgütleşemeden büyüyerek, birer büyük kente (metropol) doğru evrimleşme sürecine girmişlerdir. Türkiye'de de kimi farklılıklarla benzer bir örüntü görülür. Farklılığın ilk ayağını Cumhuriyet'in umut kenti olarak kurulan Ankara oluşturmaktadır. Diğer farklılık ise Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrası Lozan Antlaşması'na dayanarak yapılan nüfus değişimi (mübadele) sonucu, başta İzmir olmak üzere Ege Bölgesi'nin büyük ölçekte kentli (burjuva) nüfus kaybetmesidir. Ege Bölgesi'nin kentli nüfus kaybının da etkisiyle, ekonomik ve toplumsal gelişmenin büyük ölçüde İstanbul'a kaymasından ötürü, 1950-1997 dönemindeki içgöçlerin büyük kısmını İstanbul almıştır.

1950-60 döneminde uygulanan ekonomik politikalar sonucu, yabancı sermaye gelişi hızlanmış, tarımsal üretim artmış, ticaret kesimi kredileri bollaşmış, kentlerde küçük ve orta boy işletme sayısı artmıştır. Bu süreç gecekondu ailesinin üretici rolünü ve yaşam biçimini de etkilemiştir. Küçük ve orta boy işletmelerle başlayan sanayileşme sürecinde, gecekondu erkekleri türedi işlerden küçük sanayiye geçmeye başlamışlardır. Türedi işler büsbütün bırakılmış mıdır? Hayır. Gecekondu ailesinin çocukları ve yeni gelen göçmenler tarafından katlanarak sürdürülmüştür.

1980'ler sonrasında, Türkiye'de içgöçlerin kent-kent ağırlıklı hale gelmesinin nedenlerini açıklamadan önce, 1980'lerden itibaren nüfusun kır-kent dağılımının kent lehine dönüştüğünü ve göç olgusunun artan kent nüfusu içinde yaşanmaya başladığını veri olarak kabul edebiliriz. İçgöçlerin kent ağırlıklı bir yapıya dönüşmesinin nedenleri olarak şunları sayabiliriz: a) Eğitim örgütlenmesinin kentsel yerleşmelerde yaygınlaştırılması; kasaba-köy türü yerleşmelerdeki nüfusun eğitim talebinin artması; kentlerde eğitime ulaşmanın kolaylaşması, ailenin eğitim harcamalarının azalması, giderek tüm çocuklar için eğitim kurumunun yararlanılabilir hale gelmesi, b) Kamunun ekonomi politikaları ve yatırımı özendirici önlemleri nedeniyle köyle birkaç büyük kent arasında ara engellerin oluşması ve aşamalı göçün başlaması, c) Türkiye'de göç veren bölgelerdeki kentsel yapıların kırsal özellik taşıması, d) 1960'lı yıllarda başlayan dışgöçe katılanların tasarruflarının başlangıçta kalkış noktasına yönelmesi; ancak zaman içinde, bunların hem tasarruflarını daha iyi değerlendirmek, hem de çocuklarını daha iyi yetiştirmek için aşamalı göçe katılmaları, e) Az nüfuslu kentsel yerleşmelerdeki sermaye sahiplerinin, bu mekândaki paranın dönüş hızının yetersiz kalması nedeniyle, bir üst denetim merkezindeki olanakları değerlendirme arzusu ile kent-kent göçüne katılmaları.

İkinci tipte gönüllü göçe katılanların, birinci tiptekilere göre daha eğitimli ve varsıl olduklarını söyleyebiliriz. Buna karşın, güvenlik nedenleriyle göçe katılanların, (özellikle Doğu ve Güneydoğu göçü) kentsel bir işte çalışma açısından eğitim, hüner, beceri yönünden ye-

tersiz oluşları yanı sıra, kente herhangi bir kaynak aktarmaları da söz konusu değildir. Bu göçün yapısal farklılığı gözden kaçırılmamalıdır.

Türkiye'de kentlere göç edenlerin yerleşme ve çalışma sorunlarını çözmeye ilişkin politikalar üretilmediği, kurumsal düzenlemeler yapılmadığı için, göç edenler, bu temel haklarına ilişkin sorunlarını kente daha önce gelen akrabaları ve hemşerilerinin esnek ilişkileri sonucu çözmeye; kentte uyum sorununa ise, koruyucu-kollayıcı işlevi olan aile kurumu ve kırdan tanıdığı din kurumu ile birlikte çözüm bulmaya çalışmışlardır. Ne var ki, 1980'den sonra göç edenlerin nitelikleri ve kentte üretici rollerini değerlendiriş biçimlerinin farklılığı, bir yönü ile kentte farklı bağlamdaki cemaatleşmeyi artırırken, bir yönü ile de uyum süreci yanı sıra, kentsel gerginliğe ebelik etmeye başlamıştır.

Türkiye'yi de içeren gelişmekte olan ülkelerdeki içgöçler, kimi açılardan Batı deneyiminden farklıdır. Sanayileşmiş ülkelerde, sanayileşme-kentleşme sürecinde nüfus, yüksek doğum-yüksek ölüm hızlarından düşük doğum-düşük ölüm hızlarına geçmiş, nüfus artışının düşük düzeyde kalması, kentsel alanlarda temel yapılanma sorunlarının ortaya çıkmasını engellemiştir. Ne var ki, gelişmekte olan ülkelerde, yüksek doğum-düşük ölüm hızları sonucu oluşan hızlı nüfus artışının görüldüğü bir dönem yaşanmıştır. Batı modeline giren ülkelerin yaşadığı nüfus dönüşümü, gelişmekte olan ülkelerde gerçekleşmemiş, buna karşılık doğurganlıkta, sanayileşmeden bağımsız olarak bir azalma süreci başlamıştır.

Batı'nın kentleşme olgusunu açıklayan ekonomik kuramlar, kentleşme-kalkınma ikilisinin birlikteliğinden söz ederken, kentin büyüme hızını korumasına özel bir önem vermişlerdir. Beklenildiği gibi, böylesi kuramlar gelişmekte olan ülkelerdeki kentleşmeyi açıklamakta yetersiz kalmaktadır.[1] Bunun ilk nedeni, bu ülkelerdeki kentleşmenin sanayileşmenin önünde olmasıdır. Tarımdan, kentteki geniş yelpazeli hizmet kesimine geçen nüfus, kentteki kapital yoğun sanayileşme sürecinde artıdeğer yaratan rolünü oynayamamaktadır. Öte yandan örgütleşemeden büyüyen bu kentler, gelişmiş ülkelerin sermaye, teknoloji ve kurumlarının aktarılmasında yetersiz kalmaktadırlar.

Sanayileşmiş ülkeler, tüm sorunlarını kentlerde çözüme kavuşturmuşlardır. Böylece kent, geleneksel sosyal kalıpları yıkarak modern sosyal kalıpları sisteme egemen kılmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin kentleri ise "...çağdaş sanayi kuruluşları çerçevesinde gelişen bir kesim ile, daha çok ticari uğraşların oluşturduğu pazar ekonomisine dayanan bir kesimden meydana gelen ikili yapıya sahiptir. Verimliliğin yüksek olduğu anamal (kapital) yoğun kesimde, istihdam olanakları sınırlıdır. Çünkü bu kesimde emeği devre dışı bırakan yenilikler egemendir. Öte yandan, pazar tipi kesimde çalışma olanakları daha boldur. Ne var ki bu kesimde de verim düşük ve sadece "yoksulluğun paylaşılması" sonucunu doğuracak ölçüdedir."[2]

Gecekondu: Kentsel Konut Piyasasının Bir Öğesi

Birikim ve kaynak aktarma açısından farklı konumda olan göçmenlerin kentsel konut talebi de farklılaşmıştır. Kente kaynak aktaranlar daha çok kentin merkezi etrafında yerleşimi tercih ederken, birikim ve kaynak açısından kentsel konuta talebi olmayan göçmenler kendi emek, beceri ve kıt kaynakları ile barınma gereksinimini çözmeye çalışmışlardır. Gecekondu olarak adlandırılan bu tür bir yapılanma, hem aile, hem de kamu harcamaları açısından bakıldığında birim başına yüksek bir maliyet oluştururken, kaynak kaybına da ne-

1. Echaus, R. S., "Factor Proportions Problems in Underdeveloped Areas", *American Economic Review*, S. 45, 4 Eylül, 1997; Oshima, H. T., "Underemployment in Backward Economies: An American Comment", *Journal of Political Economy*, LXVI-Temmuz, 1968; Todara, M. P., "A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries, *American Economic Review*, S. 59, 1969.

2. Keleş, R., *Kent ve Siyaset Üzerine Yazılar*, IULA-EMME-, İstanbul, 1993.

den olmaktadır. Örneğin Kartal'ın Ankara'da yaptığı araştırmaya göre, gecekondunun sağladığı ölçülebilir yararlar toplamı, gecekonduya harcanan kaynaklar toplamının çok altındadır. Gecekondu firesi, bu tür yapılanmanın yapım sürecinin özelliklerinden oluşmaktadır. Öte yandan belediyenin gecekondu yıkım çalışmalarının neden olduğu kaynak kaybı buna eklendiğinde toplam kaynak kaybı büyük boyutlara ulaşmakta, böylece gecekondu türü bir yapılanma için kullanılan kaynak ile kullanılabilecek kaynak arasında büyük farklar doğmaktadır.[3]

Konuyu yerel yönetimler açısından incelediğimizde, gecekondularda temel altyapı ve hizmetlere erişme olanaklarının karşılanabilirliği, kalitesi ve miktarı konusunda sorunlar yaşandığı görülür. Gecekondulara götürülen hizmetlerin maliyetinin artmasında; yasadışı bağlantılar ile teknik ve diğer faktörler rol oynamaktadır. Gecekonduların görülen bu maliyeti yanında, gölge fiyatlar ile analize sokulabilecek iki önemli maliyet unsuru daha vardır. İlki, bu yerleşmelerdeki yetersiz altyapı ve hizmetler, sel baskını, su kirlenmesi, yeşil alanların tahribi, doğanın çirkinleştirilmesi gibi çevresel sorunlardır. İkinci olarak, gecekondulunun üretim ve tüketim sürecinde rol alması ile bu süreçlerdeki bireysel ve kamusal kayıplar düzenli yerleşmelere göre daha fazla olmaktadır.

Bütün bunlara karşın Türkiye kırsal alanında hızlı nüfus artışı ve toprakta parçalanma nedeniyle zorunlu göçlerin devam etmesi, bölgesel ve kentsel yerleşim planlamasının yapılamaması sonucu, gecekondulaşma sürmektedir. İşte bu süreçte "t" ve "t+n" zamanlarında kente gelenler değişik biçimde sahip oldukları gecekondular ile, kentlerde arsa spekülatörü konumuna gelmektedirler. Bunun nedenleri ise şunlardır: Gecekondulunun elinde ihtiyaç fazlası arsa stoku bulunmaktadır. Öte yandan kentin büyümesi ile birlikte ilk gecekondu alanlarının düzenli yerleşime açılması sonucu yapı yoğunluğunun artması, burala-rın sahiplerini önemli bir ranta kavuşturmaktadır.[4]

Ne var ki, böylesi değer kazanan gecekondu arsalarının vergilendirilmesi günümüzde hâlâ tartışma düzeyindedir.

Göçle kente gelenler arasındaki katmanlaşmanın ilk boyutunu, görüldüğü gibi gecekondu topraklarının değerlenmesi oluşturmaktadır. Ancak, kentlerin büyüme ekseninin farklı olmasından ötürü, tüm gelenlerin toprak rantından eşzamanlı-eşdüzeyli yararlanmaları söz konusu olnadığı için, göçmenlerin sosyal katmanlaşması da farklı olmaktadır.

Gecekondu topraklarının değer kazanmasıyla yeni kentlilerin sosyal sistemde farklılaşmaları olgusu, günümüzde artık tartışılmaktadır. İçgöçlerin başlangıcında gecekondu olgusu, kent sakinleri ve yerel politikacılar tarafından; acıma hissi ve popülist politikalar ile içselleştiriliriken, günümüzde buna karşı çıkışlar vardır. Örneğin tasarruflarını kentte imar yasalarına uygun olarak konut edinmek için değerlendirenler, her türlü vergi, harç ve katılım payı verdiklerini ve bu payları ödemeyenlerle aralarında bir eşitsizlik olduğunu söylemektedirler. Benzer şekilde yerel yöneticiler, yasal yollarla, yerel kurallara uygun olarak konut sahibi olanlara götürdükleri hizmet ile gecekondulara götürdükleri hizmetin mali yükünü karşılaştırmakta ve sorgulamaktadırlar. Türkiye'de, çeşitli dönemlerde gecekonduların yasallaşması, bunların sahiplerinin sosyal sistemde farklılaşmasına, kentsel konumlarının güçlenmesine ve giderek yerel yönetim ölçeğinde güç odakları oluşturmalarına yol açmıştır. Yerel yönetimlere yapılanma ve planlama konusunda karar alma yetkisi tanınması sonucunda, yasallaşmanın hızlanması özellikle imar konusunda kendini göstermiş, gece-

3. Kartal, K., *Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme,* Yurt Yayınları, Ankara, 1983, s. 251-252.

4. Şenyapılı, T., *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu,* ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978; Kartal, *age.;* Koksal, S - Kara, N., "1980 Sonrasında Yerel Siyasetin Örgütlenmesi ve Belediyeler", *Toplum ve Bilim,* S. 48-49, İstanbul, 1990.

kondu kesimlerinde konut sahipliğini ve gecekondululular arasındaki tabakalaşmayı hızlandıran bir faktör olmuştur.

Gecekondunun barınak olmaktan çıkıp ticarileşmesi, kentlinin ve yerel yöneticilerin 1950'lerde gecekonduya, gecekonduluya bakış açısının 1990'da tamamen değişmesini getirmiştir. Gelişmekte olan bir dizi ülkede görülen bu olguyu Keleş üç döneme ayırarak incelemektedir. Buna göre, "a) Birincisi 1960'a gelinceye kadarki dönemi kapsar. Bu dönem, gecekondulu yoksul ailelerin 'masum' barınma gereksinimlerini kendi güç ve olanaklarıyla ufak tefek yardımlarla karşılamaya çaba gösterdikleri dönemdir. Bu dönemde gecekonduların kiralandığına ender rastlanır. Aileler, yapmayı başarabildikleri gecekondularda kendileri otururlar; b) İkinci dönem, 1960-1970 arasıdır. Bu dönemde gecekondu genellikle, sahibinin emeğinden yararlanılarak yapılmakta, ancak kiraya verilme oranı yükselmektedir. Bir başka deyişle, gecekonducu birçok gecekondu yaparak kendi gereksinmesinden arta kalanını kiraya vermektedir; c) 1970-1980 arasındaki üçüncü dönemde ise, gecekondu yapım süreci tümüyle ticarileşmiş, yoksul kitle için arsa sağlayıp yapı gereçlerini bulan ve gecekondu yaparak bunları satışa çıkaran 'gecekondu firmaları' türemiştir."[5] Bugün için gecekondularda kiralık konut oranı, kentin düzgün ve geçiş halindeki bölgelerindeki kiralık konut oranı ile aynı düzeydedir.

1980 sonrasında ise kırsal nüfus artışı kaynaklı göçün yanı sıra kentsel göçlerin yoğunlaşması, güvenlik nedeniyle göçlerin sosyal sistemimizde görülmesi, Türkiye'de kentleşme ve gecekondu olgusunu farklı bir boyuta taşımıştır. Toplumun değişen dinamiklerine yanıt verecek yeni kurumların oluşturulması ve üretilen çözümlere karşın, gecekondunun ticarileşmesi hızlanmıştır. Örneğin toplumun değişen dinamiklerine karşın merkezi yönetim yanında yerel politik süreçler özerkleşme eğilimine girmiş, kent yönetimleri konut sorununa farklı boyutlarda çözüm getirmeye çalışmışlardır. 1990'lı yıllarda kentlerin imarlı kesimlerinde üretilen konutların 1/3'ünün yerel veya merkezi yönetim destekli kooperatifler aracılığıyla başarılması bunun bir göstergesidir. Yerel ve merkezi yönetim destekli kooperatiflerin çaplarının büyüklüğünden ötürü, çoğunlukla kent çevresindeki kamu arsalarını yapılaşmaya açılmış; böylece kentlerin merkez dışına taşması hızlanmıştır. Kentlerin merkez dışına taşması sürecinde merkez-çevre arasındaki arsalar kullanıcı dışındaki gruplarca ve doğrudan doğruya çok katlı yapılar şeklinde kaçak olarak yapılandırılmıştır. Böylece 1950-90 döneminde, ülkemizde gecekondunun mekâna yansıması ya da oluşturulan mekân farklılaşmıştır. "...Bugün gecekondulaşma, kentsel alanlarda barınacak bir yer bulmanın ötesinde bir anlam kazanmış, kentte oluşan rantlara el koyma mücadelesinin bir aracı haline gelmiştir."[6]

Kentsel İşgücü Piyasasındaki Farklılaşma

İçgöçle birlikte kentsel alandaki işgücü piyasasını incelediğimizde, ulusal kalkınmacı politikaların egemen olduğu dönemde göçmenlerin bir ölçüde kentsel tabanlı sanayi tarafından emilebildiğini söyleyebiliriz. Ancak bu dönemde kamu ve özel kesimin kentlerde yarattığı istihdam olanağı tüm göçmenleri ememediği için, kentsel işgücü piyasasında türedi işler olarak görülen ve çalışanın kendi olanakları ile geliştirdiği, katma değeri düşük bir sektör oluşmaya başlamıştır. Bu sektörün temel özellikleri ise kurumlaşmamış küçük mülkiyet, esnek emek ilişkileri ve giriş-çıkışın çokluğu şeklinde sayılabilir.

5. Keleş, R., *age.*, s. 390-391.

6. Işık, O., "1980 sonrası Türkiye'de Kent ve Kentleşme", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 13, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 794.

1980 sonrasında ise, ekonomik liberalizm tercihiyle, devletin üretimden vazgeçmesi ve küçültülmesi girişimleri ile birlikte kamudan özel kesime büyük ölçekte kaynak aktarılmaya başlanmıştır.[7] Böylece ulusal kalkınmacı politikalar terk edilerek, ekonomik liberalizme ve ekonominin uluslararası nitelik kazanmasına önem verilmiştir.[8] Yeni ekonomik politika ile piyasa yüceltilmiş ve sermaye kesimine geniş olanaklar sağlanmıştır. Kentsel iş piyasasına yönelik olmak üzere işten çıkarma, taşeronluk, eve iş verme, parça başı iş, sözleşmeli ve dönemsel/mevsimlik işçilik gibi uygulamalara olanak verilmiştir. Böylece kentsel kesimde reel ücretler düşerken, kentlere yeni göç edenleri örgütsüzlüğe yönlendiren yollar açılmıştır. Sonuçta ücretli kentsel kesim hane halkı toplam geliri, bir kişiden çok çalışanın ücretleri toplamından ya da bir kişinin birden fazla işte çalışması sonucu oluşmaya başlamıştır.

Güdülen ekonomik politikalar ve rant gelirlerinden ötürü, sistemde sosyal sınıflar açısından hızı farklı olmak üzere dikey hareketlilik (statü değişimi) olanağı doğmuştur. Dikey hareketlilik bir noktada yatay hareketliliği desteklemiştir. Böylece 1980 sonrasında mekânda nüfus ve sermaye hareketi hızlanmıştır. Ne var ki kentsel iş piyasasında göçmenlerin işgücünü değerlendirebilecek iş olanakları teknoloji yoğun yatırımlardan ötürü azalırken, türedi işlerde çalışanların oranı artmıştır.

1990'lı yıllarda kentlerde ikili yapı artık belirginleşmiştir. Bir tarafta işsizlik, uygun olmayan işte çalışma zorunluluğu, kişinin eğitimine uygun işte çalışamaması, gelir düzeyinin düşüklüğü, geleceğe güvensizlik, kişiler arasında hızla kopan ilişkiler, kurumlara güvensizlik yaygınlaşırken, aile kurumuna bağlılık da yeni kentliler arasında hızla yayılmaktadır. Öte yandan, rekabetçi olsun ya da olmasın, servetin biriktirilebildiği bir yapıda, göreli olarak sistemden daha fazla yararlanan bir sınıf bulunmaktadır. Bu ikili yapının sürekliliğini ise, ulusal gelirden alınan paylar sağlamaktadır. Türkiye'de son yıllarda nüfusun yüzde yirmilik bölünmesine göre en alt gelir grubundaki son iki dilimin ulusal gelirden aldığı payda bir artış olmamıştır. En üstteki yüzde yirmilik grubun ulusal gelir payı ise, yüzde 57 düzeyinde seyretmektedir. Büyük kentlerde fark daha da açılmakta ve en üstteki yüzde yirmilik nüfusun gelirden aldığı pay, yüzde 64 düzeyine çıkmaktadır.[9]

Türkiye'de 1980 sonrasında kentlerde türedi işlerde çalışanların sayısını artıran bir başka olgu güvenlik nedeniyle göçlerdir. Bu tür göçün kaynağını Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayanlar oluşturmaktadır. Bölge nüfusunun, göç sürecinde geldiği kente fazla bir kaynak aktaramaması, kalkış noktasındaki ekonomik olanak ve vasıflarının düşük olması, bunları kentte türedi işlere yöneltirken, bir yönü ile de, kentlerin örgütsüz kesimine egemen olacak cemaatleşmeyi sağlamıştır. 1980 sonrası dönemde büyük kentlerde hal ve pazaryeri ticareti, kent içi nokta ve seyyar satıcılık, kent içi ulaşım, bu göç grubu tarafından denetlenmeye başlamıştır. Bunların küçük bir bölümünü ilgilendirse de, kentlerdeki yasa ve denetim dışı yeraltı faaliyetlerine de bulaşanlar olmuş; kısa dönemde önemli finansal güçlerin belli ailelerde toplandığı görülmüştür. Böylece, kentin geleneksel ve gelişen ticaret ve hizmet sektöründe ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardır.

Kentsel türedi işgücü piyasasında, göçte kalkış noktasının aynılığının veya yakınlığının, tanışlığın, hemşeriliğin önemli bir işlevi vardır. Böylesi esnek ilişkiler kentlerdeki türedi işler için bir yönüyle iş ilişkisinde güven ortamını doğururken, bir yönüyle de kentteki belirsizlikler karşısında güçbirliği oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. Böylesi ilişkiler sonucu türedi işlere egemen olunurken, türedi işkoluna çevre dışı farklı kişilerin girmesi engellen-

7. Kuruç, B. ve diğerleri, *Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler, Türkiye Ekonomisi, 1980-1985,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

8. Keyder, Ç., *Ulusal Kalkınmacılığın İflası,* Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

9. DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1996,* TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 1997.

mekte, dışardan gelenleri bu kesimden kovmak da kolaylaşmaktadır. Giderek örgütsüzlük sisteme egemen olurken, türedi işlerin niteliğine ve göçmenlerin kalkış noktalarına göre cemaatleşme yaygınlaşmaktadır.

Türkiye'de türedi işlerde çalışan nüfusun artışı ile ekonomik büyüme arasında kabaca aşağıdaki şu ilişkiyi kurabiliriz: Türkiye, 1980 öncesinde ikili anlaşmalarla, devletten devlete göreceli olarak ucuz ve uzun süreli krediler kullanmıştır. Bu krediler daha çok kalkınmaya yönelik uzun süreli program ve projelerde kullanılırken kırdan göç edenlerin bir kısmı yaratılan istihdamla emilebilmiştir. 1980 sonrasında ise Türkiye, uluslararası finansal pazarlardan, yabancı bankalardan ve bankerlerden borçlanma yoluna gitmiştir. Ülkenin kredi değerliliği de düşük olduğu için borçlanmanın maliyeti artmış, süresi kısalmıştır. Öte yandan yabancı sermaye ülkemize makine-donanım şeklinde değil, ödünç para biçiminde girmeye başlamıştır. Dış dinamik yanında iç dinamikte de birikimler, makine-donanım yerine kâğıtlara, yabancı paralara yönelmiştir. Türkiye bu konumu ile bir yandan yabancı kaynaklara yüksek faiz öderken, bir yandan da güçlü ekonomilere faizsiz ya da düşük faizli borç verir konuma gelmiştir. 1980 sonrasında kentsel alanlarda yaratılan istihdam olanakları sınırlı hale gelirken, birim istihdamın maliyeti ve çalışanlardan istediği nitelik artmıştır. Göçle gelen nüfusun bu nitelikte olmadığı düşünülürse bu nüfusun kaçınılmaz olarak kentteki türedi işlere yönelmesi anlaşılabilir.

Bir yönü ile endüstri toplumuna doğru evrimleşmeye başlayan Türkiye'de, bir tarafta basın-yayın, banka, sigorta, araştırma, eğitim, sağlık, turizm, tasarım, moda, ticaret, ulaşım, gıda, eğlence ve servis sektörlerinde bilgi ağırlıklı gelişme görülmektedir. Bu türden işlerde çalışanlar, "bireyselleşme" amacıyla kendilerini "ötekiler"den farklılaştırma çabası içindedirler. Bu yönü ile kentte gelir, tüketim, yaşamdan haz alma açısından çeşitlilik gözlenmektedir. Öte yandan emek geliri ile geçinmeye çalışanlar, gündelik yaşamda ister istemez birbirleri ile benzeşirken, değerleri ve dünya ufku (vizyonları) açısından "ötekiler"den ayrılmaktadırlar. Bu farklılaşmanın "ötekiler"in davranış değer ve yaşam biçimlerinin tam tersini benimsemek, uygulamak, içselleştirmek şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Kentte Aile Kurumu Merkezli İlişkiler

Kente göçlerin farklı nedenlere dayanmasına karşın, tüm göçmenlerin kentsel ilişkilerinde aile kurumunun koruyuculuk-kollayıcılık işlevi başat bir şekilde sürmektedir. Aile kurumu bu işlevini sürdürürken, kalkış noktasındaki değerlerini koruduğu için değişimin önünde de bir engel oluşturmaktadır. Aile üyeleri kentin belirsizlikleri ve kentteki başarı ya da başarısızlık durumunda aile kurumuna sığınırlarken, belirsizliğin görünümlerini din kurumunun söylemi ile içselleştirmektedirler. Bu durumu Luhmann, modern ve geleneksel toplumlarda düzeni sağlayan kaynakların farklı olması ile açıklamaktadır. Modern toplumda kişiler, gündelik yaşamlarına ilişkin işlerin kurumlar kanalı ile kendiliğinden çözümleneceğine güvenmektedirler. Geleneksel toplumlarda ise, yaşamın her boyutunda böylesi bir güven kaynağının temel öğesi; kişilere, mitlere veya dine olan duygusal bağlılıktır. Oysa geleneksel toplumdan modernleşmeye geçiş sürecinde, toplumun üyeleri daha geniş bir katılım için harekete geçtiklerinde, sistemin tüm kurumları ile işlediğini gösterebilecek bir güven duygusu yaratılması gerekir. Bu da normatif bir sisteme duyulan güvenden, bilişsel becerilere dayalı bir sisteme geçişi gerektirir.[10] Türkiye'nin göç ve kentlileşme sürecinde

yaşadığı temel çelişki burada kendini göstermektedir. Kişiler kentsel yaşamın her boyutunda, işlerinin nerede olursa olsun "adamı olmadan" yolunda gitmeyeceğine ilişkin değeri benimsemişlerdir. Bu değer modern toplumun kurumlarının yerleşmesini, yaşamın her alanında engellemektedir. İlişkilerin böylesine yozlaştığı bir durumda, kişi yeni kentli bir kimliğe ulaşmak için gerekli ön malzeme ve bilgiyi aile kurumunda bulmaktadır. Kişi yeni kimlik arayışında aile ve din kurumlarının ileri sürdüğü değerlere, referans kişilere, mitlere ve söyleme güven duymaktadır. Böylece yeni kentliler arasında yerel kültürlerin birleştirici etkisi, göç ve kentlileşme sürecinde kimlik arayışında ön plana çıkmaktadır. Kentteki ilişkiler karşısında şaşıran yeni kentliler, kentsel yaşamlarındaki ilişkilerini aile ve din kurumunun ideolojisi ile çözümleme yoluna girmişlerdir.

Yeni kentliler için aile ve din kurumu kentte büyük bir sığınak işlevini görmektedir. Beklenebileceği gibi, bu geleneksel kurumların değerleri ve ideolojisi, kişileri kentsel kurumlara ulaşmaktan ve uyumdan uzaklaştırmaktadır. Bu konuda gösterebileceğimiz kanıt, yeni kentlilerin sağlık ve eğitim kurumu ile olan ilişkileridir. 1980 sonrasında ulusal düzeyde yapılan sağlık araştırmalarının bulgularına göre, köylerde aşılama, bebek ve çocuk sağlığı konularındaki uygulamalar, sağlık hizmetine ulaşma ve hizmeti satın alma durumu, gecekondu kesimlerinden daha iyidir.[11] Ayrıca yeni kentliler, aile üyelerinin herhangi bir sağlık sorunu karşısında sağlık hizmetine ulaşmada, satın almada, hastanın cinsiyet ve yaşına göre seçici davranmaktadırlar.

Gecekondu bölgelerinde, temel eğitim düzeyinde öğretmen-öğrenci oranlarının düşüklüğü, okulların kalabalıklığı, ikili-üçlü öğretim gibi olgular, gecekondu çocuklarının eğitim düzeylerini ve niteliklerini kentsel kesimdeki diğer çocukların düzeyinin altına indirmektedir. Ayrıca, gecekondu ailesinin, eğitim harcamalarını tüketim olarak görmesi ve çocukların bir an önce aile bütçesine katkı sağlamasının istenmesinden ötürü, gecekondu çocukları kentlerin talep ettiği nitelikte yetiştirilememektedir.

Kır kökenli göçmenler ile zorunlu göçmenlerin kalkış noktasındaki eğitim ve dünya ufku, göç başlangıcında yeni arayışları içermediği için, göçmen kentteki yaşamını başlangıçta fazla sorgulamamaktadır. Kentte kalış süreci uzadıkça, kendisinin ve çocuklarının sistemdeki yerini, geleceğini sorgulamakta, giderek kentten memnuniyet derecesi azalmaktadır. Kentli gibi yaşayamadığı, kentin nimetlerinden yeterince yararlanamadığı için sürekli kalkış noktasını düşünmekte, fakat dönüşün hayal olduğunu kendisi de bildiği için aile ve din kurumuna sarılmaktadır.

İşçileşme-Türedi İşlerde Çalışma Süreci

Türkiye'de 1950-80 döneminde yapılan içgöç çalışmalarında kentsel (varış) ücretin, kıra (kalkış) göre yüksek ve yıl temelinde süreklilik gösterdiği bulunmuştur. Ulusal kalkınmacı politikaların egemen olduğu yıllarda göçmenler, kentsel gelirleriyle kentte, kıra göre daha iyi bir yaşam sürdürebileceklerine inanmışlardır. Başka bir anlatımla, 1980 öncesi yeni kentliler yaşamlarını, umut kültürü içinde sürdürmüşlerdir. 1980 öncesi göçmenlerin kentsel yaşamlarında "göreli refah" kavramına uygun davranış örüntüleri yaygındır. Kentte bir anomi ortamı yoktur.[12] Kent yaşamı ile bütünleşmek amacında olan göçmenler için sosyal ve ekonomik bütünleşme yollarının tümden kapalı olduğu söylenemez. Özellikle sistemin sürekliliği için ekonomik bütünleşme olanakları, gerek sistemdeki üretici güçler,

10. Luhmann'dan aktaran Mardin, Ş., *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, İletişim Yayınları, Ankara, 1992.

11. Hacettepe Nüfus Etüdleri Enstitüsü ve diğerleri, *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması*, Ankara, 1994.

12. Kıray, M., *Kentsel Bütünleşme*, Türkiye Gelişim Araştırmaları Vakfı, 5. 4, Ankara, 1984.

gerekse tüketiciler tarafından kullanılmaktadır. Göçmen zaman içinde kentsel orta ve üst orta gelir grupları arasındaki sosyal farklılığın kapandığını algılamaktadır.[13]

1950-1989 döneminde göç edenlerin yaşadıkları bir başka süreç ise işçileşme olgusudur. Kamu ve özel kesim yatırımlarının yüksek olduğu bir dönemde, köyden yeterli donanımla gelmemiş olanların da, kentte önemli bir tutamak noktası bulmaları sağlanmıştır. Bu nedenle 1950-1980 döneminde göçmenlerin işçileşme oranları 1980 sonrası döneme göre yüksektir.

1980 sonrası politikalar sonucu, başta örgütsüzlük olmak üzere, kentlerde ücretlerin azalması ve kent yaşamının pahalılaşması hane halklarını zora sokmuştur. Öte yandan değişik eğitim kurumu ve kademelerinden mezun olan genç nüfus için istihdam olanakları çok sınırlıdır. Bu sınırlılık işgücü açısından daha az nitelikli olan yeni kentlileri daha fazla etkilemektedir.

Kentte değişen ortama ve yaşama uyum sağlamakta güçlük çeken insanlar, sistemde üretici ve tüketici rollerini günün koşullarına ve olanaklarına uygun biçimde oynayamayınca, bir taraftan karamsarlığa kapılıp kentsel gerginliğin aktörleri olurken,[14] bir taraftan da toplumda yer edinmenin eksikliğini duyarak aile-din kurumu ilişkisi çerçevesinde kutsala daha fazla değer atfeden kentsel gruplaşmaları yeğlemektedirler.

Gelişmekte olan ülkelerde 1940-1950 döneminden beri süregelen içgöçleri başlangıçta açıklayan kuramların günümüzdeki geçerlilikleri tartışmalıdır. Sosyal bilimciler önce kendi ülkelerindeki değişimi betimlemek ve analiz etmek durumundadırlar. Öte yandan komşu ve benzer ülkelerin sosyoekonomik yapılarıyla karşılaştırma yapmak; onlarla benzeşen ve ayrılan noktaları ortaya koymak zorundadırlar. Bu anlayışta yerellik ve bütünlük birbiri ile ilişkilendirilerek ele alınmalıdır. Batı'nın ezici egemenliği altındaki kuramı temel kabul ederek modern teknolojinin, malzemenin ve bu kuramın geliştirdiği modellerin yolunu izleyen, bunların zorunlu kıldığı araştırma tekniklerini kullanarak yapılan sosyal bilim çalışmalarını artık sorgulamalıyız.

Uğraştığımız alan itibariyle; yaşama biçimi, uyum sorunları, âdetler, estetik duyarlılıklar, düşünceler, siyasal katılımlar, kutsalın algılanması ve yaşanması, kültürler arasında benzerlikler ve farklılıklar gösterebilir. Bu nedenle, önümüzdeki dönemde kendi kültürüne kök salarak yaratılmış olan, aynı zamanda benzeşen-benzeşmeyen kültürlerin öğeleri ile karşılaştırmalı çalışmalar yol gösterici olacaktır.

13. Şenyapılı, T., *age.*

14. Erder, S., *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Mümtaz Peker
Araştırmacı

1990'LAR TÜRKİYESİ'NDE KADIN VE GÖÇ

İpek İlkkaracan - Pınar İlkkaracan

Türkiye'de 1950'li yıllardan beri belli başlı sosyal, politik ve ekonomik olgulardan biri olan içgöçü ele alan araştırmalar, çoğunlukla kırdan kente ekonomik göçü kentleşme ve gecekondulaşma konuları çerçevesinde irdelerken, niteliksiz erkek işgücü üzerinde yoğunlaşırlar. Oysa, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren içgöç, kırsal kesimler yanında, küçük ve orta boydaki şehirlerden büyük şehirlere aile göçüne dönüşerek, Batı'daki üç büyük metropolde yoğunlaştı. 1990'larda Türkiye'de nüfus hareketlerini etkileyen unsurlara, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan bölge içine ve diğer bölgelere zorunlu göç de dahil oldu. İçgöçün dinamiklerinde zaman içerisinde meydana gelen bu değişiklikler, mevcut araştırmaların birçoğunda yer bulmazken, eksikliklerden biri de toplumsal cinsiyet bakış açısıdır. İçgöç kadın-erkek ayrımında çok az tartışılmıştır. Türkiye'deki içgöç literatüründe, kadınların göçe ilişkin deneyimleri, 1980'li yıllardan başlayarak, daha çok 1990'lı yıllarda yapılan kırdan kente göç araştırmalarında, "aile", "işgücü" ya da "sağlık" kapsamında ele alınmış; zorunlu göç literatüründe ise cinsiyet farklılıklarına bugüne dek yer verilmemiştir. Göç çalışmalarında toplumsal cinsiyet bakışının eksikliği yalnızca Türkiye'ye özgü değil. Uluslararası literatürü incelediğimizde de, kadınların göçle bağlantılı somut deneyimlerine ilişkin araştırmaların kısıtlı olduğunu görüyoruz. Mirjana Moroksavic, 1970'lerin ortalarına kadar, göç araştırmalarında kadınların hemen her zaman "görünmez" oldukları; kadınlardan söz edilen birkaç araştırmada ise onların ancak erkeklere bağımlı olarak ele alındıkları tespitinde bulunuyor.[1] 1980'li ve 90'lı yıllarda kadın açısından göçü inceleyen kısıtlı sayıdaki araştırma ise, konuyu içgöçten ziyade uluslararası ya da dışgöç kapsamında ele almakta.[2] İçgöç ve dışgöç birbirlerinden çok farklı yapı ve dinamiklere sahip olmalarına rağmen, kadınların göç sürecindeki deneyimleri açısından benzerlikler de gösterebiliyor. Bu yüzden "kadın ve içgöç" konusunu ele alırken, dışgöçle ilgili literatürden de faydalanmak mümkün.

Mevcut çalışmalar göç nedenleri, göç sürecine katılım, bu süreç esnasındaki yaşam deneyimleri ve göçün etkileri, göç edenlerin tutumları ve tepkileri açısından kadınlar ve erkekler arasında önemli farklılıklar olduğuna işaret ediyor.[3] Bu farklılıkların temelinde kadın-erkek arasındaki aile içi işbölümü ve buna paralel olarak gelenekler ve görenekler tarafından tanımlanan toplumsal kadın-erkek rolleri yatmakta. Kadınların göçe ilişkin yaşantıları genellikle, bir eş, anne ya da evlenmek üzere olan genç kız olarak aile içindeki konumlarıyla yakından ilişkili. Gerek ayrıldıkları, gerekse göçle geldikleri yeni mekânla olan ilişkileri de bu temelde belirleniyor. "Kadın ve göç" konusundaki çalışmalar, hem mekânsal hem de toplumsal bir değişim içeren göç sürecinde, sosyoekonomik sınıf, kültür, etnik ya da ulusal kimlik kadar cinsiyet kimliğinin de önemli bir rol oynadığına işaret ediyor.

1. Moroksavic, M., "Women in Migration: Beyond the Reductionist Outlook", *One Way Ticket: Migration and Female Labour*, Annie Phizacklea (der.), Routledge and Kegan Paul, Londra, 1983.

2. Bkz. Eastmond, M., "Reconstructing Life: Chilean Refugee Women and the Dilemmas of Exile", *Migrant Women: Crossing Boundaries and Changing Identities*, Buljs, G., (der.) Berg Publishers, Providence ve Oxford, 1993; Abdulrahim, D., "Defining Gender in a Second Exile: Palestinian Women in West Berlin", *age.*; Veronika, Bennholdt-Thomsen ve diğerleri, *Frauen aus der Türkei*, CON Literaturvertrieb, Bremen, 1987; User, İ., "Evlilik Göçü", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi - Toplum ve Göç*, TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitütüsü ve Sosyoloji Derneği, Ankara, 1997.

3. Buijs, G., "İntroduction", *Migrant Women: Crossing Boundaries and Changing Identities;* Phizacklea, A., "Women, Migration and the State", *Women and the State: International Perspectives*, Rai, S. ve Lievesley, G., (der.), Taylor & Francis, Londra, 1996; Veronika Bennholdt-Thomsen ve diğerleri, *age.*

Bu yazı, Türkiye'de 1990'lı yıllarda göç eden kadınların deneyimlerine ışık tutmak amacını taşıyor. Yazıda ileri sürülen görüşlere dayanak teşkil eden veriler, Kadının İnsan Hakları Eylem-Araştırma Projesi ekibi tarafından 1996-97 yıllarında yürütülen "Türkiye'de Kadının Konumu" başlıklı geniş kapsamlı bir saha araştırmasında derlenmiştir.[4] Araştırmanın örnekleme yöntemi; çok aşamalı, tabakalı küme örneklemesidir ve gözlem birimini 15-64 yaşları arasındaki kadınlar oluşturmaktadır.

Saha çalışması, bu yazıda "Batı" ve "Doğu" olarak ele aldığımız iki bölgede yapılmıştır.[5] Batı bölgesi, İstanbul metropolünde, Türkiye'deki içgöçün en yoğun olarak yöneldiği yerleşim merkezlerinden biri olan Ümraniye ilçesini kapsamaktadır. Ümraniye, metropol alanı olarak tanımlanırken; yöntemsel olarak köy statüsünde görünmesine rağmen Ümraniye merkeziyle bağlantısı olan ve sosyoekonomik yapısı diğer köylerden farklılaşan, neredeyse merkezin mahallesi konumunda görünen köyler de dikkate alınmıştır. Mart 1997'de gerçekleştirilen alan uygulaması çerçevesinde 530 kadınla yüz yüze görüşülmüştür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri Doğu bölgesi olarak tanımlanmıştır. Örneklem; Doğu bölgesini temsil edecek nitelikte ve bölge altında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu, kır ve kent tahmini verecek şekilde tasarlanmıştır.[6] Ekim 1996-Haziran 1997 tarihleri arasında gerçekleştirilen alan uygulaması çerçevesinde, Doğu bölgesindeki 19 yerleşim biriminde 599 kadınla yüz yüze görüşülmüştür.

4. Bu araştırma, Women Living Under Muslim Laws (WLUML) uluslararası vakfı tarafından 26 ülkede yürütülmekte olan uluslararası "Kadın ve Hukuk" adlı karşılaştırmalı bir araştırmanın bir parçasıdır. Araştırmanın Türkiye'deki saha çalışması, NOVIB'in (Netherlands Organization for International Development Cooperation) finansal desteğiyle yürütülmüştür.

5. Esas olarak Türkiye'nin yedi bölgesinde yapılması planlanan araştırma, kaynak yetersizliği ve maddi kısıtlamalar yüzünden şimdiye kadar yalnızca üç bölgede tamamlanabildi.

6. Nüfusu 20.000 ve daha fazla olan yerleşim yerleri kent, nüfusu 20.000'den az olan yerleşim yerleri kır olarak tanımlanmıştır.

Kadınlara Özgü Göç Nedenleri

Göç nedenleri açısından "bağlantılı göç"[7] çoğunlukla kadınlara özgü bir göç nedeni. Bağlantılı göç ailenin iş bulmak, iş tayini, vb. herhangi bir nedenle göç eden erkek üyelerini takip eden kadınların hareketini tanımlayan bir olgu. Burada kadının birey olarak bağımsız bir göç kararından ziyade, aile içindeki konumuna (eş, anne, kız çocuk) bağlı olarak yeni bir mekâna taşınması söz konusu. Aynı bağlamda, yine ağırlıklı olarak kadınlara özgü başka bir göç nedeni olan "evlilik göçü"nü de ele almak mümkün. Birisiyle evlenerek ya da evlenmek üzere göç, İnci User'in belirttiği gibi "itici" ve "çekici" göç gibi temel göç biçimlerinde rastlanan bazı özelliklere sahip değildir. İtici etkenleri, bireyleri ya da toplulukları oldukları yerden kopmaya ve uzaklaşmaya zorlayan; çekici etkenleri ise belli bir coğrafi alana cezbeden çevresel, ekonomik, siyasal ve toplumsal etkenler olarak tanımlarsak, evlilik göçünün her ikisinden de farklı olduğunu görüyoruz.[8] Burada söz konusu olan kadının ayrıldığı ya da gittiği mekânla olan bir itme-çekme ilişkisinden ziyade evlilik kurumunu birlikte oluşturacağı kişinin bulunduğu ayrı bir mekâna hareketidir. Benzer bir şekilde, bağlantılı göçte de, itici ve çekici olarak tabir edilen etkenlerin, kadınların kendilerinden ziyade yanında ya da peşinden gittikleri erkeklere yönelik olduğunu söyleyebiliriz.

Bağlantılı göç ya da evlilik göçü kadınlar açısından önemli bir göç nedeni olsa da, birey olarak kendilerine ait itme-çekme nedenleri yüzünden göç eden kadınlar da vardır. Örneğin, yalnızca kadınlara açık iş olanakları nedeniyle ekonomik göç ya da ekonomik göçten çok farklı olan siyasi göç ve mülteci göçü çerçevesinde, kadınların ailenin erkek bireylerinden bağımsız olarak hareketi de söz konusudur.

7. Uluslararası literatürde geçen şekliyle "associational migration".

Göç Edilen Mekânla Etkileşimde Cinsiyet Farklılıkları

Çeşitli çalışmalar, göçün etkileri ve göç edilen mekânla olan etkileşim açısından da cinsiyet farklılıklarına işaret ediyor. Örneğin, "ev kadınlaşma" süreci, yalnızca göç eden kadın-

8. User, İ., *age*.

lara özgü bir süreç. Veronika Bennholdt-Thomsen ve diğerlerinin, Almanya'ya göç eden Türkiyeli kadınlarla yaptıkları bir araştırmaya göre, göç sürecinin kimi kadınlar üzerindeki etkilerinden biri, kadınların yabancı bir ortamda hareket özgürlüklerinin kültürel nedenlerle giderek kısıtlanması; erkeklere oranla işgücü piyasalarına katılımlarının daha zor olması yüzünden de göç etmiş olan kadınların ev kadını rolünü eskisine oranla daha fazla benimsemek zorunda kalmaları.[9] Sibel Kalaycıoğlu, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinden Ankara'ya göç etmiş olan ailelerle yaptığı bir araştırmada, kente göç eden kadının işgücü pazarından çekilmek zorunda kaldığını; zira kadının kentte çalışmasının, ev dışında gelir getiren bir işe girmesi anlamına geldiğini, bunun eşleri ya da aileleri tarafından "uygun" görülmediğini bildiriyor.[10] Ümraniye'de yaptığımız araştırmada, ev kadınlaşma tezinin İstanbul'a göç etmiş olan kadınların yaklaşık yarısı için geçerli olduğunu; ancak aynı oranda kadın için de kente göçün, ev kadınlığından çalışma yaşamına geçişi beraberinde getirdiğini gördük.[11] Benzer bir şekilde, Malezya'daki içgöç sürecini kadınlar açısından irdeleyen bir araştırmada ise, eşleriyle birlikte göç eden evli kadınların işgücüne katılma olasılığının azaldığı ve kariyer gelişimlerinin olumsuz yönde etkilendiği; tek başlarına göç eden kadınların ise, tam tersine işgücüne katılım olasılıklarının arttığı ve kariyer gelişimlerinin olumlu etkilendiği görülüyor.[12]

Göç, ister ekonomik, ister zorunlu nedenlerle gerçekleşmiş olsun, göç edilen mekânla olan etkileşimde, erkeklerin ve kadınların cinsiyete dayalı işbölümü çerçevesinde genellikle fark-

9. Thomsen-Bennholdt, V., ve diğerleri, *age*.

10. Kalaycıoğlu, S., "Göçmenlerde Sosyal Hareketlilik ile İlgili Beklentilerin Din Görüşü ve Cinsiyete Göre Farklılaşması: Ankara'dan bir Örneklem", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi-Toplum ve Göç*.

11. İlkkaracan, İ., "Göç, Kadının Ekonomik Konumu ve Karar Mekanizmaları", *İktisat Dergisi*, S. 377, Mart 1998, s. 62-67.

12. Arpita Chattopadhyay, "Family Migration and the Economic Status of Women in Malaysia", *International Migration Review*, 31 (2), Yaz 1997, s. 338-352.

lı deneyimleri oluyor. Göç etmiş olan erkeklerin yeni mekânlarında algıladıkları sorunlar, ekonomik sıkıntılar, gerekli nitelik ve kaynaklara sahip olmadıklarında toplumsal statüyü koruma ya da kazanma güçlüğü ile bağlantılıyken, genellikle aile ve ev içi ilişkileri düzenleme görevini üzerlerine alan kadınlar için, göç edilen mekândaki sorunlar genelde aileye ilişkin olaylardan kaynaklanıyor.[13] Göç edilen yerdeki iş ve eğitim olanakları gibi, mevcut kaynakların kadınlara açık olup olmaması, toplumun kadınlara yaklaşımı, hane karakteristiklerindeki değişiklikler (örneğin geniş ailenin geride kalması ile çocuk bakımı ve ev işlerinin yeni mekânda tamamıyla kadının üstüne yıkılması) göç etmiş olan kadınların yeni çevrelerine uyumlarını olumlu ve/veya olumsuz etkileyen ana etkenleri oluşturuyor. Örneğin; Tahire Erman Türkiye'de kırdan kente ekonomik göç sürecine katılan kadınlar ile yaptığı bir çalışmada Türkiye'deki köylü kadınların çoğunun şehirde yaşamayı kırsal alanda yaşamaya tercih ettiklerini belirtiyor. Erman'ın iddiasına göre, köyde kadınların eşleri ve eşlerinin aileleri için yapmak zorunda oldukları zor ve değeri takdir edilmeyen iş yükü ve geniş aile ve/veya köy çevresinin kadın ve özellikle gelinler üzerindeki baskısı göz önüne alındığında, Türkiye'deki köylü kadın için şehirdeki yaşam tercih edilir oluyor. Şehirde, çekirdek aile olarak yaşama şansı, kadının ev içi yaşamı organize etme görevini üstlenmesini getirdiğinden, kadının bağımsızlığını artırıyor.[14]

Zorunlu Göç ve Kadınlar

Göç edilen yerdeki toplumun kadınlara sunduğu kaynaklar ya da getirdiği kısıtlamalar açısından, zorunlu göçün de kadın ve erkekler üzerinde farklı etkileri olabiliyor. Marita Eastmond, ABD'ye göç etmek zorunda kalan Şilili mülteci ailelerle yaptığı araştırmada kadınların ev içi iş yükünde ciddi bir artış ve yaşam standartlarında düşüş görüldüğünü belirtiyor. Şili'de, sosyal dayanışma açısından hanelerin birbirlerine sıkıca entegre olduğu, kadın ve çocukların sürekli iletişim içinde bulunmalarına olanak sağlayan barrio yapısının, yerini ABD'deki çekirdek aile birimine terk etmesi, kadınların ev içindeki sorumlulukları tek başlarına üstlerine almaları ve kamu yaşamından izole olmaları gibi bir sonuç doğuruyor.[15] Buna karşılık, Batı Berlin'de Filistinli mültecilerle yapılan bir araştırmada kadınların, erkeklere oranla göçten daha kazançlı çıktıkları görülüyor. Batı Berlin'e göç eden Filistinli mülteci erkekler, iş olanağı bulamadıklarından, ailenin maddi gereksinimlerini karşılayan aile reisi konumlarını kaybederek aile içinde statü kaybına uğrarken, kadınlar, sosyal devletin sunduğu olanaklar sayesinde ekonomik bağımsızlıklarını kazandıklarından aile içinde statüleri yükseliyor.[16]

1990'lı yıllarda Türkiye'deki içgöçün, son 40 yıldır gözlenen nüfus hareketinden daha farklı bir yapı kazandığını görüyoruz. Diyarbakır'ın göç alan gecekondu mahallelerinden medyaya yansıyan yoksulluk resimleri, kanıksanmış Batı odaklı içgöç coğrafyasının değişmeye başlayışının en görünür adımlarından biriydi. Her şeyden önce, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'dan, hem bölge dışına hem de bölge içerisine nüfus hareketlerini beraberinde getiren "güvenlik" nedeniyle göç gündeme geldi. Aynı zamanda, Güneydoğu Anadolu'ya geçtiğimiz yıllarda yapılan yatırım teşvikleri paralelinde bölge içerisinde ekonomik nedenlerle bir nüfus hareketi oluştu. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) kapsamındaki yerleşim merkezleri de bölge içerisindeki göçün hedefleri haline geldi.[17]

13. Summerfield, H., "Patterns of Adaptation: Somali and Bangladeshi Women In Britain", *Migrant Women: Crossing Boundaries and Changing Identities* içinde.

14. Erman, T., "The Meaning of City Living for Rural Migrant Women and Their Role in Migration: The Case of Turkey", *Women's Studies International Forum,* 20 (2), 1997, s. 263-273.

15. Eastmond, M., *age.*

16. Abdulrahim, D., *age.*

17. GAP bölgesinde tercih edilen göç merkezleri konusunda daha fazla bilgi için bkz. Akşit, B., ve diğerleri, "Population Movements in Southeastern Anatolia: Some Findings of an Empirical Research in 1993", *New Perspectives on Turkey,* İlkbahar 1996, S. 14, s. 53-74.

18. Akyol, K., "Güneydoğu'da Düşük Yoğunluklu Barış - II", *Radikal,* 16.7.1998.

19. Güllülü, S.; Öner, S. ve Kaçmazoğlu, B., *Doğu Anadolu'da Göç Eğilimi: Nedenler ve Çözümler,* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1997; Bilgili, A.; Aydoğan, F. ve Güngör, C., "Doğu Anadolu Bölgesinde Zorunlu Göç Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi: Van Örneği", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi-Toplum ve Göç;* Erol, M., Özdemir, N., Nair, G., "Kentsel Bütünleşme Üzerinde Köy-Kent Farklılaşması ve Aile Kurumunun Etkileri: Sivas Örneği", *age.;* Gündüz, M. ve Yetim, N., "Terör ve Göç", *age;* Göktürk, A., "Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır", *age.;* Öner, S. ve Kaçmazoğlu, B., "Göç Olgusu ve Doğu Anadolu", *age.*

Foto *Fırat Demir.*

"Güvenlik" Nedeniyle Göç

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, son rakamlara göre, devletin "güvenlik" nedeniyle boşalttığı 3.193 köy ve göçe zorlanan 385.000 köy sakini var.[18] Zorunlu göç konusunda yapılan araştırmalarda, zorunlu göç edenlerin 1990 sonrasında önemli bir yüzdesinin bölgede can ve mal güvenliklerinin sağlanmaması nedeniyle göç ettikleri vurgulanmakta. Bölgede can ve mal güvenliğinin sağlanmadığına inanan bu grup, bunun nedenleri olarak, araştırmanın yapıldığı yöreye göre değişen oranlarda PKK terörünü ve/veya kolluk kuvvetlerinin baskısını göstermekte.[19]

Human Rights Watch/Helsinki, 1993'ten itibaren Güneydoğu'da yaşanan zorunlu göç nedenlerini Ekim 1994'te yayımladığı bir raporunda şöyle açıklıyor: "Doğudaki sivil halk -çoğunlukla kırsal alanda olmak üzere- güvenlik güçlerinin teröre karşı yürüttüğü mücadelede uygulanan stratejiler ile devletle işbirliği yapan herkesi canice cezalandıran PKK'nın şiddetinin kıskacına sıkışmış durumdaydı. Örneğin bir köylü, korucu olursa PKK tarafından öldürülme tehdidiyle yüz yüze gelirken, koruculuk sistemine katılmayı reddederse, güvenlik güçleri tarafından evinden ya da köyünden uzaklaşmaya zorlanmayı göze almak zorundaydı."[20] Aynı rapora göre, sık sık rastlanan bir başka durum, köyün bir kısmının koruculuk sistemine katılmasından sonra, katılmayan köylülerin göçe zorlanmasıdır.

Zorunlu göç konusunda yapılan çeşitli çalışmalar, göç edenlerin çok zor koşullarda yaşadıklarını gösteriyor.[21] Göç edenlerin en büyük sorununun iş bulamamak ve geçim sıkıntı-

20. Human Rights Watch/Helsinki, "Turkey: Forced Displacement of Ethnic Kurds from Southeastern Turkey", *Human Rights Watch/Helsinki Report,* 6 (12), Ekim 1994, s. 22.

21. Güllülü, S., Öner, S. ve Kaçmazoğlu, B., *age.;* Bilgili, A., Aydoğan, F. ve Güngör, C., *age.;* Gündüz, M. ve Yetim, N., *age;* Göktürk, A., *age.;* Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), *Doğu Sorunu: Teşhisler ve Tesbitler, Özel Araştırma Raporu,* Ankara, TOBB, 1995.

sı olduğu görülüyor. Göç edenlerin çoğu yoksulluk sınırının altında yaşıyor. Konut, yiyecek, giyecek ve sağlık hizmetlerinin yokluğu, göç edenlerin çoğu için gündelik yaşamın bir hayatta kalma savaşa dönüşmesine yol açıyor. Sınırlı ve çok güç koşullarda çocuklara verilen eğitim hizmetinden alınan verim oranı çok düşük. Göç edilen kentler, nüfusun katlanarak artması sonucunda oluşan sorunları çözecek altyapı ve olanaklara sahip olmaktan çok uzak. Hırsızlığın ve dilenciliğin zorunlu olarak artması, ne ücrete olursa olsun amelelik yapmaya hazır göçerlerin ücretlerde düşüşe yol açması ve kent sorunlarının göç nedeniyle artması, yerli halkta, göç edenlere karşı bazen şiddete kadar varan tepkilere yol açıyor. Evlerini, mallarını, geçim olanaklarını kaybeden bu insanlar için göç, maddi bir kayıp olup, yeni mekânda iş bulamamak bu kayıp duygusunu pekiştiriyor. Göçenlerin kent ortamında geçerli olan beceri ve bilgilerle donatılmış olmamaları da yaşamlarını son derece zorlaştırıyor.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan zorunlu göçü inceleyen araştırmalarda zorunlu göçün kadınlar açısından ele alınmadığını görüyoruz. GAP İdaresi çalışanı Melek Çakmak, "GAP'ta Kadın" konusunda yaptığı bir değerlendirmede,[22] göçün kadınlar üzerindeki ciddi olumsuz etkilerine değiniyor. Göçle birlikte aynı hanede yaşayan kişi sayısının arttığını ve bu mekân kısıtlamasının kadının daha çok ezilmesine neden olduğunu belirten Çakmak, çarpıcı bazı örnekler veriyor: Erkeğin kimi zaman iki eşi ve çocuklarıyla birlikte aynı odayı paylaştığını, cinsel alışkanlıklarda değişiklerin meydana geldiğini, bunun kadınlar ve çocuklar üzerinde olumsuz psikolojik etkiler yarattığını, göçün getirdiği ruhsal bozuklukların kadınlarda âdet bozukluğu gibi sağlık problemlerine yol açtığını ve göçün getirdiği yoksulluğun küçük yaşta sokak satıcılığına başlayan kız çocukların eğitim olanaklarını olumsuz etkilediğini belirtiyor.

Yukarıda verilen örneklerin de gösterdiği gibi, kadınların deneyimleri, göçün tipi, göç edenin sosyoekonomik statüsü ve aile yapısı, geride bırakılan mekân ile taşınılan mekânlardaki kültür, sosyal ve ekonomik yapı gibi pek çok etkene bağlı olarak farklılaşıyor, çeşitleniyor. Bu yüzden aynı tip göç içerisindeki kadınlar arasında bile, örneğin kırdan kente göç eden kadınlar arasında, belirgin bir homojenlik varsayımından yola çıkmanın sağlıklı sonuçlara varılmasını engelleyebileceğini önemle vurgulamak istiyoruz. Kadın açısından göç olgusunu incelerken, kadınların kendi değerlendirmelerinden yola çıkarak kadın bakış açısını araştırmanın merkezine oturtmak, en önemli kıstaslardan biri olmalı.

Ümraniye'nin Araştırma Bulguları

Ümraniye örneklemini oluşturan 530 kadının 127'si (% 24), Doğu örneklemini oluşturan 599 kadının ise 103'ü (% 17,3) 1990'lı yıllarda en az bir kere göç etmiş. Türkiye'nin ekonomik açıdan göreceli olarak en gelişmiş ve en azgelişmiş, nüfus hareketlerinin ağırlıklı dinamiklerinin çok farklı olduğunu varsaydığımız Batı ve Doğu bölgelerinde, "kadınların göçü nasıl yaşadığı" ile ilgili araştırma sonuçlarında ilk anda göze çarpan iki tema var: Birincisi, bölgesel farklılıkların kadınların göç süreci deneyimlerine de yansıdığı. İkincisi, tüm bölge farklılıklarına rağmen, "kadın" olmanın çarpıcı ortak paydaları da beraberinde getirdiği.

Batı'ya ve Doğu'ya 1990'lı yıllarda göç etmiş 15-64 yaş arası kadınlara "göç etme ne-

22. Çakmak, M., "GAP'ta Kadın", *İktisat Dergisi*, S. 377, Mart 1998, s. 68-74.

denlerini" sorduğumuzda aldığımız yanıtlar, bu ikilemin iyi bir örneğini teşkil ediyor. (Tablo 1).

Tablo 1. Kadınların Göç Nedenleri - Batı ve Doğu (%)

Göç Nedeni	Batı	Doğu
Evlenmek için/eşiyle, ailesiyle birlikte olmak için	34,4	9,4
Ekonomik nedenlerle	51,2	44,5
Geçim sıkıntısı	36,0	18,3
İş tayini, yeni iş kurma, vb.	15,2	26,2
Eğitim için	4,8	3,8
Güvenlik nedeniyle	4,0	35,1
Diğer	4,8	7,2
Yanıt yok	0,8	–
Toplam	100	100

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, iki bölgede de ekonomik nedenlerle göç ön sırada yer alıyor. Ancak geçim sıkıntısı gibi tüm aileyi etkileyen ekonomik zorunluluklardan kaynaklanan göç, Batı'ya olan nüfus hareketinde ağırlık kazanırken, Doğu'da iş tayini, yeni iş kurma gibi maddi zorunluluktan farklı ekonomik gerekçelerin ön plana çıktığı görülüyor. Bölgelerarası en belirgin farklılık "güvenlik" etkeninin Doğu'daki nüfus hareketlerinin en önemli nedenlerden biri olmasına karşılık, Batı'ya göçte (Ümraniye kapsamında) en son sırada yer alması. Yukarıda kadınlara özgü göç nedenleri olarak bahsettiğimiz bağlantılı göç ve evlilik göçü ise, Batı'da Doğu'ya oranla çok daha yüksek oranda görülmesine rağmen, her iki bölgede de göç etmiş olan kadınlar açısından önemli bir neden olarak gösteriliyor. Batı'da kadınların üçte birinin, Doğu'da ise onda birinin klasik itme-çekme etkenlerinden bağımsız olarak göç sürecine katıldıklarını görüyoruz. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, her iki bölgede iş tayini, yeni iş kurma gibi ekonomik gerekçeleri göç nedeni olarak belirten kadınların, iş değişikliğinin büyük çoğunlukla kendilerinden ziyade ailelerinin erkek bireylerine ait olduğunu söylemeleri. Yani bir açıdan Batı'da yüzde 15,2; Doğu'da ise yüzde 26,2 oranındaki bu tip ekonomik göçün önemli bir kısmının da bağlantılı göç kapsamında ele alınması gerektiğini söyleyebiliriz. Eğitim nedeniyle göç, iki bölge arasında benzer oranlarda yer alıyor. "Diğer" nedenler kapsamında yer alan gerekçelerin bir kısmında da gene kadınlara özgü ifadeler bulunuyor: "Kaynanamdan ayrı yaşamak için", "kocam kaynanamın yanına getirdi", "eşimin ailesi istedi", "eşim öldüğü için" gibi.

Aşağıda, kadınların deneyimlerine dair diğer bulguları, farklı sosyoekonomik koşullara sahip olan ve aldıkları göçün nitelikleri açısından farklılık gösteren Batı (Ümraniye) ve Doğu (Doğu/Güneydoğu Anadolu) bölgeleri için ayrı ayrı sunuyoruz. Batı'ya göç kapsamında, kadınların göç sürecine katılımını ve metropolle olan etkileşimlerini irdeliyoruz. Güvenlik nedeniyle göçün yoğun olduğu Doğu'da ve bölge içi göç kapsamında ise, bölgeye özgü bu göç nedeninin diğer göç nedenlerine kıyasla kadınlar üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz.

Batı'ya Göç ve Kadınlar: Ümraniye Araştırması

Batı'daki sanayileşmiş metropollere ağırlıklı olarak ekonomik nedenlerle yapılan göçün başlıca merkezlerinden biri olan Ümraniye'de yaptığımız saha çalışmasına katılan kadınların yüzde 73,8'i Ümraniye'ye İstanbul dışından gelerek yerleştiklerini belirttiler. Bu kadınların yüzde 35,4'ü İstanbul'a 1990'lı yıllarda göç eden ve Türkiye'nin 33 ayrı ilinden gelen kadınlardan oluşmaktaydı. Bölgeler açısından yüzde 46,2'yle Karadeniz'in ve yüzde 29,2'yle Doğu Anadolu'nun başı çektiğini görmekteyiz. Bu göçün yüzde 57,9'u kırsal kökenli, yüzde 15'i ise kent kökenli göçten oluşuyor. Geriye kalan yüzde 25,3 oranındaki kadın ise geldikleri yerin ilçe merkezi olduğunu belirtiyorlar. Anadolu'daki kimi ilçe merkezleri kent tanımına uygun düşerken, diğerleri ağırlıklı olarak kırsal karakteristikler taşıyabiliyor; bu yüzden bu grubun hem kırsal hem de kentsel kökenli kadınları kapsadığını söyleyebiliriz.

1990'lı yıllarda göç eden kadınların göç esnasındaki temel özelliklerine bakıldığında, ortaya şöyle bir profil çıkıyor: Yüzde 20,4'ü okuryazar değil, yüzde 13'ü ilkokulu bitirememiş, yüzde 52,9'u ilkokulu bitirmiş ve yüzde 13,6'sının ortaokul ya da üstü eğitimi var; yüzde 38,7'si bekâr, yüzde 58,1'i evli. Göç edenlerin çoğunluğu oldukça genç; yüzde 78,2'si 30 yaşın altında.

Göç nedenleri açısından 1990'lı yıllarda göç eden kadınların yanıtlarıyla 1990'dan önce göç eden kadınların yanıtlarını karşılaştırdığımızda, büyük bir fark olmadığını görüyoruz (Tablo 2):

Tablo 2. 1990'lı Yıllarda ve 1990 Öncesi Kadınların Batı'ya Göç Nedenleri (%)

Göç Nedeni	90'lı Yıllar	90'dan önce
Evlenmek için/eşiyle, ailesiyle birlikte olmak için	34,4	34,3
Ekonomik nedenlerle	51,2	53,2
Geçim sıkıntısı	36,0	38,8
İş tayini, yeni iş kurma, vb.	15,2	14,4
Eğitim için	4,8	3,0
Güvenlik nedeniyle	4,0	2,5
Diğer	4,8	5,5
Yanıt yok	0,8	1,5
Toplam	100	100

Daha önce de olduğu gibi, kadınların, 1990'lı yıllarda Batı'ya göç için gösterdikleri nedenler arasında "geçim sıkıntısı" gibi ekonomik zorunluluklar baş sırada yer alırken, "evlilik göçü" ve "bağlantılı göç" en önemli ikinci neden olarak konumunu koruyor. "Güvenlik" nedeniyle göç ise her iki dönemde de son sırayı almasına rağmen, 1990'lı yıllarda Ümraniye'ye güvenlik nedeniyle göçün arttığını görülüyor.

"Kiminle ya da kimlerle göç ettiniz?" sorusuna, göç esnasında evli ve bekâr kadınların verdikleri yanıtlar ise Tablo 3'te gösterilmiştir:

Tablo 3. Kim(ler)le göç ettiniz? (%)

Kim(ler)le?	Evli kadınlar	Bekâr kadınlar
Tek başıma	–	23,9
Çekirdek aile ile (eşim ve/veya çocuklarımla)	77,9	–
Geniş aile ile (eşinin diğer aile bireyleri dahil)	20,8	–
Çekirdek aile ile (annem-babamla ve/veya kardeşlerimle)	1,3	67,4
Diğer	–	2,2
Yanıt yok	–	6,5
Toplam	100	100

Bekâr kadınlar dörtte bire yakın bir oranda (yüzde 23,9) tek başlarına göç ederken, evli kadınlar arasında tek başına göç eden hiç yok. Evli kadınlar arasında yüzde 78,9 oranında eşlerini ve çocuklarını kapsayan çekirdek aile ile göç; beşte bire yakın bir oranda ise (yüzde 19,2) kayınpeder, kayınvalide, kayınbirader, elti gibi eşlerinin diğer aile bireylerini kapsayan geniş aile ile göç söz konusu. Geniş aile ile göçte, hemen her zaman kocanın ailesi ile göç edilmekte; zira evlenen kadın çoğunlukla eşinin ailesinin bir bireyi haline geliyor. Bu nedenle, geniş aile olarak göç edildiğinde erkekler değil, evli kadınlar ailelerini geride bırakmak zorunda kalıyorlar. Bu da birçok durumda, kadın açısından önemli bir destek kaybı oluyor.

Tablo 4. Göçte Kadınlar Açısından Karar Mekanizmaları (%)

Göç etmeye kim karar verdi?	Göç sırasında evli olan kadınlar	Göç sırasında bekâr olan kadınlar	Toplam
Kendim karara katıldım	37,8	43,3	40,5
Yalnızca kendim karar verdim	4,1	23,7	11,8
Kendim ve eşim ve/veya diğer aile bireyleri	33,7	–	21,9
Kendim-annem-babam ve/veya diğer aile bireyleri	–	19,6	6,8
Başkaları karar verdi	62,1	56,6	59,5
Eşim	40,1	2,1	25,8
Eşim ve diğer aile bireyleri	22,0	–	13,1
Babam	–	18,0	7,1
Annem-babam ve/veya diğer aile bireyleri	–	36,5	13,5
Toplam	100	100	100

Not: Tablodaki % 100'ü aşma veya altında kalma durumu, yüzde küsuratları yuvarlatıldığı içindir.

"Göç etmeye kim karar verdi?" sorusuna verilen yanıtlar Tablo 4'te, göç sırasında evli ve bekâr olan kadınlar için ayrı olarak gösterilmiştir. Evli kadınların yüzde 62,1 gibi bir çoğunluğunun göç etme kararında hiç söz hakkı yoktur. Bekâr kadınlar arasında göç kararını tek başlarına aldıklarını söyleyenlerin oranının evli kadınlara göre çok daha yüksek ol-

masına rağmen, bekâr kadınların da çoğunluğunun göç kararında söz hakkı olmadığını görüyoruz. Kadınların yüzde 59,5 gibi bir çoğunluğu göç kararının kendileri adına başkaları tarafından alındığını belirtiyorlar. Göç sırasında bekâr olduklarını belirttikleri halde göç kararının eşleri tarafından verildiğini söyleyen az sayıdaki kadın (yüzde 2,1) ise "evlenmek için" İstanbul'a geldiklerini belirtiyorlar. İstanbul'a evlenmek için gelen kadınlardan yüzde 58,9'u göç konusundaki karar sürecinde söz hakkına sahip olduklarını, yüzde 41,1'i ise kararın kendilerinin dışında eşleri ya da anne-babaları tarafından verildiğini söylüyorlar.

Kadınlardan İstanbul'daki gelir ve yaşam koşullarını göç ettikleri yerdeki durumlarına göre değerlendirmelerini istediğimizde verilen yanıtlar Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5. Göçün Kadınlar Açısından Gelir ve Yaşam Koşullarına Etkisi (%)

	Gelir	Yaşam koşulları
Daha iyi	71,1	69,4
Değişiklik yok	19,7	16,8
Daha kötü	7,6	12,3
Yanıt yok	1,6	1,5
Toplam	100	100

Tabloda görüldüğü gibi, kadınların büyük çoğunluğu, gerek maddi durumlarının gerekse yaşam koşullarının geldikleri yere kıyasla İstanbul'da daha iyi olduğunu belirtiyorlar. Ancak İstanbul'daki yaşam koşullarının geldikleri yere oranla daha kötü olduğunu söyleyenlerin oranı (yüzde 12,3) maddi durum için aynı şeyi söyleyenlerin neredeyse iki katına yakın.

"Yeniden Seçme Şansım Olsaydı..."

İstanbul'a göç etmiş olmaktan memnun olup olmadıklarını saptamak için kadınlara "Eğer her şeye yeniden başlamak mümkün olsaydı, yine İstanbul'a yaşamak üzere gelir miydiniz?" diye sorulduğunda, yüzde 54,5'i "Evet", yüzde 44,7'si ise "Hayır" yanıtını veriyor. Tablo 6'da, İstanbul'dan memnun olup olmama nedenleri sorulduğunda verdikleri yanıtlar görülüyor. Bu yanıtlar göç sürecindeki deneyimlerin çeşitliliğini daha da açık bir şekilde ortaya koyuyor.

İstanbul'u gelinen yere tercih etme nedenleri arasında baş sırayı alan "İstanbul'u seviyorum"u takiben "büyük şehrin sağladığı sosyal olanaklar", "İstanbul'un daha güzel olması" gibi açıklamalar söz konusuydu. İkinci önemli neden ise, İstanbul'u sevmekten ziyade gelinen yerdeki köy yaşamını sevmemekle ilgiliydi: "Köy yaşamı çok zor", "burası köyden iyidir", "köyde çok iş var, burası rahat", "burası rahat, iş yok güç yok" gibi verilen yanıtlarda kadınların kırsal alanda üzerlerine düşen ağır iş yükünden kurtulmalarının verdiği rahatlama ifade ediliyordu. Yüzde 18,7 ile önemli bir neden olarak ortaya çıkan "eşimin yanında olduğum için mutluyum", "eşim nereye, ben oraya" tipi yanıtlar da evlilik göçü ve bağlantılı göç gibi gene kadınlara özgü bir kategori oluşturmakta. Yani kimi kadınlar açısından göç edilen mekânla olan etkileşimlerinin, o mekâna ait etkenlerden ziyade aile ilişkileri temelinde belirlendiğini gösteriyor

Tablo 6. Yeniden Seçme Şansınız Olsaydı İstanbul'a Gelir miydiniz? (%)

Gelirdim, çünkü		Gelmezdim, çünkü	
İstanbul'u seviyorum (sosyal imkânlar, büyük şehir, vb.)	22,2	Istanbul'u sevmiyorum (pis, kalabalık, vb.)	25,5
Köy yaşamını sevmiyorum	21,9	Köy yaşamını seviyorum (çevre, hava, su daha iyi)	21,8
Ekonomik nedenlerle: İstanbul'da iş imkânı var	21,0	Ekonomik nedenlerle: İstanbul'da geçim sıkıntısı var	12,1
Eşim/ailemle birlikteyim	18,7	Geldiğim yerdeki sosyal çevremi özlüyorum	34,7
Eğitim imkânları daha iyi	7,8		-
Geldiğim yerde güvenlik sorunu var	5,4	-	-
Diğer	2,9	Diğer	5,5
Toplam	100	Toplam	100

Not: Tablodaki % 100'ü aşma veya altında kalma durumları, yüzde küsuratları yuvarlatıldığı içindir.

İstanbul'daki yaşamı sevmeme nedenleri arasında en ağırlıklı olanı, kadınların geldikleri yerdeki aile, arkadaş, ahbap çevrelerini özlemeleri: "Kendi ailem orada, arkadaş çevrem daha iyi", "ailem burada yok, rahat değilim, baskı altındayım", "ailemden, çevremden uzağım", "orada akrabalar vardı, burada yalnızım", "hiçbir yere gidemiyorum, burada çok sıkılıyorum". Bu yanıtlar, evlenmek üzere veya eşinin ailesiyle birlikte İstanbul'a göç etmek zorunda kalan kadınların bazılarının, geride bıraktıkları kendi ailelerine olan özlemlerini, çekirdek aile içinde ev kadını rolünde evde kısılıp kalmaktan duydukları sıkıntıları ve göç edilen mekândaki sosyal ortamdan memnuniyetsizliği ifade ediyor. İkinci ve üçüncü önemli neden olan "İstanbul'u sevmiyorum" ve "köy yaşamı daha iyi" ise, birbirlerinin aynası yanıtlar izlenimini veriyor: "Memleketim güzeldi, havası, suyu ve yeşilliği ile çok güzel bir yerdi", "İstanbul çok kalabalık bir il. Köyüm çok güzel, havasıyla, suyuyla, yeşiliy-

le çok güzel", "İstanbul'un havasını, suyunu beğenmiyorum", "köyde her şey temiz ve sağlıklıydı, buranın havası bile pis". Bu cevaplar köyün sosyal yaşamına duyulan özlemden çok, İstanbul'daki fiziksel çevreyi, çevre kirliliğini yadırgama ve kırsaldaki doğayı özlemeyi ifade ediyor.

Ekonomik nedenler ise, bir yandan İstanbul'dan hoşnut olma, öte yandan hoşnut olmama nedeni olarak ortaya çıkıyor. Kimi, İstanbul'daki iş olanakları ve geldikleri yerdeki maddi zorluklar yüzünden İstanbul'dan başka alternatifleri olmadığını söylerken, kimileri de İstanbul'daki geçim sıkıntısı ve hayat pahalılığı yüzünden memleketlerinde kalmayı tercih edeceklerini ifade ediyorlar.

Bu sonuçlar, kırdan kente göç etmiş olan kadınların, kentteki tüm sorunlara rağmen kırsaldaki iş yükünden, gelenek-görenek ve geniş aile baskısından kurtuldukları için daha memnun oldukları gibi bir genellemenin, tüm kadınlar için geçerli olmadığını açığa çıkarıyor.[23] Kimi kadınlar gerçekten Erman'ın tezi doğrultusunda İstanbul'daki göreceli rahatlık ve özgürlükten dolayı göçten memnun olduklarını belirtirken, aşağı yukarı aynı oranda kadın, tam tersi, köyde geride bıraktıkları yaşamlarına, çevrelerine, ailelerine olan özlemlerini ve İstanbul'da yaşadıkları kısıtlamalar nedeniyle göçten memnun olmadıklarını ifade ediyorlar. Kalaycıoğlu'nun dediği gibi çok farklı değerler, normlar, gelenekler ve beklentilerle büyük kente gelen kadınlar, büyük çoğunlukla bu farklılıkları kentteki yaşamlarında da devam ettirmekteler.[24] Bu farklılıklar kentteki etkileşim ve bütünleşme sürecinin de çok çeşitli olması sonucunu doğuruyor.

Göç ve Hareket Özgürlüğü

Göç öncesi ve göç sonrasında ev dışındaki hareket özgürlüğüne dair sorulan sorulara gelen yanıtlarda ise, bu konuda göçün kadınları olumlu etkilediği ortaya çıkıyor. İstanbul'a başka kentlerden göç etmiş kadınların yüzde 44,6'sı, kırsal alanlardan göç etmiş olan kadınların ise yüzde 41,4'ü göç öncesinde evden çıkıp istedikleri yere gitme konusunda söz ve karar hakkına sahip olduklarını belirtirken, göç sonrası için bu oranlar sırası ile yüzde 50,9 ve yüzde 44,8'e yükseliyor. Ancak, bu oranlar, hiç göç etmemiş kadınlara oranla çok daha düşük. Doğduğundan beri Ümraniye'de yaşadıklarını belirten kadınların yüzde 62,2'si (gündüzleri) ev dışında istedikleri yere gitme konusunda kendilerinin karar ve söz hakkına sahip olduklarını belirtiyorlar.

Doğu'da Bölge İçi Göç ve Kadınlar: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Araştırması

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bölgesel içgöç üzerine yapılan araştırmalar, daha önce de belirtildiği gibi, henüz çok kısıtlı sayıdadır. Her ne kadar GAP çerçevesinde Güneydoğu'daki nüfus hareketleri üzerine araştırmalar yapılmaya başlandıysa da, Doğu Anadolu'nun bu ilginin dışında kaldığını görüyoruz.[25] Bizim araştırmamızda, bölgeye 1990'lı yıllarda göç etmiş olanların yarıdan fazlası, yüzde 54,4'ü Doğu Anadolu'da, yüzde 44,6'sı ise Güneydoğu Anadolu'da yaşamaktaydı. Gaziantep, Hakkâri, Diyarbakır ve Malatya, göç edenlerin yoğunluklu olarak yaşadıkları iller. Güvenlik nedeniyle en yoğun göç Hakkâri'ye (yüzde 32,0), geçim sıkıntısı ve sosyokültürel nedenlerle Gaziantep'e (sırasıyla yüzde 26,7 ve yüzde 20,1) ve tayin, iş kurma gibi nedenlerle Diyarbakır'a (yüzde 17,6) olmuş. Göç etmiş olan evli kadınların oranı yüzde 81,3, bekârların ise yüzde 18,7.

23. Erman, T., *age.*

24. Kalaycıoğlu, S., *age.*, s. 264.

25. GAP bölgesinde nüfus hareketleri için bkz. Akşit, B. ve diğerleri, *age.*, ve ODTÜ Sosyoloji Bölümü GAP Araştırması Ekibi, GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması: Yöneticiler İçin Özet", TC Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 1994.

Tablo 7'de, göç etmiş olan kadınların eğitim düzeyinin göç nedenine göre farklılıklar gösterdiğini izliyoruz. Tayin ve eş tayini nedeniyle göç eden kadınların eğitim düzeylerinin ise bölge ortalamalarının belirgin bir şekilde üstünde olduğu görülüyor. Evlilik ve eğitim gibi etkenleri içeren sosyokültürel nedenlerle göç edenlerin eğitim düzeyleri de bölge ortalamalarının üstünde. Oysa, güvenlik ve geçim sıkıntısı nedeniyle göç etmiş olan kadınların eğitim düzeyi bölge ortalamalarının altında.[26] Buna karşılık, güvenlik nedeniyle göç etmiş olan kadınların eşlerinin eğitimi, bölge ortalamalarının üstünde.

Tablo 7. Eğitim Düzeyi ve Göç Nedeni (%)

Göç nedeni	Eğitim Düzeyi			
	Hiç okula gitmedi	İlkokul mezunu	Ortaokul mezunu+	Toplam
Ekonomik nedenler				
Geçim sıkıntısı	57,3	33,6	9,1	100
Tayin, eş tayini, aile bireylerinin iş kurması	17,3	44,1	38,6	100
Güvenlik	65,7	27,7	6,6	100
Sosyokültürel nedenler	27,3	52,6	20,1	100

Eğitimin göç edilen ortama uyumu sağlamak açısından olumlu bir etkisi olduğu göz önüne alındığında, güvenlik ya da geçim sıkıntısı nedeniyle göç eden kadınların eğitim düzeyinin düşük olması, onların eşlerine oranla göçten daha da olumsuz etkilenmesine yol açıyor.

Tablo 8'de, bölgelere göre kadınların göç nedenlerini incelediğimizde, Güneydoğu'da göç, ağırlıklı olarak ekonomik nedenlerden dolayı gerçekleşirken, Doğu'da ekonomik nedenlerin ve güvenlik nedenlerinin neredeyse eşit ağırlıkta olduğu görülüyor.

Tablo 8. Bölgelere ve Yerleşim Yerine Göre Son Göçün Nedeni (%)

Göç nedeni	Bölge		Yerleşim yeri		
	D. Anadolu	G.doğu Anadolu	Kır	Kent	Toplam
Ekonomik nedenler	39,9	48,1	39,6	46,8	43,6
Geçim sıkıntısı	15,1	20,8	19,8	16,0	17,7
Tayin, eş tayini, aile bireylerinin iş kurması	24,8	27,3	19,8	30,8	25,9
Güvenlik	39,5	32,4	45,2	29,1	36,3
Sosyokültürel nedenler	20,6	19,6	15,2	24,1	20,1
Toplam	100	100	100	100	100

Not: Tablodaki % 100'ü aşma veya altında kalma durumu, küsuratlar yuvarlatıldığı içindir.

Her iki bölgede de güvenlik nedeniyle göç edenler, göç edenlerin yaklaşık üçte birini oluşturuyor. Bu sonuçlar Güllülü, Öner ve Kaçmazoğlu'nun Doğu Anadolu bölgesini kapsayan araştırma sonuçları ile de uyum gösteriyor.[27] Eğitim, evlilik gibi sosyokültürel nedenlerle göç etmiş olanlar her iki bölgede de göç eden kadınların beşte birini oluşturuyor. Göç edenlerin yüzde 55,7'si kentsel, yüzde 44,3'ü kırsal yerleşim birimlerinde yaşamak-

26. Bölgede hiç okula gitmemiş olanlar örneklemin yüzde 45,8'ini, ilkokul mezunları yüzde 33,5'lni ve ortaokul ve üstü eğitim görmüş olanlar ise yüzde 20,7'sini oluşturuyor.

27. Güllülü, S., Öner, S. ve Kaçmazoğlu, B., *age.*

Tablo 9. Göç Nedenine Göre Göçün Kadının Sağlığına ve Maddi Durumuna Etkileri (%)

Göçün Etkileri	Güvenlik	Göç Nedeni Geçim sıkıntısı	Tayin, iş kurma, vs.	Sosyokültürel	Toplam
Göçün sağlığa etkisi					
Sağlığım bozuldu	76,4	25,1	44,8	24,3	48,8
Sağlığımda bir değişiklik olmadı	18,5	65,2	45,0	71,9	44,3
Sağlığım düzeldi	2,8	9,7	7,0	–	4 ,5
Yanıt yok	2,3	-	3,2	3,8	2 ,4
Toplam	100	100	100	100	100
Göçün maddi duruma etkisi					
Maddi durumum bozuldu	71,1	33,7	42,5	20,1	46,9
Maddi durumumda bir değişiklik olmadı	24,3	15,4	37,2	52,7	31,9
Maddi durumum iyileşti	2,3	50,9	17,2	27,3	19,6
Yanıt yok	2,3	–	3,2	–	1,7
Toplam	100	100	100	100	100

tadır. Kırsal yerleşim birimlerine olan göç, beklenenin üstündedir. Kıra ve kente göç nedenlerinde belirgin farklılıklar vardır. Kente göç, ağırlıklı olarak ekonomik nedenledir. Kıra göç edenlerin yaklaşık yarısının göç nedeninin güvenlik olduğunu görüyoruz. Bu durum, güvenlik nedeniyle göç edenlerin kırsal alanda yaşayan akraba ya da tanıdıklarının yanına göç etmeyi tercih ettikleri, ya da güvenliğin sağlandığı kırsal bölgelere geri dönüşün başlamış olması gibi nedenlere bağlı olabilir. Araştırmamızda göç sürecini incelemediğimizden, bu konuda kesin bir tahminde bulunmak zor. Yine de, güvenlik nedeniyle bir kırsal bölgeden başka bir kırsal yerleşime göç etmiş olanların fazlalığı ve bu konuda yapılmış olan araştırmaların kente odaklandıkları göz önüne alınırsa, kırsal alana gelen göçmenlerin "görünür olmadıkları"nı söyleyebiliriz.

Göç Nedenine Göre Göçün Kadınlara Etkileri

Göç nedeniyle göçün kadına etkisi arasındaki ilişkiyi incelediğimizde, güvenlik nedeniyle göç etmek zorunda kalanların, diğer nedenlerle göç edenlere oranla, göçten çok daha olumsuz etkilendiklerini görüyoruz (Tablo 9).

Güvenlik nedeniyle göç etmiş olanların yaklaşık dörtte üçü, göç sonrasında hem sağlıklarının hem de maddi durumlarının bozulduğunu belirtiyorlar. Geçim sıkıntısı nedeniyle göç edenlerin ise yalnızca dörtte biri sağlığının, üçte biri ise maddi durumlarının bozulduğunu belirtiyor. Geçim sıkıntısı nedeniyle göç etmiş olanların yarısı göçten beklentilerinin gerçekleştiğini, yani maddi durumlarının iyileştiğini düşünüyor. Tayin, eşin iş tayini, ya da eş veya oğlunun iş kurması gibi nedenlerle göç etmiş olanların yarısına yakınının da sağlıklarının ve maddi durumlarının bozulduğunu belirtmeleri ilginç bir bulgu.

Bekleneceği üzere, kadının eğitim düzeyi ne kadar düşükse, göçün gerek maddi durum

Tablo 10. Göç Nedenine Göre Göçün Kadının Eş ve Çocuklarıyla İlişkisine Etkileri (%)

Göçün Etkileri	Göç Nedeni: Güvenlik	Geçim sıkıntısı	Tayin, iş kurma, vs.	Sosyokültürel	Toplam
Göçün eşle ilişkiye etkisi					
Eşimle ilişkilerim kötüye gitti	26,1	13,6	25,8	8,7	20,0
Eşimle ilişkilerimde bir değişiklik olmadı	62,9	56,0	57,2	53,6	57,9
Eşimle ilişkilerim iyiye gitti	3,4	30,4	4,2	24,3	12,8
Yanıt yok	7,6		12,8	13,3	9,3
Toplam	100	100	100	100	100
Göçün çocuklarla ilişkiye etkisi					
Çocuklarımla ilişkilerim kötüye gitti	32,0		12.,2	6,8	16,0
Çocuklarımla ilişkilerimde bir değişiklik olmadı	61,1	76,7	76,7	80,7	72,1
Çocuklarımla ilişkilerim iyiye gitti	3,3	16,3	3,0	4,9	5,6
Yanıt yok	3,6	7,0	8,2	7,5	6,3
Toplam	100	100	100	100	100

Not: Tablodaki % 100'ü aşma veya altında kalma durumu, küsuratlar yuvarlatıldığı içindir.

gerekse kadının sağlığı üzerindeki etkileri o denli olumsuz. Örneğin, hiç okula gitmemiş olanların yarısından fazlası (yüzde 58,5) göç sonrasında sağlıklarının bozulduğunu söylerken, ortaokul ve üstü eğitim almış olanlarda bu oran yüzde 24'e düşüyor.

Daha önce de belirtildiği gibi, kadınların göçe ilişkin yaşantıları genellikle aile içindeki konumları ve diğer aile bireyleri ile olan ilişkileriyle yakından bağlantılıdır. Göç genellikle aile içi ilişkilerde de değişikliklere neden oluyor ve bu değişiklikler kadınlar için erkeklere oranla daha büyük bir önem taşıyabiliyor. Tablo 10'da, göçün evli kadınların eşleriyle ve çocuklarıyla ilişkileri üzerindeki etkisini incelediğimizde, güvenlik ya da tayin gibi nedenlerle göç eden kadınların dörtte birinin, eşleriyle ilişkilerinin kötüye gittiğini belirttiğini, oysa geçim sıkıntısı ya da sosyokültürel nedenlerle göç edenlerde bu oranın daha düşük olduğunu görüyoruz (yüzde 13,6 ve yüzde 8,7).

Göç nedeni ne olursa olsun, kadınların aşağı yukarı yarısı eşleriyle ilişkilerinde bir değişiklik olmadığını düşünüyor. Geçim sıkıntısı nedeniyle göç edenlerin yüzde 30,4'ü eşleriyle ilişkilerinin, yüzde 16,3'ü ise çocuklarıyla ilişkilerinin göçten sonra iyiye gittiğini belirtiyor. Maddi durumda algılanan olası iyileşmenin aile ilişkilerine olumlu etki ettiği düşünülebilir. Güvenlik nedeniyle göç edenlerin ise üçte birinin, çocuklarıyla ilişkilerinin göç sonrası kötüye gittiğini belirttiklerini görüyoruz. TOBB raporunda Doğu Ergil de bu soruna işaret ederek, "büyük olasılıkla, memnuniyetsiz gençlerin kent ortamında çoğaldığı"nı belirtiyor.[28]

Göçün, gençler üzerindeki etkisinin de son derece önemli olduğu ortada. Göçün, kadın ve erkekler gibi, kız ve erkek çocukları da farklı şekillerde etkilemesi beklenebilir. Bizim örneklemimizde, aileleriyle birlikte göç eden ve henüz evli olmayan genç kadınların yüz-

28. TOBB, *age.*, s. 50.

Foto *Fırat Demir.*

de 78,2'si aileleriyle ilişkilerinde göçten sonra bir değişiklik olmadığını; yüzde 4,3'ü ilişkilerinin bozulduğunu, yüzde 12,7'si ise iyiye gittiğini belirtiyor. Göçten sonra hareket özgürlüğünün arttığını belirtenler yüzde 25,5 iken, yüzde 27,2'si hareket özgürlüklerinin kısıtlandığını düşünüyor.

Doğu'da göçün etkileri ile ilgili bu sonuçlar, Çakmak'ın bölgede göç etmiş olan kadınlarla ilgili değerlendirmelerini doğrular ve tamamlar nitelikte.[29] Yukarıda sunulan sonuçlar, güvenlik nedeniyle göç etmek zorunda kalan kadınların, diğer nedenlerle göç etmiş olanlara oranla daha fazla maddi kayba uğradıklarını, göçün sağlığa ve aile ilişkilerine olumsuz etkilerim en yoğun yaşayan grup olduklarını açıkça ortaya koyuyor.

"Göç ettikten sonra yaşamınızda yukarıdakiler haricinde başka bir değişiklik oldu mu?" sorusuna güvenlik nedeniyle göç etmiş olan kadınların verdikleri cevaplar, bölgede yaşanan çatışmanın ve bu tip göçün, kadınların yaşamına olumsuz etkisini ve bu etkinin kadınlara özgü özelliklerini daha çarpıcı bir şekilde ortaya koyuyor: "Eşim cezaevine girdi, oğlumun biri askere gitti, gelinim intihar etti, aile düzenim tamamen bozuldu", "bir süre çadırda yaşadım", "göçler sırasında maddi durumum çok bozuldu, Gaziantep'e geldikten sonra tekrar toplanıldı ama mallar orada kaldı, erkekler yurtdışına gitmek zorunda kaldı", "eşim tekrar evlendi" ya da "hareket alanım kısıtlandı, kumamla ilişkilerim daha kötü oldu", gibi...

Eşinin tayini nedeniyle göç eden kadınların bu soruya verdikleri cevaplar ise, daha çok eşlerinin ailesine ilişkin şikâyetleri içeriyor: "Eşimin ailesiyle sorunlarım çıktı" ya da "Adıyaman'da yalnız olduğumuz için daha rahattı, şimdi eşimin ailesiyle yaşıyorum".

29. Çakmak, M., *age.*

Göç ve Kaygı

Araştırmaya katılan kadınların kaygı düzeyini ölçmek için, Öner ve LeCompte tarafından Türkçeye çevrilerek uyarlanan ve standardizasyonu yapılmış olan Sürekli Kaygı Envanteri (Trait Anxiety Inventory) kullanıldı.[30]

Göç etmiş olan kadınların ortalama kaygı puanı, göç etmemiş olan kadınların kaygı puanına göre istatistiksel olarak anlamlı derecede daha yüksek çıktı. (Göç etmiş olanların kaygı puanı = 51,8, göç etmemiş olanların kaygı puanı = 49,1; t = - 2,86, p = 0,005). Ancak, güvenlik nedeniyle göç edenlerle geçim sıkıntısı nedeniyle göç eden kadınlar arasında, kaygı düzeyi açısından önemli istatistik farklılık yok (güvenlik nedeniyle göç edenlerin kaygı puanı = 54,0; geçim sıkıntısı nedeniyle göç edenlerin kaygı puanı = 53,2, t = 0,34, p = 0,7).

Sonuç Yerine Başlangıç: Kadınları Göç Sürecinde Görünür ve Dinamik Kılmak

İçinde yaşadığımız yılların en önemli toplumsal olgulardan biri olan ve Türkiye açısından çok önemli sosyopolitik değişimleri beraberinde getiren göç, halen gerek toplumsal, gerekse siyasi değerlendirmelerde ve araştırmalarda erkek egemen bir bakış açısıyla, erkek odaklı irdelenmekte. Kadınlar, gerek göç dinamiği, gerekse göçün getirdiği sorunlar ve çözüm önerilerinde görünmez bir kitleyi oluşturmaktalar. Bu nedenle, bu çalışmada ana amacımız kadınların içgöçteki görünürlüğünü sağlamak konusunda bir başlangıç yapmaktı.

Bugüne kadar kadının göçle olan ilişkilerini inceleyen araştırmalarda, kadınların göç deneyimleri konusunda birtakım genellemelerin hâkim olduğunu görüyoruz. Türkiye'de kırdan kente göç kapsamında yapılan araştırmaların çoğunluğunda, kadınların köydeki baskıcı gelenek ve göreneklerden kurtuldukları ve kentin sunduğu olanakları kendileri için kullanabilecekleri varsayılarak, göç olayı kadınlar için olumlu bir deneyim olarak yorumlanmaktadır. Ancak yukarıda sunduğumuz sonuçlar, kadınların deneyimlerinin, göçle gelinen mekânla etkileşim ve kadının aile içindeki konumuna bağlı olarak farklılık gösterdiğini ortaya koyuyor. Örneğin, Ümraniye'ye göç etmiş olan kadınların yarısı İstanbul'da yaşamaktan memnun olduklarını belirtirken, yarısı geldikleri yere geri dönme isteklerini ifade ediyor. Ayrıca yalnızca kadınlara özgü bir göç nedeni olan bağlantılı göç, çoğu zaman kadınların kendi kararını içermediğinden, kadınlar için göçe ilişkin olumsuz algılamaları beraberinde getirebiliyor. Kadınların üçte biri, geride bıraktıkları aile ve akrabalarına duydukları özlem ve gereksinim nedeniyle geldikleri mekândan memnun olmadıklarını belirtiyor.

Göç etmiş olan kadınların, büyük kentin kadınlara sunduğu varsayılan olanaklardan yararlanıp yararalanmamaları ya da göçten olumlu veya olumsuz etkilenmeleri, aile içindeki konumlarıyla ve aile içi dinamiklerde oluşan değişikliklerle yakından ilişkili.

1990'larda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yüzbinlerce insanın yaşamını etkileyen zorunlu göç ise, büyük kente göç edenlere oranla çok daha olumsuz etkileri beraberinde getiriyor. Zorunlu olarak göç eden kadınların yaklaşık dörtte üçü, göç sonrasında gerek maddi durumlarının, gerekse sağlıklarının eskisine oranla bozulduğunu belirtiyor. Bölge içerisinde gittikçe kötüleşen ekonomik koşullar nedeniyle göç edenlerin dörtte biri ise göç sonrasında sağlıklarının daha kötüye gittiğini, üçte biri maddi durumlarının bozulduğunu

30. Öner, N. ve LeCompte, A., *Süreksiz Durumluk/Sürekli Kaygı Envanteri El Kitabı*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985.

söylüyor. Bu sonuçlar, diğer araştırmaların da vurguladığı gibi, bölge içinde göç edenlere yönelik ekonomik ve sosyal hizmetlerin bir an önce gerçekleştirilmesinin zorunluluğunu gösteriyor.

İnanılmaz derecede kötü olan maddi koşulların ötesinde, zorunlu göç etmiş olan kadınların dörtte birinin eşiyle, üçte birinin ise çocuklarıyla ilişkilerinin bozulduğunu, ayrıca bu kadınların kaygı düzeyinin göç etmemiş olanlara oranla önemli oranda yüksek olduğunu göz önüne alırsak, zorunlu göç etmiş olan kadınların içinde bulunduğu durumun ne denli zor olduğu ortaya çıkıyor. Bölge içerisinde ya da bölgeden dışarı zorunlu göç etmiş olanlar için acil olarak geliştirilmesi gereken hizmet ve destek programlarının, kadınları da ana hedef grubu olarak alması gerekiyor.

Devletin, kendi kurumları aracılığıyla ve sivil toplum örgütleriyle işbirliği içinde ve uzun vadeli planlamayla gerçekleştirmesi gereken bu programlar, genelde varsayıldığı gibi yalnızca ekonomik ya da sağlık ve eğitim hizmetlerini değil, aynı zamanda bilinçlendirmeye yönelik sosyal çalışmaları ve psikolojik hizmetleri de içermelidir. Hizmet ve destek programlarının en önemli kıstası, göç etmiş olan kadın ve erkeklerin çok çeşitli olan kendi deneyimlerinden ve taleplerinden yola çıkmak olmalıdır.

Kadınlar, aile içerisindeki ilişkiler açısından çoğunlukla anahtar bir rol oynadıklarından, geliştirilecek programlarda, göç etmiş olan ailelerin yeni mekânlarıyla uyum sağlamalarında oynayabilecekleri dinamik rolün farkına varılması ve kadınların bu potansiyellerini kullanmalarının desteklenmesi, Türkiye'de çok yüksek boyutlara varan içgöçün getirdiği sorunların çözümünde önemlidir.

İpek İlkkaracan, Ekonomist - araştırmacı
Kadının İnsan Hakları Projesi* Koordinatörü
Pınar İlkkaracan, Psikoterapist - araştırmacı
Kadının İnsan Hakları Projesi* Koordinatörü

* Kadının İnsan Hakları Projesi, 1993 yılından beri çalışmalarını yurtiçi ve yurtdışı alanda sürdürmekte olan bir sivil toplum örgütü ve kadın dayanışma ağıdır.

GAP BÖLGESİNDE NÜFUS HAREKETLERİ

Bahattin Akşit - A. Adnan Akçay

Araştırmanın Amacı, Alanı ve Yöntemi

Yaptığımız araştırma, 1993-1994 yıllarında yürütülmüş olan "GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması"dır.* Bu çalışmanın temel amacı, GAP bölgesinde yaşayan nüfusun son yıllarda hızlanan sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümler sonucu değişebilecek konumu, yer değiştirme niyetleri, halen GAP dışı bir bölgeye sürekli olarak göç etmiş bulunanların geriye dönüş olasılığı ve bölgeye yapabilecekleri katkıların yanı sıra, bütün bunlara ilişkin beklentileri saptayabilmekti. Bu süreci incelerken ikili bir çerçevenin yol göstericiliğinde çalışılmıştı: 1. Bölgeler arası eşitsiz gelişmenin neden olduğu GAP dışına olan mevsimlik ve sürekli göç ile geriye dönüş olasılığı; 2. Kır ve kent arasındaki eşitsiz gelişmenin karakterize ettiği bölgeye özgü sanayileşme ve kentleşme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkan GAP bölgesi içindeki nüfus hareketleri.

Pazar ekonomisiyle bütünleşmiş toplumların bölge ve sektörleri arasında eşitsiz gelişme eğiliminin baskın oluşu, sermaye ve teknolojinin olduğu kadar nüfus ve işgücünün de mekânda ve toplumsal yapı içindeki hareketliliğinin temel boyutlarından birini oluşturmaktadır. Bu süreçler, ilgili literatürde kırdan "itim" ve kente "çekim" kavramları aracılığıyla tartışılmaktadır. Bu yaklaşım kendi başına ele alındığında eksiklikler içermekle birlikte, eşitsiz ekonomik gelişme sorunsalı ve tarihsel-kültürel biçimlenmelerle ilişkilendirildiğinde, üretken bir kavramsal çerçeve oluşturur.

Nüfus hareketleri bağlamında ele alındığında, GAP Projesi özellikle hangi alanlarda etkili olacaktır? Kabul etmek gerekir ki, GAP bir bölgesel kalkınma projesi olmakla birlikte, asıl ve temel etkisi kırsal-tarımsal ekonomi ve yaşam biçimleri üzerinde olacak; özellikle, büyük ölçekli sulama projeleri aracılığıyla kırsal haneleri, işletmeleri ve tarımsal üretim biçim ve teknolojilerini etkileyecektir. Bunun yanında kuşkusuz GAP kent merkezleri üzerinde de önemli etkilerde bulunacaktır. Söz konusu kentlerde sermaye birikim potansiyelinin yükselmesi ve istihdam olanaklarının artması kadar, yoğun ve hızlı göçe maruz kalan bu kentlerin karşılaşacağı çok çeşitli sorunlar da araştırmanın ana eksenlerinden birini oluşturmuştur. Bu nedenle, önceden mevsimlik göçün parçası olan ya da yakın geçmişte GAP içi ya da dışı bir kente kesin göç yapmış hanelerin yeni oluşan duruma gösterecekleri uyum ve tepki, özellikle sorgulanmıştır. Bu tepkinin, geride bırakılan sosyoekonomik yapının potansiyeli, şu an bulunulan yerle bütünleşmenin derecesi ve GAP'ın bu nüfusa sunacağı seçeneklerin etkisi altında şekilleneceği açıktır.

Söz konusu çalışmada araştırma evreni GAP bölgesi ve bu bölgeden göç aldığı bilinen iller olarak belirlenmiştir. Araştırmanın üzerinde yoğunlaşacağı örneklemi belirlemek üzere yapılan pilot çalışmada ve daha sonraki uygulama aşamasında gidilen alanlar aşağıdadır:

* Bu araştırma GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın Toplumsal araştırmalar dizisi çerçevesinde, ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nden Prof. Dr. S. Ayata, Prof. Dr. K. Mutlu, Prof. Dr. H. Ü. Nalbantoğlu, Dr. A. A. Akçay ve M. Şen'in katılımıyla oluşan bir ekip tarafından yapılmış olup, rapor Türkçe ve İngilizce olarak Başkanlığa sunulmuş ve ayrıca bazı yayınlar yapılmıştır.

Mardin, Foto Fırat Demir.

1. Gaziantep, Diyarbakır, Şanlıurfa, Adıyaman ve Mardin illerinin il merkezleri ve bu il merkezlerine bağlı değişik büyüklüklerde beş ilçe merkezi çevresinde yeni oluşmuş gecekondu mahalleleri, 2. Gaziantep, Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Adıyaman illerine bağlı farklı köy tiplerini temsil eden köyler, 3. Çukurova'da, GAP bölgesinden en çok mevsimlik ve sürekli göç aldığı bilinen Adana kent merkeziyle Adana-Karataş arasında kalan ilçe ve köyler, 4. Batı metropollerini temsil etmek üzere İstanbul ve İzmir'e GAP bölgesinden göçenlerin oluşturduğu mahalleler.

Yukarıda sayılan alanlarda, toplam 2800 civarında beş ayrı tip anket uygulanmıştır. Bu anketlerden birincisi olan "Köy Hane Halkı Anketi", beş ilin 47 köyünde 707 haneye; ikinci anket olan "Köy Muhtar Anketi", anket uygulanan köylerin muhtarlarına veya köy ileri gelenlerine, üçüncü anket olan "Kent Hane Halkı Anketi" beş il merkezi ve beş kasaba olmak üzere GAP içi 10 kentin yeni oluşmuş gecekondu mahallelerinden 887 haneye uygulanmıştır. Aynı anket, üç metropoliten kentin bölge kökenli hanelerinin çoğunlukta olduğu mahallelerde 667 haneye uygulanmıştır. Çukurova köylerinde pamuk toplamaya gelmiş 228 civarında mevsimlik işçiye kendileri ve bölgedeki haneleri ile ilgili sorular sorulmuştur. Benzeri sorular bir başka anket formu çerçevesinde İzmir ve İstanbul metropoliten kentlerinde mevsimlik "bekar" işçi olarak çalışan 286 kişiye uygulanmış ve kendileri ve haneleri ile ilgili bilgi alınmıştır. Bu yazıda daha çok göçe ve köydeki dönüşümlere ilişkin topladığımız verilerle nüfus sayımı sonuçları kullanılacaktır.

Genel Ön Değerlendirmeler

GAP bölgesi kapsamında çok yoğun ve çok yönlü bir göç olgusu ile karşı karşıyayız. Makro düzeyde bakıldığında ortaya çıkan durum şudur: 1970-75 ve 1975-80 dönemlerinde, kentsel nüfusu Türkiye kent ortalamasının üzerinde artan bölge kentlerinde, büyüme köyden kente göçten kaynaklanmakta olup, bölge dışına göç de sürmektedir. Bölgedeki kentsel nüfus oranı 1980-85 ve 1985-90 dönemlerinde ülke kentsel nüfus oranlarının biraz

gerisine düşmüştür. Ancak bölge illerinin net göç oranları, 1965-70 döneminde Gaziantep hariç, dışgöç ağırlıklıdır.[1] GAP bölgesi ile ülke net göç oranları karşılaştırıldığında, her ikisinin de 1965-85 döneminde dışgöç yönünde olduğunu görmekteyiz.[2] Ancak, 1965-1970 döneminde ülke net göç oranı (-3.01), GAP net göç oranından (-2.40) daha büyükken, sonraki dönemlerde GAP net göç oranları daha yüksek olmuş ve 1975-80 döneminde iki katından daha yüksek düzeye çıkmış; bir sonraki dönemde biraz düşerek ülke oranına yaklaşmıştır.[3] Ülkemizdeki bölgeler karşılaştırıldığında GAP düşük oranlarda içgöç ve dışgöç sergilemektedir. Örneğin, Karadeniz bölgesinde hem iç hem dışgöç oranları daha yüksektir; yani iç ve dışgöç oranları toplamından oluşan yer değiştirme oranı, Karadeniz bölgesinde GAP'tan daha büyüktür. Ancak içgöç ve dışgöç oranları arasındaki farkı belirten net göç oranları, yukarda belirtildiği gibi, GAP'ta da oldukça yüksektir.[4]

GAP bölgesinden net göçün sürekli eksi işaretli olması, bu bölgeye göç olmadığı anlamına gelmez. İçgöç oranları 1980-85 döneminde ülke düzeyinde düştüğü halde bölgede artmıştır.[5] Ancak, iller düzeyinde bakıldığı zaman belirtilmesi gereken husus şudur: Ülkedeki bütün illerin içgöç oranları GAP illeri içgöç oranlarından yaklaşık iki kat daha yüksek olmakla birlikte, il dışına göç oranları ülke ve bölge düzeyinde hemen hemen eşittir.[6] İçgöçler daha çok Gaziantep ve Diyabakır'a yönelmiştir; ancak, 1975-80 dönemi ile 1980-85 dönemi içgöç oranları karşılaştırıldığında, Şanlıurfa ve Mardin illerinin oranlarının en büyük artışı gösterdiği gözlenmektedir.[7] Dışgöç oranları iller düzeyinde ele alındığında, 1975-80 döneminde Şanlıurfa, Mardin ve Adıyaman en yüksek oranları sergilemişlerdir; 1980-85 dönemini ele aldığımızda ise Siirt, Adıyaman ve Mardin öne çıkmaktadır.[8]

GAP bölgesine olan içgöçler, 1975-80 ile 1980-85 dönemleri karşılaştırılarak ele alındığında, belirtilmesi gereken noktalar şunlardır: GAP bölgesinden GAP bölgesine olan içgöçler; yani bölge içindeki hareketlilik azalmış; metropollerden, Çukurova'dan ve diğer illerden olan içgöçler artmıştır. GAP bölgesi dışına yönelen göçler ele alındığında, bu iki dönem arasında çok büyük değişiklik olmamıştır. Ancak, net dışgöç yüzdelerine göre, 1975-80'den 1980-85'e iki önemli değişiklik olmuştur: Çukurova'ya ve diğer illere olan net dışgöç yüzdelerinde önemli artışlar ortaya çıkmıştır.[9]

Politika oluşturma açısından 1975-80 ve 1980-85 dönemlerinde iç ve dışgöç ve net göç oranlarına baktığımızda az gelişmiş ülkelerde hâkim olan ilişki yapısının ülkemiz ve GAP bölgesi için de geçerli olduğu görülmektedir. Dışgöç oranları, net göç oranlarının esas belirleyicileridir; yani itim (push) faktörleri, çekim (pull) faktörlerinden hem ülke ve hem de bölge düzeyinde daha belirleyicidir.[10] Hane reisleri düzeyinde yaptığımız araştırmadan yola çıkarak, 1993 yılı için; hem GAP dışı, hem GAP içi kent örneklemlerine girenlerde, köy bağlantısı ve köye veya GAP bölgesine geri dönme yönünde bazı kımıldanmaların başladığını söylemek mümkündür. Yani itici faktörler yanında bazı çekici faktörler 1993 yılı itibariyle harekete geçmiş bulunmaktadır. Bölgedeki sulama ve kalkınma projelerinin işlemeye başlaması ile birlikte itici faktörlerin etkilerinin azalması ve çekici faktörlerin güçlerinin kuvvetlenmesi söz konusu olabilir.

Bölgede Göçle İlgili Genel Veriler

Anket yaptığımız köylü hane reisleri, göç ile ilgili konuları nasıl değerlendirmektedirler? Onların ilişkileri ve tercihleri, kent ve göç yönünde midir?

Anket uygulandığı sırada hane üyelerinden geçici ya da sürekli olarak köy dışında kimse

1. Bu yazıda kastedilen içgöç, bölgedeki illere veya bölgeye olan göç; dışgöç ise illerden veya bölgeden dışarıya olan göçtür. Net göç ise bu ikisi arasındaki farktır.

2. Arıkan, B., "Descriptive Analysis of Inter-Provincial Migration: GAP Region, 1975-1980 and 1980-85", Yayımlanmamış Master Tezi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, ODTÜ, 1994.

3. Arıkan, *age.*

4. Arıkan, *age.*; Gedik, A., "The Effects of In- and Urban Growth in Turkey (1965-85) and A Comparison with the Developed Countries", *Papers in Regional Science: The Journal of the RGA I*, Vol. 71, No. 4, 1992; Kocaman, T., ve Bayazıt, S., *Türkiye'de İç Göçler ve Göç Edenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri*, DPT Yayınları, Ankara, 1993.

5. Arıkan, *age.*

6. Arıkan, *age.*

7. Arıkan, *age.*

8. Arıkan, *age.*; Kocaman ve Bayazıt, *age.*

9. Arıkan, *age.*

10. Arıkan, *age.*; Gedik, *agm.*

olup olmadığı yolundaki soruya, örneklemdeki hane reislerinden yüzde 23'ü olumlu; yüzde 77'si ise olumsuz yanıt vermiştir. Dışarıda olanların çoğu hane reislerinin oğullarıdır. Bu durum özellikle küçük üretici olan kırsal hanelerin, oğullarının köy dışı istihdamı yoluyla nüfus baskısını azaltmak ve hane gelirini artırmak yolunda bir strateji izledikleri biçiminde yorumlanabilir. Hane dışında olan ve nerede oldukları belirlenebilen oğullardan çoğu, köylerinin bağlı bulunduğu ilde, yani bölge içindedir.

Köy dışında yerleşmiş akrabaları olup olmadığı biçimindeki soruya, örneklem hanelerinden yüzde 72'si olumlu yönde yanıt vermiştir. Bu yüksek oran, kırdan kopuş sürecini ve kentleşme hızını açıklaması bakımından önemlidir. Bir başka önemli nokta, bu akrabalardan yüzde 41 gibi önemli bir bölümünün konuşulan hane reisinin kardeşlerinden müteşekkil olmasıdır. Yüzde 59 oranındaki diğer akrabalar, çoğunlukla, amca, amcaoğlu, dayı ve yeğenlerdir.

Bu dağılımı yeniden düzenlediğimizde, örneklem hanelerinin çoğunlukla bölge içinde ve köylerinin bağlı olduğu ilde akrabalarının olduğunu daha rahat görebiliyoruz. Buna göre, akrabaların yüzde 75'i örneklem illerinde, yüzde 1'i diğer Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde, yüzde 20'si Batı illerinde ve nihayet yüzde 4'ü yurtdışında yaşamaktadır.

Söz konusu akrabaların ne kadar süredir dışarıda olduklarına baktığımızda, akrabaları 1-5 yıldır dışarda olanlar örneklemin yüzde 22'sini; 6-10 yıl kategorisinde olanlar örneklemin yüzde 23'ünü; 11-15 yıldır dışarda olanlar yüzde 13'ünü ve nihayet akrabaları 21 ve daha fazla süredir göç etmiş olanlar örneklemin yüzde 28'ni oluşturmaktadır. Bu durum, bölgede zamana yayılmış bir kentleşme sürecinin yaşandığını ve bu sürecin özellikle son 10 yılda önemli bir hız kazandığını gösteriyor. 21+ yıl kategorisindeki yığılma öncekı yılların birikimini de içerdiği için, en kalabalık grup bu kategoride gözlenmiştir. Oysa geçtiğimiz 10 yılın toplam göçü (% 43), ondan önce gelen 10 yılda gerçekleşen göçten (% 28) önemli oranda fazladır. Benzer bir gözlem, bölge içi kırdan kente göç ve iller arası bölge dışına göç arasındaki ilişki bağlamında da yapılabilir. Batı illerine olan göç, özellikle son 5 yılda artış göstermiş durumdadır.

Göçün Yöneldiği Merkezler

"Sizin köyden göç edenlerin çoğunlukla gidip yerleştikleri yerler neresidir?" sorusuna, köy örneklemindeki hane reisleri 3 il belirterek yanıt vermişlerdir. Buna göre, ilk sırayı GAP illeri almaktadır. İlginç olan, Adana, İçel gibi güneybatı illeriyle İstanbul, İzmir gibi batı metropollerinin; hem birinci, hem ikinci, hem de üçüncü gidilen yer tercihinde çok sayıda hane tarafından zikredilmesidir. En çok göç edildiği 1. sırada söylenen merkezlerin dağılımına göre, GAP içindeki örneklem illeri arasında en yüksek hareketlilik (ya da göç tercihi oranı) Gaziantep'te görülmektedir (% 30). Bu ili, sırasıyla: Adıyaman, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin izlemektedir. GAP dışı merkezlerle birlikte baktığımızda, Adana-Mersin yöresine göç veren GAP illeri olarak, sırasıyla, Şanlıurfa (% 42), Mardin (% 25), Diyarbakır (% 24) ve çok daha düşük oranlarda Gaziantep ve Adıyaman görülmektedir. İzmir en çok göçü Diyarbakır (% 72) ve Mardin'den (% 25); İstanbul ise Mardin (%64) ve Diyarbakır'dan (% 25) almaktadır. Ancak, daha önce de tespit edildiği gibi, her il, en fazla hareketlilik oranına, öncelikle kendi içinde sahiptir. Bunu izleyen sıra ise Mardin için Adana-Mersin (% 28) ve İstanbul (% 20); Diyarbakır için Adana-Mersin (% 22) ve İzmir (% 16); Şanlıurfa için yalnızca Adana-Mersin'dir. Adıyaman ve Gaziantep köyleri, kendi il

Foto Fırat Demir.

merkezleri dışına olan göçler açısından (en azından ilk sırada anılan göç hedefleri arasında), önemsiz oranlarda temsil edilmektedir.

Aslında ilk tercih edilen yerler arasında GAP içi ve GAP dışı ayırımı yapıldığında, burada da, asıl ağırlığın Adana-Mersin'de olduğu, bunu İstanbul ve İzmir'in izlediği görülmektedir. Adana-Mersin, yaklaşık 50 yıldır süregelen mevsimlik işçilik yoluyla tanınıp bilinen bir alan olarak, bölge insanı için, kalıcı göçün de başlıca hedefi haline gelmiş görünmektedir.

Öte yandan, köylü hane reislerinden kent yaşamı ile köy yaşamı arasında tercih yapmalarını istediğimizde, hane reislerinden yüzde 57'si "köyde", yüzde 35'i "şehirde" yaşamak istediklerini belirtmişler ve nihayet yüzde 8'i "fark etmez" yanıtını vermiştir. Bunu izleyen soru olarak, seçimlerine bakılmaksızın, köyde ve şehirde yaşamlarının iyi ve kötü yanları sorulmuştur. Gelen cevapları genel olarak değerlendirdiğimizde ortaya çıkan en çarpıcı sonuç; işsizlik açısından köy, sorunlu olsa da, kentin bu konuda bir çözüm sunmadığının, en azından örnekleme giren hane reisleri bağlamında anlaşılmış olduğudur. Dükkân açabileceğini söyleyen iki kişi dışında, kentte iş bulma olanağı olduğunu söyleyen tek bir hane reisi bile yoktur. Kentin cazibesi, ağırlıklı olarak çocuklarını okutabilme olanağı ve yaşam standardının yüksekliği çevresinde odaklanmaktadır. Öte yandan, kentsel ideolojinin bir parçası olarak düşünebileceğimiz hava kirliliği, gürültü gibi sorunların farkında olma halinin, görüşülen köylü hane reisleri tarafından da çoğunlukla paylaşılması; dahası, köyün iyi tarafı olarak özellikle bu tür sorunlardan muaf olmanın gösterilmesi çok çarpıcıdır. Kısaca, yukarıda sıralanan olumluluk ve olumsuzluklara bakarak, kentin çekici yanının ekonomik olmaktan çok yaşam standardı bağlamında değerlendirilebilecek özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Geçim sıkıntısı ve işsizlik, hem köy, hem kent hayatı için bir olumsuzluk olarak belirtilse de, oran kent bağlamında daha yüksektir. Dahası, köyün iyi yanları olarak yüzde 34 gibi yüksek bir oranla belirtilen geçim rahatlığı, masraf azlığı gibi öğeler, kentte tam tersine dönmektedir. Kent, belli ekonomik ve çevresel fedakârlıklar karşılığında kazanılan bir sosyal cazibe mekânı olarak görülmektedir. Bu cazibenin odağında da, hanelerin kendilerinden çok eğitim yoluyla çocuklarının geleceğine yapılan yatırım durmaktadır.

Çocuklarının köyde mi yoksa şehirde mi yaşamalarının daha iyi olduğu sorusuna, geçerli yanıt veren 698 hane resinden yüzde 81'i şehirde; yüzde 17'si köyde; ve nihayet yüzde 2'si "fark etmez" ya da "bilmiyorum" şeklinde yanıt vermiştir. Çocukları için şehri tercih edenlerin neden burayı seçtikleri sorulduğunda, geçerli yanıt veren 560 hane reisinden yüzde 68'i "okumaları için"; yüzde 20'si "şehrin gelir imkânı bol olduğu için"; yüzde 9'u "hem okul hem de iş olanağı olduğu için" çocuklarının şehirde yaşamalarını istediklerini söylemişlerdir. Görüldüğü gibi, kırsal haneler kenti, kendilerinden çok çocuklarının geleceği açısından bir olanak olarak görmektedirler. Bu anlamda, kente göç de, haneyi kurtarmaktan daha çok çocukları "kurtarmak" için başvurulan bir yoldur. Çocuk, bir anlamda ailenin kendini geleceğe bağlamasının somut ifadesidir. Böyle bakıldığında gelecek kenttir ve çocuklar kentte yaşamalıdır. Bu durum, basitçe, kırsal nüfus baskısını azaltmanın bir yolu olarak çocukların bir kısmının okutulup kentte yerleşmesini sağlamaktan daha fazla şey ifade etmekte; daha geniş bir "modernleşme" çerçevesinin yerleşmişliğine işaret etmektedir. Bu da, okul dolayımıyla, yalnızca ekonomik değil, ama ondan da önemli olarak sosyal sınıf atlama gibi kent kaynaklı ideolojilerin kırda da egemen hale geldiğini göstermektedir. Gösterdiği bir başka nokta, kırsal alanın bir üretim alanı olarak değil, bir sosyal varoluş tarzı olarak reddedildiğidir. Kırsal haneler, tarımsal üretimden çok, köylülük ve köylülüğün ifade ettiği yaşam tarzlarıyla pek de olumlu olmayan bir ilişki içinde olduklarını göstermektedirler.

Oysa ki, Türkiye'de ve dünyada kırdan kente göç üzerine yapılan çok sayıda araştırmanın bulgularının ortaya koyduğu genel sonuç[11], kentin göç eden kuşak için ekonomik olarak daha üstün olduğu yönündedir. Bu bulgulara göre, kente göçün yarattığı ailevi, kırsal, kentsel ve genel ekonomik ve toplumsal sorunlar açısından bakıldığında göçen ailelerin büyük çoğunluğunun göç kararından pişman olmadıkları ve karşılaştıkları güçlüklere rağmen tercihlerini genel olarak kent lehinde kullandıkları ifade edilir. Bizim, kent anketinden yola çıkarak ulaştığımız bulgular da bu yöndedir. Ancak, köyden doğru baktığımızda bunun böyle olmadığı ve yaygın bulgunun, kente göç etmeyi tercih etmiş köylülerin görüşü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Doğu-Batı Tercihi

Köy örneklemindeki hane reislerine yöneltilen "Doğu'da mı yaşamak iyi Batı'da mı? Hangisini tercih edersiniz?" sorusuna, hane reislerinin yüzde 56'sı "Doğu'da"; yüzde 42'si "Batı'da" ve nihayet yüzde 2'si "bilmiyorum" biçiminde yanıt vermiştir. Doğuyu tercih edenlerin çoğunluğu, neden olarak, "memleketleri olduğu için" yanıtını vermiş, bunu akrabalarıyla birlikte olma isteği, Doğu insanının konukseverliği gibi hep sosyal kökenli gerekçeler izlemiştir. Batı'yı seçenlerse, ağırlıklı olarak, bu tercihlerinin nedenini Batı'nın daha gelişmiş olması, hizmetin fazlalığı, güzel ve temiz olması gibi gerekçelere bağlamışlardır. Bu dağılımlara genel olarak baktığımızda, bölgedeki kırsal hanelerin Doğu-Batı arasında seçim yapmaktan çok, kır-kent arasındaki ayrımda anlamlı tercihler yaptığını görüyoruz. Bu durum, özellikle, sosyal olanaklara kavuşma ve çocuklarını okutma özleminde kendini göstermektedir.

Makro düzeydeki göç verilerinden yola çıkarak ortaya konulamayacak, ama bu araştırmanın veri setlerinin analizi ile ulaşılabilecek bazı sonuçlar ve sosyokültürel açıdan çok önemli olan bir başka konu, konuşulan esas dil veya anadil ile ilgilidir. Köy örneklemindeki ha-

11. Keleş, R., *Türkiye'de Şehirleşme*, Gerçek Yayınları, Ankara, 1982.

ne reislerinin yüzde 73'ü, Kürtçe'nin konuştukları esas dil veya anadil olduğunu belirtmişlerdir. GAP içi kentlere son on veya on beş yıl içinde göç edenler içinden seçtiğimiz örneklemde bu oran yüzde 58 düzeyindedir. Adıyaman (% 90), Nizip (% 77), Ergani (% 75) ve Diyarbakır (% 75) gibi kent merkezlerinde bu oran oldukça yüksektir. Şanlıurfa ve Siverek'te bu oran örneklem yüzdesine (% 58) yaklaşmaktadır; Mardin ve Besni'de bu oran yüzde 50 olmaktadır; Gaziantep'te ise yüzde 7'ye düşmektedir. GAP dışı metropoliten merkezlerin bölge kökenli hane reisleri örneklemlerinde ise, anadil olarak Kürtçe konuşanların oranı, Adana'nın bölgeden göç alan mahallelerinde (% 72) oldukça yüksek olup İzmir'de (% 30) ve İstanbul'da (% 22) bölge kökenli olarak seçtiğimiz hane reisleri örnekleminde düşmektedir. Türkçe konuşma ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: Köy örnekleminin yüzde 17'si anadil olarak Türkçe konuşmaktadır. Bu oran GAP içi kent merkezlerinde yüzde 30'a çıkmaktadır. Adıyaman, Ergani, Diyarbakır, Mardin ve Kızıltepe'de bu oran oldukça düşük iken, Siverek (% 17), Nizip (% 21) ve Urfa'da (% 28) ortalamaya yaklaşmaktadır. Türkçe'yi ana dil olarak konuşanlar Besni'de yüzde 56'ya, Gaziantep'de ise yüzde 95'e çıkmaktadır. GAP dışı metropollerdeki hane reisleri arasında ise anadil olarak Türkçe konuşma, Adana'nın GAP bölgesi kökenli hane reisleri arasında yüzde 18, İzmir (% 63) ve İstanbul'un (% 70) GAP bölgesi kökenli hane reisleri arasında ise çok yüksek düzeylere çıkmaktadır.

Kimlik ve Anadil

Anadili Türkçe olmayanların konuştukları ikinci dile baktığımızda, köylerdeki hane reislerinin yüzde 93'ü Türkçe bilmektedir; GAP içi kentlerde ve GAP dışı metropollerdeki bölge kökenli hane reislerinin hemen hemen hepsi Türkçe konuşmaktadır. Ancak kadınlar arasında ve özellikle de yaşlı kadınlar arasında Türkçe bilme oranının erkeklere göre düşük olduğunu belirtmek gerekir.

Anadil ile ilgili bu bulgulardan, birisi kültürel-etnik kimlikle, diğeri ise yayımcılıkla ilgili olmak üzere iki önemli politika önerisi çıkarılabilir. Türk ve Kürt kimlikleri üzerine yıllarca çalışmış olan araştırmacılar[12], kültürel kimliklerin konuşulan dil etrafında oluştuğunu göstermişlerdir. GAP bölgesi köylerindeki hane reisleri ve GAP içindeki şehir merkezlerinin son on veya on beş yılda oluşmuş mahallelerinde oturan hane reisleri ve metropollerde bölge kökenli hane reisleri açısından bakıldığında, farklı düzeylerde kültürel kimlik çoğulculuğunun oluştuğunu belirtmek gerekmektedir. Etnik köken kimliği, kültürel çoğulcu toplumlarda o toplumu zenginleştiren bir kültürel kaynak olarak değerlendirilmektedir. Bu çoğulculuğun göç hareketlerini kolaylaştırdığını ve göçülen yerdeki uyumu hızlandırdığını söyleyebiliriz. Ayrıca, iç ve dışgöç oranları toplamının (turnover rate) bu bölgede diğer bazı bölgelere göre düşük olsa bile[13], yükselmekte oluşunu böyle bir dil ve kimlik çoğulculuğuna bağlayabiliriz. Anadil konusundaki çeşitlilik ve Türkçe'nin yaygınlığı konusunun getirdiği ikinci politika önerisi, yayımcılık ile ilgilidir. Köylü hane reislerinin Türkçe bilmeleri nedeniyle, tarımsal yayımcılığın hane reisleri ve gençlere yönelik olarak yapıldığında Türkçe yürütülebileceğini; ancak kadınların çoğunluğunun katılması gereken programların uygulanması sırasında Türkçe dışındaki anadillerin kullanılması gerekebileceğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu konunun sosyoloji-antropoloji işbirliği çerçevesinde incelenmesi ve kültürel kimlik konuları ile eklemlenmiş politikaların bu araştırmaların bulgularına göre şekilendirilmesi uygun olacaktır.

12. Güvenç, B., *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982; Yalçın-Hekmann, L., *Tribe and Kinship among the Kurds*, Verlag Peter Lang.

13. Gedik, *agm.*

Bölge Sorunları

Tartışmak istediğimiz konulardan birisi de, GAP bölgesinin en önemli sorunları konusunda hane reislerinin ne düşündükleridir. Bölgedeki beş 1947 köyünden aldığımız köy hane reisleri örnekleminin yüzde 60'ı bölgenin en önemli sorunları olarak, fakirlik, topraksızlık, toprak dağılımındaki bozukluk, fabrikasızlık, sanayileşememe ve işsizlik gibi ekonomik sorunları belirtmişlerdir. Köylü hane reislerinin yüzde 15'i işsizlik ve terörü birlikte sorun olarak görmüş ve dikkatleri bu ilişkiye çekmiştir. Bu yüzdeye terörü kendi başına sorun olarak ele alanları da (%7) katarsak bu oran yükselmektedir. Köylerdeki hane reislerinin yüzde 10'u susuzluk ve sulama olanaklarına henüz kavuşamamış olmayı en önemli sorun olarak görmüş; geri kalanlar da bölgeler arası eşitsizlik, geleneksel yapı ve ağalık sistemi, sosyal olanakların azlığı ve eğitimsizlik gibi sorunlara dikkat çekmiştir. Mardin köylerine doğru gidildikçe işsizlik ve terör daha vurgulu olarak ortaya çıkmaktadır.

GAP içi on kent merkezinden seçtiğimiz hane reislerine göre, bölgenin en önemli sorunları nelerdir? GAP içi on kentin son on beş yılda oluşmuş mahallerinden örnekleme giren hane reislerinin büyük bir yüzdesinin dikkat çektiği en önemli sorun işsizlik olup, kentlerde işsizliği en önemli sorun olarak gösterme yüzdeleri şöyledir: Nizip (% 71), Ergani (% 67), Urfa Merkez (% 56), Mardin Merkez (% 51), Siverek (% 51) ve Diyarbakır Merkez (% 46), Kızıltepe (% 45), Gaziantep Merkez (% 43), Besni (% 38) ve Adıyaman Merkez (% 35). İşsizlik ve terörü, bölgenin en önemli sorunu olarak gören hane reislerinin yüzde dağılımları ise şöyledir: Besni (% 45), Adıyaman Merkez (% 39), Diyarbakır Merkez (% 37), Kızıltepe (% 28) ve Mardin Merkez (% 27).

GAP dışı metropollerden Adana'da yerleşmiş olan bölge kökenli hane reisleri arasında bölgenin en önemli sorunu olarak işsizliği görenler yüzde 63 düzeyindedir. Aynı yüzde İzmir'de yerleşmiş olan bölge kökenli hane reisleri arasında yüzde 57, İstanbul'da ise yüzde 49'dur. Sulamanın başlamamış olması ve geri kalmışlık gibi sorunlar ile terör, dil ve kültürel kimlik gibi sorunlar diğer en önemli sorun kategorilerini oluşturmaktadır. "Başladığından bu yana GAP'ın size bir faydası oldu mu?" şeklindeki soruya, hane reislerinin büyük bir çoğunluğu "hayır" şeklinde cevap vermiştir. Ancak, yukarıda ortaya konan sorunların büyük çoğunluğunun çözümünü, GAP ile bölgede başlamakta olan sulama ve kalkınma projeleri çerçevesinde buldukları da açıkça ortaya çıkmaktadır. Öyleyse GAP Bölge Kalkınma İdaresi'nin hem bu projeleri tamamlama yönünde ve hem de son yıllarda yapmakta olduğu gibi sosyokültürel yapıların anlaşılması ve planlama sürecine katılması yönündeki çabalarına devam etmesi gerekmektedir. Bu konudaki süreklilik, başlamak kadar önemlidir.

Dönmek mi, Kalmak mı?

Bu araştırma GAP içi kent merkezlerindeki hane reislerinin köye dönme isteklerinin düşük olduğunu, ancak köy ile bağlantıların sürdüğünü göstermiştir. Hane reislerinin yaklaşık dörtte biri, kırsal kesimle maddi bağlantılarının devam ettiğini belirtmektedir. Daha net bir ifadeyle, bu kesim, kırda çeşitli türde ve farklı düzeylerde mal varlığına sahiptir. Söz konusu mal varlığının kapsamında tarla, bağ, bostan, ev, tarım aletleri ve canlı hayvan yer almaktadır. Bunlar arasında en önemlisi tarladır. Köyde mal varlığı olan hane reislerinin yüzde 64'ü tarlası olduğunu söylerken yüzde 19'u da tarla ile birlikte başka mal varlığına da değinmektedir. Diğer bir deyişle, bu kategoride yer alan hane reislerinin beşte dördünden fazlasının tarlası vardır. Tarladan ayrı olarak yalnızca bağ ve bostanı olduğunu söyle-

yenler (% 11) küçümsenmeyecek düzeydedir. Bunu canlı hayvan ve tarım aletleri izlemektedir. Mal varlığı belirtenlerin dörtte birinin halen köyde evi vardır. Gelir ve mal varlığını olduğundan az gösterme eğilimini göz önünde tutarak göçmen nüfusun kırla maddi bağlantısının çok yaygın olmamakla birlikte önemli bir düzeyde olduğunu belirtebiliriz. Tabii, burada dikkat edilmesi gereken konu, tarla, bağ, bostan, vb. gibi gayri menkullerin her durumda hane reisinin ya da ailenin doğrudan mülkü değil, kardeşlerle ya da başka hissedarlarla ortak mülk olabileceğidir.

Köye dönme veya bölgede kalma istekleri dünyada yaşanacak en iyi yer sorusu ile de saptanabilir. Bu soruya verilen cevaplar çerçevesinde ilk ortaya çıkan bulgu, köye dönme isteğinin hemen hemen hiç olmadığıdır. Önemli bir farklılık bölge tercihleri düzeyindedir. GAP bölgesinde yer alan kent merkezleri "dünyada yaşanacak en iyi yer" seçiminde birinci sırayı almaktadır (% 28). Yalnız burada iki konuya dikkat çekebiliriz. Birincisi, hane reislerinin yaklaşık üçte ikisi "bulunduğu yerden ayrılmayı düşünmediğini" belirtmiştir. Ama bunların yarısı dahi Güneydoğu ve Doğu Anadolu'yu yaşanacak ideal yer olarak görmemektedir. Demek ki en çok yaşanılmak istenen yerle yaşamakta olduğu yerden ayrılmayı düşünmeme iki farklı olgu niteliğindedir. Bulunduğu yerden ayrılmayı düşünmeyenlerin çoğunluğu, aslında bulunduğu yeri yaşanacak en iyi yer olarak görmemekte ve başka yerlerde yaşamayı düşüncesindeki ideale daha yakın bulmaktadır.

GAP dışı metropol kentlerden seçilen örneklemdeki hane reislerine, köye veya bölgeye dönme isteği ve kır bağlantısı sorulduğunda, orta kuvvette bir köy bağlantısı ve köye dönme isteği çıkmaktadır. Köyde toprağı olanlar ve dönmek isteyenler, örneklemin üçte birinden azdır. Toprağı olanlar arasında köye dönme isteği yüzde 46 iken, toprağı olmayanlar arasında yüzde 15 düzeyinde, toprağını satanlar arasında ise yüzde 12 düzeyindedir. "Neler yapılırsa bölgeye geri dönersiniz" diye sorulduğunda, bölgeye dönmeyi hiçbir şekilde düşünmeyenlerin oranı ancak yüzde elliler düzeyine düşmektedir. "Dönerim" diyenlerin büyük bir kısmı, daha çok bölge kentlerinde yaratılacak iş imkânlarının çekiciliğini öne çıkarmaktadırlar. Bütün bunlar, itim faktörlerinin gücünü kırıp çekim faktörlerinin gücünü artırıcı yatırımların ve toplum katılımına yönelik örgütlenmelerin sürdürülmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bununla birlikte, göz önünde bulundurulması gereken birkaç önemli nokta daha vardır: Birincisi, gerek kazanç ve geçim, gerekse fiziki altyapı ve çevre bakımından kent yaşamı birçok ciddi şikayet konusunu gündeme getirmektedir. Aileler özellikle kendi yoksul konumlarında, kentin kısıtlarını net olarak saptayıp tanımlayabilmektedir. Kentteki toplumsal ve ekonomik yaşam da derinden eleştirilmektedir. Buna karşılık köyün gözden çıkarılması ve unutulması kesinlikle söz konusu değildir. Köy, halen yaşamakta olan yakınlar ve bazıları için kentteki yaşam riskini azaltan bir ekonomik güvence niteliğindedir. Ikincisi, köy merkezli olarak kurulan ilişki alternatiflerinin hemen hiç bulunmadığı bir ortamda, bu tür ilişkiler, kentteki en önemli yardımlaşma, dayanışma ve güvence çerçevesini oluşturmaktadır. Göç kararının alınmasında başlıca referans grubu olan hemşeri ve akraba, kentteki çeşitli zorlukların üstesinden gelmeye yarayan toplumsal örüntülerin başlıca kaynağıdır. Bütün maddi pratik içerikli ilişkilere ek olarak köy, kentte yaşamını sürdüren göçmenin manevi doyum sağladığı toplumsal çevrenin ve ilişkilerin ana kaynağıdır. Köy kökenli komşuluk gruplarının bu ölçüde yaygın olmasının bir başka nedeni de budur. Köy temelli ilişkilerin ve dayanışmanın pragmatik, manevi/toplumsal amaçlarla sürdürülmesi göç-

men nüfus arasında geleneğin, köy kökenli değerlerin, kısacası kırsal kültürün önemine işaret etmektedir.

Göç eden birinci kuşak hane reislerinin göç nedenleri en özlü biçimde ifade edilecek olursa, topraksızlık ve işsizlikten kaynaklanan geçim sıkıntısı ve yoksulluktur. Nitekim GAP içi kentlerdeki hane reislerinin yüzde 85'i, göç nedenini bu çerçeve içerisinde açıklamaktadır. Topraksız kalan aileler kırsal bölgede geçimini sağlayacak iş bulamamaktadır. Az topraklılar için toprak tek başına geçimi sağlamaktan uzaktır. Toprağın olması halinde dahi, çok sayıda insan aynı topraktan geçinmeye çalışınca gelir kimseye yetmemektedir. Nihayet ağırlıkla tahıl monokültürüne ya da hayvancılığa dayalı tarım, senenin uzun dönemlerinde aileyi işsiz bırakmaktadır. Diğer bir deyişle, toprak yeterli geçim kaynağı ve aileyi yıl boyunca istihdam eden bir kaynak niteliğinde değildir. GAP projesi çerçevesinde sulama yaygınlaşıp üretim örgütlenmesi ve ürün deseni değişinceye kadar bu durum geçerli olacaktır.

Kırdan kente göçün çekim boyutları üzerinde durulduğunda, göçmenlerin yaptığı değerlendirmeler, kentin kırsal yörelere oranla, her bakımdan çeşitlenmiş, yeni ve zengin olanaklar bakımından üstünlüğünü esas almaktadır. Özellikle dile getirilen konu, iş ve istihdam olanaklarının bolluğu ve kazanç olanaklarına yakınlıktır. İşgücü piyasasının yapısı yönünden kentin göçmenlere ancak düşük gelirli, istikrarsız ve güvencesiz işler sağlayabildiğine, hatta uzun süren işsizlik dönemlerinde bu kadarının dahi elde edilmesinin zor olduğuna değinilmektedir. Çelişik gibi görünen bu iki olguyu şöyle yorumlayabiliriz: Birincisi, kentin sağladığı ekonomik ve toplumsal olanaklar ne kadar zayıf olursa olsun kırdan daha gelişmiş, çeşitlenmiş ve zengindir. Diğer bir deyişle, bir iki ekonomik faaliyete dayalı, altyapı yönünden çok geri ve ancak kısa süreli istihdam yaratabilen kır ekonomisi, kentle karşılaştırıldığında topraksız ya da az topraklı aile için ciddi geçim alternatifleri sunamamaktadır. Örneğin, kentte yoksul bir ailenin eğitim ve sağlık olanaklarından en asgari düzeylerde yararlanabildiği düşünülebilir, ama bu olanakların hemen hiç bulunmadığı kırsal ortama göre, kent hiç değilse becerebilen azınlık için bir çıkış yolu sunmaktadır.

Bölgenin ulusal ve uluslararası pazarla ve modern merkezi devletle bütünleşmesi ile birlikte, bölgeye modern üretim, ulaşım ve haberleşme teknolojilerinin girmesi; köylerde ve diğer kırsal alanlarda büyük toprak sahipliğinin ve aşiret reisliğinin çözülmesine ve köylerde topraksızların yanında, küçük ve orta çiftçilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Köylerdeki bu dönüşümler köyden kente göçü hızlandırmış ve kent nüfuslarının köy nüfusunu aşmasına neden olmuştur. Aşiret, tarikat, ağalık gibi geleneksel yapılar şehre taşınmış ve kentteki iktisadi, siyasal, toplumsal ve kültürel ilişkilere ve kimliklere uyum gösterebildiği düzeyde yaşamaya devam etmiştir. Ancak şöyle bir tehlike de söz konusudur: Eğer bu kurumlar, kısa dönemli bazı tedbirleri gerçekleştirmek için yasal ve akılcı modern kurum ve kuruluşların yerine geçebilecek işlevler ve yetkilerle donatılırsa, yasaların ötesinde ve dışında bir takım örgütlenmelere de dönüşebilirler. Bu durum ise, çağdaş, yasal, akılcı, meşru ve demokratik kurum ve süreçlere ters düşmeleri ve hatta onların işleyişlerini engellemeleri sonucunu doğurabilir..

Bahattin Akşit, Prof. Dr.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü
Adnan Akçay, Dr.
Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

DOĞU VE GÜNEYDOĞU'DA ZORUNLU GÖÇ

1980'lerin ortalarından, özel olarak da 1990'lardan sonra Türkiye yeni bir içgöç olgusuyla karşılaştı. 1984 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ve bu bölgelerden yaşanan göç, önceki dönemlerdeki (1950-1984) göç dalgalarından farklılıklar gösteriyordu. Önceki göç hareketlerinin esas olarak ekonomik kaynaklı olmasına karşılık, yeni göç, siyasal ve sosyal sebepler taşıyordu.

1984 yılında bölgede başlayan ve giderek yoğunlaşan çatışmalar, bölgedeki kitlesel göç hareketinin temel nedenidir. Terör ortamı ve can ve mal güvenliğinin olmaması, geçim kaynaklarının daralması, sivil halkın bölgeden hızlı bir şekilde uzaklaşmasına yol açmıştır. Göç, özellikle 1992 sonrasında zorunlu köy boşaltma olaylarıyla büyük artış göstermiştir. Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nin (OHAL) resmi raporlarına göre, boşaltılan toplam yerleşim birimi sayısı (köy, mezra) 3428, göç eden kişi sayısı ise 378.335'dir. (TBMM Göç Komisyonu "Doğu ve Güneydoğu Anadoluda Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarını Araştırarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu (10/25)", TBMM Göç Komisyonu Raporu, Ankara 1997.

Bölgedeki merkezlere kitlesel göçe yol açan köylerin boşaltılması; yayla ve mera yasağı, "kontrollü gıda sevki"; bir yandan korucu köylerine PKK'nın baskın ve terörü, öte yandan korucu olma baskısından kaynaklanan güvenlik sorunları; PKK'nın lojistik desteğini kesmek amacıyla, yayla ve mera yasağına ek olarak zaman zaman uygulanan köy boşaltma zorunluluğu vb. gibi birçok nedenlere dayanmaktadır. Okulların kapalı olması, sağlık hizmetlerinin verilememesi gibi diğer altyapı sorunlarıyla birleşince, kendi köyünde, bölgesinde yaşama ve barınma olanağı kalmayan halk, tek çare olarak göçe başvurmaktadır.

Bu göçten en fazla etkilenen bölge illeri Diyarbakır, Van, Şanlıurfa, Akdeniz çevresinde Mersin, Adana'dır. Ancak, bu illerde ve kentlerde tutunamayan bir kısım göçmen, İzmir ve Ege Bölgesi'ne ve İstanbul'a da yığınsal göç eğilimi göstermektedir. Metropollerde çok önemli toplumsal, siyasal, kültürel ve şehircilik sorunlarına yol açan bu yeni göç, sosyal bilimcilerin ve araştırmacıların gündemine yeni girmektedir.

Aşağıda, üçü de 1997-1998'de konuyla ilgili olarak yapılmış ve yayımlanmış üç araştırma aktarılıyor.

DOĞU VE GÜNEYDOĞU BÖLGESİ'NDEN GÖÇ*

Bölgenin Demografik ve Ekonomik Konumu

Bu çalışmada, DİE sınıflandırmasına uyularak, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi; Muş, Ağrı, Bitlis, Hakkari, Bingöl, Şırnak, Van, Kars, Iğdır, Ardahan, Adıyaman, Batman, Mardin, Siirt, Erzurum, Şanlıurfa, Tunceli, Erzincan, Diyarbakır, Malatya, Gaziantep, Elazığ ve Kilis olmak üzere, 23 il olarak belirlenmiştir.

1996 yılı nüfus sayımına göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde toplam 11.534.000 kişi yaşamaktadır. Bu, Türkiye nüfusunun yüzde 18,4'ünü oluşturmaktadır. Bu bölgede yaklaşık 10.000 köy (toplamın yüzde 27,8'i) ve 12.000 köyaltı yerleşim merkezi (toplamın yüzde 26,7'si) vardır.

DİE'nin, illerin GSMH'ya katkısının faaliyet kolları itibariyle belirlenmesi amacıyla gerçekleştirdiği İller ve Bölgeler İtibariyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla 1996 Yılı Sonuçları'na göre, Marmara bölgesi yüzde 36,6 ile Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya en yüksek katkıyı, Doğu Anadolu bölgesi ise yüzde 3,8 ile en düşük katkıyı sağlayan bölgelerimiz olmuştur. Güneydoğu Anadolu bölgesinin GSYİH'ya katkısı ise yüzde 5,3 ile, ikinci en düşük düzeyle sınırlı kalmıştır.

Dolayısıyla, ülke nüfusunun yaklaşık beşte birini barındıran Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin GSYİH'ya toplam katkısı, 1996 yılı itibariyle, ancak yüzde 9,1 düzeyindedir.

(...) İllerin Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası (cari fiyatlarla) içindeki payına göre yapılan sıralamada; İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Bursa, Adana, İçel, Antalya, Konya, Manisa illeri ilk on sırada yer almışlardır. On ilin Türkiye Gayri Safi Yurtiçi Hasılası içindeki payı yüzde 58,3 olurken, Bartın, Bingöl, Gümüşhane, Hakkari, Tunceli, Iğdır, Ardahan ve Bayburt illerinin herbirinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı sadece yüzde 0,1'dir.

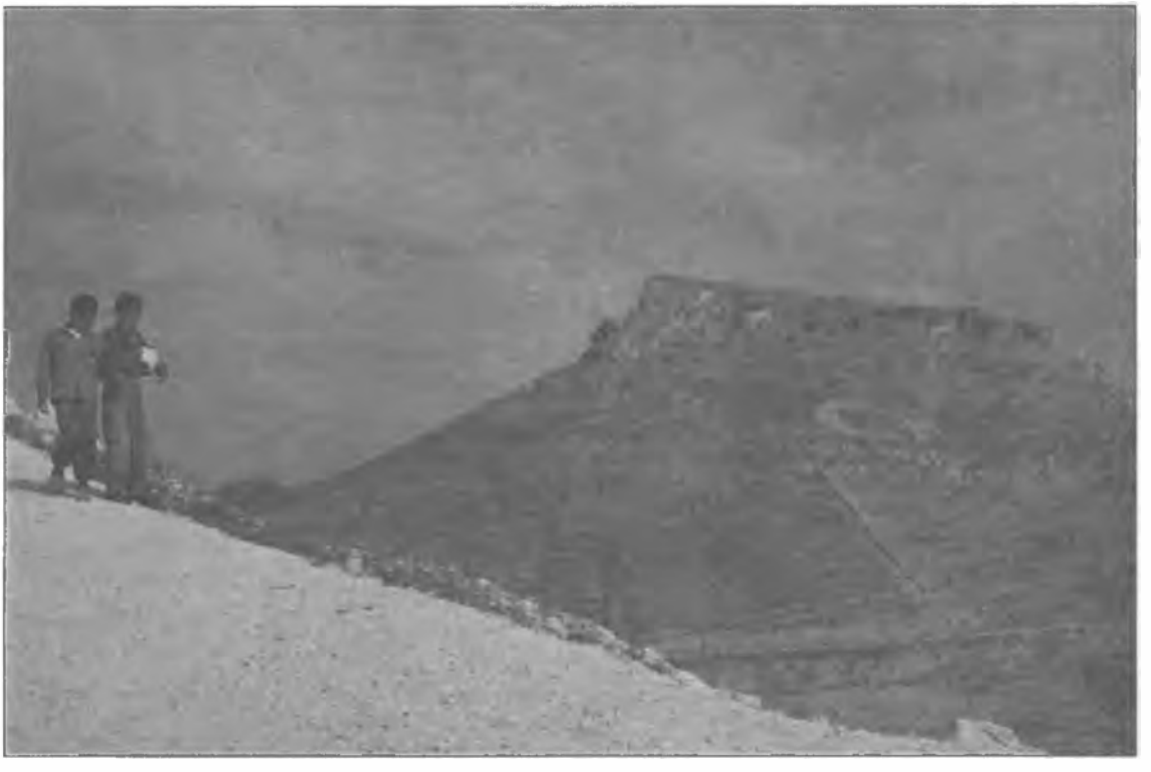
Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı, 1994 yılı toplam hanehalkı kullanılabilir gelir hesaplarına göre, hanehalkı payı yüzde 26,6 olan Marmara bölgesi ulusal gelirden yüzde 38,6 pay alırken, hanehalkı payı yüzde 14,5 olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun aldığı pay yüzde 10,2 ile sınırlı kalmıştır.

Milli gelirin bölgeler arasındaki adaletsiz dağılımı kadar, bölge içinde yüzde 20'lik hanehalkı grupları arasında da, büyük çarpıklık ve eşitsizlik vardır. Doğu Anadolu bölgesinde üst yüzde 20'lik grubun milli gelirden aldığı pay yüzde 43,1 iken, alt yüzde 20'lik kesimin aldığı pay yüzde 6,3 ile sınırlıdır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde ise bu rakamlar, sırasıyla yüzde 46,1 ve yüzde 7,1'dir. Bu değerler Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde, nüfusun yarısının açlık sınırında yaşamlarını idame ettirmeğe çalıştıklarını göstermektedir.

(...) Devlet Planlama Teşkilatı'nın, 10 farklı göstergeyi kullanarak, 1996 yılına ilişkin geliştirmiş olduğu "Sosyoekonomik Gelişmişlik Kriteri"ne göre; İstanbul (4.879) birinci sırada yer alırken, Muş ilimiz (-1.2447) en alt sırada yer almaktadır. Bölgedeki 23 ilden Gaziantep dışındaki tüm illerde endeks değeri sıfırın altındadır. Son 10 ilin tümü bu bölgede yer almaktadır.

Bölgede oluşan gelir, küçük esnaflık ve tarım ağırlıklıdır. Ancak, özellikle hayvancılıkta yoğun gerileme nedeniyle müteşebbis gelirleri içinde tarımın payının, 1994 yılı itibariyle,

* Cumhuriyet Halk Partisi Merkez Yönetim Kurulu Somut Politikalar Çalışma Grubu'nun Temmuz 1998'de yayımlanan *Doğu ve Güneydoğu Ön Raporu*'ndan aktarılmıştır.

Mardin, *Fırat Demir*

(Türkiye ortalaması yüzde 16,7), hayvancılık ağırlıklı Doğu Anadolu'da yüzde 39,7 iken, Güneydoğu Anadolu'da yüzde 22,1 olduğu görülmektedir.

1994 yılı itibariyle, Doğu Anadolu'da, nüfusun yüzde 72,8'i, Güneydoğu Anadolu'da ise yüzde 53,5'i "tarım, ormancılık, balıkçılık ve avcılık" sektöründe çalışmaktadır. Bu değerler, Türkiye ortalaması olan yüzde 50,3'ün üzerindedir. Ücretli ve maaşlı çalışanların oranı ise Türkiye genelinde yüzde 42,8 iken, Doğu Anadolu'da yüzde 34, Güneydoğu Anadolu'da ise yüzde 30,9'dur. Ülkemizin genelinde menkul kıymet gelirleri toplam gelirlerin yüzde 7,7'sini oluştururken bölgede bu rakam sırasıyla yüzde 1,1 ve yüzde 0,7'dir.

Bölgede Toprak Dağılımı

Bölgenin toprak dağılımında büyük adaletsizlikler vardır. Yıllardır tarım ve toprak reformu gerçekleştirilmediği için toprak dağılımında adalet sağlanamamış, tarımda modern işletme tekniklerine geçilememiş, verimlilik istenen düzeye çıkarılamamıştır. Toprak dağılımındaki dengesizliğin giderilememesi, yer yer hakim olan feodal yapı kurumlarını da ayakta tutmuştur. Toprak dağılımındaki bu durum, yalnızca ekonomik alanda adaletsizliği ve verimsizliği korumakla kalmamakta, sömürüyü devam ettirerek siyasi alanda da özellikle kırsal kesimde kişilerin bağımlılıktan kurtulmasını engellemektedir.

GAP Bölgesi için yapılan bir çalışma, çiftçi ailelerinin yüzde 38'inin topraksız olduğunu göstermektedir. Bu oran, bu bölgedeki toplam tarım topraklarının önemli bir bölümünü oluşturan Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde sırasıyla yüzde 42,1'e ve yüzde 45,1'e çıkmaktadır. (Bakınız Tablo 1)

Tarım kesiminde toprakların mülkiyet yapısında da büyük bir çarpıklık vardır. Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı 1981 Köy Envanter Etüdleri'ne göre bu bölgedeki toprakların dörtte birinden azına ailelerin dörtte üçü sahip bulunmaktadır. Diyarbakır ilinde, toprak sahibi ailelerin yüzde 6'sı toplam tarım arazilerinin yüzde 57'sine sahip iken, ailelerin yüzde 76'sı toplam tarım arazilerinin yüzde 17'sine sahip bulunmaktadır. Toprak dağılımındaki bu büyük adaletsizlik, yörede feodal ilişkilerin ne derece güçlü olduğunu göstermektedir.

Tablo 1. GAP Bölgesi'nde Hektar Alanda İşletme Gruplarına Göre Toprak Mülkiyeti Yapısı (%)

Iller	Topraksızlar	1-5H.	5-20H.	20-50H.	50-100H.	100+H.
Adıyaman	21,2	58,3	16,7	2,8	0,7	0,3
Diyarbakır	45,1	41,3	10,3	2,1	0,7	0,5
Gaziantep	28,6	37,4	27,1	6,5	0,1	0,3
Mardin	41,3	46,7	9,6	1,6	0,5	0,3
Siirt	44,6	46,6	7,2	1,0	0,5	0,1
Ş. Urfa	48,1	26,8	23,4	5,1	1,9	0,7

Kaynak: DPT, GAP Master Planı, 1989

Bölgede Göç Olgusu

Bir yandan ayrılıkçı terör örgütünün baskıları, diğer yandan demokrasi dışı baskıcı uygulamalar ve giderek ağırlaşarak büyüyen ekonomik ve toplumsal sorunlar yöre halkını; yerleşim yerlerini terkederek, köylerini boşaltmaya ve toplu göçlere yöneltmektedir.

Bu bağlamda yapılan çalışmalarda, "Göçtüğünüz yerden neden ayrıldınız?" sorusuna alınan yanıtlar Tablo 2'de verilmiştir. Verilen diğer yanıtlar da dikkate alındığında yoğun göçün ardında yatan temel nedenin baskı ve yaşam güvencesinde eksiklik yanında, ağırlıklı olarak ekonomik koşullar ve geçim sorunundan kaynaklandığı görülmektedir.

Tablo 2. "Göçtüğünüz Yerden (Köyünüzden, Bölgenizden) Neden Ayrıldınız?" Sorusuna Verilen Yanıtlar

Yanıt	Yüzde
Işsizlik	40,2
Yatırım yok	2,5
Fakirlik	4,6
Devlet baskısı	10,0
Orgüt baskısı	16,0
Ağa baskısı	0,7
Kan davası	1,9
1+diğer şıklar	10,9
Farklı ve karışık nedenler	13,2
Toplam	100,0

"Neden buraya göç ettiniz" sorusuna verilen (Tablo 3) yanıtlarda, sorunun bu boyutunun ağırlık ve önemi vurgulanmaktadır.

Güneydoğu'dan, *Fırat Demir.*

Tablo 3. "Neden Buraya Göç Ettiniz?" Sorusuna Verilen Yanıtlar

Göç Nedenleri	Yüzde
Akrabalar burada	33,1
İş olanağı var	37,8
Fakir yeri	5,4
Bölgeye yakın	4,3
İklim iyi	0,7
Kan davasından uzak	0,3
Farklı ve karışık	18,4
Toplam	100,0

1990'da yapılan nüfus sayımı sonucuna göre, bölgenin nüfusu 9 milyon 365 bini bulmaktadır. Aynı sayımın sonuçlarına göre, tüm Türkiye'de doğum yeri doğu illeri olan yaklaşık 12 milyon nüfus vardır. Diğer bir deyimle, 1990 yılı verilerine göre, Doğu ve Güneydoğulu nüfusun yaklaşık yüzde 30'u olan 3 milyon 607 bin kişi, Batı'ya göç etmiş olup orada yaşamaktadır. Hem ekonomik hem de politik nedenlerle bu oranın 1997'ye değin birkaç puan daha artmış olduğu ve her beş Doğu ve Güneydoğuludan ikisinin bölge dışında yaşadığı söylenebilir.

Zorunlu göç olgusu nedeniyle 1990-1996 döneminde bu göç daha da hız kazanmıştır. 1990 yılı nüfus sayımına göre, Kars doğumlu olup da İstanbul'da yerleşik olanların sayısı

215.000'dir. Onları, 150 bin ile Erzincanlılar, 141 bin ile Malatyalılar ve 130 bin ile Erzurumlular izlemektedir.

Doğu ve Güneydoğu bölgesi ile batı Türkiye arasındaki refah ve gelir farkı; doğudan batıya sermaye ve insangücü göçüne neden olmaktadır. Bu göç, bazı dönemlerde temposunu artırmakta; bölge, gelişme sürecinde sürekli kan kaybına uğramaktadır.

Bölgeden göçen insangücü potansiyeli ile ilgili olarak içgöç verileri ortaya çarpıcı sonuçlar koymaktadır. Her 100 Tunceliliden 53'ü göç etmiştir; nüfus cüzdanında Erzincan doğumlu yazan 463 bin kişinin yarısı Erzincan'da yarısı başka diyarlarda yaşam kavgası vermektedir. Özellikle 1980 sonrası büyük göç veren Karslıların yüzde 45'i Kars dışında yaşamaktalar. Benzeri şekilde Siirtlilerin yüzde 42'si, Erzurumluların yüzde 36'sı, Mardinlilerin yüzde 35'i, Malatyalıların yüzde 33'ü, Bingöllülerin yüzde 32'si doğdukları topraklardan uzağa göç etmişlerdir.

Doğu ve Güneydoğu'dan göç oranı en düşük yöreler Diyarbakır, Urfa, Van, Batman, Şırnak ve Hakkari illeridir. Bu illerde doğan nüfusun ancak yüzde 15–20'si topraklarını terk edip göçmüştür. Ancak bu illerde de köylerden merkez ilçeye yoğun göç vardır. Özellikle zorunlu köy boşaltmaları sonucu ve geçim sorunu nedenleri ile, köyler il merkezine taşınmış; nüfus patlaması yaşayan merkez ilçelerde, sorunlar yeni boyutlara tırmanmıştır.

Köy ve Mezraların Zorunlu Boşaltılması

Köylerin boşaltılması sürecinin ardında yatan nedenler veya buna yol açan etmenler çok yönlüdür. Ancak temel nedeni, boşaltılan köylerin, yıllardır devam etmekte olan çatışma ortamının içinde veya ona yakın bölgede yer almaları oluşturmaktadır. Güvenlik güçlerince, silahlı illegal örgüte yönelik sürdürülmekte olan mücadeleyi, yerleşimden arındırılmış son derece geniş bir coğrafyada yürütme arayışları, zorunlu köy boşaltmalarının açıkça ifade edilmeyen temel gerekçelerinden birini oluşturmuştur.

(...) Biraz da bundan kaynaklanan gerekçe ile, devlet, köylere "geçici köy korucusu" olmalarını önermiş; bazıları bu öneriyi kabul ederken, diğerleri sağlanan maddi olanaklara rağmen geçici köy korucusu olmaya yanaşmamışlardır. Her iki koşulda da köylü huzura kavuşamamış; koruculuğu kabul edenlere örgüt baskısı yoğunlaşırken; kabul etmeyenlere güvenlik birimleri kuşku ile yaklaşmış; köy koruculuğunu kabul etmeyen köylerden silahlı illegal örgütün lojistik destek sağlanması iddia veya ihtimalleri çerçevesinde kontroller, askeri operasyonlar ve baskılar bu köylere yönelik olarak yoğunlaşmıştır.

Yerleşim birimlerinin hem güvenliğinin sağlanamaması, hem de geçim kaynaklarının yok olması bölgenin özellikle kırsal kesiminde yaşamı son derece zorlaştırmıştır. Tarımsal faaliyetlerini sürdürememeleri; ektikleri ekinleri biçememeleri; ev, ahır ve bahçelerinin tahrip edilmesi, dokuma tezgâhlarının durması, arı kovanlarının sönmesi yöre kırsalındaki yaşamı kararmıştır. 1990'dan sonra bölgede birçok ilde uygulamaya konulan mera yasağı, yörede hayvancılığı çökertirken geçim koşullarının daha da bozulmasına neden olmuştur. Tüm bu ve diğer nedenlerle, insanların on yıllardır yaşamakta oldukları köylerinde, güvenlik ve huzurlarının, onurlu geçim koşullarının, sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlerinin sağlanamaması, köylüleri doğal yaşam yörelerinden kopartmış, köylerini terk etmeye zorlamıştır.

OHAL Bölge Valiliği'nin Kasım 1997 verilerine göre, dönüş yapanlar hariç olmak üzere, OHAL uygulanan 6 il ile mücavir alanı oluşturan 4 ilde 820 köy, 2.345 mezra boşaltıl-

mıştır. Toplam 3.165 yerleşim biriminde 57.314 haneden 378.335 kişi, çeşitli kentlere göç etmiştir. Bu sayılara tamamen boşaltılmayan yerleşim birimlerinden ferdi olarak göç edenler dahil değildir.

Ayrıca OHAL uygulaması ve onun mücavir alanı kapsamı dışında kalan bazı illerde de boşaltılan yerleşim birimleri bulunmaktadır. Bu konumda olan illerdeki durum da dikkate alındığında, boşaltılan köy sayısı 905'e, mezra sayısı 2.553'e, toplam sayı ise 3.428'e tırmanmaktadır. (Tablo 4)

Boşaltılan yerleşim birimleri ve göç eden vatandaşların sayısı konusunda daha yüksek rakamlar ifade edilmekte, boşaltılan daha birçok yerleşim birimi bulunduğu iddia edilmektedir. Ancak bölgenin mevcut güvenlik koşulları altında bu iddiaların doğruluğunu araştırma olanağı yoktur.

Tablo 4. Boşaltılan Yerleşim Birimlerinin Toplam Durumu

	Köy	Mezra	Toplam
OHAL Bölgesi	517	1.614	2.131
Mücavir Alan	303	731	1.034
Diğer Iller	85	178	263
Toplam	905	2.523	3.428

Bölgede çok geniş bir coğrafyada, boşaltılan, bir bölümü yakılıp yıkılan 905 köy ve 2.523 mezradan, yani 3.428 yerleşim yerinden göç etmek zorunda kalan yaklaşık toplam 450.000 yurttaşımızın mağduriyeti bugüne değin giderilememiştir.

Zorunlu Olarak Göç Edenlerin Yerleşim Sorunları

(...) Köyleri boşaltılan insanlar, sorunlarıyla beraber dalga dalga, önce bölgedeki, arkasından tüm Türkiye'deki büyük kentlere taşınmaktadırlar. Zorunlu göç, genellikle, boşaltılan köy ve mezralardan ilçe merkezlerine, il merkezlerine, bölgedeki Şanlıurfa, Van, Diyarbakır gibi büyük şehirlere, batıda mevsimin uygun olduğu, tarım işçiliği gibi eğitim ve beceri gerektirmeyen istihdam alanları sağlayabilen Mersin, Adana, Antalya gibi şehirlere yönelik olmuştur. Bu yüzden başta Diyarbakır ve Van il merkezleri olmak üzere, birçok kent merkezinin nüfusunda şişme meydana gelmiştir.

Zorunlu göç, ani ve toplu olduğundan ve devletçe gerekli önlemler alınmadığından kentler göç edenleri özümseyememiş; tersine birçok kent hızlı bir köyleşme ve gettolaşma süreci yaşamaya başlamıştır. Özellikle Diyarbakır, Van, Şanlıurfa gibi kent merkezlerinde hızlı ve çok çarpık bir gecekondulaşma olgusu ortaya çıkmıştır. Bu şehirlerin zaten yetersiz olan kentsel alt ve üstyapıları tümüyle tıkanmış; işlevsiz hale gelmeğe başlamıştır.

Göç edenler kente geldiklerinde arsa çetelerinin tuzağına düşmektedir. Bu olgu, hem göç eden halk için, hem de arazileri yağmalanan devlet için çok önemli bir sorun durumundadır.

Merkezi yönetim desteğiyle valiliklerce bazı il ve ilçe merkezlerinde yapılan az sayıdaki konut dışında, zorunlu göçe maruz kalan yaklaşık 70.000 ailenin barınma sorunları bugüne değin çözümlenmemiş olduğundan sorun çığ gibi büyümektedir. Henüz bir konuta kavuşamamış konumda olan onbinlerce insan, bir yakınının yanında, inşaatlarda, park, garaj gibi sağlıksız ortamlarda, kalabalık halde yaşamaya devam etmektedir.

Zorunlu Göç Edenlerin İstihdam ve Geçim Sorunları

Bölgede güvenlik nedeniyle uygulanan "mera yasağı" ve son yıllarda uygulanan yanlış hayvancılık politikası bölgenin başlıca gelir kaynağı olan hayvancılığa büyük bir darbe vurmuştur.

Göç edenler beraberlerinde getirdikleri hayvanlarını ve diğer mallarını satarak bir süre bununla yaşamlarını sürdürmüşler, ancak, çalışarak kazanç sağlama olanağını genellikle elde edemediklerinden kısa sürede bu birikimlerini de eriterek tüketmişlerdir.

Göç edilen yerlerin ekonomik bakımdan gelişmiş ve sanayileşmiş bölgeler olmaması, yeni yatırımların düzeyindeki yetersizlik, göç etmek zorunda bırakılanların genellikle tarım ve hayvancılık dışında bir meslek ve becerilerinin yokluğu, idarenin bu yurttaşlara yeni beceriler kazandırma arayışında olmaması gibi nedenlerle, bu yurttaşlarımız göç ettikleri kent merkezlerinde istihdam imkanı bulamamaktadırlar. Devletin soruna geçici çözüm sağlayacak "geçici istihdam projelerini" uygulamaya geçirmemiş olması, sorunların kabararak devamına neden olmaktadır.

Van, Hakkari ve Şırnak gibi illerde, sınır ticareti nedeniyle bu yurttaşlarımızın küçük bir bölümü nispi gelir olanakları elde etmekle beraber, büyük çoğunluğu işsiz kalmışlar; ancak bir kısmı seyyar satıcılık, hamallık, bekçilik gibi marjinal alanlarda geçici işler bulabilmişlerdir. Göç eden işsiz gençler arasında işsizlik rekor düzeydedir.

Göç Edenlerin Eğitim Sorunları

(...) Bölgede eğitim yönünden büyük olumsuzluk yaşanmaktadır. OHAL Valiliği verilerine göre, bölgede 1.259 okul eğitime kapalıdır. Açık okullarda öğretmen ve yönetici kadrolardaki eksikler nedeniyle eğitim programları tam olarak uygulanmamaktadır. Ayrıca bölgede branş öğretmeni ve tecrübeli öğretmen sayısı son derece yetersiz düzeydedir.

Diyarbakır'da yapılan bir araştırmaya göre, kentte yaşayan ilkokul çağındaki çocukların ancak yüzde 52,4'ü okula gitmekte, ortaöğretim çağında bu oran yüzde 34,3'e düşmektedir. Okula gitmeyen ortaöğretim çağındaki (12-18 yaş grubu) çocukların yüzde 53,8'i hiçbir yükümlülüğü olmaksızın boş gezmektedir.

Göç eden çocuk ve gençlerin eğitim sorunlarına yönelik güvenilir bir resmi araştırma yapılmadığı için, okullaşma oranı tam olarak bilinmemektedir; ancak eğitim yönünden bu grup çocuklarımızın durumunun genel ortalamadan çok daha kötü olduğu görülmektedir. Eğitimsiz olarak yetişkin çağına ulaşacak bu gençler, ileride işsizliğin, umutsuzluğun ve güvensizliğin pençesine düşecektir.

Göç eden ailelerden, çocukları eğitim çağında olanlar, bu temel haklarından yararlanamazken, göç alan illerde de var olan eğitim altyapısı göç nedeniyle oluşan yığılmayı karşılayamamaktadır. Sınıflardaki öğrenci sayısının artması ile orantılı olarak eğitimin kalitesi de düşmektedir.

Göç Edenlerin Sağlık Sorunları

Göç eden insanların büyük çoğunluğu, sağlıklı bir yerleşim ve barınma imkânından yoksun oldukları gibi yeterli beslenmeden, sağlıktan, eğitimden ve geçimden de yoksundurlar. Bu insanlar arasında bulaşıcı hastalıklar ve diğer rahatsızlıklar hızla yayılmakta ve ülkedeki diğer kentlere de taşınmaktadır.

Diyarbakır, Fırat Demir.

OHAL Bölge Valiliği'nin verilerine göre, son sekiz yılda, bölgede, başta tifo olmak üzere hepatit, dizanteri gibi bulaşıcı hastalıklarda ürkütücü bir artış vardır. Bunun nedeni, özellikle göç eden insanların sağlıksız ortamlarda, kalabalık olarak yaşamak zorunda kalmaları, devletten yeterli düzeyde koruyucu sağlık hizmeti alamamalarıdır.

Bölgede sağlık istatistikleri güvenilir ve sağlıklı olmamakla birlikte, OHAL Valiliği'nce bildirilen verilere göre, 1991'de 6.142 olan tifo vakası, 1997'de 21.677'ye; 1991'de 4.026 olan dizanteri vakası 1997'de 12.912'ye fırlamıştır. Bu veriler de bölgede bulaşıcı hastalıkların hızla yayılmakta olduğunu kanıtlamaktadır.

Bölgedeki sağlık hizmetlerinde büyük aksama vardır. Sağlık personeli, niteliksel ve niceliksel olarak yetersizdir. Mevcut personel büyük şehirlerde toplanmıştır. Kasım 1997 itibariyle OHAL ve mücavir illerde toplam 274 uzman doktor bulunmakta, tedavi hizmetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için 748 uzman doktora daha ihtiyaç duyulmaktadır. Bölgede pratisyen doktor, ebe, hemşire ve diğer personel açığı devam etmektedir.

Bölgede koruyucu sağlık hizmetleri çok yetersizdir. Bölgedeki birçok sağlık tesisi kapalıdır. Açık olanlar fonksiyonlarını tam anlamıyla yerine getirememektedir.

OHAL ve mücavir illerde 378 sağlık ocağından 54'ü güvenlik, 18'i personel yetersizliğinden, 15'i diğer nedenlerden olmak üzere, 87 adedi kapalıdır. Yine bölgedeki 831 sağlık evinden sadece 88'i açıktır. 743 sağlık evi ise güvenlik (374), personel yetersizliği (233) ve bina-araç-gereç gibi diğer nedenlerle (136) kapalıdır.

ZORUNLU GÖÇ'ÜN DİYARBAKIR ÖRNEĞİNDE ARAŞTIRILMASI*

Projenin amacı, Bölgede süregelen olağanüstü önlemlere koşut olarak doğan zorunlu göç süreciyle birlikte, gittikçe ağırlaşan toplumsal sorunların kente yansımalarını betimlemek; böylece, toplumsal sistemlere ve kentsel karar süreçlerine, önceliklerine göre tanımlanmış ve uygulanması gerekli ya da uygulanabilir seçenekler geliştirmektir.

(...) Araştırma kapsamında Diyarbakır kent merkezinde anket uygulanan ve değerlendirmeye alınan 1.072 hanenin toplam nüfusu 7.153 kişidir. Bu hanelerde ortalama hane halkı büyüklüğü 6,67 kişi iken minimum hane halkı büyüklüğü 1, maksimum hane halkı büyüklüğü 35 kişi olarak belirlenmiştir.

(...) Anket uygulanan haneler üzerinde yapılan değerlendirmeler sonucunda 1072 hanenin yüzde 35,7'sinin Diyarbakır'ın yerlisi olduğu belirlenmiş olup, bu hanelerin toplam nüfusu 2397 kişidir. Minimum hane büyüklüğü 1 kişi, maksimum hane büyüklüğü ise 17 kişi olan Diyarbakır'ın yerlisi bu hanelerde, ortalama hane halkı büyüklüğü 6,25 kişi olarak bulunmuştur. Bu hanelerin araştırma kitlemizin toplamı içerisindeki nüfus payı ise yüzde 33,51 olarak hesaplanmıştır.

Araştırma bulgularına göre araştırma kapsamındaki tüm hanelerin yüzde 64,3'ünü oluşturan 689 hane Diyarbakır'a göç etmiş olan hanelerdir. Söz konusu haneler, 6 ay öncesi göç edenlerden, 20 yıl ve daha fazla bir süre önce göç edenlere kadar geniş bir zaman diliminde Diyarbakır'a göç edenleri kapsamaktadır. Araştırmamızda göç edenler olarak tanımlanan bu grup, araştırma amaçları doğrultusunda, araştırma bulgularına göre göç süreleri dikkate alınarak 2 alt gruba ayrılmıştır. Bu 2 alt gruptan birincisi, "1990 Öncesi Göçmenler" olarak tanımlanan ve 7 yıl ile 20 yıl ve daha fazla bir zaman önce Diyarbakır'a göç eden haneleri kapsamaktadır. Araştırma kapsamındaki hanelerin yüzde 29,9'unu oluşturan bu 320 hanenin toplam nüfusu 2.134 kişi, araştırma kitlemiz içerisindeki nüfus payı yüzde 29,83'dür.

Göç eden ikinci grup ise araştırmamızın konusunu oluşturan 1990 sonrası Diyarbakır'a göç eden "Zorunlu Göç Grubu"dur. Zorunlu göç grubu araştırma sonuçlarına göre Diyarbakır'a 6 ay önce ile 6 yıl önce göç ettiği belirlenen 369 haneden oluşmakta olup, bu hanelerin tüm haneler içerisindeki payının yüzde 34,4 olduğu görülmektedir. Araştırma bulgularına göre bu grup 2.622 kişiyi kapsayıp, tüm araştırma kitlemizin yüzde 36,65'lik nüfus payına sahip olup, ortalama hane büyüklüğünün ise 7,1 kişi olduğu görülmektedir.

(...) 1990 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre Diyarbakır il genel nüfusu 1.094.996'dır. Bu nüfusun 600.640 kişisi kentsel alanlarda, 494.356 kişisi ise kırsal alanda yaşamaktadır. Nüfusun mekânsal kademesine göre yapılan değerlendirme Diyarbakır kent merkezinin 1990 yılı nüfusunun 381.144 kişi olduğunu göstermektedir. Yine 1985 ve 1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre Diyarbakır kentsel alanındaki yıllık nüfus artış hızı sırası ile yüzde 4,64 ve yüzde 4,82 olarak gerçekleşmiştir.[1]

Yine Diyarbakır ili nüfusuna bir başka boyutu ile göç açısından baktığımızda ise ilin 1965 - 1990 yılları arasında sürekli olarak göç veren bir il olduğu görülmektedir. Nitekim 5 yıl-

* *Bölge İçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması, Diyarbakır Sanayi Araştırması İle Genişletilmiş II. Baskı*, TMMOB, Ankara, Mayıs 1998. Araştırma Koordinatörü: Rıfat Dağ; Araştırma ve Değerlendirme Grubu: Rıfat Dağ, Atilla Göktürk, H. Cengiz Türksoy

1. DİE, *Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, 1980-1985-1990, Ankara.

lık dönemlerde değişen göç miktarlarına göre 1965-1990 Diyarbakır net göç miktarı - 75.717'dir. Bu göçün Diyarbakır ili nüfusuna oranları ise aşağıda verilmektedir.

Diyarbakır Nüfusu

	Kent Nüfusu	Yıllık Nüfus Artışı Hızı (%)
1980	235.617	5,66
1985	305.940	4,64
1990	381.144	4,82

Kaynak: DİE, *Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, 1980, 1985, 1990, Ankara.

Diyarbakır ve Göç

	İlden Göç Edenler	Dönem Sonu İl Nüfusuna Oranı (%)
1975-1980	15.679	2,01
1980-1985	12.508	1,34
1985-1990	32.212	2,94

Kaynak: Kocaman, T., Beyazıt, S., *Türkiye'de İçgöçler ve Göç Edenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri*, DPT, Ankara, 1993.

Bu verilere göre Diyarbakır ili doğal nüfus artışının yanı sıra il sınırları dışına göç veren bir ildir.

Yukarıda sunulan veriler 1990 yılından 1996 yılına kadar Diyarbakır nüfusundaki artışın belirlenmesinde, ileriki aşamada yapılacak hesaplamalarda kullanılmaktadır.

Bunun yanı sıra 1996 yılı nüfus tahmininde kullanabileceğimiz araştırma verilerimiz bulunmaktadır. Bu araştırma verilerinden elde edilen Diyarbakır nüfusu iki gruba ayrılmıştır. Bu gruplardan birincisi "Doğal Nüfus Grubu" olup, 1990 (nüfus sayımı) öncesi Diyarbakır nüfusunu oluşturan, kent nüfusunun özelliklerini taşıdığı varsayılan gruptur. Ikinci grup ise "Olağanüstü Nüfus Grubu" olup 1990 sonrasında Diyarbakır kenti yaşamında beklenmedik bir şekilde yer alan nüfus kitlesinin özelliklerini taşımaktadır.

(...) 1990 sonrası Diyarbakır'a göç eden 369 hane ve 2.622 kişinin, 272 hane ve 2.059 kişisi, Zorunlu Göç (Olağanüstü Nüfus Grubu) ve 97 hane ve 563 kişisi normal göç (Doğal Nüfus Grubu) kapsamındadır.

Bunun yanı sıra araştırma bulgularına göre araştırma alanında yer alan hanelerin 383 tanesinin Diyarbakır'ın yerlisi olduğu ve 2.397 kişiyi kapsadığı, 1990 öncesi süreçte Diyarbakır'a göç ettiğini belirten hane sayısının ise 320 ve nüfus paylarının 2.134 kişi olduğu tanımlanmıştır. Bu iki grubun toplamı 703 hane ve 4.531 kişidir.

Bu 703 hane ve 4.531 kişi 1990 nüfus sayımı sırasında Diyarbakır'da bulunan ve Diyarbakır'ın doğal nüfus artışının oluşumunu sağlayan "Doğal Nüfus Grubu" olarak değerlendirilebilir. Başka bir ifade ile bu grup 1990 yılına kadar olan yıllık yüzde 4,82 oranındaki nüfus artışının oluşumuna katkıda bulunan grubun asıl bölümünü oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra 1990-1996 yılları arasında Diyarbakır'a göç ettiğini belirten 369 hane ve 2.622 kişilik grupta da, doğal nedenler ile Diyarbakır'a göç eden ya da başka bir ifade ile

"göç kararını" kendi isteği ve iradesi ile oluşturan 97 hane ve 563 kişilik bir grup (22 no.lu sorumuzun ilk beş şıkkı ile 7. ve 8. şıklarını yanıtlayanlar) olduğu belirlenmiştir.

Bu son grup da 1990 öncesinde Diyarbakır nüfusuna doğal nedenlerle göç yoluyla dahil olanlar ile benzer özellikleri taşıdığı için "Doğal Nüfus Grubuna" eklenir ve bu durumda "Doğal Nüfus Grubu"nun hane sayısı 800 ve nüfus payı ise, 5094'e ulaşır. Öte yandan "bölgedeki olaylar" ve "köyünün yakılması"nı göç nedeni olarak gösteren "Olağanüstü Göç Grubu"nun hane sayısı 272 ve nüfus payı ise 2.659 kişi kalmaktadır.

Göç Nedenleri

Araştırma bulgularına göre 20 yıldan fazla bir süre içerisinde Diyarbakır'a göç ettiği belirlenen 689 hanenin göç nedenleri aşağıda verilmektedir (birden fazla yanıt verilebilmiştir).

Diyarbakır'a Göç Edenlerin Göç Nedenleri

	Göç Edenler		Zorunlu Göç		1990 Öncesi Göç	
Göç Eden Hane	**689=100**	**%**	**369=100**	**%**	**320=100**	**%**
İşleyecek toprağım yoktu	86	12,48	26	7,04	60	18,75
Geçim sıkıntım vardı	207	30,04	69	18,70	138	43,13
Anlaşmazlık, kan davası	23	3,34	4	1,08	19	5,94
Aile içi anlaşmazlık	10	1,45	4	1,08	6	1,88
Doğal afet	6	0,87	–	–	6	1,88
Bölgedeki olaylar nedeni ile	176	25,54	161	43,63	15	4,68
Kent yaşamını çekiciliğinden	28	4,6	7	1,90	21	6,56
Çocukların okulu için	16	2,32	6	1,63	10	3,13
Köyü yakıldığı için	265	38,46	214	58,00	51	15,94

Diyarbakır'a göç ettiğini belirten bu 689 hane içerisinde 1990-1996 sürecinde göç eden hane sayısı 396 olup, göç eden hanelerin yüzde 53,56'sını oluşturmaktadır. Tablo üzerinde 689 hane üzerinden yapılacak bir değerlendirmede en önemli göç nedeni yüzde 38,46 ile köy yakılması olurken, bunu yüzde 30,14 ile geçim sıkıntısı ve yüzde 25,54 ile "Bölgedeki Olaylar" izlemektedir. Göç eden grup 1990 öncesi ve sonrası olarak 2'ye ayrılıp göç nedenleri incelendiğinde ise öncelik sıralamasında çok net bir farklılık ortaya çıkmakta, 1990 sonrası sürecin toplam üzerindeki etkisi netleşmektedir.

Zorunlu Göç Grubu olarak tanımladığımız 1990-1996 sürecinde, en önemli göç nedeni yüzde 58'lik pay ile köy yakılması olurken, 1990 öncesinde bu durum yüzde 15,94 düzeyinde kalmaktadır. Yine Zorunlu Göç Grubu'nun ikinci önemli göç nedeni yüzde 43,63 ile bölgedeki olaylar olurken, 1990 öncesinde aynı gerekçeye bağlı göç oranı yüzde 4,68 dir. 1990 öncesinin en önemli göç nedeni olan geçim sıkıntısı yüzde 43,13'lük bir pay alırken, bu oran 1990 sonrasında yüzde 18,70'e düşmektedir. Aynı şekilde 1990 öncesi yüzde 18,75 olan işleyecek toprağın olmaması, 1990 sonrası yüzde 7,04'e düşmektedir.

Bu verilerden de görüleceği gibi 1990 sonrası "göç" nedenleri hızlı bir değişim göstermiştir. 1990 öncesinde geçim sıkıntısı, toprak olmaması vb. ekonomik ağırlıklı gerekçeler, 1990 sonrası adeta "can pazarına" dönüşen bölgede bir kenara itilmiş; insanlar "köy yakılması" ve "bölgedeki olaylar nedeni" ile bulundukları yerleri terketmek zorunda kalmış-

tır. Nitekim, veriler üzerinde yapılan detaylı bir analiz sonucunda Zorunlu Göç sürecinde göç eden 369 hanenin 272'sinin göç nedeninin bu iki gerekçeden kaynaklandığı belirlenmiştir. Başka bir ifade ile 1990 sonrasında göç eden hanelerin yüzde 73,7'si gibi önemli bir bölümünün zorunlu nedenler ile Diyarbakır'a göç ettiği ortaya çıkmaktadır.

Göç Edenlerin Geldikleri Yerler

Araştırmamızın konusunu oluşturan ve Zorunlu Göç süreci olarak tanımladığımız 1990 sonrasında göç edenlerin geldikleri yerlere baktığımızda ise göç edenlerin yüzde 63,14'ünün Diyarbakır'ın herhangi bir köyünden, yüzde 12,20'sinin ise Diyarbakır'ın herhangi bir ilçesinden göç ettiğini görmekteyiz. Bu duruma göre 1990 sonrasında Diyarbakır'ın bir köy veya ilçesinden göç edenler yüzde 75,34'lük bir bölümü oluşturmaktadır. Diyarbakır'a 1990 sonrasında göç eden tüm köy ve ilçelerden kır kökenli hane oranının ise yüzde 88,89 olduğu belirlenmektedir.

Göç Edenlerin Geldikleri Yerler

	Göç Edenler		Zorunlu Göç		1990 Öncesi Göç	
	Hane	(%)	Hane	(%)	Hane	(%)
Bir ilin bir köyünden	344	49,93	233	63,14	11	34,68
Bu ilin bir ilçesinden	91	13,21	45	12,20	46	14,38
Başka bir ilin köyünden	81	11,76	46	12,47	35	10,94
Başka bir ilin ilçesinden	31	4,50	4	1,08	27	8,44
Başka bir kent merkezinden	32	4,64	9	2,44	23	7,19
Göç etmedim naklen geldim	86	12,48	32	8,67	54	16,87
Bilinmeyen	24	3,48		-	24	7,50
Toplam denek sayısı	689 = 100		369 = 100		320 =100	

Bu iki tabloya göre 1990 sonrası Zorunlu Göç sürecinde Diyarbakır'a göç eden hanelerin yüzde 73,71'i "bölgedeki olaylar" ve "köyünün yakılması" sonucunda göç etmek zorunda kalmıştır.

Öte yandan Zorunlu Göç kapsamında gelenlerin "geldiğiniz yer kaç hane idi?" sorusuna verdikleri yanıtlar toplandığında 11.203 hane belirlenmektedir. Bu soruya yanıt veren 97 denekten 61'i geldiği yerdeki herkesin göç ettiğini belirtmektedir. Bu duruma göre, bu 61 deneğin her birinin ayrı ayrı yerlerden göç ettiği kabul edilir ise 7.798 hanelik bir göç kitlesi oluşmaktadır.

Diyarbakır'dan Başka Bir Yere Göç Eğilimleri

İleriki bölümlerde görüleceği gibi, kent ile sorunları olan, hanesinde bir çok sorunu bir arada yaşayan, geldiği yere göre kazancı daha az ve yaşam koşulları daha kötü olan, hiçbir hazırlığı olmaksızın kente göç etmek zorunda kalan bu insanlar gelecekle ilgili ne planlar kurmaktadır? Ve bunun da ötesinde bugün Diyarbakır'da yaşayan tüm hanelerin bu kentte kalma arzusu var mıdır?

Bu eğilimleri belirlemek amacı ile tüm deneklere "başka bir yere göçü düşünüyor musunuz?" sorusu yöneltilmiştir.

Başka Bir Yere Göçü Düşünüyor musunuz?

Seçenekler	Diyarbakır		Zorunlu Göç Grubu	
	Hane	%	Hane	%
Evet, ama...	324	31,9	106	28,73
Evet, ...gideceğiz	65	6,06	44	11,92
Hayır, gidemem	100	9,33	72	19,51
Hayır, hiçbir yere gitmem	434	40,49	94	24,47
Nereye gideyim	21	1,96	11	2,98
Hiçbir şey bilmiyorum	45	4,20	24	6,50
Diğer	78	7,28	31	8,40
Toplam denek sayısı	1072=100		369=100	

Tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı gibi Diyarbakır genelindeki hanelerin yüzde 31,9'u Diyarbakır'dan gitmek istediğini ama maddi durumunun iyi olmaması, sağlığının bozuk olması, akrabalarının Diyarbakır'da olması gibi nedenlerle gidemediğini belirtmektedir. Aynı gerekçelerle Zorunlu Göç Grubu'ndan olup da gidemeyenler yüzde 28,73'tür. Diyarbakır'da geçici olarak kaldığını, kesinlikle gitmesi gerektiğini belirten haneler yüzde 6,06 iken Zorunlu Göç Grubu'nda yüzde 11,92'dir ve bu yanıtı verenlerin yüzde 67,69'unu Zorunlu Göç Grubu oluşturmaktadır. İşi nedeni ile ya da köyünden uzağa gidememe gibi nedenlerle gidemeyeceğini belirtenler tüm Diyarbakır'da yüzde 9,33 iken, Zorunlu Göç Grubu'nda yüzde 19,51'dir. Bu yanıtta Diyarbakır genelinin yüzde 72'sini Zorunlu Göç Grubu oluşturmaktadır.

Düşünüyorsanız, Nereye Göç Etmeyi Düşünürsünüz

Seçenekler	Diyarbakır		Zorunlu Göç Grubu	
	Hane	%	Hane	%
Köyüme	184	17,16	162	43,90
Tarımla uğraşacağım yere	8	0,75	4	0,37
Daha büyük bir kente	228	21,27	51	4,76
Deniz kıyısında bir yere	57	5,32	10	0,93
Güvenlikte olacağım bir yere	25	2,34	14	1,31
Bilemiyorum	30	2,80	14	1,31
Diğer	73	6,81	28	2,61
Toplam denek sayısı	1072=100		396=100	

"Hiçbir yere gitmem" diyenler Diyarbakır genelinde yüzde 40,49 iken Zorunlu Göç Grubu'nda yüzde 25,47'dir. Tabloda "Diğer" başlığı altında yanıt verenler ise, iş bulabileceği herhangi bir yere göç edebileceğini belirtmektedir. Bu tabloya göre "Hayır hiçbir yere gitmem ya da gidemem" diyen yüzde 49,42'lik kısım dışındaki deneklerin Diyarbakır'dan göçü düşündüğünü ya da düşünebileceğini belirleyebiliriz. Aynı hayır yanıtları toplamı Zorunlu Göç Grubu'nda ise yüzde 44,98'dir. Bu yanıtın dışında kalan insanlara "göçü düşünüyorsanız nereye göç etmeyi düşünürsünüz?" sorusuna, Diyarbakır genelindeki hanelerin yüzde 17,16'sı "köyüme" yanıtı vermektedir ki bunların içerisinde Zorunlu Göç

Grubu'nda olanların payı yüzde 88,04'tür. Zorunlu Göç Grubu'nun yüzde 43,9'unu oluşturan "köyüme" diyenlerden anlaşıldığı üzere bu grupta yer alanların önemli bir bölümü köyüne dönme konusunda umutlarını kaybetmiştir. Göç etmeyi düşünenlerin, göç edebileceklerini belirttikleri asıl hedef ise "Daha büyük bir kent" olarak belirlenmektedir.

1990-1996 Arası Diyarbakır'a Göç Etmiş ise Geldiği Yere Dönmeyi Düşünenler (Naklen gelenler dışında)

	Hane	%
Düşünürüm	243	72,11
-Can ve mal güvenliği sağlanırsa	231	68,55
-Toprak verilirse	59	17,51
-Kentteki olanakları bulursam	3	0,89
-Ailevi-sosyal sorunlarım çözülürse	37	10,98
-Hiçbir koşul aramıyorum döneceğim	9	2,67
Toplam denek sayısı*	337=100	
*Naklen gelen 32 hane çıkarılmıştır 369-32=337		

Buraya kadar olan bölümde tüm Diyarbakır deneklerine önümüzdeki süreçte göç etmeye ilişkin planları ve nereye gidebileceklerine ilişkin sorular yöneltilmiş olup, bu sorulara yanıt veren Zorunlu Göç Grubu'nda değerlendirilmiştir. Alınan yanıtlardan anlaşıldığı üzere Diyarbakır'ın yarısından fazlası önümüzdeki süreçte, Diyarbakır var olan konumunu sürdürmeğe devam ederse, göçü hedeflemekte olup, bu da 400.000 dolayında bir kitlenin göçü anlamına gelmektedir.

Kentin Bugünkü Koşullarından Memnuniyet Durumu*

	Diyarbakır		Zorunlu Göç Grubu	
	Hane	%	Hane	%
Evet, memnun	65	6,06	19	5,15
Hayır, çok kalabalık	577	53,83	185	50,14
Hayır çok kirli	646	60,26	201	54,47
Hayır, her şey çok yetersiz	871	81,25	314	85,10
Hayır, buraya kent denemez	246	22,95	72	19,51
Diğer	137	12,78	65	17,61
Toplam hane sayısı	1072	100	369	100
*Birden fazla yanıt verilmiştir.				

Böylesi bir durumun oluşmasında önemli bir etken olduğu gözlenen Zorunlu Göç Grubu'na göç etmeyi düşünüp düşünmemesine bakılmaksızın "Diyarbakır'a göç ile gelmişseniz geldiğiniz yere geri dönmeyi düşünür müsünüz, hangi koşullarda?" sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya verilen yanıtların değerlendirilmesi sırasında naklen gelen 32 hane çıkarılmış ve değerlendirme yapılmıştır. Buna göre 337 hanenin yüzde 72,11'i geri dönmeyi düşünebileceğini belirtirken, birden fazla koşul tanımlayabilen bu hanelerin yüzde 68,55'i can güvenliği sağlanırsa, yüzde 17,51'i işleyebileceği toprak verilirse, yüzde 10,98'i de ailevi ve sosyal sorunların çözümüne bağlı olarak geri dönebileceğini belirtmektedir. Bu tabloya göre "can ve mal güvenliğim sağlanırsa" diyen 231 kişi ve "hiçbir koşul aramıyorum, döne-

ceğim" diyen 9 kişi toplandığında, 240 hane elde edilmektedir. Bu da dönmeyi düşünen ve koşul belirten her hanenin kesin koşulunun "can ve mal güvenliği" olduğunu, diğer koşulların buna ek koşullar olduğunu belirlemektedir. Bu soru ile ilgili yapılan analize göre, göç nedenini "bölgedeki olaylar" ve "köyünün yakılması" olarak tanımlayan 272 hanenin 224'ü yüzde 82,36'sı geri dönmeyi istediğini belirtirken, bu 224 hanenin 22'sinin, yani yüzde 99'unun koşulu "can ve mal güvenliğinin sağlanması" olmaktadır.

Göç-Kent ve Sorunlar

(...) Genel olarak zorunlu göç Diyarbakır kent yaşamını çok boyutlu olarak etkilemiş, kentin günlük yaşamında kendisini her düzeyde hissettirmiştir. Nitekim araştırma kapsamındaki "kentin bugünkü koşullarından memnun musunuz?" sorusuna alınan yanıtlar, kent halkının duyduğu rahatsızlığı büyük ölçüde yansıtmaktadır.

Tabloda izlenebileceği gibi kentin bugünkü koşullarından memnun olanlar Diyarbakır genelinde yüzde 6,06, Zorunlu Göç Grubu'nda yüzde 5,15 düzeyindedir. Diyarbakır genelinde deneklerin yüzde 81,25'i kentte her şeyin çok yetersiz olduğunu ve yüzde 60,26'sı ise kenti çok kirli bulduğunu belirtmektedir. Aynı belirlemeler Zorunlu Göç Grubu'nda sırası ile yüzde 85,09 ve yüzde 54,47'dir.

Deneklerin kente ilişkin gözlemleri ve kentten memnuniyet durumlarını belirlenmesinin yanı sıra kent yaşamının hanelerindeki etkilerini belirlemek amacı ile "bu kentte sorunlarınız var mı?" sorusu yöneltilmiştir.

Hanelerin Kent Yaşamı ile İlgili Sorunları*

Sorunlar	Diyarbakır		Zorunlu Göç Grubu	
	Hane	%	Hane	%
Sorunum var	855	79,76	314	85,10
Konut sorunu	586	54,66	258	69,92
Çalışma koşulları ağır	375	34,98	126	34,15
İşsizlik	855	79,76	314	81,10
Çocukların okula gidememesi	335	31,25	151	40,92
Sağlık sorunlarında artış	440	41,05	187	50,68
Aile içi sorunlarında artış	104	9,70	39	10,57
Kimseden yardım alamama	389	36,29	142	38,48
İhtiyaçlarının karşılanamaması	609	56,81	229	62,06
Beslenmeyip aç kalma	263	24,53	128	34,69
Sorunum yok	57	5,32	15	4,06
Toplam hane sayısı	1.072	100,00	369	100,00

*Birden fazla yanıt verilmiştir.

Diyarbakır kent yaşamında sorunu olduğunu belirten haneler yüzde 79,75 iken bu oran Zorunlu Göç Grubu'nda yüzde 85,10'a yükselmektedir. Sorunu olduğunu belirten hanelerin hepsinin ortak sorunu işsizliktir. Bu sorunu Diyarbakır genelinde ihtiyaçların karşılanamaması izlerken Zorunlu Göç Grubu'nun ikinci önemli sorununun konut sorunu olduğu görülmektedir. Hane ile ilgili çeşitli gereksinimlerin karşılanma durumunu belirle-

mek amacı ile yer verilen "ihtiyaçların karşılanamaması" seçeneği, Zorunlu Göç Grubu'nun üçüncü önemli sorunudur. Zorunlu Göç Grubu'nda yer alan hanelerin yarısı sağlık sorunlarında artış olduğunu belirtirken, bu oran Diyarbakır genelinde yüzde 41,05'tir. Tablonun dikkat çekici bir boyutu ise "çocukların okula gidememesi" ve "beslenemeyip, aç kalma" sorununu belirtenlerin Zorunlu Göç Grubu'ndaki oranının Diyarbakır genel ortalamasının üstünde olmasıdır.

Hanelerin kent yaşamı ile ilgili sorunlarının belirlendiği bu soruya verilen yanıtlarda ortaya çıkan çarpıcı bir sonuç da, kent ve haneleri ile ilgili birçok sorunu bir arada yaşayan bu insanların "aile içi sorunlarda artış" düzeylerinin Diyarbakır genelinde yüzde 9,7, Zorunlu Göç Grubu'nda isc yüzde 10,57 düzeyinde kalmasıdır. Bu durum aile bağlarının güçlülüğünü düşündürdüğü kadar, var olan sorunların dışarıya yansıtılmak istenmediği izlenimini de yaratmaktadır. Bunun yanı sıra feodal ilişkilerin, karşılıklı yardımlaşmanın güçlü olduğu bir toplumsal yapıya sahip olduğu bilinen Diyarbakır'da, her iki grubun yaklaşık üçte birinin kimseden yardım alamadığını belirtmesi, bir boyutu ile kendi derdine bile çare bulamayan kent halkının, yardımlaşma düzeyindeki düşüşü de sergilemektedir.

Yukarıda sunulan iki tablodan ortaya çıkan sonuç, Diyarbakır genelinde ve Zorunlu Göç Grubu'nda kent ile ilgili sorunları olduğunu ve kentteki her şeyin yetersiz olduğunu belirtenlerin tamamının haneleri ile ilgili sorunları bulunduğu, hatta hemen hemen hepsinin temel sorununun işsizlik olduğudur.

Tüm bu verilere rağmen, "hayır, bence buraya kent denemez" tesbitini yapanların Diyarbakır genelinde yüzde 22,95, Zorunlu Göç Grubu'nda ise yüzde 19,51 düzeyinde kalması bize göre bir boyutu ile çaresizliği, bir boyut ile de kent kültürünün oluşumunda eksikliği tanımlamaktadır.

Göçün Kırsal Alandaki Etkisi

(...) Zorunlu göçün Diyarbakır kırsal alanında nasıl bir etki yarattığını belirlemek için göç eden hanelere geride bıraktıkları mal olup olmadığı ve bu malların durumları sorulmuştur.

Zorunlu Göç Grubunun Geride Kalan Malları (1990-1996) (Naklen Gelenler Yanıtlamamıştır)

	Hane Sayısı (1)	(2) 369=100 (%)	(3) 337=100 (%)	(4) (1)*0.7534 (%)	(5) (4)/278
Evim vardı	275	74,53	81,60	207	74,46
Bağ-bahçe vardı	214	57,99	63,50	161	57,91
Tarla vardı	228	61,79	67,66	172	61,87
Canlı hayvan vardı	151	40,92	44,81	114	41,01
Traktör vardı	15	4,06	4,45	11	3,96
Biçer döver vardı	1	0,27	0,29	1	0,36
Hiçbir şeyim yok	56	15,18	16,61	42	15,11

(3) Naklen gelenler düşüldükten sonra göç edenlerin yüzde'si

(4) Diyarbakır Köy ve İlçelerinden göçen mal sahibi hane sayısı

(5) Diyarbakır Köy ve İlçelerinden göçen mal sahibi hane yüzde'si

Yukandaki tablodan izlenebileceği gibi 1990-1996 süresinde naklen gelen 32 hane dışında Diyarbakır'a göç eden 337 hane geride önemli boyutlarda mal bırakmıştır. "Geride hiçbir şeyim yok" diyen 56 hane, 337 hane içerisinde yüzde 16,61'lik bir paya sahiptir. Birden fazla mal bildiren deneklerin yüzde 81,60'ı geride ev bıraktığını belirtmektedir. Geride bağ-bahçe bırakanlar yüzde 63,50 iken, tarla bırakanlar yüzde 67,66 ve "canlı hayvanım vardı" diyenler yüzde 44,81 oranındadır. Bu tablonun en yüksek oranı olan "evim var" diyenler ile "geride hiçbir şeyim yok" diyenler toplandığında, deneklerin yüzde 98,21'i temsil edilmektedir ki bu oran (4) ve (5) nolu sütunların çok anlamlı bir sonuç vermesini sağlamaktadır. (4) nolu sütunda daha önce göç edenlerin, geldikleri yere göre dağılımını veren tabloda yer alan, Diyarbakır'ın bir köyü ya da ilçesinden kısaca Diyarbakır kırsal alanından göç eden hanelerin geride bıraktıkları mallar hesaplanmıştır. Nitekim, Diyarbakır kırsal alanından göç edenlerin de geride bıraktıkları mallar arasında en yüksek miktara sahip 207 hanenin "ev bıraktım" yanıtı ile "geride hiçbir şeyim yok" diyen (1) nolu sütundaki 56 hanenin tamamının Diyarbakır kırsal alanından geldiği varsayılsa bile, 263 haneye ulaşılmakta olup, "Diyarbakır ilçe ve köylerinden geldim" diyen 278 hanenin altında kalınmaktadır. Tablonun (5) nolu sütunu Diyarbakır kırsal alanından göç eden 278 haneye göre, geride mal bırakan hanelerin oranını vermektedir. Buna göre Diyarbakır kırsal alanından göç eden hanelerin yüzde 74,46'sı geride evini, yüzde 61,8'si tarlasını, yüzde 57,91'i ise bağ bahçesini bırakmıştır. Göç etmeden önce hayvancılık yapan hanelerin oranı ise yüzde 41,01'dir.

Bu 337 hane içerisinde "geride malım kaldı" diyen ("hiçbirşeyim yok" diyen 56 hane düşüldükten sonra) 281 hanenin geride kalan mallarının durumu sorulduğunda ise hiç de iç açıcı olmayan bir tablo ile karşılaşılmaktadır.

Geride Kalan Malların Durumu

	(1) Hane Sayısı	(2) 337=100 %	(3) 281=100 %
Kendimiz gidip işletiyoruz	10	2,97	3,56
Yakınlarım işletiyor	26	7,72	9,25
Icara ortakçıya verdim	4	1,19	1,43
Boş duruyor	64	18,99	22,78
Ne oldu bilmiyorum	41	12,17	14,59
Yakıldı	136	40,36	48,39
Toplam	281		100,00

Tablodan görüldüğü gibi göç ederek geride mal bırakan 281 hanenin yüzde 48,39'u geride kalan mallarının yakıldığını; yüzde 22,78'i boş durduğunu ve yüzde 14,59'u da malların ne olduğunu bilmediğini belirtmektedir. Bu duruma göre göç edip geride mal bırakan hanelerin yüzde 85,76'sının geride bıraktığı mallar ile bir ilişkisi kalmamıştır. Bu durumu geride bırakıldığı belirtilen mallar açısından incelersek 236 hanenin evi, 184 hanenin bağ bahçesi, 196 hanenin tarlası ve 130 hanenin miktarı belli olmayan canlı hayvan varlığının kaybolduğu ortaya çıkmaktadır.

Göç ve Kırsal Alan Üzerine Bir Deneme

Araştırmamızın başlangıç kısmında, araştırma kitlesi içerisinde, 369 hanelik Zorunlu Göç Grubu'nun nüfus payının yüzde 36,65 olduğu belirtilmişti. Yine araştırma bulgularına gö-

re bu gruptaki ortalama hane halkı büyüklüğü 7,1 kişidir. 1996 yılı için hesaplanan Diyarbakır nüfusu 822.837 kişi olduğuna göre 1990-1996 yılları arasında Diyarbakır'a göç eden nüfus, bu nüfus payına göre 301.569 kişidir. Bu nüfus ortalama hane halkı büyüklüğü olan 7,1 kişiye bölündüğünde, 42.475 hanelik bir grup ortaya çıkmaktadır. Bu bölümün önceki kısımlarında Diyarbakır'a 1990-1996 sürecinde göç eden hanelerin geldikleri yere göre yüzdeleri hesaplanmıştır. Buna göre;

1990-1996 Yılları Arasında Diyarbakır'a Göç Eden Hanelerin Geldikleri Yerlere Göre Dağılımı

	(396)=100=42.475	Tahmini Hane Sayısı
Bu ilin bir köyünden	63,14	26.819
Bu ilin bir ilçesinden	12,20	5.182
Başka bir ilin bir köyünden	12,47	5.297
Başka bir ilin bir ilçesinden	1,08	459
Başka bir kat merkezinden	2,44	1.036
Göç etmedim naklen geldim	8,67	3.682
Toplam		42.475

Diyarbakır'a 1990-1996 sürecinde kırsal alandan göç eden hane sayısı 37.757 olup, bu hanelerin 32.001'i Diyarbakır köy ve ilçelerinden Diyarbakır'a göç etmiştir.

Diyarbakır köy ve ilçelerinden göç eden bu hanelerin geride bıraktıkları malların miktarını tahmin edebilmek amacı ile "Zorunlu Göç Grubunun Geride Kalan Malları" tablosunun (5) nolu sütununu kullandığımızda:

1996 Yılında Diyarbakır Kent Merkezinde Yaşayan, Diyarbakır Köy ve İlçelerinden Göçen Hanelerin Geride Bıraktıkları Malların Tahmini

	%	31.001=100
Evim vardı	74,46	23.828
Bağ-bahçem vardı	57,91	18.532
Tarla vardı	61,87	19.799
Canlı hayvan vardı	41,01	13.123
Traktör vardı	3,96	1.267
Biçer döver vardı	0,36	115
Hiçbir şeyim yok	16,61(1)	5.315

(1) 3 nolu sütun değeri kullanılmıştır.

Tabloya göre 1990-1996 sürecinde sadece Diyarbakır'a göç etmiş bulunan (diğer illere göç edenler bilinmemektedir) ve halen Diyarbakır'da yaşayan hanelerden 16.532'si geride bağ-bahçesini, 19.799'u tarlasını ve 13.123'ü de hayvan varlığını bir şekilde bırakmıştır. Araştırma sırasında geride bırakılan malların miktarları belirlenmeye çalışılmadığı için tahminler sadece hane halkı düzeyinde tutulmaktadır.

Yine araştırmanın "Geride Kalan Malların Durumu" ile ilgili tablosundan hatırlanacağı gibi göç edip geride mal bırakan hanelerin yüzde 85,76'sının geride bıraktığı mallar ile bir

Foto Fırat Demir.

ilişkisi kalmamıştır. Bu yüzde 85,76'lık kesim mallarının boş durduğunu, yakıldığını ya da ne olduğunu bilmediğini belirtmektedir. Bu durumun Diyarbakır kırsal alanındaki etkisi elde edilen rakamlarla belirlenmeye çalışıldığında, 20.435 hanenin evinin, 15.893 hanenin bağ bahçesinin, 16.980 hanenin işlediği tarlanın tarımsal faaliyette bulunamadığı ve belki de en önemlisi 11.255 hane tarafından yürütülen hayvancılık faaliyetinin durduğu belirlenmektedir.

Burada hemen hatırlanması gereken bir araştırma bulgusuna göre, göç ettiğini kabul eden deneklere sorulan "bulunduğunuz yerden kaç hane göç etti?" sorusuna "tamamı göç etti" diyen 61 hane belirlenmiştir. Bu 61 hane "Diyarbakır'ın bir köyü veya ilçesinden", ya da "Başka bir ilin köyü ya da ilçesinden" 1990-1996 süresinde göç ettiğini belirten 326 hanenin yüzde 18,71'ini oluşturmaktadır. Şüphesiz ki bu yanıtı verenlerin bir bölümü aynı yerlerden gelmiş olacaktır. Bu nedenle böylesi bir oran göçün miktarını belirlemekten çok, kırsal alandaki niteliğini tanımlamak açısından önemlidir.

Bunun da ötesinde yapılan çeşitli araştırmalar zorunlu göç kapsamında bulundukları yeri terkeden insanların yerleştikleri yerler sıralamasında, Diyarbakır'ın dördüncü ya da beşinci sıradaki bir il olduğunu göstermektedir. Zorunlu göç edenlerin bu eğilimi, Diyarbakır kırsal alanından göç edenler için de geçerli olup, bu insanların ne kadarının "Diyarbakır'a" ne kadarının ise diğer illere göç ettiğini belirleyecek bir veri bulunmamaktadır.

Ancak araştırma bulgularına göre "Bu kent dışında akrabanız var mı?" sorusuna "evet" yanıtı veren Zorunlu Göç Grubu hanelerinin oranı yüzde 56,1'dir. Bu akrabaların önemli bir bölümünün yanıt veren hane ile aynı yerden ve aynı süreçte göç etmiş olma olasılığı oldukça yüksektir. Buna rağmen söz konusu belirleme test edilemediği için sadece olasılık düzeyinde kalmaktadır.

Yukarıda belirtilen bu iki boyut, zorunlu göçün, göçe konu olan yerleşim biriminin tamamının halkını kapsaması ve Diyarbakır'ın zorunlu göçten aldığı payın diğer illere göre daha az olması olasılığı, Diyarbakır kırsal alanındaki göçün boyutlarının tahmin ettiğimiz rakamların çok üstünde olduğunu düşündürmektedir.

Kızıltepe'den İstanbul'a... KEMERBURGAZ "ÇADIR KÖYÜ"*

Gülay Kayacan

Seçilen araştırma alanı, Kemerburgaz köyünde bulunan dokuz hanelik bir yerleşimdir. Araştırma, birbiriyle yakın akraba olduğu tespit edilen, 63 kişilik küçük bir sosyal grubu kapsamaktadır. Seçilen bu grubun bizim açımızdan anlamlı olan ortak özelliği, "zorunlu göç" kavramı altında toplayabileceğimiz nedenlerden ötürü köylerini boşaltmak durumunda kalmış olmalarıdır. Yaklaşık dokuz yıla yayılan bu zorunlu göç öyküsünün şimdiki durağı olan Kemerburgaz köyündeki durumları, daha önceki süreçlerine dair de ipuçları sunmaktadır.

Araştırma Yöntemi ve Alanı

Bu araştırmada temel olarak yerinde gözlem metodu kullanılmıştır. Araştırma kapsamına giren dokuz haneye tek tek girilerek fiziki ve sosyoekonomik koşulları yerinde gözlenmiştir. Göç sürecine ve göç edilmeden önce yaşanan köye ilişkin veriler, hane reisleri düzeyinde yapılmış 55 soruluk anket formları yardımıyla sağlanmıştır. Ayrıca her kişi için ayrı ayrı düzenlenmiş on ikişer soruluk anket formları aracılığıyla da bireylere ilişkin bilgiler edinilmiştir. Anket sorularına bağlı kalınmak kaydıyla, hane reisleri tarafından açık uçlu sorulara verilen detaylı yanıtlar atlanmadan not edilmiştir.

Araştırma alanına giren dokuz hanenin üyeleri arasında akrabalık bağının olması, hepsinin birbirlerini tanıması, özellikle de bu sosyal grubun önde gelenlerinin sorulara açık yanıtlar vermeleri, diğer hane üyeleri ile kurulan diyaloğu kolaylaştırmıştır. Genel olarak grubun tamamı mülakata açık davranarak araştırmada kolaylık sağlamıştır.

Araştırma alanı Kemerburgaz köyünde Göktürk beldesine 1–2 km uzaklıkta, Kemerburgaz deresinin yanında yaklaşık 1000 m²'lik alana yayılmış 8 hanelik bir yerleşim yeridir.

Göçerlerin Demografik Özellikleri

Araştırma kapsamına giren nüfus 28'i kadın 35'i erkek olmak üzere toplam 63'tür. Grup içindeki "bağımlı nüfus" olarak adlandırabileceğimiz 60 yaş ve üstü ile 14 yaş ve altında olanların oranı yüzde 55,55'tir. Dolayısıyla bakıma muhtaç nüfus oranı yüksek bir gruptur. Ancak yine de sürekli bir işte çalışan nüfusun grubun tamamına oranı yüzde 12,69'dur. Bunun yanında, sürekli olmamakla birlikte ücret karşılığı bir işte çalışanların toplamı grubun yüzde 20,63'ünü oluşturmaktadır.

Araştırılan grupta on bir erkek, ile on iki kadının medeni durumları evli olarak tespit edilmiştir. Medeni durumu dul olanların sayısı bir'dir. Grupta boşanmış olan yoktur. Gruptaki erkeklerden yalnızca birinin iki eşi vardır.

Gruptaki erişkin nüfusun yüzde 42,85'i okuryazar değildir. Okuma yazma bilmeyen kadın nüfusun oranı erkeklere göre daha yüksektir: yüzde 35,71. Gruptaki erişkin nüfus içinde ilkokul mezunu olanların oranı yüzde 35,71. Bu oranın yüzde 32,14'ünü erkekler,

* *Asosyoloji*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar Kulübü Yayını, Mart 1998'de yayımlanmış bu araştırma Türk Tabibler Odası İstanbul İnsan Hakları Komisyonu'nun işbirliği ile yürütülmüştür.

yüzde 3,57'sini kadınlar oluşturmaktadır. Erişkin nüfus içinde ortaokul, lise ve yüksek okul mezunu olan yoktur.

Araştırılan grup içindeki ailelerin çocuk sayısı evlilik süresine bağlı olarak artmaktadır. Evlilik süresi arttıkça çocuk sayısı da artmaktadır. Bir iki ya da üç yıllık evli ailelerin 1 ya da 2 çocukları vardır. Evlilik süresi on yıl ya da daha fazla olan ailelerde çocuk sayısı 5, 6 ya da 9 olmaktadır.

Göç Öyküleri ve Nedenleri

İncelenen 63 kişilik grubun, yaşadığı zorunlu göçün şimdiki durağı olarak tanımlayabileceğimiz Kemerburgaz bölgesine gelişleri, akrabalık ilişkileri ile organize edilmiştir. Ancak köyden ilk çıkışları dokuz yıl önce gerçekleşmiştir. Belirttiklerine göre, köyleri "üç gün içinde ya korucu olursunuz ya da köyü boşaltırsınız" uyarısını aldıktan sonra hızla dağılmaya başlamış; bütün köylü Diyarbakır başta olmak üzere, İstanbul, Edirne, Aydın, İzmir ve Ankara dolaylarına göç etmiştir. Korucu olmayı reddeden köylü, savaş ekonomisinin yarattığı geçim sıkıntısına bir de çeşitli baskılar eklenince, çözümü göç etmekte bulmuştur. Genellikle ilk göç durağı Diyarbakır'da, ortalama 1-2 yıl kalmışlar ve sonrasında başta İzmir, Aydın olmak üzere Batı Anadolu'ya göç etmişlerdir. Hane reislerinden sadece biri, ailesiyle birlikte 7-8 yıl süreyle Diyarbakır'da kalmıştır. Kalınan bu süre zarfında ailesinin geçimini tuğla ve iplik fabrikalarında çalışarak sağlamıştır. Diğer üç hane reisinden ikisi İzmir'e, birisi ise önce Nevşehir'e sonra Ankara'ya göç etmiştir.

Ülkemizde, özellikle de Güneydoğu Anadolu insanı için "akrabalık bağı", insanlar arası yardımlaşma ve dayanışmayı belirleyen en temel ve geçerli ilişki biçimidir. Evlerini, tarlalarını terk etmek zorunda kalan bu insanların, onlar için en tanıdık ve güven verici tek ilişki biçimine sıkı sıkıya sarılmalarına şaşmamak gerekir. Ayrıca hiçbir resmi ya da gayriresmi kurum, vakıf, dernek vb.'den yardım görmediklerini belirten göçerler, pratikte birbirlerinin en büyük destekleyicileri olmuşlardır. İşte Kemerburgaz köyüne gelişin kısa öyküsü de bu durumda ortaya çıkmıştır. En büyük amcanın İstanbul Kemerburgaz'a gelerek Kemerburgaz fidanlığında iş bulması, sonra da ailesiyle birlikte buraya yerleşmesi, diğer kardeşlere ve yeğenlere örnek olmuştur. Kemerburgaz köyüne ilk göç eden büyük amca 9 yıldır burada oturmaktadır. Diğerlerinin ise bu bölgeye ilk yerleşimleri, kalış sürelerine göre şu şekilde sıralanabilir: Hanelerden ikisi bu bölgeye göç edeli 7-8 yıl, biri göç edeli 5 yıl, ikisi 4 yıl, üçü göç edeli ise 2-3 yıl olmuştur.

Boşaltılan köy, yani göçerlerin köyü; Mardin'in Kızıltepe köyüdür. Belirtilene göre, yaklaşık 90 hanelik bir köydür. Köyün temel ekonomik uğraşı ise tütüncülüktür. Ekilip biçi len tütünler hasat sonrasında TEKEL'e satılmaktaymış. Köyün ilkokulu, suyu, elektriği, yolu ayrıca köyü merkeze ve çevre köylere bağlayan minibüs, özel otolar vb.'den oluşan bir ulaşım ağı mevcutmuş. En yakın merkez, köye 30 dakika uzaklıkta olmakla birlikte, kendilerine arabayla beş dakika mesafede olan diğer köyün sağlık ocağı hizmetlerinden kolaylıkla yararlanmaktalarmış.

Belirttiklerine göre, incelenen grup üyelerinin hemen hemen hepsi, köydeki topraklarını yarıcılıkla, tütün ekerek işlemektedirler. İşlenen tütünü TEKEL'e sattıklarını, elde edilen gelirin geçimlerine yettiğini, ayrıca kendi ihtiyaçlarına yönelik bağ, bahçe tarımı yaptıklarını ve hayvan beslediklerini ifade etmişlerdir.

Zorunlu göçerler, köylerinin boşaltıldıktan sonra yakıldığını söylüyorlar. Artık geri dönülse bile köyün yaşanamaz halde olduğunu, köye giden akrabalarının bu durumu bizzat gördüğünü belirtiyorlar.

Köydeki yaşam tarzını İstanbul'da Kemerburgaz'da oldukça kötü, sağlıksız ve yetersiz koşullara rağmen yeniden oluşturmaya çalışıyorlar. Örneğin, Göktürk köyüne yürüyerek 15–20 dakika mesafedeki 4-5 hanenin, tavuk besledikleri kümesleri var. Ayrıca sadece yaz aylarında sütünü sağabildikleri ve sütünden peynir, yağ ürettikleri, toplam sayısı altıyı bulan keçileri var.

Çadır Köyünde Çevre ve Barınma

Sözü edilen sekiz hane muşambadan yapılmış tek gözlü barakalarda oturmaktadır. Toplam sekiz ailenin yaşadığı bu barakalar, 40-50 m²'lik toprak zemin üzerine kurulu olup, su ve soğuğa karşı son derece dayanıksız ve sağlıksız yapılardır. Ahşap direklere muşamba gerilerek kurulmuş olan barakalardan altısının toprak zeminle ilişkisi 5-10 cm'lik betonla kesilmiştir. Diğer iki barakanın zemini ise topraktır. Tavanlar ise muşamba ve eternit gibi

ısı ve su yalıtımı iyi olmayan malzemelerle kaplanmıştır. Sözü edilen barakalarda yirmi yedisi çocuk, on sekizi erişkin olan toplam kırk beş kişi yaşamaktadır. Birbirine yakın biçimde konumlandırılmış sekiz barakanın yaklaşık 500 m. ilerisinde, araştırma sahasının tek betonarme yapısı olan bir gecekondu bulunmaktadır. 100 m2'lik 4 oda gecekonduda dokuzu çocuk, dokuzu erişkin olmak üzere toplam on sekiz kişi, yani üç aile yaşamaktadır.

Görece sağlıklı ve korunaklı sayılabilecek bu tek gecekondu dışındaki sekiz baraka fiziki koşulların yetersizliği bakımından öncelikli olarak ele alınacaktır. Ancak gündelik hayatın yeniden üretimi, yaşama ve davranış biçimleri vb. bakımından barakalarda yaşayan insanlarla gecekonduda yaşayanlar arasında herhangi bir farklılık gözlenmemiştir.

Sözü edilen muşamba barakaların tabanları toprak zeminden herhangi bir malzemeyle yükseltilmemiştir. Bu nedenle de yağmur yağdığında barakaların içi suyla dolmaktadır. Özellikle yağışın yoğun olduğu soğuk kış günlerinde derenin de taşmasıyla birlikte, barakaları basan suyun yüksekliğinin 1 m'ye ulaştığı söylenmektedir. Göçerler, su basması durumunda ıslanmaktan kurtarabildikleri üç-beş parça giyim, yorgan, yatak vb. eşyalarıyla birlikte Göktürk İlköğretim Okulu'na sığındıklarını söylemekteler. Su baskınları okulların açık olduğu bir döneme rastlamış ise, bu durumda İstanbul Su ve Kanalizasyon İşleri (İSKİ) binasını geçici ikametgâh olarak kullandıklarını belirtmişlerdir. Son üç yıl içinde üç kez taşan derenin kirli sularının barakalarını basmış olduğunu söyleyen göçerler, her defasında da Göktürk İlköğretim Okulu ile İSKİ eski binasında 15-20 gün süreyle barınmak zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Tek göz oda şeklinde düzenlenmiş barakalarda bütün hanehalkı aynı mekânda uyumakta, yeme içme, dinlenme, çocukların okul ödevlerini yapması vb. gündelik faaliyetlerini sürdürmektedir. Baraka girişlerinde bulunan 4-5 m2'lik, tavanı ve çevresi muşamba ile kaplanmış alanlar mutfak ve yüklük niyetine kullanılmaktadır. Banyo olarak düzenlenmiş, yine muşambadan yapılmış kabinler son derece sağlıksızdır. İki hane dışında her hanenin oturduğu barakaların 2-3 m. uzağına yapılmış birer tuvaleti vardır. Diğer iki hanenin kullandığı tuvalet ortaktır. Tuvaletlerin dere kenarına konumlandırılmış olanlarının atık kanalları, üstü açık bir biçimde doğrudan dereye verilmiştir. Dere kenarında bulunmayan tuvaletler için ise foseptik çukurları açılmıştır.

İçme ve kullanma suyu ormandaki bir su kaynağından alınmaktadır. Yürüyerek 5 dakika mesafede bulunan su kaynağındaki suyun hanelere ulaşımı elde taşınarak sağlanmaktadır. Göçerler içilen suyun sıhhatli olup olmadığını –kontrol edilmediğinden– bilmediklerini söylemekteler. Hanelerin aydınlanma gereksinimi barakaların yakınında bulunan marangoz atölyelerinden çekilmiş çok düşük voltajlı elektrikle giderilmektedir.

Hanelerin hiçbirinde beyaz eşya türüne giren buzdolabı, çamaşır makinesi vb. yoktur. Yalnızca her hanede birer televizyon ve küçük radyo-teypler bulunmaktadır. Barakaların zeminine serilen halı ve kilimlerin üstüne konulmuş yer minderleri ve yatakları, oturmak ve yatmak için kullanılmaktadır.

Zorunlu göçün zorluklarını ve sıkıntılarını belki de en çok kadınlar yaşamaktalar. Kirlenen çamaşırları, ormandan taşınan su ile, barakaların önündeki kışın çamurla kaplı alanda, soğuk havada elde yıkamaktalar, yemekleri piknik tüplerinin üstünde, mutfak niyetine kullanılan, soğuğun ve rüzgârın her an hissedildiği mekânlarda pişirmekteler.

Her hane erzak ihtiyacını köye kurulan pazardan satın alarak gidermektedir. Ailelerin te-

mel besin kaynağı haline gelen ekmek, kadınlar tarafından barakaların dışında odun kömürlük olarak düzenlenmiş muşamba kabinlerin içine kurulan tandır ocaklarında pişirilmektedir. Barakaların içinin ısıtılması ise odun kömür sobalarıyla sağlanmaktadır. Kullanılan odun kömürü satın aldıklarını söyleyen göçerler, satın alamadıkları zamanlarda çok zor durumda kaldıklarını, hatta çocukların bu nedenle hastalandığını belirtmektedirler.

Çalışma ve Gelir Durumu

Araştırmada elde edilen verilere göre, toplam sayısı 63 olan gruptan 13'ü erkek üçü kadın olmak üzere 16 kişi çalışmaktadır. Sözü edilen 13 erkekten sadece ikisi SSK'ya bağlı olmak üzere sürekli bir işte, biri aylık 40 milyon TL'sı, diğeri 33 milyon TL'si karşılığında çalışmaktadır. Çalışanlardan biri aylık 40 milyon ücret alarak bir konfeksiyon atölyesinde, diğeri Kemerburgaz fidanlığında 23 milyon TL. aylık ücret karşılığında sigortasız çalışmaktadırlar.

Çalışanlardan beşinin, sürekli bir işi yoktur. Kemerburgaz fidanlığında ya da çevre inşaatlarda iş bulduklarında günlük 1.300.000 veya 1.500.000 TL karşılığında vasıfsız işçi olarak çalışabilmektedirler. Kalan üç kişiden biri aylık 40 milyon karşılığında yük kamyonu şoförlüğü, diğer iki kişi ise, yarısına ya da tamamına sahip oldukları kamyonlarıyla kum, çakıl, tuğla vb. yük taşımacığı yapmaktadır.

Kadınlardan sadece üçü, Kemerburgaz fidanlığının işçiye ihtiyaç duyduğu dönemlerde günlük fidanlık işçisi olarak, diğerleri ev içi alanlarda çalışmaktadır.

Genellikle her hanede erkekler çalışmaktadır. Elde edilen gelirin ailelerinin geçimini sağlayamadığını belirten hane reisleri "ancak karnımızı doyurabiliyoruz" sözleriyle nesnel durumlarını özetlemektedirler. Herhangi bir kurum ya da dernekten yardım görmedikleri tespit edilen göçerler, akrabalarından da maddi yardım göremediklerini, çünkü onların da benzer durumda olduğunu ifade etmekteler.

Ayrıca yapılan anketlerde "hanede çalışan çocuk var mı?" sorusuna aile reislerinin tamamı-

nın "hayır" yanıtını vermiş olmasının, ailelerin gelir durumlarının iyi olmasından çok, yerleşim yerlerinin kent merkezine ve iş yerlerine uzakta, izole bir ortamda olmasıyla ilgili olduğu mülakatlar sırasında anlaşılmıştır.

Yüzdelerle ifade edecek olursak, çalışan nüfusun yüzde 81,25'i erkek, yüzde 18,75'i kadındır. Erişkin nüfusun yüzde 57,14'ü çalışmaktadır. Çalışan erişkinlerin yüzde 62,5'i düzenli değil, iş bulduğunda çalışmaktadır. Çalışanların sadece yüzde 12,5'i SSK'lıdır. Diğerlerinin sosyal güvencesi yoktur.

Zorunlu göçerlerin çocukları, kışın bataklık derecesinde çamurlu olabilen tarlaların arasındaki patika yoldan yürüyerek Göktürk İlköğretim Okulu'na gitmektedir. Yaşadıkları barakalardan Göktürk İlköğretim Okulu'na yürüyerek on beş dakikada ulaşabildiklerini belirtmektedirler.

Okula giden toplam çocuk sayısının 14 olduğu tespit edilmiştir. Bu çocukların dokuzu erkek, beşi kızdır. Ortaokul çağındaki erkek çocukların ortaöğretim görmelerine rağmen, kız çocukların ortaokula gönderilmedikleri gözlenmiştir. Ataerkil törelerin baskın olduğu benzer ailelerde olduğu gibi, bu ailelerde de ilköğrenimini tamamlamış kız çocukları evde annelerine yardımcı olmaktadırlar. Ayrıca ailelerin gelir düzeylerinin düşük olması, var olan koşullarda eğitim alan çocuk sayısının zorunlu olarak azalmasına neden olmaktadır.

Aileler yaklaşık 8-9 yıla yayılan göç süreci nedeniyle çocuklarının eğitimlerinin aksamış olduğunu belirtmekteler. Örneğin 12 yaşında ilkokul ikiye, 10 yaşında ilkokul bire, 14 yaşında orta bire giden çocuklar bulunmaktadır. Hane reisleri çocuklarının eğitimlerinin aksamasını, dil sorunundan çok, köyleri boşaltıldıktan sonra göç ettikleri yerlerde sık sık işsizlik problemiyle karşılaşmış olmalarına, gelirlerinin ailelerinin geçimini sağlayamamasına, vb. nedenlerle sürekli farklı illere göç etmiş olmalarına bağlamaktadır.

Okul çağında bulunan toplam 19 çocuğun 14'ü okula gitmektedir. İlkokula giden çocuk sayısı 10'dur. Ortaokula sadece dört erkek çocuğu gitmektedir. Okula gitmeyen çocuk sayısı beştir. Sözü edilen beş çocuğun hepsi de kız çocuğudur.

Yüzdelerle ifade edecek olursak, okul çağındaki çocukların yüzde 55,5'i okula gidebilmektedir. Ortaokula giden çocukların tamamı erkektir ve bunların oranı yüzde 22,2'dir. Okula gitmeyen çocukların tümü kızdır.

Toplumsal Yaşam ve Sorunlar

Kardeş ve kardeş çocuklarından oluşan bu 63 kişilik akraba grubu; düşüklerin, doğumların, cenazelerin, bayramların vb. ritüellerin bu kötü fizik koşullarda yaşandığı küçük bir sosyal topluluktur.

Evlilikler köydeki töreler bozulmaksızın yakın akrabalar arasında gerçekleşiyor. Düğünler muşamba barakalar arasındaki kışın çamurun yerden eksik olmadığı toprak alanda yapılıyor. Yeni evlenen çifte de, ayrı bir muşamba baraka yapılmakta. Doğumlar ise Göktürk sağlık ocağından getirilen ebenin yardımıyla, son derece sağlıksız ve hijyenik olmayan bu çadır evlerde gerçekleşiyor. Hane reislerinin belirttiğine göre, hastalar genellikle Göktürk Sağlık Ocağı'na ya da Kemerburgaz Sağlık Ocağı'na götürülüyor.

Bazı acil ya da sağlık ocaklarının yetersiz kaldığı durumlarda hastalarını Eyüp'teki sağlık kuruluşlarına götürdüklerini ifade ediyorlar.

Mardin'in Kızıltepe köyünden göç etmeye zorlanmış bu insanların yaşadıkları fiziki mekân, sosyal ve iktisadi koşullar son derece yetersiz ve kötüdür. İncelenen grubun yarıdan fazlası çocuklardan ve gençlerden oluşmaktadır. Mevcut fizik mekân ve ailelerin sosyoekonomik durumu, çocukların sağlıklı gelişmelerini ve eğitilmelerini sağlayacak düzeyde değildir. 7-8 kişilik aileler 40 m^2'lik muşambadan yapılmış barınaklarda oturmaktadır. Barınılan mekânların kışın yağış nedeniyle taşan derenin kirli sularına maruz kalması bir salgın hastalığa sebebiyet verebilir.

Nitekim mülakat sırasında ifade edildiğine göre, barakaların 1 metre sular altında kaldığı dönemlerde çocuklarda ve erişkinlerde ishal, kaşıntı, kollarda, bacaklarda döküntü şeklinde seyreden, ancak teşhisi konularak tedavisi yapılmayan hastalıklar ortaya çıkmıştır. Ailelerin acil olarak yakacak, gıda ve giyim eşyasına ihtiyaçları olduğu gözlenmiştir.

En yakıcı sorun, barınılan mekânın fiziki koşullarının sağlıksız olmasıdır. Mevcut barınaklarda bir iyileşme mümkün gözükmemektedir. Tek çözüm yolu, göçerlerin fizik açıdan daha sağlıklı ve hijyenik mekânlara taşınarak barınma sorununun kökten çözümlenmesidir. Sürekli bir işte çalışamayan erişkinlerin istihdam sorunu yakıcıdır. Hanelerde bulunan eğitimi yarıda kalmış kız çocuklarının eğitimlerini tamamlama olanakları yoktur.

Kemerburgaz Çadır Köyü; Diyarbakır, Van vb. Doğu ve Güneydoğu kentlerinin çevresindeki benzerlerinin İstanbul'daki küçük bir örneğidir.

Gülay Kayacan
Sosyolog

1920'lerin o ünlü özdeyişi: "Köylü memleketin efendisidir"; popülist bir söylemden ve ülke nüfusunun yüzde 80'ini meydana getiren köylü kitlelerine paternalist bir selamdan mı ibaretti?

Kuşkusuz daha fazla, daha anlamlı birşey: Bir emir, bir istem ve bir özlemdi. Yorgun, yoksul, kendi içine kapalı milyonlara; "uyanın, silkinin, olmanız gereken yere yükselin" çağrısı yapılıyordu.

Sonraki yıllarda köylü memleketin efendisi olamasa da, özellikle 1950'lerden sonra, popülist politikaların oy deposu olarak ön plana geçti. 1970'lere gelene kadar, ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturmayı sürdüren, 1990'larda kentsel nüfusa oranla gerileyen tarımcı köylü nüfus; tarım kesimi ve kırlar; 1980'lere gelene kadar her dönemde, hem siyasal hareketlerin, hem ekonomi politikalarının, hem sosyal bilimlerin gündeminde baş köşelerde kaldı.

75 Yılda Köylerden Şehirlere kitabı, 75 yıl boyunca kırsal Türkiye'yi, köyü, köylüyü, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarından günümüze tarım ve köylü politikalarını ve güncel sonuçlarıyla da önem kazanan göç olgusunu çeşitli yönleriyle sergilemeyi, hatırlatmayı amaçlıyor.

75 Yılda Köylerden Şehirlere, 1990'lar Türkiye'sinde gündemin arka sıralarına atılmaya "göç" dalgalarıyla cevap veren bir kesimin 75 yıllık macerası.

TÜRKİYE İŞ BANKASI

İSTANBUL MENKUL KIYMETLER BORSASI

TARİH VAKFI